Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભગવાન મહાવીરની પવિત્ર પચ્ચીસમી નિર્વાણ શતાબ્દીના ઉપલક્ષમાં

કલ્પસૂત્ર

(શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુ રચિત)

માર્ગદર્શક

ગંભીર તત્ત્વચિંતક પ્રસિદ્ધ વક્તા, રાજસ્થાનકેસરી

પંડિતરત્ન પરમશ્રદ્ધેય **શ્રી પુષ્કર મુનિજી મહારાજ**

—: સંપાદક અને વિવેચક :—

દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રી, સાહિત્યરત્ન

અનુવાદક :—

જગજીવનદાસ લાલજી દોશી

બી. એ. એલએલ. બી.

પ્રકાશક :

ગીરધરલાલ દામોદર કપ્તરી

શ્રી સુધર્મા જ્ઞાનમંદિર

શ્રી મેઘજી થોભણ ધર્મસ્થાનક,

૧૭૦ કાંદાવાડી, મુંબઇ–૪

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

★ પુસ્તક

કલ્પસૂત્ર

★ માર્ગદર્શક

રાજસ્થાન કેસરી પ્રસિદ્ધ વક્તા
પંડિતરત્ન શ્રી પુષ્કરમુનિજી
મહારાજ

★ સંપાદક - વિવેચક

દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રી, સાહિત્યરત્ન
અનુવાદક :
શ્રી જે. એલ. દોશી
બી. એ. એલએલ. બી.

★ પ્રકાશક ગુજરાતીમાં

ઝવેરચંદ દામોદર દફ્તરી
શ્રી સુધર્મા જ્ઞાનમંદિર
શ્રી મેઘજી થોભણ જૈન ધર્મસ્થાનક,
૧૭૦, કાંદાવાડી, મુંબઈ-૪

★ ગુજરાતીમાં બીજી આવૃત્તિ
જાન્યુઆરી, ૧૯૭૨

પ્રથમ આવૃત્તિ નકલ ૨૦૦૦
બીજી આવૃત્તિ નકલ ૩૦૦૦

★ હિન્દીમાં પ્રકાશક

શ્રી અમર જૈન આગમ શોધ સંસ્થાન
ગઢ સિવાના
જિલ્લા બાડમેર (રાજસ્થાન)

★ પ્રાપ્તિસ્થળ (ગુજરાતી)

શ્રી સુધર્મા જ્ઞાનમંદિર,
શ્રી મેઘજી થોભણ જૈન ધર્મ સ્થાનક,
૧૭૦, કાંદાવાડી, મુંબઈ-૪.

★ પ્રાપ્તિસ્થળ (હિન્દી)

શ્રી લક્ષ્મી પુસ્તક ભંડાર,
ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ-૧

★ પડતર કિંમત રૂા. ૧૫-૦૦

દોશી એન્ડ કંપની, વર્લી
મુદ્રક : શ્રી ધીરુભાઈ જી. દેસાઈ,
સ્ટેટ્સ પીપલ પ્રેસ,
ધોબી સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ-૧.

વેચાણ કિંમત રૂા. ૭-૫૦

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

On the Occasion of Twentyfifth Nirvana Century of Lord Mahavira

KALPA-SUTRA

☆

By

(SHRUT KEVALI BHADRA BAHU)

Guided

By

Gambhira Tatva Chintaka, Prasiddha Vakta
Param Shraddheya Pandita Pravara

Shri Pushkar Muniji Maharaj

Edited & Annotated

By

Devendra Muni Shastri, Sahitya Ratna

Translated into Gujarati

By

Shri JAGJIVANDAS LALJI DOSHI, B.A. LL.B.

Published By

Shri Sudharma Gnana Mandir

170 Kandawadi, BOMBAY-4.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

O The writer,
Devendra Muni Shastri

O BOOK
Kalpa-Sutra

O Published by (Gujrati)
Shri Sudharma Gnana Mandir
Shri Meghji Thobhan Jain Dharma Sthanak
170, Kandawadi,
Bombay 4

O Guided by
Gambhir Tatva Chintak Prasiddha Vakta
Param Shraddheya, Pandit Pravar
Shri Pushkar Muniji Maharaj

O Edited & Annotated by
Devendra Muni Shastri
Sahitya Ratna

Translated into Gujarati by
Shri J. L. Doshi, B.A. LL. B.

O Published by (Hindi)
Shri Amar Jain Agam Shodh Sansthan
GADH Shivana (Marwar)
Dist. BADMER

O Available at
Sri Laxmi Pustak Bhandar
Gandhi Marg
Ahmedabad 1

O First Published
July 1971

O Printed by
Shri Dhirubhai J. Desai
States' People Press,
Ghoga Street,
Fort, Bombay 1

O Cost Price
Rs. 15 only

O Selling Price
Rs. 7-50

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સમર્પણ

જેમનું જીવન સૂર્યસમાન તેજસ્વી હતું,
જેમનું મન ચંદ્રસમાન સૌમ્ય હતું.
જેમના આચાર સુવર્ણસમાન નિર્મળ હતા,
જેમના વિચાર સાગરસમાન ગંભીર હતા,
જેમની વાણી મધસમાન મીઠી હતી,
જે બીજાઓ પ્રત્યે ફૂલ કરતાં અધિક કોમળ હતા,

અને

પોતાની સંયમ – સાધના પ્રત્યે
વજ્રથી પણ અધિક કઠોર હતાં,

તે અમારા પરમ ગુરુ
પરમ શ્રદ્ધેયરત્ન
મહાસ્થવિર, સ્વર્ગીય

પૂજ્યપાદ શ્રી તારાચન્દ્રજી મહારાજ
ને
ભક્તિભાવપૂર્વક સમર્પિત
વિનયનમ્ર
– દેવેન્દ્ર મુનિ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કલ્પસૂત્ર અનુક્રમણિકા

	પાનું
ભગવાન મહાવીર ચરિત્ર	
* ઉપક્રમ–દશકલ્પ	૩ થી ૨૦
* પ્રથમ પ્રવચન	૨૧ થી ૩૦
* ભગવાન મહાવીરના પૂર્વભવ	૩૧ થી ૪૫
* ગર્ભસંહરણ	૪૬ થી ૮૪
* ત્રિશલાનું સ્વપ્નદર્શન	૮૫ થી ૯૯
* સ્વપ્ન-ચર્ચા	૧૦૦ થી ૧૪૧
* જન્મ-મહોત્સવ	૧૪૨ થી ૧૫૭
* અભિનિષ્ક્રમણ	૧૫૮ થી ૧૬૫
* સાધના કાળ	૧૬૬ થી ૨૦૪
* કેવળ જ્ઞાન	૨૦૫
* તીર્થ પ્રવર્તન	૨૦૬ થી ૨૧૮
પરિનિર્વાણ	૨૧૮ થી ૨૩૧
● ભગવાન મહાવીરની પૂર્વ પરંપરા :	
* પુરુષાદાનીય પાર્શ્વ	૨૩૨ થી ૨૪૭
* અર્હંત અરિષ્ટનેમિ	૨૪૭ થી ૨૬૧
* અર્હંત નમિથી અર્હંત અજિત	૨૬૧ થી ૨૬૯
* ભગવાન ઋષભદેવ	૨૭૦ થી ૨૯૯
* તીર્થંકર ચરિત્ર સૂચકપત્ર (ચિત્રો)	
● સ્થવિરાવલી :	
* ગણધરચરિત્ર	૩૦૦ થી ૩૦૫
* આર્ય જંબૂ	૩૦૬ થી ૩૧૩
* આર્ય ભદ્રબાહુ	૩૧૩ થી ૩૧૭
* આર્ય સ્થૂલિભદ્ર	૩૧૭ થી ૩૨૧
* વિભિન્ન શાખાઓ	૩૨૧ થી ૩૪૨
● સામાચારી :	
* વર્ષાવાસકલ્પ	૩૪૩ થી ૩૪૭
* ભિક્ષાચરી કલ્પ	૩૪૭ થી ૩૮૦
* કેશોના લોચ	૩૮૦ થી ૩૮૨
* ક્ષમાપના	૩૮૨ થી ૩૮૭
* ઉપસંહાર	૩૮૭ થી ૩૮૮
● પરિશિષ્ટ	
પરિશિષ્ટ (૧ થી ૬)	૧ થી ૬૪
કલ્પસૂત્રનો સંક્ષિપ્ત પારિભાષિક શબ્દકોષ	૬૫ થી ૭૦
સંદર્ભ ગ્રન્થ સૂચી	૭૦ થી ૭૨
શુદ્ધિપત્રક	૭૩ થી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્ર પર વિદ્વાનોના અભિપ્રાય
સ્થાનકવાસી જૈનસમાજના મૂર્ધન્ય મુનિઓના અભિપ્રાય

(૧)

કલ્પસૂત્રના પ્રામાણિક અને સ્પષ્ટ અનુવાદની ઘણા વખતથી આવશ્યકતાનો અનુભવ કરવામાં આવતો હતો, સાહિત્યરસિક શ્રી દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રીએ હિંદી અનુવાદ અને મૌલિક વિવેચન લખીને એક ઘણી મોટી આવશ્યકતાની પૂર્તિ કરેલ છે. તેના લેખનમાં તેમણે અતિ અધિક શ્રમ કરેલ છે. પ્રસ્તાવના ઘણી શોધપૂર્ણ છે. ભાવ, ભાષા અને શૈલીની દૃષ્ટિથી આ સંસ્કરણ ઘણું ઉત્તમ છે. પરિશિષ્ટના સંયોજનથી ગ્રંથના ગૌરવમાં ચાર ચાંદ લાગી ગયા છે. મુનિશ્રીનો પરિશ્રમ પ્રશંસનીય છે.

– આચાર્ય પ્રવર શ્રી આનંદઋષિજી મહારાજ
બનૂડ. દિનાંક ૩૦–૧૨–૧૯૬૮

(૨)

કલ્પસૂત્ર જૈન પરંપરાનો મહાન્ ગ્રંથ જ નહિ–ઇતિહાસગ્રંથ પણ છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના દિવ્ય જીવનની ઝાંખી જે સુંદર-સુલલિત અને સાહિત્યિક ભાષામાં પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં ઉપલબ્ધ થાય છે તે અન્ય આગમ ગ્રંથોથી વિશિષ્ટ છે. આ દૃષ્ટિથી આગમમાં કાવ્ય સૌંદર્યના મણિ-કાંચન-સંયોગ રૂપ કલ્પસૂત્રને પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય છે.

તીર્થંકરચરિત્ર, સ્થવિરાવલી અને સામાચારી વગેરેના કારણે કલ્પસૂત્રનું ખાસ મહત્ત્વ છે અને તેને લઈને શ્વેતાંબર જૈન પરંપરામાં તેનું એક વિશિષ્ટ આકર્ષણ તથા સર્વજનોપયોગિતા સ્વયંસિદ્ધ છે. અત્યાર સુધી જેટલી ટીકાઓ, વ્યાખ્યાઓ તેના ઉપર લખવામાં આવેલ છે તેટલી સંભવિત રીતે અન્ય કોઈ આગમ ગ્રંથ ઉપર લખવામાં આવેલ નથી, તે તેની લોકપ્રિયતાનું સ્પષ્ટ પ્રમાણ છે.

'કલ્પસૂત્ર'નું શ્રી દેવેન્દ્રમુનિજી શાસ્ત્રીએ હિંદીમાં સુંદર સંપાદન પ્રસ્તુત કરેલ છે. આજે ભારતની રાષ્ટ્રભાષા હિંદી છે. હિંદીમાં જૈન આગમોના આધુનિક અનુવાદ અને વિવેચનની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

આજ સુધી કલ્પસૂત્રના જેટલાએ હિંદી અનુવાદ અને વિવેચન પ્રસ્તુત થયેલ છે. તેમાં શ્રી દેવેન્દ્રમુનિજીનું આ વિવેચન પોતાનું વૈશિષ્ટ્ય ધરાવે છે. અન્વેષણ અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી જે શ્રમ–સાધ્ય સંપાદન થયેલ છે તે દેખીને મને ખૂબ ખૂબ પ્રસન્નતા છે. હું આશા રાખું છું કે આપણા શ્રમણ સંઘના આશાસ્પદ તરુણ શ્રમણ આ જાતની આગમ શ્રુતસેવામાં પોતાની સંપાદન કલા તથા પ્રતિભાનો પરિચય દેશે અને શ્રુતવાઙ્મયને અત્યંત આધુનિક પરિવેશની સાથે જન-ભોગ્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરશે.

– ઉપાધ્યાય શ્રી અમરમુનિજી મહારાજ

(૩)

ઉદીયમાન તરુણ લેખક શ્રી દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રીએ 'કલ્પસૂત્ર' ઉપર મૂળ, અર્થ અને ગંભીર વિવેચન લખીને શ્રુતસેવામાં મહાન યોગદાન દીધેલ છે. સંપાદન શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ છે. કલ્પસૂત્રનાં આજ દિવસ સુધી જેટલાંએ પ્રકાશન નીકળ્યાં છે, તે બધામાં આ પ્રકાશન સર્વશ્રેષ્ઠ છે. સર્વ સાધારણ પાઠક અને સ્વાધ્યાયપ્રેમીઓને જ માટે નહિ, પણ સંશોધકોને માટે પણ તેમાં મોટા પ્રમાણમાં સારી સામગ્રી છે.

– આચાર્ય શ્રી હસ્તીમલજી મહારાજ
દિનાંક ૧-૮-૧૯૬૯

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૪)

દેવેન્દ્રમુનિજી દ્વારા સંપાદિત 'કલ્પસૂત્ર' વાંચ્યું. સંપાદન સુંદર જ નહિ પણ અતિ સુંદર છે. ભાવ, ભાષા અને શૈલીએ બધી દૃષ્ટિથી આ સંપાદન તેનું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. વિવેચન અને પ્રસ્તાવનામાં લેખકનું ગંભીર અધ્યયન સ્પષ્ટપણે ઝબકી રહેલ છે. સેંકડો ગ્રંથોનાં પ્રમાણ આપીને ગ્રંથને અધિકાધિક પ્રામાણિક બનાવવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રનો અધિકાધિક પ્રચાર થાઓ તે જ મંગળ કામના અને ભાવના છે.

— **મરુધર કેસરી શ્રી મિશ્રીમલજી મહારાજ**
રાણાવાસ, દિનાંક ૪-૧૦-૧૯૬૯

(૫)

મેં 'કલ્પસૂત્ર' ની અનેક પ્રતિઓ દેખી છે. પરંતુ મારા મનને કોઈ પણ પ્રતિ પસંદ નથી પડી કોઈમાં મૂલપાઠ શુદ્ધ ન હોય, તો કોઈમાં અર્થ બરાબર ન હોય, કોઈમાં વિવેચન જ વ્યવસ્થિત ન હોય.

જ્યારે મેં દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રી સાહિત્યરત્ન દ્વારા સંપાદિત કલ્પસૂત્ર દેખ્યું ત્યારે મન મયૂર નાચી ઊઠયો. મૂળ પાઠ, અર્થ અને વિવેચન બધામાં સંપાદક મુનિજીની ગંભીર વિદ્વત્તા ઝબકી રહેલ છે. આટલું સુંદર સંપાદન 'કલ્પસૂત્ર'નું પ્રથમ વખત દેખું છું. આ 'કલ્પસૂત્ર' માં સ્થાનકવાસી જૈન સમાજની પરંપરાઓનું સંપૂર્ણ દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવેલ છે. વ્યાખ્યાતાઓને માટે આ સંસ્કરણ ઘણું જ ઉપયોગી છે.

— **માલવકેશરી પ્રસિદ્ધવકતા શ્રી સૌભાગ્યમલજી મહારાજ**

(૬)

કલ્પસૂત્રની શોધપૂર્ણ પ્રસ્તાવનામાં અનેક પ્રમાણ આપીને દેવેન્દ્રમુનિશાસ્ત્રીએ એમ સિદ્ધ કરેલ છે કે, કલ્પસૂત્ર, બત્રીસ આગમોમાં જ છે. તે દશાશ્રુતસ્કંધનો આઠમો અધ્યાય છે.

મને લાદિક આહ્લાદ છે કે દેવેન્દ્રમુનિએ અનુવાદ, વિવેચન અને પ્રસ્તાવનામાં સર્વત્ર સ્થાનકવાસી પરંપરાની પૂર્ણ રક્ષા કરેલ છે. સંપાદનમાં અતિ અધિક શ્રમ કર્યો છે.

સવિસ્તર ભૂમિકા, વિવેચન, ટિપ્પણીઓ, શબ્દકોષ અને અનેક પરિશિષ્ટોથી યુકત પ્રસ્તુત આગમ સાધારણ પાઠકો માટે જ નહિ, પરંતુ વિશિષ્ટ વિજ્ઞોને માટે પણ અત્યંત ઉપયોગી છે.

દેવેન્દ્રમુનિએ અનેક ગ્રંથોનું સંપાદન અને લેખન કરેલ છે. પરંતુ અમારી દૃષ્ટિથી તે બધામાં આ સર્વોત્કૃષ્ટ સંપાદન અને લેખન છે. સુવર્ણ કળશ સમાન તે સદા ચમકતું રહેશે.

દેવેન્દ્રમુનિજી અન્ય આગમોનું પણ આ રીતે સુંદર સંપાદન કરે એ જ મારી શુભ કામના છે.

— **પ્રવર્તક વિનયઋષિજી મહારાજ**
અહમદનગર તા. ૧૬-૧૨-૧૯૬૮

(૭)

'કલ્પસૂત્ર' જીવનને ઉન્નત અને સમુન્નત બનાવવાનું શ્રેષ્ઠ સોપાન છે. શ્રમણ જીવનની સાધનાનું તેમાં સુંદર નિરૂપણ છે. શ્રમણ ભગવાન મહાવીર, પાર્શ્વનાથ, અરિષ્ટનેમિ અને ઋષભદેવ વગેરે તીર્થંકરોના જીવન સમ્યક્ પ્રકારથી તેમાં ચિત્રિત કરવામાં આવેલ છે.

કલ્પસૂત્રનાં અનેક સંસ્કરણ પ્રકાશિત થયાં છે. તે બધાં સંસ્કરણોમાં આ સંસ્કરણ પ્રત્યેક દૃષ્ટિથી અનોખું છે. દેવેન્દ્રમુનિજીની ભાષામાં ઓજ છે, લાલિત્ય છે અને ભાવોમાં ગાંભીર્ય છે.

— **પંજાબકેસરી પ્રસિદ્ધ વકતા શ્રી પ્રેમચંદજી મહારાજ**
દેહલી, તા. ૫-૧૦-૧૯૬૯

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૮)

શ્રી દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રી દ્વારા સંપાદિત કલ્પસૂત્રને દેખીને મને અપૂર્વ હર્ષોલ્લાસ પ્રાપ્ત થયો. અત્યાર સુધી અનેકાનેક કલ્પસૂત્ર હિંદી ભાષામાં પ્રકાશિત થયેલ છે. પણ મેં જે કાંઈ આમાં મેળવ્યું છે તે અવર્ણનીય છે. આ સંપાદન અદ્વિતીય છે, વચનથી અગોચર છે.

મુનિજીએ તેનાં સંપાદનમાં અતિ અધિક અન્વેષણ કરેલ છે. પ્રત્યેક વસ્તુ સપ્રમાણ ઉપસ્થિત કરેલ છે. સૌથી મોટી વિશેષતા એ છે કે, પ્રબુદ્ધપાઠક વાંચનાં વાંચતા વાસ્તવિક ભાવોને પોતાની મેળે જાણી લે છે. આ કલ્પસૂત્ર સ્વાધ્યાય અને મનન કરવાની દૃષ્ટિથી અનુપમ અને મૌલિક છે. હું બધા સાધુ સાધ્વી, શ્રાવક અને શ્રાવિકાઓને પ્રેરણા આપું છું કે તેઓ પર્યુષણની પુણ્ય ક્ષણોમાં તેનું અવશ્ય વાંચન-શ્રવણ કરે.

ધર્મોપદેશ શ્રી ફૂલચંદજી મહારાજ

(૯)

શ્રી દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રી સાહિત્યરત્ન દ્વારા સંપાદિત કલ્પસૂત્ર જોયું. સંપાદકે તેમની સુંદર શૈલીનો સદુપયોગ કરતાં તે ઉપયોગી ગ્રંથનું આધુનિક શૈલીથી જે સંપાદન કરેલ છે, તે પ્રશંસનીય અને સ્તુત્ય છે. આગમ જેવા ગંભીર વિષય ઉપર વ્યાખ્યા કરવી તે સહેલું કામ નથી. પરંતુ લેખકે તેમના ગંભીર અધ્યયનના બળ ઉપર અને પોતાની બૌદ્ધિક શક્તિથી કલ્પસૂત્રને અધિકથી અધિક સુગમ અને સુબોધ્ય બનાવવાનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે.

પુસ્તકના પ્રારંભમાં જે ભૂમિકા આપેલ છે તે પણ મનન કરવા યોગ્ય છે. અન્ય વિદ્વાન લેખકોને માટે આ ગ્રંથનું તુલનાત્મક ટિપ્પણ ઉપયોગી સિદ્ધ થશે. નિઃસંદેહ કેવળ સાધુ-સાધ્વીઓને માટે જ નહિ, પણ પ્રત્યેક સ્વાધ્યાયપ્રેમીને માટે આ ગ્રંથ અત્યંત ઉપયોગી સિદ્ધ થશે.

લેખક મુનિ અનેક વિષયો ઉપર અનેક ગ્રંથોની રચના કરી ચૂકેલ છે. સ્થાનકવાસી સમાજના તે એક ઉદીયમાન લેખક છે અને વખતોવખત તે તેમની લેખનીથી નવા નવા ગ્રંથોની સૃષ્ટિ રચતા રહે છે. કલ્પસૂત્રની વ્યાખ્યા સરળ અને સુંદર છે. સંપાદન પદ્ધતિ આધુનિક છે. છપાઈની સુંદરતા પણ આકર્ષક છે. પુસ્તકાલયોને માટે આ ગ્રંથ અવશ્યમેવ સંગ્રહણીય છે.

– શ્રી વિજયમુનિજી 'શાસ્ત્રી'
૨-૧૧-૧૯૬૯, ધાટકોપર.

(૧૦)

શ્વેતાંબર જૈન સંપ્રદાયમાં પ્રતિવર્ષ પર્યુષણ પર્વાધિરાજ ઉપર કલ્પસૂત્રનું શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન અને વાંચનની પરંપરા તે કારણે પ્રચલિત કરવામાં આવેલ છે. કે જેનાથી શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને તેના ઉપાસકોને આચાર-વિચાર મર્યાદાઓનો સ્પષ્ટ વિવેક અને જાગરણ થઈ શકે.

એમ તો કલ્પસૂત્ર ઉપર અત્યાર સુધી સંસ્કૃત - હિંદી અને ગુજરાતીમાં કેટલીક ટીકાઓ લખાઈ ચૂકી છે. પરંતુ હિંદી ભાષામાં આવી જાતના વિવેચન અને તુલનાત્મક ટિપ્પણીઓથી સુશોભિત સંપાદનની આવશ્યકતા કેટલાંયે વર્ષોથી અનુભવાતી હતી. તેની પૂર્તિ વિદ્વાન શ્રી દેવેન્દ્રમુનિજી શાસ્ત્રી સાહિત્યરત્ને અત્યંત પરિશ્રમપૂર્વક કરેલ છે. વિદ્વાન મુનિજીએ ઠેકઠેકાણે તુલનાત્મક ટિપ્પણીઓ જૈનેતર શાસ્ત્રોનાં ઉદાહરણો અને સંગતિઓથી આ મહામૂલ્ય ગ્રંથરાજની શોભામાં ચાર ચાંદ લગાવી દીધા છે. તે જાતના અતિપરિશ્રમ પૂર્વકના સંપાદનને માટે મુનિશ્રી ધન્યવાદને યોગ્ય છે.

– મુનિ નેમિચંદજી
તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૯૭૮.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૧૧)

दसासुयक्खंधसुयस्स तस्स, दट्ठुं दसं अट्ठमियं च नायं ।
वीरस्स कल्लाण-पणं पकिट्ठं, बिन्दुम्मि सिंधुमिव संपविट्ठं ।१।।

પરમશ્રુત દશાશ્રુતસ્કંધની આઠમી દશા જોઈને જણાઈ આવ્યું કે આમાં તો ભગવાનનાં પાંચે કલ્યાણક બિંદુમાં સિંધુની માફક સમાઈને રહેલાં છે.

कप्पं विणा किंचि कल्लाणमित्थं, नेवत्थि लोए त्ति विचिंतिऊणं ।
सिरिभद्दबाहू सुयपारगामी, तस्सुत्तमेयं कयवं महत्थं ।।२।।

પરંતુ શાસ્ત્રપારંગત શ્રી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ વિચાર્યું કે આચારના પાલન વિના આ વિશ્વમાં એક પણ કલ્યાણ નિષ્પન્ન થવાનો સંભવ નથી. એથી એમણે બહુ મોટા એવા પ્રયોજનના સાધક કલ્પસૂત્રની રચના કરી.

नासी अणेगेसि पमाणमेयं, अहं पि नासं बहिरम्मि देसे ।
परंतु देविंदमुणी सपुण्णो, दूरीकरित्था विउसाण संकं ।।३।।

કલ્પસૂત્રને અનેક વિદ્વાનો બત્રીશ સૂત્રોની અન્તર્ગત માનતા નહોતા. હું પણ એ જ મતનો હતો. પરંતુ આગમપ્રભાકર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજની સહાયતાથી શ્રી દેવેન્દ્રમુનિએ વિદ્વાનોની એ શંકા દૂર કરી દીધી.

तं कप्पसुत्तं रयणायरं व, णेगेहि देवेहि विलोडियं हि ।
सुमंथिअं किंतु देविंदएण, सम्मप्पयारेण मई मि एसा ।।४।।

આ કલ્પસૂત્રરૂપ સાગરનું અનેક વિબુધોએ (વિદ્વાનોએ) મંથન કર્યું હતું. પરંતુ દેવેન્દ્રમુનિએ ઊંડાણથી મંથન કર્યું છે એમ હું માનું છું.

पालित्तु कप्पे सुअहित्तु ऽणेगं, करित्तु कल्लाणपणं नियप्पे ।
वीराणुया होह सव्वेवि तुब्भे, अपक्खपाएण समंथमेयं ।।५।।

હવે આપ પક્ષપાત છોડીને, આ સદ્ગ્રંથનું અનેકવાર અધ્યયન કરીને કલ્પોને (આચાર ધર્મને) પાળીને પોતાના આત્મામાં પાંચે કલ્યાણકોને આપનાવીને, મહાવીરના અનુયાયી બનો.

जिणन्तु तित्थं गुरुणो सुपुक्खरा, जिणेउ तस्सीसु देविंदसाहू ।
तहेव सुत्तंपि अन्नाणमंधं, जिणेउ भित्तूण चिरं पि कालं ।।६।।

તીર્થગુરુ પુષ્કરમુનિજી મહારાજ જયવંત વર્તો, એમના અંતેવાસી દેવેન્દ્રમુનિ મહારાજ જયવંત વર્તો અને આ કલ્પસૂત્ર અજ્ઞાનરૂપી અંધકારને દૂર કરીને જયવંત રહો. (કારણ કલ્પસૂત્રના) આ પ્રકારના લખાણના કાર્યમાં લેખક પોતે કર્તા રૂપે અને તેમના ગુરુ નિમિત્ત રૂપે છે એટલે આ ત્રિપુટી ચિરંજીવ રહો.

जसो त्थि लोए सुजयामराणं, नेहो तहा तुरियतारयाणं ।
अहुणा वि जीयाण सुपुक्खराणं, अविणासिओ होहिइ कप्पसुत्ते ।।७।।

પૂજ્ય શ્રી અમરસિંહજી મહારાજ અને પૂજ્યશ્રી જયમલજી મહારાજનો યશ આજે પણ મોજૂદ છે. સ્વામીજી તારાચંદજી મહારાજ અને ચોથમલજી મહારાજનો સ્નેહ પણ મોજૂદ છે. એનું જ પ્રતિબિંબ શ્રદ્ધેય સ્વામીજી શ્રી જીતમલજી મહારાજ અને શ્રદ્ધેય શ્રી પુષ્કરમુનિજી મહારાજનો સ્નેહસંબંધ આજે પણ છે તે આ કલ્પસૂત્રની કૃતિ દ્વારા અવિનાશીભાવને પ્રાપ્ત કરો.

પં. મુનિશ્રી લાલચંદ્રજી મ.
શ્રમણલાલ કાવ્યતીર્થ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મૂર્તિપૂજક જૈન સમાજના મૂર્ધન્ય વ વિદ્વાન મુનિયોના અભિપ્રાય!

(૧૨)

મેં આપ દ્વારા પ્રેષિત કલ્પસૂત્રનું અવલોકન કર્યું. સંપાદન સુંદર થયું છે. પ્રસ્તાવના અને તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી લખેલું વિવેચન ઘણું જ સુંદર છે મને વિશ્વાસ છે જિજ્ઞાસુ પાઠકોને માટે આ ગ્રંથ ઘણો ઉપયોગી સિદ્ધ થશે.

આગમપ્રભાકર શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ

(૧૩)

દેવેન્દ્રમુનિ શાસ્ત્રી દ્વારા સંપાદિત કલ્પસૂત્રનું મેં ઊંડાણથી અધ્યયન કર્યું. મુનિજી વિશાળ દૃષ્ટિથી મંડિત પ્રતિભાશાળી લેખક છે. તેમની દૃષ્ટિ તીક્ષ્ણ છે. તથા લખાણ અર્થબોધવાળું છે. હું અધિકારપૂર્વક કહી શકું છું કે મુનિજીએ સાંપ્રદાયિક સંકુચિત દૃષ્ટિથી ઉપર ઉઠીને તેનું સંપાદન કરેલ છે. ક્યાંય પણ સાંપ્રદાયિક તત્ત્વોની ગંધ નથી. ખંડન મંડનથી તેઓશ્રી દૂર રહ્યા છે. સત્ય તથ્યનું સમુદ્‌ઘાટન કરવું તે જ તેમનું લક્ષ્ય રહેલ છે.

પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રને અનેક શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક આચાર્યોએ પસંદ કરેલ છે.

ડૉકટર મુનિશ્રી કાન્તિસાગર

(૧૪)

મહાગ્રન્થ મહાભારતમાં વર્તની ગીતા ને કાલાન્તરે વૈદિકોએ જેમ વિભકત કરી સર્વજન સુલભ બનાવી. તેમ ચૌદ પૂર્વધર શ્રુતકેવલી શ્રી ભદ્રબાહુસ્વામીજીએ રચેલું અંગબાહ્ય ગણાતા દશાશ્રુતસ્કંધ નામનું આગમ, જેની ગણના છેદ સૂત્રમાં કરવામાં આવી છે તેના આઠમાં અધ્યયન રૂપે વર્તતા પજ્જોસવણ કપ્પ–પર્યુષણ કલ્પ નામના વિભાગને પૂર્વાચાર્ય ભગવંતે આજથી લગભગ પંદરસો વર્ષ આસપાસમાં વિભકત કર્યો અને એમ થવાથી તેનો લાભ ચતુર્વિધ સંઘને સુલભ બન્યો.

ઉત્તરોત્તર એ પવિત્ર અને મંગલ સૂત્રનો મહિમા એટલો વધ્યો કે એની ગણના સ્વતંત્ર આગમ રૂપે ન હોવા છતાં તેણે સ્વતંત્ર આગમ જેવું અને પાછું તે બધાયથી સર્વોત્તમ કોટિનું સ્થાન મેળવી લીધું છે.

ક્રિશ્ચિયનોમાં બાઈબલનું, પારસીઓમાં અવસ્તાનું, ઈસ્લામીઓમાં કુરાનનું, વૈદિક હિન્દુઓમાં ગીતાનું, બૌદ્ધોમાં ધમ્મપદનું જેવું સ્થાન છે તેવું જ સ્થાન પરમ પૂજ્યનીય વંદનીય એવા કલ્પસૂત્રનું છે. પૂર્વાચાર્યોએ તેનો અસાધારણ મહિમા ગાયો છે. અને સર્વશ્રુતાગમ શાસ્ત્રોમાં તેને 'શિરોમણિ' તરીકે ઓળખાવ્યું છે. તેનું અસાધારણ કોટિનું સ્થાન હોવાનાં કારણે શ્વે. મૂર્તિપૂજકોના જ્ઞાન ભંડારોમાં કલ્પસૂત્ર મૂલની છેલ્લાં ૬૦૦–૭૦૦ વર્ષમાં સાચાં સોનાથી લખાયેલી, સુંદર ચિત્રોવાળી બહુમૂલ્ય હસ્તપ્રતિઓની સંખ્યા સેંકડોની છે અને કાલી શાહીથી મોટા અક્ષરે લખાયેલી ચિત્રો સહિતની પ્રતિઓની સંખ્યા હજારોની છે.

આ સૂત્ર પ્રત્યે જૈનો કેવી શ્રદ્ધા ધરાવે છે તેની ખાત્રી અજૈન ન્યાયાધીશો પણ જાણતા હોવાથી બે જૈનો વચ્ચેનાં કેસની પતાવટ કરાવવી હોય ત્યારે સાચું બોલાવવા માટે 'કલ્પસૂત્ર' કોરટમાં મંગાવી હાથમાં રાખી સત્ય બોલવા જણાવે છે.

પ્રસ્તુત પ્રકાશન અંગે :

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આંતરમૂલ્ય : શ્રદ્ધેય પં. શ્રી દેવેન્દ્રમુનિજીએ અતિ પરિશ્રમ ઉઠાવીને જ્ઞાતનામ સૂત્રાધ્યયનનો જે અનુવાદ કર્યો છે તે માટે તેઓ ખરેખર ધન્યવાદાર્હ છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ, —આ સૂત્રની, ભાષા સરલ અને પ્રવાહી છે. વાંચનારને પોતાના પ્રવાહમાં તાણી જાય તેવી છે. શૈલીની દૃષ્ટિએ શૈલી રોચક છે. અને તેમાં ઢાવકાઈ પણ છે. તેથી આ અનુવાદ વાચકોને જરૂર ગમી જાય તેવો છે.

સંશોધનની દૃષ્ટિએ તેમના વિવેચનમાં મતભેદોનું સંતુલન, ઉત્સર્ગ—અપવાદોની સ્પષ્ટ સમજણ આપી છે. મનનીય, શોધ પ્રસ્તાવના એ આ ગ્રંન્થનું સુંદર પીઠું છે.

સંપાદનની દૃષ્ટિએ :—પરિશિષ્ટો, કોશ વગેરે આપવા દ્વારા પ્રકાશન શ્રેષ્ઠ બન્યું છે. હિન્દી કરતાં ગુજરાતી આવૃત્તિમાં શુદ્ધિકરણ સારું થયું છે.

બાહ્ય મૂલ્ય : મુદ્રણની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો સાઈઝની, ખાસ કરીને ગુજરાતી ટાઈપોની અને શ્વેત કાગળોની પસંદગી સર્વોત્તમ થઈ છે. પ્રિન્ટિંગ આંખે ઊડીને વળગે તેવું છે. બહારનું બેવડું આવરણ બહુ આકર્ષક બન્યું છે. સમગ્ર પ્રકાશનમાં એમની પ્રતિભા અને ઊંડી સૂઝ દેખાઈ આવે છે. અનેકાનેક ગ્રન્થોની હાર માળા ઊભી કરનાર અથાગ પરિશ્રમી મુનિજી, તટસ્થ અને સત્યની દૃષ્ટિ રાખીને સુંદર પ્રકાશનો આપતા રહે.

પંડિતરત્ન યશો વિજયજી મહારાજ
મુંબઈ

(૧૫)

કલ્પસૂત્ર મળ્યું, જોઈને અત્યન્ત પ્રસન્નતા થઈ, બાહ્ય અને આભ્યન્તર દૃષ્ટિથી કલ્પસૂત્ર આપને માટે, આપની વિદ્વત્તાને માટે, અને આપની ગુરુ પરમ્પરાને માટે યશસ્વી સિદ્ધ થશે!

સમ્પ્રદાય મોહ રહિત આપનું લખાણ અને વાક્ય રચના સમાજને માટે જ્ઞાનવર્ધક અને અનુકરણીય છે!

મુનિ પૂર્ણાનન્દ વિજય 'કુમાર શ્રમણ'
(ન્યાય, કાવ્ય, તીર્થ)
નમિનાથ જૈન ઉપાશ્રય મુંબઈ

સ્થાનકવાસી જૈન સમાજની વિદુષી મહાસતીઓના અભિપ્રાય

(૧૬)

દેવેન્દ્રમુનિજી દ્વારા સંપાદિત કલ્પસૂત્ર દેખ્યું. સ્થાનકવાસી સમાજના એક મહાન કાર્યની પૂર્તિને માટે અસીમ આનંદ થયો. તેને માટે મુનિજી વધાઈને પાત્ર છે.

તેમની તીક્ષ્ણ દૃષ્ટિ ઘણી સંશોધક છે. આજ સુધી સ્થાનકવાસી સમાજ કલ્પસૂત્રને બત્રીસ આગમોથી બહારની ચીજ માનતો હતો. પરંતુ મુનિજીએ તે સંપૂર્ણ સિદ્ધ કરી દીધું કે, કલ્પસૂત્ર આ બત્રીસ આગમોના સિવાય વિશેષ કાંઈ નથી. અથવા બત્રીસ આગમો માહેનું જ છે. ઓછામાં ઓછા હજાર વર્ષ જૂના દશાશ્રુતસ્કંધની પ્રતિમાંથી એમ કાઢીને બતાવ્યું છે, કલ્પસૂત્ર તે દશાશ્રુતસ્કંધનું આઠમું અધ્યયન છે. મુનિશ્રીની પ્રસ્તુત શોધ ચમત્કારપૂર્ણ છે. તે કારણે તેમણે આપણા ઢૂંઢિયા નામને સાર્થક કરેલ છે. તેમની પ્રતિભા દિવસે બેવડી અને રાત્રિએ ચાર ગણી વધતી રહે એ જ અંતરની મનીષા છે.

— **'પરમ વિદુષી સાધ્વી ઉજ્જવલકુમારીજી'**
અહમદનગર, તા. ૧૮-૧૨-૧૯૬૮.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૧૭)

કલ્પસૂત્રની અનેક ટીકાઓ લખવામાં આવેલ છે. પરંતુ કલમ કળાધર દેવેન્દ્રમુનિજી શાસ્ત્રી દ્વારા લખવામાં આવેલું વિવેચન વસ્તુતઃ અનોખું છે. વિવેચનની એકેક પંક્તિમાં મુનિજીનું અગાધ જ્ઞાન ઝબકે જ છે. ભાષા સરળ અને સરસ છે. તે પ્રબુદ્ધ પાઠકોને રસપૂર્વક તેમની તરફ આકર્ષિત કરી લે છે.

– 'સાધ્વી પ્રમોદસુધા'

(૧૮)

કલ્પસૂત્રના પ્રામાણિક સંસ્કરણની આવશ્યકતા દીર્ઘકાળથી અનુભવાતી હતી. દેવેન્દ્રમુનિજીએ તે જરૂરિયાત પૂરી કરી તે માટે તેઓશ્રીને હાર્દિક અભિનંદન

જૈન સિદ્ધાન્તાચાર્યા સાધ્વી કુસુમવતીજી

(૧૯)

કલ્પસૂત્રનું સંપાદન માત્ર સુંદર છે જ નહીં–અતિ સુંદર થયું છે. પ્રસ્તાવના અત્યન્ત શોધ-પ્રધાન છે. અનેક સત્ય-તથ્યોનું અનાવરણ આમાં થયું છે. આ પ્રકાશન અધિકાધિક લોકપ્રિય બને એવી શુભાશા છે.

પરમ વિદુષી મહાસતી શ્રી શીલકુંવરજી મ.

(૨૦)

દેવેન્દ્રમુનિ મારા લઘુબંધુ છે. ભાઈએ સંપાદન કરેલ કલ્પસૂત્રના સંબંધમાં હું-એક બહેન શું લખું? મારી તથા મારા પૂ. માતુશ્રી પ્રભાવતીજી મ. ની હાર્દિક કામના છે કે, આનાથી પણ વધુ સુંદર કૃતિઓ તેઓ લખે.

સાહિત્યરત્ન સાધ્વી પુષ્પવતીજી

મનીષી વિદ્વાનોના તથા પત્ર પત્રિકાઓના અભિપ્રાય

(૨૧)

મુનિશ્રી દેવેન્દ્રજી,

આપનું સંપાદિત કલ્પસૂત્ર મને મળ્યું. કલ્પસૂત્રનું આપે સુંદર સંપાદન કરેલ છે. પ્રસ્તાવના અને વિવેચન વગેરે વાંચવાથી એ સહજ રીતે જ્ઞાત થાય છે કે તેને માટે આપને અનેક ગ્રંથોનો સ્વાધ્યાય કરવો પડ્યો છે. આપના સંપાદનને દેખીને મને સંતોષ છે.

પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી

(૨૨)

સ્થાનકવાસી સંપ્રદાયના વિદ્વાન સંત દેવેન્દ્ર મુનિજીએ કલ્પસૂત્રનું મહત્વપૂર્ણ સંપાદન કરેલ છે. અત્યાર સુધીનાં પ્રકાશિત બધાં સંસ્કરણોની અપેક્ષાએ આ સંસ્કરણ અધિક મહત્વપૂર્ણ છે. દેવેન્દ્ર મુનિજીએ સેંકડો ગ્રંથોના આધાર અને અધ્યયનથી આ સંસ્કરણને ઘણી મહેનતથી તૈયાર કરેલ છે. મૂળપાઠ, અર્થ અને વિવેચન અને તે પછીનાં સાત પરિશિષ્ટ, પ્રારંભમાં પ્રસ્તાવના અને ઉપક્રમ ઘણા મોટા શ્રમથી તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. આશા છે કે, આ સંસ્કરણનો અધિકાધિક પ્રચાર અને ઉપયોગ થશે.

સાહિત્યવારિધિ અગરચંદજી નાહટા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૨૩)

કલ્પસૂત્રમાં સંપાદક મહોદયે કેટલીક શોધાત્મક સામગ્રીઓનું ઉદ્‌ઘાટન કરેલ છે કે જે પોતે સ્વવિષયમાં નિશ્ચિત રૂપે સ્તુત્ય છે. પ્રસ્તાવનાના અંતર્ગત ઐતિહાસિક અધ્યયનની સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ જણાઈ આવે છે. અને સાથે જ વિપુલ જ્ઞાન ભંડારના દસ્તાવેજ પણ પ્રાપ્ત થાય છે કે જે સંપાદકની ગંભીરતાના દ્યોતક છે. ભગવાન મહાવીરની સંપૂર્ણ જીવન સામગ્રીઓની સાથોસાથ ભગવાન પાર્શ્વનાથ, ભગવાન અરિષ્ટનેમિ, ભગવાન ઋષભદેવ વગેરેનાં સંબંધમાં ગંભીર વિચાર કરવામાં આવેલ છે. સ્થવિરાવલી અને સામાચારીના સંબંધમાં સમ્યક્ પ્રકાશ નાખવામાં આવ્યો છે. સંક્ષિપ્ત પારિભાષિક શબ્દકોષનું સંગ્રહ ઉપાદેય છે. સંક્ષેપમાં પ્રસ્તુત ગ્રન્થ શોધના ઉત્સુકો અને સાધારણ વાંચકોને માટે પણ ઉપયોગી અને સંગ્રહણીય છે. પુસ્તકની છપાઈ અને મઢાઈ ઘણી જ સુંદર છે.

'શ્રમણ' માસિક

(૨૪)

શ્રી દેવેન્દ્રમુનિ જૈન સાહિત્યાકાશના ઉદીયમાન તેજસ્વી સિતારા છે. સાહિત્યિક ચિંતન મનન અધ્યયન અને લેખનમાં એમની જેટલી ઊંડી રુચિ છે, તેવી ભાગ્યે જ કયાંય બીજે જોવામાં આવે છે. સાહિત્ય સેવા એમની સાધના બની ગઈ છે. 'કલ્પસૂત્ર' નો એમનો અનુવાદ અને સંપાદન મેં જોયું છે. 'કલ્પસૂત્ર'ની અનેક ટીકાઓ અત્યાર સુધીમાં પ્રકાશિત થઈ છે. પરંતુ મારા ખ્યાલ પ્રમાણે આટલું સર્વાંગ સંપૂર્ણ અને જનસાધારણને માટે ઉપયોગી સંસ્કરણ બીજું નથી. મુનિશ્રીએ ખૂબ પરિશ્રમ લીધો છે. અને એ પરિશ્રમ સાર્થક થયો છે. આ સફળતા માટે મારી હાર્દિક વધાઈ.

શ્રમણી વિદ્યાપીઠ,
ઘાટકોપર મુંબઈ ૭૭.

પં. શોભાચન્દ્રજી ભારિલ્લ

(૨૫)

મંત્રી મહોદય,

કલ્પસૂત્રની આટલી સુંદર આવૃત્તિ જોઈને મને બેહદ પ્રસન્નતા થઈ છે. સ્વાધ્યાયપ્રેમી માટે આ પ્રકાશન અત્યંત ઉપયોગી છે માટે મહેરબાની કરીને ૧૦૦ નકલ વી. પી. થી મોકલી આપશો, જેથી દરેક સ્વાધ્યાયી સદસ્યોને એક એક પ્રતિ આપી શકાય. આપ લખો તો પુસ્તકોની કિંમત પહેલાં મોકલી આપશું.

ન્યાયમૂર્તિ ઈન્દ્રનાથ મોદી

(૨૬)

સ્વાધ્યાય સંઘના સભ્યોની મીટીંગમાં એવો નિર્ણય લેવાયો છે કે પર્યુષણ પર્વમાં જે સ્વાધ્યાયપ્રેમી સજ્જન પ્રવચન કરવા માટે ભારતના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં જાય તેમને પ્રવચન કરવા માટે દેવેન્દ્રમુનિએ સંપાદિત કરેલ 'કલ્પસૂત્ર' અત્યન્ત ઉપયોગી છે. એટલા માટે 'કલ્પસૂત્ર'ની ૧૦૦ નકલ મોકલી આપશો. તેની કિંમત ડ્રાફ્ટથી મોકલીએ છીએ.

મંત્રી સ્વાધ્યાય સંઘ.
ગુલાબપુરા (રાજસ્થાન)

(૨૭)

કલ્પસૂત્ર તો સાધુસમાજ માટે છે. પહેલાનાં વખતમાં શ્રાવકો માટે એ ઉપયોગી ગ્રંથ ગણાતો નહીં. એમાં :–

(૧) ભગવાન મહાવીરના સત્તાવીસ ભવનું ટૂંકું વર્ણન છે.

(૨) તેમના છેલ્લા ભવમાં-જન્મ, ગર્ભસંક્રમણ તથા ત્રિશલાજીને દેખાયેલ ૧૪ સ્વપ્નાં છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૩) મહાવીરના પૂર્વજોનું મળી આવતું થોડું ઐતિહાસિક વર્ણન છે.

(૪) મહાવીર અને ગૌતમથી માંડીને સત્તાવીસમા ગાદીપતિ દેવર્દ્ધિ ક્ષમાશ્રમણ સુધીનો ઇતિહાસ છે.

(૫) છેલ્લે સાધુ-સાધ્વી માટેનો ચોમાસાના નિયમો, કેશલોચ તથા ક્ષમાપનાને લગતી વિગત છે.

શ્રાવકોના ગુરુ માટેનો આ સારો ગ્રંથ ગણાય તેથી તેને લગતી થોડી બિના જાણી લઈએ.

આ ગ્રંથ બાવીસસો વર્ષ જૂનો ગણાય છે. મહાવીર સ્વામીના સાતમી પેઢીએ ભદ્રબાહુસ્વામી વીર સંવત ૩૦૦ તે વિક્રમ પહેલાં ૧૭૦૦ વર્ષ અથવા ઈસુ પહેલાં ૩૫૭ વર્ષે થયા. તેમનું આયુષ્ય ૭૬ વર્ષનું હતું. તેઓ "ચૌદ પૂર્વો" ના જ્ઞાની હતા.

તેમણે નવમા પૂર્વને આધારે દશ અધ્યયન વાળા "દશાશ્રુત-સ્કંધ"ની રચના કરી હતી. તે પૈકીનું આઠમું અધ્યયન તે આ "કલ્પસૂત્ર" છે.

ઈતિહાસમાં એક વખતે ગુજરાતનો સૌરાષ્ટ્રમાં સમાસ થતો હતો, અને વળા અથવા વલ્લભી-પુર, ધુણીધર શ્રાવકો તથા વિદ્વજ્જનોની નગરી ગણાતી હતી. વીર સંવત ૯૮૦ અને વિક્રમ સંવત ૫૧૦માં વેરાવળના પ્રખર વિદ્વાન અને તેજસ્વી સાધુ, મહાવીર સ્વામીની સત્તાવીસમી પેઢીએ દેવર્દ્ધિ ક્ષમાશ્રમણ નામે ઝળકયા-તેઓ છેલ્લા પૂર્વધર હતા.

તેમના અધ્યક્ષપણા નીચે એક વિરાટ સાધુ સંમેલન વલ્લભીપુરમાં મળ્યું તે વખતે તમામ કંઠસ્થ સૂત્રોની વાંચણી થઈ (રીવિઝન થયું) તથા બધા સૂત્રોને ગ્રંથ રૂપે લખવાનો ઠરાવ થયો. તે પૈકીનું આ "કલ્પસૂત્ર" છે.

બીજું ઈતિહાસના સંશોધન પરથી ફલિત થાય છે કે જૈનોના "કલ્પસૂત્ર" અને સંસ્કૃત વ્યાકરણ બી. સી.–ઈસુ પૂર્વે ૩૨૭ માં રચાયો છે. આ વાત ઉપરની હકીકતનું સમર્થન કરે છે.

ગર્ભસંક્રમણ અને ચૌદ સ્વપ્નાં જેવી વાતો પ્રત્યે આજના વર્ગ મતભેદ ધરાવે છે.

આ ગ્રંથસંપાદક દેવેન્દ્રમુનિજી તથા તેમના ગુરુ પુષ્કર મુનિજીનો આ પ્રયાસ તો જ સફળ થાય, જો શ્રમણ સંઘ એક સામાચારીનું પાલન કરે-કરાવે અને સંગઠન થાય. શ્રાવક વર્ગ પણ સારા સંસ્કારી ગ્રંથોનું વાચન વધારશે તો જ સમાજ ઊંચો આવશે.

ઘાટકોપર, તા. ૩૦-૧-૭૧ **દુર્લભજી એતાણી**

(૨૮)

કલ્પસૂત્રનું સંપાદન ઘણી મહેનતથી કરવામાં આવ્યું છે. વિદ્વાનો અને સાધારણ પાઠકોને માટે પણ અત્યંત ઉપયોગી છે. શોધપૂર્ણ પ્રસ્તાવના અને વિવેચન ઘણું જ તલસ્પર્શી થયું છે.

હું એમના સાહિત્યની કદર કરું છું અને શુભ કામના પાઠવું છું કે આવા મહત્ત્વપૂર્ણ ગ્રંથો સમાજને તેઓ અવારનવાર અર્પણ કરે.

પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા વરલી, મુંબઈ

(૨૯)

કલ્પસૂત્ર શ્વેતામ્બર જૈનોમાં પર્યુષણના દિવસો દરમ્યાન ખાસ વાંચવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે તેમાં સાધુઓના આચાર અને કલ્પનું વર્ણન આવે છે. આ સૂત્ર ઉપર ઘણી ટીકાઓ થઈ છે. પરંતુ પં. મુનિશ્રી દેવેન્દ્રમુનિએ ઘણા ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરીને તેમ જ ખૂબ જ સંશોધન કરીને આ ટીકા તૈયાર કરી છે. તેથી આ પુસ્તક પ્રમાણભૂત કહી શકાય તેવું બન્યું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસીઓ માટે ઘણું ઉપયોગી પુસ્તક થાય છે. તેવું આ પુસ્તક બન્યું છે. આવું પુસ્તક પંડિત મુનિ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પુષ્કર મુનિશ્રીના માર્ગદર્શનની નીચે તૈયાર કરવા માટે પંડિત મુનિ શ્રી દેવેન્દ્ર મુનિને ધન્યવાદ ઘટે છે.

આ પુસ્તકમાં વર્ષો સુધી ટકી શકે તેવા કાગળો વાપરવામાં આવ્યા છે. ટાઈપ પણ મોટા વાપરવામાં આવ્યા છે. સુઘડ રીતે પુસ્તક છપાયેલ છે. બાઈન્ડિંગ પણ પાકું છે. તેમ જ ઉપર પ્લાસ્ટિકનું કવર હોઈ પુસ્તક સારી રીતે સચવાય તેવું છે. આવું સુંદર પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે શ્રી સુધર્મા જ્ઞાન મંદિરના કાર્યકર્તાઓને અભિનંદન ઘટે છે.

જૈન પ્રકાશ, મુંબઈ, દિનાંક ૧૫-૯-૭૧.

(૩૦)

કલ્પસૂત્ર શ્વેતાંબર જૈનોમાં પર્યુષણના દિવસો દરમ્યાન ખાસ વાંચવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે તેમાં સાધુઓના આચાર અને કલ્પનું વર્ણન આવે છે. આ સૂત્ર ઉપર ઘણી ટીકાઓ પ્રગટ થઈ છે. પરંતુ આ ટીકા ઘણા ગ્રંથોના અભ્યાસને અંતે ખૂબ સંશોધનપૂર્વક તૈયાર કરવામાં આવેલી હોઈ પ્રમાણભૂત કહી શકાય તેવી છે.

વર્ષો સુધી ટકી શકે તેવા સુંદર કાગળો ઉપર, મોટા ટાઈપોમાં સ્વચ્છ અને સુઘડ રીતે છપાયેલ આ ગ્રંથ પુસ્તકાલયને શોભા આપે તેવો છે. તત્ત્વના અભ્યાસીઓ માટે ખૂબ જ ઉપયોગી પૂરવાર થાય તેવો આ ગ્રંથ લાગત કિંમત કરતાં અડધી કિંમતે આપવામાં આવી રહ્યો હોઈ વિદ્યાવ્યાસંગને ઉત્તેજન મળે તેમ છે.

પરિશિષ્ટો ખૂબ જ માહિતીસભર હોઈ અભ્યાસ કરનારને કોઈ જાતની મુશ્કેલી પડે તેમ નથી. વળી તેના ઉપરથી ટીકા રચનારના અભ્યાસ અને જ્ઞાનનો ખ્યાલ આવી જાય છે,

ખરેખર સુંદર અને સ્તુત્ય પ્રયાસ શ્રી દેવેન્દ્રમુનિએ કર્યો છે.

મુંબઈ સમાચાર, (જય જિનેન્દ્ર) ૮-૯-૧૯૭૧.

(૩૧)

પર્યુષણમાં જીવનના ઉત્થાનની મંગલમય પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવા કલ્પસૂત્રના વાંચન અને શ્રવણની પરંપરા ચાલી આવે છે. આ કલ્પસૂત્ર મૂળ ભાષામાં તથા સરળ ગુજરાતી અનુવાદ સાથે સર્વોત્તમ ગણી શકાય એવા સ્વરૂપમાં ગુજરાતી ભાષામાં પહેલી જ વાર પ્રગટ થયેલ છે. પુસ્તકમાં વિશિષ્ટ ધ્યાન ખેંચે એવી શ્રી દેવેન્દ્ર મુનિએ રચેલ પ્રસ્તાવના છે. જૈન મુનિઓમાં જે અનેક વિદ્વાનો છે એમાં પણ શ્રી દેવેન્દ્ર મુનિને મહાવિદ્વાનની કક્ષામાં જ મુકવા ઘટે. એમણે પ્રસ્તાવનામાં આ કલ્પસૂત્રની પ્રાચીન પ્રતોની વિદ્વત્તાભરી ચર્ચા કરી કેટલીક પ્રચલિત પણ અવાસ્તવિક માન્યતાઓનું ખંડન કર્યું છે. કલ્પસૂત્ર પર રચાયેલી ટીકાઓના વિવેચનાત્મક પરિચય આપ્યો છે. વર્ણવ્યવસ્થા જડ બની ન હતી ત્યારે અધ્યાત્મજ્ઞાન તમામ કોમોમાં પ્રચલિત હતું. આમાંથ ક્ષત્રિયો પણ મોટા મોટા અધ્યાત્મવાદી થઈ ગયા છે. પરન્તુ એટલા પરથી એમ માનવું કે બ્રાહ્મણ પરંપરામાં હિંસાનું પ્રાધાન્ય હતું અને ક્ષત્રિય પરંપરામાં અહિંસાનું એ સત્યની એકપક્ષી રજૂઆત છે. હિન્દુ ધર્મ વિશાળ હોઈ, એમાં માંસાહારી મનુષ્યોને પણ સ્થાન હતું અને રાક્ષસી વૃત્તિવાળા માનવીઓ હિંસાત્મક યજ્ઞો કરતા હતા પણ તેથી બ્રાહ્મણો હિંસાપ્રિય થઈ ગયા હતા એમ લખવું યોગ્ય નથી. જૈન ધર્મ અત્યંત પ્રાચીન છે અને એમાં અહિંસાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે જે માનવવિકાસનું સર્વોચ્ચ ધ્યેય છે. મહાવીરપ્રભુનું જીવન પોતે જ અહિંસક જીવનનું સર્વોત્તમ ઉદાહરણ છે.

કલ્પસૂત્રના લેખકે જે શૈલી અપનાવી છે તે લોકભોગ્ય છતાં કવિત્વમય છે. એમાં ભગવાન મહાવીરચરિત્ર, ભગવાન મહાવીરની પૂર્વ પરંપરા સ્થાવરાવલિ તથા સામાચારી એમ વિભાગો છે. પુસ્તક જૈનોને ખૂબ જ ઉપયોગી તો છે જ પણ જૈનેતરોને માટે પણ વિચારોનો એક મૂલ્યવાન ખજાનો તથા જગતના એક સાચુકલા મહાન માનવદેહધારી ભગવાન મહાવીરનું પ્રેરક જીવન રજૂ કરી જાય છે.

મુંબઈ સમાચાર સાપ્તાહિક ૩૧-૧૦-૭૧

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પુરોવચન

સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિનો પરસ્પર ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. આ બન્ને એકબીજા ઉપર આધાર રાખનારા છે. એકના અભાવમાં બીજું પ્રગતિ કરી શકતું નથી કે ન તો બીજાના અભાવમાં પહેલું વિકાસ કરી શકે છે. જે સમાજની જે જાતની સંસ્કૃતિ હશે તે સમાજનું સાહિત્ય પણ તેને અનુરૂપ હશે. જો આપણે સમાજનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ સાહિત્યમાં મેળવીએ છીએ તો તે સાહિત્યમાં તે સમાજની સંસ્કૃતિ પણ સ્પષ્ટ રૂપથી ઝળકે છે.

જે સમાજની સંસ્કૃતિ જેટલી મહાન હશે તે સમાજનું સાહિત્ય પણ તેટલું જ ઉન્નત અને વિશુદ્ધ હશે. જે રીતે સાહિત્ય અને સમાજનો સંબંધ અનિવાર્ય છે તેવી જ રીતે સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યનો સંબંધ પણ પરસ્પર રહેલ છે.

જૈન સંસ્કૃતિ ભારતની એક મહાન સંસ્કૃતિ છે, તેનું સાહિત્ય પણ તેટલું જ વિશાળ અને શ્રેષ્ઠ છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, રાજસ્થાની, હિન્દી, અને કન્નડ વગેરે ભાષાઓમાં જૈનાચાર્યોએ જે વિરાટ સાહિત્યનું સર્જન કરેલ છે તેને દેખીને પાશ્ચાત્ય વિચારક પણ ચકિત થાય છે. એવો કોઈ પણ વિષય નથી કે, જેના ઉપર જૈનાચાર્યોએ અધિકારથી લખેલું ન હોય.

કલ્પસૂત્ર જૈન સંસ્કૃતિના જ્યોતિર્ધર નક્ષત્ર આચાર્ય ભદ્રબાહુ સ્વામીની એક મહત્ત્વપૂર્ણ કૃતિ છે. આ કૃતિ એટલી હદ સુધી લોકપ્રિય સિદ્ધ થઈ કે, તેના ઉપર તે પછીના આચાર્યોએ સૌથી અધિક ટીકાઓ લખી છે.

વર્તમાન યુગ, શોધપ્રધાન યુગ છે. આ યુગમાં પ્રત્યેક વસ્તુ ઉપર થિસીસ ગ્રંથ લખવામાં આવી રહેલ છે. દેવેન્દ્ર મુનિજીએ યુગને અનુકૂળ કલ્પસૂત્ર ઉપર શોધપ્રધાન શૈલીથી મહત્ત્વપૂર્ણ વિવેચન લખ્યું કે જે શ્રી અમર જૈન આગમ શોધ સંસ્થાન, ગઢ સિવાના (રાજસ્થાન)થી હિન્દીમાં પ્રકાશિત થયું. ગ્રંથની લોકપ્રિયતા એટલી અધિક થઈ કે, સંપ્રદાયવાદને ભૂલીને બધાએ તેને હૃદયથી અપનાવ્યો, બધાએ તેની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી, વિદ્વાનોના કેટલાક અભિપ્રાય અમે ગ્રંથમાં આપેલ છે તેથી પાઠક દેખી શકશે કે, આ ગ્રંથ વસ્તુતઃ કેટલો મહત્ત્વપૂર્ણ છે.

ગ્રંથના દિશા-નિર્દેશક છે રાજસ્થાન કેસરી પ્રસિદ્ધ વક્તા પંડિત પ્રવર શ્રદ્ધેય શ્રી પુષ્કર મુનિજી મહારાજ. પુષ્કર મુનિજી મહારાજ સ્થાનકવાસી સમાજના નામાંકિત મુનિવરોમાંથી છે કે જે વરસો સુધી શ્રમણ સંઘના સાહિત્ય શિક્ષણમંત્રી અને પ્રાંતમંત્રી રહેલ છે. આગમ સાહિત્ય અને દર્શનના ગંભીર વિદ્વાન છે તથા પ્રસિદ્ધ પ્રવચનકાર છે. ઊંડામાં ઊંડા વિષયને પણ સરળ, સરસ ભાષામાં યુક્તિ-પ્રયુક્તિ અને રૂપકોના માધ્યમથી એટલો અધિક રોચક બનાવીને પ્રસ્તુત કરે છે કે, શ્રોતા આનંદથી ઝૂમી ઊઠે છે. તે તેમની પોતાની વિશેષતા છે. તેઓશ્રી વિદ્વાન છે પણ વિદ્વત્તાનો તેમને અહંકાર નથી, તેઓશ્રી ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્રનિષ્ઠ છે, પરંતુ ચારિત્રનું તેમને ઘમંડ નથી. તેઓ સરળ છે, મધુરભાષી છે તથા તે સાથે સિદ્ધાંતવાદી પણ છે.

ગ્રંથના સંપાદક અને વિવેચનકાર શ્રી દેવેન્દ્રમુનિજી શાસ્ત્રી તેમના જ સુયોગ્ય શિષ્ય છે. સાહિત્ય, લેખન તેમને અધિક પ્રિય છે. જનસંપર્કથી દૂર રહીને પુસ્તકોના સંપર્ક રાખવો તે તેમને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અધિક પ્રિય છે, જેના પરિણામે થોડા જ વખતમાં એવા મહત્ત્વપૂર્ણ શોધપ્રધાન અને ચિન્તનપ્રધાન ચાર ડઝનથી પણ અધિક ગ્રંથ તેઓ લખી શકયા છે. પ્રસ્તુત કલ્પસૂત્રમાં પાઠક દેખી શકે છે કે, પ્રત્યેક વાતને સિદ્ધ કરવા માટે તેઓ પ્રમાણ આપે છે અને પ્રાચીન ગ્રંથોના પ્રમાણોના પ્રકાશમાં જ તર્ક અને યુકિતથી પ્રત્યેક વાતને સિદ્ધ કરે છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ ગુજરાતી ભાષામાં અમને પ્રકાશનને માટે પ્રદાન કર્યો તે માટે અમે રાજસ્થાન કેસરીજી મહારાજ અને દેવેન્દ્ર મુનિના હૃદયથી આભારી છીએ.

શ્રીયુત ધર્મપ્રેમી શ્રી જગજીવનદાસ લાલજીભાઈ દોશી બી. એ. એલ. એલ. બી, રીટાયર્ડ ડિસ્ટ્રિક અને સેશન્સ જજની નિસ્વાર્થ ભાવનાથી કરવામાં આવેલી મહત્ત્વપૂર્ણ સેવાને પણ ભૂલી શકાતી નથી. જેમણે પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજનો ગુજરાતી ભાષામાં અનુવાદ કરેલ છે. અનુવાદનું કાર્ય સરળ નથી. દીર્ઘ અનુભવ વગર તે કાર્ય થઈ શકતું નથી. તે ન્યાયાધીશ સાહેબે સાહિત્યપ્રેમથી પ્રેરિત થઈને આ કાર્ય કર્યું. સાથોસાથ ગુજરાતી પ્રૂફ સંશોધન કરીને પણ અમારો ભાર હલકો કર્યો છે. તેથી અમે તેમની સેવાઓની મુકતકંઠે પ્રશંસા કરીએ છીએ.

ગ્રંથને એટલો સુંદર, ચિત્તાકર્ષક અને શીઘ્ર પ્રકાશિત કરવાનું શ્રેય સ્નેહી અને સેવામૂર્તિ શ્રી નંદલાલભાઈ એમ. દોશીને છે કે જેમના કારણે આ ગ્રંથ એટલો જલ્દી અને ઉત્તમ રીતે પ્રકાશિત થઈ શકયો છે.

આ ગ્રંથ હિંદીમાં શ્રી અમર જૈન આગમ શોધ સંસ્થાન, ગઢ સિવાના રાજસ્થાનથી પ્રકાશિત થયો હતો. તેમના અધ્યક્ષ શ્રીમાન હસ્તીમલજી ભૂતાજી જિનાણી અને મંત્રી મુલતાનમલજી રાંકાએ એમને ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત કરવા માટે અનુમતિ પ્રદાન કરી-તેને માટે અમે તેમના આભારી છીએ.

જે દાનવીરોએ આર્થિક સહયોગ આપીને અને પહેલેથી ગ્રાહક બનીને પડતર કિંમતથી ઓછી કિંમતમાં પાઠકોને ગ્રંથ આપવા માટે અમને ઉત્સાહિત કર્યા તેથી તેમને હૃદયથી અભિનંદન આપીએ છીએ.

દ્વિતીયાવૃત્તિનું પ્રકાશન

કલ્પસૂત્રનું બીજું ગુજરાતી સંસ્કરણ પ્રકાશિત કરતાં અમે અમારી જાતને માટે અત્યંત ગૌરવ અનુભવીએ છીએ. પ્રથમ સંસ્કરણની બે હજાર પ્રતો પ્રકાશિત કરતી વખતે અમને એવો મનમાં વિચાર હતો કે પાંચ-સાત વરસમાં આ પુસ્તકો સમાપ્ત થશે પરંતુ અમારી ધારણા ખોટી સિદ્ધ થઈ, કલ્પસૂત્રની બે હજાર પ્રતો માત્ર એક અઠવાડિયામાં જ સમાપ્ત થઈ ગઈ અને તેની એટલી અતિ અધિક માગણી આવતી રહી કે અમને ઈનકાર કરવામાં ઘણી મુશ્કેલી પડી. વાંચકોની માગણી દેખીને અમે છેવટમાં એવો નિર્ણય લીધો કે તેની ફરીને ત્રણ હજાર પ્રતો છપાવવામાં આવે. જેવી જ તેના પ્રકાશનની ઘોષણા કરી તેવા જ ઉપરાઉપરી ઓર્ડર આવવા લાગ્યા, કોઈની પણ પ્રેરણા વગર અગાઉથી ગ્રાહક પોતાનાં નામ નોંધાવવા લાગ્યા. ગ્રંથ છપાઈને તૈયાર જ ન થયો ત્યાં બે હજારથી પણ અધિક પુસ્તકોનાં ગ્રાહક બની ગયાં. પાઠકોની માગણી દેખીને એમ લાગે છે કે કયાંક અમારે તેની ત્રીજી આવૃત્તિ નજીકના ભવિષ્યમાં પ્રકાશિત કરવી પડશે.

સ્થાનકવાસી અને મૂર્તિપૂજક સમાજના આગમોના મર્મજ્ઞ વિદ્વાનો અને સંતોએ અભિપ્રાય દીધેલ છે, તેમણે મુકત કંઠથી તેની પ્રશંસા કરેલી છે. દેવેન્દ્ર મુનિજીએ તે બધાં સ્થળો ઉપર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આગમિક દૃષ્ટિથી માનનીય વિવેચન લખીને સ્પષ્ટીકરણ કરી રાખેલ છે તેથી મિથ્યા આલોચના અને પ્રતિ-આલોચનાના ચક્કરમાં ન પડતાં આગમનના મર્મને સમજે.

બીજી આવૃત્તિના પ્રૂફ સંશોધન કાર્ય મહાન સાહિત્યકાર પંડિત શ્રી શોભાચંદ્રજી ભારિલ્લે વહન કરેલ છે તે માટે અમે તેમનાં હૃદયથી આભારી છીએ.

શ્રદ્ધેય રાજસ્થાન કેસરી પ્રસિદ્ધ વક્તા શ્રી પુષ્કર મુનિજી મહારાજનું પ્રસ્તુત ચાતુર્માસ જ્ઞાનદર્શન, ચરિત્ર અને તપની દૃષ્ટિથી અપૂર્વ રહેલ છે. કલ્પસૂત્રના પ્રકાશનથી સંઘના ગૌરવમાં પણ ચાર ચાંદ લાગ્યા છે. અમારી નમ્ર પ્રાર્થનાને સન્માન દઈને બીજી વારનાં પ્રકાશનને માટે દેવેન્દ્ર મુનિજી શાસ્ત્રીએ અનુમતિ પ્રદાન કરી તે માટે અમે મહારાજશ્રીનો હૃદયથી આભાર માનીએ છીએ.

રવિચંદ સુખલાલ શાહ, રમણીકલાલ કસ્તુરચંદ કોઠારી,
દલીચંદ અમૃતલાલ દેસાઈ, નગીનદાસ કલ્યાણજી શાહ,
વાડીલાલ જેઠાલાલ શાહ
મંત્રીઓ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

હિન્દી આવૃત્તિનો પ્રકાશકીય – પ્રકાશ

પ્રબુદ્ધ પાઠકોના હસ્તકમળમાં સદા-અભિલષિત-સદા પ્રતીક્ષિત શ્રી કલ્પસૂત્રનો સર્વાંગ સુંદર અને મહત્ત્વપૂર્ણ શ્રદ્ધાસ્નિગ્ધ ઉપહાર અર્પણ કરતાં અમે ગૌરવનો અનુભવ કરીએ છીએ. અમારી રીતે આ એક અનુપમ અદ્‌ભુત અને અભૂતપૂર્વ ગ્રંથ છે કે જે હિન્દી સાહિત્યને નવી બક્ષિસ છે. અહીંયા તે ઉલ્લેખ કરવો અનુચિત અને અપ્રાસંગિક નહિ થશે કે હિંદીમાં જ નહિ, પણ કોઈ પણ ભાષામાં કલ્પસૂત્ર ઉપર આ જાતના સેંકડો ગ્રંથોના વિમળ પ્રકાશમાં લખવામાં આવેલું સસંદર્ભ પ્રામાણિક વિવેચન આજ સુધી પ્રકાશિત થયેલ નથી.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં વિદ્વાન અને વિચારક લેખક શ્રી દેવેન્દ્રમુનિજી, શાસ્ત્રી, સાહિત્યરત્ન-કલ્પ-સૂત્ર-ના સંબંધમાં બહુ પ્રચલિત ભ્રાંતિઓ અને અજ્ઞાન મૂલક ધારણાઓનું માત્ર પરિષ્કાર તથા પરિમાર્જન જ કરેલ નહીં પરંતુ તે સત્ય-તથ્ય પ્રગટ કરેલ છે કે જે આગમ સંમત છે. ઈતિહાસ સિદ્ધ છે અને પ્રામાણિક ગ્રંથોથી પ્રમાણિત છે. તે કારણે ગ્રંથરત્ન નવી પેઢીના નવા વિચારશીલ યુવકોને માટે તથા શ્રદ્ધાશીલ વૃદ્ધોને માટે અને ભાવનાશીલ મહિલાઓને માટે પાઠ કરવા યોગ્ય અને મનનીય છે.

પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંપાદક શ્રમણ સંઘીય ગંભીર તત્વચિંતક પ્રસિદ્ધ વક્તા, પંડિત પરમશ્રદ્ધેય શ્રી પુષ્કર મુનિજી મહારાજના સુયોગ્ય શિષ્ય શ્રી દેવેન્દ્ર મુનિજી છે. તે કુશળ લેખક, સુયોગ્ય સંપાદક અને મધુર પ્રવક્તા છે. તેમના દ્વારા લખાયેલ ઋષભદેવ : એક પરિશીલન, ધર્મ અને દર્શન, સંસ્કૃતિ કે આંચલમેં, ચિંતનકી ચાંદની, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિ, પ્રભૃતિ ગ્રંથ અતિ અધિક લોકપ્રિય થયા છે. મુનિશ્રી દ્વારા સંપાદિત બે ડઝનથી પણ અધિક ગ્રંથ હિંદી, ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષામાં પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. અન્ય આવશ્યક લેખન કાર્યમાં અત્યંત ડૂબેલા હોવા છતાં પણ અમારા પ્રેમભર્યા આગ્રહને માન આપીને કલ્પસૂત્રનું અત્યંત ક્રમની સાથે અમારી ભાવનાને અનુરૂપ સંપાદન કર્યું તેથી અમે ગ્રંથના દિશા નિર્દેશક શ્રી પુષ્કરમુનિજી મહારાજના અને સંપાદક દેવેન્દ્ર મુનિજીના અત્યંત અભારી છીએ.

ગ્રંથને મુદ્રણકળાની દૃષ્ટિથી અધિકાધિક શુદ્ધ અને સુંદર બનાવવામાં તથા પ્રૂફ સંશોધનમાં શ્રી ચન્દ્રજી 'સુરાણા સરસ' નો મધુર સહયોગ સંપ્રાપ્ત થયો છે તથા સંપાદન વગેરેને માટે ગ્રંથોપલબ્ધિમાં શ્રી અમર જૈન જ્ઞાન ભંડાર ખાંડપ, શ્રી જિનદત્ત સૂરિ જ્ઞાન-મંદિર ગઢ સિવાના, શ્રી તારક ગુરુ ગ્રંથાલય, પદરાડાનો સ્નેહપૂર્ણ સહકાર પ્રાપ્ત થયેલ છે. જે સદા સ્મરણીય રહેશે. સાથમાં જ અર્થ સહયોગીના ઉદાર સહયોગને વિસ્મરણ કરી શકતો નથી કે તેમના ઉદાત્ત સહયોગના કારણે જ અમે પ્રસ્તુત ગ્રંથને આ રૂપમાં પ્રકાશિત કરી શકયા છીએ.

મુલતાનમલ સાંકા

મંત્રી શ્રી અમર જૈન આગમ શોધ સંસ્થાન

ગઢ સિવાના, જિ. બાડમેર

(રાજસ્થાન)

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૮૬

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કલ્પસૂત્ર વિષે બે બોલ (૩૦૦૦) પ્રત

આપણા ધાર્મિક ગ્રંથોમાં કલ્પસૂત્ર એક મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ મૂળ અર્ધમાગધી ભાષામાં છે. એ ગ્રંથ હિંદી ભાષામાં બહાર પાડવામાં આવેલ તેને ગુજરાતી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ કરવાનું શ્રીસંઘે નક્કી કરેલ, જે પ્રથમ આવૃતિ બહાર પડતાંની સાથે જ અઠવાડિયામાં બલાસ થઈ જવાથી અને ખૂબ માંગ રહેવાથી આ બીજી આવૃતિ પ્રસિદ્ધ કરતાં આનંદ થાય છે. આ ગ્રંથમાં વૃદ્ધો પણ સહેલાઈથી વાંચી શકે તેટલા માટે મોટા ટાઈપથી લખાણ છાપવામાં આવેલ છે અને પુસ્તક લાંબા સમય સુધી ચાલી શકે તેટલા માટે સારો કાગળ વાપરવામાં આવેલ છે. આ ગ્રંથમાં આર્થિક સહકાર આપનાર વ્યક્તિઓની નામાવલી નીચે પ્રમાણે છે.

આર્થિક સહકાર આપનાર દાતાઓ

૧૦૦૧)	શ્રી	મનહરલાલ રતિલાલ ગોસલીયા
૧૦૦૧)	.,	પ્રવીણચંદ્ર ખેમચંદ મહેતા
૧૦૦૧)	,,	કેરસીભાઈ હીરજીભાઈ શાહ
૧૦૦૧)	,,	પ્રેમજી હીરજી ગાલા
૧૦૦૧)	,,	મણીલાલ વીરચંદ મેઘજી
૧૦૦૧)	,,	ભાનુભાઈ કેશવલાલ ભણસાળી
૧૦૦૧)	,,	રવીચંદ સુખલાલ શાહ
૧૦૦૧)	,,	ગીરધરલાલ દામોદર દફ્તરી
૧૦૦૧)	;;	ગીરધરલાલ પાનાચંદ મહેતા
૧૦૦૧)	,,	શ્રીમતી મંજુલાબેન નવીનચંદ્ર પુરૂષોતમદાસ દોશી ગોંડલવાલા
૧૦૦૧)	,,	હકમીચંદ ધારસી પંચમીયા
૧૦૦૧)	,,	મનહરલાલ ચુનીલાલ વેકરીવાલા
૧૦૦૧)	,,	જયંતિલાલ અમૃતલાલ શાહ
૧૦૦૧)	,,	ચંદુલાલ લક્ષ્મીચંદ શાહ
૧૦૦૧)	,,	રમણીકલાલ કસ્તુરચંદ કોઠારી
૧૦૦૧)	,,	મણીલાલ શામજીભાઈ વીરાણી
૧૦૦૧)	,,	છગનલાલ શામજીભાઈ વીરાણી
૧૦૦૧)	,,	કાન્તિલાલ કેશવલાલ તલકચંદ શેઠ
૧૦૦૧)	,,	લાલદાસ જમનાદાસ શેઠ (ફીટ ટાઇટ)

૧૯૦૧૯

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. પૂજ્ય માતુશ્રી કડવીબાઇ શામજીભાઇ વીરાણી

જેમણે પોતાના સંતાનોમાં, લક્ષ્મી એ તો સંધ્યાના રંગ જેવી, સવારના ઝાકળના બુંદ જેવી તથા વીજળીના ચમકારા જેવી ચંચળ છે; એવા સંસ્કારોનું નાનપણથી સીંચન કર્યું. તેમના સુપુત્રોએ આંબો જેમ ફળ આવે અને નમે, તેવી રીતે લખલૂટ લક્ષ્મી મળવા છતાં નિષ્કામ અને નિઃસ્વાર્થ ભાવે વિનય અને વિવેકથી સંપત્તિનો સદ્ઉપયોગ સ્વધર્મીઓ અને જનકલ્યાણના કાર્યો માટે કર્યો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. છગનલાલ શામજીભાઇ વીરાણી

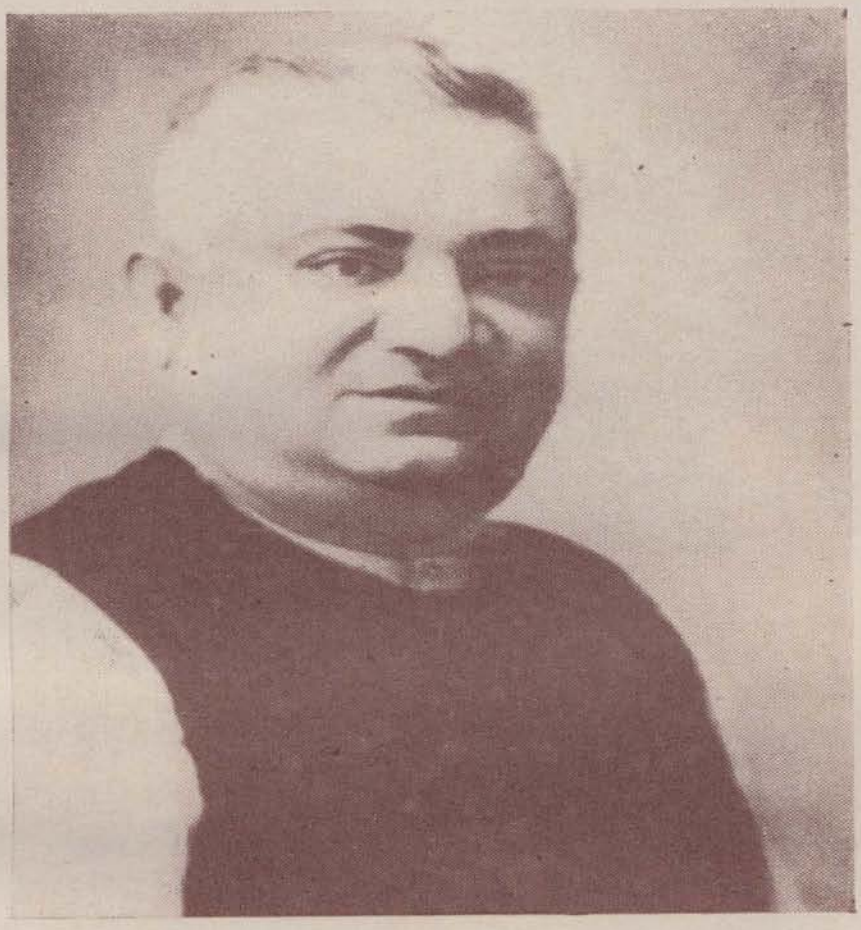

જેમના દાનથી જૈન તથા જૈનેત્તર સમાજની
જનકલ્યાણની તથા માનવતાની અનેકવિધ
પ્રવૃત્તિઓને નવજીવન મળ્યું.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. શેઠશ્રી જમનાદાસ ખુશાલદાસ વોરા

કાંદાવાડી સંઘને સમૃદ્ધ બનાવવામાં પાયાના પથ્થર બનીને શરૂઆતમાં તન, મન અને ધનથી નિઃસ્વાર્થ અને નિષ્કામ ભાવે સેવા આપી. સાધુસંતોની પણ અનન્ય ભક્તિપૂર્વક વૈયાવચ્ચ કરી.

કહેવત છે કે કૂવામાં હોય તે જ બાલ્દીમાં આવે. સ્વ. જમનાદાસ શેઠના દાન, શીલ, તપ, સરળતા, સચ્ચાઇ અને સાહસિકતાના સંસ્કારો તેમના સુપુત્રો અને સમગ્ર પરિવારમાં ઉતર્યા છે. મુંબઇના શેર બજારના પ્રમુખ તરીકે શ્રી લાલદાસભાઇની પસંદગી અને "ફીટ ટાઇટ" કારખાનાનું સફળ સંચાલન આદર્શ દૃષ્ટાંતો છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. શ્રી ચુનીલાલ નરભેરામ વેકરીવાળા

આપે આપબળે શૂન્યમાંથી સર્જન કર્યું. પૂન્યના ઉદયે સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ મળી છતાં પણ ભૂતકાળને ભૂલ્યા નહિ અને લક્ષ્મીનો સદ્‌ઉપયોગ સ્વધર્મીઓ અને જનતા જનાર્દન માટે "માનવ સેવા એજ ઈશ્વરની સેવા છે." એવી આદર્શ ભાવનાથી જ્ઞાતિ કે જનતીના ભેદભાવ વગર કર્યો. આપના ધર્મ-પત્ની પ્રભાકુંવર બહેને પણ આપની આવી ઉમદા ભાવનાઓમાં હંમેશા બહ અંતઃકરણ પૂર્વક સહયોગ અને સહકાર આપ્યો. આપે આપના સમસ્ત પરિવારમાં, શ્રી મનુભાઇ તથા અ. સૌ. અરૂણાબહેનમાં તપ, ત્યાગ સંયમ અને સદાચાર, સચ્ચાઇ અને પ્રમાણિકતાના સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું અને સાથે સાથે દાનની એવી ભવ્ય ભાવનાનો વારસો આપ્યો કે દાન હંમેશા હૃદયના ઉલ્લાસ અને ઉત્કૃષ્ટ ભાવથી કોઈ પણ બદલાની, પ્રતિષ્ઠાની કે પ્રસિદ્ધિની આશા વગર આપજો. આપે વાવેલા આવા સંસ્કાર બીજમાંથી મનુભાઈએ સુંદર વૃક્ષ બનાવ્યું, આપની ભાવનાઓના પાણી પાઇને, જેની શીતળ છાયામાં સમાજના કેટલાએ કુટુંબો ઠંડક અને ટાઢક અનુભવે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પૂજ્ય માતુશ્રી જીવીબહેન મેઘજી થોભણ

શિયાળે સોરઠ ભલો, ઉનાળે ગુજરાત
ચોમાસે વાગડ ભલો, કચ્છડો બારે માસ.

તેવી જ રીતે પૂજ્ય માતુશ્રી જીવીબહેને એવા વિશાળ વડલાનું સર્જન કર્યું જેને સ્વ. વીરચંદ શેઠ, ગં. સ્વરૂપ લક્ષ્મીબહેન અને તેમના સુપુત્રો અને કુટુંબીજનોએ આજસુધી દાન, તપ અને ત્યાગના સીંચનથી લીલોછમ અને પ્રફુલ્લીત રાખ્યો છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. ગુલાબચંદ તલકચંદ શેઠ

આપબળે આગળ વધ્યા અને પુન્યના યોગે જે લક્ષ્મી મળી, તેનો સદ્ઉપયોગ, સ્ત્રીઓના ઉત્થાન અને કલ્યાણ માટે, કાન્તા વિકાસગૃહ જેવી સંસ્થાઓ ઊભી કરીને જનતા જનાર્દનના કામ માટે કર્યો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. વસંતબેન રવિચંદ્ર સુખલાલ શાહ

જન્મ તા. ૯-૨-૧૯૧૧. સ્વર્ગવાસ તા. ૧૨-૧-૧૯૭૧

વસંતઋતુ આવે ત્યારે શિયાળામાં સૂકેલા ઝાડપાન પ્રફુલ્લ અને નવપલ્લી બને, કોયલ ટહુકાર કરી વાતાવરણને ખુશનુમા બનાવી દે, માનવજાતના રોમેરોમમ આનંદની લહેરીઓ ઊભરાઈ ઊઠે, તેવી રીતે વસંતબેનનું આગમન રવિચંદ્રભાઈને ત્ય થયું અને આખાયે કુટુંબમાં તથા રવિચંદ્રભાઈના જીવનમાં તપ, ત્યાગ, સંયમ સરળતા અને સદાચારના સંસ્કારોની ખુશ્બો મહેકવા માંડી.

તેમનો દેહવિલય તા. ૧૨–૧–૭૧ના રોજ પૂજ્ય મહાસતીજી શ્રી વિનોદીની બાઈ તથા મહાસતીજી શ્રી પ્રેમકુંવરજી મહાસતીજી આદી ઠા – ૧૨ની સાનિધ્યમ આહાર વહોરાવીને, સાગારી સંથારાના સવારે ૧૦ વાગ્યે પચ્ચખાણ લીધા, આલોચણ સાંભળી અને સાંજે પાંચ વાગ્યે દેહવિલય થયો. ચક્ષુદાન આપવામાં આવ્યું હતું.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શ્રીમતી સૂરજબેન ગીરધરલાલ દામોદર દફતરી

જેમણે ગીરધરભાઈના ત્યાગ, સંયમ, સેવા અને અપરિગ્રહની ભાવનાઓમાં હમેશાં સહકાર આપ્યો અને સંસારી હોવા છતાં સાધુ જેવું જીવન જીવવાની પ્રેરણા આપી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. જવલબેન પ્રાણલાલ ધંદરજી શેઠ

જેમણે પ્રાણલાલ બાપાના વૈભવ અને વિલાસી
જીવનને મોડ આપીને સેવાભાવી, સંસ્કારી તેમજ
ધર્મપરાયણ બનાવ્યું.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. માતુશ્રી મણિબહેન કોઠારી

આજે જે કાંઇ મારામાં છે, સેવાના ક્ષેત્રે, સામાજિક ક્ષેત્રે, આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે અને માનવતાના ક્ષેત્રે તે સર્વ આપે આપની હૈયાતી દરમ્યાન આપેલા સંસ્કારોનું જ પરિણામ છે. આપે વાવેલા બીજનું જ ફળ છે.

ચાંદ કબી છીપ નહિ જતા હુન્દર બાદલ આને કે બાદ

જીવનના ગમે તેવા તોફાન, ઝંઝાવાત કે આપત્તીમાં ધીરજ અને હિંમતથી હું શાંત, સ્થિર અને સમભાવે રહી શકું છું અને તેમાંથી નવી શકિત અને નવી તાકાત મેળવીને જીવનસંગ્રામમાં આગળ ને આગળ વધતો રહું છું તે આપે આપેલા અમૂલ્ય વારસાને જ અને આપે ખૂબ જ પ્રેમથી અને હોંશથી કરેલ ચણતર, ગણતર, અને ઘડતરને જ આભારી છે. માતૃ દેવો ભવ:

લિ.

આપનો આજીવન ઋણી

રમણિકલાલ કસ્તુરચંદ કોઠારી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. કીર્તિલાલ કાળીદાસ મહેતા

જન્મ તા. ૯-૧૦-૧૯૦૯
સ્વર્ગવાસ તા. ૧૭-૮-૧૯૬૯

જેમણે અમારામાં સંસ્કાર અને સદાચારનું સીંચન કર્યું, જેથી કરીને આજે અમો દાન અને તપ નિષ્કામ અને નિઃસ્વાર્થ ભાવે કરી શકીએ છીએ અને શીલમાં ગમે તેવા પ્રલોભન વચ્ચે પણ સ્થિર રહી શકીએ છીએ.

લિ.
વીણા ભાનુચંદ્ર ભણુસાળી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. દેશરીબેન કોરસીભાઈ હીરજીભાઈ શાહ

પુરૂષાર્થ પુરૂષનો અને લક્ષ્મી સ્ત્રીની એ કહેવત
પ્રમાણે દેશરીબાઈના પગલાંથી, કોરસીભાઈને
લક્ષ્મી અને સંપત્તિ મળી જેનો સદ્ઉપયોગ
સમાજ અને સહધર્મિઓના કલ્યાણ માટે
કરવાની જેમણે પ્રેરણા આપી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શ્રી પ્રેમજી હીરજી ગાલા

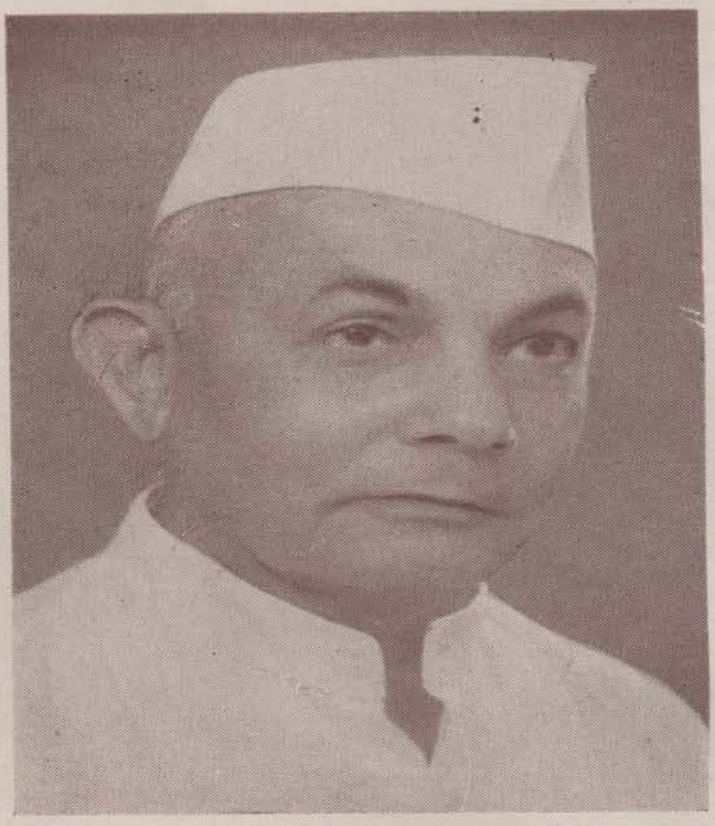

ગામ : કચ્છ, કાંડાગરાવાલા.

ઉંમર વર્ષ ૫૬, જન્મ : સંવત ૧૯૭૧

હાલ રહેઠાણુ : વોર્ડન રોડ, સૂર્ય એપાર્ટમેન્ટ, ૧૧મા માળે

શ્રી પ્રેમજીભાઈ ગાલાને તેમના માતા પિતા તરફથી નાનપણુથી જ ખૂબ જ ધાર્મિક સંસ્કાર મળેલા છે. તેમના કુટુંબમાં ઘણુા ભવ્ય જીવોએ દીક્ષાઓ પણુ લીધેલ છે.

તેઓ ખૂબ જ ચારિત્રશીલ જીવન જીવી રહ્યા છે. ત્રેવીસ વર્ષથી તો જાવ જીવના ચૌવિહારના પચ્ચખાણુ છે અને છેલ્લા પાંચ વર્ષ થયા આજીવન બ્રહ્મચર્યના પચ્ચખાણુ છે. તેમના ધર્મપત્ની પણુ ખૂબ જ ધાર્મિક વૃત્તિવાળા છે. તેઓ બન્નેના જીવનમાં અનેક તપશ્ચર્યાઓ ચાલુ જ છે. તેમના સંસ્કારો તેમના બાળકોમાં પણુ છે.

છેલ્લાં પંદર વર્ષથી, લગભગ નિવૃત્તિ જેવું જીવન જીવી રહ્યા છે.
તેઓએ પંદર વર્ષ પહેલા સાકરની આજીવન બંધી કરેલ છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. શ્રી લક્ષ્મીચંદ ઓઘડભાઇ

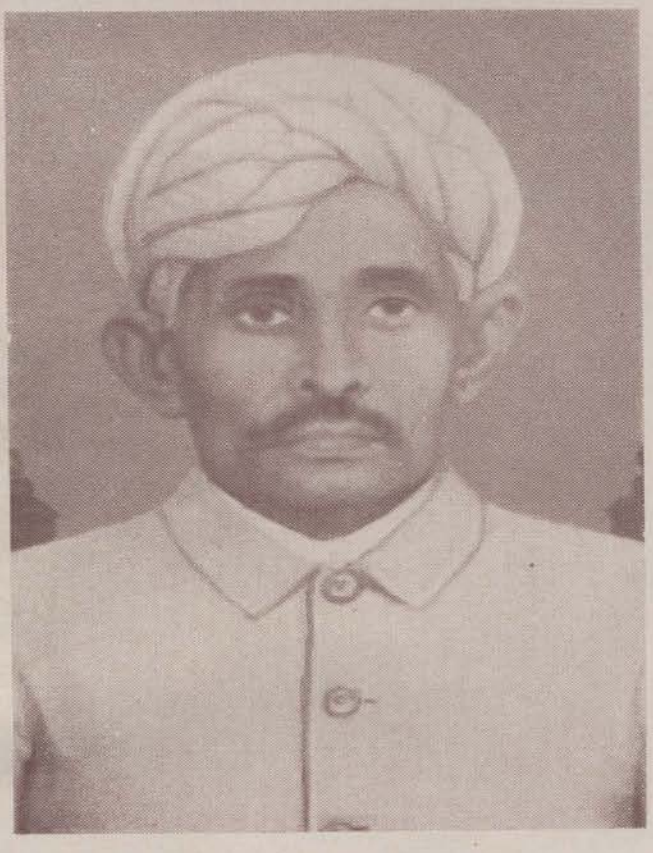

બાલ્યાવસ્થામાં જ મારા માતુશ્રીનું અવસાન થતાં, મારા સંસ્કાર, સદ્વાચાર અને ચારિત્રના ઘડતરની જવાબદારી મારા પીતાશ્રી ઉપર આવી. મારા પ્રત્યેના અથાગ પ્રેમના કારણે ફરીથી લગ્ન કરવા માટે બધી અનુકુળતા હોવા છતાં, સંગાસંબધીઓનો અતિ આગ્રહ હોવા છતાં, તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં ના પાડી.

મારા પિતાશ્રીની આવી ભવ્ય ત્યાગની ભાવનાએ "જેમ કુમળા ઝાડ વાળીએ તેમ વળે" મારા ઉપર તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને સદ્વાચારની ખૂબ જ ઉંડી છાપ પાડી જે આજીવન પર્યંત ટકી રહેશે મારા માતુશ્રીના અવસાન સમયે મારી ઉંમર માત્ર દશ મહિનાની હતી. મારા ભઇજી જદવજી ઓઘડદાસ તથા ભાભૂ મણીબહેને મને તેમના પોતાના સંતાનની માફકજ મારૂં લાલનપાલન કર્યું, જે રીતે તેમણે શાન્તીભાઇ, ચીમનભાઈ, છબીલભાઈ તથા અમૃતલાલભાઇનું કર્યું.

મારા જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં, દરેક કાર્યોમાં અને મારી ધર્મભાવનાઓમાં મારા ધર્મ પત્નીનો હંમેશાં અંતરનો સહયોગ અને સહકાર મળ્યો જેને પરિણામે મારા સમગ્ર પરીવારમાં પ્રસન્નતા અને પ્રફુલ્લતાની સુગંધ અને સુસંસ્કારોની સુવાસ ફેલાણી અને મારૂં આખુંએ કુટુંબ નંદનવન સમુ બની ગયું. લિ.

આપનો જન્મોજન્મનો ઋણી

ચંદુલાલ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. શ્રી. અમૃતલાલ દીપચંદ શાહ

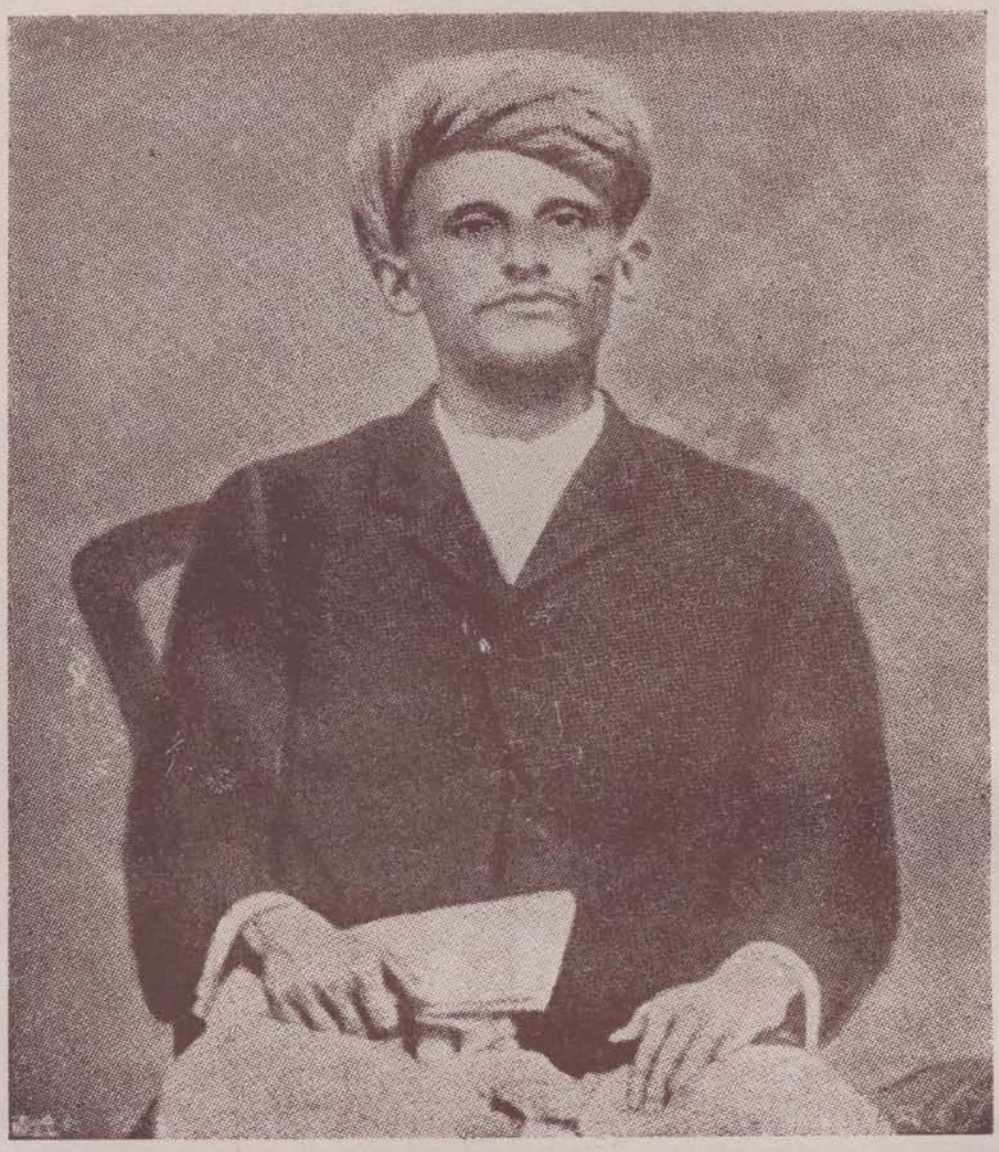

મારા પૂ. માતુશ્રી તથા પૂ. પિતાશ્રી તરફથી જે અણમોલ વારસો મળ્યો કે ગમે તેવા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં અથવા મુશ્કેલીના સમયમાં હિંમત હારવી નહિ અને અખુટ સંપત્તિ પૂન્યના ઉદયથી મળે તો પણ નિરાભીમાન રહેવું અને વિનય તથા વિવેક ચુકવો નહિ. કારણ:

વહેતા જળ નિર્મળ ભલા, સાધુ વિચરતા ભલા, ધન, દોલત દેતા ભલા.

તે પ્રમાણે આજે ઈશ્વર કૃપાથી જે લક્ષ્મી મળી છે તેનો સદ્‌ઉપયોગ શક્ય તેટલો વધારે સમાજ કલ્યાણના તથા માદરે વતનના કામમાં કરી રહ્યો છું, પૂન્યાનુંબંધી પૂન્ય ઉપાર્જન કરી રહ્યો છું. મારા માતા-પિતાએ મારામાં જે ધાર્મિક સંસ્કારોનું સિંચન કર્યું તેનું જ આ પરિણામ છે. મારા ધર્મ-પત્નીએ પણ મારા જીવનમાં અને મારા સમગ્ર પરિવારમાં, દાન, શીલ અને તપની ખૂશ્બોથી મહેકતી લીલી ફૂલવાડીનું સર્જન કર્યું.

માતૃ દેવો ભવ : પીતૃ દેવો ભવ : લિ.

આપનો ગુણાનુરાગી : **જયંતીલાલ.**

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. શ્રી રતિલાલ હેમચંદ ગોસલીઆ

જન્મ તા. ૧–૭–૧૮૯૫

સ્વર્ગવાસ તા. ૧૭–૮–૧૯૭૧

જેમણે શ્રી રાજકોટ જૈન તપગચ્છ સંઘના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ તરીકે સને ૧૯૫૦થી ૧૯૫૫ સુધી અમૂલ્ય સેવા આપેલ છે. નિખાલસ ભાવથી મનુષ્ય સેવા તેજ તેમનો જીવન–મંત્ર હતો. તેઓશ્રીના સ્મરણાર્થે તેમના સુપુત્રો તરફથી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વંદનીય પૂજ્ય દેવાંબાઇ મોહનલાલ કોઠારી

અમ કુટુંબના આધારસ્તંભ બની અમારા જીવન ઘડતરમાં અમૂલ્ય ફાળો અર્પ્યો, અને ધૂપસળી સમ પરમાર્થી જીવન વ્યતીત કર્યું એવા પૂ. ફઈશ્રીને અમારા અગણિત વંદન હો.

આપના ઋણી,

કમળાબેન ચીમનલાલ મહેતા, સુશીલાબેન રસિકલાલ મહેતા, સુંદરબેન બેમચંદ મહેતા, પ્રવીણચંદ્ર બેમચંદ મહેતા, સંયુક્તા પ્રવીણચંદ્ર મહેતા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. શ્રીમતી મંજુલાબહેન નવિનચંદ્ર દોશી

જન્મ : ૨૪-૧-૧૯૨૪ સ્વર્ગવાસ : ૨૩-૭-૧૯૬૫

સ્વ. મંજુલાબેન નવિનચંદ્ર દોશી સ્વભાવે હસમુખા, ધાર્મિકવૃત્તિવાળા, મિલનસાર અને નિરાભિમાની હતા. પોતાના કુટુંબમાં તથા સંબંધીઓમાં ઘણા જ લોકપ્રિય તથા માનનીય હતા. તેઓએ ઘણી સંસ્થાઓને ગુપ્તદાન કરેલ છે. અને જરૂરિયાતવાળા માણસોને આર્થિક મદદ કરતા હતા. ભૂખ્યાને અન્ન તેમજ દર્દીઓને દવા વગેરે આપતાં. તેમાં ખાસ કરીને શિક્ષણ પ્રત્યે ઘણો જ રસ હતો અને તેથી તેમના સ્વર્ગવાસ પછી તેમના પતિશ્રી નવિનચંદ્ર પુરૂષોત્તમ દોશી તરફથી તેમના નામની યાદમાં શ્રીમતી મંજુલાબેન નવિનચંદ્ર દોશી ગૃહવિજ્ઞાન વિભાગ, માટુંગામાં ચલાવવામાં આવે છે. ચોવીસ વર્ષથી અધિક સુંદર સરળ, સાદું અને સંયમી છતાં સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ જીવન ભોગવી હૃદયની નાની બીમારીને કારણે તા. ૨૩-૭-૬૫ ના રોજ સ્વર્ગવાસી થયા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. હકમીચંદ ધારસી પંચમીયા

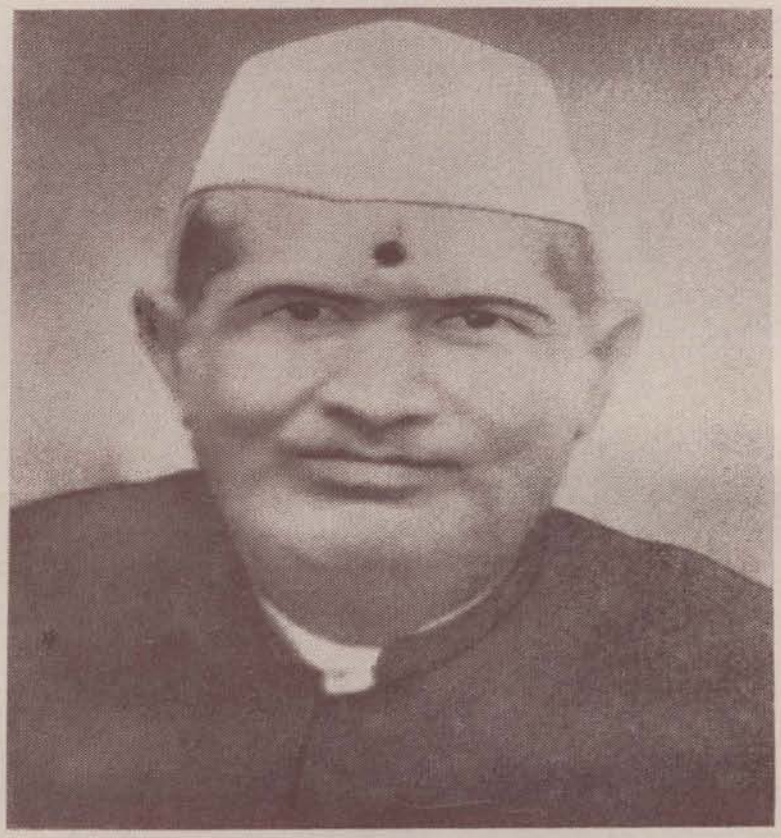

જન્મ તારીખ ૨૯–૮–૧૯૦૫
સ્વર્ગવાસ તા. ૧૫–૨–૧૯૬૮

જેમણે શાન્તાબેનના વરસીતપ નિમિત્તે બાહ્ય આડંબરને બદલે સીધી સાદી સજ્જનતા અપનાવી, ધર્મઘેલછા કરતાં વિશાળ માનવદૃષ્ટિ કેળવી, નિસ્પૃહતા અને નિખાલસતાથી પોતાની જીવન સૌરભ રેલાવીને પરિવાર અને સમાજ પ્રત્યે નિષ્ઠા-પૂર્વક સેવાભાવના પ્રદર્શિત કરી હતી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્વ. મોતીબાઇ પાનાચંદ

સ્વ. પૂજ્ય ગંગાસ્વરૂપ મહાન દયાળુ, મહાન ઉપકારી, ધર્મનીષ્ઠ માતુશ્રી મોતીબાઇના સ્મરણાર્થે ગોંડલનિવાસી ગીરધરલાલ પાનાચંદ મહેતા (જી. પી. મહેતા) મુંબઇ–૪ તરફથી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પ્રસ્તાવના

નંદીસૂત્રમાં આગમ સાહિત્યની વિસ્તારવાળી સૂચી પ્રાપ્ત થાય છે. આગમમાં જેટલી શાખાઓ છે તેનું નિરૂપણ તેમાં કરવામાં આવેલ છે. પ્રથમ આગમ અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્યમાં વિભક્ત કરીને, ફરીને અંગબાહ્ય અને આવશ્યક વ્યતિરિક્ત એ બે ભાગોમાં વિભક્ત કરેલ છે. તેના પછી આવશ્યક વ્યતિરિક્તના પણ બે ભાગ કરેલ છે, કાલિક અને ઉત્કાલિક. કાલિક શ્રુતની સૂચીમાં એક કલ્પનું નામ આવે છે કે જે વર્તમાનમાં બૃહત્કલ્પના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને ઉત્કાલિક શ્રુતની સૂચીમાં 'ચુલ્લકલ્પશ્રુત' અને 'મહાકલ્પશ્રુત' એવાં બે કલ્પસૂત્રોનાં નામ આવે છે. પં. મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજીનું માનવું છે કે મહાકલ્પને વિચ્છેદ થયાં ને હજાર વરસથી પણ અધિક સમય થઈ ગયો છે. અને 'ચુલ્લ કલ્પશ્રુત' ને આજે પર્યુષણા કલ્પસૂત્ર કહે છે.[૧] પરન્તુ લેખમાં મુનિ કલ્યાણવિજયજીએ કોઈ પ્રાચીન ગ્રન્થનો આધાર પ્રસ્તુત કરેલ નથી.

આગમ પ્રભાકર પં. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો અભિમત છે કે 'મહાકલ્પ' અને 'ચુલ્લકલ્પ' એ આગમ નંદીસૂત્રકાર દેવવાચકના સમયમાં પણ ન હતાં, તેમણે તે વખતે કેટલા યથાશ્રુત અને કેટલાંક યથાદૃષ્ટ નામોનો સંગ્રહ માત્ર કરેલ, આથી 'ચુલ્લકલ્પ સૂત્ર'ને પર્યુષણ કલ્પસૂત્ર માનવાનો મુનિશ્રી કલ્યાણવિજયજીનો અભિમત યુક્તિયુક્ત અને આગમ સંમત નથી.[૨]

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં 'દશાશ્રુતસ્કંધનું નામ' આયારદસા (આચારદશા) આપેલ છે તેનાં દશ અધ્યયન છે. તેના આઠમા અધ્યયનમાં પર્યુષણા[૩] કલ્પ છે જે-વર્તમાનમાં પર્યુષણા કલ્પસૂત્ર છે તે દશાશ્રુત સ્કંધનું જ આઠમું અધ્યયન છે.

દશાશ્રુતસ્કંધની પ્રાચીનતમ પ્રતિઓ (૧૪મી શતાબ્દીના પહેલાંની) કે જે પુણ્યવિજયજી મહારાજના સૌજન્યથી મને જોવા મળી છે તેના આઠમા અધ્યયનમાં પૂર્ણ કલ્પસૂત્ર આવે છે કે જે એમ સ્પષ્ટ પ્રમાણિત કરે છે કે કલ્પસૂત્ર કોઈ સ્વતંત્ર કે કલ્પિત રચના નથી પરન્તુ દશાશ્રુતસ્કંધનું જ આઠમું અધ્યયન છે.

બીજી વાત દશાશ્રુતસ્કંધ ઉપર કે જે બીજા ભદ્રબાહુની નિર્યુક્તિ છે, જેનો સમય વિક્રમની છઠ્ઠી સદી છે. તેમાં અને તે નિર્યુક્તિના આધારથી બનાવેલ ચૂર્ણિમાં, દશાશ્રુતસ્કંધના આઠમા અધ્યયનમાં કે જે વર્તમાનમાં પર્યુષણા કલ્પસૂત્ર પ્રચલિત છે, તેનાં પદોની વ્યાખ્યા મળે છે. મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીનો અભિમત છે કે દશાશ્રુતસ્કંધની ચૂર્ણિ લગભગ સોળસો વર્ષ જૂની છે.[૪]

---

૧. પ્રબંધપારિજાત, મુનિ કલ્યાણવિજયજી પૃ. ૧૪૩

૨. લેખક કે નામ લિખે પત્ર કા સંક્ષિપ્ત સારાંશ, પત્ર સં. ૨૦૨૪ વૈશાખ શુદિ ૫ શુક્રવાર અહમદાબાદ સે ।

૩. આચારદશાયાં દશ અધ્યયના પ્રજ્ઞપ્તા । તં જહા—વીસં અસમાહિઠાણા, એગવીસં સબલા, તેતીસં આસાયણાતા, અટ્ઠવિહા ગણિસંપયા, દસ ચિત્તસમાહિઠાણા, એગારસ ઉવાસગપડિમાતો, બારસ ભિક્ખુપડિમાતો, પજ્જોસવણકપ્પો, તીસં મોહણિજ્જઠાણા, આજાઇટ્ઠાણં ।

૪. કલ્પસૂત્ર, પ્રસ્તાવના પૃ. ૮ —સ્થાનાઙ્ગ ૧૦ સ્થાન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે આધુનિક દશાશ્રુતસ્કંધની પ્રતિઓમાં કલ્પસૂત્ર કેમ મળતું નથી? તેનો ઉત્તર એવો છે કે જ્યારથી કલ્પસૂત્રના વાંચનનો પૃથક્ પ્રારંભ થયો ત્યારથી સ્થાન ન્યૂનાર્થ તેમાં સંક્ષિપ્ત કરી દેવામાં આવ્યું હશે. જો પહેલેથી જ સંક્ષિપ્ત હોત તો નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણિમાં તેના પદોની વ્યાખ્યા કઈ રીતે આવી?

સ્થાનકવાસી જૈન સમાજ દશાશ્રુતસ્કંધને એક પ્રામાણિક આગમ સ્વીકારે છે ત્યારે કલ્પસૂત્ર તેના એક વિભાગ હોવાને કારણે તેને અપ્રમાણિક માનવાનું કોઈ કારણ નથી. મૂળ કલ્પસૂત્રમાં એવો કોઈ પ્રસંગ કે ઘટના આવેલ નથી કે - સ્થાનકવાસી જૈન સમાજની પરંપરાની માન્યતાથી વિરુદ્ધ હોય. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના જીવન અંગેનું વર્ણન આચારાંગના બીજા શ્રુતસ્કંધની સાથે મેળ ખાતું દેખાય છે. ભગવાન ઋષભદેવનું વર્ણન પણ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિથી વિરુદ્ધ નથી. અન્ય તીર્થંકરોના વર્ણન, જેવાં સૂત્ર રૂપમાં અન્ય આગમ સાહિત્યમાં વિખરાયેલાં પડયાં છે તે જ પ્રકારનાં તેમાં પણ છે. સામાચારીનું વર્ણન પણ આગમ સંમત છે. કેટલાક આપવાદિક સૂત્રો પણ એમાં આપેલ છે જેનું સ્પષ્ટીકરણ અન્ય આગમોના આધારે મેં વિવેચનમાં કર્યું છે. સ્થવિરાવલીનું નિરૂપણ પણ થોડા પરિવર્તનની સાથે નંદીસૂત્રમાં આપેલ જ છે તેથી અમારી દૃષ્ટિથી કલ્પસૂત્રને પ્રામાણિક માનવામાં બાધા નથી.

પાશ્ચાત્યવિચારકોનો એવો અભિમત છે કે કલ્પસૂત્રમાં ચૌદ સ્વપ્નોનું આલંકારિક વર્ણન પાછળથી જોડવામાં આવેલ છે અને સ્થવિરાવલી તથા સામાચારીનો થોડો અંશ પણ પાછળથી પ્રક્ષિપ્ત કરવામાં આવેલ છે. પં. પુણ્યવિજયજીનું મંતવ્ય છે કે તે વિચારકોના કથનમાં અવશ્ય કાંઈક સત્ય તથ્ય રહેલ છે કેમકે કલ્પસૂત્રની પ્રાચીનતમ પ્રતિ વિ.સં. ૧૨૪૭ ની તાડપત્રીય પ્રાપ્ત થયેલ છે. તેમાં ચૌદ સ્વપ્નોનું વર્ણન નથી અને કેટલીક પ્રાચીન પ્રતિઓમાં સ્વપ્નોનું વર્ણન આપેલ છે પણ એ તો અતિસંક્ષિપ્ત રૂપથી આપેલ છે. નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ અને પૃથ્વીચંદ્ર ટિપ્પણ વગેરેમાં પણ સ્વપ્ન સંબંધી વર્ણનની વ્યાખ્યા નથી. પરંતુ એટલું નિશ્ચિત છે કે જે આજે કલ્પસૂત્રમાં સ્વપ્ન સંબંધી આલંકારિક વર્ણન છે તે એક હજાર વરસથી પણ ઓછું પ્રાચીન નથી. તે કોનું છે તે અન્વેષણીય છે." [૫]

કલ્પસૂત્રની નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ વગેરેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ઈંદ્ર આગમન, ગર્ભસંક્રમણ, વ્યાયામશાળા, જન્મ, પ્રીતિદાન, દીક્ષા, કેવળજ્ઞાન, વર્ષાવાસ, નિર્વાણ, અંતકૃતભૂમિ વગેરેનું વર્ણન તેના નિર્માણના સમયે કલ્પસૂત્રમાં હતું અને એ પણ સ્પષ્ટ છે કે જિન ચરિતાવલીની સાથે તે વખતે સ્થવિરાવલી અને સામાચારી વિભાગ પણ હતો. [૬]

અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે સ્થવિરાવલીમાં જે દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ સુધીનાં નામ આપેલ છે તે શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુ દ્વારા વર્ણિત નથી પરંતુ આગમ વાંચન વખતે તેમાં સંકલિત કરવામાં આવ્યાં છે.

---

૫. કલ્પસૂત્ર--પ્રસ્તાવના –પૃ. ૯ का सारांश

૬. पुव्विमचरिमाण कप्पो, मंगल्लं वद्धमाणतित्थम्मि ।
इह परिकहिया जिण-गणहराइथेरावलि चरित्तं ।

—कल्पसूत्र निर्युक्ति गा. ६२

पुव्विमचरिमाण य तित्थगराणं एस मग्गो चेव जहा वासावासं पज्जोसवेयव्वं पडतु वा वासं मा वा मज्झिमगाणं पुण भयितं । अवि य वद्धमाणतित्थम्मि मंगलणिमित्तं जिणगणहर (राईथेरा) वलिया सव्वेसि च जिणाणं समोसरणाणि परिकहिज्जंति ।

—कल्पसूत्र चूर्णि पृ. १०१, पुण्यविजयजी सम्पादित

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના અભિમતાનુસાર સામાચારી વિભાગમાં 'अंतरा वि से कप्पइ नो से कप्पइ तं रयणिं उवायणावित्तए' એ પાઠ સંભવિત રીતે આચાર્ય કાલકના પછી બનાવવામાં આવેલ છે.

સંક્ષેપમાં સાર એ છે કે શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુ રચિત કલ્પસૂત્રમાં અન્ય આગમોની માફક થોડોક અંશ પ્રક્ષિપ્ત થયો છે. પ્રક્ષિપ્ત અંશ દેખીને શ્રી બેબરે જ એવી ધારણા બનાવી કે કલ્પસૂત્રનો મુખ્ય ભાગ દેવર્દ્ધિગણી દ્વારા રચિત છે[૬] અને મુનિ અમરવિજયજીના શિષ્ય ચતુરવિજયજીએ બીજા ભદ્રબાહુની રચના માની છે.[૭] તે કથન પ્રામાણિક નથી.

આજ અનેકાનેક પ્રમાણોથી એમ સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે કલ્પસૂત્ર શ્રુત કેવળી ભદ્રબાહુની રચના છે. જ્યારે દશાશ્રુતસ્કંધ ભદ્રબાહુનિર્મિત છે ત્યારે કલ્પસૂત્ર તેનો એક વિભાગ હોવાના કારણે તે ભદ્રબાહુનું નિર્મિત છે કે નિર્યૂઢ છે.[૮] ગણધર પાસેથી નિકળેલું છે.

અહિંયા એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુએ દશાશ્રુતસ્કંધ વગેરે જે આગમ લખેલ છે તે કલ્પનાની દોડ નથી. પરંતુ તેમણે દશાશ્રુતસ્કંધ, નિશીથ, વ્યવહાર અને બૃહત્કલ્પ[૧૦] એ બધાં આગમ નવ પૂર્વનાં, પ્રત્યાખ્યાન વિભાગથી તૈયાર કરેલ છે.[૧૧] પૂર્વ ગણધરકૃત છે ત્યારે તે આગમ પણ નિર્યૂઢ હોવાના કારણે એક દૃષ્ટિથી ગણધરકૃત જ છે.

દશાશ્રુતસ્કંધ છેદ સૂત્રમાં હોવા છતાં પણ, પ્રાયશ્ચિત્ત સૂત્ર નથી. પરંતુ આચાર સૂત્ર છે તેના કારણે આચાર્યોએ તેને ચરણ કરણાનુયોગના વિભાગમાં લીધેલ છે.[૧૨] છેદ સૂત્રોમાં દશાશ્રુત-સ્કંધને મુખ્ય સ્થાન આપેલ છે.[૧૩] જ્યારે દશાશ્રુતસ્કંધ છેદ સૂત્રોમાં મુખ્ય છે ત્યારે તે તેમનો વિભાગ હોવાથી કલ્પસૂત્રની મુખ્યતા સ્વત: સિદ્ધ છે. દશાશ્રુતસ્કંધનો ઉલ્લેખ મૂળસૂત્ર ઉત્તરાધ્યયનના એકત્રીસમા અધ્યયનમાં પણ થએલ છે.

નિર્યુક્તિ – ચૂર્ણિ

કલ્પસૂત્રની સૌથી પ્રાચીન વ્યાખ્યા નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણિ છે. નિર્યુક્તિ ગાથારૂપ છે અને ચૂર્ણિ ગદ્ય રૂપ છે. બન્નેની ભાષા પ્રાકૃત છે. નિર્યુક્તિના રચયિતા બીજા ભદ્રબાહુ છે. ચૂર્ણિના રચયિતાના સંબંધમાં હજી સુધી કોઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી.

---

૭. इण्डियन एण्टीक्वेरी जि. २१ प. २१२–२१३

૮. मंत्राधिराज-चिन्तामणि—जैन स्तोत्र संदोह, प्रस्तावना पृ. १२–१३, प्रकाशक-साराभाई मणिलाल नवाब, अहमदाबाद सन् १९३६ ।

૯. (क) वंदामि भद्दबाहुं, पाइणं चरिमसयलसुयणाणिं
सुत्तस्स कारगमिसिं, दसासुकप्पे य ववहारे । –दशाश्रुतस्कंध निर्युक्ति गा. १
(ख) तेण भगवया आयारपकप्प दसाकप्प ववहारा य नवमपुव्वनीसंदभूता निज्जूढा ।
—पंचकल्पभाष्य गाथा २३ चूर्णि

૧૦. कतरं सुत्तं ? दसाउकप्पो ववहारो य । कत्तरात्तो उद्धृतं ? उच्यते—पच्चक्खाणपुव्वाओ ।
–दशाश्रुतस्कंध चूर्णि पत्र २

૧૧. इहं चरणकरणाणुओगेण अधिकारो । —दशाश्रुतस्कंध, चूर्णि पत्र २

૧૨. इमं पुणच्छेयसुत्तपभुत्तपमुहभूतं । —दशाश्रुतस्कंध, चूर्णि, पत्र २

૧૩. पणवीसभावणाहिं, उद्देसेसु दशाइणं ।
जे भिक्खू जयई निच्चं, से न अच्छई मण्डले । —उत्तराध्ययन अ. ३१ गा. १७

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કલ્પાંતર્વાચ્ય.

નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણિપછી કલ્પાંતર્વાચ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે વ્યાખ્યાગ્રન્થ નથી પરંતુ વકતા કલ્પ સૂત્રનું વાંચન કરતી વખતે પ્રવચનને રસપ્રદ બનાવવા માટે અન્યાન્ય ગ્રંથોથી જે નોટ્સ લેતા હતા. તેને જ કલ્પાંતર્વાચ્યની સંજ્ઞા આપવામાં આવેલ છે. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે જેટલાં કલ્પાંતર્વાચ્ય છે તે બધાં એકની જ પ્રતિલિપિઓ નથી પરંતુ વિવિધ લેખકોએ પોત-પોતાની દૃષ્ટિથી તેને તૈયાર કરેલ છે. કેટલાક લેખક તપાગચ્છીય, કેટલાક ખરતરગચ્છીય અને કેટલાક અંચલ ગચ્છીય રહેલ છે. કેમકે, સાંપ્રદાયિક માન્યતાઓના વર્ણનથી એ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. એક કલ્પાંતર્વાચ્યને શ્રી. સાગરાનંદ સૂરિએ 'કલ્પ સમર્થન' ના નામથી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

ટીકાઓ

જૈનાચાર્યોએ સંસ્કૃત વાઙ્મયની અતિ અધિક અભિવૃદ્ધિ દેખીને આગમો ઉપર પણ સંસ્કૃત ભાષાઓમાં ટીકાઓ લખી, કલ્પસૂત્રની ટીકાઓમાં નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણિના પ્રયોગની સાથે જ પોતાના તરફથી લેખકોએ તેમાં ઘણા નવા સંદર્ભ મેળવેલ છે.

સંદેહ વિષૌષધિ કલ્પપંજિકા - આ ટીકાના રચયિતા 'જિનપ્રભુસૂરિ' છે. બૃહટ્ટિપ્પણિકાના અભિમતાનુસાર ટીકાનો રચનાકાળ સંવત ૧૩૬૪ છે. શ્લોક પરિમાણ ૨૫૦૦ ની લગભગ છે. ભાષા પ્રૌઢ છે.[૧૪] તેમણે ભગવાન મહાવીરના ૫૮ કલ્યાણકોની ચર્ચા પણ કરેલ છે.

કલ્પકિરણાવલી - આ ટીકાના નિર્માતા તપાગચ્છીય ઉપાધ્યાય શ્રી ધર્મસાગરજી છે. વિક્રમ સંવત ૧૬૨૮ માં તેનું નિર્માણ થયેલ છે. શ્લોક પરિમાણ ૪૮૧૪ છે. આ ટીકાની પરિસમાપ્તિ રાંધનપુરમાં થઈ છે. ઈતિવૃત્ત સંબંધી અનેક ભૂલો ટીકામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આના ઉપર સંદેહ વિષૌષધી ટીકાનો સ્પષ્ટ પ્રભાવ પણ પરિલક્ષિત થાય છે.

પ્રદીપિકા વૃત્તિ - તેના ટીકાકાર પન્યાસ સંઘવિજય છે. ટીકાનું પરિમાર્જન ઉપાધ્યાય ધનવિજયજીએ ૧૬૮૧માં કરેલું, શ્લોક પરિમાણ ૩૨૧૦ છે. ટીકાની સૌથી મહત્વપૂર્ણ વિશેષતા છે કે લેખક ખંડનની પ્રવૃત્તિથી અલગ રહેલ છે. પૂર્વ ટીકાઓની માફક આ ટીકામાં પણ કેટલાંક સ્થળો ઉપર ત્રુટિઓ અવશ્ય થયેલ છે.

કલ્પદીપિકા - આ ટીકાના લેખક પં. પંન્યાસ જયવિજયજી છે અને સંશોધન કર્તા છે ભાવ વિજયગણી. સં. ૧૬૭૭ ના કારતક સુદ ૭ ના રોજ આ ટીકા સમાપ્ત થઈ છે. લેખકે પ્રશસ્તિમાં પોતાના ગુરૂનું નામ ઉપાધ્યાય વિમળહર્ષ આપેલ છે. શ્લોક પરિમાણ ૩૪૨૨ છે. ભાષા પ્રાંજલ છે. પોતાના મંતવ્યો વિરૂદ્ધ વિષયોનું ખંડન પણ કરેલ છે, પરંતુ મધુરતા, શિષ્ટતા અને તર્કની સાથે કે જેથી પાઠક અકળાતા નથી.

કલ્પપ્રદીપિકા - આ ટીકાના રચયિતા સંઘવિજય છે. વિક્રમ સં. ૧૬૭૬ માં આ ટીકા સમાપ્ત થઈ છે.

કલ્પસુબોધિકા - આ ટીકાના લેખક ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજી છે. વિક્રમ સંવત ૧૭૧૬ માં આ ટીકા, નિર્મિત કરવામાં આવેલ છે. પૂર્વની બધી ટીકાઓથી પ્રસ્તુત ટીકા વિસ્તૃત છે. ભાષાની સરળતાથી અને વિષયની સુબોધતાના કારણે આ અન્ય ટીકાઓથી અધિક લોકપ્રિય થઈ છે. કલ્પકિરણાવલી

---

૧૪ : प्रबन्ध पारिजात, मुनि कल्याणविजय प. १५२०

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અને કલ્પ દીપિકા ટીકાઓનું ખંડન પણ અહીંતહીં કરવામાં આવેલ છે. પ્રશસ્તિથી સ્પષ્ટ છે કે ટીકાનું સંશોધન ઉપાધ્યાય ભાવવિજયજીએ કરેલ છે.

કલ્પકૌમુદી - આ ટીકાના લેખક ઉપાધ્યાય શાંતિસાગરજી છે. વિક્રમ સંવત ૧૭૦૭માં. તેમણે આ ટીકા પાટણમાં લખી. શ્લોક સંખ્યા ૩૭૦૭. ઉપાધ્યાય વિનયવિજયજીની કડવી આલોચના કરવામાં આવી છે. ઉપાધ્યાયજીએ સુબોધિકા ટીકામાં જે કલ્પ કિરણાવલી ટીકાનું ખંડન કર્યું તેનો પ્રત્યુત્તર તેમાં દીધેલ છે.

કલ્પવ્યાખ્યાન પદ્ધતિ - તેના સંકલનકાર વાચક શ્રી હર્ષસાર શિષ્યશ્રી શિવવિધાન ગણી છે. તેમાં પૂર્ણ કલ્પસૂત્રનો અભાવ છે મુનિ શ્રી કલ્યાણવિજયજીના અભિમતાનુસાર એની રચના ૧૭ મી શતાબ્દીમાં થયેલી હોવી જોઈએ.

કલ્પદ્રુમ કલિકા - આ ટીકાના રચયિતા ખરતરગચ્છીય ઉપાધ્યાય લક્ષ્મીવલ્લભ છે. ટીકામાં કયાંય પણ રચના કાળનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલ નથી. ભગવાન પાર્શ્વનાથનાં જીવની સર્પયુગલની ઘટના તથા ભગવાનના મુખારવિંદથી મહામંત્ર સંભળાવવાની ઘટનાઓ[૧૫] શ્વેતાંબર અર્વાચીન ચરિત્ર ગ્રંથોના અનુસાર છે.

કલ્પલતા - આ ટીકાના રચયિતા સમય સુંદર ગણિ છે. વિક્રમ સંવત ૧૬૮૫ની આસપાસ તેમણે આ રચના કરેલ છે. વૃત્તનું ગ્રંથમાન ૭૭૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. હર્ષનંદને આ ટીકાનું સંશોધન કરેલ છે.

કલ્પસૂત્ર ટિપ્પણક - તેના રચયિતા આ. પૃથ્વીચંદ્ર સૂરિ છે. શ્રી પુણ્યવિજયજીના અભિમતાનુસાર તે ચૌદમી શતાબ્દીમાં હોવા જોઈએ. શ્લોક પરિમાણ ૬૮૫ છે.

કલ્પપ્રદીપ : આ ટીકાના રચયિતા સંઘવિજય ગણિ છે.

કલ્પસૂત્રાર્થ પ્રબોધની - આ ટીકાના રચયિતા અભિધાન રાજેન્દ્ર કોષના સંપાદક શ્રી. રાજેન્દ્ર-સૂરિ છે. ટીકા સારા પ્રમાણમાં વિસ્તૃત છે.

આ ટીકાઓ સિવાય કલ્પસૂત્રવૃત્તિ - ઉદયસાગર, કલ્પદુર્ગપદ - નિર્યુક્તિ, પર્યુષણ પર્વ વિચાર, કલ્પમંજરી, સહજકીર્તિ કલ્પસૂત્રજ્ઞાન દીપિકા - જ્ઞાનવિજય અવચુર્ણિ, અવચૂરિ, ટબ્બા, વગેરે અનેક ટીકાઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. લોકાગચ્છના યતિયોના દ્વારા નિર્મિત કલ્પસૂત્ર પર બે ત્રણ ટબ્બાઓ પણ મળે છે. ડૉકટર હર્મન જેકોબીએ કલ્પસૂત્રનો અંગ્રેજીમાં અનુવાદ પ્રકાશિત કર્યો છે અને તેના ઉપર મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા પણ લખેલ છે. સ્થાનકવાસી મુનિશ્રી ખ્યારચંદજી મહારાજે સંક્ષિપ્ત હિંદી અનુવાદ સહિત કલ્પસૂત્ર પ્રકાશિત કરેલ છે. સુત્તાગમેના બીજા ભાગમાં મુનિ પુષ્કભિકખુજીએ પણ મૂળ કલ્પસૂત્ર છાપેલ છે. પૂજ્ય પંડિત મુનિશ્રી ઘાસીલાલજી મહારાજે પણ નવીન મૌલિક કલ્પસૂત્રનું નિર્માણ કરેલ છે. યતિ રાયચન્દજી કૃત કલ્પસૂત્રનું હિન્દી પદ્યાનુવાદ પણ પ્રકાશિત થયું છે. એ રીતે કલ્પસૂત્ર ઉપર વિશાળ વ્યાખ્યા સાહિત્ય સમયે સમયે નિર્મિત થયેલ છે કે જે તેની લોકપ્રિયતાનું જવલંત પ્રમાણ છે.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર

ડૉકટર વિંટરનિટ્સના અભિમતાનુસાર કલ્પસૂત્ર ત્રણ ભાગોમાં વિભકત છે. જિનચરિત્ર સ્થવિરા-વલી અને સામાચારી.

જિન ચરિત્રમાં સર્વપ્રથમ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની જીવન ગાથા આવે છે. ભગવાન મહા-વીરના સંક્રમણની ઘટના અતિઅધિક વિસ્તારની સાથે ચિત્રિત કરવામાં આવી છે. તે ઘટના બતાવે છે કે, શ્રમણ સંસ્કૃતિમાં તો શું પણ વૈદિક સંસ્કૃતિમાં પણ ક્ષત્રિયોને જ અધ્યાત્મ વિદ્યાના ગુરુ માન્યા છે.

---

૧૫ : ભગવાન્ પાર્શ્વ : એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન પૃ. ૭૬ લે. દેવેન્દ્રમુનિ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

દીઘનિકાયમાં મહાત્મા બુદ્ધે કહ્યું - 'વશિષ્ઠ' - બ્રહ્મા સનત્કુમારે પણ ગાથા કહેલ છે - ગોત્ર લઈને ચાલવાવાળા જેનોમાં ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ છે. 'વિદ્યા અને આચરણથી યુકત હોય તે દેવ માનવોમાં શ્રેષ્ઠ છે.' વસિષ્ઠ! પ્રસ્તુત ગાથા સનત્કુમારે બરાબર કહેલ છે, ખોટી નહિ. સાર્થક કહેલ છે. નિરર્થક નહિ. હું પણ તેનું અનુમોદન કરું છું."[૧૬]

છાન્દોગ્યોપનિષદમાં આરુણીના પુત્ર શ્વેતકેતુ અને પ્રવાહણ ક્ષત્રિયનો મધુર સંવાદ છે. સંક્ષેપમાં સારાંશ એ છે કે શ્વેતકેતુ સભામાં જાય છે, પ્રવાહણ તેને પાંચ પ્રશ્ન પુછે છે. પરંતુ તે એક પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકતા નથી તથા તે પોતાના વિદ્યાગુરુ પિતાની પાસે જાય છે. અને પ્રવાહણે પુછેલા પ્રશ્નોનો ખુલાસો માંગે છે. પરંતુ તે પણ પ્રશ્નોના ઉત્તર જાણતા ન હતા. તે કારણે તે રાજાની પાસે ગયા અને તેની પાસે પોતાની જિજ્ઞાસા અભિવ્યકત કરી. ત્યારે રાજાએ કહ્યું - ગૌતમ! તમે મને કહ્યું હતું કે પૂર્વકાળમાં તમારી પહેલાં આ વિદ્યા બ્રાહ્મણોની પાસે ગયેલ નથી. તેનાથી સંપૂર્ણ લોકોમાં ક્ષત્રિયોનું જ (શિષ્યો પ્રત્યે) અનુશાસન થતું રહેલ છે.[૧૭]

તાત્પર્ય એ છે કે ક્ષત્રિયોની શ્રેષ્ઠતા, રક્ષાત્મક શકિત અને આત્મ - વિદ્યાના કારણે અતિ અધિક માનવામાં આવતી હતી.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ રાજા પ્રવાહણે આરુણીને કહ્યું - તેના પહેલાં આ આધ્યાત્મવિદ્યા કોઈ બ્રાહ્મણની પાસે ન રહી તે હું તમને બતાવીશ[૧૮]

વિષ્ણુ પુરાણ અનુસાર પહેલાં બધા મૈથિલીના રાજા આત્મવિદ્યાને આકાય આપતા હતા.[૧૯]

બ્રાહ્મણોના બ્રહ્મત્વ ઉપર આકરો વ્યંગ કરતાં અજાતશત્રુએ ગાર્ગ્યને કહ્યું : "બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયના શરણમાં એવી આશાથી જાય છે કે તે મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરશે. આ તો વિપરીત છે તો પણ હું તમને તેનું જ્ઞાન કરાવીશ જ."[૨૦]

કૌશીતકી બ્રાહ્મણ[૨૧] શતપથ બ્રાહ્મણ[૨૨] આદિગ્રંથોમાં પણ, બ્રાહ્મણોથી ક્ષત્રિય શ્રેષ્ઠ છે. એમ પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે.

બ્રાહ્મણ પરંપરામાં હિંસાનું પ્રાધાન્ય હતું અને ક્ષત્રિય પરંપરામાં અહિંસાનું. અહિંસાપ્રેમી હોવાના કારણે ક્ષત્રિયને અતિઅધિક આદરની દૃષ્ટિથી દેખવામાં આવતા હતા. 'સંસ્કૃતિના ચાર અધ્યાય'માં રામધારીસિંહ દિનકર લખે છે, "અવતારોમાં વામન અને પરશુરામ એ બે જ છે કે જેમનો જન્મ બ્રાહ્મણ કુળમાં થયો હતો. બાકી બધા અવતાર ક્ષત્રિયોના વંશમાં થયા છે. તે આકસ્મિક ઘટના હોઈ

---

૧૬. દીઘનિકાય ૩।૪, પૃ. ૨૪૫

૧૭. યથેયં न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्मात्: सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति तस्यै हो वाच——छान्दोग्योपनिषद् । ५–३–१–७० पृ. ४७२–४७६ ।

૧૮. यथेयंविद्येतः पूर्वं नं कंश्मश्चन ब्राह्मण उवास तां त्वहं तुभ्यं वक्ष्यामि ।
—बृहदारण्यकोपनिषद् ६।२।८

૧૯. प्रायेणैत आत्मविद्याश्रयिणो भूपाला भवन्ति । ——विष्णुपुराण ४।५।३४

૨૦. बृहदारण्यकोपनिषद् २।१–१५

૨૧. कौशीतकी ब्राह्मण २६।५

૨૨. शतपथ ब्राह्मण ११ वीं कण्डिका

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શકે છે. પરંતુ તેનાથી એવું અનુમાન આસાનીથી નીકળી આવે છે કે યજ્ઞો વધવાના કારણે બ્રાહ્મણ એટલા હિંસાપ્રિય થઈ ગયા હતા કે સમાજ તેમના પ્રત્યે ઘૃણા કરવા લાગ્યો અને બ્રાહ્મણોનું પદ તેમણે ક્ષત્રિયોને દઈ દીધું. પ્રતિક્રિયા કેવળ બ્રાહ્મણ ધર્મ પ્રત્યે જ નહિ પરંતુ બ્રાહ્મણોના ગઢ કુરુ પંચાળપ્રત્યે પણ જાગી. અને વૈદિક સભ્યતા પછી તે સમય આવી ગયો કે જ્યારે ઈજ્જત કુરુ પંચાલની નહિ પણ મગધ અને વિદેહની થવા લાગી. કપિલવસ્તુમાં જન્મ લેતા પહેલાં તથાગત તે વખતના સ્વર્ગની દેવયોનિમાં બિરાજી રહેલ હતા. ત્યારની કથા છે કે દેવતાઓએ તેમને કહ્યું કે, "હવે આપનો અવતાર થવો જોઈએ. તેથી આપ વિચારી લ્યો કે કયા દેશ અને કયા કાળમાં જન્મગ્રહણ કરવામાં આવે." તે વખતે તેમણે વિચાર કરી કહ્યું કે-મહાબુદ્ધના અવતાર યોગ્ય તો મગધ દેશ અને ક્ષત્રિય વંશ જ હોઈ શકે છે."

"ભગવાન મહાવીર વર્ધમાન પણ પહેલા એક બ્રાહ્મણીના ગર્ભમાં આવ્યા હતા. પરંતુ ઇંદ્રે વિચાર્યું કે એવડા મોટા મહાપુરુષનો જન્મ બ્રાહ્મણ વંશમાં જ કઈ રીતે થઈ શકે! તેથી તેમણે બ્રાહ્મણીનો ગર્ભ ચોરાવીને તેને એક ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષીમાં નાખી દીધો એવી કથાઓનો સાર નિકળે છે કે તે દિવસોમાં એવો અનુભવ કરવા લાગ્યા હતા કે અહિંસા ધર્મના મહાપ્રચારક બ્રાહ્મણ થઈ શકતા નથી તે કારણે બુદ્ધ અને મહાવીરને ક્ષત્રિય વંશમાં ઉત્પન્ન થવાની કલ્પના લોકોને ઘણી સારી લાગવા લાગી.[૨૩]

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં પણ આવે છે કે 'ક્ષત્રિયોથી ઉત્કૃષ્ટ કોઈ નથી. રાજસૂય યજ્ઞમાં બ્રાહ્મણ નીચે બેસીને ક્ષત્રિયની ઉપાસના કરે છે. તે ક્ષત્રિયમાં જ પોતાના યશને સ્થાપિત કરે છે.[૨૪]

પ્રસ્તુત કથાની તુલના શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના જીવનના આ પ્રસંગથી કરી શકાય છે. જ્યારે ભગવાન સમવસરણમાં સ્ફટિક સિંહાસન ઉપર બેસે છે, તેના પ્રમુખ શિષ્ય ગૌતમાદિ કે જે વર્ણથી બ્રાહ્મણ છે તેઓ નીચે બેસીને તેની ઉપાસના કરે છે. જ્ઞાનનો અલૌકિક પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરે છે.[૨૫]

જે રીતે કલ્પસૂત્રમાં કહેલ છે-ન કદી બન્યું છે, ન બને છે, કે ન બનશે. અરિહંત ચક્રવર્તી બળદેવ અથવા વાસુદેવ અંત-પ્રાંત તુચ્છ, કૃપણ ભિક્ષુક અને બ્રાહ્મણ કુળોમાં જન્મ્યા હતા, જન્મે છે કે જન્મશે. અરિહંત ચક્રવર્તી બળદેવ, વાસુદેવ ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય, ક્ષત્રિય, હરિવંશ કુળમાં અથવા એવી જાતના ઊંચા કુળમાં જન્મ્યા હતા, જન્મે છે અને જન્મશે.[૨૬] એવી રીતે બૌદ્ધ ગ્રંથ લલિત વિસ્તરામાં પણ કહેલ છે.-બોધિસત્વ ચાંડાલ કુલ, વેણકાકુલ, રથકારકુલ, પુક્કસકુલજેવા હીનકુલોમાં જન્મ લેતા નથી. તેઓ કાં તો બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ લે છે અથવા ક્ષત્રિય કુળમાં જ્યારે લોકો બ્રાહ્મણ પ્રધાન હોય છે ત્યારે બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ લે છે અને જ્યારે ક્ષત્રિય પ્રધાન હોય છે ત્યારે ક્ષત્રિય કુળમાં જન્મ લે છે.[૨૭] ઉપરોકત ચર્ચાથી આપણે એવા નિર્ણય ઉપર પહોંચીએ છીએ કે ભારતીય સંસ્કૃતિમાં ક્ષત્રિયનું મહત્ત્વ અધિક રહેલ છે. જૈન સંસ્કૃતિમાં બધા તીર્થંકર ક્ષત્રિય રહેલ છે તેઓ આત્મ-વિદ્યાના પુરસ્કર્તા અને અહિંસાના પ્રબળ પ્રચારક રહેલ છે.

---

૨૩. संस्कृति के चार अध्याय पृ. १०–९–११०
૨૪. बृहदारण्यकोपनिषद् १।४।११, पृ. २९६
૨૫. आवश्यकनिर्युक्ति ।
૨૬. कल्पसूत्र
૨૭. ललितविस्तरा पृ. २२

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભગવાન મહાવીરના જીવનની દિવ્ય અને ભવ્ય ઝાંખી, સ્વયં સૂત્રકારે પ્રસ્તુત કરેલી છે તેથી પાઠકોને અનુરોધ છે કે તેઓએ તેનું રસાસ્વાદન મૂળ ગ્રંથથી કરવું અને વિશેષ જિજ્ઞાસુ લેખકનો 'મહાવીર જીવનદર્શન ગ્રંથ' જુએ.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના સંબંધમાં એવી એક ભ્રાંત ધારણા ચાલી રહેલ છે કે 'તેમણે સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર ધર્મની સંસ્થાપના કરી હતી. તેઓ એક નવા ધર્મના પ્રવર્તક હતાં' પરંતુ તે વાત સાચી નથી, તેમણે કોઈ નવા ધર્મની સંસ્થાપના કરી નહિ પરંતુ જે પૂર્વ તીર્થંકરોની લાંબી પરંપરા ચાલી આવી રહેલ હતી તેના તે ઉન્નાયક હતા સુધારક હતા. પ્રચારક હતા અને ઉદ્ધારક હતા. આચારાંગમાં સ્વયં ભગવાને કહ્યું જ છે "જે અર્હંત થઈ ચૂકેલ છે, જે વર્તમાનમાં છે અને આગળ બનશે તે બધાનું એવું નિરૂપણ છે કે કોઈપણ જીવની હિંસા ન કરો."[૨૮]

અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે દેશ-કાળ અનુસાર તીર્થંકરની શાસનવ્યવસ્થામાં ભેદ પણ થાય છે. પરંતુ સર્વથા રીતે ભેદ હોય એવી વાત હોતી નથી. ભગવાન પાર્શ્વ અને મહાવીરની શાસન વ્યવસ્થામાં અનેક વાતોમાં ભેદ રહેલ છે. પરંતુ ભેદથી પણ અભેદ વધારે હતો.

ભગવાન પાર્શ્વ

ડૉકટર હર્મન જેકોબી ભગવાન પાર્શ્વને ઐતિહાસિક વ્યકિત માને છે.[૨૯] તેમણે-જૈનાગમોની સાથે જ બૌદ્ધત્રિપિટકોના પ્રકાશમાં એ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. કે ભગવાન પાર્શ્વ એક ઐતિહાસિક પુરુષ છે. તેના આ કથનનું સમર્થન અન્ય અનેક વિદ્વાનોએ પણ કરેલ છે. તે કારણે તેમની ઐતિહાસિકતા અસંદિગ્ધ છે.

ભગવાન પાર્શ્વનાથ ચોવીસ તીર્થંકરોમાંથી ત્રેવીસમાં તીર્થંકરના રૂપમાં પ્રખ્યાત છે.[૩૦] ભગવાન પાર્શ્વનો અસ્તિત્વ કાળ ઈસ્વીસન પૂર્વે દસમી શતાબ્દી છે ને ભગવાન મહાવીરની બસો પચાસ વરસ પહેલાં થયા હતા.[૩૧] તેમનો જીવનકાળ સો વરસનો હતો. દિગંબર આચાર્ય ગુણભદ્રના અભિમતાનુસાર ભગવાન પાર્શ્વના પરિનિર્વાણનાં ૨૫૦ વરસ પછી ભગવાન મહાવીરનું નિર્વાણ થયું.[૩૨] જો આ

---

૨૮. આચારાંગ ૧।૪।૧

29. That Parshva was a historical person, is now admitted by all as very probable.... —The Sacred Books of the East, Vol. XLV, Introduction p. 21.

30. As he (Vardhaman Mahavira) is referred to in the Buddhist scriptures as one of the Buddha's chief opponents his historicity is beyond doubt....Parshva was remembered as the twenty third of the twentyfour **great teachers or Tirthankaras** 'ford-makers' of the Jaina Faith.
— The Wonder that was India
(A. L Basham, B.A. Ph.D., F.R.A.S.)
Reprinted 1956, pp. 287-88.

૩૧. पासजिणाओ य होइ वीरजिणो ।
अड्ढाइज्जसएहिं गएहिं चरिमो समुप्पन्नो । —आवश्यक निर्युक्ति, मलयगिरिवृत्ति प. २४१

૩૨. पार्श्वेशतीर्थसन्ताने पंचाशद्द्विशताब्दके ।
तदभ्यन्तरवर्त्यायु-र्महावीरोऽत्र जातवान् ।। —महापुराण (उत्तरपुराण) पर्व ७४पृ.४६२
प्रका. भारतीय ज्ञानपीठ काशी

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અભિમતનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પાર્શ્વનાથનું અસ્તિત્વ ઈસ્વીસન પૂર્વે નવમી શતાબ્દીમાં ઠરે છે. જ્યોર્જ કાર્પેન્ટીઅરનું મંતવ્ય છે "પાર્શ્વ ઐતિહાસિક પુરુષ છે અને આજે જૈન ધર્મના સાચા સ્થાપન કર્તાના રૂપમાં મનાવા લાગ્યા છે. કહેવાય છે કે મહાવીરથી ૨૫૦ વરસ પહેલા તેનું નિર્વાણ થયું તે સંભવિત રીતે ઈસુથી પહેલાં નવમી શતાબ્દીમાં રહેલ હશે[૩૩] એચ. સી. રાય ચૌધરીએ લખેલ છે "જૈન તીર્થંકર પાર્શ્વનો જન્મ ઈસ્વીસન પૂર્વ ૮૭૭ અને નિર્વાણ કાળ ઈસ્વીસન પૂર્વ ૭૭૭ છે.[૩૪]

અમારી દૃષ્ટિથી ભગવાન પાર્શ્વનાથના સમયમાં જે વિદ્વાનોમાં મતભેદ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનું મૂળ કારણ કોઈએ ભ. પાર્શ્વનાથનું નિર્વાણ ભ૦ મહાવીરથી ૨૫૦ વરસ પહેલાં માનેલ છે. કોઈ એ ભગવાન પાર્શ્વના જન્મના ૨૫૦ પછી મહાવીરનો જન્મ માનેલ છે અને કોઈએ ભ. પાર્શ્વનાથ પછી ૨૫૦ વરસ બાદ ભગવાન મહાવીરનું નિર્વાણ માનેલ છે.-

શ્વેતાંબર અને દિગંબર પરંપરાના ગ્રંથોના આધારથી એ પૂર્ણ સિદ્ધ છે કે ભગવાન પાર્શ્વની જન્મભૂમિ સુપ્રસિદ્ધ કાશી રાષ્ટ્રની રાજધાની વારાણસી હતી. કાશી નરેશ અશ્વસેન તેમના પિતા અને વામા તેમની માતા હતાં. પોષ વદ દસમના રોજ તેમનો જન્મ થયો.[૩૫] તેના યુગમાં તાપસ પરંપરાનું પ્રાબલ્ય હતું. અજ્ઞાન તપને જ સાચું અને ખરું તપ માનવામાં આવતું હતું. ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ તેમણે પંચાગ્નિ તપ કરતાં કમઠને અહિંસાનો ઉપદેશ આપ્યો અને ધૂણીમાં બળતા સાપને નમસ્કાર મહામંત્ર અનુગ્રહથી સંભળાવી તેનો ઉદ્ધાર કર્યો.[૩૬] સંયમ ગ્રહણ કર્યા પછી ઉગ્ર સાધના કરીને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. કુરુ કૌશલ કાશી, સુમ્હ, અવંતી, પુણ્ડ્ર, માલવ, અંગ બંગ, કલિંગ, પાંચાલ, મગધ, વિદર્ભ, ભદ્ર, દશાર્ણ, સૌરાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, કોંકણ, મેવાડ, લાટ, દ્રાવિડ, કાશ્મીર, કચ્છ, શાક, પલ્લવ, વત્સ આભીર.[૩૭] વગેરે પ્રદેશોમાં પરિભ્રમણ કરીને વિવેકમૂલક ધર્મ સાધનાનો માર્ગ બતાવ્યો. ભગવાન પાર્શ્વનાથનાં આત્મા, વ્રત વગેરે તાત્વિક વિષયોનો જનમાનસ ઉપર એટલો અધિક પ્રભાવ પડ્યો કે વૈદિક સંસ્કૃતિના ઉપાસકોએ પણ તેમને અપનાવ્યાં.[૩૮]

ડૉક્ટર વિમલાચરણ લૉના અભિમતાનુસાર- "ભગવાન પાર્શ્વનાથના ધર્મનો પ્રચાર ભારતના ઉત્તવર્તી ક્ષત્રિયોમાં હતો અને તેનું પ્રમુખ કેન્દ્ર વૈશાલી હતું.[૩૯] વજ્જિસંઘના પ્રમુખ મહારાજા

---

૩૩. કૈમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી આવ ઇણ્ડિયા, જિલ્દ ૧ પૃ. ૧૫૩ મેં 'દ હિસ્ટ્રી આવ જૈનાજ ।'

૩૪. પોલિટિકલ હિસ્ટ્રી ઑફ એન્સિયન્ટ ઇણ્ડિયા પૃ. ૯૭

૩૫. (ક) પાસનાહ ચરિયં—દેવભદ્રસૂરિ
(ખ) પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર-ભાવદેવ સૂરિ

૩૬. તઓ ભગવયા ણિયયપુરિસવયણેણ દવ્વાવિઓ સે પંચણમોક્કારો પચ્ચક્ખાણં ચ, પડિચ્છિયં તેણ ।
—ચઉપ્પન્નમહાપુરિસ ચરિયં પૃ. ૨૬૨

૩૭. સકલકીર્તિ, પાર્શ્વનાથ ચરિત્ર, ૧૫।૭૬-૮૫।૨૩।૧૭-૧૯

૩૮. રાધાકૃષ્ણન્—ઇણ્ડિયન ફિલોસફી ભાગ ૧ પૃ. ૧૪૨ 'ऐतरेय, कौशीतकी, तैत्तिरीय, छान्दोग्य और बृहदारण्यक—ये सभी उपनिषद् प्राचीनतम हैं । ये बुद्ध के पूर्व के हैं । इनका कालमान ईसा पूर्व दसवीं शताब्दी से तीसरी शताब्दी तक माना जा सकता है ।" —राधाकृष्णन्
(ख) दी प्रिंसिपल उपनिषदाज् पृ. २२
(ग) પોલિટિકલ હિસ્ટ્રી ઑફ એન્સિયન્ટ ઇણ્ડિયા, પૃ. ૫૨, એચ. સી. રાય ચૌધરી
(ઘ) દી વેદાજ, પૃ. ૧૪૬–૧૪૮ એફ. મેક્સમૂલર,

૩૯. Kshatriya clause in Buddhist India, p. 82.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ચેટક ભગવાન પાર્શ્વના ધર્મનું પાલન કરવાવાળા હતા.[૪૦] ભગવાન મહાવીરના માતાપિતા પાર્શ્વનાથની પરંપરા માનવાવાળા શ્રમણોપાસક હતા.[૪૧]

સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ધર્માનુયાયી અને વિદ્વાન ધર્માનંદ કૌશામ્બી કહે છે કે તથાગત બુદ્ધ તેમના પૂર્વ જીવનમાં પાર્શ્વનાથ પરંપરાનું અનુસરણ કર્યું હતું.[૪૨]

દસમી સદીના દિગંબરાચાર્ય દેવસેનના અભિમતાનુસાર મહાત્મા બુદ્ધ પ્રારંભમાં જૈન હતા. જૈનાચાર્ય પિહિતાસવે સરયુ નદી ઉપર અવસ્થિત પલાશ નામના ગામમાં પાર્શ્વના સંઘમાં તેમને દીક્ષા આપી હતી. અને જેનું નામ બુદ્ધકીર્તિ રાખ્યું.[૪૩]

શ્રીમતી રાઈસ ડેવીડ્સનના અભિમતાનુસાર બુદ્ધ સર્વ પ્રથમ ગુરુની અન્વેષણ–માં વૈશાલી પહોંચ્યા ત્યાં આચાર અને ઉદકથી તેનો સંપર્ક થયો તે પછી તેમણે જૈન ધર્મ તપવિધિનો અભ્યાસ કર્યો.

ડૉક્ટર રાધાકુમુદ મુકરજીનું માનવું છે કે બુદ્ધે તે યુગની પ્રચલિત બન્ને સાધનાઓનો આત્માનુભવ માટે અભ્યાસ કર્યો. આચાર અને ઉદકના નિર્દેશથી બ્રાહ્મણ માર્ગનો અને પછી જૈન માર્ગનો અને તેના પછી પોતાના સ્વતંત્ર સાધના માર્ગનો.[૪૪]

મહાત્મા બુદ્ધે જૈનધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરી કે નહિ, તે પ્રશ્નને આપણે મહત્ત્વ ન પણ આપીએ તથાપિ તે સ્પષ્ટ છે કે તેના અહિંસા ધર્મના મૂળ આધાર ભ. પાર્શ્વનાથની પરંપરા છે. કેમકે જે શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલ છે તે ભગવાન્ પાર્શ્વનાથની પરંપરાની અધિક નજીક છે, મહાત્મા બુદ્ધના મુખ્ય શિષ્ય મોદ્ગલ્યાયન પણ પહેલાં ભગવાન પાર્શ્વનાથની શિષ્ય પરંપરામાં હતાં.[૪૫] કપિલવસ્તુમાં પણ ભગવાન પાર્શ્વનાથનો ધર્મ ફેલાયેલો હતો. અંગુત્તર નિકાયની અટ્ઠકથા અનુસાર ગૌતમ બુદ્ધના કાકા 'વપ્પ' નિર્ગ્રંથ શ્રાવક હતા.[૪૬] ન્યગ્રોધારામમાં તેની સાથે બુદ્ધનો સંવાદ થયો હતો.[૪૭]

ભગવાન મહાવીરના શાસનકાળમાં અનેક પાર્શ્વ–પત્યીય શ્રાવક અને શ્રાવિકા હતાં કે જેનો

---

૪૦ वेसालिए पुरीए सिरिपासजिणेससासणसणाहो
हेहयकुलसंभूओ चेडगनामानिवो आसि ।। ——उपदेशमाला श्लोक ९२

૪૧. समणस्स णं भगवओ महावीरस्स अम्मापियरो पासावच्चिज्जा समणोवासगा वावि होत्था—— ८ ——आचारांग २, चूलिका ३, सू. ४०१

૪૨. भारतीय संस्कृति और अहिंसा, तथा 'पार्श्वनाथ चा चातुर्याम धर्म, पुस्तकें

૪૩. सिरिपासणाहतित्थे, सरयूतीरे पलासणयरत्थो ।
पिहियासवस्स सिस्सो, महासुदो बुड्ढकित्ति मुणी । ——दर्शनसार ६

૪૪. हिन्दुसभ्यता, पृ. २३९

૪૫. धर्मपरीक्षा, अध्याय १८

૪૬. अंगुत्तर निकाय की अट्टकथा, भाग २ पृ. ५५९

૪૭. एकं समयं भगवा सक्केसु विहरति कपिलवत्थुस्मि अथ खो वप्पो सक्को निगण्ठ सावगो इ. ।।
——अंगुत्तर निकाय, चतुक्कनिपात महावर्ग,
वप्पगुत्त भाग. पृ. २१०——२

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ઉલ્લેખ આગમોમાં અને વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં મળે છે.[૪૮] વિસ્તારભયથી અહીં તે બધાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી[૪૯]

ભગવાન અરિષ્ટનેમિ

ભગવાન અરિષ્ટનેમિ બાવીસમાં તીર્થંકર હતા. આધુનિક ઈતિહાસકારોએ તેમને ઐતિહાસિક પુરુષોની પંક્તિમાં સ્થાન આપેલ નથી. પરંતુ જ્યારે તેઓ કર્મયોગી શ્રી કૃષ્ણને ઐતિહાસિક પુરુષ માને છે. ત્યારે અરિષ્ટનેમિ પણ તે યુગમાં થયેલ હતા. તેમના નિકટના પરિવારના સંબંધમાં અર્થાત્ શ્રીકૃષ્ણના પિતા વસુદેવ અને અરિષ્ટનેમિના પિતા સમુદ્રવિજય બન્ને સહોદર-સગા ભાઈ હતા, તેથી તેને ઐતિહાસિક પુરુષ માનવામાં સંકોચ ન થવો જોઈએ.

ઋગ્વેદમાં 'અરિષ્ટનેમિ' શબ્દ ચાર વખત વપરાયેલ છે. સ્વસ્તિ નસ્તાર્ક્ષ્યો અરિષ્ટનેમિ: (ઋગ્વેદ ૧/૧૪/૮૯/૬) અહીંઆ અરિષ્ટનેમિ શબ્દ ભગવાન અરિષ્ટનેમિને માટે વપરાયેલો છે.[૫૦]

છાંદોગ્યોપનિષદ્માં ભગવાન અરિષ્ટનેમિનું નામ 'ઘોર આંગિરસ ઋષિ' આપેલ છે. ઘોર આંગિરસે શ્રી કૃષ્ણને આત્મ યજ્ઞની શિક્ષા પ્રદાન કરી હતી. તેમની દક્ષિણા, તપશ્ચર્યા, દાન ઋજુભાવ, અહિંસા સત્યવચન રૂપ હતી.[૫૧] ધર્માનંદ કૌશામ્બીનું માનવું છે કે આંગિરસ ભગવાન નેમિનાથનું જ નામ હતું. [૫૨] અન્ય કેટલાક વિદ્વાનોનું આંગિરસના સંબંધમાં અન્ય મત પણ છે.

ઋગ્વેદકારે ભગવાન અરિષ્ટનેમિને 'તાર્ક્ષ્ય અરિષ્ટનેમિ પણ લખેલ છે.[૫૩]

મહાભારતમાં પણ 'તાર્ક્ષ્ય' શબ્દનો પ્રયોગ થયેલ છે. જે ભગવાન અરિષ્ટનેમિનું જ અપર નામ હોવું જોઈએ.[૫૪] તેમણે રાજા સગરને મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આપેલ છે. તે જૈન ધર્મના મોક્ષ મંતવ્યોને અત્યધિક અનુકૂળ છે. તે વાંચતાં જ એવું માલૂમ પડે છે કે મોક્ષ સંબંધી આગમિક વર્ણન જ વાંચી રહ્યા છીએ. તેમણે કહ્યું–

"સાગર, મોક્ષનું સુખ જ વસ્તુત : સાચું સુખ છે. જે રાતદિવસ ધન-ધાન્ય ઉપાર્જનમાં વ્યસ્ત છે, પુત્ર અને પશુઓમાં જ અનુરક્ત છે તે મૂર્ખ છે. તેમને યથાર્થ જ્ઞાન થતું નથી. જેની બુદ્ધિ

---

૪૮. (ક) ભગવતી ૧।૯
(ખ) ભગવતી ૫।૯
(ગ) ઉત્તરાધ્યયન ૨૩।૨૪
(ઘ) સૂત્રકૃતાઙ્ગ ૨।૭
(ચ) આવશ્યકનિર્યુક્તિ, વૃત્તિ પત્ર ૨૭૮

૪૯. વિસ્તાર के लिए देखिए––भगवान् पार्श्व: एक समीक्षात्मक अध्ययन, लेखक का ग्रन्थ ।

૫૦. ऋग्वेद–– १ । १४ । ८९ । ६
१ । २४ । १८० । १०
३ । ४ । ५३ । १७
१० । १२ । १७८ । १

૫૧. अतः यत् तपोदानमार्जवमहिंसासत्यवचनमितिता अस्य दक्षिणा
––छान्दोग्य उपनिषद् ३।१७।४

૫૨. भारतीय संस्कृति और अहिंसा, प. ५७

૫૩. त्यमू षु वाजिनं देवजूतं सहावानं तरुवारं रथानाम् अरिष्टनेमि पृतनाजमाशुं स्वस्तये तार्क्ष्यमिहाहुवेम ––ऋग्वेद १०।१२।१७८।१

૫૪. एवमुक्तस्तदा तार्क्ष्यः सर्वज्ञास्त्रविदांवरः ।
विधूय संगं चाग्र्यां सद्वाक्यमिदमब्रवीत् । ––महाभारत, शान्तिपर्व २८८।४

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વિષયોમાં આસકત છે. જેનું મન અશાંત છે. એવા માનવના ઉપચાર કઠિન છે. કેમકે જે રોગના બંધનમાં બંધાયેલા છે તે મૂઢ છે તથા મોક્ષ મેળવવા માટે અયોગ્ય છે.[૫૫]

યજુર્વેદમાં અરિષ્ટનેમિનો ઉલ્લેખ આવે છે. "અધ્યાત્મ ધનને પ્રગટ કરવાવાળા, સંસારના ભવ્ય જીવોને ભવા પ્રકારથી યથાર્થ ઉપદેશ દેવાવાળા અને જેના ઉપદેશથી જીવોના આત્મા બળવાન બને છે તેવા સર્વજ્ઞ નેમિનાથને માટે આહુતિ સમર્પિત કરું છું."[૫૬]

પ્રભાસપુરાણમાં પણ અરિષ્ટનેમિની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.[૫૭] સાંપ્રદાયિક અભિનિવેશના કારણે અનેક સ્થલે સ્પષ્ટ નામનો નિર્દેશ હોવા છતાં પણ ટીકાકારોએ અર્થમાં પરિવર્તન કરેલ છે તેથી આજ આવશ્યકતા છે તે તટસ્થ દૃષ્ટિથી તેનું ચિંતન કરવાની.

ભગવાન અરિષ્ટનેમિનું નામ અહિંસાની અખંડ જ્યોતિ જગાવવાના કારણે એટલું અતિ અધિક લોકપ્રિય થયું કે, મહાત્મા બુદ્ધના નામોની સૂચીમાં એક નામ અરિષ્ટનેમિ પણ છે.[૫૮]

એકવીસમા તીર્થંકર નમિ, વીસમા મુનિસુવ્રત અને ઓગણીસમા મલ્લી ભગવતીનું વર્ણન વૈદિક અને બૌદ્ધ વાઙ્મયમાં મળતું નથી.

અઢારમાં તીર્થંકર 'અર'નું વર્ણન અંગુત્તર નિકાયમાં પણ આવે છે. ત્યાં મહાત્મા બુદ્ધે તેમનાં પહેલાં જે સાત તીર્થંકર થઈ ગયા હતા તેમનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે તેમાંથી સાતમા તીર્થંકર 'અરક' હતા.[૫૯] અરકના સમયનું નિરૂપણ કરતાં કહ્યું કે 'અરક' તીર્થંકરનો વખતે મનુષ્યનું આયુષ્ય ૬૦ હજાર વરસનું હતું. ૫૦૦ વરસની છોકરી વિવાહ યોગ્ય સમજવામાં આવતી હતી. તે યુગમાં માનવોને કેવળ છ જાતનાં કષ્ટ હતા (૧) શીત, (૨) ઉષ્ણ, (૩) ભૂખ, (૪) તૃષા, (૫) પેશાબ અને (૬)મલોત્સર્ગ. તે સિવાય કોઈ જાતની પીડા કે વ્યાધિ થતી નહિ છતાં પણ અરકે માનવની નશ્વરતાનો ઉપદેશ આપીને ધર્મ કરવાનો સંદેશ આપ્યો.[૬૦] તેના તે ઉપદેશની તુલના ઉત્તરાધ્યયનના દસમા અધ્યયન સાથે કરી શકાય છે.

જૈનાગમ અનુસાર ભગવાન 'અર'નું આયુષ્ય ૮૪૦૦૦ હજાર વરસનું છે. અને તેના પછી થવા વાળા તીર્થંકર મલ્લીનું આયુષ્ય ૫૫૦૦૦ વરસનું છે.[૬૧] આ દૃષ્ટિથી 'અરક'નો સમય ભગવાન

---

૫૫. મહાભારત, શાન્તિપર્વ ૨૮૮।૫,૬

૫૬. વાજસ્ય નુ પ્રસવ આવભૂવેમાચ વિશ્વા ભુવનાનિ સર્વતઃ । સ નેમિરાજા પરિયાતિ વિદ્વાન્ પ્રજાઃ પુષ્ટિ વર્દ્ધમાનોઽસ્મૈ સ્વાહા । —યજુર્વેદ, અધ્યાય ૯ મંત્ર ૨૫ પૃ. ૮૩

૫૭. કૈલાશે વિમલે રમ્યે, વૃષભોઽયં જિનેશ્વરઃ,
ચકાર સ્વાવતારં ચ, સર્વજ્ઞઃ સર્વગઃ શિવઃ ।
રેવતાદ્રૌ જિનો નેમિર્યુગાદિર્વિમલાચલે,
ઋષીણાં યા શ્રમાદેવ, મુક્તિમાર્ગસ્ય કારણમ્ ।।
—પ્રભાસ પુરાણ

૫૮. બૌદ્ધ ધર્મ દર્શન, પૃ. ૧૬૨

૫૯. ભૂતપુવ્વં ભિક્ખવે સુનેત્તોનામ સત્થા અહોસિ તિત્થકરો કામેહ વીતરાગો.....મુગપક્ખ..... .....અરનેમિ.....કુદ્દાલક.....હત્થિપાલ,.....જ્યોતિપાલ.....અરકો નામ સત્થા અહોસિ તિત્થકરો કામેસુ વીતરાગો । અરકસ્સ ખો પન, ભિક્ખવે સત્થુનો અનેકાનિ સાવકસતાનિ અહેસું ।
—અંગુત્તરનિકાય, ભાગ ૩, પૃ. ૨૫૬-૨૫૭
સં. ભિક્ષુ જગદીશ કસ્સપો, પાલિ પ્રકાશન મણ્ડલ, વિહાર રાજ્ય

૬૦. અપ્પકં જીવિતં મનુસ્સાનં પરિતં લહુકં બહુદુક્ખં 'બહુપાયાસં મન્તયં બોદ્ધવ્વં કત્તવ્વં કુસલં, ચરિત્તબ્બં બ્રહ્મચરિયં, નત્થિ જાતસ્સ અમરણં ।
—અંગુત્તર નિકાય, અરકસુત્ત ભાગ ૩ પૃ.૨૫૭
સં. વહી; પ્રકાશન વહી ।

૬૧. આવશ્યક નિર્યુક્તિ ગાથા ૩૨૫–૨૨૭ —૫૬

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

'અર' અને ભગવાન મલ્લીના મધ્યમાં ઠરે છે. અહીં એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે 'અરક' તીર્થંકરથી પહેલાં બુદ્ધના મતમાં 'અરનેમિ' નામના એક તીર્થંકર વિશેષ થયા. બુદ્ધે બતાવેલા અરનેમિ અને જૈન તીર્થંકર 'અર' સંભવિત રીતે બન્ને એક હોય.

ભગવાન શાન્તિ

ભગવાન શાંતિનાથ સોળમા તીર્થંકર છે. તે પૂર્વ ભવમાં જ્યારે મેઘરથ હતા ત્યારે કબૂતરની રક્ષાની તે ઘટના વસુદેવ હિંડી[૬૨] ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષ ચરિત્ર[૬૩] વગેરેમાં મળે છે તથા શિવિ રાજાના ઉપાખ્યાનના રૂપમાં વૈદિક ગ્રંથ મહાભારતમાં પ્રાપ્ત થાય છે. અને બૌદ્ધ વાઙ્મયમાં જીમૂતવાહનના રૂપમાં ચિત્રિત કરવામાં આવેલ છે. પ્રસ્તુત ઘટના આપણને બતાવે છે કે જૈન પરંપરા કેવળ નિવૃત્તિ-રૂપ અહિંસામાં જ નહિ પણ મરતાની રક્ષાના રૂપમા પ્રવૃત્તિ રૂપ અહિંસામાં પણ ધર્મ માને છે.

સોરેન્સને મહાભારતના વિશેષ નામોનો કોશ બનાવ્યો છે. તે કોષમાં સુપાર્શ્વ, ચંદ્ર અને સુમતિ, એ ત્રણ નામ જૈન તીર્થંકરોમાં આવે છે. મહાભારતકારે આ ત્રણેને અસુર બતાવેલ છે.[૬૪] વૈદિક માન્યતા અનુસાર જૈન ધર્મ અસુરોનો ધર્મ રહેલ છે. જો કે અસુર લોકો આર્હત ધર્મના ઉપાસક હતા એ જાતનું વર્ણન જૈન સાહિત્યમાં મળતું નથી. પરંતુ વિષ્ણુપુરાણ[૬૫] પદ્મપુરાણ[૬૬] મત્સ્યપુરાણ[૬૭] દેવીભાગવત[૬૮] અને મહાભારત વગેરેમાં અસુરોનાં અર્હંત અથવા જૈન ધર્મના અનુયાયી બતા-વેલ છે. અવતારોના નિરૂપણમાં જે રીતે ભગવાન ઋષભને વિષ્ણુના અવતાર કહેલ છે તેમજ સુપા-ર્શ્વને કુપથ નામના અસુરોનો અંશાવતાર કહેલ છે તથા સુમતિ નામના અસુરને માટે વર્ણન મળે છે કે વરુણ પ્રસાદમાં તેનું સ્થાન દૈત્યો અને દાનવોમાં હતું.[૬૯]

મહાભારતમાં વિષ્ણુ અને શિવનાં જે સહસ્ર નામ છે તે નામોની સૂચીમાં શ્રેયાંસ, અનંત, ધર્મ, શાંતિ અને સંભવ તે નામ વિષ્ણુનાં પણ આવે છે કે જે જૈન ધર્મના તીર્થંકર પણ હતા. અમારી દૃષ્ટિથી આ પ્રભાવપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વના કારણે જ તેમને વૈદિક પરંપરામાં પણ વિષ્ણુના રૂપમાં અપનાવેલ છે. નામ સામ્ય સિવાય આ મહાપુરુષોનો સંબંધ અસુરોથી જોડવામાં આવેલ છે કેમકે તેઓ વેદ વિરોધી હતા. વેદ વિરોધી હોવાના કારણે તેમનો સંબંધ શ્રમણ પરંપરાથી હોવો જોઈએ, તે વાત પૂર્વોક્તથી સિદ્ધ છે.

ભગવાન અજિત

બૌદ્ધ થેરગાથામાં એક ગાથા અજિત થેરના નામની આવે છે.[૭૦] તે ગાથાની અટ્ઠ કથામાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે, તે અજિત ૧૯ કલ્પથી પહેલાં પ્રત્યેકબુદ્ધ થઈ ગયા છે. જૈન સાહિત્યમાં જે અજિત બીજા તીર્થંકર છે. અને સંભવિત રીતે બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તેને જ પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવામાં

---

૬૨. વસુદેવ હિંડી ૨૧ લમ્ભક,
૬૩. ત્રિષષ્ટિ. શ. પુ. ૫।૪
૬૪. જૈન સાહિત્य का वृहद् इतिहास, प्रस्तावना, पृ. २६
૬૫. विष्णुपुराण ३।१७।१८
૬૬. पद्मपुराण सृष्टि खण्ड, अध्याय १३ श्लो. १७०–४१३
૬૭. मत्स्यपुराण २४।४३-४९
૬૮. देवी भागवत ४।१३।५४-५७
૬૯. જૈન સાહિત્य का वृहद् इतिहास पृ. २६
૭૦. मरणे मे भयं नत्थि निकन्ति नत्थि जीविते ।
सन्देहं निक्खिपिस्सामि सम्पजानो पतिस्सतो ।। –थेर गाथा १।२०

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આવેલ હોય કેમકે બન્નેની યોગ્યતા, પૌરાણિકતા અને નામ સરખાં છે. મહાભારતમાં અજિત અથવા શિવને એક સરખા ચિત્રિત કરવામાં આવેલ છે. અમારી દૃષ્ટિથી જૈન તીર્થંકર અજિત જ વૈદિક અને બૌદ્ધ પરંપરામાં પણ પૂજનીય રહેલ છે અને તેના નામનું સ્મરણ તેમની દૃષ્ટિથી તેઓએ કરેલ છે.

ભગવાન ઋષભ

શ્રમણ પરંપરાનો ઉદ્‌ગમ ભગવાન ઋષભદેવથી થયો છે. જયઘોષ બ્રાહ્મણે નિર્ગ્રંથ વિજય-ઘોષથી પૂછ્યું, "ધર્મનું મુખ શું છે!' વિજયઘોષે ઉત્તર આપ્યો-ધર્મનું મુખ કાશ્યપ ઋષભ છે. [૭૧]

શ્રીમદ્ ભાગવત અનુસાર ભગવાન ઋષભ શ્રમણ, ઋષિઓ તથા બ્રહ્મચારીઓ (ઊર્ધ્વમન્થિન :)નો ધર્મ પ્રગટ કરવા માટે શુકલ સત્વમય વિગ્રહથી પ્રગટ થયા. [૭૨]

ભગવાન ઋષભ જૈન સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિથી પ્રથમ રાજા, પ્રથમ જિન, પ્રથમ કેવલી, પ્રથમ તીર્થંકર પ્રથમ ધર્મ ચક્રવર્તી હતા.[૭૩] શ્રીમદ્ ભાગવતથી પણ પ્રસ્તુત કથનનું સમર્થન મળે છે. ત્યાં બતાવવામાં આવેલ છે કે વાસુદેવનો આઠમો અવતાર નાભિ અને મરુદેવીને ત્યાં ધારણ કર્યો તે ઋષભરૂપમાં અવતરિત થયા અને તેઓએ બધાં આશ્રમો દ્વારા નમસ્કૃત માર્ગ દેખાડ્યો.[૭૪] તે કારણે ઋષભને મોક્ષ ધર્મની વિવક્ષાથી વાસુદેવાંશ કહે છે.[૭૫]

ભગવાન ઋષભનું એક નામ બ્રહ્મા પણ રહેલ છે યાને હિરણ્યગર્ભ પણ, ઋગ્વેદ અનુસાર હિરણ્યગર્ભ ભૂત જગતના એકમાત્ર પતિ છે[૭૬] સાયણ અનુસાર તે દેવધારી છે. [૭૭] મહાભારત

---

૭૧. उत्तराध्यन २५।१४।१६

૭૨. धर्मान् दर्शयितुकामो वातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्ध्वमन्थिनां शुक्लया तनुनावतार ।
—श्रीमद्भागवत ५।३।२०

૭૩. उसहे णामं अरहा कोसलिए पढमराया पढमजिणे पढमकेवली पढमतित्थकरे पढमधम्मवरचक्कवट्टी, समुप्पज्जित्थे । —जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति २।३०

૭૪. अष्टमे मरुदेव्यां तु नाभेर्जात उतक्रमः । दर्शयन् वर्त्म धीराणां सर्वाश्रमनमस्कृतम् ।
—श्रीमद्भागवत १।३।१३

૭૫. तमाहुर्वासुदेवांशं, मोक्षधर्मविवक्षया । —वही ११।२।१६

૭૬. हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे भूतस्य जातःपतिरेक आसीत् ।
स दाधारपृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम ।। —ऋग्वेद १०।१०। १२१।१

૭૭. हिरण्यगर्भः हिरण्मयस्याण्डस्य गर्भभूतः प्रजापतिर्हिरण्यगर्भः । तथाच तैत्तिरीयकं प्रजापतिर्वैहिरण्यगर्भः प्रजापतेरनुरूपाय (तै. सं. ५।५।१।२ यद्वा हिरण्मयोऽण्डो गर्भवद्यस्योदरे वर्तते सोऽसौ सूत्रात्मा हिरण्यगर्भ उच्यते । अग्रे प्रपञ्चोत्पत्तेः प्राक्समवर्तत मायाध्यक्षात् सिसृक्षोः परमात्मनः सकाशात् समजायत ।.....सर्वस्य जगतः पतिरीश्वर आसीत्.....
—तैत्तिरीयारण्यक, प्रपाठक १० अनुवाक् ६२ सायणभाष्य

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અનુસાર હિરણ્યગર્ભીય યોગના પુરાતન વિદ્વાન છે. બીજા નહિ.[૭૮] ભગવાન ઋષભને હિરણ્યગર્ભ કહેવાનું કારણ એવું છે કે તે જ્યારે ગર્ભમાં આવ્યા ત્યારે કુબેરે હિરણ્યની વૃષ્ટિ કરી તે કારણે તેને હિરણ્યગર્ભ પણ કહેવામાં આવેલ છે.[૭૯]

મિ. વાલિસનું કહેવું છે કે, હિરણ્યગર્ભ શબ્દ લાક્ષણિક છે. તે વિશ્વની એક મહાન શક્તિનું સૂચન કરે છે.[૮૦]

શ્રીમદ્ ભાગવતકારે ઋષભને યોગેશ્વર કહેલ છે.[૮૧] તેમને નાના યોગની ચર્ચાઓનું ચરણ કીધું હતું.[૮૨] હઠયોગીઓ એ ભગવાન ઋષભને હઠયોગ વિદ્યાના ઉપદેશકના રૂપમાં નમસ્કાર કરેલ છે.[૮૩] જૈનાચાર્યોએ પણ તેમને યોગ વિદ્યાના સંસ્થાપક માનેલ છે.[૮૪] એ રીતે ભગવાન ઋષભ આદિનાથ "હિરણ્યગર્ભ' અને બ્રહ્મા વગેરેનાં અનેક નામોથી સંબોધિત કરાયેલ છે.

ઋગ્વેદમાં ભગવાન ઋષભદેવને કેશી પણ કહેવામાં આવેલ છે. ત્યાં વાતરશન મુનિના ઉલ્લેખના પ્રકરણમાં જ કેશીની સ્તુતિ આવે છે.[૮૫] કે જે ઋષભદેવનું વાચક છે.

ઋગ્વેદમાં અન્યત્ર કેશી અને ઋષભનો એક સાથે ઉલ્લેખ પણ મળે છે.[૮૬] મુદ્ગલ ઋષિની ગાયો (ઇંદ્રિયો) ચોરાઈ જઈ રહેલ હતી ત્યારે ઋષિએ સારથિ કેશી વૃષભના વચનથી તેના સ્થાને પાછી ફેરવી અર્થાત્ તે ઇંદ્રિયો ઋષભના ઉપદેશથી અંતરમુખી થઈ ગઈ.

જંબૂદ્વીપ પ્રજ્ઞપ્તિ અનુસાર ભગવાન ઋષભ જ્યારે મુનિ બન્યા ત્યારે તેમણે ચાર મુષ્ટિ કેશ લોચ કર્યો હતો. એમ તો સામાન્ય પરંપરા પાંચ મુષ્ટિ કેશ લોચ કરવાની છે. જ્યારે ભગવાન લોચ કરી રહેલ હતા, બન્ને ભાગોના કેશ લોચ કરવાનું બાકી હતું તે વખતે દેવરાજ શકેન્દ્રે ભગવાનને નમ્ર પ્રાર્થના કરી—'આટલી રમણીય કેશરાશીને રહેવા દો. ત્યારે ભગવાને ઈન્દ્રની પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર કરીને

---

૭૮. हिरण्यगर्भो योगस्य वेत्ता नान्यः पुरातनः । —महाभारत शान्ति पर्व ३४९।।६५

૭૯. सैषा हिरण्मयी वृष्टिः धनेशेन निपातिता, विभोर्हिरण्यगर्भत्वमिव बोधयितुं जगत् ।।
—महापुराण १२।९५

(ख) गब्भट्ठिअस्स जस्स उ हिरण्णवुड्ढी संकचणा पडिया ।
तेणं हिरण्णगब्भो जयम्मि उवमिज्जए उसभो — — —पउमचरिउं ३।६८ विमलगणिरचित

૮૦. हिस्ट्री आफ प्री बुद्धिस्टिक इंडियन फिलोसफी डा. वालिस ।

૮૧. भगवान् ऋषभदेवो योगेश्वरः —श्रीमद् भागवत् ५।४।३

૮૨. नानायोगचर्याचरणो भगवान् कैवल्यपति ऋषभः —श्रीमद् भागवत ५।५।२५

૮૩. श्री आदिनाथाय नमोस्तु तस्मै, येनोपदिष्टा हठयोगविद्या । —हठयोग प्रदीपिका

૮૪. योगिकल्पतरुं नौमि, देव-देवं वृषध्वजम् । —ज्ञानार्णव १।२

૮૫. केश्यग्नि केशी विषं केशी बिभर्ति रोदसी ।
केशी विश्वं स्वर्दृशे केशीदं ज्योति रुच्यते ।। —ऋग्वेद १०।११।१३६।१

૮૬. ककर्दवे वृषभो युक्त आसीदवावचीत्सारथिरस्य केशी ।
दुधेर्युक्तस्य द्रवतः सहानस ऋच्छन्ति ष्मा निष्पदो मुद्गलानीम् । —ऋग्वेद १०।९।१०२।६

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

તેવા જ કેશ રહેવા દીધા [૮૭] એ જ કારણે છે કે કેશ હોવાના કારણે તે કેશી અને કેશરિયાજી કહેવાયા. જ રીતે સિંહ પોતાના કેશોના કારણે કેશી કહેવાય છે તે જ રીતે ઋષભદેવને પણ કેશી, કેશરિયાજી વગેરે નામોથી બોલાવાય છે.

ભગવાન ઋષભદેવના વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વના સંબંધમાં 'ઋષભદેવ એક પરિશીલન' ગ્રંથમાં વિસ્તારથી પર્યાલોચન કરવામાં આવેલ છે. તે કારણે તેના અવલોકનની સૂચનાની સાથે સાથે વિષયને સમાપ્ત કરી રહેલ છું.

સ્થવિરાવલિ

જિનચરિત પછી સ્થવિરાવલીમાં દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ સુધી જ પરંપરા આવે છે. દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ સુધી એક વિશુદ્ધ પરંપરા રહેલ છે. અભયદેવ સૂરિના શબ્દોમાં જોઈએ. દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ સુધીની પરંપરાને હું ભાવ પરંપરા માનું છું. તેના પછી શિથિલાચારિઓએ અનેક દ્રવ્ય પરંપરાઓનું પ્રવર્તન કરી દીધું.[૮૮]

સ્થવિરાવલીમાં આવેલ સ્થવિરોની પરિચય રેખા, તથા કુળ, ગણ વગેરેનો પરિચય વિવેચનમાં આપવામાં આવેલ છે.

સામાચારી

સ્થવિરાવલી પછી અંતિમ વિભાગ સામાચારીનો આવે છે. જ્ઞાનનો સાર આચાર છે,[૮૯] તે મુક્તિનું સાધન છે. એ જ કારણ છે કે જૈનાગમોમાં જ્યાં દાર્શનિક તત્ત્વોની સૂક્ષ્મ વિવેચના કરવામાં આવેલ છે ત્યાં આચારનું પણ સૂક્ષ્મત્વ નિરૂપણ કરેલ છે. સમ્યક્ આચાર જ સમાચાર કે સામાચારી છે. દિગંબર ગ્રંથોમાં પણ તે શબ્દ વપરાયેલ છે. અને તેના ચાર અર્થ કરવામાં આવેલ છે:

(૧) સમતાનો આચાર
(૨) સમ્યક્ આચાર
(૩) સમ (તુલ્ય) આચાર
(૪) સમાન (પરિમાર્જનયુક્ત) આચાર[૯૦]

---

૮૭. चउहिं मुट्ठीहिं लोअं करेइ । वृत्ति-तीर्थकृतां पंचमुष्टि लोचसंभवेऽपि अस्य भगवतश्चतुर्मुष्टिक-लोचगोचरः श्री हेमाचार्यकृत ऋषभचरित्राद्यभिप्रायोऽयं प्रथममेकया मुष्ट्या स्मश्रुकूर्चयोर्लोचं तिसृभिश्च शिरोलोचे कृते एकां मुष्टिमवशिष्यमाणां पवनान्दोलितां कनकावदातयोः प्रभुस्कन्धयोरुपरि लुठन्तीं मरकतोपमानविभ्रतीं परमरमणीयां वीक्ष्य प्रमोदमानेन शक्रेण भगवन् ! मय्यनुग्रहं विधाय धियतामियमित्थमेवेति विज्ञप्ते भगवतापि सा तथैव रक्षितेति, न ह्येकान्तभक्तानां याञ्चा मनुग्रहीतारः खण्डयन्तीति । —जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति, वक्षस्कार २ सू. ३०

૮૮. देवड्ढिखमासमणजा, परंपरं भावओ वियाणेमि ।
सिढिलायारे ठविया, दव्वेण परंपरा बहुआ । —आगम अट्ठुत्तरी गाथा १४

૮૯. णाणस्स सारं आयारो

૯૦. समदा समाचारो, सम्माचारो समो व आचारो ।
सव्वेसिं सम्माणं समाचारो हु आचारो ।। —मूलाचार गाथा १२३

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સંક્ષેપમાં સામાચારી શબ્દનો અર્થ છે.-મુનિનો આચાર, વ્યવહાર અને ઇતિ કર્તવ્યતા. પ્રસ્તુત પરિભાષાના પ્રકાશમાં શ્રમણ જીવનની બધી પ્રવૃત્તિઓ સામાચારીમાં આવી જાય છે કે જે તે અહર્નિશ કરે છે.

આવશ્યક નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુએ સામાચારીના ત્રણ પ્રકાર બતાવેલ છે–(૧) ઓઘ સામાચારી (૨) દશવિધ સામાચારી અને (૩) પદવિભાગ સામાચારી[૯૧]

ઓઘ સામાચારીનું નિરૂપણ 'ઓઘ નિર્યુક્તિ'માં કરવામાં આવેલછે. તેનાં (૧) પ્રતિલેખન (૨) પિંડ (૩) ઉપધિ-પ્રમાણ (૪) અનાયતન (અસ્થાન) વર્જન (૫) પ્રતિસેવના-દોષાચરણ (૬) આલોચના અને વિશોધિ[૯૨] તે સાત દ્વાર છે.

દસવિધ સામાચારીનું વર્ણન ભગવતી[૯૩] સ્થાનાંગ[૯૪] ઉત્તરાધ્યયન[૯૫] અને આવશ્યક નિર્યુક્તિ[૯૬] વગેરેમાં મળે છે. પદ વિભાગ સામાચારીનું વર્ણન છેદ સૂત્રોમાં વર્ણિત છે. કલ્પસૂત્રમાં જે સામાચારીનું વર્ણન છે તે પદ-વિભાગ સામાચારીમાં આવે છે. વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિએ ઉત્તરાધ્યયનની બૃહદ્વૃત્તિમાં ઓઘ સામાચારીનો અંતરભાવ ધર્મકથાનુયોગમાં અને પદવિભાગ સામાચારીનો અંતર ભાવ ચરણકરણાનુયોગમાં કરેલ છે. કલ્પસૂત્રની સામાચારી ચરણ કરણાનુયોગના અંતર્ગત છે.

ડૉક્ટર વિન્ટર નીટ્સે પણ સામાચારી વિભાગને કલ્પસૂત્રનો પ્રાચીનતમ ભાગ હોવાની સંભાવના કરી છે અને પોતાનાં અનુમાનની પુષ્ટિમાં તેમનું એમ કહેવું છે કે, કલ્પસૂત્રનું પૂરું નામ 'પર્યુષણા કલ્પ'તે સામાચારી વિભાગનું કારણ હતું.[૯૭]

---

૯૧. आवश्यक निर्युक्ति, माथा ६६५

૧૨. पडिलेहणं च पिण्डं, उवहिपमाणं अणायरण वज्जं ।
पडिसेवणमालोअण, जह य विसोही सुविहियाणं ।। ——ओघनिर्युक्ति, २

૯૩. भगवती २५।७

૯૪. स्थानांग १०।७४९

૯૫. उत्तराध्ययन——अ. ३६ गा. २–३–४

૯૬. आवश्यक निर्युक्ति

(१) आवश्यकी, (२) नैषेधिकी, (३) आपृच्छा (४) प्रतिपृच्छा (५) वन्दना, (६) इच्छाकार, (७) मिच्छाकार, (८) तथाकार, (९) अभ्युत्थान (१०) उपसंपद ।

૯૭. हिस्ट्री आफ इंडियन लिटरेचर डा. विंटरनीट्स लिखित

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

નિશીથમાં પર્યુષણા કલ્પની સવિસ્તૃત વિધિ આવેલ છે. પહેલાના યુગમાં શ્રમણ સમુદાય રાત્રિના પહેલા પહોરમાં કાળગ્રહણ પૂર્વક પર્યુષણા-કલ્પ (સામાચારી) નું શ્રવણ અને પઠન કરતા હતા. કોઈ પણ ગૃહસ્થ ગૃહસ્થિની સામે અન્યતીર્થિકની સામે અને અન્ય અવસન્ન સંયતીની સામે તેને વાંચવાનો નિષેધ હતો. તેમની સામે વાંચવાવાળા માટે પ્રાયશ્ચિત્ત વિધાન પણ કર્યું.[૯૮]

સર્વપ્રથમ પર્યુષણા કલ્પસૂત્રનું સભા સમક્ષ વાંચન આનંદપુરમાં રાજા ધ્રુવસેનનો પુત્રશોક નષ્ટ કરવા માટે વૈભવશાલી શિથિલાચારી શ્રમણોએ ચતુર્વિધ સંઘ સમક્ષ કર્યું.[૯૯] ધ્રુવસેન નામના મૈત્રક વંશીય વલ્લભીમાં ત્રણ રાજા થયા છે કે જેમનું અસ્તિત્વ આ રીતે છે. પ્રથમ ધ્રુવસેન (ગુ. સ. ૨૦૦ થી૨૩૦ સુધી) ઈ. સ૦ ૩૧૯ થી ૩૪૯, બીજા ઈ. સ. ૩૧૯ થી ૩૪૯. બીજા ધ્રુવસેન સં. ૩૦૯ થી ૩૨૩) છે. સ. ૬૨૭ થી ૬૪૨. ત્રીજા ધ્રુવસેન (ગુ. સ. ૩૩૧ થી ૩૩૫) ઈ. સ. ૬૫૦ થી ૬૭૪.

એ રાજાઓની રાજધાની વલ્લભીમાં પણ હતી. પરંતુ 'મહાસ્થાન' થવાના કારણે તેઓ આનંદપુરમાં પણ રહેતા હતા.[૧૦૦] પરંતુ અન્વેષણીય છે કે કયા રાજાના સમયમાં તેનું વાંચન કરવામાં આવ્યું.

કલ્પસૂત્રની કથા

શ્રી અમર જૈન આગમ શોધ સંસ્થાન ગઢ સિવાના, રાજસ્થાનના અધિકારી, સુશ્રાવક મુલતાન મલજી રાંકા, શ્રી હસ્તીમલજી સુખરાજજી જિનાણી પ્રભૃતિ સજ્જનોનો આગ્રહ રહેલ હતો કે, આપ કલ્પસૂત્રનું સંપાદન કરો. પ્રારંભમાં હું તેમના પ્રેમભર્યા આગ્રહને ટાળતો રહ્યો. પરંતુ અંતે તેમની ઉત્કૃષ્ટ ઇચ્છાથી પરમ શ્રદ્ધેય ગુરુદેવે મને આદેશના સ્વરમાં કહ્યું- 'આ કાર્ય તારે કરવાનું છે. આજ્ઞા ગુરૂણામવિચારણીયા અનુસાર મેં તેના સંપાદનના કાર્યનો સ્વીકાર કર્યો.

---

૯૮. પજ્જોસવણાકપ્પં, પજ્જોસવણાઇ જો ઉ કડ્ઢેજ્જા ।
ગિહિ-અન્નતિત્થિ-ઓસન્ન-સંજઈણં ચ આણાઈ ।। ૧ ।।
પજ્જોસવણા-પુવ્વવન્નિયા । ગિહિત્થાણં અન્નતિત્થિયાણં તિ ગિહત્થીણં અન્નતિત્થિણીણં ઓસન્નાણં ય સંજઈણ ય જો 'એએ પજ્જોસવેઇ' એપામગ્રે પર્યુષણાકલ્પં પઠતીત્યર્થઃ તસ્સ ચઉગુરું આણાઈયા ય દોસા ।
ગિહિ અન્નતિત્થિ-ઓસન્નદુગં તે તમ્ગુણેહ્ણુવવેયા ।
સમ્મીસવાસ સંકાઇણો ય દોસા સમણિવગ્ગે ।।૨।।
વ્યાખ્યા–ગિહત્થા ગિહત્થીઓ એગં દુગં, અન્નતિત્થિગા અન્નતિત્થિણીઓ, અહવા ઓસન્ના ઓસન્નીઓ । એએ દુગા સંજમગુણેહિ અણુવવેયા, તેણ તેસિ પુરઓ ન કડ્ઢિજ્જઇ । અહવા એએહિ સહ સંવાસદોસો ભવઇ । ઇત્થીસુ ય સંકાઇયા દોસા ભવંતિ । સંજઈઓ જઇ વિ સંજમગુણેહિ ઉવવેયાઓ તહાવિ સમ્મીસવાસદોસો સંકાદોસો ય ભવઇ ।।

——કલ્પસૂત્ર પૃથ્વીચન્દ ટિપ્પણ માં ઉદ્ધૃત.

૯૯. કલ્પસૂત્ર ચૂર્ણિ

૧૦૦. કલ્પસૂત્ર ટીકાએં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સંપાદન કાર્ય સરળ નથી પણ કઠિન છે અને પછી પ્રાચીન ગ્રંથોના સંપાદનનું તો કહેવું જ શું ! જેની ભાષા અને ભાવધારા વર્તમાન યુગની ભાષા અને ભાવધારાથી અતિઅધિક વ્યવધાન પામી ચૂકેલ છે. પરંતુ જ્યારે સંપાદનનું કાર્ય હાથમાં લીધું ત્યારે ભંડારોમાંથી પ્રાચીન હસ્તલિખિત કલ્પસૂત્રની પ્રતિઓનું અવલોકન કરવાનો પ્રારંભ કર્યો પરંતુ કોઈ પણ પ્રતિ પૂર્ણ શુદ્ધ મળી નહિ તેથી અંતે અમે એવો નિર્ણય લીધો કે શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજ દ્વારા સંપાદિત 'કલ્પસૂત્ર'ના પાઠને જ મૂળ આધાર રાખવામાં આવે અને તેનો અમોએ સ્વીકાર કર્યો છે. પંડિતપ્રવર શ્રદ્ધેય ઉપાધ્યાય હસ્તીમલજી મહારાજ સંપાદિત કલ્પસૂત્રની પાન્ડુલિપિ પણ મારી સામે રહેલી છે. અર્થ વગેરેની દૃષ્ટિથી તેનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે તથા પ્રાચીન નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ, પૃથ્વીચંદ ટિપ્પણ અને અનેક કલ્પસૂત્ર ટીકાઓથી ઉપર્યુક્ત સામગ્રી પણ મેં લીધેલ છે. એ રીતે પ્રસ્તુત સંપાદનમાં મારા તરફથી કાંઈ પણ ન મિલાવતાં અહીંતહીંથી સામગ્રી ભેગી કરીને, વ્યવસ્થિતરૂપ દેવાનું કાર્ય મેં કરેલ છે. તે બધા ગ્રંથ અને ગ્રંથકારોનો હું ઋણી છું કે જેમનો પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રૂપથી કોઈ પણ જાતનો મને સહયોગ મળેલ છે.

પરમ શ્રદ્ધેય સદ્‌ગુરુવર્ય પ્રસિદ્ધ વક્તા રાજસ્થાન કેસરી ગંભીર તત્ત્વચિંતક શ્રી પુષ્કરમુનિજી મહારાજ સાહેબનો મને મોટા પ્રમાણમાં લેખનકાર્યમાં સક્રિય યોગ, પથદર્શન અને પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થયેલ છે. જેનાથી મારી કાર્ય દિશાઓ સદા આલોકિત થઈ રહેલ છે. તેમની અપાર કૃપાદૃષ્ટિ વગર આ કાર્ય કદી સુંદર રીતે પૂર્ણ થઈ શકત નહિ. તેમના વિશાળ જ્ઞાનરાશિ અને ગંભીર ચિંતનમાંથી હું જ્ઞાનનું જ્યોતિ-સ્ફૂલિંગ પ્રાપ્ત કરી શક્યો છું તે મારું પરમ સૌભાગ્ય છે. હું શ્રદ્ધેય ગુરુદેવ પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા જ્ઞાપન કરીને ભારમુક્ત બનું એવી અપેક્ષાથી મને એમ શ્રેયસ્કર લાગી રહેલ છે કે તેમના આશીર્વાદનું શક્તિસંબલ પ્રાપ્ત કરીને અધિક ભારે બનું અને નવા શોધપૂર્ણ લેખનકાર્યમાં દત્તચિત્તથી લાગી જાઉં.

સેવામૂર્તિ પંડિત શ્રી હીરામુનિજી મહારાજ સાહિત્યરત્ન શાસ્ત્રીશ્રી ગણેશમુનિજી કાવ્યતીર્થ સાહિત્યવિશારદ, જિનેન્દ્ર મુનિજી કાવ્યતીર્થ, સાહિત્યશાસ્ત્રી શ્રી રમેશ મુનિજી, કાવ્યતીર્થ, શાસ્ત્રી રાજેન્દ્ર મુનિજી અને પુનિત મુનિનું પ્રભૃતિ મુનિમંડળનો સ્નેહાસ્પદ વ્યવહાર ભૂલી શકાતો નથી. સાથમાં જ મહાન સાહિત્યકાર પંડિતપ્રવર શ્રી શોભાચન્દ્રજી ભારિલ્લ અને કલમકલાધર શ્રી. ચન્દ્ર સુરાણા 'સરસે' પાણ્ડુ લિપિનું અવલોકન કરી તેમનો અણમોલ સુઝાવ દીધો તેથી તેમનો તે મધુર વ્યવહાર સદા અવિસ્મરણીય રહેશે.

ગુજરાતી અનુવાદ

સને ૧૯૭૦ ના અક્ષયતૃતીયાનાં પારણાંનાં સોનેરી અવસર ઉપર શ્રદ્ધેય પૂજ્ય ગુરુદેવ, તેમના શિષ્ય સમુદાય સહિત કાંદાવાડી ઉપાશ્રયમાં બિરાજમાન હતા. તે વખતે રીટાયર્ડ ડીસ્ટ્રિક્ટ અને સેશન્સ જજ સુશ્રાવક શ્રી જગજીવનદાસ લાલજીભાઈ દોશી દર્શનાર્થે આવ્યા. અમે તેમના નામથી ચિરપરિચિત હતા અને તેઓ અમારા નામથી. પરંતુ મળવાનો તો તે પ્રથમ અવસર હતો. તેમણે ઉપાધ્યાય કવિરત્ન શ્રી અમરચંદજી મહારાજ સાહેબનાં 'અધ્યાત્મ-પ્રવચન' પુસ્તકનો તથા અન્ય પ્રવચનોનો ઉત્કૃષ્ટ અનુવાદ કર્યો હતો. જ્યારથી તે રાજકીય પ્રવૃત્તિથી નિવૃત્ત થયા ત્યારથી તે, તેમનો વધારે સમય ધાર્મિક સાહિત્ય - સાધનામાં લગાવે છે. વાર્તાલાપના પ્રસંગમાં તેમણે મારા દ્વારા લખાયેલા ગ્રન્થો દેખ્યા, 'કલ્પસૂત્ર' ના હિંદી સંસ્કરણને દેખીને, તેમણે ગુરુદેવશ્રીને નિવેદન કર્યું કે જો તેનો ગુજરાતી અનુવાદ થાય તો ગુજરાતી ભાષા–ભાષિઓ માટે ઘણો ઉપયોગી સિદ્ધ થાય. ગુરુ-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

દેવશ્રીએ સ્વીકૃતિ પ્રદાન કરી અને તેમણે ઘણા ટૂંકા સમયમાં જ નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવે અનુવાદનું કાર્ય સંપન્ન કરી દીધું. મારી માતૃભાષા ગુજરાતી ન હોવાથી અમારા આગ્રહથી જૈન સાહિત્યવિકાસ મંડળના સંચાલક પંડિત સુબોધચંદ્રજી જૈને પહેલેથી છેલ્લે સુધી અવલોકન કર્યું. તથા કોઈ કોઈ સ્થળ ઉપર ભાષાની દૃષ્ટિથી પરિમાર્જન પણ કર્યું તથા શ્રી સૌભાગ્યચંદ્ર ગો. તુરખિયાએ પ્રેસમેટરની દૃષ્ટિથી પાણ્ડુલિપિ તૈયાર કરી. એ રીતે તે બધા વિજ્ઞોના મધુર સહયોગથી અનુવાદનું કાર્ય સંપન્ન થયું. હિંદીના સંસ્કરણમાં અત્યાવધાનીથી તથા પ્રૂફ સંબંધી કોઈક સ્ખલનાઓ રહી ગઈ હતી તે બધાનું તેમાં પરિમાર્જન કરી દેવામાં આવ્યું તથા એક બે જગ્યાએ કોઈક ભ્રામક વાર્તા હતી તેનું પણ વિવેચન લખીને નિરાકરણ કરી દેવામાં આવેલ છે તેથી હું તેઓ બધાનો આભારી છું કે જેમણે મને સ્નેહથી પરિમાર્જનને માટે પ્રસ્તાવ કે પ્રેરણા આપી હતી.

ગુજરાતી સંસ્કરણને પ્રકાશિત કરવાનું શ્રેય કાંદાવાડી સ્થાનકવાસી જૈન સંઘના અધિકૃત અધિકારીઓનો છે. હું પ્રથમ સર્વ કાંદાવાડી સંઘના પ્રાણસ્વરૂપ અધ્યક્ષ શ્રી ગીરધરલાલ દામોદર દફ્તરી જે "ગીરધર બાપા" ને નામથી ઓળખાય છે તેમને વિસ્મૃત કરી શકતો નથી કે જે ભલેને તનથી વૃદ્ધ બની ચૂક્યા હોય પણ મનથી આજ પણ નવજવાનોને પાછળ રાખે છે. જેમના મનમાં આણુ-આણુમાં અપાર જોશ છે. તેમના મનમાં સ્થાનકવાસી જૈન સમાજના ઉત્થાનની મંગલમય ભાવનાઓ ઉછળા મારી રહેલ છે. મુંબઈની મહાનગરીમાં પ્રતિવર્ષ સેંકડો બેંસો અને ગાયો કતલખાનામાં જાય છે તેમને અભયદાન દેવા માટે આજ પણ તેઓ યુવકની માફક દૃઢ સંકલ્પથી કાર્ય કરી રહેલ છે. તે ઉપરાંત કાંદાવાડી સંઘના ઉપાધ્યક્ષ અને મુંબઈ સ્થાનકવાસી જૈન મહાસંઘના અધ્યક્ષ શ્રી ચીમનલાલ ચકુભાઈ શાહને કઈ રીતે વિસ્મૃત કરી શકું કે જે મુંબઈના જ નહિ બલ્કે સંપૂર્ણ સ્થાનકવાસી સમાજના મુખ અને મસ્તક બન્ને છે. તેઓશ્રી ગંભીર વિચારક છે. પ્રત્યેક વસ્તુના અંતસ્તલ સુધી પહોંચીને તેના ઉપર ઊંડાણથી ચિંતન કરવું તે તેમનો સ્વભાવ છે. તેમનો અનુભવ જેટલો ઊંડો છે તેટલી અભિવ્યક્તિ પણ મધુર છે. મૌલિક સાહિત્ય પ્રત્યે તેમને સ્વાભાવિક અભિરુચિ છે. મેં જાતે જ દેખેલ છે કે અવકાશની ક્ષણોમાં સત્સાહિત્યના સ્વાધ્યાય કરતાં ચીમનલાલભાઈનું જીવન આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક, સામાજિક, રાજનૈતિક બધી દૃષ્ટિઓથી સભર છે.

સેવા અને સરળતાની જીવતી જાગતી પ્રતિમા, લોકપ્રિય નેતા રવીંદ્ર સુખલાલ શાહ કે જે મુંબઈના વસ્તુતઃ અજાતશત્રુ છે. ભાષણ કળા નિષ્ણાત સૌરાષ્ટ્ર કેસરી રમણિકલાલ કસ્તુરચંદ ઝવેરી, ઉત્સાહી કાર્યકર્તા સ્નેહમૂર્તિ શ્રી દલીચંદભાઈ, અમૃતલાલ દેસાઈ, ઉદારહૃદયી શ્રી નગીનભાઈ કલ્યાણજી શાહ, કુશળ કાર્યકર શ્રી વાડીભાઈ જેઠાલાલ શાહ પ્રભૃતિ કાંદાવાડી સંઘના આ ઓજસ્વી તેજસ્વી મંત્રી મંડળને પણ ભૂલી શકતો નથી. તેમના સાહિત્યિક પ્રેમના કારણે જ પ્રસ્તુત ગ્રંથ સુધર્માજ્ઞાન મંદિર મારફત પ્રકાશિત થઈ શકેલ છે.

બીજી આવૃત્તિની બન્ને ભાષાનું સંશોધન કાર્ય પંડિત શ્રી શોભાચન્દ્રજી ભારિલ્લે કરેલ છે.

ગ્રંથને મુદ્રણ કળાની દૃષ્ટિથી અધિકાધિક સુંદર બનાવવાનું શ્રેય નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવી મુદ્રણકળા મર્મજ્ઞ શ્રીનંદલાલભાઈ એમ. દોશીને છે કે જેમણે પોતાના અમૂલ્ય સમયનો ભોગ આપીને ગ્રંથને ઘણું જ શીઘ્ર સુંદર અને ચિત્તાકર્ષક છપાવવાનું કાર્ય કરી દીધેલ છે કે જેમની બહુમૂલ્ય સેવા સદા સ્મૃતિપટ ઉપર ચમકશે.

આશા છે, એટલું જ નહિ પણ દૃઢ વિશ્વાસ છે કે હિંદીની માફક ગુજરાતી સંસ્કરણ પણ અધિકાધિક લોકપ્રિય બનશે એવી આશા અને નિશ્ચયની સાથે—

શ્રી મેઘજી શોભાણ જૈન ઉપાધ્યાય દેવેન્દ્ર મુનિ
ધર્મસ્થાનક :
૫૩૦, કાંદાવાડી, મુંબઈ—૪

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શ્રી કલ્પસૂત્ર

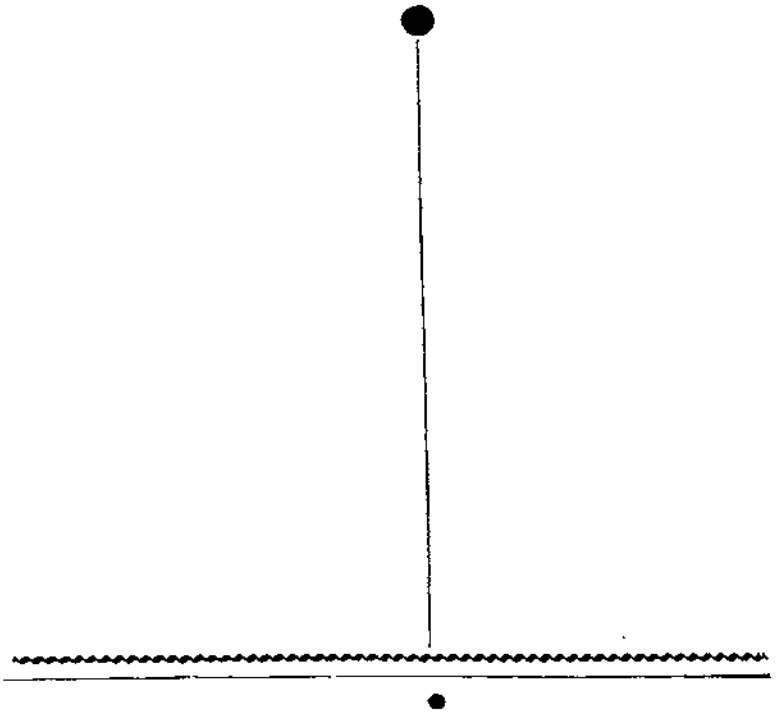

ઉપક્રમ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

आचार-तपसा कल्पः, कल्पः कल्पद्रुरीप्सिते ।
कल्पो रसायनं सम्यक्, कल्पस्तत्त्वार्थ-दीपकः ।।

—कल्पसमर्थनम्, कल्पमहिमा श्लोक १

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ઉપક્રમ

* કલ્પની પરિભાષા અને ભેદ

કલ્પનો અર્થ છે–નીતિ, આચાર, મર્યાદા, વિધિ અને સમાચારી. આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ કહે છે–જે કાર્ય જ્ઞાન, શીલ, તપની (ઉપગ્રહ) વૃદ્ધિ કરે છે અને દોષોનો નિગ્રહ (શમન) કરે છે તે નિશ્ચયદૃષ્ટિથી કલ્પ છે બાકી શેષ અકલ્પ છે.[૧] કલ્પસૂત્રની ટીકા અનુસાર શ્રમણોનો આચાર કલ્પ છે.[૨] કલ્પનાં આગમ, ભાષ્ય, નિર્યુક્તિ અને ચૂર્ણિ સાહિત્યમાં અનેક ભેદ, પ્રભેદ નિરૂપિત થયેલ છે તે બધાંની અહીં ચર્ચા ન કરતાં કેવળ દસ કલ્પો અર્થાત્ કલ્પના દસ પ્રકારો ઉપર જ વિચાર કરવામાં આવેલ છે. તે દસ કલ્પ આ પ્રકારે છે:–

(૧) આચેલક્ય (૨) ઔદ્દેશિક (૩) શય્યાતરપિંડ (૪) રાજપિંડ (૫) કૃતિકર્મ (૬) વ્રત (૭) જ્યેષ્ઠ (૮) પ્રતિક્રમણ (૯) માસકલ્પ (૧૦) પર્યુષણા–કલ્પ.[૩]

* આચેલક્ય

'ચેલ' શબ્દનો અર્થ – વસ્ત્ર છે. ન ચેલ એટલે અચેલ – વસ્ત્રનો અભાવ. 'અ' શબ્દનો એક અર્થ અલ્પ પણ છે[૪] જેમ કે અનુદરા. આચારાંગના ટીકાકારે ઇષત (અલ્પ) અર્થમાં નઞ્ સમાસ માનીને અચેલનો અર્થ 'અલ્પવસ્ત્ર' કરેલ છે.[૫] ઉત્તરાધ્યયન[૬] અને કલ્પસૂત્રની[૭] ટીકાઓમાં પણ તેવો જ અર્થ માન્ય થયેલ છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શ્રમણસંસ્કૃતમાં શ્રમણો માટે બે જાતના કલ્પ વિહિત થયેલા છે–જિનકલ્પ અને સ્થવિરકલ્પ. નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય અનુસાર જિનકલ્પી શ્રમણ તે હોય છે કે જે વજ્રઋષભનારાચ સંહનનવાળા હોય તથા ઓછામાં ઓછા નવમા પૂર્વની તૃતીય આચારવસ્તુના શ્રુતપાઠી હોય અને વધુમાં વધુ કંઈક ન્યૂન દસ પૂર્વ સુધીના શ્રુતપાઠી હોય.[૯] જિનકલ્પી શ્રમણ પણ પહેલાં સ્થવિરકલ્પી જ હોય છે. સ્થવિરકલ્પી શ્રમણ જ જિનકલ્પનો સ્વીકાર કરે છે.

જિનકલ્પી શ્રમણ નગ્ન, નિષ્પ્રતિકર્મ અને વિવિધ અભિગ્રહધારી હોય છે. તેના બે પ્રકાર છે.

(૧) પાણિપાત્ર–હાથમાં ભોજન કરવાવાળા.

(૨) પાત્રધારી–પાત્રમાં ભોજન કરવાવાળા.

પાણિપાત્ર જિનકલ્પી શ્રમણ પણ ઉપધિની દૃષ્ટિથી ચાર જાતનાં હોય છે. કેટલાક શ્રમણ મુખવસ્ત્રિકા અને રજોહરણ–એ બે ઉપધિ રાખે છે. કેટલાક શ્રમણ મુખવસ્ત્રિકા, રજોહરણ અને એક વસ્ત્ર રાખે છે. કેટલાક શ્રમણ મુખવસ્ત્રિકા રજોહરણ અને બે વસ્ત્રો રાખે છે, અને કેટલાક શ્રમણ, મુખવસ્ત્રિકા રજોહરણ તથા ત્રણ વસ્ત્રો રાખે છે.

પાત્રધારી જિનકલ્પી શ્રમણ પણ બે, ત્રણ, ચાર કે પાંચ ઉપકરણો સિવાયના સાત જાતના પાત્ર-નિર્યોગ રાખવાને લીધે અનુક્રમે નવ, સિવાય દશ, અગીઆર અને બાર જાતની ઉપધિથી તેમના પણ ચાર ભેદ થાય છે. એ રીતે જિનકલ્પિક શ્રમણોના મુખ્ય બે અને ઉત્તરભેદ આઠ થાય છે.

આગમ અનુસાર સ્થવિરકલ્પી શ્રમણોના ઉપધિની દૃષ્ટિએ અનેક ભેદ કરી શકાય છે. કેટલાક શ્રમણો ત્રણ વસ્ત્રો અને એક પાત્ર રાખતા હતા. કેટલાક શ્રમણો બે પાત્ર અને એક વસ્ત્ર રાખતા તો કેટલાક શ્રમણો એક પાત્ર અને એક વસ્ત્ર રાખતા હતા.

ઉપરની ચર્ચાનો સાર એ છે કે જિનકલ્પી હોય કે સ્થવિર-કલ્પી, તેઓ ઓછામાં ઓછા મુખવસ્ત્રિકા અને રજોહરણ એ બે ઉપકરણ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

તો રાખે જ છે. તેથી અહીંયા આચેલક્ય–કલ્પનો અર્થ સંપૂર્ણ વસ્ત્રોનો અભાવ નહિ પરંતુ અલ્પમૂલ્યવાળા પ્રમાણોપેત જીર્ણ–શીર્ણ વસ્ત્ર ધારણ કરવા એમ છે.

પૂર્વાચાર્ય રચિત 'કલ્પ–સમર્થન'માં કહેલ છે કે પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરનો ધર્મ (આચાર) અચેલક છે અને બાવીસ તીર્થંકરોનો ધર્મ (આચાર) સચેલક અને અચેલક બન્ને જાતનો છે.[૯] તેનો અર્થ એ છે કે ભગવાન ઋષભદેવ અને ભગવાન મહાવીરના શ્રમણોને માટે એવું વિધાન છે કે તેઓ સફેદ અને પ્રમાણસરનાં વસ્ત્રો રાખે પણ બાવીસ તીર્થંકરોના શ્રમણોને માટે પ્રસ્તુત વિધાન નથી. તેઓ[૧૦] વિવેકનિષ્ઠ અને જાગરૂક સાધક હતા તેથી ચમકતા રંગબેરંગી પ્રમાણથી અધિક વસ્ત્રો રાખી શકતા હતા. તેવા વધારે વસ્ત્રો રાખવા છતાં પણ તેમના મનમાં આસક્તિ રહેતી નહોતી.

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથના શ્રમણ કેશીકુમાર અને ભગવાન મહાવીરના પ્રધાન અંતેવાસી ગણધર ગૌતમનો મધુર સંવાદ છે. કેશીકુમાર શ્રમણે ગૌતમ સમક્ષ જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરી કે "ભગવાન મહાવીરનો ધર્મ અચેલક છે અને ભગવાન પાર્શ્વનાથનો સચેલક છે. શું આવા આચારભેદને જોવા છતાં આપના માનસમાં શંકા થતી નથી?[૧૧]

સમાધાન કરતાં ગૌતમે કહ્યું – "વિજ્ઞવર! વિજ્ઞાનથી તત્ત્વને જાણીને જ ધર્મ સાધનાની આજ્ઞા આપવામાં આવેલ છે. લોકોમાં પ્રતીતિને માટે, સંયમનિર્વાહને માટે, જ્ઞાનાદિ ગુણ ગ્રહણને માટે, વર્ષાકલ્પ વગેરેમાં સંયમપાલનને માટે જ વસ્ત્ર વગેરે ઉપકરણોની આવશ્યકતા છે. ખરી રીતે બંને તીર્થંકરોની પ્રતિજ્ઞા (પ્રરૂપણા) મોક્ષનાં સદ્‌ભૂત સાધન જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર રૂપ જ છે, તેમાં કોઈ અંતર નથી."[૧૨]

આગમ અનુસાર બધા તીર્થંકર દેવદૂષ્ય વસ્ત્રની સાથે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે છે.[૧૩] થોડા વખત સુધી દેવદૂષ્ય વસ્ત્રને રાખે છે. ભગવાન શ્રી મહાવીરે પણ એક વરસથી પણ અધિક દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર ધારણ કરીને રાખ્યું હતું, ત્યારબાદ તેઓ પૂર્ણ અચેલક બન્યા.[૧૪]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બાવીસ પરીષહોમાં છઠ્ઠો અચેલ પરીષહ છે.[૧૫] તેનો પણ અર્થ એ છે કે: વસ્ત્રો જીર્ણશીર્ણ થયા હોય તો પણ શ્રમણ એવી ચિંતા ન કરે કે હું વસ્ત્રરહિત થઈ જઈશ અથવા એમ પણ વિચાર ન કરે કે વસ્ત્ર જીર્ણ થઈ ગયું તો સારું થયું, હવે હું નવા વસ્ત્રોથી સચેલક થઈ જઈશ. સચેલ તેમ જ અચેલ બંને અવસ્થામાં શ્રમણ ખેદિત ન થાય.[૧૬]

આ રીતે આચેલક્ય-કલ્પનો અર્થ સંક્ષેપમાં અલ્પ, પ્રમાણસર અને સફેદ વસ્ત્ર ધારણ કરવાની મર્યાદા એવો થયો.

* ઔદ્દેશિક

ઔદ્દેશિક કલ્પનો અર્થ છે શ્રમણને દાન દેવાના ઉદ્દેશથી અથવા પરિવ્રાજક, શ્રમણ, નિર્ગ્રંથ બધાને ઉદ્દેશીને બનાવેલા અન્ન, વસ્ત્ર, ભવન[૧૭] વગેરે તે શ્રમણોને માટે અગ્રાહ્ય તેમ જ અસેવ્ય છે. જો શ્રમણને તેની ખબર પડી જાય તો તે સ્પષ્ટરૂપથી કહે કે એવું અન્ન વગેરે મને કલ્પતું નથી,[૧૮]

પ્રથમ તેમ જ અંતિમ તીર્થંકરોના શ્રમણોને માટે એવું વિધાન છે કે 'એક શ્રમણને ઉદ્દેશીને બનાવેલો આહાર વગેરે તેને ગ્રહણ કરવાનું કલ્પતું નથી તેમ જ અન્ય શ્રમણને પણ તે ગ્રહણ કરવાનું કલ્પતું નથી. પરંતુ બાવીસ તીર્થંકરોના સમયમાં જે શ્રમણને ઉદ્દેશીને આહાર વગેરે બનાવવામાં આવેલ હોય તો તે તેમને ગ્રહણ કરવાનું કલ્પતું નથી પરંતુ શેષ શ્રમણોને માટે તે ગ્રાહ્ય થઈ શકે છે."[૧૯]

દશવૈકાલિક[૨૦] પ્રશ્નવ્યાકરણ[૨૧] સૂત્રકૃતાંગ[૨૨] ઉત્તરાધ્યયન,[૨૩] આચારાંગ[૨૪] અને ભગવતી[૨૫] વગેરે આગમોમાં અનેક સ્થળોએ ઔદ્દેશિક આહાર વગેરે ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ છે કેમ કે ઔદ્દેશિક વગેરે ગ્રહણ કરવાથી ત્રસ અને સ્થાવર જીવોની હિંસાનું અનુમોદન થાય છે[૨૬] તેથી તે શ્રમણોને માટે અગ્રાહ્ય છે."[૨૭]

* શય્યાતર-પિંડ

શ્રમણને શય્યા (વસતિ-ઉપાશ્રય) આપીને સંસાર સમુદ્ર તરવા-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વાળા ગૃહસ્થ શય્યાતર કહેવાય છે [૨૮] અર્થાત્ તે ગૃહપતિ કે જેમના મકાનમાં શ્રમણ રોકાયેલ હોય તે શય્યાતર છે [૨૯] નિશીથ ભાષ્યના અભિમતાનુસાર સ્વયં ગૃહપતિ કે તેના દ્વારા નિર્દિષ્ટ કોઈ પણ વ્યક્તિ શય્યાતર બને છે. [૩૦] શય્યાતર ક્યારે બને છે? તેના વિશે આચાર્યોના વિભિન્ન મત છે. [૩૧] નિશીથ ભાષ્ય અને ચૂર્ણિમાં તે બધા મતોનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે તથા ભાષ્યકારે તેમનો સ્પષ્ટ અભિમત આ રીતે આપેલ છે—શ્રમણ જે સ્થાનમાં રાત રહે, સૂએ અને ચરમ આવશ્યક કાર્ય કરે તે સ્થાનના અધિપતિ શય્યાતર બને છે. [૩૨]

શ્રમણને માટે શય્યાતરનાં અન્ન, પાણી, ખાદિમ, સ્વાદિમ, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે અગ્રાહ્ય છે અને તૃણ, રાખ, પાટ, બાજોઠ વગેરે ગ્રાહ્ય છે. [૩૩] સૂત્રકૃતાંગમાં શય્યાતરને ઠેકાણે "સાગારિય પિંડ" લખેલ છે [૩૪] તેનો અર્થ પણ ટીકાકારે શય્યાતરપિંડ કરેલ છે." [૩૫]

——* રાજપિંડ

મૂર્ધાભિષિક્ત અર્થાત્ જેનો રાજ્યાભિષેક થયેલ હોય તે રાજા કહેવાય છે. તેનું ભોજન રાજપિંડ છે. [૩૬] જિનદાસગણિમહત્તરના અભિમતાનુસાર સેનાપતિ, અમાત્ય, પુરોહિત, શ્રેષ્ઠી કે સાર્થવાહ સહિત રાજ્યનો જે રાજા ઉપભોગ કરે છે તેમનો પિંડ (ભોજન) ગ્રહણ કરવો ન જોઈએ બીજા રાજાઓને માટે નિયમ નથી. અગર દોષ છે એવી સંભાવના જણાય તો ગ્રહણ કરવો જોઈએ નહીં. અને નિર્દોષ હોય તો તે ગ્રહણ કરી શકાય છે. [૩૭]

રાજપિંડનું તાત્પર્ય—રાજકીય ભોજન છે. રાજકીય ભોજન સરસ, મધુર તેમજ માદક હોય છે જેના સેવનથી રસલોલુપતા વધવાની સંભાવના રહે છે, સાથોસાથ તે ઉત્તેજક પણ હોય છે. આ પ્રકારનો પ્રણીત આહાર સર્વત્ર મલવો પ્રાયઃ સંભવ નથી. રસલોલુપ મુનિ કયાંય અનેષણીય આહાર ગ્રહણ ન કરે તે દૃષ્ટિએ રાજપિંડનો નિષેધ કરવામાં આવેલ છે. એષણાશુદ્ધિ એ જ પ્રસ્તુત વિધાનની મૂળદૃષ્ટિ છે. [૩૮] જો કોઈ તે વિધાનને ભૂલી જઈને રાજપિંડ ગ્રહણ કરે અથવા રાજપિંડનો ઉપયોગ કરે તો તે શ્રમણને ચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે. [૩૯]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રાજપિંડના નિષેધ પાછળ અન્ય અનેક તથ્ય રહેલ છે.[૪૦] જેનો ઉલ્લેખ નિશીથભાષ્ય અને ચૂર્ણિમાં કરવામાં આવેલ છે. રાજભવનમાં મુખ્યપણે સેનાપતિ વગેરેનું આવાગમન રહે, કયારેક શીઘ્રતા વગેરેના કારણે શ્રમણોને ધક્કા લાગવાની કે પાત્ર વગેરે ફૂટવાની સંભાવના પણ રહે, કોઈ વિશિષ્ટ કાર્ય માટે જતાં સાધુને જોવાથી તેઓ તેને અપશુકન પણ સમજી લે[૪૧] –આવા કારણોથી રાજપિંડ અગ્રાહ્ય તથા અનેષણીય માનેલ છે તથા તે ગ્રહણ કરવો તેને અનાચાર કહેલ છે.[૪૨]

ભગવાન મહાવીર અને ઋષભદેવના શ્રમણોને માટે જ રાજપિંડનો નિષેધ છે પરંતુ બાવીસ તીર્થંકરોના શ્રમણો માટે નહિ[૪૩] રાજપિંડથી અભિપ્રાય છે ચાર જાતના આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ, રજોહરણ-એ આઠ વસ્તુઓ અને તે આઠેય અગ્રાહ્ય માનેલ છે.[૪૪]

* કૃતિકર્મ

કૃતિકર્મનો અર્થ છે પોતાનાથી સંયમાદિમાં જ્યેષ્ઠ અને સદ્‌ગુણોમાં શ્રેષ્ઠ શ્રમણોનું ઊભા થઈને હૃદયથી સ્વાગત કરવું, તેમનું બહુમાન કરવું, તેમની હિત શિક્ષાઓનો નત મસ્તકે શ્રદ્ધાપૂર્વક સ્વીકાર કરવો.[૪૫]

ચોવીસેય તીર્થંકરોના શ્રમણો પોતાનાથી ચારિત્રમાં જ્યેષ્ઠ શ્રમણોને વંદન નમસ્કાર કરે છે. આવો કલ્પ સાર્વકાલિક છે.[૪૬]

* વ્રત

વ્રતનો અર્થ છે વિરતિ.[૪૭] વિરતિ અસત પ્રવૃત્તિની હોય છે. અકરણ, નિવૃત્તિ, ઉપરમ અને વિરતિ આ બધા એકાર્થવાચી શબ્દો છે.[૪૮] વ્રત શબ્દનો પ્રયોગ નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ બંને અર્થોમાં થાય છે. જેમ કે:– "વૃષલાન્નં વ્રતયતિ" અર્થાત્ તે શુદ્રના અન્નનો પરિહાર કરે છે. "પયો વ્રતયતિ" અર્થાત્ તે માત્ર દૂધ પીએ છે, તે સિવાય બીજું કાંઈ પણ ખાતો નથી. આ પ્રમાણે અસત પ્રવૃત્તિનો પરિહાર અને સતમાં પ્રવૃત્તિ એ બંને અર્થોમાં વ્રત શબ્દનો પ્રયોગ થયેલ છે.[૪૯]

ભગવાન શ્રી મહાવીર અને ઋષભદેવના શ્રમણો પાંચ મહાવ્રતરૂપ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ધર્મનું પાલન કરે છે અને અન્ય બાવીસ તીર્થંકરોના શ્રમણો ચાર યામોનું. તેનું શું રહસ્ય છે, એવો પ્રશ્ન ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરાના અંતિમ પ્રતિનિધિ કેશીકુમાર શ્રમણના મનમાં ઘોળાયા કરતો હતો. તેમણે શ્રી ગૌતમ ગણધરને પૂછ્યું.[૫૦] ગૌતમે સમાધાન કરતાં કહ્યું: 'વિજ્ઞવર! પ્રથમ તીર્થંકરના શ્રમણ ઋજુ અને જડ હોય છે, અંતિમ તીર્થંકરના શ્રમણ વક્ર અને જડ હોય છે જ્યારે વચલા બાવીસ તીર્થંકરોના શ્રમણો ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ હોય છે. પ્રથમ તીર્થંકરના મુનિઓ કઠિનતાથી ધર્મ સમજે છે અને અંતિમ તીર્થંકરના શિષ્યોને ધર્મપાલન કરવું તે કઠિન હોય છે પરંતુ મધ્યવર્તી તીર્થંકરોનાં શ્રમણોને માટે સમજવું તેમજ પાળવું સુલભ હોય છે.[૫૧]

ચાતુર્યામ અને પંચયામના જે ભેદ છે તે પણ બહારની દૃષ્ટિથી છે, નહિ કે અંતરદૃષ્ટિથી. મધ્યવર્તી શ્રમણો પરિગ્રહ ત્યાગમાં જ ચોથા વ્રતનો સમાવેશ કરી લેતા હતા. કંચન અને કામિનીનો તેઓ અન્યોન્યાશ્રય સંબંધ સમજતાં હતાં.[૫૨] સ્ત્રીને પણ પરિગ્રહમાં ગણતા હતા. કેટલાંક આધુનિક ચિંતકોએ લખેલ છે કે તેઓ કાંતાયુક્ત હતા પરંતુ તેમની તે કલ્પના અનાગમિક તેમજ અસંગત છે.

——— * જ્યેષ્ઠ

જૈનધર્મ ગુણપ્રધાન હોવા છતાં પણ તેની પરંપરા પુરુષ જ્યેષ્ઠ રહેલ છે. સો વરસની દીક્ષિતા સાધ્વી પણ આજે દીક્ષિત થયેલાં શ્રમણને પણ શ્રદ્ધા-ભક્તિ પૂર્વક નમસ્કાર કરે એવી જિનેન્દ્રોની આજ્ઞા છે.[૫૩]

જ્યેષ્ઠ કલ્પનો બીજો પણ અર્થ થાય છે. બાવીસ તીર્થંકરોના સમયમાં શ્રમણોનું સામાયિક ચારિત્ર જ હોય છે. પરંતુ પ્રથમ અંતિમ તીર્થંકરોના સમયમાં શ્રમણોને સામાયિક ચારિત્રની સાથે જ છેદોપસ્થાપનિક ચારિત્ર પણ હોય છે. તેના આધારથી જ શ્રમણ જ્યેષ્ઠ કે કનિષ્ઠ બને છે. આજના યુગમાં સામાયિક ચારિત્રના ગ્રહણને લઘુ દીક્ષા અને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્રના ગ્રહણને મોટી-દીક્ષા (વડી દીક્ષા) કહે છે.[૫૪]

જ્યેષ્ઠ કલ્પનો ત્રીજો પણ અર્થ છે, પિતા-પુત્ર, રાજા-મંત્રી, શેઠ-મુનીમ,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

માતા-પુત્રી વગેરે જે એક જ સાથે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે ત્યારે પિતા, રાજા, શેઠ, માતા વગેરેને જ્યેષ્ઠ બનાવવામાં આવે છે. જે પુત્ર વગેરેએ પ્રથમ સામાયિક ચારિત્ર વગેરે ગ્રહણ કરી લીધેલ હોય અને પછી પિતા વગેરેના મનમાં પ્રવ્રજ્યા લેવાની ભાવના પ્રગટ થાય ત્યારે ચાર-છ મહિના સુધી તેને છેદોપસ્થાપનીય ચારિત્ર ન આપે. પરંતુ પિતા વગેરેને ચારિત્ર આપીને જ્યેષ્ઠ બનાવે.[૫૫]

——— * પ્રતિક્રમણ

પ્રતિક્રમણ જૈન ધર્મની સાધનાનું પ્રમુખતમ અંગ છે. પ્રતિક્રમણનો અર્થ છે "પ્રમાદવશ સ્વસ્થાનથી ચ્યુત થઈને પરસ્થાનને પ્રાપ્ત કર્યા પછી ફરીને સ્વસ્થાનને પ્રાપ્ત કરવું" અતિક્રમણનો અર્થ સમજવાથી પ્રતિક્રમણનો અર્થ (બોધ) થઈ જશે.[૫૬] અતિક્રમણનો અર્થ છે—સીમાને ઓળંગવી અને તેથી પ્રતિક્રમણનો અર્થ થયો ફરી પોતાની સીમામાં પાછા આવવું. આત્મા સ્વરૂપમાંથી પરસ્વરૂપમાં ચાલ્યો ગયો હોય તેને ફરી પોતાના સ્વરૂપમાં લઈ આવવાની ક્રિયા તે પ્રતિક્રમણ છે.

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને અપ્રશસ્ત યોગ એ ચાર દોષને સાધનાના ક્ષેત્રમાં ઘણાજ ભયંકર માનવામાં આવેલ છે. તેથી સાધકે તે દોષોના પરિહાર માટે પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ. મિથ્યાત્વને ત્યાગીને સમ્યક્ત્વનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. અવિરતિને છોડી વ્રત અંગીકાર કરવા જોઈએ, કષાયથી મુક્ત થઈને ક્ષમા, વિનમ્રતા, સરલતા, નિર્લોભતા ધારણ કરવી જોઈએ. અપ્રશસ્ત યોગોને છોડી પ્રશસ્ત યોગોમાં રમણ કરવું જોઈએ.[૫૭]

બાવીસ તીર્થંકરોના સમયના સાધક ઘણા વિવેકનિષ્ઠ અને જાગરૂક હતા તેથી તેઓ દોષ લાગતાંની સાથે જ પ્રતિક્રમણ કરતા હતા.[૫૮]

કેટલાક આચાર્યોનો મત છે કે દેવસી, રાઈય (રાયસી), પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક એ પાંચ પ્રતિક્રમણોમાંથી બાવીસ તીર્થંકરોના સમયે દેવસી અને રાઈ (રાયસી) એ બે જ પ્રતિક્રમણ થતાં હતાં, બાકીના

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

નહિ.[૫૯] જિનદાસ ગણી મહત્તરે સ્પષ્ટ કહેલ છે કે "પ્રથમ અને અંતિમ તીર્થંકરના સમયે નિયમિત રૂપથી ઉભયકાળ પ્રતિક્રમણ કરવાનું વિધાન છે અને સાથોસાથ દોષ કાળમાં પણ ઈર્યાપથ અને ભિક્ષા આદિના રૂપમાં તત્કાળ પ્રતિક્રમણનું વિધાન છે. બાવીસ તીર્થંકરોના શાસન-કાળમાં દોષ લાગતાં જ શુદ્ધિ કરી લેવામાં આવતી હતી અને તેથી ઉભયકાળ નિયમિત રીતે પ્રતિક્રમણનું વિધાન ન હતું.[૬૦]

——— * માસ કલ્પ

શ્રમણોનો આચાર છે કે તે એક સ્થાન ઉપર સ્થિર થઈને ન રહેતાં ચાતુર્માસ સિવાયના કાળમાં શીત (હેમંત) અને ગ્રીષ્મઋતુમાં વિહાર કરતા રહે.[૬૧] ભારંડ પક્ષીની માફક અપ્રમત્ત થઈને ગ્રામાનુગ્રામ વિહાર કરે.[૬૨]

વિહારની દૃષ્ટિથી કાળને બે ભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવેલ છે – વર્ષાકાળ અને ઋતુબદ્ધ કાળ. વર્ષાકાળમાં શ્રમણ ચાર માસ સુધી એક સ્થાન ઉપર સ્થિર રહી શકે છે અને ઋતુબદ્ધ કાળમાં એક માસ સુધી. વર્ષાકાળનો સમય એકસ્થાન ઉપર સ્થિર રહેવાનો ઉત્કૃષ્ટ સમય છે તેથી તેને સંવત્સર કહેલ છે.[૬૩] બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં વર્ષાવાસનું પરમ પ્રમાણ ચાર માસ બતાવેલ છે.[૬૪] અને શેષ-કાળનું પરમ પ્રમાણ એક માસ.[૬૫] જે સ્થાન ઉપર શ્રમણ ઉત્કૃષ્ટ કાળ રહી ચૂકેલ હોય અર્થાત્ જે સ્થાનમાં વર્ષાઋતુમાં વર્ષાવાસ કરેલ હોય તે સ્થાનમાં અન્યત્ર બે ચાતુર્માસ કર્યા પહેલાં બીજું ચાતુર્માસ ન કરે અને જે સ્થાન ઉપર માસકલ્પ કરેલ હોય તે સ્થાન ઉપર બે માસ અન્યત્ર વિતાવ્યા વિના ન રહે.[૬૬] જો કે ગાથામાં ત્રીજીવારનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી પરંતુ સ્થવિર અગસ્ત્યસિંહના અભિમતાનુસાર ચકાર દ્વારા તે પ્રતિપાદિત છે.[૬૭]

ભગવાન ઋષભદેવ અને મહાવીરના શ્રમણોને માટે જ માસ કલ્પનું વિધાન છે, શેષ બાવીસ તીર્થંકરોના શ્રમણોને માટે નહિ.[૬૮] તેઓ ઇચ્છે તો દીર્ઘકાળ સુધી પણ એક સ્થાન ઉપર રહી શકે છે અને ઇચ્છે તો શીઘ્ર એક સ્થાનથી બીજા સ્થાને પ્રસ્થાન કરી શકે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——— * પર્યુષણા કલ્પ ।

"પરિ" ઉપસર્ગ સાથે વસ્ ધાતુથી "અન:" પ્રત્યય લગાડતાં પર્યુષણ બને છે. જેનો અર્થ છે આત્માની સમીપે રહેવું. પરભાવમાંથી ખસીને સ્વભાવમાં રમણ કરવું. આત્મ-મજ્જન, આત્મ-રમણ કે આત્મસ્થ થવું. આત્મરમણનું તે કાર્ય એક દિવસ સામૂહિકરૂપથી મનાવવામાં આવે છે અને તે 'પર્વ' કહેવામાં આવે છે. આ પવિત્ર પર્વ અષાઢી પૂર્ણિમાથી ઓગણપચાસ અથવા પચાસમા દિવસે મનાવવામાં આવે છે.[૬૯] જેને સંવત્સરી મહાપર્વ કહે છે.

પર્યુષણા-કલ્પનો બીજો અર્થ છે એક સ્થાન પર નિવાસ કરવો. તે સાલંબન અને નિરાલંબન રૂપ બે જાતનાં છે. સાલંબનનો અર્થ છે સકારણ અને નિરાલંબનનો અર્થ છે કારણરહિત. નિરાલંબનમાં પણ જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ રૂપ બે ભેદ છે.[૭૦]

પર્યુષણના પર્યાયવાચી શબ્દ આ રીતે બતાવવામાં આવેલ છે. (૧) પરિયાયવત્થવણા (૨) પજ્જોસમણા (૩) પાગઈયા (૪) પરિવસના (૫) પજ્જુસણા (૬) વાસાવાસ (૭) પઢમસમોસરણ (૮) ઠવણા અને (૯) જેટ્ઠોગ્ગહ.

જો કે આ બધાં નામો એકાર્થી છે તો પણ વ્યુત્પત્તિભેદના આધારે તેમાં કાંઈક અર્થભેદ પણ છે અને તે અર્થભેદ પર્યુષણાથી સંબંધ રાખતી વિવિધ પરંપરાઓ અને તે નિયતકાળમાં કરવામાં આવતી ક્રિયાઓનું મહત્ત્વપૂર્ણ નિદર્શન કરે છે. તે અર્થોથી કાંઈક ઐતિહાસિક તથ્ય પણ વ્યક્ત થાય છે.

પર્યુષણ કાળના આધારથી કાળગણના કરીને દીક્ષા પર્યાયની જ્યેષ્ઠતા અને કનિષ્ઠતા ગણવામાં આવે છે અર્થાત્ જેટલાં પર્યુષણ કર્યા હોય તેટલાં જ દીક્ષા પર્યાયમાં જ્યેષ્ઠ, પર્યુષણકાળને એક જાતનું 'વર્ષમાન' ગણવામાં આવે છે તેથી પર્યુષણાને દીક્ષા પર્યાયની વ્યવસ્થાનું કારણ માનેલ છે.

વર્ષાવાસમાં જુદી જુદી જાતની દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ સંબંધી કાંઇક વિશેષ પર્યાયો (ક્રિયાઓ)નું આચરણ કરવામાં આવે છે તે કારણે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પર્યુષણનું બીજું નામ 'પજ્જોસમણા' છે.

ગૃહસ્થ વગેરે બધાને માટે સમાનભાવથી આરાધનીય હોવાના કારણે તે કલ્પ 'પાગઇયા' (પ્રાકૃતિક) કહેવાય છે.

આ નિયત અવાધમાં સાધક આત્માની નિકટ વધુમાં વધુ રહેવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેથી તે 'પરિવસના' પણ કહેવાય છે.

પજ્જુસણાનો અર્થ સેવા પણ છે. તે કાળમાં સાધક આત્માના જ્ઞાન, દર્શન વગેરે નિજગુણોની સેવા-ઉપાસના કરે છે, તેથી તેને 'પજ્જુસણા' પણ કહે છે.

આ કલ્પમાં શ્રમણ એક સ્થાન ઉપર ચાર માસ સુધી નિવાસ કરે છે તેથી તેને 'વાસાવાસ-વર્ષાવાસ' પણ કહેવામાં આવેલ છે.

કોઈ વિશેષ કારણ ન હોય તો પ્રાવૃટ્ (વર્ષા) કાળમાં જ ચાતુર્માસ પસાર કરવા યોગ્ય ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવામાં આવે છે તેથી તેને 'પઢમસમોસરણ' (પ્રથમસમવસરણ) કહે છે.

ઋતુબદ્ધ કાળની અપેક્ષા તેની મર્યાદાઓ જુદી જુદી હોય છે તેથી તે 'ઠવણા' છે. ઋતુબદ્ધ કાળમાં એકેક માસનો ક્ષેત્રાવગ્રહ હોય છે પરંતુ વર્ષા-કાળમાં ચાર માસનો હોય છે તેથી તેને જેટ્ઠોગ્ગહ–જ્યેષ્ઠાવગ્રહ કહે છે. ૭૧

જો સાધુ અષાડી પૂનમ સુધી નિયત સ્થાન ઉપર આવી પહોંચેલ હોય અને વર્ષાવાસ જાહેર કરી દીધેલ હોય ત્યારે (અષાડ વદ પથી જ) વર્ષાવાસ પ્રારંભ થઈ જાય છે.

યોગ્ય ક્ષેત્ર ન મળે તો અષાડ વદ દસમે અને ત્યારે પણ જો યોગ્ય ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ ન થઈ હોય તો અષાડ માસની પંચ દસમી (અમાવાસ્યાએ) વર્ષાવાસ આરંભ કરવો જોઈએ. ત્યાં સુધી પણ યોગ્ય ક્ષેત્ર ન મળે તો પાંચ પાંચ દિવસ વધારતા અંતે ભાદરવા સુદ ૫ સુધીમાં તો ચાતુર્માસ કરી દેવાનું અનિવાર્ય માનવામાં આવેલ છે. તે સમય સુધી પણ યોગ્ય ક્ષેત્ર પ્રાપ્ત ન થાય તો અંતે વૃક્ષની નીચે પણ પર્યુષણાકલ્પ કરવું જોઈએ પરંતુ તે તિથિનું કોઈ પણ સંજોગે ઉલ્લંઘન ન કરવું જોઈએ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પાંચમ, દસમ અને પાખી એ પર્વોમાં જ પર્યુષણા કલ્પ કરવું જોઈએ, અન્યતિથિ કે અપર્વમાં નહિ. આવી જાતનું સામાન્ય વિધાન હોવા છતાં પણ વિશિષ્ટ કારણથી આર્યકાલકે ચોથના દિવસે પર્યુષણાની આરાધના કરી હતી પરંતુ તેને અપવાદ ગણવામાં આવેલ છે અને તે કોઈ પરંપરાના રૂપમાં માન્ય કરવામાં આવેલ નથી.[૭૨]

વર્ષાવાસમાં વિશેષ કારણથી શ્રમણ વિહાર કરી શકે છે. સ્થાનાંગ સૂત્રમાં પાંચ કારણોનો નિર્દેશ કરેલ છે. તે આ પ્રમાણે છે: (૧) જ્ઞાન માટે (૨) દર્શન માટે (૩) ચારિત્ર માટે (૪) આચાર્ય કે ઉપાધ્યાય કાળ ધર્મને પામ્યા હોય તો અને (૫) આચાર્ય ઉપાધ્યાય વગેરેની વૈયાવૃત્યને માટે.[૭૩]

કલ્પસૂત્રની ટીકાઓમાં કેટલાં અન્ય કારણ પણ વર્ષાવાસમાં વિહાર કરવા માટે બતાવેલ છે જેવાં કે – દુષ્કાળ, ભિક્ષાની ઉપલબ્ધિ ન હોય, રાજપ્રકોપ થાય, રોગ ઉત્પન્ન થાય, જીવોની ઉત્પત્તિનું આધિક્ય હોય, વગેરે વગેરે.[૭૪]

વર્ષાવાસ સમાપ્ત થતાં શ્રમણે વિહાર કરવો જોઈએ પણ જો વૃષ્ટિનું આધિક્ય હોય, વરસાદથી રસ્તા દુર્ગમ કે ભાંગી ગયા હોય, કાદવ કીચડ વધુ હોય, બીમારી વગેરેનું કોઈ કારણ હોય તો તે વર્ષાવાસ પછી પણ રોકાઈ શકે છે.[૭૫]

વર્ષાવાસને માટે પણ તે જ ક્ષેત્ર ઉત્તમ માનવામાં આવેલ છે કે જ્યાં તેર ગુણ હોય – તે આ પ્રમાણે – (૧) જ્યાં વિશેષ કાદવ ન હોય (૨) અધિક જીવોની ઉત્પત્તિ ન હોય (૩) શૌચ – સ્થળ નિર્દોષ હોય (૪) રહેવાનું સ્થાન શાંતિ આપનારું હોય (૫) ગોરસની ઉપલબ્ધિ યોગ્ય રીતે થતી હોય (૬) જનસમૂહ વિશાળ અને ભદ્રપરિણામી હોય (૭) સુજ્ઞ વૈદ્ય હોય (૮) ઔષધ સુલભ હોય (૯) ગૃહસ્થ વર્ગ ધન, ધાન્યાદિથી સમૃદ્ધ હોય (૧૦) રાજા ધાર્મિક હોય (૧૧) શ્રમણોનું બ્રાહ્મણો દ્વારા અપમાન ન થતું હોય (૧૨) ભિક્ષા સુલભ હોય (૧૩) જ્યાં સ્વાધ્યાય માટે યોગ્ય સ્થાન હોય.[૭૬]

ભગવાન ઋષભદેવ અને ભગવાન મહાવીરના શ્રમણોને માટે વર્ષાવાસ – પર્યુષણાનું પૂર્ણ વિધાન છે અર્થાત તેઓ ચાર માસ સુધીના નિયત કાળમાં એક જ ક્ષેત્રમાં વાસ કરે છે. શેષ બાવીસ તીર્થંકરોના શ્રમણોને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

માટે એવું વિધાન નથી. તેઓ વર્ષા વગેરેના કારણે રોકાતા પણ હતા અને કારણ ન હોય તો વિહાર પણ કરી જતા હતા. [૭૭]

આ દસ કલ્પોમાં (૧) આચેલક્ય (૨) ઔદ્દેશિક (૩) પ્રતિક્રમણ (૪) રાજપિંડ (૫) માસ કલ્પ (૬) પર્યુષણા કલ્પ એ છ કલ્પ અસ્થિર છે. [૭૮] (૧) શય્યાતરપિંડ (૨) ચોથા મહાવ્રતરૂપધર્મ (૩) પુરુષજ્યેષ્ઠ (૪) કૃતિકર્મ એ ચાર કલ્પ અવસ્થિત છે અને ચોવીસેય તીર્થંકરોના શાસનમાં માન્ય છે. [૭૯]

* કલ્પ : ત્રીજું ઔષધ

કલ્પના મહત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરતાં પૂર્વાચાર્યોએ એક વિચારપ્રધાન દૃષ્ટાંત આપેલ છે.

ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠ નગર હતું. જિતશત્રુ નામના રાજા ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા. ચિર પ્રતીક્ષા પછી, ઢળતી વયે તેને પુત્રરત્નની પ્રાપ્તિ થઈ. પુત્ર સદા સ્વસ્થ અને પ્રસન્ન બન્યો રહે તે માટે રાજાએ તેના રાજ્યના ત્રણ સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્યોને બોલાવ્યા અને તેમને કહ્યું: "વૈદ્યરાજ! એવું ઔષધ બતાવો કે જેનાં સેવનથી મારો પુત્ર ગુલાબના ફૂલની માફક સદા ખીલતો રહે."

તે વૈદ્યોમાંથી પ્રથમ વૈદ્યે કહ્યું—"રાજન્! મારા ઔષધમાં એવો ચમત્કાર છે કે જો શરીરમાં કોઇપણ જાતનો રોગ હોય તો સેવન કરતાં જ નષ્ટ થઈ જાય અને જો શરીરમાં રોગ ન હોય તો રોગ ઉત્પન્ન થઇ જાય."

રાજાએ કહ્યું: વૈદ્યવર! મને એવા ઔષધની આવશ્યકતા નથી, રોગને નિમંત્રણ આપવાવાળું એ ઔષધ શું કામનું?"

બીજા વૈદ્યે કહ્યું: "રાજન્! મારા ઔષધમાં અપૂર્વ શક્તિ છે. શરીર વ્યાધિથી ઘેરાયેલ હોય તો વ્યાધિથી મુક્ત થઇ જાય પરંતુ જો શરીરમાં વ્યાધિ ન હોય તો ઔષધ કંઇ લાભ પણ નહિ કરે તેમ હાનિ પણ નહિ કરે."

રાજાએ કહ્યું: વૈદ્યવર! આપનું ઔષધ તો રાખમાં ઘી નાખવા સમાન છે. તેવા ઔષધની પણ મને આવશ્યકતા નથી."

ત્રીજા વૈદ્યે કહ્યું:— "રાજન્! મારું ઔષધ વિલક્ષણ ગુણવાળું છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

જો શરીરમાં રોગ હોય તો તેનાથી મુક્તિ મળી જશે, રોગ નહિ હોય તો ભવિષ્યમાં રોગ ઉત્પન્ન નહિ થાય, તેના સેવનથી શરીરમાં અભિનવ ચેતના તથા નવસ્ફૂર્તિનો સંચાર થશે, બળ, વીર્યની વૃદ્ધિ થશે, શરીર સદા સ્વસ્થ અને મન સ્વસ્થ રહેશે."

રાજાએ પ્રસન્ન થઈને કહ્યું :– "વૈદ્યવર! તમારું ઔષધ ખરેખર ઉત્તમ છે, રાજકુમાર માટે એ જ યોગ્ય છે. આ ઔષધના સેવનથી રાજકુમાર સ્વસ્થ, સશક્ત અને તેજસ્વી બની ગયો."

આચાર્યોએ પ્રસ્તુત દૃષ્ટાંતથી એવો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે કે કલ્પનું પાલન પણ ત્રીજા ઔષધ સમાન હિતાવહ છે. જો દોષ લાગ્યો હોય તો શુદ્ધિ થઈ જાય છે અને દોષ ન લાગેલ હોય તો સદા સાવધાની અને જાગૃતિ રાખવાથી ભૂલની ધૂળ લાગતી નથી. આ રીતે કલ્પ એ એક એવું રસાયણ છે કે જે આત્માના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ વગેરે ગુણોને પરિપુષ્ટ કરે છે.

* અસ્થિર અને અવસ્થિત કલ્પ શા માટે?

એક પ્રશ્ન એવો પણ થાય છે કે બધા તીર્થંકરોના શ્રમણોનું લક્ષ્ય મોક્ષપ્રાપ્તિ છે તો પછી પ્રથમ અને અંતિમ તેમ જ બાવીસ તીર્થંકરોના શ્રમણોના આચાર કલ્પમાં આટલો મોટો તફાવત કેમ છે? અસ્થિર અને અવસ્થિત કલ્પનો ભેદ શા માટે છે?

સમાધાન એ છે કે – પ્રથમ તીર્થંકરના શ્રમણો જડ અને સરળ હતા. અજિત આદિ બાવીસ તીર્થંકરોનાં કાળના શ્રમણો વિજ્ઞ અને સરળ હતા. ભગવાન મહાવીરના શ્રમણો જડ અને વક્ર હતા એટલા માટે સહજતાથી સમજી તેમજ પાલન કરી શકે તે માટે મોક્ષમાર્ગ એક હોવા છતાં પણ આચાર કલ્પમાં અંતર કરવામાં આવેલ છે.

પ્રથમ તીર્થંકરના શ્રમણો જડ હતા. તેમનામાં બાવીસ તીર્થંકરોના શ્રમણો જેટલી પ્રતિભાની તેજસ્વિતા ન હતી. તેઓ કોઇ પણ વસ્તુના હાર્દ સુધી જલદી પહોંચી શકતાં નહિ, સરળ હોવાના કારણે ભૂલનો સહજ સ્વીકાર કરી લેતા હતા. જે નીચેના દૃષ્ટાન્તથી સ્પષ્ટ થાય છે.

એક વખત ભગવાન ઋષભદેવના શ્રમણો શૌચ માટે ગયા – ઘણે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વખત વીત્યે પાછા ફર્યા. ગુરુએ પૂછયું - "આટલી બધી વાર કેમ થઇ?" શિષ્યોએ નિવેદન કર્યું – "ગુરુદેવ! માર્ગમાં એક નટ નૃત્ય કરી રહેલ હતો, તેને જોવા અમે રોકાઈ ગયા." ગુરુએ ઠપકો આપતાં કહ્યું : "વત્સ! શ્રમણોએ નટનું નૃત્ય જોવું ન જોઇએ." "તહત્તિ" કહીને તેમણે ગુરુના આદેશને શિરોધાર્ય કર્યો.

થોડા દિવસ પછી એક દિવસ ફરી શિષ્યો વિલંબથી આવ્યા. ગુરુએ કારણ પૂછયું : તેમણે કહ્યું : "ગુરુદેવ! માર્ગમાં એક નટડીનું મનોહર નૃત્ય થઈ રહ્યું હતું, તેને જોવા અમે રોકાઈ ગયા." આજ્ઞાની અવહેલના કરવાના કારણે ગુરુએ વિશેષ ઠપકો આપતાં કહ્યું :– "જ્યારે નટના નૃત્યને જોવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેમાં જ નટડીના નૃત્યનો નિષેધ પણ સમજી લેવો જોઇએ – કેમ કે તે વિશેષ રાગનું કારણ છે." શિષ્યોએ પોતાની ભૂલનો સ્વીકાર કર્યો અને ભવિષ્યમાં સાવધાની રાખવાનો સંકલ્પ કર્યો.

બાવીસ તીર્થંકરોના શ્રમણો મેધાવી હતા. તેમના જીવનમાં પણ એવો જ પ્રસંગ આવ્યો. ગુરુએ નટ-નૃત્યનો નિષેધ કર્યો ત્યારે તેઓએ બુદ્ધિની પ્રખરતાથી નટડી વગેરે બધી જાતના નૃત્યોનો નિષેધ સમજી લીધો.

ભગવાન મહાવીરના શ્રમણો જડ અને વક્ર હતા. તેમના જીવનમાં જ્યારે એવો પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે તેઓએ ગુરુને ઠપકો આપતાં કહ્યું : "આપની જ ભૂલ છે, આપે પ્રથમ સ્પષ્ટીકરણ કેમ ન કર્યું કે નટનું નૃત્ય ન જોવું અને નટડીનું પણ ન જોવું જોઇએ. આપે એમ કહ્યું નહિ, માત્ર નટના નૃત્યનો નિષેધ કર્યો તેથી અમે નટડીના નૃત્યને જોવા રોકાણા." આ છે જડતાની સાથે વક્રતાનું નિદર્શન.

—— * જડ અને સરલ

બીજું દૃષ્ટાંત જોઇએ – કોંકણ દેશમાં એક શેઠ રહેતા હતા. આચાર્યના વૈરાગ્યમય ઉપદેશને સાંભળી તેને સંસારથી વિરક્ત થઈ, દીક્ષા ગ્રહણ કરી. એકદિવસ ઇર્યાવહીના કાયોત્સર્ગમાં તેને વધુ સમય લાગ્યો. ગુરુએ પૂછયું :– 'વત્સ! આટલા સમય સુધી ધ્યાનમાં શું ચિંતન કર્યું હતું?'

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શિષ્યે કહ્યું :– 'ગુરુદેવ! જીવદયાનું સૂક્ષ્મ ચિંતન કરી રહ્યો હતો.

ગુરુએ ફરી પૂછ્યું :– 'બતાવો, કઈ રીતે ચિંતન કરી રહ્યા હતા?'

શિષ્ય :– 'ગુરુદેવ! મારે ઘેર ખેતીનો ધંધો હતો. હું ખેતરને રેશમની માફક મુલાયમ બનાવતો. વરસાદ પડયા પછી તેમાં બિયાં વાવતો પછી તેમાં ઘાસ વગેરે જે પેદા થતું તેને નીંદી (વાઢી) એક તરફ કરતો અને ખેતીની ખૂબ સંભાળપૂર્વક રક્ષા કરતો. આથી ગામમાં મારી જ ખેતી સૌથી શ્રેષ્ઠ થતી. અત્યારે મારા ભોળા ભદ્રિક છોકરાઓ શું કરતા હશે! જો ધ્યાન રાખશે નહિ તો ધાન્ય સારું પેદા થશે નહિ અને અનાજ વિના તેમની કેવી દયાજનક હાલત થશે?'

ગુરુએ કહ્યું : – 'શિષ્ય! એ જાતનું ધ્યાન, ધર્મધ્યાન નહિ પરંતુ દુર્ધ્યાન છે. અહિંસક ધ્યાન નહિ, હિંસક ધ્યાન છે. હવે પછી આ જાતનું ધ્યાન ન કરવું.' શિષ્યે ભૂલનો સ્વીકાર કર્યો. આ છે જડતાની સાથે સરલ માનસનું ચિત્રણ.

ભગવાન ઋષભદેવના શાસનકાળની સાથે સરળ મનોવૃત્તિનો પરિચય આપનારું એક લૌકિક દૃષ્ટાંત છે. એક શિષ્ય ભિક્ષા લઈને આવ્યો. ગુરુએ ભિક્ષાપાત્ર ખોલ્યું. પાત્રમાં એક જ વડું જોઈને ગુરુએ આશ્ચર્ય સાથે પૂછ્યું 'વત્સ! એવા કોણ દાતા મળ્યા કે જેમણે એકજ વડું આપ્યું.'

શિષ્યે વિનમ્ર શબ્દોમાં નિવેદન કર્યું "ગુરુદેવ! ગૃહસ્થે મને ઉદારભાવનાથી બત્રીસ ગરમાગરમ વડા આપ્યાં હતાં. મેં વિચાર્યું આ બધા એકલા ગુરુજી ખાશે નહિ, અરધાં મને આપશે જ. પછી ગરમાગરમ વડા ને ઠંડા કરવાથી શું લાભ છે? હું મારા હિસ્સાનાં સોળ વડાં ખાઈ ગયો, વડાં ઘણાં સારાં લાગ્યાં. ફરી વિચાર્યું સોળ વડાંનાં પણ બે ભાગ કરવામાં આવશે, એમ વિચારીને આઠ બીજાં ખાઈ ગયો. પૂર્વવત્ વિચાર કરતો થકો બીજા ચાર વડાં ખાઈ ગયો. ફરી પાછાં બે ખાઈ ગયો, આમ ભાગનો વિચાર કરતાં કરતાં એક ફરી ખાઈ ગયો. આ પ્રમાણે એકત્રીસ વડાં મેં ખાધાં."

ગુરુએ કહ્યું : 'વત્સ! ગુરુજીને ખવરાવ્યા વિના તે વડાં તારા ગળા નીચે કેવી રીતે ઊતરી ગયાં?'

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

એક વડું જે પાત્રમાં પડયું હતું તેને મોઢામાં નાખતાં શિષ્યે કહ્યું 'ગુરુજી! આ રીતે તે બધાં ગળા નીચે ઊતરી ગયાં.'

શિષ્યની સરળતા જોઈને ગુરુની આંખોમાં મંદ-સ્મિતની રેખાઓ ચમકી ઉઠી. ગુરુજીએ સમજાવ્યું: 'વત્સ! માર્ગમાં ચાલતાં અને ગુરુને બતાવ્યા વિના ખાવું તે સાધ્વાચારની વિરુદ્ધ છે.' શિષ્યને પોતાની ભૂલનું જ્ઞાન થયું. ભવિષ્યમાં તેવી ભૂલ ન કરવાનું વચન આપ્યું.

હવે જોઈએ, એક વક્ર વણિકપુત્રનું પણ દૃષ્ટાંત. એક શેઠે પોતાના વાચાળ પુત્રને શિક્ષા આપતાં કહ્યું: 'પુત્ર, મોટાની સામે બોલવું ન જોઈએ.'

પુત્રે વિચાર્યું – 'પિતાજીને એવું છટ્ટીનું દૂધ પિવડાવું કે જેથી પિતા પણ યાદ કરે. એક દિવસ બધાં ઘરવાળાં બહાર ગયાં હતાં. ઘરમાં તે એકલો જ હતો. ઘરનાં બધાં દ્વાર બંધ કરી તે એક ઓરડામાં બેસી ગયો. પિતા પાછા આવ્યા, બૂમો પાડી, પણ તે ન બોલે કે ન બારણું ઉઘાડયું. શેઠે વિચાર્યું કે સંભવ છે, અઘટિત ઘટના બની ગઈ હોય. ચિંતાતુર પિતા દીવાલ ઓળંગી અંદર પહોંચ્યા. છોકરો અંદર બેસી મનોમન હસી રહ્યો હતો. શેઠે કહ્યું – 'અરે મૂર્ખ! આટલી બૂમો પાડી તો ય તું બોલ્યો કેમ નહિ! તેણે ખડખડાટ હસતાં કહ્યું: 'આપે જ કહ્યું હતું ને કે મોટાની સામે બોલવું નહિ.'

આચાર્યોએ આવાં દૃષ્ટાંતોથી પ્રથમ, અંતિમ અને મધ્યમ તીર્થંકરોના યુગનું મનોવિશ્લેષણ રજૂ કરેલ છે કે તે યુગના મનુષ્યની વૃત્તિઓ અને મનની સ્થિતિ કેવા પ્રકારની ઋજુજડ, વક્રજડ અને ઋજુપ્રાજ્ઞ હતી.

* પર્યુષણ અને કલ્પસૂત્રનું મહત્ત્વ

ભારતવર્ષ પર્વપ્રધાન દેશ છે. પર્વોનું જેટલું સૂક્ષ્મ – વિવેચન અને વિશદ વિશ્લેષણ ભારતીય સાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેટલું અન્ય સાહિત્યમાં થતું નથી. અહીં સાત વાર છે તો નવ તહેવાર છે.

પર્વ બે જાતનાં હોય છે, લૌકિક તથા લોકોત્તર. લૌકિક પર્વ આનંદ, ભોગ અને ઐલકૂદથી ઉજવવામાં આવે છે પરંતુ લોકોત્તર પર્વ ત્યાગ–તપસ્યા અને સાધના દ્વારા ઉજવાય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

લૌકિકોત્તર પર્વોમાં પણ પર્યુષણ પર્વનું વિશિષ્ટ સ્થાન છે. તેની કાંઇક મૌલિક વિશેષતાઓના કારણે જ તે મહાપર્વ કહેવાય છે. જેમકે દૂધમાં ગાયનું દૂધ, પાણીમાં ગંગાજળ, પટતંતુઓમાં હીર, વસ્ત્રોમાં ચીર, અલંકારોમાં ચૂડામણિ, જ્યોતિષ્કોમાં નિશામણિ, અશ્વોમાં પંચવલ્લભ કિશોર, નૃત્યમાં મયૂરનૃત્ય, હાથીઓમાં ઐરાવત, દૈત્યોમાં રાવણ, વનોમાં નંદનવન, કાષ્ઠોમાં ચંદન, તેજસ્વીઓમાં આદિત્ય, રાજાઓમાં વિક્રમાદિત્ય, ન્યાયકર્ત્તાઓમાં શ્રી રામ, રૂપમાં કામ, સતીઓમાં રાજીમતી, શાસ્ત્રોમાં ભગવતી, વાદ્યોમાં ભંભા, સ્ત્રીઓમાં રંભા, સુગંધોમાં કસ્તૂરી, વસ્તુઓમાં તેજંતુરી, પુણ્યધારકોમાં નળ, પુષ્પોમાં કમળ તે જ પ્રમાણે પર્વોમાં પર્યુષણ પર્વ છે. પર્યુષણની પુણ્ય પળોમાં સાધકે પોતાને બહિરાત્મભાવથી દૂર ખસેડી અંતરાત્મામાં રમણ કરવું જોઇએ. ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને પ્રત્યાખ્યાનથી જીવનને ચમકાવવું જોઇએ.

પર્યુષણમાં જીવનોત્થાનની મંગળમય પ્રેરણા પ્રાપ્ત કરવા માટે જ કલ્પસૂત્રનાં વાંચન અને શ્રવણની પરંપરા છે. કલ્પસૂત્ર દશાશ્રુત સ્કન્ધનું આઠમું અધ્યયન છે. તેના ત્રણ વિભાગ છે. પ્રથમ વિભાગમાં ચોવીસ તીર્થંકરોનાં પવિત્ર ચરિત્ર છે. બીજા વિભાગમાં સ્થવિરાવલી છે અને ત્રીજા વિભાગમાં સમાચારી છે.[૮૧]

કલ્પસૂત્રની મહત્તાનું પ્રતિપાદન કરતાં આચાર્યોએ કહ્યું છે-કલ્પસૂત્ર એ આચાર અને તપના મહત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનારું મહત્ત્વપૂર્ણ સૂત્ર છે. તે કલ્પવૃક્ષની જેમ મનોવાંછિત ઋદ્ધિ, સમૃદ્ધિ અને આત્મિક સુખ પ્રદાન કરે છે.[૮૨]

જે મનુષ્ય જિનશાસનની પ્રભાવના કરવા પૂર્વક, જિનધર્મ ઉપર દૃઢ નિષ્ઠાપૂર્વક એકાગ્ર ચિત્તે એકવીસ વખત કલ્પસૂત્રનું શ્રવણ અને વાંચન કરે છે તે શીઘ્ર સંસાર સાગરથી પાર પામી જાય છે.[૮૩] મહાપુરુષોના ગુણાનુવાદ કરવાથી કર્મોની નિર્જરા થાય છે. સમ્યગ્દર્શનની વિશુદ્ધિ થાય છે.[૮૪] સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રનો લાભ થાય છે, તથા તેના લાભથી જીવ સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે.[૮૫]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અહમ્

નમોત્થુ ણું સમણસ્સ ભગવઓ વીરવદ્ધમાણસામિસ્સ

ચરિમસુયકેવલિસિરિભદ્દબાહુસામિવિરઇયં

સિરિકપ્પસુત્તં

(દસાસુયકખંધસુત્તસ્સ અટ્ઠમં અજ્ઝયણું)

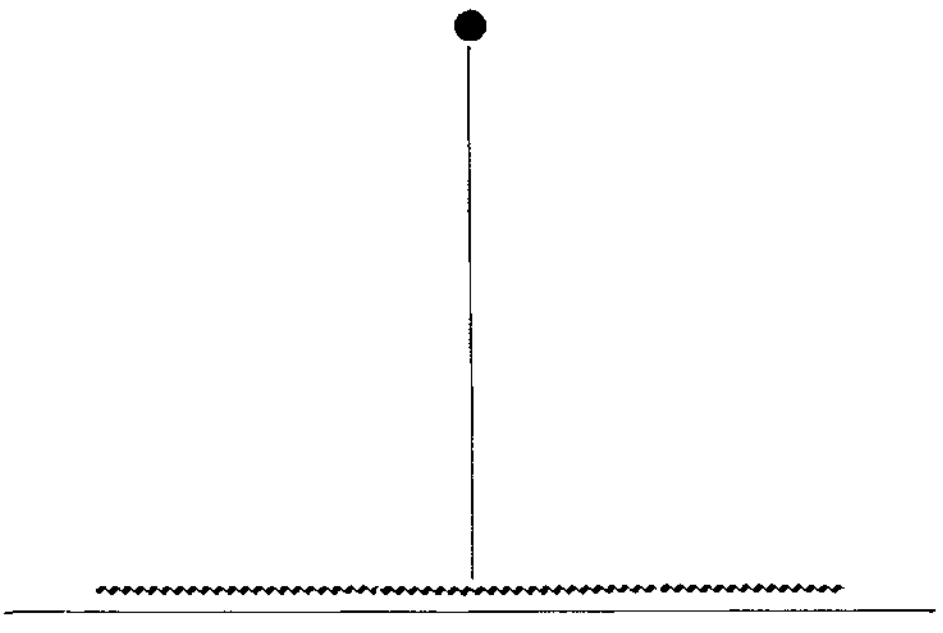

મૂળ, અર્થ, વિવેચન.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

॥ નમ : શ્રી સર્વજ્ઞાય ॥

ણમો અરિહંતાણં
ણમો સિદ્ધાણં
ણમો આયરિયાણં
ણમો ઉવજ્ઝાયાણં
ણમો લોએ સવ્વસાહૂણં ।

એસો પંચ નમુક્કારો, સવ્વપાવપ્પણાસણો ।
મંગલાણં ચ સવ્વેસિં, પઢમં હવઈ મંગલં ॥૧॥

અર્થ – અરિહંતોને નમસ્કાર થાઓ
સિદ્ધોને નમસ્કાર થાઓ
આચાર્યોને નમસ્કાર થાઓ
ઉપાધ્યાયોને નમસ્કાર થાઓ.
લોકમાં સ્થિત સર્વ સાધુઓને નમસ્કાર થાઓ.

આ પાંચ નમસ્કાર સર્વ પાપોનો નાશ કરનાર છે અને સર્વ મંગળોમાં શ્રેષ્ઠ મંગળ છે.

વિવેચન :– નમસ્કાર મહામંત્ર, જૈન સંસ્કૃતિનો એક સર્વમાન્ય પ્રભાવશાળી મંત્ર છે. તે સંસારના સર્વ મંત્રોમાં મુગટમણિ સમાન છે, કલ્પતરુ, ચિંતામણિ, કામકુંભ અને કામધેનુ સમાન સમસ્ત કામનાઓને પૂર્ણ કરવાવાળો છે, લોકમાં અનુપમ છે, આધ્યાત્મિક, આધભૌતિક અને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આધિદૈવિક બધી જાતની અડચણોને દૂર કરનાર અમોઘ મંત્ર છે. તેના જાપથી પાપ નષ્ટ થાય છે, બુદ્ધિની શુદ્ધિ થાય છે, લક્ષ્મીની વૃદ્ધિ થાય છે, સિદ્ધિની ઉપલબ્ધિ થાય છે, આરોગ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, ચિંતાઓ નષ્ટ થાય છે, ભૂત, પ્રેત, રાક્ષસ, પિશાચ, ડાકિની, શાકિની વગેરે બધી જાતના ઉપદ્રવોનું ઉપશમન થાય છે. લૌકિક અને લોકોત્તર બધી જાતનાં સુખ પ્રાપ્ત થાય છે. મલિનથીય મલિન અને પતિતથીય પતિત આત્માઓ પણ નમસ્કાર મંત્રના જાપથી નિર્મળ તથા પવિત્ર બની જાય છે.

આચાર્યો કહે છે કે, નમસ્કાર મહામંત્રના એક અક્ષરનું ધ્યાન કરવાથી પણ સાત સાગરોપમના કાળ સુધી ભોગવાય તેટલાં પાપ નષ્ટ થઈ જાય છે. સંપૂર્ણ મહામંત્રનું ધ્યાન ધરવાથી પાંચસો સાગરોપમના કાળ સુધી ભોગવાય તેટલાં પાપોનો વિનાશ થાય છે.[૧] જે નમસ્કાર મહામંત્રનો નિષ્કામભાવથી વિધિપૂર્વક એક લાખ વાર જાપ કરે છે, તેની અર્ચના કરે છે તે તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કરે છે, તે શાશ્વત – ધામ (મુક્તિ)ને પ્રાપ્ત કરે છે.[૨] જે ભાવિક ભક્ત આઠ કરોડ, આઠ હજાર, આઠસો આઠ વાર નમસ્કાર મહામંત્રનો જાપ કરે છે તે ત્રીજા ભવમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.[૩]

જૈન આગમ અને આગમેતર સાહિત્યમાં એવી અનેક કથાઓ વિદ્યમાન છે કે જેમાં નમસ્કાર મહામંત્રના અદ્‌ભુત પ્રભાવનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. મહામંત્રના પ્રબળ પ્રભાવથી જ શેઠ સુદર્શને શૂળીને સિંહાસનના રૂપમાં પરિણત કર્યું હતું, નાગ જેવા ક્ષુદ્ર જીવને પણ ધરણેન્દ્રની પદવી પ્રાપ્ત થઈ હતી. સતી સુભદ્રાએ કાચા સૂતરથી ચાળણીને બાંધીને કૂવામાંથી પાણી કાઢયું હતું અને ચંપાનગરીના દ્વાર ખોલ્યાં હતાં. સતી સીતાએ અગ્નિકુંડને જળકુંડના રૂપમાં બદલી નાખ્યો હતો. અગ્નિની જવાળાઓને પણ બરફ જેવી શીતળ બનાવી દીધી હતી. સતી શ્રીમતીએ ભયંકર વિષધરને ફૂલની માળાના રૂપમાં ફેરવી નાખ્યો હતો. તે મહામંત્રના ચમત્કારથી જ શ્રીપાલ અને મયણાસુંદરીનું જીવન સુખી બન્યું હતું. દ્રૌપદીનાં ચીર ઢંકાયાં હતાં, વિષને અમૃત, શત્રુને મિત્ર, અગ્નિને પાણી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અને દુઃખીને સુખી બનાવનાર દિવ્ય પ્રભાવશાળી તે મહામંત્ર નમસ્કાર જ છે.

આ મહામંત્ર અનાદિ છે, ભૂતકાળમાં અનંત તીર્થંકર થયા છે, ભવિષ્યમાં અનંત તીર્થંકર થશે પરંતુ કોઈ પણ આ મહામંત્રની આદિને જાણતા નથી. જેની આદિ નથી તેની આદિ, જાણી પણ કઈ રીતે શકાય? માટે તે અનાદિ અનંત મંત્ર છે.

આ મહામંત્રમાં વ્યક્તિવિશેષની ઉપાસના નહિ પણ ગુણોની ઉપાસના કરવામાં આવેલ છે, આત્મિક ગુણોને વિકસિત કરનારા જે મહાપુરુષો છે તેમને નમસ્કાર કરવામાં આવેલ છે. આ મહામંત્ર, પંથ પરંપરા કે સંપ્રદાયની પરિધિથી મુક્ત છે તેથી માનવમાત્રની એક અણમોલ નિધિ છે અને બધાને માટે સમાન ભાવથી સદા સ્મરણીય છે.

मूल:--

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे पंच हत्थुत्तरे होत्था। तं जहा-हत्थुत्तराहिं चुए चइत्ता गब्भं वक्कंते १ हत्थुत्तराहिं गब्भाओ गब्भं साहरिए २ हत्थुत्तराहिं जाए ३ हत्थुत्तराहिं मुण्डे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए ४ हत्थुत्तराहिं अणंते अणुत्तरे निव्वाघाए निरावरणे कसिणे पडिपुन्ने केवलवरनाणदंसणे समुप्पन्ने ५ साइणा परिनिव्वुए भयवं ॥ १ ॥

અર્થ : તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનાં પાંચ કલ્યાણક હસ્તોત્તર (ઉત્તર ફાલ્ગુની) નક્ષત્રમાં થયાં. હસ્તોત્તર નક્ષત્રમાં ભગવાન સ્વર્ગથી ચ્યવીને ગર્ભમાં આવ્યા (૧) હસ્તોત્તર નક્ષત્રમાં ભગવાનને એક ગર્ભથી બીજા ગર્ભમાં સંહરણ કરવામાં આવ્યા (૨) હસ્તોત્તર નક્ષત્રમાં ભગવાન જન્મ્યા (૩) હસ્તોત્તર નક્ષત્રમાં ભગવાને મુંડિત થઈને, ગૃહત્યાગ કરીને અનગારત્વનો (દીક્ષાનો) સ્વીકાર કર્યો (૪) હસ્તોત્તર નક્ષત્રમાં ભગવાનને અનંત, અનુત્તર, અવ્યાબાધ, નિરાવરણ, સમગ્ર અને પરિપૂર્ણ શ્રેષ્ઠ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું (૫) તથા સ્વાતિ નક્ષત્રમાં ભગવાન પરિનિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા (૬) ॥૧॥[૫]

વિવેચન: પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ત્રણ શબ્દ ચિંતનીય છે. **'સમણે' 'ભગવં'** અને **'મહાવીરે.'** આચારાંગ અને કલ્પસૂત્રમાં ભગવાન મહાવીરના ત્રણ નામ આવે છે. તેમાં બીજું નામ 'સમણ' છે. 'સમણ' શબ્દના 'સમન' 'સુમનસ' અને 'શ્રમણ' એવાં ત્રણ સંસ્કૃત રૂપ બને છે.

બધા જીવોને આત્મતુલ્ય દૃષ્ટિથી જોનારા તે સમતાયોગી 'સમન' કહેવાય છે.[૬] રાગદ્વેષ રહિત મધ્યસ્થ વૃત્તિવાળા સમનસ્ અથવા 'સુમનસ' કહેવાય છે.[૭] 'સમનસ્' ના સ્થાને 'સુમનસ' નો પ્રયોગ જોવા મળે છે તેનો અર્થ છે–'જેનું ચિત્ત સદા કલ્યાણકારી કાર્યોમાં ચોંટેલું રહે, મનથી ક્યારેય પાપનું ચિંતન કરતા ન હોય તેને 'સમનસ્' અથવા 'સુમનસ' કહેવામાં આવે છે.

તપસ્યાથી ખિન્ન[૮]–ક્ષીણકાય તપસ્વીને 'શ્રમણ'[૯] કહેવાય છે. સમભાવ પ્રભૃતિ સદ્ગુણોથી સંપન્ન હોવાથી ભગવાન શ્રમણ કહેવાય છે.

ભગવાનમાં 'ભગ' શબ્દનો પ્રયોગ ઐશ્વર્ય, રૂપ, યશ, શ્રી, ધર્મ અને પ્રયત્ન એ છએ અર્થોમાં થાય છે.[૧૦] જેના યશ વગેરેનો મહાન વિસ્તાર થાય છે તેને ભગવાન કહે છે.[૧૧] યજુર્વેદ (૧૫/૩૮) ના પ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર આચાર્ય ઉવ્વટે પણ 'ભગ' શબ્દનો એવો જ અર્થ માન્ય કરેલ છે. બૌદ્ધ ગ્રન્થોના અનુસાર ભગવાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એમ જ છે, કે જેમના રાગ દ્વેષ, મોહ અને આશ્રવ ભગ્ન-નષ્ટ થઈ ગયા હોય તેને ભગવાન કહે છે.[૧૨]

મહાવીર–યશ અને ગુણોમાં મહાન વીર હોવાથી ભગવાન મહાવીર કહેવાયા.[૧૩] જે શૂર-વિક્રાંત હોય છે તેને વીર કહે છે, કષાયાદિ મહાન્ શત્રુઓને જીતવાથી ભગવાન મહા વિક્રાંત - મહાવીર કહેવાયા.[૧૪] આચારાંગમાં કહેલ છે–"ભયંકર ભય-ભૈરવ તથા અચેલકતા વગેરે કઠિન તથા ઘોરથી પણ ઘોર પરિષહોને દૃઢતાપૂર્વક સહન કરવાના કારણે દેવોએ તેમનું નામ મહાવીર રાખ્યું[૧૫]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કલ્પસૂત્રના ચૂર્ણિકારે [૧૬] અને ટિપ્પણુકાર આચાર્ય પૃથ્વીચંદ્રે [૧૭] હસ્તોત્તરાનો અર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે– "હસ્તથી ઉત્તર હસ્તોત્તર છે" અર્થાત ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્ર-નક્ષત્રોની ગણના કરવાથી હસ્ત નક્ષત્ર કે જેના ઉત્તર–પછી આવે છે તે નક્ષત્ર, તે નક્ષત્રમાં ભગવાન મહાવીરનાં પાંચ કલ્યાણુક થયાં.

मूलः--

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भयवं महावीरे जे से गिम्हाणं चउत्थे मासे अट्ठमे पक्खे आसाढसुद्धे तस्स णं आसाढसुद्धस्स छट्ठीपक्खेणं महाविजयपुप्फुत्तरपवरपुंडरीयाओ महाविमाणाओ वीसं सागरोवमट्ठिइयाओ आउक्खएणं भवक्खएणं ठिइक्खएणं अणंतरं चयं चइत्ता इहेव जम्बुद्दीवे दीवे भारहे वासे दाहिणड्ढभरहे इमीसे ओसप्पिणीए सुसमसुसमाए समाए विइक्कंताए सुसमाए समाए विइक्कंताए सुसमदुस्समाए समाए विइक्कंताए दुस्समसुसमाए समाए बहुविइक्कंताए सागरोवसकोडाकोडीए बायालीसवाससहस्सेहिं ऊणियाए पंचहत्तरीए वासेहिं अद्धनवमेहिं य मासेहिं सेसेहिं इक्कवीसाए तित्थयरेहिं इक्खागकुलसमुप्पन्नेहिं कासवगुत्तेहिं दोहि य हरिवंसकुलसमुप्पन्नेहिं गोतमसगुत्तेहिं तेवीसाए तित्थयरेहिं वीइक्कंतेहिं समणे भगवं महावीरे चरिमे तित्थकरे पुव्वतित्थकरनिद्दिट्ठे माहणकुण्डग्गामे नगरे उसभदत्तस्स माहणस्स कोडालसगुत्तस्स भारियाए देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगोत्ताए पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि हत्थुत्तराहिं नक्खत्तेणं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

जोगमुवागएणं आहारवक्कंतीए भववक्कंतीए सरीरवक्कंतीए कुच्छिंसि गब्भत्ताए वक्कंते ॥ २ ॥

અર્થ : તે કાળે, તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ગ્રીષ્મકાળના ચોથા મહિને અને આઠમા પક્ષે અર્થાત્ અષાડ સુદ ૬ ના દિવસે મહાવિજય પુષ્પોત્તર પ્રવર પુંડરીક નામના મહાવિમાનમાંથી કે જ્યાં વીસ સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ આયુસ્થિતિ છે ત્યાંથી પોતાના આયુષ્ય, ભવ અને સ્થિતિનો ક્ષય થતાં ચ્યવીને આ જંબુદ્વીપના દક્ષિણાર્ધ ભરતમાં, આ અવસર્પિણી કાળમાં કે જ્યારે સુષમસુષમ, સુષમ, સુષમદુષમ, નામના આરા પસાર થઈ ચૂકયા હતા અને દુષમ–સુષમ નામનો ચોથો આરો પણ મુખ્યપણે સમાપ્ત થઈ ગયો હતો, અર્થાત્ એક ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમમાં બેંતાલીસ હજાર વર્ષ ઓછા પ્રમાણવાળા દુષમ–સુષમ નામના આરાનો ઘણો ભાગ વીતી ગયો હતો, માત્ર પંચોતેર વર્ષ ને સાડાઆઠ માસ શેષ રહ્યા હતા ત્યારે પૂર્વે ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં જન્મ ગ્રહણ કરેલા અને કાશ્યપગોત્રીય એકવીસ તીર્થંકર થઈ ગયા હતા અને હરિવંશ કુળમાં જન્મ પામેલા ગૌતમ ગોત્રવાળા બે તીર્થંકર પણ થઈ ચૂકયા એટલે કે આ રીતે ત્રેવીસ તીર્થંકર થઈ ગયા પછી 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીર અંતિમ તીર્થંકર થશે' આ રીતે પૂર્વ તીર્થંકરો દ્વારા નિર્દિષ્ટ ભગવાન મહાવીર બ્રાહ્મણકુંડગ્રામ નામના નગરમાં કોડાલ ગોત્રીય ઋષભદત્ત નામના બ્રાહ્મણ, તેની પત્ની જાલંધરગોત્રીયા દેવાનંદા બ્રાહ્મણી તેની કુક્ષિમાં અર્ધરાત્રિના સમયે, હસ્તોત્તરા (ઉત્તર ફાલ્ગુની) નક્ષત્રની સાથે ચંદ્રમાનો યોગ હતો ત્યારે દેવસંબંધી આહાર, ભવ અને શરીરનો ત્યાગ કરીને ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થયા.

વિવેચનઃ જૈન આગમોમાં વીસ ક્રોડા ક્રોડ સાગરોપમ પરિમિત સમયને કાળચક્ર કહેલ છે. તેના બે વિભાગ છે, અવસર્પિણી. અને ઉત્સર્પિણી [૧૮] દસ ક્રોડાક્રોડ-સાગરોપમ, પરિમિત તે ઊતરતો કાળ કે જેમાં સમસ્ત પદાર્થોનાં વર્ણાદિ ગુણોની ક્રમશઃ હાનિ થાય છે તે અવસર્પિણી છે. [૧૯] અને દસ ક્રોડાક્રોડ-સાગરોપમ પરિમિત તે ઉત્ક્રાંતિ કાળ કે જેમાં સમસ્ત

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પદાર્થોનાં વર્ણાદિ ગુણોની ક્રમશઃ વૃદ્ધિ થાય છે તે ઉત્સર્પિણી કહેવાય છે.[૨૦]

પ્રત્યેક કાળચક્રમાં છ-છ આરા હોય છે.[૨૧] અવસર્પિણી કાળના પ્રથમ આરાનું નામ "સુષમ-સુષમ" છે. તે ચાર ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમ પ્રમાણ છે. તે સમયે હથેળીની માફક ભૂમિ સમ એક સરખી હોય છે, પાંચ વર્ણવાળા મણિઓ સમાન સુંદર તૃણાદિથી યુક્ત પૃથ્વી હોય છે. ચારે બાજુ ઉદાલ, કોદાલ, મોદાલ, કૃતમાલ, નૃતમાલ, દંતમાલ, નાગમાલ, શૃંગમાલ, શંખમાલ અને શ્વેતમાલ[૨૨] વૃક્ષોની છટાદાર છાયા જ નહિ પરંતુ તે વૃક્ષોમાં સુગંધિત પુષ્પ અને મધુર ફળ લાગેલાં હોય છે. સાથોસાથ જેરુતાલવન, હેરુતાલવન, મેરુતાલવન, પમયાલવન, સાલવન, સરલવન, સપ્તવર્ણવન, પૂગફલીવન, ખજૂરીવન નારિયેળવન આદિ ગાઢ વનો[૨૩] પણ યત્રતત્ર પ્રસરેલા હોય છે. માનવ પ્રકૃતિથી સરળ, માનસથી કોમળ અને ઉપશાંત રાગદ્વેષવાળા હોય છે, શરીરથી સુંદર અને સ્વસ્થ હોય છે. તે સમયે માનવની ઉત્કૃષ્ટ ઊંચાઈ ત્રણ ગાઉની અને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય ત્રણ પલ્યોપમનું હોય છે.[૨૪] ત્રણ દિવસ પછી તેને ભૂખ લાગે છે ત્યારે તે તૂવેરની દાળ જેટલી માત્રાનું અત્યલ્પ ભોજન કરે છે.[૨૫] દસ પ્રકારના કલ્પવૃક્ષોથી મનોવાંછિત સુખસાધનોની ઉપલબ્ધિ થાય છે તે યુગના માનવ સુખી જ નહિ, પરમ સુખી તથા સંતુષ્ટ હોય છે.

બીજા આરાનું નામ 'સુષમ' છે. તે ત્રણ ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમ પ્રમાણ હોય છે. પહેલાની અપેક્ષાએ વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શની ઉત્કૃષ્ટતાનો હ્રાસ થતો જાય છે. તે આરાના પ્રારંભમાં માનવની આયુ બે પલ્યોપમની હોય છે અને આરાના અંત સમયે એક પલ્યોપમની. ઊંચાઈ પણ પ્રારંભમાં બે ગાઉની અને અંતિમ સમયે એક ગાઉની. પૂર્વવત તેમની પણ ઇચ્છાઓ કલ્પવૃક્ષથી પૂર્ણ થતી હોય છે.

ત્રીજા આરાનું નામ 'સુષમ-દુષમ' છે. તે બે ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમ પ્રમાણ છે. તે આરાની શરૂઆતમાં માનવની ઊંચાઈ એક ગાઉની અને ઊતરતા આરે પાંચસો ધનુષ્યની હોય છે. આયુષ્ય પ્રારંભમાં એક પલ્યોપમનું અને ઊતરતે આરે કરોડ પૂર્વનું હોય છે. આ આરાના એક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પલ્યોપમનો આઠમો ભાગ જ્યારે શેષ રહે છે ત્યારે પ્રથમ કુલકરનો જન્મ થાય છે અને ચોર્યાસી લાખ પૂર્વ ત્રણ વરસ અને સાડા આઠ માસ શેષ રહે ત્યારે પ્રથમ તીર્થંકરનો જન્મ થાય છે. [૨૬]

ચોથા આરાનું નામ 'દુષમ–સુષમ' છે. તે બેતાલીસ હજાર વરસ ઓછાં, એક ક્રોડાક્રોડ સાગરોપમનો હોય છે. પ્રારંભમાં માનવની ઊંચાઈ પાંચસો ધનુષ્યની અને ઊતરતે આરે સાત હાથની હોય છે. પ્રારંભમાં ક્રોડ પૂર્વનું આયુષ્ય અને અંતે સો વરસથી કાંઈક અધિક હોય છે. આ આરામાં ત્રેવીસ તીર્થંકર, અગિયાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ તથા નવ બળદેવ થાય છે. [૨૭]

પાંચમા આરાનું નામ 'દુષમ' છે. તે એકવીસ હજાર વરસનો હોય છે. તેમાં માનવનું આયુષ્ય પ્રારંભમાં એક સોથી કાંઈક અધિક વરસોનું હોય છે અને અંતમાં વીસ વરસનું. પ્રારંભમાં સાત હાથની ઊંચાઈ હોય છે [૨૮] અને પછી ધીરે ધીરે ઓછી થતાં એક હાથની રહી જાય છે. આ આરામાં જન્મેલ વ્યક્તિ મોક્ષ મેળવી શકતી નથી કારણ કે આ કાળે માનવસ્વભાવ અમર્યાદિત અને ઉચ્છૃંખલ હોય છે.

છઠ્ઠા આરાનું નામ 'દુષમ–દુષમ' છે. તે પણ એકવીશ હજાર વરસનો હોય છે, તે આરાના પ્રારંભમાં માનવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય વીશ વરસનું અને અંતિમ સમયે સોળ વરસનું હોય છે. પ્રારંભમાં એક હાથની ઊંચાઈ ધીમે ધીમે મૂઠી વાળેલા હાથ જેટલી રહી જાય છે. આ આરામાં જમીન અંગારા સમાન તપેલી હોય છે. માનવ કુરૂપ, નિર્લજ્જ, કપટી અને અમર્યાદિત સ્વભાવવાળા હોય છે. તે બોંતેર જાતનાં બિલોમાં નિવાસ કરે છે. [૨૯]

આ પ્રમાણે અવસર્પિણી કાળના છ આરા પૂરાં થયા પછી ઉત્સર્પિણી કાળ શરૂ થાય છે. તેમાં દુષમ–દુષમ, દુષમ, દુષમ–સુષમ, સુષમ–દુષમ, સુષમ અને સુષમ–સુષમ આરા હોય છે. ઉત્સર્પિણી કાળમાં ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તર સુખ વગેરેની અભિવૃદ્ધિ થાય છે. [૩૦]

પ્રત્યેક કાળચક્રાર્ધમાં ચોવીસ તીર્થંકર થાય છે. ભગવાન મહાવીરની

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પૂર્વે ત્રેવીશ તીર્થંકર થઈ ગયા. તેમાં ભગવાન મુનિસુવ્રત અને ભગવાન નેમિનાથ એ બે તીર્થંકર હરિવંશમાં ઉત્પન્ન થયા હતા અને બાકી એકવીસ તીર્થંકર કાશ્યપ ગોત્રીય (ઇક્ષ્વાકુવંશીય) હતા.[૩૧] કાશ્યનો અર્થ ઇક્ષુ રસ થાય છે. તેનું પાન કરવાના કારણે ભગવાન ઋષભદેવ કાશ્યપ કહેવાયા[૩૨] ભગવાન ઋષભદેવના ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થવાથી અન્ય તીર્થંકર પણ કાશ્યપ ગોત્રીય કહેવાયા.[૩૩] કાશ્યપનો બીજો અર્થ ક્ષત્રિયતેજ છે અને તે ક્ષત્રિય તેજની રક્ષા કરનારને કાશ્યપ કહે છે.[૩૪]

ભગવાન મહાવીર માટે પ્રસ્તુત સૂત્રમાં 'પૂર્વ નિર્દિષ્ટ' વિશેષણ આપેલ છે. તેનું તાત્પર્ય ભગવાન ઋષભદેવ વગેરે પૂર્વવર્તી તીર્થંકરોની ભવિષ્યવાણીથી છે.

—— * ભગવાન મહાવીરનાં પૂર્વભવો

જૈનધર્મ અવતારવાદી નથી પરંતુ ઉત્તારવાદી છે. તેનું સુનિશ્ચિત મંતવ્ય એવું છે કે કોઈ પણ આત્મા કે સત્પુરુષ, ઈશ્વર કે ઈશ્વરનો અંશ હોતો નથી. પૂર્ણ શુદ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી ફરીને અશુદ્ધ સ્થિતિમાં આવી શકતા નથી. અવતારનો અર્થ એ છે કે ઈશ્વરત્વથી નીચે ઊતરીને માનવ બનવું અને ઉત્તારનો અર્થ એ છે કે માનવથી ભગવાન બનવું. જૈનધર્મના તીર્થંકર નિત્ય શુદ્ધ અને નિત્ય મુક્ત રૂપમાં રહેવાવાળા ઈશ્વર નથી, તેમ તેઓ ઈશ્વરના અવતાર કે અંશ પણ નથી. તેમના જીવનચરિત્રોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તેમનું જીવન પ્રારંભમાં આપણી માફક રાગદ્વેષથી કલુષિત હતું પરંતુ સંયમસાધના અને તપઆરાધના કરીને તેઓએ જીવનને ઉજાળ્યું હતું. એક જીવનની સાધનાથી નહિ, પરંતુ અનેક જન્મોની સાધના–આરાધનાથી તેઓ તીર્થંકર બન્યા. આવશ્યકનિર્યુક્તિ, આવશ્યકચૂર્ણિ, ત્રિષષ્ટિ–શલાકાપુરુષ ચરિત્ર, મહાવીરચરિયં અને કલ્પસૂત્રની વિભિન્ન ટીકાઓમાં મહાવીરના સત્તાવીસ પૂર્વભવોનું વર્ણન છે અને દિગંબરાચાર્ય ગુણભદ્રરચિત ઉત્તરપુરાણમાં તેત્રીસ ભવોનું નિરૂપણ છે.[૩૫] તે સિવાય નામ, સ્થળ તથા આયુષ્ય વગેરેના સંબંધમાં પણ બંને પરંપરાઓમાં અંતર છે.[૩૬] પરંતુ એટલું તો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્પષ્ટ છે કે તેમનું તીર્થંકરત્વ અનેક જન્મોની સાધનાનું નિશ્ચિત પરિણામ હતું.

અહીં પ્રશ્ન થઈ શકે છે કે સત્તાવીસ પૂર્વભવોનું જ નિરૂપણ શા માટે કરવામાં આવેલ છે? તેનો ઉત્તર એ છે કે કોઈ પણ જીવના પરિભ્રમણની આદિ નથી તેથી પૂર્વભવની ગણના કરવી પણ સંભવ નથી તો પણ જે પૂર્વભવથી મોક્ષમાર્ગની આરાધનાનો આરંભ થાય છે તે ભવથી પૂર્વભવોની ગણના કરવામાં આવે છે. તે દૃષ્ટિથી તે ભવ અને તે જન્મનું મહત્વ છે કે જે ભવ તથા જે જન્મમાં મોક્ષમાર્ગના પ્રથમ ચરણરૂપ સમ્યગ્દર્શન અથવા સદ્બોધિની પ્રાપ્તિ થાય છે. મહાવીરના જીવે નયસારના ભવમાં જ સર્વ પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેથી તે ભવથી તેમના પૂર્વભવોની ગણના કરવામાં આવેલ છે. અહીં એક વાત યાદ રાખવી જોઈએ કે સત્તાવીસ ભવોની જે ગણના છે તે પણ ક્રમબદ્ધ નથી. તે ભવો સિવાય અનેકવાર તેમણે નારક, દેવના તેમજ ક્ષુલ્લક ભવો પણ ગ્રહણ કરેલ છે પરંતુ તે ક્ષુદ્રભવોનાં નામ નિર્દેશ નથી, ત્યાં આચાર્ય "संसारे कियन्तमपि कालमटित्वा" [૩૭] અર્થાત 'કેટલાંક કાળ સુધી સંસાર ભ્રમણ કરીને' એમ લખીને આગળ વધી ગયેલ છે.

સત્તાવીસ ભવોની પરિગણના પણ બે પ્રકારે ગ્રંથોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ, મલયગિરિ વૃત્તિ, ત્રિષષ્ટિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર, કલ્પ-સૂત્રની ટીકાઓ અને પુરાતત્વવેત્તા શ્રી કલ્યાણવિજયજીના મંતવ્યાનુસાર સત્તાવીસમો ભવ દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં જન્મ થવાનો છે જ્યારે સમ-વાયાંગ સૂત્ર તથા તેની વૃત્તિ અનુસાર છવ્વીસમો ભવ દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં જન્મ ગ્રહણ કરવાનો છે અને સત્તાવિશમો ભવ ત્રિશલા રાણીના ગર્ભમાં આવવાનો છે. શ્રી મહાવીરના તે ભવોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આ પ્રમાણે છે.

(૧) નયસાર

અપર મહાવિદેહના મહાવપ્રવિજયક્ષેત્રની જયંતી નગરીના શત્રુમર્દન નામના રાજા હતા. [૩૮] આ પ્રાંતના પુરપ્રતિષ્ઠાન ગામમાં ભગવાન મહાવીરનો જીવ તે સમયે નયસાર નામનો ગ્રામચિંતક બન્યો. [૩૯] રાજાને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

નવા ભવ્ય મહેલો માટે લાકડાંની જરૂર પડી. [૪૦] રાજાના આદેશાનુસાર નયસાર અનેક ગાડાંઓને લઈને અરણ્યમાં પહોંચ્યા. ભોજન તૈયાર કરીને જમવા બેસવાનો વિચાર કરી રહેલ હતા ત્યાં સાર્થ (સમૂહ)થી છૂટા પડીને અથવા રસ્તો ભૂલીને, ભૂખ અને તરસથી પીડાતા તપસ્વી મુનિઓ ત્યાં નીકળી આવ્યા. [૪૧] નયસારના પૂછવાથી ઉત્તર આપતાં મુનિઓએ કહ્યું : ભદ્ર! અમે સાર્થની સાથે પ્રસ્થાન કર્યું હતું, સાર્થે વિશ્રામ લીધો અને અમે નજીકના ગામમાં ભિક્ષા માટે ગયા હતા. ફરીને અમારા વિશ્રામસ્થાન ઉપર ગયા તો જોયું કે સાર્થ અમારા આવતાં પહેલાંજ પ્રસ્થાન કરી ગયો હતો. તે પછી અમે માર્ગ ભૂલીને જંગલમાં અહીંતહીં ઘૂમી રહ્યા છીએ." નયસારે ભક્તિભાવનાથી વિભોર થઈને તે નિર્દોષ આહાર મુનિજનોને વ્હોરાવ્યો, માર્ગ બતાવ્યો. મુનિઓએ પણ ઉપદેશ આપીને તેને મોક્ષમાર્ગ બતાવ્યો. નયસારે સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત કર્યું [૪૨] અને પરિત સંસારી (અલ્પ સંસારી) બન્યા.

(૨) પ્રથમ દેવલોક

નયસાર ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સૌધર્મ કલ્પમાં એક પલ્યોપમની સ્થિતિવાળા મહર્દ્ધિક દેવ બન્યા. [૪૩]

(૩) મરીચિ (ત્રિદંડી)

નયસારનો જીવ સ્વર્ગનું આયુષ્ય પૂરું થતાં ત્રીજા ભવમાં ચક્રવર્તી સમ્રાટ ભરતના પુત્ર મરીચિના રૂપમાં ઉત્પન્ન થયા. [૪૪] ત્યાં ભગવાન શ્રી ઋષભદેવનું પ્રથમ પ્રવચન સાંભળીને સાધુપણું અંગીકાર કર્યું [૪૫] પરંતુ એક વખત ભયંકર ગરમીના તાપથી પીડાતાં મરીચિ સાધનાના કઠોર કાંટાવાળા માર્ગથી વિચલિત થઈ ગયા. તેના અંતરમાં એવી વિચારલહેરીઓ તરંગિત થઈ કે "મેરુપર્વત જેવો આ સંયમનો ભારે બોજો હું એક મુહૂર્ત પણ સહન કરવા માટે સમર્થ નથી. શું મારે ફરી ગૃહસ્થાશ્રમનો સ્વીકાર કરવો? નહિ, કદાપિ નહિ. પરંતુ જ્યારે સંયમનું વિશુદ્ધપણે પાલન થઈ શકતું નથી ત્યારે શ્રમણવેષ છોડી દઈને નવીન વેષભૂષા અપનાવવી, એ જ ઉચિત છે. [૪૬] તેમણે સંકલ્પ કર્યો – "શ્રમણ સંસ્કૃતિના શ્રમણ ત્રિદંડ-મન વચન અને કાયાના અશુભ વ્યાપારોથી રહિત હોય છે, ઈન્દ્રિયવિજેતા હોય છે પરંતુ હું ત્રિદંડથી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

યુક્ત છું અને અજિતેન્દ્રિય છું તેથી તેના પ્રતીકરૂપે ત્રિદંડ ધારણ કરીશ." [૪૭]

શ્રમણો દ્રવ્ય અને ભાવથી મુંડિત હોય છે, સર્વ પ્રાણાતિપાત-વિરમણ મહાવ્રતના ધારક બને છે પણ હું શિખાસહિત છું, હજામત કરાવીશ અને સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતનું વિરમણ કરીશ." [૪૮]

"શ્રમણ અકિંચન તથા શીલની સૌરભથી સુરભિત હોય છે પણ હું તેવો નથી, હું સપરિગ્રહ રહીને શીલની સૌરભના અભાવમાં ચંદન વગેરે સુગંધથી સુગંધિત રહીશ." [૪૯]

"શ્રમણો નિર્મોહી હોય છે પરંતુ હું મોહ-મમતાના મરુસ્થળમાં ઘૂમી રહ્યો છું તેના પ્રતીક રૂપે છત્ર ધારણ કરીશ. શ્રમણ ઉઘાડે પગે હોય છે પણ હું ઉપાનહ (કાષ્ઠ પાદુકા) પહેરીશ." [૫૦]

"શ્રમણ કે જેઓ સ્થવિરકલ્પી છે તે શ્વેત વસ્ત્ર ધારણ કરે છે અને જિનકલ્પી નિર્વસ્ત્ર હોય છે પણ હું કષાયથી કલુષિત છું તેથી તેના પ્રતીક રૂપે કાષાયિક-ગેરુવા રંગના વસ્ત્રો ધારણ કરીશ. [૫૧]

શ્રમણો પાપભીરુ અને ઘણા જીવોની ઘાત કરનારા એવા આરંભ પરિગ્રહથી મુક્ત હોય છે, સચિત્ત પાણીનો ઉપયોગ કરતા નથી પણ હું તેવું પાળી શકતો નથી તેથી પરિમિત જળ, સ્નાન અને પીવાને માટે ગ્રહણ કરીશ." [૫૨]

આ રીતે મરીચિએ પોતાની નવીન પરિકલ્પનાથી પરિવ્રાજક વેષ અને મર્યાદાનું નિર્માણ કર્યું [૫૩] અને ભગવાનની સાથેજ ગ્રામ, નગર વગેરેમાં વિચરવા લાગ્યા. [૫૪] ભગવાનના શ્રમણોથી મરીચિની જૂદી વેશભૂષા જોઈને લોકોના માનસમાં કુતૂહલ ઉત્પન્ન થતું. જિજ્ઞાસુ બનીને તેઓ તેની પાસે પહોંચતા. [૫૫] મરીચિ પ્રતિબોધ આપીને તેમને ભગવાનના શિષ્ય બનાવતા. [૫૬]

એક વખત સમ્રાટ ભરતે ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ સમક્ષ જિજ્ઞાસા રજૂ કરી કે પ્રભુ! શું આ પરિષદમાં કોઈ વ્યક્તિ એવી છે કે જે આપની જેમજ આ ભરત ક્ષેત્રમાં તીર્થંકર બનશે"? [૫૭] જિજ્ઞાસાનું સમાધાન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કરતાં ભગવાને કહ્યું–સ્વાધ્યાય, ધ્યાનથી આત્માનું ધ્યાન ધરતા તમારા પુત્ર મરીચિ પરિવ્રાજક, ભવિષ્યમાં વર્ધમાન (મહાવીર) નામના અંતિમ તીર્થંકર થશે. તેની પૂર્વે તે પોતનપુરના અધિપતિ ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ બનશે અને વિદેહ ક્ષેત્રની મૂકા નગરીમાં તમારા જેવા જ પ્રિયમિત્ર નામના ચક્રવર્તી બનશે.[૫૮] એ જાતની ત્રણ વિશિષ્ટ ઉપાધિઓ (પદવીઓ) તે એકલા જ મેળવશે." ભગવાનની ભવિષ્યવાણી સાંભળીને સમ્રાટ ભરત ભગવાનને વંદન કરી, મરીચિ પરિવ્રાજકની પાસે પહોંચ્યા અને ભગવાનની ભવિષ્યવાણી સંભળાવતાં બોલ્યા– હે મરીચિ (ત્રિદંડી) પરિવ્રાજક! તમે અંતિમ તીર્થંકર બનશો તેથી હું તમારું અભિનંદન કરું છું.[૫૯] સાથેજ વાસુદેવ તેમજ ચક્રવર્તી પણ થશો." એવું સાંભળીને મરીચિના હૃદયતંત્રીના સુકોમળ તાર ઝણઝણી ઊઠયા. "હું વાસુદેવ બનીશ, હું ચક્રવર્તીપદ પ્રાપ્ત કરીશ અને તીર્થંકર થઈશ.[૬૦] મારા પિતા ચક્રવર્તી છે, મારા પિતામહ તીર્થંકર છે અને હું એકલો જ ત્રણ પદવીઓ ધારણ કરીશ.[૬૧] મારું કુળ કેટલું મહાન છે. કેટલું ઉત્તમ છે?" એમ કહેતાં ભારે ખૂશીમાં તેની છાતી ગજગજ ફૂલવા લાગી.

એક દિવસ મરીચિનું સ્વાસ્થ્ય બગડી ગયું. કોઈ તેની સેવા કરવાવાળું હતું નહિ. સેવા કરનારના અભાવમાં ક્ષુબ્ધ બનીને મરીચિએ મનમાં એવો વિચાર કર્યો કે "મેં અનેકોને ઉપદેશ આપીને ભગવાનના શિષ્ય બનાવ્યા પરંતુ આજે હું સ્વયં સેવા કરનાર શિષ્યથી વંચિત છું. સ્વસ્થ થતાં જ હું પોતે મારો શિષ્ય બનાવીશ.[૬૨] થોડા દિવસે તેઓ સ્વસ્થ થયા. રાજકુમાર કપિલ ધર્મની જિજ્ઞાસાથી તેની પાસે આવ્યો. તેને મરીચિએ આર્હતી દીક્ષાની પ્રેરણા આપી. કપિલે પ્રશ્ન કર્યો "આપ સ્વયં આર્હતધર્મનું પાલન કેમ કરતા નથી?

ઉત્તરમાં મરીચિએ કહ્યું "હું તેને પાલન કરવા અસમર્થ છું." કપિલે ફરીને પ્રશ્ન કર્યો–શું આપ જે માર્ગનું અનુસરણ કરી રહ્યા છો તેમાં ધર્મ નથી?

આ પ્રશ્ને મરીચિના મનમાં આત્મસન્માનનો સંઘર્ષ પેદા કરી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

દીધો અને કેટલીક ક્ષણો અટકીને તેણે કહ્યું—અહીં પણ તે જ છે કે જે જિનધર્મમાં છે" [૧૩] કપિલ મરીચિના શિષ્ય બન્યા પરંતુ ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણાના યોગે મરીચિને કોડાકોડ સાગરોપમ પ્રમાણ સંસારભ્રમણ કરવું પડયું.[૧૪] કરેલા દોષોની આલોચના કર્યા વિના જ તેણે ત્યાં આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

(૪) બ્રહ્મ દેવલોક

ચોર્યાસી લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય પૂરું કરીને મરીચિનો જીવ બ્રહ્મદેવલોકમાં દસ સાગરની સ્થિતિવાળો દેવ બન્યો.[૧૫]

(૫) કૌશિક

ત્યાંથી આવીને કોલ્લાકસન્નિવેશમાં એંસી લાખ પૂર્વના આયુષ્યવાળા કૌશિક બ્રાહ્મણના રૂપમાં જન્મ લીધો.

(૬) પુષ્પમિત્ર

કૌશિકનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તે સ્થૂણા નગરીમાં પુષ્પમિત્ર નામના બ્રાહ્મણ થયા. તેનું બોંતેર લાખ પૂર્વનું આયુષ્ય હતું. તેઓ અંત સમયે ત્રિદંડી પરિવ્રાજક બન્યા.

(૭) સૌધર્મ દેવલોક

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂરું કરીને સૌધર્મ કલ્પમાં મધ્યમસ્થિતિવાળા દેવ બન્યા.

(૮) અગ્નિદ્યોત

ત્યાંથી ચ્યવીને તે ચૈત્યસન્નિવેશમાં અગ્નિદ્યોત નામના બ્રાહ્મણ થયા. તેનું આયુષ્ય ચોસઠ લાખ પૂર્વનું હતું. અંતમાં ત્રિદંડી પરિવ્રાજક બન્યા.

(૯) ઈશાન દેવલોક

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને ઈશાન દેવલોકમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળા દેવ બન્યા.

(૧૦) અગ્નિભૂતિ

ત્યારબાદ મંદિર નામક સન્નિવેશમાં અગ્નિભૂતિ નામના બ્રાહ્મણના

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રૂપે જન્મ લીધો. તેનું આયુષ્ય છપ્પન લાખ પૂર્વનું હતું. જીવનના અંત-સમયે ત્યાં પણ તે ત્રિદંડી પરિવ્રાજક બન્યા.

(૧૧) સનત્કુમાર દેવલોક

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સનત્કુમાર કલ્પમાં મધ્યમ સ્થિતિ-વાળા દેવ બન્યા.[૬૬]

(૧૨) ભારદ્વાજ

સનત્કુમાર કલ્પથી આયુષ્ય પૂરું કરીને શ્વેતાંબિકા નગરીમાં ભારદ્વાજ નામના બ્રાહ્મણ થયા. તેનું આયુષ્ય ચુમાલીસ લાખ પૂર્વનું હતું. અંતિમ સમયે ત્રિદંડી પરિવ્રાજક બન્યા.[૬૭]

(૧૩) માહેન્દ્ર દેવલોક

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તે માહેન્દ્રકલ્પમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળા દેવ બન્યા.[૬૮]

(૧૪) સ્થાવર બ્રાહ્મણ

દેવલોકથી ચ્યવીને અને કેટલાયે કાળ સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરીને તે રાજગૃહનગરમાં સ્થાવર નામના બ્રાહ્મણ થયા. ત્યાં તેનું આયુષ્ય ચોત્રીસ લાખ પૂર્વનું હતું. જીવનના અંતસમયે ત્રિદંડી પરિવ્રાજક બન્યા.

(૧૫) બ્રહ્મ દેવલોક

પંદરમા ભવમાં તે બ્રહ્મ દેવલોકમાં મધ્યમ સ્થિતિવાળા દેવ બન્યા.

(૧૬) વિશ્વભૂતિ

દેવલોકનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં લાંબા સમય સુધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યા પછી તે રાજગૃહ નગરમાં વિશ્વનંદી રાજાના ભાઈ તથા યુવરાજ વિશાખભૂતિના પુત્ર વિશ્વભૂતિ થયા. રાજા વિશ્વનંદીના પુત્રનું નામ વિશાખનંદી હતું.

એક વેળા વિશ્વભૂતિ પુષ્પકરંડક ઉદ્યાનમાં તેની પત્નીઓ સાથે ઉન્મુક્ત ક્રીડા કરી રહેલ હતા. મહારાણીની દાસીઓ તે ઉદ્યાનમાં પુષ્પ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વગેરે લેવા માટે આવી. તેઓએ વિશ્વભૂતિને એવા સુખના સાગરમાં તરતા દેખ્યા ત્યારે ઈર્ષ્યાથી તેમના મોઢાં મ્લાન થઈ ગયાં. તેઓએ આવી રાજરાણીને કહ્યું : "મહારાણીજી! સાચું સુખ તો વિશ્વભૂતિ કુમાર ભોગવે છે. વિશાખનંદી રાજકુમાર હોવા છતાં પણ તેને વિશ્વભૂતિ જેવું સુખ ક્યાં છે? કહેવામાં તો આપ ભલેને આપનું રાજ્ય કહો પરંતુ સાચું રાજ્ય તો વિશ્વભૂતિનું છે." દાસીઓના કથનથી રાણીના હૃદયમાં ઈર્ષ્યાનો અગ્નિ ભડકી ઊઠ્યો. તે ક્રોધમાં આવી ગઈ. રાજાએ તેને શાંત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તે રોષમાં બોલી–"આપની હયાતિ છતાં આવી સ્થિતિ છે તો પછી પાછળ શું બનશે?"

રાજાએ સાંત્વન આપતાં કહ્યું : "અમારી કુળપરંપરાની મર્યાદા છે કે જ્યાં સુધી પ્રથમ પુરુષ અંત:પુર સહિત ઉદ્યાનમાં હોય ત્યાં સુધી બીજો પુરુષ તેમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી." છેવટે અમાત્યે–(મંત્રીએ) તે ગૂંચ ઉકેલવા માટે અજ્ઞાત મનુષ્યોના હાથે રાજાની પાસે બનાવટી સંદેશો પહોંચાડ્યો. સંદેશો વાંચતા જ રાજાએ યુદ્ધની ઉદ્ઘોષણા કરી. રણભેરી બજવવામાં આવી અને રણે ચડવા માટે તૈયારી કરવા માંડી. વિશ્વભૂતિને તે સૂચના મળતાં જ તે ઉદ્યાનમાંથી નીકળીને રાજા પાસે પહોંચ્યાં. રાજાને રોકીને તેઓ જાતે યુદ્ધને માટે ચાલી નીકળ્યા. યુદ્ધના મેદાનમાં કોઈ પણ શત્રુને નહિ જોતાં તે ફરીને દળબળ સહિત પાછાં ફરી આવ્યા. આ બાજુ વિશ્વભૂતિના ગયા પછી રાજકુમાર વિશાખનંદીએ અંત:પુર સહિત ઉદ્યાનમાં પોતાનો પડાવ નાખી દીધો, વિશ્વભૂતિ ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા ત્યારે દંડધારી દ્વારપાલોએ રોકી દીધા અને કહ્યું કે અંદર અંત:પુર સાથે વિશાખનંદી રાજકુમાર ક્રીડા કરી રહ્યા છે. આ સાંભળતાં જ વિશ્વભૂતિને આખી વાતના રહસ્યનું ભાન થઈ ગયું કે યુદ્ધના બહાને મને અહીંથી કાઢવામાં આવેલ છે. આથી કોપાયમાન થઈને ત્યાં કપિત્થ (કોઠ) ના વૃક્ષ ઉપર એક જોરદાર મુક્કો લગાડ્યો જેથી બધાં કોઠનાં ફળ ભૂમિ ઉપર ટપોટપ પડવા લાગ્યાં. તેમણે દ્વારપાળોને પડકારતાં કહ્યું : "આ રીતે હું તમારાં માથાં નષ્ટ કરી શકું છું પરંતુ રાજાના ગૌરવની રક્ષાને ખાતર એમ કરતો નથી. મારી પાસેથી માગીને આ ઉદ્યાન લઈ શકાતું હતું પરંતુ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આ રીતે છળ-કપટ કરવું અનુચિત છે." વિશ્વભૂતિને આ અપમાનથી ઘણો આઘાત લાગ્યો. સંસારથી વિરક્ત થઈ ગયા. તેણે આર્યસંભૂતિ સ્થવિરની પાસે સંયમ અંગીકાર કરી લીધો. ઉત્કૃષ્ટ તપથી આત્માને ભાવતાં તેમણે અનેક લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી.[૬૭]

એક વખત વિહાર કરતાં વિશ્વભૂતિ અણગાર મથુરા નગરીમાં આવ્યા. આ બાજુ વિશાખનંદીકુમાર પણ ત્યાંની રાજકન્યા સાથે વિવાહ કરવા ત્યાં આવ્યો હતો અને મુખ્યમાર્ગ ઉપર આવેલ રાજમહેલમાં રોકાયો હતો. વિશ્વભૂતિ અણગાર માસખમણ તપ કરતાં પારણાના દિવસે ફરતાં ફરતાં ત્યાં નીકળી આવ્યા. વિશાખનંદીના અનુચરોએ મુનિને ઓળખી લીધા અને તે વાત વિશાખનંદીને કહી. મુનિને જોતાંવેંત તેના મનમાં ક્રોધની આંધી ઊઠી. તે રોષભર્યા નેત્રોથી મુનિને જોઈ રહ્યો હતો ત્યારે તરતની વિયાયેલ ગાયના ગોથાથી વિશ્વભૂતિ અણગાર જમીન પર ગબડી પડયા.[૬૮] નીચે પડેલા મુનિનો ઉપહાસ કરતાં વિશાખનંદીકુમારે કહ્યું: 'તમારું તે પરાક્રમ કે, જે કપિત્થ પાડતી વખતે જોયું હતું તે આજે ક્યાં ચાલ્યું ગયું છે?' એમ કહી તે ખડખડાટ હસી પડયો.[૬૯] વિશ્વભૂતિ અણગારે પણ આવેશમાં આવીને ગાયના શિંગડા પકડીને, ચક્રની માફક ઘૂમાવીને ગાયને આકાશમાં ઉછાળી દીધી અને કહ્યું: "શું દુર્બળ સિંહ, શિયાળથી પણ ઊતરતો હોય છે? આ દુરાત્મા આજે પણ મારા પ્રત્યે દુર્ભાવના રાખે છે? જો મારા તપ, જપ અને બ્રહ્મચર્યનું કંઈ ફળ હોય તો આગામી ભવમાં અપરિમિત બળવાળો બનું."[૭૦] એ રીતે નિદાન કરીને તે દોષની આલોચના કર્યા વગર જ તેણે આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

(૧૭) મહાશુક્ર દેવલોક

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂરું કરીને મહાશુક્ર કલ્પમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા દેવ થયા.[૭૧]

(૧૮) ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ

દેવલોકનું આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તે પોતનપુર નગરમાં પ્રજાપતિ રાજાની મહારાણી મૃગાવતીની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયા.[૭૨] માતાએ સાત સ્વપ્ન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

જોયાં. જન્મ થતાં પુત્રના પૃષ્ઠ ભાગમાં (વાંસામાં) ત્રણ પાંસળીઓ હોવાના કારણે તેનું 'ત્રિપૃષ્ઠ' નામ રાખ્યું. અનુક્રમે તેઓ યૌવનાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયા.

રાજા પ્રજાપતિ પ્રતિવાસુદેવ અશ્વગ્રીવના માંડલિક હતા. એકવાર પ્રતિવાસુદેવે નિમિત્તિઆ સમક્ષ એવી જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત કરી કે મારું મૃત્યુ કઈ રીતે થશે? નિમિત્તિયાએ બતાવ્યું કે "જે આપના ચંડમેઘ દૂતનું અપમાન કરશે, તુંગગિરિ ઉપર રહેલા કેસરી સિંહને મારશે, તેના હાથેથી આપનું મૃત્યુ થશે."[૭૩] આવું સાંભળીને અશ્વગ્રીવ ભયભીત થઈ ગયા. તેણે સાંભળેલું કે પ્રજાપતિ રાજાના પુત્ર ઘણા જ બળવાન છે. પરીક્ષા કરવા માટે ચંડમેઘ દૂતને ત્યાં મોકલ્યો.

રાજા પ્રજાપતિ તેમના પુત્ર અને સભાસદોની સાથે રાજસભામાં બેઠા હતા. સંગીતના ઝણકારથી રાજસભા ઝણઝણી રહી હતી. બધા તન્મય થઈને નૃત્ય અને સંગીતનો આનંદ લૂંટી રહ્યા હતા. બરાબર તેજ સમયે અભિમાની દૂતે પહેલેથી સૂચના આપ્યા વગરજ રાજસભામાં પ્રવેશ કર્યો. રાજાએ સંભ્રાન્ત થઈ દૂતનું સ્વાગત કર્યું. સંગીત અને નૃત્યનું કાર્ય સ્થગિત કરીને તેનો સંદેશો સાંભળ્યો.

ત્રિપૃષ્ઠને રંગમાં ભંગ કરનારા દૂતની જોહુકમી આકરી લાગી. તેણે પોતાના અનુચરોને એવો આદેશ આપ્યો કે જ્યારે તે દૂત અહીંથી રવાના થાય ત્યારે તેને ખબર આપવા.

રાજાએ સત્કારપૂર્વક દૂતને વિદાય આપી. આની ખબર આ બાજુ બન્ને રાજકુમારોને મળી. તેઓએ જંગલમાં દૂતને પકડીને ખૂબ માર માર્યો. દૂતની સંગાથે જે કોઈ આવેલા તે બધા ભાગી છૂટ્યા. દૂતને સારી રીતે ધોખરો કર્યો.

પ્રજાપતિ રાજાને જ્યારે આ વૃત્તાન્તની ખબર પડી ત્યારે તે ચિંતાતુર બની ગયા. દૂતને ફરી પોતાની પાસે બોલાવી વધારે ઇનામ આપ્યું અને કહ્યું કે "પુત્રની આ ભૂલ અશ્વગ્રીવને કહેશો નહિ" દૂતે તો આ વાત સ્વીકારી પરંતુ તેના સાથી જે પહેલાં પહોંચી ગયા હતા તેમણે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બધો વૃત્તાન્ત અશ્વગ્રીવને કહી દીધો હતો. અશ્વગ્રીવ અત્યન્ત ક્રોધાયમાન થઇ બન્ને રાજકુમારોને મરાવી નાખવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

અશ્વગ્રીવે તુંગગ્રીવ ક્ષેત્રમાં શાલિ ધાન્ય (ચોખા)ની ખેતી કરાવરાવી અને થોડા વખત પછી પ્રજાપતિની પાસે દૂત મોકલ્યો. દૂતે આદેશ સંભળાવ્યો કે "શાલિના ખેતરોમાં એક ક્રૂર સિંહે ઉપદ્રવ મચાવ્યો છે, ત્યાં રખેવાળોને તેણે મારી નાખ્યા છે. આખું ક્ષેત્ર ભયભીત બની ગયું છે તેથી તમે જઈને સિંહથી શાલિક્ષેત્રની રક્ષા કરો." પ્રજાપતિએ પુત્રોને કહ્યું: "તમે દૂતની સાથે જે દુર્વ્યવહાર કર્યો તેના ફળ સ્વરૂપે, વારો ન હોવા છતાં આ આદેશ આવ્યો છે."

પ્રજાપતિ પોતે શાલિક્ષેત્ર તરફ પ્રસ્થાન કરવા લાગ્યા. પુત્રોએ પ્રાર્થના કરી – "પિતાજી! આપ રોકાવ, અમે જઇશું" આમ કહી તેઓ બન્ને ત્યાં તુંગગિરિના શાલિક્ષેત્રમાં ગયા અને ત્યાં જઈ ખેતરના રક્ષકોને પૂછયું: બીજા રાજાઓ અહીં કઇ રીતે કેટલા સમય સુધી રહે છે? ખેડૂતોએ કહ્યું: "જ્યાં સુધી શાલિ-(ચોખા) પાકતા નથી ત્યાં સુધી ચતુરંગિણી સેનાનો પડાવ નાખીને અહીં રહે છે અને સિંહથી રક્ષા કરે છે."[૭૪] ત્રિપૃષ્ઠે કહ્યું – "મને તે સ્થાન બતાવો કે જ્યાં તે નવ હાથનો કેસરીસિંહ રહે છે." રથ પર આરૂઢ થઇને સશસ્ત્ર ત્રિપૃષ્ઠ ત્યાં પહોંચ્યા. સિંહને જગાડયો અને લલકાર્યો. સિંહ પણ આળસ મરડી ઊઠયો અને મેઘગંભીર ગર્જનાથી પર્વતનાં શિખરોને કંપાવતો બહાર નીકળ્યો. ત્રિપૃષ્ઠે વિચાર્યું કે આ પાદચારી પગે ચાલે છે અને અમે રથારૂઢ છીએ, તે શસ્ત્રરહિત છે અને અમે શસ્ત્રોથી સુસજ્જ છીએ. આ સ્થિતિમાં આક્રમણ કરવું ઉચિત નથી. આવો વિચાર કરીને તેઓ રથથી નીચે ઊતરી ગયા અને શસ્ત્રો પણ ફેંકી દીધા.[૭૫]

સિંહે વિચાર્યું "આ વજા (મહા) મૂર્ખ લાગે છે. પહેલાં તો એકલો મારી ગુફા ઉપર આવ્યો છે, બીજું રથમાંથી નીચે ઊતરી ગયો છે અને ત્રીજું શસ્ત્રો ફેંકી દીધાં છે, હવે એક ઝપાટામાં જ આને ફાડી નાખું" આમ વિચારી તે ત્રિપૃષ્ઠ ઉપર તૂટી પડયો. ત્રિપૃષ્ઠે પણ ઊછળીને પૂરી શક્તિ સાથે (પૂર્વે કરેલા નિદાન અનુસાર) તેનાં જડબાંને પકડ્યાં અને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

જૂના વસ્ત્રોની માફક તેને ચીરી નાખ્યો. આ દૃશ્ય જોઈને દર્શકો આનંદ વિભોર બની ગયા. સિંહ વિશાખનંદીનો જીવ હતો.

ત્રિપૃષ્ઠ, સિંહ-ચર્મને લઈને પોતાના નગરમાં આવ્યો. આવતી વખતે તેણે ખેડૂતોને કહ્યું 'ઘોટકગ્રીવ (અશ્વગ્રીવ)ને કહી દેજો કે હવે નચિંત રહે.' જ્યારે તેણે આ વાત સાંભળી તો વધુ કોપિત થયો. અશ્વગ્રીવે બંને રાજકુમારોને બોલાવ્યા. છતાં તેઓ ન ગયા ત્યારે અશ્વગ્રીવે સૈન્ય સાથે પોતનપુર ઉપર ચડાઇ કરી દીધી. ત્રિપૃષ્ઠ પણ પોતાની સેના સાથે દેશની સીમા ઉપર આવી ગયા. ભયંકર યુદ્ધ થયું. ત્રિપૃષ્ઠને આવો સંહાર અને રકતપાત ન રુચ્યો તેથી અશ્વગ્રીવને કહેવરાવ્યું : "નિરપરાધ સૈનિકોને મારવાથી શું લાભ છે ? સારું તો એ છે કે આપણે બન્ને જ યુદ્ધ કરીએ." અશ્વગ્રીવે તે પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો. બન્ને વચ્ચે તુમુલ યુદ્ધ થયું. અશ્વગ્રીવનાં બધા શસ્ત્રો સમાપ્ત થઇ ગયા. તેથી તેણે ચક્રરત્ન ફેંકયું, ત્રિપૃષ્ઠે તેને પકડી લીધું અને તેનાથી જ પોતાના શત્રુના મસ્તકને છેદી નાખ્યું. તેજ સમયે દિવ્યવાણીથી નભોમંડલ ગૂંજી ઊઠયું : 'ત્રિપૃષ્ઠ નામના પ્રથમ વાસુદેવ પ્રગટ થઇ ગયા છે.'[૬૯]

એક વખત સંધ્યાની સોહામણી વેળા હતી. સૂર્ય અસ્તાચળ તરફ પહોંચી ગયો હતો. તે વખતે ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ પાસે કેટલાક સંગીતકાર આવ્યા. તેઓએ સંગીતની સુમધુર સ્વર લહેરીથી વાતાવરણને આનંદદાયી બનાવી દીધું. નિદ્રા આવવાની વેળા થઇ ત્યારે વાસુદેવે શય્યાપાલકને કહ્યું: "જ્યારે મને નિદ્રા આવી જાય તે સમયે તમારે સંગીત બંધ કરાવી દેવું." શય્યાપાલકે "તથાસ્તુ" (ભલે) કહ્યું. થોડાજ વખતમાં સમ્રાટ નિદ્રાધીન થઈ ગયા. શય્યાપાલક સંગીત ઉપર એટલો બધો મુગ્ધ થઈ ગયો હતો કે સંગીતકારોને તેણે રોકયા નહિ. રાત આખી સંગીત ચાલતું રહ્યું. ઉષાનાં સોનેરી કિરણો બહાર ફેલવાની તૈયારીમાં હતા ત્યાં જ સમ્રાટની નિદ્રા ઊડી. સમ્રાટે પહેલાંની માફક જ સંગીત ચાલૂ રહેલું જોયું. શય્યાપાલકને બોલાવી પૂછયું–"આમને રજા કેમ ન આપી?" તેણે નમ્ર નિવેદન કર્યું "દેવ! સંગીત સાંભળવાના સુખમાં એકતાન થઈ જવાથી મેં તેમને અટકાવ્યા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

નહિ."[૭૭] આ સાંભળતાં જ ત્રિપૃષ્ઠનો ક્રોધ ભભૂકી ઊઠયો. પોતાના સેવકોને બોલાવીને કહ્યું: "આજ્ઞાનો અનાદર કરનારા અને સંગીતલોભી આ શય્યા-પાલકના કાનોમાં ગરમાગરમ શીશું રેડી દો." સમ્રાટની કઠોર આજ્ઞાથી શય્યાપાલકના કાનોમાં શીશું રેડવામાં આવ્યું. ભયંકર વેદનાથી પીડાતાં તેણે પ્રાણ ત્યાગી દીધા.[૭૮] ત્રિપૃષ્ઠે સત્તાના મદમાં ઉન્મત્ત બનીને આવાં ક્રૂર કૃત્યના કારણે નિકાચિત કર્મોનું ઉપાર્જન કર્યું. મહારંભ અને મહાપરિગ્રહમાં મશગૂલ બનીને ચોર્યાસી લાખ વરસ સુધી રાજ્ય સંપદા ભોગવતા રહ્યા.[૭૯]

(૧૯) સાતમી નરક

ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવ આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સાતમા તમસ્તમા નરકના અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસમાં નૈરયિક રૂપે ઉત્પન્ન થયા.[૮૦]

(૨૦) સિંહ

ત્યાંથી નીકળીને તે કેસરીસિંહ બન્યા.

(૨૧) ચોથી નરક

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂરું કરીને તે ચોથી નરકમાં ગયા.[૮૧] નરકમાંથી નીકળ્યા પછી તેમણે અનેક ભવ તિર્યંચ અને મનુષ્યના કર્યા.[૮૨] આવશ્યક નિર્યુક્તિ, આવશ્યક મલયગિરિ વૃત્તિ, ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર અને 'શ્રમણ ભગવાન મહાવીર' ગ્રંથમાં બાવીસમો ભવ માનવનો લખ્યો છે પણ તેનું નામ, આયુષ્ય વગેરેનો ઉલ્લેખ નથી તેમ એવો પણ ઉલ્લેખ નથી કે તેમણે ચક્રવર્તી યોગ્ય પુણ્ય ઉપાર્જન કેવાં શુભ કૃત્યોથી કર્યું હતું.

સમવાયાંગ સૂત્રમાં અને તેની વૃત્તિમાં મહાવીરના પ્રથમ છ ભવ આપેલ છે. બાવીસમો ભવ માનવનો માનવાથી સમવાયાંગનો ક્રમ બેસતો નથી. તેથી અમોએ અહીં બાવીસમો ભવ માનવનો લખેલ નથી.

(૨૨) પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂરું કરીને મહાવિદેહ ક્ષેત્રની મૂકા નગરીમાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ધનંજય રાજાની ધારણી રાણીથી પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી થયા.[૭૩] પોટ્ટિલાચાર્યના પાવન પ્રવચન રૂપી પીયૂષનું પાન કરીને મનમાં વૈરાગ જ્યોતિ પ્રજ્વલિત થઈ. દીક્ષા ગ્રહણ કરી. એક કરોડ વર્ષ સુધી સંયમની કઠોર સાધના કરી.[૭૪]

સમવાયાંગ સૂત્રમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના તીર્થંકરના ભવ-ગ્રહણથી પૂર્વે છઠ્ઠો પોટ્ટિલનો ભવ ગ્રહણ કર્યો અને એક કરોડ વર્ષ સુધી શ્રમણ પર્યાયનું પાલન કર્યું.[૭૫]

નવાંગી ટીકાકાર આચાર્ય અભયદેવે પ્રસ્તુત સૂત્ર ઉપર ટીકા કરતાં ભગવાનને પોટ્ટિલ નામના રાજપુત્ર હોવાનું લખેલ છે.[૭૬] ભગવાનના જીવે એ વખત પોટ્ટિલાચાર્યની પાસે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી પરંતુ સ્વયંનું નામ પોટ્ટિલ હતું તે સમવાયાંગ સિવાય આવશ્યક નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ વગેરેમાં મળતું નથી. સંભવ છે કે પોટ્ટિલાચાર્યની પાસે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરવાના કારણે પ્રિયમિત્ર ચક્રવર્તી જ પોટ્ટિલ કહેવાયા હોય-અથવા તો પ્રિયમિત્રનું જ બીજું નામ પોટ્ટિલ હોય પરંતુ ગુરુશિષ્યના એક નામ હોવાથી ભ્રમ ન થઈ જાય તે દૃષ્ટિથી નિર્યુક્તિકાર આદિએ તે નામ નહિ આપેલ હોય. અમારી દૃષ્ટિથી પ્રિયમિત્ર જ પોટ્ટિલ હોવા જોઈએ કેમકે તે જ છઠ્ઠા ભવમાં આવે છે તથા પ્રિયમિત્ર અને પોટ્ટિલ બન્નેની શ્રમણ પર્યાય એક વર્ષ કોટિની છે.[૭૭] આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે તે બન્ને જુદાજુદા નથી.

(૨૩) મહાશુક્ર

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તે મહાશુક્ર કલ્પના સર્વાર્થ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા. સમવાયાંગમાં મહાશુક્રના સ્થાને સહસ્રાર કલ્પના સર્વાર્થ વિમાનનો ઉલ્લેખ છે. આચાર્ય અભયદેવે નામ નિર્દેશ કરેલ નથી.[૭૮] ઉત્તરપુરાણકારે પણ સમવાયાંગની માફક જ સહસ્રાર કલ્પનો નિર્દેશ કરેલ છે.[૭૯] નિર્યુક્તિકારે મહાશુક્રનું નામ ન આપતાં "सव्वट्ठे" જ લખેલ છે.[૮૦]

આચાર્ય જિનદાસ મહત્તર તથા આચાર્ય મલયગિરિએ મહાશુક્ર કલ્પનો અર્થ સર્વાર્થ વિમાન કરેલ છે. સત્તર સાગરોપમ સુધી ત્યાં દેવ સંબંધી સુખોનો ઉપભોગ કરેલ છે.[૮૧]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૨૪) નંદન

ત્યાંથી ચ્યવીને ભરતક્ષેત્રની છત્રનગરીમાં જિતશત્રુ રાજાની ભદ્રા નામની મહારાણીની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયા. નંદન નામ રાખવામાં આવ્યું.[૯૨] પચ્ચીસ લાખ વરસની ઉંમર થઈ.[૯૩] ચોવીસ લાખ વર્ષ સુધી ગૃહવાસમાં રહ્યા, એક લાખ અવશેષ રહ્યાં ત્યારે પોટ્ટિલાચાર્યની પાસે સંયમ ગ્રહણ કર્યો.[૯૪] એક લાખ વર્ષ વરસ સુધી નિરંતર માસખમણની તપસ્યા કરી[૯૫] અગિયાર લાખ સાઠ હજાર માસખમણ થયાં અને ત્રણ હજાર ત્રણસો તેત્રીસ વરસ ત્રણ માસ, ઓગણત્રીસ દિવસ પારણાંના થયાં. વીસ સ્થાનકોની આરાધના કરીને તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું અને અંતે એક મહિનાની સંલેખણા કરીને આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

(૨૫) પ્રાણત દેવલોક

ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરી તે પ્રાણત દેવલોકના પુષ્પોત્તરાવતંસક વિમાનમાં વીસ સાગરોપમની સ્થિતિવાળા દેવ થયા.[૯૭]

(૨૬) દેવાનંદાના ગર્ભમાં

સ્વર્ગથી ચ્યવીને તે બ્રાહ્મણકુંડ ગ્રામમાં કોડાલસ ગોત્રીય ઋષભદત્ત નામના બ્રાહ્મણની પત્ની દેવાનંદાના ગર્ભમાં પુત્રરૂપે ઉત્પન્ન થયા. મરીચિના ભવમાં જાતિ અને કુલની શ્રેષ્ઠતાના દર્પના સર્પનો જે ડંસ હતો તેનું ઝેર હજુ ઉતર્યું ન હતું તેના ફળસ્વરૂપે ત્યાં દેવાનંદાના ગર્ભમાં આવવું પડ્યું અને બ્યાસી રાત સુધી તે ગર્ભમાં રહ્યા.

(૨૭) વર્ધમાન મહાવીર

ત્યાસીમી રાત્રીએ શક્રેન્દ્રની આજ્ઞાથી હરિણૈગમેષી દેવે તેમને સિદ્ધાર્થ રાજાની મહારાણી ત્રિસલા ક્ષત્રિયાણીના ઉદરમાં પ્રસ્થાપિત કર્યા અને ત્યાં જ જન્મ લઈને તેઓ વર્ધમાન મહાવીરના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——— * ગર્ભ સંહરણ

ઉપર જણાવેલ સત્તાવીશ ભવોના નિરૂપણનો સારાંશ એવો છે કે પ્રથમ તીર્થંકર ઋષભદેવે અનેક ભવો પૂર્વે મરીચિને લક્ષ્ય કરીને જે કહ્યું હતું 'કે તે અંતિમ તીર્થંકર મહાવીર થશે.' તેજ મરીચિનો જીવ છવ્વીસમાં ભવમાં દેવાનંદાના ગર્ભમાં આવ્યો અને ત્યાંથી સંહરિત થઈને ત્રિસલા રાણીના ગર્ભથી વર્ધમાનના રૂપમાં અવતરિત થયો.

मूलः--

समणे भयवं महावीरे तिण्णाणोवगए आवि होत्था-चइस्सामि त्ति जाणइ, चयमाणे न जाणइ, चुए मित्ति जाणइ ॥३॥

અર્થ : શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ત્રણ જ્ઞાન (મતિ શ્રુત અને અવધિ) થી યુક્ત હતા. 'હું દેવભવમાંથી ચ્યવીશ' એમ તેઓ જાણતા હતા. 'વર્તમાનમાં ચ્યવું છું' તેમ જાણતા ન હતા. પરંતુ દેવભવથી ચ્યવી ગયો છું,' એમ તેઓ જાણતા હતા.

વિવેચન : જે દેવ ભાવી જન્મમાં તીર્થંકર બનનારા હોય છે તે તીર્થંકરત્વની વિશેષતાના કારણે જીવનના અંતિમ સમય સુધી પણ અધિક કાંતિમાન અને પ્રસન્ન રહે છે પરંતુ અન્ય દેવ છ માસ પહેલાંથી ચ્યવનના ભયથી ભયભીત બની જાય છે. કરમાઈ જતાં ફૂલની માફક મ્લાન થઈ જાય છે.[૯૯]

સૂત્રમાં "चयमाणे न जाणइ" જે પાઠ આવે છે તેનું રહસ્ય બતાવતાં ચૂર્ણિકાર અને ટિપ્પણકારે કહેલ છે કે – એક સમયમાં ઉપયોગ લાગતો નથી. છદ્મસ્થ જીવોનો ઉપયોગ અંતર્મુહૂર્તનો હોય છે પરંતુ ચ્યવનકાળ એક સમયનો જ હોય છે.[૧૦૦] તેથી ચ્યવનકાળના અત્યન્ત સૂક્ષ્મ સમયને છદ્મસ્થ જીવ ચ્યવન કરી રહેલ છું, તેમ જાણી શકતા નથી. ત્રણ જ્ઞાન હોવાથી હું ચ્યવી ગયો છું તેમ જાણે છે.[૧૦૧]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——— * દેવાનંદાના ગર્ભમાં :

मूलः-

जं रयणिं च णं समणे भगवं महावीरे देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगोत्ताए कुच्छिंसि गब्भत्ताए वक्कंते तं रयणिं च णं सा देवाणंदा माहणी सयणिज्जंसि सुत्तजागरा ओहीरमाणी ओहीरमाणी इमेयारूवे ओराले कल्लाणे सिवे धन्ने मंगल्ले सस्सिरीए चोद्दस महासुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धा ॥ ४ ॥

અર્થ : જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જાલંધર ગોત્રિયા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં ગર્ભરૂપે અવતરિત થયા, તે રાત્રે દેવાનંદા બ્રાહ્મણી અર્ધનિદ્રાવસ્થામાં હતી. તે સમયે તેણે ઉદાર, કલ્યાણકારી, શિવ, ધન્ય અને મંગળરૂપ તથા શોભાયુક્ત ચૌદ સ્વપ્નાં જોયાં અને પછી જાગી.

વિવેચન : નિદ્રા દર્શનાવરણીય કર્મનો ઉદય છે. તેના પાંચ ભેદ છે–(૧) નિદ્રા (૨) નિદ્રા-નિદ્રા (૩) પ્રચલા (૪) પ્રચલા-પ્રચલા અને (૫) સ્ત્યાનર્દ્ધિ નિદ્રા. આ પાંચ નિદ્રામાંથી ત્રીજી પ્રચલા નિદ્રા અવસ્થામાં દેવાનંદા ચૌદ સ્વપ્નાં જુએ છે.[૧૦૨] કર્મગ્રન્થકાર જે નિદ્રા ઊભા અથવા બેઠાં બેઠાં આવે તેને પ્રચલા માને છે જે વિચારણીય છે. 'पयला ठिओव-विट्ठयस्स' (કર્મગ્રંથ-૧)

અહીં ઉદારનો અર્થ પ્રધાન, કલ્યાણનો અર્થ આરોગ્યકર, શિવનો અર્થ ઉપદ્રવોને શમન કરનાર, ધન્યનો અર્થ ધન (સારાંપણા) ને ધારણ કરનાર, મંગળનો અર્થ પવિત્ર, શ્રી યુક્તનો અર્થ શોભાથી મનોહર છે.[૧૦૩]

मूलः-

तंजहा—

गय-वसह-सीह-अभिसेय, दाम-ससि-दिणयरं झयं कुंभं ।
पउमसर-सागर-विमाण, भवण-रयणुच्चय-सिहिं च ॥ ५ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ: તે ચૌદ મહાસ્વપ્નોનાં નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) હાથી (૨) વૃષભ (૩) સિંહ (૪) અભિષેક કરાતી લક્ષ્મીદેવી (૫) ફૂલની માળા (૬) ચંદ્ર (૭) સૂર્ય (૮) ધ્વજ (૯) કુંભ (૧૦) પદ્મ સરોવર (૧૧) સાગર (૧૨) દેવ વિમાન અથવા ભવન (૧૩) રત્નરાશિ (૧૪) ધુમાડા વગરનો અગ્નિ.

मूलः-

तए णं सा देवाणंदा माहणी इमेतारूवे ओराले कल्लाणे सिवे धन्ने मंगल्ले सस्सिरीए चोद्दस महासुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धा समाणी हट्ठतुट्ठचित्तमाणंदिया पीइमणा परमसोमणसिया हरिसवसविसप्पमाणहियया धाराहयकलंबुयं पिव समुस्ससियरोमकूवा सुमिणोग्गहं करेइ. सुमिणोग्गहं करित्ता सयणिज्जाओ अब्भुट्ठेइ सयणिज्जाओ अब्भुट्ठित्ता अतुरियमचवलमसंभंताए राइहंससरिसीए गईए जेणेव उसभदत्ते माहणे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता उसभदत्तं माहणं जएणं विजएणं वद्धावेइ, वद्धावित्ता भद्दासणवरगया आसत्था वीसत्था करयलपरिग्गहियं सिरसावत्तं दसनहं मत्थए अंजलिं कट्टु एवं वयासी-एवं खलु अहं देवाणुप्पिया! अज्ज सयणिज्जंसि सुत्तजागरा ओहीरमाणी ओहीरमाणी इमे एयारूवे ओराले जाव सस्सिरीए चोद्दस महासुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धा, तं जहा-गय जाव सिहिं च। एएसि णं देवाणुप्पिया! ओरालाणं जाव चोद्दसण्हं महासुमिणाणं के मन्ने कल्लाणे फलवित्तिविसेसे भविस्सइ?॥ ६॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : તે સમયે દેવાનંદા બ્રાહ્મણી આવા પ્રકારનાં ઉદાર, કલ્યાણ, શિવ, ધન્ય, મંગળ અને શ્રીયુક્ત ચૌદ મહાસ્વપ્નોને જોઈને જાગૃત થઈ, હર્ષિત અને સંતુષ્ટ થઈ અને તેનું મન આનંદિત અને પ્રીતિવાળું થયું. પરમ સુંદર મનવાળી થઈ. તેનું હૃદય હર્ષથી પ્રફુલ્લિત થઈ ગયું. જેમ કદંબનું ફૂલ મેઘની ધારાઓથી ખીલી ઊઠે છે, તેના કાંટા ઊભા થઈ જાય છે તે જ રીતે દેવાનંદાના રોમેરોમ ઊભાં થઈ ગયાં. સ્વપ્નાનું સ્મરણ કરીને તે પોતાની શય્યામાંથી ઊઠી અને ત્વરા વિનાની, ચપલતા વિનાની, ભય વિનાની રાજહંસ જેવી ગતિએ ચાલતી, જ્યાં ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણ છે ત્યાં આવે છે અને ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણનો 'જય થાઓ વિજય થાઓ' એવા શબ્દો વડે વધાવે છે પછી ભદ્રાસને બેસીને જરા શાંત અને સ્વસ્થ થઈને બંને હાથ જોડી મસ્તકે અંજલિ લગાડી આ પ્રમાણે બોલી, "હે દેવાનુપ્રિય! હું આજે અર્ધનિદ્રિત અવસ્થામાં શય્યામાં સૂતી હતી ત્યારે આવા પ્રકારના ઉદાર અને શોભાયુક્ત ચૌદ મહાસ્વપ્નો જોઈને હું જાગી ગઈ. તે સ્વપ્નાં આ પ્રમાણે છે—હાથીથી લઈ નિર્ધૂમ (ધુમાડા વગરની) અગ્નિ સુધી, હે દેવાનુપ્રિય! તેવાં ઉદાર યાવત્ ચૌદ મહાસ્વપ્નોનું વિશેષ કલ્યાણમય શું ફળ મને મળશે તે કહો."

मूलः—

तए णं से उसभदत्ते माहणे देवाणंदाए माहणीए अंतिए एयमट्ठं सोच्चा निसम्म हट्ठतुट्ठ जाव हियए धाराहयकलंबुएं पिव समूससियरोमकूवे सुमिणोग्गहं करेइ, करित्ता ईहं अणुपविसइ, ईहं अणुपविसित्ता अप्पणो साभाविएणं मइपुव्वएणं बुद्धिविन्नाणेणं तेसिं सुमिणाणं अत्थोग्गहं करेइ. २ करेत्ता देवाणंदं माहणिं एवं वयासी ॥ ७ ॥

અર્થ : ત્યાર પછી તે ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણ દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની આ વાત સાંભળીને અને હૃદયમાં ધારણ કરીને હર્ષિત એવાં સંતુષ્ટ થયા અને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અત્યંત આહ્લાદ ભાવને પામ્યાં. જેવી રીતે મેઘધારાથી સીંચાએલ કદંબ-પુષ્પ ખીલી ઊઠે છે તેવી જ રીતે તેને રોમાંચ ઉત્પન થયો, તે સ્વપ્નોનું અવધારણ કરી તેના ફળના અનુસંધાનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા. પોતાના સ્વાભાવિક વિચક્ષણ મનનયુકત બુદ્ધિવિજ્ઞાનથી તે સ્વપ્નોના અર્થ અવધારણ કરીને દેવાનંદા બ્રાહ્મણીને આ પ્રમાણે કહેવા લાગ્યા.

मूलः~

ओराला णं तुमे देवाणुप्पिए ! सुमिणा दिट्ठा, कल्लाणा णं० सिवा धन्ना मंगल्ला सस्सिरीया आरोग्गतुट्ठिदीहाउकल्लाण-मंगल्लकारगा णं तुमे देवाणुप्पिए ! सुमिणा दिट्ठा। तं जहा-अत्थलाभो देवाणुप्पिए ! भोगलाभो देवाणुप्पिए ! पुत्तलाभो देवाणुप्पिए ! सोक्खलाभो देवाणुप्पिए ! एवं खलु तुमं देवा-णुप्पिए ! नवण्हं मासाणं बहुपडिपुन्नाणं अद्धट्ठमाणं राइंदियाणं विइक्कंताणं सुकुमालपाणिपायं अहीणपडिपुन्नपंचिंदियसरीरं लक्खणवंजणगुणोववेयं माणुम्माणपमाणपडिपुण्ण-सुजाय-सव्वंगसुंदरंगं ससिसोमाकारं कंतं पियदंसणं सुरूवं देवकुमा-रोवमं दारयं पयाहिसि ॥ ८ ॥

અર્થ: હે દેવાનુપ્રિયા! ખરેખર જ ઉદાર (વિશિષ્ટ) એવાં સ્વપ્નાં જોયાં છે. કલ્યાણકારી, શિવરૂપ, ધન્ય અને મંગળરૂપ સ્વપ્ન જોયેલ છે, તમે આરોગ્યવર્ધક, દીર્ઘાયુ આપનાર, કલ્યાણ કરનાર, મંગળ કરનાર એવાં સ્વપ્નાં જોયાં છે. હે દેવાનુપ્રિયા! આ સ્વપ્નોનું વિશેષ ફળ એ છે કે તમને અર્થલાભ ભોગલાભ, પુત્રલાભ અને સુખલાભ થશે, હે દેવાનુપ્રિયા! અવશ્યમેવ તમે નવમાસ સાડાસાત રાત્રિ દિવસ પસાર થતાંજ પુત્રરત્નને જન્મ આપશો, તે પુત્ર હાથપગથી ઘણોજ સુકોમળ, પાંચે ઇન્દ્રિયોથી પરિપૂર્ણ શરીરવાળો હશે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શુભ લક્ષણો, શુભ ચિહ્નો અને શ્રેષ્ઠ ગુણવાળો થશે, માન, ઉન્માન અને પ્રમાણથી યુક્ત, સર્વાંગ સુંદર ચંદ્રની જેમ સૌમ્ય, કાન્ત, પ્રિય દેવકુમાર સદશ થશે.

વિવેચન : ભારતીય સામુદ્રિકશાસ્ત્રમાં માનવશરીરના લક્ષણ, વ્યંજન અને હસ્તરેખાના સંબંધમાં ઘણા વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. લક્ષણ માનવના વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વનું પ્રતીક છે. તીર્થંકર અને ચક્રવર્તી સમ્રાટના શરીર ઉપર એક હજાર આઠ લક્ષણ હોય છે. વાસુદેવના શરીર ઉપર એકસો આઠ અને સામાન્ય પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિના શરીર ઉપર બત્રીસ લક્ષણ હોય છે.

બત્રીસ લક્ષણની ગણનાના અનેક પ્રકાર છે. એક ગણના આ પ્રમાણે છે: (૧) છત્ર (૨) કમળ (૩) રથ (૪) વજ્ર (૫) કાચબો (૬) અંકુશ (૭) વાવડી (૮) ધનુષ્ય (૯) સ્વસ્તિક (૨૦) તોરણ (૧૧) બાણ (૧૨) સિંહ (૧૩) વૃક્ષ (૧૪) શંખ, (૧૫) ચક્ર (૧૬) હાથી (૧૭) સમુદ્ર (૧૮) કળશ (૧૯) મહેલ (૨૦) મત્સ્ય (૨૧) જવ (૨૨) યજ્ઞસ્તંભ (૨૩) સ્તૂપ (૨૪) કમંડલ (૨૫) પર્વત (૨૬) ચામર (૨૭) દર્પણ (૨૮) વૃષભ (૨૯) પતાકા (૩૦) લક્ષ્મી (૩૧) માળા (૩૨) મોર.[૧૦૪] ભાગ્યશાળી માનવના આ લક્ષણો હાથ કે પગ વગેરેમાં હોય છે. બીજી ગણના આ પ્રમાણે છે.

(૧) નખ (૨) હાથ (૩) પગ (૪) જીભ (૫) હોઠ (૬) તાળુ અને (૭) નેત્રનાં ખૂણા—આ સાતે રક્ત-લાલ હોય. (૮) કાંખ (૯) હૃદય (વક્ષસ્થલ) (૧૦) ગળું (૧૧) નાસિકા (૧૨) નખ (૧૩) મુખ આ છ —એ અંગ ઊંચા-ઉન્નત હોય (૧૪) દાંત (૧૫) ત્વચા (૧૬) કેશ (૧૭) આંગળીઓના ટેરવાં (૧૮) નખ આ પાંચ નાના હોય—(૧૯) નેત્ર (૨૦) હૃદય (૨૧) નાસિકા (૨૨) હડપચી (૨૩) ભુજા—બાહુ આ પાંચ અંગ લાંબા હોય (૨૪) લલાટ (૨૫) છાતી (૨૬) મુખ આ ત્રણ વિશાળ હોય (૨૭) ડોક (૨૮) જાંઘ અને (૨૯) પુરુષચિહ્ન આ ત્રણ લઘુ હોય (૩૦) સત્વ (૩૧) સ્વર અને (૩૨) નાભિ એ ગંભીર હોય.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આવાં બત્રીસ લક્ષણોથી યુક્ત વ્યક્તિ આકૃતિથી ભવ્ય, પ્રકૃતિથી સૌમ્ય અને ભાગ્યશાળી હોય છે.

વ્યંજનોનો અર્થ મસા, તલ વિગેરે છે. પુરુષના જમણા ભાગમાં તે ચિહ્નો હોય છે ત્યારે ઉત્તમ ફળ દાતા માનવામાં આવેલ છે અને ડાબા ભાગમાં હોય તો મધ્યમ ફળદાતા હોય છે જ્યારે મહિલાઓને તે જ ડાબી તરફ હોય તો શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવેલ છે.

હસ્તરેખા વડે પણ માનવનાં ભાગ્ય અને વ્યક્તિત્વની જાણ થઈ શકે છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્ર અનુસાર માનવામાં આવે છે કે જેના હાથમાં વધારે પ્રમાણમાં રેખાઓ હોય છે અથવા ઘણીજ ઓછી રેખાઓ હોય છે તે દુઃખી હોય છે. જે વ્યક્તિની અનામિકા આંગળીના પ્રથમ પર્વથી કનિષ્ઠિકા આંગળી મોટી હોય છે તે ધનવાન હોય છે. મણિબંધથી જે રેખા ચાલે છે તે પિતાની રેખા છે. કરભથી કનિષ્ઠિકા આંગળીના મૂળ તરફથી જે રેખાઓ ચાલે છે તે વૈભવ અને આયુષ્યનાં પ્રતીક છે. આ ત્રણે રેખાઓ તર્જની અને અંગુઠાની વચ્ચે જઈને મળે છે. આ ત્રણે રેખાઓ જેમની પૂર્ણ અને દોષવર્જિત હોય તેઓ ધનધાન્યથી સમૃદ્ધ બને છે. પૂર્ણ આયુષ્યનો ઉપભોગ કરે છે. જેના જમણા હાથના અંગૂઠામાં જવનું ચિન્હ હોય છે તેનો જન્મ શુકલ પક્ષમાં થયેલો હોય છે તથા તે યશસ્વી બને છે.

પાણીથી સંપૂર્ણપણે ભરેલાં વાસણમાં એક પુરુષ પ્રવેશ કરે, તે વખતે પાણી જો વાસણમાંથી બહાર નીકળે અને તે પાણી જો દ્રોણ (બત્રીસ શેર) પ્રમાણ હોય તો તે પુરુષ માનયુકત કહેવાય છે. તાજવામાં તોળવાથી જો અર્ધભાર (પ્રાચીન તોલ વિશેષ) પ્રમાણ હોય તો ઉન્માન યુકત માનવામાં આવે છે. પોતાના આંગળાંથી શરીરના માપને પ્રમાણ કહેવાય છે. તે આંગળાંથી માપતાં જેમનું શરીર એકસો આઠ આંગળની ઊંચાઈવાળું હોય તે ઉત્તમ પુરુષ, છન્નુ અને ચોર્યાસી આંગળવાળા મધ્યમ પુરુષ, કહેવામાં આવે છે પરંતુ તીર્થંકરનો દેહ સર્વોત્તમ હોય છે. તે બધાં લક્ષણ, વ્યંજન, માન, ઉન્માન અને પ્રમાણથી યુકત હોય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મૂલઃ-

से वि य णं दारए उम्मुक्कबालभावे विन्नायपरिणयमित्ते जोव्वणगमणुप्पत्ते रिउव्वेयजउव्वेयसामवेयअथव्वणवेय इतिहासपंचमाणं निघंटुछट्ठाणं संगोवंगाणं सरहस्साणं चउण्हं वेयाणं सारए पारए धारए सडंगवी सट्ठितंतविसारए संखाणे सिक्खाणे सिक्खाकप्पे वागरणे छंदे निरुत्ते जोइसामयणे अण्णेसु य बहुसु बंभन्नएसु परिव्वायएसु नएसु परिनिट्ठिए यावि भविस्सइ ॥ ९ ॥

અર્થ: તે બાળક બાળભાવથી ઉન્મુકત થતાં, સમજુ અને પાકી સમજણવાળો થતાં યૌવનવયને પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તે સાંગોપાંગ તથા રહસ્યયુકત ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ તથા અથર્વવેદનું તેમ જ પાંચમો (વેદ) ઇતિહાસ તથા છઠ્ઠા નિઘંટુ (શબ્દકોષ) નો જ્ઞાતા થશે. ચારે વેદોના વિસ્મૃત વિષયને સ્મરણ કરનાર, ચારેય વેદોના રહસ્યોનો પારગામી તથા ચારે વેદોનો ધારક થશે. છ અંગનો જ્ઞાતા, ષષ્ટિતંત્રમાં વિશારદ, સાંખ્ય, ગણિત, આચારશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, છંદ, વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, જ્યોતિષચક્ર અને અનેક બ્રાહ્મણ સંબંધી અને પરિવ્રાજક શાસ્ત્રોમાં નિષ્ણાત બનશે.

મૂલઃ-

तं ओराला णं तुमे देवाणुप्पिए! सुमिणा दिट्ठा जाव आरोग्गतुट्ठिदीहाउयमंगलकल्लाणकारगा णं तुमे देवाणुप्पिए! सुमिणा दिट्ठा ॥ १० ॥

અર્થ: આ કારણથી હે દેવાનુપ્રિયા! તમે ઉદાર સ્વપ્ન જોયાં છે યાવત આરોગ્યવર્ધક, સંતોષ પ્રદાતા, મંગળ અને કલ્યાણકારક છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः—

तएणं सा देवाणंदा माहणी उसभदत्तस्स माहणस्स अंतिए एयमट्ठं सोच्चा णिसम्म हट्ठतुट्ठ जाव हियया करयलपरिग्गहियं दसनहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु उसभदत्तं माहणं एवं वयासी ॥ ११ ॥

અર્થ: ત્યાર પછી તે દેવાનંદા બ્રાહ્મણી ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણ પાસેથી સ્વપ્નાના ફળ સાંભળીને અને સમજીને ખૂબ હર્ષિત થઈ, હૃષ્ટતુષ્ટ બનીને દશ આંગળીને સાથે ભેગી કરી આવર્તન દઈને અર્થાત્ માથે અંજલિ લગાડી ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણને કહેવા લાગી.

मूलः—

एवमेयं देवाणुप्पिया ! तहमेयं देवाणुप्पिया ! अवितहमेयं देवाणुप्पिया ! असंदिद्धमेयं देवाणुप्पिया ! इच्छियमेयं देवाणुप्पिया ! पडिच्छियमेयं देवाणुप्पिया ! इच्छियपडिच्छियमेयं देवाणुप्पिया ! सच्चे णं एसमट्ठे से जहेयं तुब्भे वयह त्ति कट्टु ते सुमिणे सम्मं पडिच्छइ, ते सुमिणे सम्मं पडिच्छित्ता उसभदत्तेणं माहणेणं सद्धिं ओरालाइं माणुस्सगाइं भोगभोगाइं भुंजमाणी विहरइ ॥ १२ ॥

અર્થ: હે દેવાનુપ્રિય! આપે જે સ્વપ્નોનો અર્થ પ્રતિપાદન કરેલ છે તે સર્વથા સત્ય છે અવિતથ્ય (સાચો) છે, ઇચ્છિત (ઇચ્છવા યોગ્ય) છે, પ્રતીચ્છિત છે. હે દેવાનુપ્રિય! તે અર્થ સત્ય છે કે જે આપ કહો છો. હું તે સ્વપ્નોનાં ફળને માન્ય કરું છું. ત્યાર પછી દેવાનંદા ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની સાથે માનવસંબંધી શ્રેષ્ઠ સુખોનો ઉપભોગ કરતી વિચરવા લાગી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શકની વિચારણા

મૂલ:—

तेणं कालेणं तेणं समएणं सक्के देविंदे देवराया वज्जपाणी पुरंदरे सत्तक्कतू सहस्सक्खे मघवं पाकसासणे दाहिणड्ढलोगाहिवई बत्तीसविमाणसयसहस्साहिवई एरावणवाहणे सुरिंदे अरयंबरवत्थधरे आलइयमालमउडे नवहेमचारुचित्तचंचलकुंडलविलिहिज्जमाणगंडे भासुरबोंदी पलंबवणमालधरे सोहम्मकप्पे सोहम्मवडिंसए विमाणे सुहम्माए सभाए सक्कंसि सीहासणंसि निसण्णे ॥ १२ ॥

અર્થ : તે કાળે તે સમયે શક્ર, દેવેન્દ્ર, દેવરાજ, વજ્રપાણિ પુરંદર શતક્રતુ, સહસ્રાક્ષ, મઘવાન, પાકશાસન, દક્ષિણાર્ધલોકાધિપતિ, બત્રીસ લાખ વિમાનોનો સ્વામી, ઐરાવત નામના હાથી ઉપર બેસનાર સુરેન્દ્ર રજરહિત શ્રેષ્ઠ ઉત્તમ વસ્ત્રોને ધારણ કરનાર, માળા અને મુગટથી સુશોભિત શરીરવાળા અને જેના કોમળ કપાળ નવાંજ ઘડાયેલા સુંદર ચંચળ ચિત્ર વિચિત્ર અને ચલાયમાન સ્વર્ણમય કુંડલ યુગલની પ્રભાથી પ્રદીપ્ત છે, જે વિરાટ ઋદ્ધિ અને દ્યુતિને ધારણ કરનાર છે, મહાબળવાન અને મહાયશસ્વી છે, જેના ગળામાં લટકતી એવી સુંદર વનમાળા છે, જે સૌધર્મ દેવલોકના સૌધર્માવતંસક વિમાનની સુધર્મા સભામાં શક્ર નામના સિંહાસન પર બેઠા છે.

વિવેચન: ભારતીય સાહિત્યમાં ઈન્દ્રના સહસ્ત્ર નામ પ્રસિદ્ધ છે. જૈન બૌદ્ધ અને વૈદિક આ ત્રણે પરંપરાઓમાં ઈન્દ્રના સંબંધમાં ચર્ચાઓ છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ઈન્દ્રના અનેક નામોમાંથી કેટલાક વિશિષ્ટ નામોનો અહીં ઉલ્લેખ કરેલ છે.

શક્ર નામના સિંહાસન ઉપર બેસવાને કારણે અથવા સામર્થ્યવાન હોવાથી તે શક્ર કહેવાય છે. દેવતાઓની મધ્યમાં પરમ ઐશ્વર્યયુક્ત હોવાના

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કારણે તે ઇન્દ્રના નામથી ઓળખાય છે. દેવતાઓના રાજા હોવાથી દેવરાજ છે. હાથમાં વજ્ર નામનું શસ્ત્ર ધારણ કરવાથી વજ્રપાણી છે. શત્રુઓનાં નગરોને નષ્ટ કરવાના કારણે તે પુરંદર છે. કાર્તિક શ્રેષ્ઠીના ભવમાં સો વાર શ્રાવકની પાંચમી પ્રતિમા અથવા અભિગ્રહ વિશેષ ધારણ કરવાના કારણે તે શતક્રતુ કહેવાય છે. વૈદિક પરંપરા અનુસાર શતક્રતુનો અર્થ સો યજ્ઞ કરવાવાળા તેવો થાય છે.

સુધર્મ દેવલોકના ઇંદ્ર, પૂર્વભવમાં પૃથ્વીભૂષણ નગરમાં કાર્તિક નામના શેઠ હતા. વીતરાગ ધર્મ ઉપર તેની અવિચળ આસ્થા હતી. તેની રગેરગમાં, મનના અણુએ અણુમાં વીતરાગ ધર્મ રમી રહેલ હતો. તેણે સો વાર શ્રાવકની પાંચમી પડિમા (પ્રતિમા)ની આરાધના કરી હતી.

એક વાર તે નગરમાં ગૈરિક નામનો એક ઉગ્ર તપસ્વી (તાપસ) આવ્યો. તેના કઠોર તપનો મહિમા લોકોની જીભ ઉપર રમતો હતો. જન સમુદાય દર્શનાર્થે ઉમટયો. તપસ્વીએ વિરાટ જન સમુદાયને જોઇને ગર્વની સાથે પૂછયું: "શું અત્યારે પણ નગરમાં એવી કોઇ વ્યક્તિ છે કે મારા દર્શન માટે આવેલ ન હોય?"

એક ભક્તે નિવેદન કર્યું: "પ્રભો! કાર્તિક શેઠને છોડીને બાકી બધા, રાજાથી રંક સુધી આપનાં દર્શનાર્થે આવી ગયા છે."

ક્રોધ અને અહંકારને વશ થયેલા તાપસે અભિગ્રહ કર્યો ઠીક છે ત્યારે, હું આ મહિનાના તપનું જો પારણું કરીશ, તો કાર્તિક શેઠની પીઠ ઉપર થાળી રાખીને પારણું કરીશ, અન્યથા નહિ. તપસ્વીને તપ કરતાં એક માસ પૂરો થઈ ગયો પરંતુ કાર્તિક શેઠ કદી તેની પાસે આવ્યા નહિ. રાજાએ પારણું કરવા પ્રાર્થના કરી ત્યારે તપસ્વીએ અભિગ્રહની વાત ફરી વખત યાદ કરી.

રાજાએ શેઠને બોલાવ્યા. ગરમાગરમ ખીર તૈયાર કરાવવામાં આવી. રાજાના આદેશથી શેઠ ઝુક્યા અને તપસ્વીએ ક્રૂરતાપૂર્વક શેઠની પીઠ ઉપર તે ગરમ થાળી રાખી, ચામડી બળવા લાગી, તપસ્વી નાક ઉપર આંગળી રાખીને શેઠને કહેવા લાગ્યા, "જુઓ, તમે મને વંદના કરવા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ન આવ્યા, અંતે મેં તમારું નાક કાપી જ નાખ્યું." શેઠ મનમાં વિચારવા લાગ્યા. જો હું આની પહેલાં જ પ્રવ્રજિત થઇ ગયો હોત તો આજે આવી દશા ન થાત. તેણે સમભાવપૂર્વક આ ભયંકર કષ્ટ સહન કર્યું. ધીમે ધીમે ઉપચારથી ચામડીનો રોગ દૂર થયો. વૈરાગ્ય જાગ્યો અને એક હજાર આઠ શ્રેષ્ઠી પુત્રોની સાથે મુનિસુવ્રત સ્વામીની પાસે સંયમ ગ્રહણ કર્યો. દ્વાદશાંગીનું અધ્યયન કરીને ઉત્કૃષ્ટ તપ કરતાં કરતાં આયુષ્ય પૂર્ણ કરી સૌધર્મ દેવલોકમાં ઇન્દ્ર બન્યા. ગૈરિક તાપસ પણ ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને તે જ ઇન્દ્રનો ઐરાવત હાથી થયો. ઇન્દ્રને પોતાની ઉપર બેસતાં જોઇને ગભરાયો. રૂપ બદલ્યું, ઇન્દ્રે પણ અવધિજ્ઞાનથી પૂર્વ ભવ જોઇને તેને ધમકાવીને ફટકાર્યો તેથી તે શાંત થઈ ગયો.

હજાર નેત્ર હોવાથી ઇન્દ્રનું એક નામ સહસ્રાક્ષ છે. જૈનાચાર્યોનું એવું મંતવ્ય છે કે ઇન્દ્રના પાંચસો મંત્રી છે. તેમની સલાહથી જ તે શાસનસૂત્રનું સંચાલન તથા રાજ્યવ્યવસ્થા કરે છે. આલંકારિક ભાષામાં મંત્રી, રાજાની આંખ હોય છે તે દૃષ્ટિથી પાંચમો મંત્રી હોવાથી ઇન્દ્ર 'સહસ્રાક્ષ' કહેવાય છે.

વૈદિક પરંપરા અનુસાર એક વાર ઇન્દ્ર ગૌતમ ઋષિની પત્ની અહલ્યા ઉપર આસક્ત થયાં. ઋષિ સહસ્રભગ થવાનો શ્રાપ દેવા જતા હતા પરંતુ ક્ષમાની અભ્યર્થના કરવાથી તેને સહસ્રાક્ષ થવાનો શ્રાપ આપ્યો જેથી તે સહસ્રાક્ષ કહેવાયા. ઋગ્વેદમાં પણ ઇંદ્રને સહસ્રાક્ષ કહેલ છે.[૧૦૫]

મહામેઘ (વૃષ્ટિ વગેરેના સ્વામી) તેના વશમાં હોવાથી મઘવા કહેવાય છે. 'પાક' નામના એક બળવાન દૈત્ય ઉપર શાસન કરવાથી તે પાકશાસન કહેવાયા. દક્ષિણાર્ધ ભરતના અધિપતિ હોવાથી તેને દક્ષિણાર્ધપતિ કહે છે. બત્રીસ લાખ વિમાનોના સ્વામી છે. ઐરાવત હાથીનો ઉપયોગ કરવાથી ઐરાવત અધિપતિ છે.[૧૦૬]

मूल:-

से णं तत्थ बत्तीसाए विमाणावाससयसाहस्सीणं, चउरासीए सामाणियसाहस्सीणं, तायत्तीसाए तायत्तीसगाणं, चउण्हं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

लोगपालाणं. अट्ठण्हं अग्गमहिसीणं, सपरिवाराणं तिण्हं परिसाणं, सत्तण्हं अणियाणं, सत्तण्हं अणियाहिवईणं, चउण्हं चउरासीए आयरक्खदेवसाहस्सीणं, अण्णेसिं च बहूणं सोहम्मकप्पवासीणं वेमाणियाणं देवाणं देवीण य आहेवच्चं पोरेवच्चं सामित्तं भट्टित्तं महत्तरगत्तं आणाईसरसेणावच्चं कारेमाणे पालेमाणे महयाहयनट्टगीयवाइयतंतीतलतालतुडियघणमुइंगपडुपडहवाइयरवेणं दिव्वाइं भोगभोगाइं भुंजमाणे विहरइ ॥ १४ ॥

અર્થ : તે ઇન્દ્ર બત્રીસ લાખ વિમાનોનું, ચોર્યાસી હજાર સામાનિક (ઇન્દ્રતુલ્ય ઋદ્ધિવાળા) દેવોનું, તેત્રીસ ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવ (મંત્રીતુલ્ય દેવોનો ત્રાયસ્ત્રિંશક દેવોને ઇન્દ્રના પૂજ્ય સ્થાનિય દેવ પણ કહેવામાં આવે છે.)[૧૦૭] ચાર લોકપાળના (સોમ, યમ, વરુણ, કુબેર) પરિવાર સહિત આઠ અગ્રમહિષીઓનું (પદ્મા, શિવા, શચી, અંજુ, અમલા, અપ્સરા, નવમિકા, રોહિણી) ત્રણ પરિષદોનું (બાહ્ય, મધ્યમ અને આભ્યંતર) સાત સૈન્ય (ગંધર્વ નાટક, અશ્વ, ગજ, રથ, સુભટ-પાયદળ અને વૃષભ) સાત સેનાપતિઓ, ત્રણ લાખ છત્રીસ હજાર અંગરક્ષક દેવો અને અન્ય અનેક સૌધર્મ દેવલોકમાં રહેલા દેવ-દેવીઓનું આધિપત્ય કરતા રહેતા હતા. તે બધાના અગ્રેસર હતા. સ્વામીની માફક તે પ્રજાનું પાલનપોષણ કરતા હતા અને ગુરુસમાન મહાન્આદરપાત્ર હતા. બધા દેવોની ઉપર પોતે નિયુક્ત કરેલા દેવોએ આપેલા આદેશને પ્રદર્શિત કરનારાં હતા. તે નિરંતર ઊંચ પ્રકારનું સંગીત, મધુર વીણા, કરતાલ, અન્ય વાદ્યિંત્ર, મેઘ ગંભીર રવ (અવાજ) કરનારા, મૃદંગ, શ્રેષ્ઠ ધ્વનિ ઉત્પન્ન કરનારા પડઘમ, આ બધાના મધુર શબ્દો શ્રવણ કરતા આનંદથી રહે છે.[૧૦૮]

વિવેચન : પ્રસ્તુત સૂત્રમાં ઇન્દ્રના વિરાટ વૈભવનું વર્ણન છે. ઇન્દ્રના આમોદ, પ્રમોદ હેતુ નાટ્ય સંગીત તથા વિવિધ વાદ્યિંત્રોનો ઉપયોગ થતો હતો.[૧૦૯]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः-

इमं च णं केवलकप्पं जंबुद्दीवं दीवं विउलेणं ओहिणा आभोएमाणे २ विहरइ, तत्थ णं समणं भगवं महावीरं जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे दाहिणड्ढभरहे माहणकुंडग्गामे नगरे उसभदत्तस्स माहणस्स कोडालसगोत्तस्स भारियाए देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगोत्ताए कुच्छिंसि गब्भत्ताए वक्कंतं पासइ, पासित्ता हट्ठतुट्ठचित्तमाणंदिए णंदिए परमाणंदिए पीइमणे परमसोमणसिए हरिसवसविसप्पमाणहियए धाराहयनीवसुरहिकुसुमचंचुमालइयऊससियरोमकूवे वियसियवरकमलनयणवयणे पयलियवरकडगतुडियकेऊरमउडकुंडलहारविरायंतवच्छे पालंबपलंबमाणघोलंतभूसणधरे ससंभमं तुरियं चवलं सुरिंदे सीहासणाओ अब्भुट्ठेइ, सीहासणाओ अब्भुट्ठित्ता पायपीढाओ पच्चोरुहइ वेरुलियवरिट्ठरिट्ठअंजणनिउणोवियमिसिमिसिंतमणिरयणमंडियाओ पाउयातो ओमुयइ, २ ओमुइत्ता एगसाडियं उत्तरासंगं करेइ, एगसाडियं उत्तरासंगं करित्ता अंजलिमउलियग्गहत्थे तित्थयराभिमुहे सत्तट्ठपयाइं अणुगच्छइ, अणुगच्छित्ता वामं जाणुं अंचेइ, वामं जाणुं २ त्ता दाहिणं जाणुं धरणितलंसि निवेसेइ, तिक्खुत्तो मुद्धाणं धरणि-तलंसि निवेसित्ता ईसिं पच्चुण्णमइ, पच्चुण्णमित्ता कडगतुडियथंभियाओ भुयाओ साहरइ, कड० २ त्ता करयलपरिग्गहियं सिरसावत्तं दसनहं मत्थए अंजलिं कट्टु एवं वयासी ॥ १५ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : તે ઇન્દ્ર પોતાના વિપુલ અવધિજ્ઞાનથી સંપૂર્ણ જંબુદ્વીપને જુએ છે. તે સમયે તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને જંબુદ્વીપની અંદર ભારતવર્ષના દક્ષિણાર્ધ ભરતના બ્રાહ્મણકુંડનગરમાં કોડાલ ગોત્રીય, ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની ભાર્યા જલંધર ગોત્રીયા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષીમાં ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થયેલા જુએ છે. તેનું હૃદય હૃષ્ટ, તુષ્ટ, આનંદિત, પરમાનંદિત અને પ્રીતિવાળું બની જાય છે. પરમ સદ્વિચારવાળું બને છે, હર્ષથી તેનું હૃદય પ્રફુલ્લિત થઈ જાય છે. મેઘધારાથી સિંચિત કદંબ વૃક્ષના સુગંધયુક્ત વિકસિત કુસુમોની માફક રોમાંચિત બની જાય છે. ખીલેલા ઉત્તમ કમળની જેમ નેત્ર તથા મુખ ખીલી ઊઠે છે. શ્રેષ્ઠ કડાં, પહોંચી, કેયુર (બાજુબંધ) મુગટ (શિરનું આભૂષણ) કુંડળ (કાનનાં ભૂષણ) તથા હારથી સુશોભિત વક્ષસ્થળવાળા, લાંબા, લટકતા વારંવાર ડોલતાં એવાં આભૂષણો ધારણ કરેલાં એવા સુરેન્દ્ર સહસા શીઘ્ર સિંહાસનથી ઊઠીને ઊભા થયા.[૧૦૬] પાદપીઠથી નીચે ઊતર્યા, નીચે ઊતરીને ઉત્તમ વૈડુર્ય વરિષ્ઠ, રિષ્ટ, અંજન વિગેરે રત્નોથી યુક્ત, જાણે કુશળ કારીગરોથી નિર્મિત હોય એવા ચમક દમકવાળા મણિ અને મોતીઓથી મંડિત, પાદુકા (ચાખડી) ઉતારી દુપટ્ટાથી ઉત્તરાસન કરીને (મોઢાની યતના કરીને) અંજલિથી બિડાયેલા અગ્ર હાથવાળા તે ઇન્દ્ર તીર્થંકર સન્મુખ સાત આઠ કદમ આગળ ચાલીને જમણા ઘૂંટણને ભૂમિ ઉપર રાખીને ત્રણ વાર મસ્તકને પૃથ્વી ઉપર લગાડી નમન કરી પછી સીધા થઈ કડાં અને ત્રુટિતથી યુક્ત ભુજાને સંકોચે છે. બંને ભુજાઓને સંકોચીને દસેય નખ એકાબીજાથી જોડાયેલા રહે એ રીતે ભેગા કરીને માથે અંજલિ અડાડી આ રીતે બોલ્યા :

मूलः-

नमोत्थु णं अरहंताणं भगवंताणं ॥ १ ॥ आइगराणं तित्थगराणं सयंसंबुद्धाणं ॥ २ ॥ पुरिसुत्तमाणं पुरिससीहाणं पुरिसवरपुंडरियाणं पुरिसवरगंधहत्थीणं ॥ ३ ॥ लोगुत्तमाणं लोगनाहाणं लोगहियाणं लोगपईवाणं लोगपज्जोयगराणं ॥ ४ ॥ अभय-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दयाणं चक्खुदयाणं मग्गदयाणं सरणदयाणं जीवदयाणं बोहि-दयाणं ॥ ५ ॥ धम्मदयाणं धम्मदेसयाणं धम्मनायगाणं धम्म-सारहीणं धम्मवरचाउरंतचक्कवट्टीणं ॥ ६ ॥ दीवो-ताणं सरणं गईपइट्ठा (णं) अप्पडिहयवरनाणदंसणधराणं वियट्टछउ-माणं ॥ ७ ॥ जिणाणं जावयाणं तिन्नाणं तारयाणं बुद्धाणं बोह-याणं मुत्ताणं मोयगाणं ॥८॥ सव्वन्नूणं सव्वदरिसीणं सिवम-यलमरुयमणंतमक्खयमव्वाबाहमपुणरावित्ति-सिद्धिगइनामधेयं-ठाणं संपत्ताणं नमो जिणाणं जियभयाणं ॥ ९ ॥

नमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स आदिगरस्स चरिमतित्थयरस्स पुव्वतित्थयरनिद्दिट्ठस्स जाव संपाविउका-मस्स वंदामि णं भगवंतं तत्थगयं इहगए पासउ मे भगवं तत्थगए इहगयं-ति कट्टु समणं भगवं महावीरं वंदइ नमंसइ, २ सीहासणवरंसि पुरत्थाभिमुहे सन्निसन्ने ॥ १६ ॥

અર્થ : અરિહંત ભગવાનને નમસ્કાર થાઓ. (અરિહંત ભગવાન કેવા છે?) ધર્મની આદિ કરનારા, ધર્મ–તીર્થની સ્થાપના કરનારા, પોતે પોતાની જ મેળે સમ્યક્ બોધને પામનારા, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ, પુરુષોમાં સિંહ, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ શ્વેત કમળ સમાન, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ ગંધહસ્તી સમાન, લોકમાં ઉત્તમ, લોકના નાથ, લોકના હિતકર્તા, લોકમાં દીપક સમાન. લોકમાં ઉદ્યોત કરનારા, અભયદાન આપનારા, જ્ઞાનરૂપી નેત્ર દેનારા, મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશક, શરણ આપનારા, સંયમ જીવન આપનારા, સમ્યક્ત્વ રૂપી બોધ દેનારા, ધર્મના ઉપદેશક, ધર્મના નેતા. ધર્મરથના સારથી છે. ચાર ગતિનો અંત કરનારા, શ્રેષ્ઠ ધર્મના ચક્રવર્તી છે. ભવસાગરમાં દ્વીપ સમાન, રક્ષણ કરનાર, શરણ રૂપ, આશ્રય રૂપ અને આધારરૂપ છે. અખંડ અનુપમ એવા શ્રેષ્ઠ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

જ્ઞાન-દર્શનના ધારણ કરનારા, પ્રમાદથી રહિત, સ્વયં રાગદ્વેષને જીતનારા, બીજાને જીતાડનારા, પોતે સંસાર સાગરથી તરી જનારા અને બીજાને તારનારા છે. પોતે બોધને પામેલા અને બીજાને બોધ આપનારા છે. પોતે કર્મથી મુક્ત છે અને બીજાને કર્મથી મુક્ત કરાવનાર છે. સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી છે તથા શિવરૂપ (મંગળમય) છે. અચળ–સ્થિર, અરુજ–રોગરહિત, અનંત–અંત રહિત, અક્ષય–ક્ષય રહિત, અવ્યાબાધ–બાધા પીડા રહિત, અપુનરાવૃત્તિ-જ્યાંથી ફરી પાછા ફરવું નથી એવા સિદ્ધ–ગતિ નામના સ્થાનને જેઓ પામી ગયા છે એવા ભયને જીતનારા, રાગદ્વેષને જીતનારા એવા જિન ભગવાનને મારા નમસ્કાર થાઓ.

નમસ્કાર થાઓ; શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને કે જેઓ ધર્મની આદિ કરનારા છે, ચરમ તીર્થંકર છે. પૂર્વ તીર્થંકરોએ બતાવેલા અને અપુનરાવૃત્તિ–સિદ્ધ–ગતિને પામવાની અભિલાષાવાળા છે. અહીં (સ્વર્ગમાં) રહેલો હું ત્યાં (દેવાનંદાના) ગર્ભમાં રહેલા ભગવાનને વંદન કરું છું. ત્યાં ભગવાન અહીં રહેલા મને જુઓ આ પ્રમાણે ભાવના ભાવીને દેવરાજ દેવેન્દ્ર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને વંદન અને નમન કરે છે. વંદન તથા નમસ્કાર કરીને પોતાના શ્રેષ્ઠ સિંહાસન ઉપર પૂર્વ દિશા તરફ મોઢું કરીને બેસે છે.

વિવેચન : પ્રસ્તુત સૂત્રનાં ત્રણ નામ ઉપલબ્ધ થાય છે. કલ્પસૂત્ર જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, વગેરે આગમોમાં શકેન્દ્ર દ્વારા વંદનમાં પ્રયુક્ત થવાથી તે શક્રસ્તવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. અનુયોગદ્વાર સૂત્રના આદાનપદ નામના ઉલ્લેખ અનુસાર આ સ્તુતિનું 'નમોત્થુણં" નામ પ્રારંભિક પદ ઉપરથી પ્રચલિત થઇ ગયેલ છે. યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિ, પ્રતિક્રમણ વૃત્તિ, વગેરે ગ્રંથોમાં તેનું નામ પ્રણિપાત સૂત્ર (નમસ્કાર સૂત્ર) આપેલ છે.

આ સ્તુતિ અત્યન્ત પ્રભાવોત્પાદક છે. તેના એકેક અક્ષરથી ભક્તિરસ ટપકે છે. આ સ્તુતિમાં તીર્થંકરોના આધ્યાત્મિક ગુણોનું ઉત્કીર્તન સર્વત્ર ખીલી ઉઠે છે. આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષને માટે સાધકે દિન પ્રતિદિન એકસો આઠવાર શ્રદ્ધાની સાથે સ્મરણ કરવું જોઇએ. જે સાધક ભક્તિ-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભાવનાથી તરબોળ થઈને તેનો પ્રતિદિન જાપ કરે છે. તેના ચરણોમાં અખિલ સંસારનો ભૌતિક અને આધ્યાત્મિક વૈભવ તેની મેળે આવીને ઉપસ્થિત થઈ જાય છે. તેના મનમાં કોઈ જાતની નિરાશા રહેતી નથી. તે સદા-સર્વદા સુખ અને આનંદમાં મશગૂલ રહે છે.

मूलः-

तए णं तस्स सक्कस्स देविंदस्स देवरन्नो अयमेयारूवे अज्झत्थिए चिंतिए पत्थिए मणोगए संकप्पे समुप्पज्जित्था-न एयं भूयं, न एयं भव्वं, न एयं भविस्सं, जण्णं अरहंता वा चक्कवट्टी वा बलदेवा वा वासुदेवा वा अंतकुलेसु वा पंतकुलेसु वा तुच्छकुलेसु वा दरिद्दकुलेसु वा किविणकुलेसु वा भिक्खागकुलेसु वा माहणकुलेसु वा आयाइंसु वा आयाइंति वा आयाइस्संति वा, एवं खलु अरहंता वा चक्कवट्टी वा बलदेवा वा वासुदेवा वा उग्गकुलेसु वा भोगकुलेसु वा राइण्णकुलेसु वा इक्खागकुलेसु वा खत्तियकुलेसु वा हरिवंसकुलेसु वा अन्नतरेसु वा तहप्पगारेसु विसुद्धजातिकुलवंसेसु आयाइंसु वा आयाइंति वा आयाइस्संति वा ॥ १७ ॥

અર્થ: તે પછી તે શક્ર, દેવેન્દ્ર દેવરાજને આવા પ્રકારનો અધ્યવસાય ચિંતન તથા અભિલાષા રૂપે મનમાં જાગૃત થયો. સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયો કે આવું પહેલાં કયારેય થયું નથી, વર્તમાનમાં થતું નથી તેમ ભવિષ્યમાં થશે નહિ કે અરિહંતો, (તીર્થંકરો) ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, વાસુદેવો, અંત્યકુળમાં, પ્રાંતકુળમાં, અધમકુળમાં તુચ્છકુળમાં, દરિદ્રકુળમાં, કૃપણકુળમાં, ભિક્ષુકકુળમાં, અથવા બ્રાહ્મણ કુળમાં જન્મ્યા હોય, જન્મતા હોય અથવા જન્મે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આ પ્રમાણે ખરેખર અરિહંતો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, વાસુદેવો, ઉગ્ર કુળમાં, ભોગ કુળમાં રાજન્ય કુળમાં, ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં, ક્ષત્રિય કુળમાં, હરિવંશ કુળમાં, તથા તેવા પ્રકારના બીજા પણ ઉત્તમ જાતિ ને કુળવાળા વંશોમાં જન્મ્યા હતા, જન્મે છે અને જન્મશે.

વિવેચન: ઉગ્ર કુળ, ભોગ કુળ, રાજન્ય કુળ અને ક્ષત્રિય કુળ આ કુળોની સ્થાપના ભગવાન ઋષભદેવે કરી હતી. રાજ્યની સુવ્યવસ્થા માટે રક્ષકદળ બનાવ્યું કે જેના અધિકારી દંડ વિગેરે ધારણ કરવાથી 'ઉગ્ર' કહેવાયા. મંત્રી–મંડળ બનાવ્યું કે જેના અધિકારી ગુરુસ્થાને હતા તેઓ 'ભોગ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. રાજાના નિકટના માણસો કે જે સમાન વયવાળા મિત્રરૂપમાં સલાહ–સૂચના આપનારા હતા તેઓ 'રાજન્ય' નામથી વિખ્યાત થયા. બાકીના અન્ય રાજકુળમાં ઉત્પન્ન ક્ષત્રિયોના નામથી ઓળખાયા.[૧૧૦]

ભગવાન ઋષભદેવ એક વરસથી કંઈક ઓછી ઉંમરના હતા ત્યારે નાભિરાજાની ગોદમાં ક્રીડા કરી રહ્યા હતા. તે સમયે શક્રેન્દ્ર હાથમાં શેરડીનો સાંઠો લઈને આવ્યા. ભગવાને હાથ લાંબો કર્યો.[૧૧૧] ત્યારે ઇન્દ્રે વિચાર્યું કે ભગવાન ઇક્ષુની ઇચ્છા કરી રહ્યા છે તેથી તેમનો વંશ ઇક્ષ્વાકુ બનો. આ પ્રમાણે ઇક્ષ્વાકુ વંશની સ્થાપના ઇન્દ્રે કરી.[૧૧૨]

હરિવર્ષ ક્ષેત્રથી લાવવામાં આવેલ યુગલથી હરિવંશ ઉત્પન્ન થયો.[૧૧૩]

તથા પ્રકારના અન્ય વિશુદ્ધ જાતિ-કુળ-વંશથી, તાત્પર્ય એ છે કે મહાનશક્તિ અને તેજસંપન્ન યોદ્ધા જેવા મલ્લવી તથા લિચ્છવી રાજવંશના રાજગણ, યુવરાજ, મહર્દ્ધિક રાજગણ કે જેના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વ ઉપર પ્રસન્ન થઈને પુરસ્કાર આપવામાં આવે એવા વીર, સન્નિવેશ નાયક, કુટુંબના નાયક વગેરે.

——— * દશ આશ્ચર્ય

मूलः-

अत्थि पुण एसे वि भावे लोगच्छेरयभूए अणंताहिं ओसप्पिणीउस्सप्पिणीहिं वीइक्कंताहिं समुप्पज्जति, (ग्रं. १००)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नामगोत्तस्स वा कम्मस्स अक्खीणस्स अवेइयस्स अणिज्जण्णस्स उदएणं जन्नं अरहंता वा चक्कवट्टी वा बलदेवा वा वासुदेवा वा अंतकुलेसु वा पंतकुलेसु वा तुच्छकुलेसु वा दरिद्दकुलेसु वा भिक्खागकुलेसु वा किविणकुलेसु वा माहणकुलेसु वा आयाइंसु वा आयाइंति वा आयाइस्संति वा कुच्छिंसि गब्भत्ताए वक्कमिंसु वा वक्कमंति वा वक्कमिस्संति वा, नो चेव णं जोणीजम्मणनिक्खमणेणं निक्खमिंसु वा निक्खमंति वा निक्खमिस्संति वा ॥ १८ ॥

અર્થ : પરંતુ લોકમાં આવા પ્રકારના આશ્ચર્યકારી કાર્યો પણ અનંત અવસર્પિણી ઉત્સર્પિણી વીતી ગયા પછી થાય છે. જ્યારે અરિહંત ભગવાન, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ તેવા પ્રકારના નામ ગોત્ર કર્મ ક્ષીણ ન થવાથી (સ્થિતિક્ષયના અભાવે) રસ વિપાક વડે કર્મ નહિ ભોગવવાને લીધે, કર્મોની નિર્જરા ન થવાથી તેમ જ તેવા કર્મના ઉદયથી તેઓ અન્ત કુળમાં, પ્રાન્ત કુળમાં, તુચ્છ કુળમાં, દરિદ્ર કુળમાં, કૃપણ કુળમાં, ભિક્ષુક કુળમાં, બ્રાહ્મણ કુળમાં, અતીતકાળમાં આવ્યા છે, વર્તમાનમાં આવે છે અને ભવિષ્યકાળમાં આવશે. કુક્ષિમાં ગર્ભરૂપે ભૂતકાળમાં ઉત્પન્ન થયા છે, વર્તમાનમાં થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ થશે. પરંતુ ભૂતકાળમાં પણ ત્યાં તેમણે જન્મ લીધો નથી, વર્તમાનમાં લેતા નથી તેમ ભવિષ્યમાં જન્મ લેશે પણ નહીં.

વિવેચન : આગમોના સમર્થ ટીકાકાર આચાર્ય અભયદેવે કહ્યું છે "જે વાત અભૂતપૂર્વ અને અલૌકિક છે જેને જોઈને મનમાં વિસ્મય ઉત્પન્ન થાય છે તે આશ્ચર્ય છે. આશ્ચર્ય અને અસંભવ શબ્દોના અર્થમાં ઘણું અંતર છે. અસંભવનો અર્થ છે કે કદી બની શકે નહિ પરંતુ આશ્ચર્ય અસંભવ નથી, કેવળ વિરલ ઘટના છે. અહિંયાં વિશ્વના અન્ય આશ્ચર્યોનું વર્ણન ન કરતાં કેવળ જૈનાગમોમાં આવેલ આશ્ચર્યોનું વર્ણન છે તેવું બૌદ્ધ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અને વૈદિક સાહિત્યમાં દૃષ્ટિગોચર થતું નથી. તેનો અર્થ એવો નથી કે તે પરંપરાઓમાં આશ્ચર્યજનક ઘટનાઓ નથી. ઘટનાઓ તો બની શકે છે પરંતુ તેઓએ તે ઘટનાઓનું આવી શૈલીથી નિરૂપણ કરેલ નથી.

સ્થાનાંગ,[૧૧૫] પ્રવચનસારોદ્ધાર[૧૧૬] અને કલ્પસૂત્રની વિભિન્ન ટીકાઓમાં દસ આશ્ચર્યોનો ઉલ્લેખ છે: (૧) ઉપસર્ગ (૨) ગર્ભાપહરણ (૩) સ્ત્રી તીર્થંકર (૪) અભાવિતપરિષદ્ (અયોગ્ય પરિષદ્) (૫) કૃષ્ણનું અપરકંકાગમન (૬) ચંદ્ર સૂર્યનું મૂળ વિમાન દ્વારા આકાશમાંથી ઊતરવું (૭) હરિવંશ કુળની ઉત્પત્તિ (૮) ચમરેન્દ્ર ઉત્પાત (૯) ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા એકસો આઠ એક સમયે સિદ્ધ (૧૦) અસંયતની પૂજા. આ બધાનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ અહીં પ્રસ્તુત કરવામાં આવે છે.

(૧) ઉપસર્ગ: એક વખત ભગવાન મહાવીર ધર્મનો ઉપદેશ કરતાં કરતાં શ્રાવસ્તીના ઉદ્યાનમાં પધાર્યા. ગણધર ગૌતમ ભિક્ષા માટે નગરીમાં ગયા. તેમણે સાંભળ્યું -ગોશાલક પોતે પોતાની જાતને જિન કે સર્વજ્ઞ-સર્વદર્શી કહે છે. ગૌતમે મહાવીરને નિવેદન કર્યું. મહાવીરે કહ્યું: "ગૌતમ, મંખલીપુત્ર ગોશાલક મારો કુશિષ્ય છે. તે જિન નહિ પરંતુ 'જિન' નો પ્રલાપ કરનારો છે. મહાવીરનું તે કથન શ્રાવસ્તીમાં પ્રસરી ગયું. ગોશાલકે પણ સાંભળ્યું – તેણે છઠના પારણાને માટે જતા મહાવીરના શિષ્ય આનંદને કહ્યું :– "હે આનંદ! ધન પ્રાપ્ત કરવાની લાલસાથી કેટલાક વણિકો અન્ન-પાણીની વ્યવસ્થા કરીને–વાસણ વગેરે લઈને વિદેશ ચાલ્યા-ભયંકર અરણ્યમાં પહોંચતા, સાથેનું જળ ખલાસ થઈ ગયું. તૃષાતુર બનીને જળની તપાસ કરતાં તેમણે ચાર રાફડા જોયા. પ્રથમ રાફડો ખોલતાં અમૃત જેવું મધુર જળ નીકળ્યું, જેને પ્રાપ્ત કરી બધાં આનંદમગ્ન બની ગયા. બીજો રાફડો ખોલ્યો તો ચમકતું સોનું નીકળ્યું. ત્રીજો રાફડો ખોલતાં અમૂલ્ય મણિ–મોતી વગેરે જવાહરાત ઉપલબ્ધ થયું. પરંતુ જેવા તેઓ ચોથો રાફડો ખોલવા માટે આગળ પગલું મૂકવા જતા હતા ત્યાં જ એક સુબુદ્ધિ નામના વણિકે રોકયા, પણ તેઓ માન્યા નહિ. તે રાફડો ખોલતાંની સાથે જ તેમાંથી દૃષ્ટિવિષ સર્પ નીકળ્યો, જેના ઝેરી ફુંફાડાથી બધા ત્યાં ભસ્મીભૂત થઈ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ગયા. આ રૂપક તમારા ધર્માચાર્ય મહાવીર ઉપર પણ ઘટિત થાય છે. તેમને પણ બધી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે, પરંતુ ખેદ છે કે તેમને હજી પણ સંતોષ નથી. તે મને 'મંખલીપુત્ર' 'છદ્મસ્થ' અને પોતાનો કુશિષ્ય કહે છે. તું જઈને તેને સાવધાન કરી દે, અન્યથા હું સ્વયં આવીને તેની દશા દુર્બુદ્ધિ પેલા વણિકપુત્રો જેવી કરી દઈશ.

આનંદ મુનિ ભગવાનની પાસે પહોંચ્યા. ગોશાલકનું ધમકીભર્યું કથન નિવેદિત કર્યું. સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી ભગવાન તો પહેલેથી જ જાણતા હતા. ભગવાને કહ્યું:– "આનંદ, તમે જાઓ, અને ગૌતમાદિ શ્રમણોને સૂચના આપી દો કે ગોશાલક અહીં આવી રહ્યો છે. કોઈ પણ શ્રમણે તેની સાથે સંભાષણ કરવું નહિ."

ગોશાલક મહાવીરની પાસે પહોંચ્યા અને બોલ્યા "હે કાશ્યપ! તમારો શિષ્ય મંખલીપુત્ર તો મરી ગયો છે, તે અન્ય હતો, હું અન્ય છું. તેના શરીરને પરીષહ સહન કરવામાં સુદૃઢ સમજીને મેં તેમાં પ્રવેશ કર્યો છે."

મહાવીરે કહ્યું: "ગોશાલક! જેમ કોઈ તસ્કરને છુપાવાનું સ્થાન પ્રાપ્ત ન થતાં તૃણની આડમાં છુપાવાનો પ્રયાસ કરે છે તેમ તું પણ અન્ય ન હોવા છતાં પણ પોતે પોતાની જાતને બીજો બતાવી રહેલ છે."

ભગવાન મહાવીરનું સત્ય કથન સાંભળીને ગોશાલક સ્તંભિત અને અવાક્ થઈ ગયો. મનમાં ને મનમાં ધુંધવાવા લાગ્યો. પોતાની જાતને છુપાવવાની દૃષ્ટિથી તે ફાવે તેમ પ્રલાપ કરવા લાગ્યો. મહાવીરની સામે જેમ તેમ બોલતાં જોઈને ભગવાનના અંતેવાસી શિષ્ય 'સર્વાનુભૂતિ' અને 'સુનક્ષત્ર' અણગારે કહ્યું –"હે ગોશાલક! તમારે તમારા ધર્માચાર્ય પ્રત્યે આ જાતની અશિષ્ટતા પ્રદર્શિત કરવી ન જોઈએ."

ગોશાલકે ક્રોધિત થઈને તે બન્ને અણગારોને તેજોલેશ્યાથી ત્યાં જ ભસ્મ કરીદીધા. બન્ને આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને આઠમા અને બારમા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા.[૧૧૭] ભગવાન દ્વારા પ્રતિબોધ આપવા છતાં પણ ગોશાલક સમજ્યો નહિ. "પયઃપાનં ભુજંગાનાં કેવલં વિષવર્ધનમ્" ની ઉક્તિ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અનુસાર તેણે ભગવાન મહાવીર ઉપર પણ તેજોલેશ્યા ફેંકી પરંતુ તે તેજોલેશ્યા ભગવાનની આસપાસ ફેરો ફરીને આકાશમાં ઊછળી અને ફરી ગોશાલકના શરીરમા સમાઈ ગઈ. પોતાની તેજોલેશ્યાથી ભગવાનને ભસ્મ થયેલા ન જોઈ ગોશાલક આકુળ-વ્યાકુળ થઈ ગયો. તે બોલ્યો—"હે કાશ્યપ! તું છ માસમાં પિત્ત અને દાહજ્વરથી પીડાઈને મરી જઈશ."

મહાવીરે કહ્યું: 'ગોશાલક! હું તો હજી સોળ વરસ સુધી ગંધહસ્તીની માફક આ ધરતી ઉપર વિચરણ કરીશ પરંતુ યાદ રાખજે, તું પોતે સાત રાતમાં પિત્ત-જ્વરથી પીડાઈને છદ્મસ્થ-અવસ્થામાં જ કાળ કરીશ."

ભગવાનની આ ભવિષ્યવાણી સિદ્ધ થઈ. તેજોલેશ્યાના પ્રભાવથી ભગવાન મહાવીરને પણ છ માસ સુધી પિત્ત-જ્વર અને રક્તાતિસાર થઈ ગયો હતો.[૧૧૮] કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી તીર્થંકરનો એવો અતિશય હોય છે કે તે જ્યાં કયાંક રહે છે ત્યાં અને તેની આસપાસ સો જોજન સુધી કોઈ પણ જાતનો વૈરભાવ, મરકી, રોગ, કે દુર્ભિક્ષ વગેરે ઉપદ્રવ થતો નથી.[૧૧૯] પરંતુ ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન થયા પછી અને તેમના જ સમવસરણમાં આવો ઉપસર્ગ થયો કે જે આશ્ચર્ય છે.

(૨) **ગર્ભાપહરણ** :- બીજું આશ્ચર્ય ગર્ભાપહરણ છે. તીર્થંકરોના ગર્ભનું અપહરણ થતું નથી પરંતુ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું થયું. દિગંબર પરંપરા પ્રસ્તુત ઘટના માન્ય કરતી નથી પરંતુ શ્વેતાંબર પરંપરાના માનનીય આગમોમાં તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે.

આચારાંગ,[૧૨૦] સમવાયાંગ,[૧૨૧] સ્થાનાંગ,[૧૨૨] આવશ્યકનિર્યુક્તિ[૧૨૩] વગેરેમાં સ્પષ્ટ વર્ણન છે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને બ્યાસી (૮૨) રાત્રિ-દિવસ પસાર થયા પછી એક ગર્ભમાંથી બીજા ગર્ભમાં લઈ જવામાં આવ્યા. ભગવતી સૂત્રમાં દેવાનંદા બ્રાહ્મણીનો પરિચય આપતાં ભગવાન મહાવીરે ગૌતમને કહ્યું: "હે ગૌતમ! દેવાનંદા બ્રાહ્મણી મારી માતા છે."[૧૨૪]

જૈનાગમોની માફક વૈદિક પરંપરામાં પણ ગર્ભ-પરિવર્તન વિધિઓનો ઉલ્લેખ છે. કંસ જ્યારે વસુદેવના સંતાનોને સમાપ્ત કરી નાખતો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

હતો ત્યારે વિશ્વાત્મા યોગમાયાને એવો આદેશ આપે છે કે તે દેવકીનો ગર્ભ રોહિણીના ઉદરમાં મૂકી દે. વિશ્વાત્માના આદેશ અને નિર્દેશથી યોગ-માયા દેવકીનો ગર્ભ રોહિણીના ઉદરમાં મૂકી દે છે ત્યારે પુરવાસી અત્યંત દુઃખની સાથે કહેવા લાગે છે 'અરેરે, બિચારી દેવકીનો ગર્ભ નષ્ટ થઈ ગયો.[૧૨૫]

આજનો યુગ વૈજ્ઞાનિક યુગ છે. વિજ્ઞાનીઓએ અનેક સ્થળો ઉપર એવું પરીક્ષણ કરીને સિદ્ધ કરી દીધું છે કે ગર્ભ-પરિવર્તન અસંભવ નથી. આના સંબંધમાં 'ગુજરાત વર્નાક્યૂલર સોસાયટી' દ્વારા પ્રકાશિત 'જીવન વિજ્ઞાન' (પાના ૮૩)માં એક વર્ણન પ્રકાશિત થયેલ છે તે દ્રષ્ટવ્ય છે.

"એક અમેરિકન ડોકટર એક ભાટિયા સ્ત્રીના પેટનું ઑપરેશન કરતા હતા. સમસ્યા એ હતી કે સ્ત્રી ગર્ભવતી હતી તેથી ડોકટરે એક ગાભણી બકરીનું પેટ ચીરીને તેના પેટનાં બચ્ચાંને વીજળીથી ચાલતા એક ડબ્બામાં રાખ્યું અને તે સ્ત્રીના પેટના બચ્ચાંને બકરીના પેટમાં રાખ્યું. ઑપરેશન કરી લીધા પછી ડોકટરે ફરીને સ્ત્રીનું બચ્ચું સ્ત્રીના પેટમાં અને બકરીનું બચ્ચું બકરીના પેટમાં મૂકી દીધું. કાળાંતરે સ્ત્રી અને બકરીએ જે બચ્ચાંઓને જન્મ આપ્યો તે સ્વસ્થ અને તંદુરસ્ત રહ્યાં."

(૩) **સ્ત્રી તીર્થંકર** :– તીર્થંકર પુરુષજ હોય છે,[૧૨૬] સ્ત્રી નહીં. પરંતુ પ્રસ્તુત અવસર્પિણી કાળમાં ઓગણીસમા તીર્થંકર મલ્લિ ભગવતી સ્ત્રી થઈ છે.[૧૨૭] મલ્લિ ભગવતીનો જીવ પૂર્વભવમાં અપર વિદેહના સલિલાવતી વિજયમાં મહાબળ રાજા હતો. [૧૨૮] તેમણે પોતાના છ મિત્રો સાથે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. મહાબળ મુનિના અંતરમાં એવો વિચાર પ્રગટયો કે અહીં હું મારા છ સાથીઓનો નેતા છું. જો હું તેમની સાથે સરખે–સરખાં જપ–તપ કરતો રહીશ તો ભવિષ્યમાં તેમનાથી જ્યેષ્ઠ અને શ્રેષ્ઠ બની શકીશ નહિ. એવી જાતનો વિચાર કરીને મહાબળ મુનિ પારણાંના વખતે બહાનાં કાઢી, ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યા. તપાદિના પ્રભાવથી તીર્થંકર નામકર્મનું ઉપાર્જન કર્યું,[૧૨૯] અને માયાના કારણે સ્ત્રીવેદનું;[૧૩૦] કે જેનાથી તે સ્ત્રી તીર્થંકર થયા.[૧૩૧] આ પણ એક આશ્ચર્ય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૪) **અભાવિત પરિષદ્ :–** તીર્થંકરનું પ્રવચન એટલું પ્રભાવપૂર્ણ અસરકારક હોય છે કે તે સાંભળીને ભૌતિકતામાં નિમગ્ન માનવ પણ ત્યાગમાર્ગનો સ્વીકાર કરી લે છે. ભગવાન શ્રી મહાવીરને જૃંભિકા ગામની બહાર ઋજુબાલિકા નદીને કિનારે શાલવૃક્ષની નીચે કેવળજ્ઞાન–કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું. દેવોએ કેવળજ્ઞાન મહોત્સવ ઊજવ્યો. સમવસરણની રચના થઈ. ભગવાને ત્યાં કોઈ પણ ચારિત્રધર્મ અંગીકાર કરનાર નથી એમ જાણીને એક ક્ષણ માત્ર પ્રવચન કર્યું.[૧૩૨] પરંતુ કોઈએ પણ ચારિત્રનો સ્વીકાર કર્યો નહિ.[૧૩૩] તે કારણથી પ્રથમ પરિષદ્ને અભાવિત કહેલ છે. તીર્થંકરનું પ્રવચન પાત્રની અપેક્ષાએ નિષ્ફળ ગયું, એ પણ એક આશ્ચર્ય છે.[૧૩૪]

(૫) **કૃષ્ણનું અપરકંકા ગમન :–** સતી શિરોમણિ દ્રૌપદીના રૂપ લાવણ્યની પ્રશંસા સર્વત્ર ફેલાઈ ગઈ હતી. નારદઋષિએ પણ સાંભળી અને તેને જોવા માટે રાજપ્રાસાદમાં પહોંચ્યા. દૃઢધર્મી દ્રૌપદીએ ગુરુબુદ્ધિથી નારદને નમસ્કાર કર્યા નહિ. નારદઋષિ તેને પોતાનું અપમાન સમજ્યા અને તે ક્રોધાયમાન થઈ ગયા. દ્રૌપદીને તે અપમાનનું ફળ ચખાડવા નારદે ઉપાય વિચાર્યો. ધાતકીખંડ દ્વીપના અપરકંકાધીશ પદ્મનાભ સમક્ષ કે જે પરદાર–લુબ્ધ હતો, દ્રૌપદીના રૂપનું વર્ણન કરતાં કહ્યું : "પાંડવોની પત્ની એટલી બધી સુંદર છે જાણે તે ચાંદનો કટકો હોય. જો તમે તેને મેળવી શકો તો તમારા અંતઃપુરની શોભામાં અને તેજમાં ઘણો વધારો થઈ જશે."

પદ્મનાભે પોતાના મિત્ર દેવની સહાયથી સૂતેલી દ્રૌપદીને પોતાના રાજમહેલમાં મંગાવી લીધી. દ્રૌપદીને ભોગની ભાષામાં અભ્યર્થના કરી પરંતુ પતિવ્રતા દ્રૌપદીએ તેને વિવેકપૂર્વક સમજાવીને રોકયા.

દ્રૌપદીને રાજમહેલમાં ન મેળવતાં પાંડવો ચિંતાતુર થયા, સર્વત્ર તપાસ ચલાવી; પરંતુ દ્રૌપદીનો કયાંય પત્તો લાગ્યો નહિ. દ્વારકાધીશ શ્રીકૃષ્ણને આ વાત જણાવી. કૃષ્ણે ઉપહાસ કરતાં કહ્યું– 'ખેદ છે કે તમે પાંચ પતિ હોવા છતાં પણ દ્રૌપદીનું રક્ષણ ન કરી શકયા.' પછી શ્રીકૃષ્ણે નારદઋષિ દ્વારા પત્તો મેળવી લીધો કે તે અપરકંકામાં છે. પાંડવો સહિત શ્રીકૃષ્ણ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ત્યાં પહોંચ્યા નૃસિંહરૂપ બનાવીને શ્રીકૃષ્ણે પદ્મનાભને પરાજિત કર્યો અને પાછા ફરતાં વિજયશંખ બજાવ્યો કે જેનો ગંભીર અવાજ તીર્થંકર મુનિસુવ્રતના પીયૂષવર્ષી પ્રવચનનું પાન કરતાં ધાતકીખંડસ્થ ભરતક્ષેત્રના વાસુદેવ શ્રી કપિલે સાંભળ્યો. તેઓ શ્રીકૃષ્ણ સાથે મેળાપ કરવા માટે શીઘ્ર ગતિથી ચાલ્યા પરંતુ શ્રી કૃષ્ણ તો પહેલાં જ ત્યાંથી નીકળી ચૂકયા હતા છેટેથી જ રથની ધ્વજા દેખીને કપિલ વાસુદેવે શંખનાદ કર્યો અને તેના પ્રત્યુત્તરમાં શ્રી કૃષ્ણે પણ શંખનાદ કર્યો.

એક એવો નિયમ છે કે વાસુદેવ અને ચક્રવર્તી સમ્રાટ પોતાની સીમાથી બહાર અન્ય સીમામાં જતા નથી પણ શ્રીકૃષ્ણ ગયા તે પણ એક આશ્ચર્ય છે.[૧૩૫]

(૬) **ચંદ્ર સૂર્યનું મૂળ વિમાને આવવું :–** એક વખત શ્રમણ ભગવાન શ્રી મહાવીર છદ્મસ્થાવસ્થામાં કૌશાંબીમાં બિરાજી રહ્યા હતા. તે વખતે ભગવાનનાં દર્શન માટે સૂર્ય અને ચંદ્ર બંને પોતાનાં શાશ્વત વિમાનોની સાથે ઉપસ્થિત થયા.[૧૩૬] સૂર્ય અને ચંદ્ર તીર્થંકરોના દર્શન હેતુથી આવે છે પરંતુ શાશ્વત વિમાનોમાં નહિ, છતાં પણ આવ્યા એ આશ્ચર્ય છે. આ સંબંધમાં એક જુદી માન્યતા એવી પણ છે કે ચંદ્ર-સૂર્યનું આગમન મહાવીરના સમવસરણમાં થયું. તે સમયે સતી મૃગાવતી પણ ત્યાં બેઠી હતી. રાત પડવા છતાં પણ અંધકાર ન થયો. ચંદ્ર, સૂર્ય ગયા, અંધકાર થયો. મૃગાવતી પોતાના સ્થાન ઉપર આવી, અગ્રણી સતી ચંદનબાળાએ મોડું (અકાળ-વેળા) થવાને લીધે ઠપકો આપ્યો ત્યારે આત્મઆલોચન કરતાં કરતાં મૃગાવતીને કેવળજ્ઞાન થઈ ગયું.[૧૩૭] આ ઘટના મહાવીરના ૨૪મા વર્ષાવાસની છે.

(૭) **હરિવંશ કુળની ઉત્પત્તિ :–** કૌશાંબીના 'સન્મુખ' નામના સમ્રાટે એક વખત વીરકની પત્ની વનમાળાને જોઈ. યૌવનના મદમાં મદમાતી વનમાળાના સૌંદર્યે સમ્રાટને ઉન્મત્ત બનાવી દીધો. સમ્રાટના અનુનય વિનયથી તે પણ પોતાના ધર્મથી ચ્યુત થઈને વીરકની ઝૂંપડી છોડીને તે ગગનચૂંબી રાજમહેલમાં પહોંચી. વીરક તેના વિયોગથી વ્યથિત થઈને પાગલ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બની ગયો. વરસાદની સોહામણી વેળા હતી. આકાશમાં ઊભરાઈ ઊભરાઈને ઘનઘોર ઘટાઓ આવી રહી હતી. ચારુ ચપલા ચમકી રહી હતી. વનમાળાની સાથે સમ્રાટ આમોદ પ્રમોદમાં તલ્લીન હતા. પિચકારી થૂંકવા માટે ગવાક્ષમાં જેવું મોઢું કાઢયું તેવું જ નીચે ઊભેલા વીરકની દયાજનક દશા જોઈને તેનું હૃદય દ્રવિત થઈ ગયું. વિચાર્યું –,ધિક્કાર છે અમોને! અમે વાસનાના કીડા છીએ.' એવો વિવેકનો પ્રકાશ જાગ્યો જ હતો ત્યાં તો આકાશમાંથી વીજળી પડી અને જોતજોતામાં બન્નેનાં પ્રાણ પંખેરું ઊડી ગયાં. વીરકે જ્યારે તે સાંભળ્યું ત્યારે તેનું મગજ સ્વસ્થ થઈ ગયું અને સંસારના વિનશ્વર સ્વભાવને સમજીને તે એક એકાંત શાંત વનમાં જઈ તપ કરવા લાગ્યો. પ્રશસ્ત ભાવનાથી 'સન્મુખ અને વનમાળા' ત્યાંથી હરિવર્ષ ક્ષેત્રમાં યુગલિયા બન્યા. અને વીરક પણ તપના પ્રભાવથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સૌધર્મ કલ્પમાં ત્રણ પલ્યોપમની સ્થિતિવાળો કિલ્વિષિક દેવ બન્યો.[૧૩૮] તે યુગલને ક્રીડા નિમગ્ન જોઈને તે દેવનું પૂર્વ વેર જાગૃત થઈ ગયું. તેણે વિચાર્યું -અહીંઆ પણ તેઓ સુખના સાગરમાં તરી રહ્યાં છે અને અહીંથી દેવલોકમાં જશે, ત્યાં પણ આ રીતે આનંદ કરશે તેથી એવો પ્રયત્ન કરું કે જેનાથી તેમનું ભાવિ જીવન દુઃખમય બને. દેવશક્તિથી બે ગાઉની ઊંચાઈને સો ધનુષ્યની કરી દીધી.[૧૩૯] ત્યાંથી બન્નેને ઉપાડીને ભરત ક્ષેત્રની ચંપાનગરીમાં લાવ્યો. ત્યાંના ઇક્ષ્વાકુ કુળના સમ્રાટનું નિધન થઈ ગયું હતું તેથી તે 'હરિ' ને ત્યાંનો સન્માનનીય સમ્રાટ બનાવ્યો અને 'હરિણી' ને રાજરાણી બનાવી. કુસંગતિથી બન્નેએ સાતે વ્યસનોનું સેવન કર્યું કે જેને લીધે તેઓ ત્યાંથી મરીને નરકમાં ગયા. યુગલિયા વ્યસનોનું સેવન કરતા નથી અને નરકમાં જતા નથી પણ તેઓ ગયા તેથી તે આશ્ચર્ય છે.

(૮) **ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત :–** અસુરરાજ ચમરેન્દ્ર પૂર્વભવમાં 'પૂરણ' નામનો એક બાળતપસ્વી હતો. તે છઠ છઠનું તપ કરતો અને પારણાને દિવસે લાકડાના ચાર પડવાળા પાત્રમાં ભિક્ષા લાવતો. પ્રથમ પડની ભિક્ષા મુસાફરોને આપતો, બીજા પડની ભિક્ષા પક્ષીઓને નાખતો, ત્રીજા પડની ભિક્ષા જળચરોને આપતો અને ચોથા પડની ભિક્ષા સમભાવથી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પોતે ગ્રહણ કરતો. બાર વરસ સુધી આ જાતનું ઘોર તપ કર્યું અને એક માસના અણસણ પછી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને ચમરચંચા રાજધાનીમાં ઇન્દ્ર બન્યો.

ઇન્દ્ર બનતાં જ તેણે અવધિજ્ઞાનથી પોતાની ઉપર સૌધર્માવતંસક વિમાનમાં શક્ર નામના સિંહાસન ઉપર શકેન્દ્રને દિવ્ય ભોગ ભોગવતા જોયા. તેના મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે આ મૃત્યુને ઇચ્છનારો, અશુભ લક્ષણવાળો, લજ્જા અને શોભા રહિત, ચોદશીનો જન્મનારો, હીનપુણ્યો કોણ છે? હું તેની શોભા નષ્ટ કરી નાખું પણ મારામાં એટલી શક્તિ કયાં છે? તે અસુરરાજ સુંસુમારપુર નગરના સન્નિકટવર્તી ઉપવનમાં અશોક વૃક્ષ નીચે કે જ્યાં ભગવાન મહાવીર છદ્મસ્થ અવસ્થાના બારમા વર્ષે ધ્યાનસ્થ ઊભા હતા, ત્યાં આવ્યો. તેણે ભગવાન મહાવીરનું શરણ ગ્રહણ કરી શકેન્દ્ર અને તેના દેવોને ત્રાસ આપવા માટે વિરાટ અને કદરૂપી વિકુર્વણા કરી અને સીધા સુધર્મા સભાના દ્વાર પાસે પહોંચીને ડરાવવા ધમકાવવા લાગ્યો. શકેન્દ્રે પણ કોપાયામાન થઈને તેનું વજ્ર આયુધ તેની તરફ ફેંકયું. અગ્નિની ચિનગારીઓ પ્રક્ષેપ કરતા વજ્રને જોઈને ચમરેન્દ્ર જે માર્ગે આવ્યો હતો તે માર્ગે પાછો ફરી ગયો. શકેન્દ્રે અવધિજ્ઞાનથી જોયું તો ખબર પડી કે તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરનું શરણું લઈને ત્યાં આવેલ હતો અને પાછો ભાગીને ત્યાં જઈ રહ્યો છે. રખેને! કયાંક તે વજ્ર ભગવાન મહાવીરને પીડા ન પહોંચાડે, એમ વિચારી તેને પકડવા એકદમ શીઘ્ર ગતિએ દોડયો. ચમરેન્દ્રે પોતાનું સૂક્ષ્મ રૂપ બનાવ્યું અને મહાવીરના ચરણારવિન્દોમાં લપાઈને છુપાઈ ગયો. વજ્ર મહાવીરની સમીપે પહોંચે તે પહેલાં જ ઇન્દ્રે વજ્રને પકડી લીધું અને ચમરેન્દ્રને મહાવીરનું શરણાગત હોવાથી ક્ષમા આપી. અસુરરાજ સૌધર્મ સભામાં કદી જતા નથી પરંતુ અનંતકાળ પછી તે અરિહંતનું શરણું લઈને ગયા તે પણ એક આશ્ચર્ય છે.[૧૪૦]

(૯) **ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા એકસો આઠ સિદ્ધઃ-** ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ અને તેના નવ્વાણું પુત્રો (ભરતને છોડીને) અને ભરતના

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આઠ પુત્રો એ રીતે પાંચસો ધનુષ્યની ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા એકસો આઠ સિદ્ધ એક જ સમયમાં થયા. [૧૪૧] ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા એકી સાથે બે સિદ્ધ થઈ શકે, એકસો આઠ સિદ્ધ એકી સાથે થતા નથી તેવો શાશ્વત નિયમ છે. [૧૪૨] પરંતુ તે થયા તેથી આશ્ચર્ય થયું. આવશ્યક નિર્યુક્તિ [૧૪૩] આદિમાં દસ સહસ્ત્ર મુનિઓની સાથે ભગવાન શ્રી ઋષભદેવની નિર્વાણ પ્રાપ્તિનો ઉલ્લેખ છે. તે પૃથક્ પૃથક્ સમય અને ન્યૂનાધિક અવગાહનાની દૃષ્ટિથી છે. એક સમયમાં એકસો આઠથી અધિક સિદ્ધ થતા નથી. [૧૪૪]

(૧૦) **અસંયત પૂજા:-** સંયત સદા પૂજનીય તથા વંદનીય હોય છે પરંતુ સંયતની માફક અસંયતની પૂજા થવી તે એક મહાન આશ્ચર્ય છે. પ્રસ્તુત અવસર્પિણી કાળમાં ભગવાન સુવિધિનાથના તીર્થમાં એવો સમય આવ્યો કે જે સમયે શ્રમણ અને શ્રમણીઓ રહી નહિ અને અસંયતીઓની જ પૂજા થઈ. એ પણ એક આશ્ચર્ય છે. [૧૪૫]

આ દશ આશ્ચર્ય નીચેના તીર્થંકરોના સમયમાં થયેલ છે: (૧) ભગવાન ઋષભદેવના સમયે ઉત્કૃષ્ટ અવગાહનાવાળા એકસો આઠ મુનિઓ મોક્ષે ગયા. (૨) ભગવાન શીતળનાથના સમયે હરિવંશની ઉત્પત્તિ થઈ. (૩) ભગવાન અરિષ્ટનેમિના સમયે શ્રીકૃષ્ણ અપરકંકામાં ગયા. (૪) મલ્લિ ભગવતી સ્વયં સ્ત્રી તીર્થંકર થયા. (૫) ભગવાન સુવિધિનાથના તીર્થકાળમાં અસંયતની પૂજા થઈ. બાકીના પાંચ આશ્ચર્ય (૬) ગર્ભાપહરણ (૭) ચમરેન્દ્રનો ઉત્પાત (૮) અભાવિત પરિષદ્ (૯) સૂર્યચંદ્રનું મૂળવિમાન દ્વારા આકાશમાંથી ઊતરવું અને (૧૦) અરિહંતને ઉપસર્ગ તે ભગવાનશ્રી મહાવીરના સમયમાં થયા. [૧૪૬]

मूलः-

अयं च णं समणे भगवं महावीरे जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे माहणकुंडग्गामे नयरे उसभदत्तस्स माहणस्स कोडालसगोत्तस्स भारिआए देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगुत्ताए कुच्छिंसि गब्भत्ताए वक्कंते ॥ १९ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : (શક્રેન્દ્ર વિચાર કરે છે) તે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં, ભરતક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણકુંડ ગ્રામ નામના નગરમાં કોડાલગોત્રીય ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની પત્ની જલંધરગોત્રીયા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે આવ્યા છે.

——— * હરિણૈગમેષીને આહ્વાન

मूलः—

तं जीयमेयं तीयपच्चुप्पण्णमणागयाणं सक्काणं देविंदाणं देवराईणं अरहंते भगवंते तहप्पगारेहिंतो अंतकुलेहिंतो वा पंत० तुच्छ० दरिद्द० भिक्खाग० किविणकुलेहिंतो वा तहप्पगारेसु उग्गकुलेसु वा भोगकुलेसु वा राइन्नकुलेसु वा नाय० खत्तिय० हरिवंस० अण्णतरेसु वा तहप्पगारेसु विसुद्धजातिकुलवंसेसु वा साहरावित्तए । तं सेयं खलु मम वि समणं भगवं महावीरं चरिमतित्थयरं पुव्वतित्थयरनिद्दिट्ठं माहणकुंडग्गामाओ नयराओ उसभदत्तस्स माहणस्स कोडालसगोत्तस्स भारियाए देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगोत्ताए कुच्छीओ खत्तियकुंडग्गामे नयरे नायाणं खत्तियाणं सिद्धत्थस्स खत्तियस्स कासवगोत्तस्स भारियाए तिसलाए खत्तियाणीए वासिट्ठसगोत्ताए कुच्छिंसि गब्भत्ताए साहरावित्तए, जे वि य णं से तिसलाए खत्तियाणीए गब्भे तं पि य णं देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगोत्ताए कुच्छिंसि गब्भत्ताए साहरावित्ताए त्ति कट्टु एवं संपेहेइ, एवं संपेहित्ता हरिणेगमेसिं पायत्ताणियाहिवइं देवं सद्दावेइ, हरिणेगमेसि० देवं सद्दावित्ता एवं वयासी ॥ २० ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : ભૂતકાળ, વર્તમાનકાળ અને ભવિષ્યકાળના દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રેન્દ્રનો એવો જીતાચાર છે કે અરિહંત ભગવાનને, તેવા પ્રકારના અંતકુળ, પ્રાંતકુળ, તુચ્છકુળ, દરિદ્રકુળ, ભિક્ષુકકુળ, કૃપણકુળમાં આવ્યાં હોય તો તેમને ત્યાંથી ઉપાડીને ઉગ્રકુળ, ભોગકુળ, રાજન્યકુળ, જ્ઞાતકુળ, ક્ષત્રિયકુળ, હરિવંશકુળ અને તે જાતના બીજા પણ વિશુદ્ધ જાતિ કુળ વંશોમાં સમ્યક્ પણે (સંહરિત) લાવીને મૂકવા. તેથી મારા માટે આ શ્રેયસ્કર છે કે ચરમ તીર્થંકર શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને કે જે પૂર્વ તીર્થંકરો દ્વારા નિર્દિષ્ટ છે, બ્રાહ્મણકુંડ ગ્રામ નગરથી–કોડાલ ગોત્રીય ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની પત્ની જાલંધર ગોત્રીયા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીના ઉદરમાંથી ક્ષત્રિયકુંડ ગ્રામ નગરના જ્ઞાતવંશીય ક્ષત્રિયોમાંના કાશ્યપગોત્રીય સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની ભાર્યા વાસિષ્ઠ ગોત્રીય ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીના ઉદરમાં ગર્ભરૂપ પરિવર્તન કરવું, અને જે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીનો ગર્ભ છે તેને તે દેવાનંદા બ્રાહ્મણીના ઉદરમાં ગર્ભરૂપે સ્થાપિત કરવો. શક્રેન્દ્રે આ રીતે વિચાર કર્યો અને વિચાર કરીને પાયદળ સેનાના અધિપતિ હરિણૈગમેષી[૧૪૭] દેવને બોલાવે છે. બોલાવીને તેને આ પ્રમાણે આદેશ કરે છે.

मूलः–

एवं खलु देवाणुप्पिया ! न एयं भूयं, न एयं भव्वं, न एवं भविस्सं, जन्नं अरहंता वा चक्कवट्टी वा, बलदेवा वा, वासुदेवा वा, अंतकुलेसु वा पंत० किविण० दरिद्द० तुच्छ० भिक्खागकुलेसु वा आयाइंसु वा ३ एवं खलु अरहंता वा चक्क० बल० वासुदेवा वा उग्गकुलेसु वा भोगकुलेसु वा राइन्न० नाय० खत्तिय० इक्खाग० हरिवंसकुलेसु वा अन्नयरेसु वा तहप्पगारेसु विसुद्धजाइकुलवंसेसु आयाइंसु वा ३ ॥ २१ ॥

અર્થ : હે દેવાનુપ્રિય નિશ્ચયથી આ પ્રમાણે અતીત (ભૂત) કાળમાં બન્યું નથી, વર્તમાનમાં એવું બનતું નથી અને ભવિષ્યમાં એવું બનશે નહિ કે અરિહંતો, ચક્રવર્તી ઓ બળદેવો, વાસુદેવો એવા મહાપુરુષો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અંતકુળ, પ્રાંતકુળ, કૃપણકુળ, દરિદ્રકુળ, તુચ્છકુળ, ભિક્ષુકકુળ, વગેરેમ ભૂતકાળે આવ્યા હોય, વર્તમાને આવતા હોય, અથવા ભવિષ્યમાં આવે નિશ્ચયથી અરિહંતો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, વાસુદેવો, ઉગ્રકુળમાં, ભોગકુળમાં રાજન્યકુળમાં, જ્ઞાતકુળમાં, ક્ષત્રિયકુળમાં, ઇક્ષ્વાકુકુળમાં, હરિવંશકુળમાં તથ તેવા પ્રકારના વિશુદ્ધ કુળ વંશોમાં અતીતકાળમાં આવ્યા હતા. વર્તમાનમ આવે છે અને ભવિષ્યમાં આવશે.

मूलः—

अत्थि पुण एस वि भावे लोगच्छेरयभूए अणंताहिं ओसप्पिणि-उस्सप्पिणीहिं विइक्कंताहिं समुप्पज्जति, नाम-गोत्तस्स वा कम्मस्स अक्खीणस्स अवेइयस्स अणिज्जिन्नस्स उदएणं जन्नं अरहंता वा चक्कवट्टी वा बलदेवा वा वासुदेवा वा अंतकुलेसु वा पंतकुलेसु वा तुच्छकुलेसु वा किविणकुलेसु वा दरिद्दकुलेसु वा भिक्खागकुलेसु वा आयाइंसु वा ३, नो चेव णं जोणीजम्मणनिक्खमणेणं निक्खमिंसु वा ३ ॥ २२ ॥

અર્થ : પરંતુ આવો પણ ભાવ થયો છે કે જે લોકોમાં આશ્ચર્યભૂત છે. આવી ઘટના અનંત અવસર્પિણી, ઉત્સર્પિણી પસાર થતાં કવચિત બને છે. જ્યારે નામ ગોત્ર કર્મ ક્ષીણ થતું નથી, તેનું પૂર્ણ વેદન થતું નથી, પૂર્ણ રીતે નિર્જરતું નથી ત્યારે તે ઉદયમાં આવે છે તે વખતે અરિહંતો, ચક્રવર્તીઓ, બળદેવો, વાસુદેવો, અંતકુળમાં પ્રાંતકુળમાં, ભિક્ષુકકુળમાં, ભૂતકાળમાં આવ્યાં હતા, વર્તમાનમાં આવે છે અને ભવિષ્યમાં આવશે. પરંતુ તેઓએ ત્યાં ભૂતકાળમાં જન્મ લીધો નથી, વર્તમાનમાં લેતા નથી અને ભવિષ્યમાં જન્મ લેશે નહિ.

मूल :—

अयं च णं समणे भगवं महावीरे जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे माहणकुंडग्गामे नयरे उसभदत्तस्स माहणस्स कोडालसगो-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

त्तस्स भारियाए देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगोत्ताए कुच्छिंसि गब्भत्ताए वक्कंते ॥ २३ ॥

અર્થ : (પરંતુ) આ શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપના ભરક્ષેત્રના બ્રાહ્મણકુંડગ્રામ નામના નગરમાં કોડાલગોત્રીય ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની પત્ની જાલંધર ગોત્રીયા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીના ઉદરમાં ગર્ભપણે ઉત્પન્ન થયેલ છે.

मूल :—

तं जीयमेयं तीयपच्चुप्पण्णमणागयाणं सक्काणं देविंदाणं देवराईणं अरहंते भगवंते तहप्पगारेहिंतो वा अंत० पंत० तुच्छ० किविण० दरिद्द० वणीमग० जाव माहणकुलेहिंतो तहप्पगारेसु वा उग्गकुलेसु वा भोगकुलेसु वा राइन्न० नाय० खत्तिय० इक्खाग० हरिवंस० अण्णयरेसु वा तहप्पगारेसु विसुद्धजाति-कुलवंसेसु साहरावित्तए ॥ २४ ॥

અર્થ :– એટલે અતીતકાળના, વર્તમાનકાળના અને ભવિષ્યકાળના દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રેન્દ્રોનું આ કર્તવ્ય (કુળપરંપરા–કુળાચાર) છે કે તે અરિહંત ભગવંતને તેવા પ્રકારના અંતકુળ, પ્રાંતકુળ, તુચ્છકુળ, કૃપણકુળ દરિદ્રકુળ, ભિક્ષુકકુળ અથવા તો બ્રાહ્મણકુળોમાંથી ઉપાડી તેવા ઉગ્રકુળોમાં ભોગકુળોમાં, રાજન્યકુળોમાં જ્ઞાતૃવંશના કુળોમાં, ક્ષત્રિયવંશના કુળોમાં ઇક્ષ્વાકુ વંશના કુળોમાં, હરિવંશ અથવા તેવા પ્રકારના અન્ય પણ વિશુદ્ધ જાતિ કુળવાળા વંશોમાં પરિવર્તિત કરી દે છે.

मूल :–

तं गच्छ णं तुमं देवाणुप्पिया ! समणं भगवं महावीरं माहणकुंडग्गामाओ नयराओ उसभदत्तस्स माहणस्स कोडाल-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सगोत्तस्स भारियाए देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगोत्ताए कुच्छीओ खत्तियकुंडग्गामे नयरे नायाणं खत्तियाणं सिद्धत्थस्स खत्तियस्स कासवसगोत्तस्स भारियाए तिसलाए खत्तियाणीए वासिट्ठसगोत्ताए कुच्छिंसि गब्भत्ताए साहराहि, साहरित्ता मम एयमाणत्तियं खिप्पमेव पच्चप्पिणाहि ॥ २५ ॥

અર્થ : તેથી (હરિણૈગમેષીને આદેશ આપતાં) હે દેવાનુપ્રિય! તું જા અને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને બ્રાહ્મણકુંડ ગ્રામ નગરથી કોડાલ ગોત્રીય ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની પત્ની જલંધર ગોત્રીય દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાંથી ક્ષત્રિયકુંડ ગ્રામ નગરના જ્ઞાતવંશીય ક્ષત્રિયોના કાશ્યપગોત્રીય સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની વાસિષ્ઠ ગોત્રીયા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં ગર્ભરૂપે સ્થાપિત કર અને ગર્ભપણે સ્થાપિત કરીને ફરી પાછી મારી આજ્ઞા મને અર્પિત કર અર્થાત્ મને સૂચિત કર.

मूल :—

तए णं से हरिणेगमेसी पायत्ताणियाहिवई देवे सक्केणं देविंदेणं देवरन्ना एवं वुत्ते समाणे हट्ठे जाव हयहियए करयल जाव त्ति कट्टु एवं जं देवो आणवेइ त्ति आणाए विणएणं वयणं पडिसुणेइ, वयणं पडिसुणित्ता सक्कस्स देविंदस्स देवरन्नो अंतियाओ पडिनिक्खमइ पडिनिक्खमित्ता उत्तरपुरच्छिमदिसिभागं अवक्कमइ, अवक्कमित्ता वेउव्वियसमुग्घाएणं समोहणइ, वेउव्वियसमुग्घाएणं समोहणइत्ता, संखेज्जाइं जोयणाइं दंडं निसिरइ। तंजहा-रयणाणं वयराणं वेरुलियाणं लोहियक्खाणं मसारगल्लाणं हंसगब्भाणं पुलयाणं सोगंधियाणं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

जोइरसाणं अंजणाणं अंजणपुलयाणं रययाणं जायरूवाणं सुभगाणं अंकाणं फलिहाणं रिट्ठाणं अहाबायरे पोग्गले परिसाडेइ, २ त्ता अहासुहुमे पोग्गले परियादियति ॥ २६ ॥

અર્થ: ત્યારબાદ પદાતિ સેનાના સેનાપતિ હરિણૈગમેષી દેવ દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રેન્દ્રની આ આજ્ઞા સાંભળીને પ્રસન્ન થયા યાવત હર્ષિત હૃદયથી બન્ને હાથ ભેગા કરી અંજલિબદ્ધ થઈને "દેવની જેવી આજ્ઞા" આ પ્રમાણે તે આજ્ઞા-વચનનો વિનયપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે અને સ્વીકાર કરીને દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રેન્દ્રની પાસેથી નીકળે છે, નીકળીને ઉત્તરપૂર્વ દિશા તરફ અર્થાત ઈશાન ખૂણામાં જાય છે. ત્યાં જઈને વૈક્રિયસમુદ્ઘાતથી સ્વશરીરમાં સ્થિત આત્મપ્રદેશોનાં કે કર્મપુદ્ગળોના સમુહને સંખ્યાત યોજન વિસ્તૃત લાંબા ડંડાના આકારના બહાર કાઢે છે. ભગવાનને એક ગર્ભમાંથી બીજા ગર્ભમાં સ્થાપિત કરવા માટે, પોતાના શરીરને અત્યંત નિર્મળ બનાવવા માટે શરીરમાં રહેલા સ્થૂળ પુદ્ગળ પરમાણુઓને બહાર કાઢે છે. જેવા રત્નનાં, વજ્રના, વૈડૂર્યનાં, લોહિતાક્ષનાં, મસારગલ્લનાં. હંસગર્ભનાં પુલકનાં, સૌગન્ધિકનાં જ્યોતિરસનાં, અંજનના, અંજનપુલકનાં, રજતનાં જાતરૂપનાં, સુભગનાં, અંકનાં, સ્ફટિકનાં અને અરિષ્ટ વગેરે બધી જાતના રત્નોનાં જેવાં સ્થૂળ પુદ્ગળો કાઢે છે અને તેના બદલે સૂક્ષ્મ અને સારરૂપ પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરે છે.

मूलः-

परियादित्ता दोच्चं पि वेउव्वियसमुग्घाएणं समोहणइ, समोहणित्ता उत्तरवेउव्वियं रूवं विउव्वइ, उत्तरवेउव्वियं रूवं विउव्वित्ता ताए उक्किट्ठाए तुरियाए चवलाए चंडाए जयणाए उद्धुयाए सिग्घाए दिव्वाए देवगईए वीयीवयमाणे वीयी २ तिरियमसंखेज्जाणं दीवसमुद्दाणं मज्झं मज्झेणं जेणेव जंबुद्दीवे

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दीवे जेणेव भारहे वासे जेणेव माहणकुंडग्गामे नयरे जेणेव उसभदत्तस्स माहणस्स गिहे जेणेव देवाणंदा माहणी तेणेव उवागच्छइ, तेणेव उवागच्छित्ता आलोए समणस्स भगवओ महावीरस्स पणामं करेइ, करित्ता देवाणंदाए माहणीए सपरिजणाए ओसोवणिं दलयइ, ओसोवणिं दलइत्ता असुहे पोग्गले अवहरइ, अवहरित्ता सुहे पोग्गले पुक्खिवइ, सुहे पोग्गले पक्खिवइत्ता 'अणुजाणउ मे भगवं! तिकट्टु समणं भगवं महावीरं अव्वाबाहं अव्वाबाहेणं करयलसंपुडेणं गिण्हइ, समणं भगवं महावीरं अव्वाबाहं० २ त्ता जेणेव खत्तियकुंडग्गामे नयरे, जेणेव सिद्धत्थस्स खत्तियस्स गिहे, जेणेव तिसला खत्तियाणी तेणेव उवागच्छइ, तेणेव उवागच्छित्ता तिसलाए खत्तियाणीए सपरिजणाए ओसोवणिं दलयइ ओसोवणिं दलयित्ता असुहे पोग्गले अवहरइ, असुहे पोग्गले अवहरित्ता सुहे पोग्गले पक्खिवइ, सुहे पोग्गले पक्खिवइत्ता समणं भगवं महावीरं अव्वाबाहं अव्वाबाहेणं तिसलाए खत्तियाणीए कुच्छिंसि गब्भत्ताए साहरइ। जे वि य णं ते तिसलाए खत्तियाणीए गब्भे तं पि य णं देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगोत्ताए कुच्छिंसि गब्भत्ताए साहरइ, साहरित्ता जामेव दिसं पाउब्भूए तामेव दिसिं पडिगए ॥ २७ ॥

અર્થ :– આ રીતે તે (હરિણૈગમેષી) ભગવાનની પાસે જવા માટે પોતાના શરીરને શ્રેષ્ઠ બનાવવા સૂક્ષ્મ અને શુભ પુદ્ગળોને ગ્રહણ કરીને ફરીને બીજી વાર પણ વૈક્રિય સમુદ્ઘાત કરે છે. પોતાના મૂળ શરીરથી જૂદું બીજું ઉત્તર વૈક્રિય શરીર બનાવે છે. બનાવીને ઉત્કૃષ્ટ, ત્વરાયુક્ત

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ચપળ, અત્યંત તીવ્રગતિવાળી, પ્રચંડ વેગવાળી, શીઘ્ર, દિવ્ય દેવગતિથી ચાલે છે. ચાલીને તિરછા અસંખ્યદ્વીપ સમુદ્રોના મધ્યમાં થઈને જ્યાં જંબુદ્વીપ છે, જ્યાં ભરતક્ષેત્ર–ભારતવર્ષ છે, જ્યાં બ્રાહ્મણકુંડગ્રામ નગર છે, જ્યાં ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણનું ઘર છે, જ્યાં દેવાનંદા બ્રાહ્મણી છે ત્યાં આવે છે. ત્યાં આવીને ગર્ભમાં રહેલા શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને જોતાં જ પ્રણામ કરે છે. પ્રણામ કરીને દેવાનંદા બ્રાહ્મણીને અને બધા પરિજનોને અવસ્વાપિની નિદ્રા (બેભાન બનાવી દેનારી નિદ્રા) આપે છે અર્થાત્ સુવરાવી દે છે. અવસ્વાપિની નિદ્રા આપીને અશુભ પુદ્ગળોને દૂર કરે છે. દૂર કરીને શુભ પુદ્ગળોને સ્થાપિત કરીને 'હે ભગવાન! આપની આજ્ઞા હોજો' એમ કહીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને જરા પણ કષ્ટ ન થાય એ રીતે અંજલિ (બંને હાથો) માં ગ્રહણ કરે છે. ગ્રહણ કરીને જ્યાં ક્ષત્રિય કુંડગ્રામ નગર છે, જ્યાં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયનું ઘર છે, જ્યાં ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી છે ત્યાં આવે છે. ત્યાં આવીને ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીને તથા તેના પરિવારને અવસ્વાપિની નિદ્રા આપે છે. અવસ્વાપિની નિદ્રામાં સુવરાવીને અશુભ અને અસ્વચ્છ પદ્ગળોને દૂર કરે છે અને શુભ પુદ્ગળોને પ્રક્ષિપ્ત કરે છે. શુભ પુદ્ગળોને પ્રક્ષિપ્ત કરીને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને સુખપૂર્વક બાધારહિત ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં (ઉદરમાં) ગર્ભરૂપે સ્થાપિત કરે છે અને જે જાલંધર ગોત્રીયા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાં ગર્ભ હતો તેને ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં (ઉદરમાં) સ્થાપિત કરે છે. સ્થાપિત કરીને જે દિશાએથી તે આવ્યો હતો તે દિશામાં ફરી ચાલ્યો જાય છે. ૧૪૮

मूलः-

उक्किट्ठाए तुरियाए चवलाए जइणाए उद्धुयाए सिग्घाए दिव्वाए देवगईए तिरियमसंखेज्जाणं दीवसमुद्दाणं मज्झं मज्झेणं जोयणसाहस्सीएहिं विग्गहेहिं उप्पयमाणे २ जेणामेव सोहम्मे कप्पे सोहम्मवडिंसए विमाणे सक्कंसि सीहासणंसि सक्के देविंदे देवराया तेणामेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सक्कस्स देविंदस्स देवरन्नो एयमाणत्तियं खिप्पामेव पच्चप्पिणइ ॥ २८ ॥

અર્થ : જ્યારે તે પાછો જાય છે ત્યારે તે ઉત્કૃષ્ટ, ત્વરિત (શીઘ્રતાયુક્ત) ચપળ (સ્ફૂર્તિયુક્ત) વેગયુક્ત, ઉપર તરફ જનારી શીઘ્ર દિવ્ય દેવગતિથી તિરછા અસંખ્યાત દ્વીપ સમુદ્રોની વચ્ચોવચ્ચ થઈને અને હજાર-હજાર યોજનનાં વિરાટ પગલાં ભરતો ઉપર ચડે છે, ઉપર ચડીને જે તરફ સૌધર્મ નામનું કલ્પ છે, સૌધર્માવતંસક વિમાન છે તેમાં શક્ર નામના સિંહાસન ઉપર દેવેન્દ્ર દેવરાજ શકેન્દ્ર બેઠા છે ત્યાં આવે છે. આવીને દેવેન્દ્ર દેવરાજ શક્રને તેની આજ્ઞા શીઘ્ર પાછી સમર્પિત કરે છે અર્થાત્ આજ્ઞાનુસાર કાર્ય કરી દીધાની સૂચના આપે છે.

मूलः-

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे तिण्णाणोवगए यावि होत्था, साहरिज्जिस्सामि त्ति जाणइ, साहरिज्जमाणे नो जाणइ, साहरिए मि त्ति जाणइ ॥ २९ ॥

અર્થ : તે કાળે તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ત્રણ જ્ઞાનથી યુક્ત હતા. મને સંહરણ કરવામાં આવશે તે જાણતા હતા. સંહરણ થતું હતું તે જાણતા ન હતા પણ સંહરણ થઈ ગયું તે જાણતા હતા.[૧૪૯]

मूलः---

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे जे से वासाणं तच्चे मासे पंचमे पक्खे आसोयबहुले तस्स णं आसोयबहुलस्स तेरसीपक्खेणं बासीइराइंदिएहिं विइक्कंतेहिं तेसीइमस्स राइंदियस्स अंतरा वट्टमाणे हियाणुकंपएणं देवेणं हरिणेगमेसिणा सक्कवयणसंदिट्ठेणं माहणकुंडग्गामाओ नयराओ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उसभदत्तस्स माहणस्स कोडालसगोत्तस्स भारियाए देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगोत्ताए कुच्छीओ खत्तियकुंडग्गामे नयरे नायाणं खत्तियाणं सिद्धत्थस्स खत्तियस्स कासवगोत्तस्स भारियाए तिसलाए खत्तियाणीए वासिट्ठसगोत्ताए पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि हत्थुत्तराहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं अव्वाबाहं अव्वाबाहेणं कुच्छिंसि साहरिए ॥ ३० ॥

અર્થ: તે કાળે તે સમયે જ્યારે વર્ષાઋતુ ચાલતી હતી અને વર્ષાઋતુનો તે પ્રસિદ્ધ ત્રીજો માસ અને પાંચમો પક્ષ ચાલતો હતો અર્થાત્ આસો વદ ૧૩ ને દિવસે ભગવાન સ્વર્ગથી ચ્યુત થયા અને દેવાનંદા બ્રાહ્મણીના ગર્ભમાં આવ્યા ને બ્યાસી રાત્રિ દિવસ પસાર થઈ ગયાં હતાં અને ત્યાસીમો દિવસ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે તેરસને દિવસે મધ્યરાત્રિના સમયે, ઉત્તરાફાલ્ગુની નક્ષત્રનો યોગ થતાં જ પોતાના હિતની કાંક્ષાવાળા હરિણૈગમેષી દેવે શક્રની આજ્ઞાથી માહણકુંડ ગ્રામ નગરમાંથી કોડાલગોત્રીય ઋષભદત્ત બ્રાહ્મણની ભાર્યા જલંધર ગોત્રીયા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીના ઉદરમાંથી ક્ષત્રિયકુંડ ગ્રામ નગરના જ્ઞાતૃક્ષત્રિય, કાશ્યપગોત્રીય સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની ભાર્યા વાસિષ્ઠ ગોત્રીયા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીના ઉદરમાં પોતાના દિવ્ય પ્રભાવથી ભગવંતને સુખપૂર્વક સંસ્થાપિત કર્યા.

मूल :–

समणे भगवं महावीरे तिण्णाणोवगए आवि होत्था, साहरिज्जिस्सामि त्ति जाणइ, साहरिज्जमाणे न जाणइ, साहरिए मि त्ति जाणइ ॥ ३१ ॥

અર્થ: શ્રમણ ભગવાન મહાવીર (તે સમયે) ત્રણ જ્ઞાનથી યુક્ત હતા. "મારું અહીંથી સંહરણ થશે" તે જાણતા હતા. 'સંહરણ થઈ રહેલ છે' તે જાણતા ન હતા, 'સંહરણ થઈ ગયું છે' તે જાણતા હતા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः--

जं रयणिं च णं समणे भगवं महावीरे देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगोत्ताए कुच्छीओ तिसलाए खत्तियाणीए वासिट्ठसगोत्ताए कुच्छिंसि गब्भत्ताए साहरिए तं रयणिं च णं सा देवाणंदा माहणी सयणिज्जंसि सुत्तजागरा ओहीरमाणी ओहीरमाणी इमे एयारूवे ओराले कल्लाणे सिवे धन्ने मंगल्ले सस्सिरीए चोद्दस महासुमिणे तिसलाए खत्तियाणीए हडे त्ति पासिता णं पडिबुद्धा । तं जहा-गय उसह० गाहा ॥ ३२ ॥

અર્થ : જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને જાલંધર ગોત્રીય દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિમાંથી વાસિષ્ઠ ગોત્રીયા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિમાં ગર્ભરૂપે સંસ્થાપિત કરવામાં આવ્યા તે રાત્રે તે દેવાનંદા બ્રાહ્મણી તેની શય્યામાં અર્ધ નિદ્રાવસ્થામાં હતી. તે સમયે તેણે એવું સ્વપ્ન જોયું કે મારાં ઉદાર, કલ્યાણકારી, શિવરૂપ, ધન્ય, મંગળરૂપ, શ્રી યુક્ત ચૌદ સ્વપ્નાં ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ હરી લીધાં છે. એવું જોઈને તે જાગૃત થઈ. તે ચૌદ મહાસ્વપ્ન છે હાથી, વૃષભ વગેરે.

——— * ત્રિશલાનું સ્વપ્નદર્શન

मूलः--

जं रयणिं च णं समणे भगवं महावीरे देवाणंदाए माहणीए जालंधरसगोत्ताए कुच्छीओ तिसलाए खत्तियाणीए वासिट्ठसगोत्ताए कुच्छिंसि गब्भत्ताए साहरिए तं रयणिं च णं सा तिसला खत्तियाणी तंसि तारिसगंसि वासघरंसि अब्भिंतरओ सचित्तकम्मे बाहिरओ दूमियघट्टमट्ठे विचित्तउल्लोयतले

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मणिरयणपणासियंधयारे बहुममसुविभत्तभूमिभागे पंचवण्ण-सरससुरहिमुक्कपुप्फपुंजोवयारकलिए कालागरुपवरकुंदुरुक्क-तुरुक्कडज्झंतधूवमघमघंतगंधुद्धुयाभिरामे सुगंधवरगंधिए गंध-वट्टिभूए तंसि तारिसगंसि सयणिज्जंसि सालिंगणवट्टिए उभओ बिब्बोयणे उभओ उन्नये मज्झे णयगंभीरे गंगापुलिणवालु-उद्दालसालिसए तोयवियखोमियदुगुल्लपट्टपडिच्छन्ने सुविर-इयरयत्ताणे रत्तंसुयसंवुए सुरम्मे आयीणगरूयबूरनवणीयतूल-फासे सुगंधवरकुसुमचुण्णसयणोवयारकलिए पुव्वरत्तावरत्तका-लसमयंसि सुत्तजागरा ओहीरमाणी ओहीरमाणी इमेयारूवे ओराले चोद्दस महासुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धा ॥ ३३ ॥

અર્થ: જે રાતે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને જલંધર ગોત્રીયા દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષિ (ઉદર) માંથી વાસિષ્ઠ ગોત્રીયા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીની કુક્ષિ (ઉદર) માં ગર્ભપણે સંસ્થાપિત કરવામાં આવ્યા, તે રાત્રિએ તે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી જે ભવ્ય ભવનમાં નિદ્રા લઈ રહેલ હતી તે વાસગૃહનો અંદરનો ભાગ ચિત્રોથી સુશોભિત હતો. બહારનો ભાગ ચૂનાથી ધોળાયેલ હતો, ઘસીને ચીકણો, સુવાળો તથા ચમકદાર બનાવેલ હતો. ઉપર છતમાં વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો ચિતરેલાં હતાં. મણિ-રત્નોની ઝગઝગાટ કરતી જ્યોતિથી ત્યાંનો અંધકાર નષ્ટ થઈ ગયો હતો. નીચે ફર્શનો ભાગ સમતલ અને સુરચિત હતો. તેના ઉપર પાંચ રંગનાં સરસ-સુગંધિત ફૂલો જ્યાં ત્યાં વિખરાયલાં પડયાં હતાં. તે વાસગૃહ કાલાગુરુ, ઉત્તમ કુંદરુ, લોબાન વગેરે વિવિધ જાતના ધૂપથી મહેકી રહેલ હતો. અન્ય પણ સુગંધિત પદાર્થોની સુગંધિથી તે સુગંધિત હતો. ગંધ દ્રવ્યની ગોળીની માફક તે સુગંધિત હતો. એવા શ્રેષ્ઠ વાસગૃહમાં તે એવી જાતના પલંગ ઉપર સૂતેલ હતી કે જેનાં ઉપર પ્રમાણયુક્ત ઉપધાન (તકિયા) હતા. માથા અને પગ બન્ને બાજુ ઉપધાન રાખેલ હતાં. તે શય્યા બન્ને બાજુથી ઉન્નત અને મધ્યમાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

નીચી હતી. ગંગા નદીના તટની રેતી સમાન તે મુલાયમ અને કોમળ હતી. સ્વચ્છ અળસીના વસ્ત્રથી વીંટળાયેલ હતી અને ધૂળ ન પડે તે રીતે આચ્છાદિત હતી. તેના ઉપર લાલવસ્ત્રની મચ્છરદાની નાખેલી હતી. તે મૃગચર્મ, શ્રીમતી ઊંચા રૂ, બૂર નામની વનસ્પતિ, માખણ, આકડાનું રૂ વગેરે કોમળ વસ્તુઓની માફક મુલાયમ હતી. તથા શય્યા સજાવવાની કળા અનુસાર તેને સજાવવામાં આવી હતી, તેની આજુબાજુ સુગંધિત પુષ્પ અને સુગંધિત ચૂર્ણ વિખરાયેલ હતાં. તે શય્યા ઉપર અર્ધ નિદ્રાવસ્થામાં સૂતેલી (ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ) પાછલી રાત્રિએ આવા પ્રકારનાં ઉત્તમ ચૌદ મહાસ્વપ્નો જોયાં અને જોઈને જાગૃત થઈ.[૧૫૦]

मूलः-

तंजहा—

गय-वसह-सीह-अभिसेय; दाम-ससि दिणयरं झयं कुंभं।
पउमसर-सागर-विमाण-भवण-रयणुच्चय-सिहिं च ॥ १ ॥

अर्थ : તે ચૌદ મહાસ્વપ્ન આ પ્રમાણે છે :-

(૧) ગજ (૨) વૃષભ (૩) સિંહ (૪) લક્ષ્મી (૫) પુષ્પમાળા (૬) ચંદ્ર (૭) સૂર્ય (૮) ધ્વજા (૯) કુંભ (૧૦) પદ્મ સરોવર (૧૧) સમુદ્ર (૧૨) વિમાન (૧૩) રત્નરાશિ (૧૪) ધૂમાડા વગરનો અગ્નિ.

मूलः-

तए णं सा तिसला खत्तियाणी तप्पढमयाए तओयचउद्दंत-मूसियगलियविपुलजलहरहारनिकरखीरसागरससंककिरणदग-रयरययमहासेलपंडुरतरं समागयमहुयरसुगंधदाणवासियकवोल-मूलं देवरायकुंजरंवरप्पमाणं पेच्छइ सजलघणविपुलजलहरग-ज्जियगंभीरघोसं इमं सुभं सव्वलक्खणकयंबियं वरोरुं १॥३४॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : તે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી સર્વપ્રથમ સ્વપ્નમાં હાથીને જુએ છે. તે હાથી ચાર દાંતવાળો અને ઊંચો હતો તથા તે વરસી ગયેલા મેઘની જેમ શ્વેત, હારના સમૂહની માફક ઉજ્જવળ, ક્ષીર સમુદ્રની માફક ધવલ, ચન્દ્ર કિરણોની માફક ચમકદાર, પાણીનાં ટીપાંની માફક નિર્મળ અને ચાંદીના પર્વતની જેમ સફેદ હતો. તેના ગંડસ્થલમાંથી મદ ઝરી રહેલ હતું જેની સુગંધ લેવા માટે ભ્રમરો ગુંજારવ કરી રહેલ હતા. તે હાથી શક્રેન્દ્રના હાથી ઐરાવતની માફક ઉન્નત હતો. તે અત્યંત શુભ તથા શુભ લક્ષણોથી યુક્ત હતો. તેનો છાતીનો ભાગ વિશાળ હતો. એવા હાથીને ત્રિશલા પ્રથમ સ્વપ્નમાં જુએ છે.[૧૫૧]

मूलः—

तओ पुणो धवलकमलपत्तपयराइरेगरूवप्पभं पहासमुद-ओवहारेहिं सव्वओ चेव दीवयंतं अइसिरिभरपिल्लणाविस-प्पंतकंतसोहंतचारुककुहं तणुसुइसुकुमाललोमनिद्धच्छविं थिर-सुबद्धमंसलोवचियलट्ठसुविभत्तसुंदरंगं पेच्छइ घणवट्टलट्ठ-उक्किट्ठविसिट्ठतुप्पग्गतिक्खसिंगं दंतं सिवं समाणसोभंतसुद्धदंतं वसभं अमियगुणमंगलमुहं २ ॥ ३५ ॥

અર્થ : તે પછી ત્રિશલાદેવી વૃષભને જુએ છે. તે વૃષભ શ્વેત કમળની પાંખડીઓના સમૂહથી પણ અધિક રૂપની પ્રભાવાળો હતો. કાંતિ-પૂંજની દિવ્ય પ્રભાથી સર્વત્ર પ્રદીપ્ત હતો. તેની વિરાટ કાંધ અત્યન્ત ઊભરાયેલ અને મનોહર હતી. તેનાં રોમ સૂક્ષ્મ અને અતિ સુંદર હતાં. તેમજ સુકોમળ હતાં. તેના અંગ સ્થિર, સુગઠિત, માંસલ અને પુષ્ટ હતાં. તેના શિંગડાં વર્તુળાકાર, સુંદર, ઘી જેવા ચીકણાં અને તીક્ષ્ણ હતાં. તેના દાંત અક્રૂર (હિંસક નહિ એવા), ઉપદ્રવ રહિત, એક સરખી કાંતિવાળા, પ્રમાણસર તથા શ્વેત હતાં. તે વૃષભ અગણિત ગુણોરૂપી મંગલોના ધામ સમાન હતો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः—

तओ पुणो हारनिकरखीरसागरससंककिरणदगरयरयय-महासेलपंडुरगोरं रमणिज्जपेच्छणिज्जं थिरलट्ठपउट्ठं वट्टपीवर-सुसिलिट्ठविसिट्ठतिक्खदाढाविडंबियमुहं परिकम्मियजच्चकमल-कोमलभाइयसोभंतलट्ठउट्ठं रत्तोप्पलपत्तमउयसुकुमालतालुनि-ल्लालियग्गजीहं मूसागयपवरकणगताविय आवत्तायंतवट्टविम-लतडिसरिसनयणं विसालपीवरवरोरुं पडिपुन्नविमलखंधं मिउविसयसुहुमलक्खणपसत्थविच्छिन्नकेसराडोवसोहियं ऊसि-यसुनिम्मियसुजायअप्फोडियनंगूलं सोम्मं सोम्माकारं लीला-यंतं नहयलाओ ओवयमाणं नियगवयणमइवयंतं पेच्छइ सा गाढतिक्खनहं सीहं वयणसिरीपल्लवपत्तचारुजीहं ३ ॥ ३६ ॥

अथ : त्यारपछी त्रिशला क्षत्रियाणी त्रीजा स्वप्नामां सिंहने जुए छे. ते सिंह हार-समूह, क्षीरसागर, चंद्रकिरणो, जळ-कण अने रजत पर्वत समान अत्यंत उज्ज्वळ हतो, रमणीय हतो, दर्शनीय हतो, स्थिर अने दृढ पंजावाळो हतो. तेनी दाढो गोळ, अति पुष्ट, अंतररहित, श्रेष्ठ अने तीक्ष्ण हती के जेनाथी तेनुं मोढुं सुशोभित देखातुं हतुं. तेना बंने होठ स्वच्छ, उत्तम कमळनी जेम कोमळ, प्रमाणसर अने सुंदर हता. तेनां तळवां रक्त कमळनी जेम लाल अने सुकोमळ हतां. तेनी जीभ लपलपायमान थई रही हती. तेनां बंने नेत्र सुवर्णकार (सोनी) ना पात्रमां राखेलां तपेलां गोळ स्वर्णसमान चमकदार विजळीनी माफक चमकतां हतां, तेनी विशाळ जांघो अत्यंत पुष्ट अने उत्तम हती. तेनी कांध परिपूर्ण अने निर्मळ हती. तेनी दीर्घ केशवाळी (याळ) कोमळ, सूक्ष्म, उज्ज्वल, श्रेष्ठ लक्षणयुक्त अने विस्तृत हती. उन्नत पूंछडुं कुंडळना आकारे अने शोभायुक्त हतुं. तेना नख घणा तीक्ष्ण हता. तेनी

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આકૃત ઘણી સૌમ્ય હતી અને નવીન પાલવની માફક ફેલાયેલ મનોહર જીભ હતી, એવા સિંહને આકાશમાંથી લીલાપૂર્વક નીચે ઊતરતો અને પોતાના મુખમાં પ્રવેશ કરતો જુએ છે.

मूलः—

तओ पुणो पुण्णचंदवयणा उच्चागयठाणलट्ठसंठियं पसत्थरूवं सुपइट्ठियकणगकुम्मसरिसोवमाणचलणं अच्चुन्नयपीणरइयमंसलउन्नयतणुतंबनिद्धनहं कमलपलाससुकुमालकरचरणकोमलवरंगुलिं कुरुविंदावत्तवट्टाणुपुव्वजंघं निगूढजाणुं गयवरकरसरिसपीवरोरुं चामीकररइयमेहलाजुत्तकंतविच्छिन्नसोणिचक्कं जच्चंजणभमरजलयपकरउज्जुयसमसहियतणुयआदेज्जलडहसुकुमालमउयरमणिज्जरोमराइं नाभीमंडलविसालसुंदरपसत्थजघणं करयलमाइयपसत्थतिवलीयमज्झं नाणामणिरयणकणगविमलमहातवणिज्जाहरणभूसणविराइयंगमंगिं हारविरायंतकुंदमालपरिणद्धजलजलिंतथणजुयलविमलकलसं आइयपत्तियविभूसिएण य सुभगजालुज्जलेण मुत्ताकलावएणं उरत्थदीणारमालियविरइएणं कंठमणिसुत्तएण य कुंडलजुयलुल्लसंतअंसोवसत्तसोभंतसप्पभेणं सोभागुणसमुदएण आणणकुडुंबिएण कमलामलविसालरमणिज्जलोयणं कमलपज्जलंतकरगहियमुक्कतोयं लीलावायकयपक्खवणं सुविसयकसिणघणसण्हलंबंतकेसहत्थं पउमद्दहकमलवासिणिं सिरिं भगवइं पिच्छइ हिमवंतसेलसिहरे दिसागइंदोरुपीवरकराभिसिच्चमाणिं ४ ॥ ३७ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : ત્યારપછી પૂર્ણ ચંદ્ર સમાન મુખવાળી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી ચોથા સ્વપ્નમાં લક્ષ્મીદેવીને જુએ છે. તે લક્ષ્મી અત્યંત ઉન્નત હિમવાન પર્વત ઉપર ઉત્પન્ન થયેલ શ્રેષ્ઠ કમળના આસન ઉપર સંસ્થિત હતી. પ્રશસ્ત રૂપવતી હતી, તેનાં ચરણ યુગલ સારી રીતે સ્થાપન કરેલા સુવર્ણમય કાચબાની જેમ ઉન્નત હતાં. તેના અંગુઠા ઉભરાયેલા અને પુષ્ટ હતા. તેના નખ રંગથી રંગાયેલ ન હોવા છતાં પણ રંજિત લાગતા હતા તથા માંસયુક્ત ઉભરાયેલા, પાતળા ત્રાંબાની માફક લાલ અને સ્નિગ્ધ હતા. તેના હાથ અને પગ કમળ-દળ સમાન કોમળ હતાં. તેની આંગળીઓ પણ સુકોમળ અને શ્રેષ્ઠ હતી, પિંડલીઓ–જાંઘ કુરુવૃન્દ (નાગરમોથા) ના આવર્ત સમાન અનુક્રમે ગોળ હતી. તેના બન્ને ઘુંટણ શરીર પુષ્ટ હોવાને લીધે બહાર દેખાય નહિ તેવાં હતાં. તેની જાંઘ ઉત્તમ હાથીની સૂંઢની માફક પરિપુષ્ટ હતી. તેની કેડનો ભાગ મનોહર અને સુવિસ્તૃત કનકમય કંદોરાથી યુક્ત હતો. તેની રોમરાજિ શ્રેષ્ઠ અંજન, ભ્રમર અને મેઘસમૂહ સમાન શ્યામ વર્ણવાળી તથા સરસ, સીધી, ક્રમબદ્ધ, અત્યંત પાતળી, મનોહર પુષ્પાદિની જેમ મૃદુ અને રમણીય હતી, નાભિમંડળના કારણે તેની જાંઘ સરસ, સુન્દર અને વિશાળ હતી. તેની કમર મુઠીમાં આવી જાય એટલી પાતળી અને સુંદર ત્રિવલીથી યુક્ત હતી. તેનાં અંગોપાંગ અનેકવિધ મણિયો, રત્નો, સુવર્ણ તથા વિમલ લાલ સુવર્ણના આભૂષણોથી સુશોભિત હતાં. તેનાં સ્તનયુગલ સોનાનાં કળશની માફક ગોળ અને કઠણ હતાં, તથા વક્ષસ્થળ મોતીઓના હારથી અને કુંદ પુષ્પમાળાથી દેદીપ્યમાન હતાં. તેના ગળામાં નેત્રોને પ્રિય લાગે એવી જાતના હાર હતા કે જેમાં મોતીઓનાં ઝૂમખાં લટકી રહેલ હતાં. સુવર્ણમાળા તેમ જ મણિસૂત્ર પણ બિરાજી રહેલ હતાં. તેના બન્ને કાનોમાં ચમકદાર કુંડલ પહેરેલ હતાં અને તે ખભા સુધી લટકતાં હતાં. મુખથી અત્યંત શોભા ગુણને લીધે તે અતીવ સુશોભિત હતી. તેના બન્ને હાથોમાં દેદીપ્યમાન કમળ હતાં. જેમાંથી મકરન્દ ટપકી રહેલ હતું. આનંદને ખાતર વિંજવામાં આવતા પંખાથી સુશોભિત હતી. તેના કેશ-પાશ પૃથક્ પૃથક્ અને ગુચ્છા વગરના તથા કાળા, સઘન, સારી રીતે ચીકણા અને કમર સુધી લંબાયેલ હતા. તેનો નિવાસ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પદ્મદ્રહના કમળ ઉપર હતો. તેનો અભિષેક હિમવંત પર્વતના શિખર ઉપર રહેલાં દિગ્ગજોની વિશાળ અને પુષ્ટ સૂંઢમાંથી નીકળતી જળધારાથી થતો હતો એવી ભગવતી લક્ષ્મીદેવીને ત્રિશલા દેવીએ ચોથા સ્વપ્નમાં જોઈ.

मूलः—

तओ पुणो सरसकुसुममंदारदामरमणिज्जभूयं चंपगासोग-पुण्णागनागपियंगुसिरीसमोग्गरगमल्लिया जाइजूहियंकोल्लकोज्ज-कोरिंटपत्तदमणयणवमालियबउलतिलयवासंतियपउमुप्पल--पाडलकुंदाइमुत्तसहकारसुरभिगंधिं अणुवममणोहरेणं गंधेणं दस दिसाओ वि वासयंतं सव्वोउयसुरभिकुसुममल्लधवलविलसंत-कंतबहुवन्नभत्तिचित्तं छप्पयमहुयरिभमरगणगुमुगुमायंतमिलंत-गुजंतदेसभागं दामं पेच्छइ नभंगणतलाओ ओवयंतं ५ ॥३८॥

અર્થ : ત્યારપછી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ પાંચમા સ્વપ્નમાં આકાશ-માંથી નીચે ઊતરતી સુંદર પુષ્પોની માળા જોઈ. તે માળામાં કલ્પવૃક્ષનાં તાજાં ફૂલોથી ગૂંથેલી ઘણી રમણીય માળાઓ હતી, તે માળામાં ચંપક અશોક, પુન્નાગ, નાગકેશર, પ્રિયંગુ, શિરીષ, મોગરો, મલ્લિકા, જાઈ, જૂઈ, અંકોડા, કોજ્જ, કોરંટ, ડમસનાં પાન, નવમલ્લિકા, બકુલ, તિલક, વાસંતી, સૂર્યવિકાસી અને ચંદ્રવિકાસી કમળો, ગુલાબ કંદ, અતિમુકતક અને સહકારનાં ફૂલ ગૂંથેલાં હતાં અને તેની મધુર સુગંધથી દસેય દિશાઓ મહેકી રહી હતી. સર્વ ઋતુઓમાં ખિલનારાં પુષ્પોથી તે તૈયાર થયેલ હતી. તે માળાનો રંગ મુખ્યપણે સફેદ હતો અને અહીંતહીં જુદા જુદા રંગોનાં પુષ્પો પણ ગૂંથેલ હતાં કે જેનાથી તે ઘણીજ મનોહર અને રમણીય લાગતી હતી. વિવિધ રંગોના કારણે તે આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરતી હતી તેના ઉપર મધ્ય અને નીચે સર્વત્ર ભમરા ગુંજારવ કરતા ચક્કર મારી રહેલ હતા. એવી માળા ત્રિશલા દેવીએ જોઈ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः-

ससिं च गोखीरफेणदगरयरययकलसपंडुरं सुभं हिययनयणकंतं पडिपुन्नं तिमिरनिकरघणगहिरवितिमिरकरं पमाणपक्खंतरायलेहं कुमुदवणविबोहयं निसासोभगं सुपरिमट्ठदप्पणतलोवमं हंसपडुवन्नं जोइसमुहमंडगं तमरिपुं मयणसरापूरं समुद्दगपूरगं दुम्मणं जणं दइयवज्जियं पायणहिं सोसयंतं पुणो सोमचारुरूवं पेच्छइ सा गगणमंडलविसालसोम्मचंकम्ममाणतिलगं रोहिणिमणहिययवल्लहं देवीं पुन्नचंदं समुल्लसंतं ६ ॥ ३९ ॥

અર્થ: તે પછી છઠ્ઠા સ્વપ્નમાં ત્રિશલા માતા ચંદ્રને જુએ છે. તે ચંદ્ર ગાયના દૂધ, પાણીનો ફુવારો, જળના કણિયા અને રજત-ઘટની માફક સફેદ હતો, શુભ હતો અને હૃદય તથા નયનોને અત્યંત પ્રિય હતો, પરિપૂર્ણ હતો, ઘોર અંધકારને નષ્ટ કરનારો હતો. પૂર્ણિમાના ચંદ્રની માફક પૂર્ણ કળાયુક્ત હતો, કુમુદ વનોને વિકસિત કરનારો હતો, રાતની શોભાને વધારનારો હતો, સ્વચ્છ કરેલા દર્પણની જેમ ચમકી રહેલ હતો. હંસની માફક શ્વેત હતો, તે તારાગણ અને નક્ષત્રોમાં પ્રધાન હતો. રાતની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરનારો હતો. તે અંધકારનો શત્રુ હતો. કામદેવનાં બાણોનાં ભાથાં જેવો હતો. સમુદ્રનાં પાણી ઉછાળનારો હતો. વિરહની વેદના ભોગવનારાને વ્યથિત કરનારો હતો. તે સૌમ્ય અને સુંદર હતો. વિરાટ ગગન મંડળમાં સારી રીતે પરિભ્રમણ કરનારો હતો. જાણે આકાશ-મંડળનું હરતું ફરતું તિલક હોય તેવો હતો. રોહિણીના મનને આહ્લાદિત કરનારો, તેનો પતિ હતો. એવા પૂર્ણ ચંદ્રને ત્રિશલાદેવી જુએ છે.

मूलः-

तओ पुणो तमपडलपरिप्फुडं चेव तेयसा पज्जलंतरूवं रत्तासोगपगासकिंसुयसुगमुहगुंजद्धरागसरिसं कमलवणालंकरणं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अंकणं जोइसस्स अंबरतलपईवं हिमपडलगलग्गहं गहगणो-रुनायगं रत्तिविणासं उदयत्थमणेसु मुहुत्तसुहदंसणं दुन्निरिक्ख-रूवं रत्तिमुद्दायंतदुप्पयारपमद्दणं सीयवेगमहणं पेच्छइ मेरुगिरि-सययपरियट्टयं विसालं सूरं रस्सीसहस्सपयलियदित्तसोहं ७ ॥ ४० ॥

અર્થ : તે પછી ત્રિશલાદેવી સ્વપ્નમાં સૂર્યને જુએ છે. તે સૂર્ય અંધકારના સમૂહને નાશ કરનારો અને તેજથી જાજવલ્યમાન હતો. લાલ અશોક, વિકસિત કિંશુક, પોપટની ચાંચ, ચણોઠીનો અર્ધ લાલભાગ-આ બધી વસ્તુઓની માફક રક્ત વર્ણવાળો હતો. કમળ વનોને સુશોભિત કરનારો, જ્યોતિષ ચક્ર ઉપર સંક્રમણ કરવાના કારણે તેનાં લક્ષણો બતાવનારો હતો. આકાશનો પ્રદીપ, હિમને નષ્ટ કરનારો, ઉદય અને અસ્ત સમયે જ થોડાક વખત સુધી સુખપૂર્વક સામે જોઈ શકાય તેવો અને અન્ય સમયે ન જોઈ શકાય તેવો તેજસ્વી, રાત્રિમાં વિચરનારા લુંટારા અને તસ્કરોનો પ્રમર્દક, ઠંડીને દૂર કરનારો, મેરુપર્વતની પ્રદક્ષિણા કરનારો, પોતાનાં સહસ્ર કિરણોથી ચમકતા ચાંદ અને તારાગણોની શોભાને નષ્ટ કરનારો હતો. એવા સૂર્યને ત્રિશલાદેવી જુએ છે.

मूलः—

तओ पुणो जच्चकणगलट्ठिपइट्ठियं समूहनीलरत्तपीय-सुक्किल्लसुकुमालुल्लसियमोरपिंछकयमुद्दयं फालियसंखंककुं-ददगरयययकलसपंडुरेण मत्थयत्थेण सीहेण रायमाणेणं रायमाणं भेत्तुं गगणतलमंडलं चेव ववसिएणं पेच्छइ सिवमउय-मारुयलयाहयपकंपमाणं अतिप्पमाणं जणपिच्छणिज्जरूवं ८ ॥ ४१ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : ત્યારપછી ત્રિશલાદેવી સ્વપ્નમાં ધ્વજા જુએ છે. તે ધ્વજા શ્રેષ્ઠ સુવર્ણના દંડ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત હતી. તે લીલા, લાલ, પીળા, શ્વેત વગેરે વિવિધ રંગોના વસ્ત્રોથી બનેલી હતી. પવનથી લહેરાતી તે ધ્વજા મયુર પંખ સમાન શોભાયમાન હતી. તે ધ્વજાના ઉપરના ભાગમાં શ્વેતવર્ણનો સિંહ ચિતરેલ હતો. સ્ફટિક, શંખ, અંકરત્ન, મોગરા, જળકણ અને રજત કળશ સમાન ઉજ્જવળ હતી, પવનને લીધે ધ્વજા અહીંતહીં ડોલાયમાન થઈ રહેલ હતી. જેથી એમ લાગતું હતું કે સિંહ આકાશમંડળ ભેદન કરવા માટે ઉદ્યમ કરી રહેલ છે. તે ધ્વજા સુખકારી, મંદ મંદ પવનથી લહેરાતી હતી, અતિશય ઉન્નત હતી. મનુષ્યોને માટે દર્શનીય હતી એવી ધ્વજા આઠમે સ્વપ્ને ત્રિશલાદેવી જુએ છે.

મૂલ –

तओ पुणो जच्चकंचणुज्जलंतरूवं निम्मलजलपुन्नमुत्तमं दिप्पमाणसोहं कमलकलावपरिरायमाणं पडिपुण्णसव्वमंगल्लभेयसमागमं पवररयणपरायंतकमलट्ठियं नयणभूसणकरं पभासमाणं सव्वओ चेव दीवयंतं सोमलच्छीनिभेलणं सव्वपावपरिवज्जियं सुभं भासुरं सिरिवरं सव्वोउयसुरभिकुसुमआसत्तमल्लदामं पेच्छइ सा रयणपुन्नकलसं ९ ॥ ४२ ॥

અર્થ : ત્યારબાદ ત્રિશલાદેવી સ્વપ્નમાં કળશ જુએ છે. તે કળશ વિશુદ્ધ સોનાની માફક ચમકી રહેલ હતો. નિર્મળ નીરથી પરિપૂર્ણ હતો. દેદીપ્યમાન હતો. ચારે બાજુ કમળોથી ઢંકાયેલો હતો. બધી જાતના મંગળચિત્રો તેના ઉપર ચિતરેલ હોવાથી તે સર્વ મંગળમય હતો. શ્રેષ્ઠ રત્નોથી બનાવેલ કમળ ઉપર તે કળશ સુશોભિત હતો, જેને જોતાં જ નેત્ર આનંદવિભોર થઈ જતાં હતાં. તેની પ્રભા ચારેય દિશાઓમાં ફેલાઈ રહેલ હતી, જેનાથી બધી દિશાઓ આલોકિત હતી. લક્ષ્મીદેવીનું તે પ્રશસ્ત ઘર હતું. બધી જાતનાં દૂષણોથી રહિત, શુભ તથા ચમકદાર અને ઉત્તમ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

હતો. સર્વ ઋતુઓનાં સુગંધિત ફૂલોની માળાઓ કળશના કંઠ ઉપર રાખેલી હતી. એવા ચાંદીના પૂર્ણ કળશને ત્રિશલાદેવી સ્વપ્નમાં જુએ છે.

मूलः-

तओ पुणो रविकिरणतरुणबोहियसहस्सपत्तसुरहितरपिंजरजलं जलचरपहगरपरिहत्थगमच्छपरिभुज्जमाणजलसंचयं महंतं जलंतमिव कमलकुवलयउप्पलतामरसपुंडरीयउरुसप्पमाणसिरिसमुदएहिं रमणिज्जरूवसोभं पमुइयंतभमरगणमत्तमहुकरिगणोक्करोलिज्जमाणकमलं कादंबगबलाहगचक्काककलहंससारसगव्वियसउणगणमिहुणसेविज्जमाणसलिलं पउमिणिपत्तोवलग्गजलबिंदुमुत्तचित्तं च पेच्छइ सा हिययणयणकंतं पउमसरं नाम सरं सररुहाभिरामं १० ॥ ४३ ॥

અર્થ : તે પછી ત્રિશલાદેવી સ્વપ્નમાં પદ્મ સરોવરને જુએ છે. તે પદ્મ સરોવર પ્રાતઃકાળના સૂર્યની રશ્મિઓથી વિકસિત, સહસ્ર પાંખડીઓવાળાં કમળની સૌરભથી સુગંધિત હતું. તેનું પાણી કમળના પરાગ પડવાથી લાલ અને પીળા વર્ણનું દૃષ્ટિગોચર થઈ રહેલ હતું. તેમાં જળચર જીવોનો સમૂહ અહીંતહીં પરિભ્રમણ કરી રહેલ હતો. મત્સ્યાદિ તેના જળનું પાન કરી રહેલ હતાં. તે સરોવર અત્યંત ઊંચું અને લાંબું પહોળું હતું. સૂર્યવિકાસી કમળો, લાલ કમળો, મોટાં કમળો, શ્વેત કમળો, એ બધી જાતનાં કમળોથી તે શોભાયુકત હતું. તે અતિ રમણીય હતું. પ્રમોદયુકત ભમરા અને મસ્ત મધમાખીઓ કમળો ઉપર બેસીને તેનું રસપાન કરી રહેલ હતી. તે સરોવર ઉપર મધુર કલરવ કરનારા કલહંસ, બગલા, ચક્રવાક, રાજહંસ, સારસ વગેરે વિવિધ પક્ષીઓનાં યુગલો જળક્રીડા કરી રહેલ હતાં. તેમાં કમલિની દળ ઉપર પડેલાં જળકણો સૂર્યનાં કિરણો પડવાથી મોતીની માફક ચમકી રહેલ હતાં. તે સરોવર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

હૃદય અને નેત્રોને પરમ શાંતિ આપનાર હતું અને કમળોથી રમણીય હતું એવું સરોવર ત્રિશલાદેવી સ્વપ્નમાં જુએ છે.

मूलः-

तओ पुणो चंदकिरणरासिसरिससिरिवच्छसोहं चउगमणपवड्ढमाणजलसंचयं चवलचंचलुच्चायप्पमाणकल्लोललोलंततोयं पडुपवणाहयचलियचवलपागडतरंगरंगंतभंगखोखुब्भमाणसोभंतनिम्मलउक्कडउम्मीसहसंबंधधावमाणोनियत्तभासुरतराभिरामं महामगरमच्छतिमितिमिंगिलनिरुद्धतिलितिलियाभिघायकप्पूरफेणपसरमहानईतुरियवेगसमागयभममगंगावत्तगुप्पमाणुच्चलंतपच्चोनियत्तभममाणलोलसलिलं पेच्छइ खीरोयसागरं सरयरयणिकरसोम्मवयणा ११ ॥ ४४ ॥

અર્થ : તે પછી ત્રિશલાદેવી સ્વપ્નમાં ક્ષીરસાગરને જુએ છે. તે ક્ષીરસાગરનો મધ્ય ભાગ ચંદ્રકિરણોના સમૂહની માફક શોભાયમાન હતો, અને અત્યન્ત ઉજ્જવળ હતો. ચારેય બાજુથી ઉછળતા પાણીથી અત્યંત ઊંડો હતો. તેની લહેરો ચંચળ હતી તે ખૂબ ઉછળી રહી હતી જેથી તેનું પાણી તરંગિત હતું. પવનના ઝપાટાથી તે વારેવારે માત્ર તરંગિત જ થઈ રહેલ હતું એમ નહિ પરંતુ એમ લાગી રહેલ હતું કે તટથી ભટકાઈને દોડી રહેલ હોય—તે સમયે તે મોજાં નૃત્ય કરતાં હોય અને ભયથી વિહ્વળ થઈ ગયેલ હોય તેવાં લાગતાં હતાં. તે પ્રકાશિત અને સોહામણી ઊર્મિઓ ક્યારેક એવી લાગતી હતી જાણે કે થોડી જ વારમાં તટને ઓળંગી જશે. વળી પાછી ફરતી દેખાતી હતી. તેમાં રહેલા વિરાટ મગરમચ્છ, તિમિમચ્છ, તિમિંગલમચ્છ, નિરુદ્ધ, તિલતિલય વગેરે જળચરો, પોતાની પૂંછડીને જ્યારે પાણી ઉપર ફટકારતાં હતાં ત્યારે તેની ચારેય બાજુ કપૂર જેવાં ઉજ્જવળ ફીણ ફેલાઈ જતાં હતાં. મહાનદીઓનો પ્રબલ પ્રવાહ પડવાથી તેમાં ગંગાવર્ત

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

નામનાં આવર્તો (ચક્ર) ઉત્પન્ન થતાં હતાં. તે ભ્રમરમાં પાણી ઉછળતાં અને ફરી પાછાં પડતાં તથા ચારેય બાજુ ફરી વળતાં ચંચળ દેખાતાં હતાં. એવા ક્ષીરસમુદ્રને શરદઋતુના ચંદ્રસમાન સૌમ્ય મુખવાળી ત્રિશલાદેવી જુએ છે.

मूलः–

तओ पुणो तरुणसूरमंडलसमप्पभं उत्तमकंचणमहामणि-समूहपवरतेयअइसहस्सदिप्पंतनभप्पईवं कणगपयरपलंबमाण-मुत्तासमुज्जलं जलंतदिव्वदामं ईहामिगउसभतुरगनरमगरविह-गवालगकिन्नररुरुसरभचमरसंसत्तकुंजरवणलयपउमलयभत्ति-चित्तं गंधव्वोपवज्जमाणसंपुण्णघोसं निच्चं सजलघणविउलज-लहरगज्जियसद्दाणुणादिणा देवदुंदुहिमहारवेणं सयलमवि जीवलोयं पपूरयंतं कालागरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कडज्झंतधूवम-घमघिंतगंधुद्धुयाभिरामं निच्चालोयं सेयं सेयप्पभं सुरवराभि-रामं पिच्छइ सा सातोवभोगं विमाणवरपुंडरीयं। १२॥ ४५॥

અર્થ: તે પછી ત્રિશલાદેવી સ્વપ્નમાં શ્રેષ્ઠ દેવવિમાન જુએ છે. તે દેવવિમાન નવોદિતસૂર્યબિંબ માફક પ્રભાસંપન્ન અને દેદીપ્યમાન હતું. તેમાં સોનાના બનાવેલા અને મહામણિઓથી જડિત એક હજાર આઠ સ્થંભ હતા કે જે પોતાના અલૌકિક પ્રકાશથી આકાશમંડળને આલોકિત કરી રહેલ હતા. તેમાં સ્વર્ણના પતરાં ઉપર જડેલાં મોતીઓના ગુચ્છા લટકી રહેલ હતા. તે કારણે તેમાં આકાશ વધારે ચમકતું દેખાતું હતું. દિવ્યમાળાઓ પણ લટકી રહેલ હતી. તે વિમાન ઉપર વરૂ, વૃષભો, અશ્વો, મનુષ્યો, મગરો, પક્ષિઓ, સર્પો, કિન્નરો, રુરુમૃગો, શરભો (અષ્ટાપદો) ચમરી ગાયો તથા વિશેષ પ્રકારનાં જંગલી પશુઓ, હાથીઓ, વનલતા, પદ્મલતા વગેરેનાં વિવિધ પ્રકારનાં ચિત્રો ચિતરેલ હતાં. તેમાં ગંધર્વો મધુર ગીત ગાઈ રહેલ હતા, વાદ્ય વાગી રહેલ હતાં કે જેનાથી તે ગરજતાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

માલૂમ પડતાં હતાં. તેમાં દેવદુંદુભિનો ઘોષ થઇ રહેલ હતો કે જેનાથી તે વિપુલ મેઘની ગંભીર ગર્જનાની માફક સંપૂર્ણ જીવલોકને શબ્દાયમાન કરતું હોય તેવું લાગતું હતું. કાળાગુરુ, શ્રેષ્ઠ કુંદરુક, તુરુષ્ક (લોબાન) તથા બળતા ધૂપથી તે મહેકી રહેલ હતું અને મનોહર દેખાતું હતું. તે વિમાનમાં નિત્ય પ્રકાશ રહેતો હતો. તે શ્વેત અને ઉજ્જવળ પ્રભાવાળું હતું. દેવોથી સુશોભિત, જ્યાં સદા સુખનો ઉપયોગ થઇ રહેલ છે તેવા શ્રેષ્ઠ પુંડરીક કમળ જેવા વિમાનને દેવી ત્રિશલા જુએ છે.

मूलः—

तओ पुणो पुलगवेरिंदनीलसासगकक्केयणलोहियक्खमरगयमसारगल्लपवालफलिहसोगंधियहंसगब्भअंजणचंदप्पभवररयणमहियलपइट्ठियं गगणमंडलंतं पभासयंतं तुंगं मेरुगिरिसन्निगासं पिच्छइ सा रयणनियररासिं । १३ ॥ ४६ ॥

અર્થ: તે પછી ત્રિશલા માતાએ સ્વપ્નમાં રત્નનો સમૂહ જોયો. તે રત્નનો સમૂહ ભૂમિ ઉપર રાખેલ હતો. તેમાં પુલક, વજ્ર, ઇન્દ્રનીલ, શાસક, કર્કેતન, લોહીતાક્ષ, મરકત, મસારગલ્લ, પ્રવાલ, સ્ફટિક, સૌગંધિક, હંસગર્ભ, અંજન, ચંદ્રપ્રભ વગેરે શ્રેષ્ઠ રત્નો હતાં અને તેના યોગે તે રત્નસમૂહ પ્રભાસ્વર થઇ રહેલ હતો. તે રત્નોનો સમૂહ, મેરુપર્વત સમ ઊંચો માલૂમ પડતો હતો. એવા રત્નના સમૂહને ત્રિશલાદેવીએ સ્વપ્નમાં જોયો.

मूल :—

सिहिं च सा विउलुज्जलपिंगलमहुघयपरिसिच्चमाणनिद्धूमधगधगाइयजलंतजालुज्जलाभिरामं तरतमजोगेहिं जालपयरेहिं अण्णमण्णमिव अणुपइण्णं पेच्छइ जालुज्जलणगं अंबरं व कत्थइपयंतं अइवेगचंचलं सिहिं । १४ ॥ ४७ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : તે પછી ત્રિશલાદેવી સ્વપ્નમાં નિર્ધૂમ-ધૂમાડા વગરની અગ્નિને જુએ છે. તે અગ્નિથી શિખાઓ ઉપરની તરફ ઊઠી રહેલ હતી. તે સફેદ ઘી અને પીળા મધથી પરિસિંચિત હોવાને કારણે ધૂમાડા વગરની દેદીપ્યમાન, ઉજ્જવળ જવાળાઓથી મનોહર હતી. તે જવાળાઓ એકબીજામાં મળેલી દેખાતી હતી. તેમાં કેટલીક જવાળાઓ મોટી હતી. તે એવી રીતે ઊછળી રહી હતી જાણે કે આકાશને હમણાં પકડી પાડશે એમ દેખાતી હતી. તે જવાળાઓના અતિશય વેગના કારણે તે અગ્નિ ઘણો ચંચળ હતો. એ રીતે ચૌદમા સ્વપ્નમાં ત્રિશલાદેવી નિર્ધૂમ પ્રજ્જવલિત અગ્નિને જુએ છે.

मूलः~

एमेते एयारिसे सुभे सोमे पियदंसणे सुरूवे सुविणे दट्ठूण सयणमज्झे पडिबुद्धा अरविंदलोयणा हरिसपुलइयंगी ।
एए चोद्दस सुमिणे सव्वा पासेइ तित्थयरमाया ।
जं रयणिं वक्कमई, कुच्छिंसि महायसो अरहा ।१ ४८॥

અર્થ : આ જાતનાં શુભ, સૌમ્ય, પ્રિય છે દર્શન જેનું એવાં અને સુરૂપ સ્વપ્નાંને જોઈને કમળ સમાન વિકસિત નયનવાળી દેવી ત્રિશલાનાં શરીરનાં રોમે રોમ પ્રસન્નતાથી પુલકિત થઇ ગયાં, તે પથારી ઉપરથી એકદમ જાગૃત થઈ ગઈ.

જે રાત્રિએ મહાયશસ્વી તીર્થંકરો માતાના ઉદરમાં આવે છે, તે રાત્રિમાં પ્રત્યેક તીર્થંકરની માતા આ ઉપર કહ્યાં તે ચૌદ સ્વપ્નોને જુએ છે.

——— * સિદ્ધાર્થથી સ્વપ્ન-ચર્ચા

मूल :~

तए णं सा तिसला खत्तियाणी इमेयारूवे ओराले चोद्दस महासुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धा समाणी हट्ठ जाव हयहियया

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

धाराहयकलंबपुप्फगं पिव समूससियरोमकूवा सुमिणोग्गहं करेइ, सुमिणोग्गहं करित्ता सयणिज्जाओ अब्भुट्ठेइ, सयणिज्जाओ अब्भुट्ठित्ता पायपीढातो पच्चोरुहइ, पच्चोरुहित्ता अतुरियं अचवलमसंभंताए अविलंबियाए रायहंससरिसीए गईए जेणेव सयणिज्जे जेणेव सिद्धत्थे खत्तिए तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता सिद्धत्थं खत्तियं ताहिं इट्ठाहिं कंताहिं पियाहिं मणुन्नाहिं मणामाहिं ओरालाहिं कल्लाणाहिं सिवाहिं धन्नाहिं मंगल्लाहिं सस्सिरियाहिं हिययगमणिज्जाहिं हिययपल्हायणिज्जाहिं मियमहुरमंजुलाहिं गिराहिं संलवमाणी संलवमाणी पडिबोहेइ ॥ ४९ ॥

અર્થ : તે પછી તે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી આ રીતે ઉપર બતાવેલા ચૌદ મહાસ્વપ્નોને જોઈને જાગૃત થઈ. હર્ષિત સંતુષ્ટ બનેલી તે જેમ મેઘધારાથી સીંચાયેલ કદંબપુષ્પ પુલકિત થાય તેમ તેનાં રોમરોમ પુલકિત થઈ ગયાં. તે સ્વપ્નોનું સ્મરણ કરે છે, સ્મરણ કરીને શય્યામાંથી ઊઠે છે અને ઊઠીને પાદપીઠ ઉપરથી ઊતરે છે. ઊતરીને ધીમેધીમે અચપળ, અસંભ્રાંત (ધૈર્યપૂર્વક) અવિલંબિત, રાજહંસની માફક મંદમંદ ગતિથી ચાલીને જ્યાં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયનો શયનખંડ છે અને જ્યાં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય સુખપૂર્વક સૂતેલા છે, ત્યાં આવે છે. આવીને સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયને ઇષ્ટ, કાંત, પ્રિય, મનોજ્ઞ, મનોહર, ઉદાર, કલ્યાણરૂપ, શિવરૂપ, ધન્ય, મંગળકારી, શોભાયુકત, હૃદયને રુચિકર, હૃદયને આહ્લાદકારી, મિત, મધુર અને મંજુલ શબ્દોથી જગાડે છે.

मूल :—

तए णं सा तिसला खत्तियाणी सिद्धत्थेणं रन्ना अब्भुण्णाया समाणी नाणामणिरयणभत्तिचित्तंसि भद्दासणंसि

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

निसीयइ, निसीइत्ता आसत्था वीसत्था सुहासणवरगया सिद्धत्थं खत्तियं ताहिं इट्ठाहिं जाव संलवमाणी संलवमाणी एवं वयासी ॥ ५० ॥

અર્થ: ત્યારબાદ તે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી સિદ્ધાર્થ રાજાની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને વિવિધ મણિરત્નોથી રચિત ભદ્રાસન ઉપર બેસે છે. બેસીને ચાલવાથી લાગેલા શ્રમને દૂર કરીને, ક્ષોભરહિત થઈને સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયને ઈષ્ટ એટલે હૃદયને આહ્લાદિત કરનારી વાણીથી સંબોધન કરતી આ પ્રમાણે બોલે છે:

मूलः-

एवं खलु अहं सामी ! अज्ज तंसि तारिसयंसि सयणिज्जंसि वन्नओ जाव पडिबुद्धा । तं जहा-गयवसह० गाहा । तं एतेसिं सामी ! ओरालाणं चोद्दसण्हं महासुमिणाणं के मन्ने कल्लाणे फलवित्तिविसेसे भविस्सइ ? ॥ ५१ ॥

અર્થ : આ રીતે હે સ્વામિન્! હું આજે તે રમણીય શયનખંડમાં શય્યા ઉપર સૂતેલી હતી (જેનું વર્ણન આ પહેલાં કરવામાં આવેલ છે). ત્યાં પ્રતિબુદ્ધ-જાગૃત થઈ. તે ચૌદ મહાસ્વપ્નો ગજ, વૃષભ વગેરે જે હતાં તે જોયાં. હે સ્વામિન્! તે ઉદાર ચૌદ મહાસ્વપ્નોનું શું કલ્યાણરૂપ ફળ વિશેષ હશે?

मूल :—

तए णं से सिद्धत्थे राया तिसलाए खत्तियाणीए अंतिए एयमट्ठं सोच्चा निसम्म हट्ठतुट्ठचित्ते आणंदिए पीइमणे परमसोमणसिए हरिसवसविसप्पमाणहियए धाराहयनीवसुरहिकुसुमचुंचुमालइयरोमकूवे ते सुमिणे ओगिण्हति, ते सुमिणे ओगिण्हित्ता ईहं अणुपविसइ. ईहं अणुपविसित्ता अप्पणो साहाविएणं मइपुव्वएणं बुद्धिविन्नाणेणं तेसिं सुमिणाणं अत्थोग्गहं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

करेई, अत्थोग्गहं करित्ता तिसलाखत्तियाणीं ताहिं इट्ठाहिं जाव मंगल्लाहिं मियमहुरसस्सिरीयाहिं वग्गूहिं संलवमाणे संलवमाणे एवं वयासी ॥ ५२ ॥

અર્થ : તે પછી તે સિદ્ધાર્થ રાજા ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી પાસેથી આ અર્થ સાંભળીને અને તેનો હૃદયમાં વિચાર કરીને હર્ષિત અને સંતુષ્ટ ચિત્તવાળા થયા, આનંદિત થયા. મનમાં પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ. તેનું મન ઘણું જ આહ્લાદિત થયું, હર્ષથી તેનું હૃદય ફૂલવા લાગ્યું. મેઘની ધારાથી તાડિત કદંબ પુષ્પની માફક તેનાં રોમેરોમ ઉલ્લસિત થઈ ગયાં. તે તે સ્વપ્નોને ગ્રહણ કરે છે, ગ્રહણ કરીને તેના ઉપર સામાન્ય વિચાર કરે છે અને સામાન્ય વિચાર કર્યા પછી ફરીને તે સ્વપ્નોનો પૃથક્ પૃથક્ રૂપે વિશિષ્ટ વિચાર કરે છે. વિશિષ્ટ વિચાર કરીને પોતાની સ્વાભાવિક પ્રજ્ઞાસહિત બુદ્ધિવિજ્ઞાનથી તે સ્વપ્નોનાં વિશેષ ફળોનો પૃથક્ પૃથક્ રૂપથી નિશ્ચય કરે છે. વિશેષ પ્રકારે નિશ્ચય કરીને ઇષ્ટ અથવા મંગળરૂપ પરિમિત, મધુર અને શોભાયુકત વાણીથી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીને આ રીતે કહે છે :

मूलः—

ओराला णं तुमे देवाणुप्पिए ! सुमिणा दिट्ठा, कल्लाणा णं तुमे देवाणुप्पिए ! सुमिणा दिट्ठा, एवं सिवा धन्ना मंगल्ला सस्सिरीया आरोग्गतुट्ठिदीहाउयकल्लाणमंगल्लकारगा णं तुमे देवाणुप्पिए! सुमिणा दिट्ठा। तं जहा-अत्थलाभो देवाणुप्पिए! भोगलाभो देवाणुप्पिए ! पुत्तलाभो देवाणुप्पिए ! सोक्खलाभो देवाणुप्पिए! रज्जलाभो देवाणुप्पिए ! एवं खलु तुमं देवाणुप्पिए! नवण्हं मासाणं बहुपडिपुन्नाणं अद्धट्ठमाण य राइंदियाणं विइक्कंताणं अम्हं कुलकेउं अम्हं कुलदीवं कुलप-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

व्वयं कुलवडिंसयं कुलतिलयं कुलकित्तिकरं कुलवित्तिकरं कुलदिणयरं कुलआहारं कुलनंदिकरं कुलजसकरं कुलपायवं कुलविवड्ढणकरं सुकुमालपाणिपायं अहीणसंपुन्नपंचेंदियसरीरं लक्खणवंजणगुणोववेयं माणुम्माणपमाणपडिपुन्नसुजायसव्वंगसुंदरंगं ससिसोमाकारं कंतं पियं सुदंसणं दारयं पयाहिसि ॥ ५३ ॥

અર્થ: હે દેવાનુપ્રિયા! તમે જે સ્વપ્નાં જોયાં છે તે ઉદાર, કલ્યાણકારી, શિવરૂપ, મંગળરૂપ, શોભાયુક્ત, આરોગ્યપ્રદ,[૧૫૪] તુષ્ટિપ્રદ, દીર્ઘાયુપ્રદ, કલ્યાણપ્રદ સ્વપ્નાં છે. હે દેવાનુપ્રિયા! તમે જે સ્વપ્ન જોયાં છે તેનાથી અર્થલાભ, ભોગલાભ, પુત્રલાભ, સુખલાભ અને રાજ્યલાભ થશે. હે દેવાનુપ્રિયા! તમને પૂરેપૂરા નવમાસ અને સાડાસાત અહોરાત્રિ પસાર થતાં આપણા કુળમાં કેતુરૂપ (ધ્વજા સમાન) કુળપ્રદીપ, કુળપર્વત (કુળમાં પર્વત સમાન ઊંચા) કુલાવતંસક (મુગટ સમાન) કુલતિલક, કુલકીર્તિકર, કુલવૃત્તિકર, કુલ દિનકર, કુલાધાર, કુળમાં આનંદ પ્રસરાવનાર, કુળને યશ અપાવનાર, કુળપાદપ (વૃક્ષ સમાન બધાના આશ્રયદાતા) કુળ વિવર્ધક, સુકોમળ હાથ પગવાળા, સંપૂર્ણ પંચેન્દ્રિય શરીરવાળા, લક્ષણો (સ્વસ્તિક) વગેરે[૧૫૫] ચિહ્નો વ્યંજનો (મસ, તલ વગેરે) અને ગુણોથી યુક્ત, માન, ઉન્માન, પ્રમાણથી પરિપૂર્ણ,[૧૫૬] શોભાયુક્ત, સર્વાંગ સુંદર શરીરવાળા, ચંદ્રસમાન સૌમ્યાકાર, કાંત, પ્રિયદર્શી અને સુરૂપ બાળકને જન્મ આપશો.

मूलः-

से वि य णं दारए उम्मुक्कबालभावे विन्नायपरिणयमित्ते जोव्वणगमणुप्पत्ते सूरे वीरे विक्कंते विच्छिन्नविउलबलवाहणे रज्जवई राया भविस्सइ, तं जहा ओराला णं तुमे जाव दोच्चं पि तच्चं पि अणुवूहइ ॥ ५४ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : અને તે બાળક બાળભાવ (બચપણ) થી ઉન્મુક્ત બનીને સમજદાર થશે તથા કળા વગેરેમાં કુશળ બનીને યુવાવસ્થા પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે દાનમાં શૂર, સંગ્રામમાં વીર-પરાક્રમી બનશે. તેની પાસે વિપુલ બળ, વાહન (સેના વગેરે) હશે. તે રાજ્યનો અધિપતિ-રાજા બનશે. હે દેવાનુપ્રિયા! તમે જે મહાસ્વપ્ન જોયાં છે તે ઉત્તમ છે. આ રીતે સિદ્ધાર્થ રાજા ત્રિશલા-રાણીને બીજી અને ત્રીજી વાર કહીને તેના ચિત્તને અધિક પ્રફુલ્લિત કરે છે.

मूलः-

तए णं सा तिसला खत्तियाणी सिद्धत्थस्स रन्नो अंतिए एयमट्ठं सोच्चा निसम्म हट्ठतुट्ठा जाव हियया करयलपरिग्गहियं दसनहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु एवं वयासी ॥५५॥

અર્થ : ત્યારબાદ ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી સિદ્ધાર્થ રાજા પાસેથી આ જાતનો સ્વપ્નોનો અર્થ સાંભળી હૃદયમાં ધારણ કરીને હર્ષિત, સંતુષ્ટ અને પ્રસન્ન ચિત્તવાળી થઈ, બન્ને હાથ જોડીને, દસેય નખ ભેગા કરીને મસ્તિષ્ક ઉપર શિરસાવર્ત યુક્ત અંજલિ કરીને આ રીતે બોલી.

मूलः—

एवमेयं सामी! तहमेयं सामी! अवितहमेयं सामी! असंदिद्धमेयं सामी! इच्छियमेयं सामी! पडिच्छियमेयं सामी! इच्छियपडिच्छियमेयं सामी! सच्चे णं एसमट्ठे से जहेयं तुब्भे वयह त्ति कट्टु ते सुमिणे सम्मं पडिच्छइ, ते सुमिणे सम्मं पडिच्छित्ता सिद्धत्थेणं रन्ना अब्भणुन्नाया समाणी नाणामणिरयणभत्तिचित्ताओ भद्दासणाओ अब्भुट्ठेइ, अब्भुट्ठित्ता अतुरियमचवलमसंभंताए अविलंबियाए रायहंससरिसीए गईए

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

जेणेव सए सयणिज्जे तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छित्ता एवं वयासी ॥ ५६ ॥

અર્થ : "હે સ્વામિન્! તે એમ જ છે. જેવું આપે કહ્યું તેવું જ છે. આપનું કથન સત્ય છે, સંદેહરહિત છે, ફરીફરીને ઇષ્ટ છે, હે સ્વામિન્! તે ઇષ્ટ અને ખૂબ ઇષ્ટ છે. આપે સ્વપ્નાનાં જે જે ફળ બતાવ્યાં છે તે સત્ય છે." આ પ્રમાણે કહીને તે સ્વપ્નોના અર્થનો સમ્યક્ પ્રકારે સ્વીકાર કરે છે તથા સિદ્ધાર્થ રાજાની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને વિવિધ પ્રકારનાં રત્નાદિથી જડેલ ભદ્રાસન ઉપરથી ઊભી થાય છે. તે ઊભી થઈને ફરીને અચપળ, શીઘ્રતા-રહિત, અવિલંબ, રાજહંસી સમાન મંદગતિથી ચાલીને જ્યાં પોતાની શય્યા છે ત્યાં આવે છે. ત્યાં આવીને મનોમન બોલી અર્થાત્ મનમાં વિચારવા લાગી.

मूलः—

मा मे ते उत्तमा पहाणा मंगल्ला महासुमिणा अन्नेहिं पावसुमिणेहिं पडिहम्मिस्संति त्ति कट्टु देवयगुरुजणसंबद्धाहिं पसत्थाहिं मंगल्लाहिं धम्मियाहिं लट्ठाहिं कहाहिं सुमिणजागरियं जागरमाणी पडिजागरमाणी विहरइ ॥ ५७ ॥

અર્થ : મારાં તે ઉત્તમ, પ્રધાન, મંગળરૂપ મહાસ્વપ્ન બીજાં ખરાબ સ્વપ્નોથી પ્રતિહત અને નિષ્ફળ બની ન જાય તે કારણે મારે જાગૃત રહેવું જોઈએ. એવો વિચાર કરીને દેવ-ગુરુજન સંબંધી પ્રશસ્ત, માંગલિક, ધાર્મિક, રસપ્રદ કથાઓનાં અનુચિંતનથી પોતાના મહાસ્વપ્નોની રક્ષાને માટે સારી રીતે જાગૃત રહેવા લાગી.

मूलः—

तए णं सिद्धत्थे खत्तिए पच्चूसकालसमयंसि कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ कोडुंबियपुरिसे सद्दावित्ता एवं वयासी-खिप्पा-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मेव भो देवाणुप्पिया ! अज्ज सविसेसं बाहिरिज्जं उवट्ठाणसालं गंधोदयसित्तसम्मज्जिओवलित्तं सुगंधवरपंचवन्नपुप्फोवयार-कलियं कालागरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कडज्झंतधूवमघमघेंतगंधु-द्धुयाभिरामं सुगंधवरगंधियं गंधवट्टिभूयं करेह, कारवेह, करेत्ता-कारवेत्ता य सीहासणं रयावेह, सीहासणं रयावित्ता ममेयमा-णत्तियं खिप्पामेव पच्चप्पिणह ॥ ५८ ॥

अर्थ: त्यारपछी सिद्धार्थ क्षत्रिय प्रभात थतां कुटुंबीजनोने बोलावे छे. बोलावीने आ रीते कहे छे – 'हे देवानुप्रियो! तुरतज आजे बहारनी उपस्थानशाळा (राज-सभाभवन)ने विशेष रूपथी-सुगंधित जळथी सिंचन करो, साफ करीने तेनुं (छाणु वगेरेथी) लिंपण करो, ठेकठेकाणे श्रेष्ठ सुगंधित पंचवर्णोना पुष्पसमूहथी सुशोभित करो, कालागुरु, उत्तम कुंदरु तथा तुर्क धूपथी सुगंधित बनावो. अहीं तहीं सुगंधित द्रव्योना छंटकाव करीने सुगंधित गुटिका समान बनावो. जाते करो अने बीजा पासे करावो तथा करी, करावीने त्यां एक सिंहासन गोठवावीने (कार्यसंपन्न) करीने मारी आज्ञानुं पालन करी मने तुरत जणावो."

मूल:—

तए णं ते कोडुंबियपुरिसा सिद्धत्थेणं रण्णा एवं वुत्ता सम.णा हट्ठ जाव हियया करयल जाव कट्टु 'एवं सामि !' त्ति आणाए विणएणं वयणं पडिसुणंति, एवं सामि! त्ति आणाए विणएणं वयणं पडिसुणित्ता सिद्धत्थस्स खत्तियस्स अंतियाओ पडिनिक्खमंति, पडिनिक्खमित्ता जेणेव बाहिरिया उवट्ठाण-साला तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवागच्छित्ता खिप्पामेव सविसेसं बाहिरियं उवट्ठणसालं गंधोदयसित्त जाव सीहासणं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

रयावेंति, सीहासणं रयावित्ता जेणेव सिद्धत्थे खत्तिए तेणेव उवागच्छंति तेणेव उवागच्छित्ता करयलपरिग्गहियं दसनहं सिरसावत्तं मत्थए अंजलिं कट्टु सिद्धत्थस्स खत्तियस्स तमाणत्तियं पच्चप्पिणंति ॥ ५९ ॥

અર્થ : ત્યારપછી તે કૌટુંબિક પુરુષો સિદ્ધાર્થ રાજા દ્વારા એવા પ્રકારનો આદેશ મળતાં ખુશી થયા અને ઉલ્લસિત હૃદયથી પહેલાની માફક મસ્તક ઉપર અંજલિ કરીને 'હે સ્વામિન્! જેવી આપની આજ્ઞા' એમ કહીને, આજ્ઞાનો વિનયપૂર્વક વચનથી સ્વીકાર કરીને સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની પાસેથી બહાર નીકળે છે. બહાર નીકળીને જ્યાં બાહ્ય ઉપસ્થાનશાળા છે, ત્યાં આવે છે. આવીને તરત જ ઉપસ્થાનશાળાને સુગંધિત જળથી સિંચન કરીને બરાબર સિંહાસન સજાવે છે. સિંહાસન સજાવીને જ્યાં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય છે ત્યાં આવે છે. આવીને હાથ જોડીને દસેય નખોથી માથા ઉપર શિરસાવર્તની સાથે અંજલિબદ્ધ થઈને સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની આજ્ઞાને પુનઃ સમર્પિત કરે છે.

मूलः—

तए णं सिद्धत्थे खत्तिए कल्लं पाउप्पभायाए रयणीए फुल्लुप्पलकमलकोमलुम्मिल्लियम्मि अह पंडरे पहाए रत्तासोयपगासकिंसुयसुयमुहगुंजद्धरागसरिसे कमलायरसंडबोहए उट्ठियम्मि सूरे सहस्सरस्सिम्मि दिणयरे तेयसा जलंते य सयणिज्जाओ अब्भुट्ठेइ ॥ ६० ॥

અર્થ : ત્યારપછી તે સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય પ્રાતઃકાળ સમયે (ઉષાકાળમાં) જ્યારે ઉત્પલ કમલ વિકસિત થાય છે, હરણેાનાં કોમળ નેત્રો ખુલવા લાગે છે, ઊજ્જવળ પ્રભાત થવા લાગે છે અને લાલ અશોકના પ્રભાપુંજ જેવું, કિંશુકના રંગસમાન, પોપટની ચાંચ અને અર્ધ ચણોઠીના લાલ રંગસમાન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મોટા મોટા જળાશયોમાં સરખી રીતે ઉત્પન્ન થતાં કમળોને વિકસિત કરનાર, હજાર કિરણોના તેજથી પ્રદીપ્ત દિવસને કરનાર સૂર્યનો ઉદય થયો, ત્યારે શય્યા પરથી ઊઠે છે અર્થાત્ શયનખંડમાંથી બહાર આવે છે. (અહીં સૂર્યના જે વિશેષણો દર્શાવાયા છે તે સૂર્યના ઉદયપૂર્વેની અવસ્થાથી માંડીને ઉત્તરોત્તર અવસ્થાનાં સૂચક છે. શરૂમાં સૂર્ય લાલ હોય છે, પછી હજાર કિરણોથી પ્રકાશતો દેખાય છે પછી તેજથી ઝળહળતો હોય છે વગેરે વગેરે.)

मूलः–

सयणिज्जाओ अब्भुट्ठित्ता पायपीढाओ पच्चोरुहइ, पायपीढाओ पच्चोरुहित्ता जेणेव अट्टणसाला तेणेव उवागच्छइ, तेणेव उवागच्छित्ता अट्टणसालं अणुपविसइ, अट्टणसालं अणुपविसित्ता अणेगवायामजोगवग्गणवामद्दणमल्लजुद्धकरणेहिं-संते परिस्संते सयपागसहस्सपागेहिं सुगंधवरतेल्लमाइएहिं पीणणिज्जेहिं जिंघणिज्जेहिं दीवणिज्जेहिं दप्पणिज्जेहिं मयणिज्जेहिं विंहणिज्जेहिं सव्विंदियगायपल्हायणिज्जेहिं अब्भंगिए समाणे तेल्लचम्मंसि णिउणेहिं पडिपुन्नपाणिपायसुकुमालकोमलतलेहिं पुरिसेहिं अब्भंगणपरिमद्दणुव्वलणकरणगुणनिम्माएहिं छेएहिं दक्खेहिं पट्ठेहिं कुसलेहिं मेधावीहिं जियपरिस्समेहिं अट्ठिसुहाए मंससुहाए तयासुहाए रोमसुहाए चउव्विहाए सुहपरिकम्मणाए संवाहिए समाणे अवगयपरिस्समे अट्टणसालाओ पडिनिक्खमइ ॥ ६१ ॥

અર્થ: મહારાજા સિદ્ધાર્થ શય્યા આસનથી ઊઠે છે, પાદપીઠિકાથી ઊતરે છે, પાદપીઠિકાથી ઊતરીને જ્યાં વ્યાયામશાળા છે ત્યાં આવીને વ્યાયામશાળામાં પ્રવેશ કરે છે. (૧) યોગ્ય–(શસ્ત્રોનો અભ્યાસ) વલ્ગન–

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કૂદવું (૩) વ્યામર્દન–એક બીજાની ભુજા વગેરે અંગોને મરડવા (૪) મલ્લયુદ્ધ–કુસ્તી કરવી વગેરે વિવિધ વ્યાયામો કરવાથી જ્યારે તે થાકી ગયા ત્યારે થાકને દૂર કરવા વિવિધ ઔષધોનું મેળવણ કરીને સો સો વાર પકવવામાં આવેલ અથવા સો મુદ્રાઓના વ્યયથી બનેલ એવા શતપાક તેલથી અને જે હજાર વાર પકવવામાં આવેલ હોય અથવા જેને પકવવામાં હજાર મહોરો લાગી હોય એવા સહસ્રપાક વગેરે સુગંધિત તેલોથી મર્દન કર્યું.[૧૬૭] તે તેલ અત્યન્ત ગુણકારી, રસ, રુધિર ધાતુઓની વૃદ્ધિ કરનાર, ક્ષુધાને પ્રદીપ્ત કરનાર, બળ, માંસ અને તેજને વધારનાર, કામોદ્દીપક, પુષ્ટિકારક અને બધી ઇંદ્રિયોને સુખદાયક હતું. અંગમર્દન કરનારા, સંપૂર્ણ અંગળીઓથી યુકત સુકોમળ હાથપગવાળા, મર્દન કરવામાં તથા મર્દન કરીને ઉતારેલ તેલને પાછું કાઢવામાં દક્ષ–પ્રવીણ સ્ફુર્તિથી મર્દન કરનારાઓમાં આગેવાન, મર્દનકળાના વિશેષજ્ઞ, ચતુર, શરીરનો સંકેત સમજવામાં કુશળ, બુદ્ધિમાન તથા પરિશ્રમથી હાર નહિ માનનાર હતા, તેવા માલિશ કરનાર પુરુષોએ અસ્થિને સુખદાયક, માંસને સુખદાયક, ત્વચાને સુખદાયક, રોમરાજીને સુખદાયક–આ રીતે ચાર પ્રકારની સુખદાયક અંગ સુશ્રુષાવાળી માલિશ કરી. માલિશથી બધો થાક ઊતરી ગયો. સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય વ્યાયામશાળામાંથી બહાર નીકળ્યા.

मूलः-

अट्टणसालाओ पडिनिक्खमित्ता जेणेव मज्जणघरे तेणेव उवागच्छइ, तेणेव उवागच्छित्ता मज्जणघरं अणुपविसइ, अणुप्पविसित्ता समुत्तजालकलावाभिरामे विचित्तमणिरयण-कोट्टिमतले रमणिज्जे ण्हाणमंडवंसि नाणामणिरयणभत्तिचित्तंसि ण्हाणपीढंसि सुहनिसन्ने पुप्फोदएहि य गंधोदएहि य उण्होदएहि य सुहोदएहि य सुद्धोदएहि य कल्लाणकरणपवरमज्जणविहीए मज्जिए, तत्थ कोउयसएहिं बहुविहेहिं कल्ला-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

णगपवरमज्जणावसाणे पम्हलसुकुमालगंधकासातियलूहियंगे अहयसुमहग्घदूसरयणसुसंवुए सरससुरहिगोसीसचंदणाणुलित्तगत्ते सुइमालावन्नगविलेवणे आविद्धमणिसुवन्ने कप्पियहारद्धहारतिसरयपालंबपलंबमाणकडिसुत्तयकयसोहे पिणद्धगेविज्जे अंगुलिज्जगललियकयाभरणे वरकडगतुडियथंभियभुए अहियरूवसस्सिरीए कुंडलउज्जोइयाणणे मउडदित्तसिरए हारोत्थयसुकयरइयवच्छे मुद्दियापिंगलंगुलीए पालंबपलंबमाणसुकयपडउत्तरिज्जे नाणामणिकणगरयणविमलमहरिहनिउणोवियमिसिमिसिंतविरइयसुसिलिट्ठविसिट्ठलट्ठआविद्धवीरवलए। किं बहुणा? कप्परुक्खते चेव अलंकियविभूसिए नरिंदे सकोरिंटमल्लदामेणं छत्तेणं धरिज्जमाणेणं सेयवरचामराहिं उद्धुव्वमाणीहिं मंगलजयसद्दकयालोए अणेगगणनायगदंडनायगराईसरतलवरमाडंबियकोडुंबियमंतिमहामंतिगणगदोवारियअमच्चचेडपीढमद्दणगरनिगमसेट्ठिसेणावइसत्थवाहदूयसंधिपालसद्धिं संपरिवुडे धवलमहामेहनिग्गए इव गहगणदिप्पंतरिक्खतारागणाण मज्झे ससिव्व पियदंसणे नरवई मज्जणघराओ पडिनिक्खमइ ॥६२॥

અર્થ: (સિદ્ધાર્થ) વ્યાયામશાળામાંથી બહાર નીકળીને જ્યાં મજ્જનગૃહ (સ્નાનગૃહ) છે ત્યાં આવે છે. ત્યાં આવીને સ્નાનગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે, પ્રવેશ કરીને મોતીઓના સમૂહથી રમણીય, વિવિધ મણિઓ તથા રત્નોથી જડિત ભાગવાળા સુંદર સ્નાનમંડપમાં વિવિધ મણિ રત્નાદિની કળાપૂર્ણ કારીગરીથી બનેલી અદ્‌ભુત સ્નાન-પીઠ (બાજોઠ) ઉપર સુખપૂર્વક બેસે છે. ત્યાં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયને પુષ્પોદક, ગંધોદક, ઉષ્ણોદક, શુભોદક, શુદ્ધોદકથી કલ્યાણકારક વિધિથી સ્નાન વિધિ વિશેષજ્ઞો દ્વારા સ્નાન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કરાવવામાં આવ્યું તથા સ્નાન કરતી વખતે ઘણી જાતનાં–સેંકડો કૌતુકો તેના શરીર ઉપર કરવામાં આવ્યાં. કલ્યાણપ્રદ શ્રેષ્ઠ સ્નાન વિધિ પૂર્ણ થતાં રૂવાંદાર,[૧૫૪] મુલાયમ, સુગંધિત લાલવસ્ત્ર (અંગોછા) થી શરીરને લૂછવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ શ્રેષ્ઠ, નવીન અને બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો ધારણ કર્યા.[૧૫૫] શરીર ઉપર સરસ સુગંધિત ગોશીર્ષ ચંદનનો લેપ કરવામાં આવ્યો. પીઠી ચોળવામાં આવી, પવિત્ર માળા પહેરી, શરીર ઉપર કેશરમિશ્રિત સુગંધિત ચૂર્ણનો છંટકાવ કર્યો. મણિઓથી જડેલા સોનાનાં આભૂષણ પહેર્યા. અઢાર સરનાં, નવ સરના, ત્રણ સરના અને એક સરના હારો ગળામાં ધારણ કર્યા. લાંબા લટકતા કંદોરા ધારણ કરીને સુશોભિત લાગવા લાગ્યા અને કંઠને શોભિત કરાવનાર વિવિધ પ્રકારના આભૂષણ ધારણ કર્યા. આંગળીઓમાં અંગુઠીઓ પહેરી, રત્નજડિત સોનાનાં કડાંથી અને બાહુબંધથી રાજા સિદ્ધાર્થની બન્ને ભુજાઓ ચમકી ઊઠી. આ રીતે રાજા સિદ્ધાર્થ શરીર સૌંદર્યની અદ્‌ભુત પ્રભાથી દિવ્ય લાગવા લાગ્યાં. કુંડળ ધારણ કરવાથી તેમનું મુખ ચમકતું હતું અને મુગટ ધારણ કરવાથી મસ્તક તેના પ્રકાશથી ઝગમગ થતું હતું. હૃદય હારોથી ઢંકાઈ જતાં દર્શનીય બની ગયું હતું. વીંટીઓથી આંગળીઓની આભા ચમકી ઊઠી હતી. છેવટે લાંબા લટકતાં બહુમૂલ્ય વસ્ત્રનું ઉત્તરાસન ધારણ કર્યું. નિપુણ કળાકારો દ્વારા બનાવેલ વિવિધ મણિરત્નોથી જડિત શ્રેષ્ઠ બહુમૂલ્ય પ્રભા સમાન સુંદર વીરવલયો પહેર્યા. વધુ વર્ણન શું કરવું તે એવા દેખાતા હતા જાણે કે સાક્ષાત કલ્પવૃક્ષ જ હોય નહિ! એ રીતે અલંકૃત અને વિભૂષિત થયા. એવા સિદ્ધાર્થ રાજાના શિર ઉપર છત્રધારકોએ કોરંટના પુષ્પોની માળાઓ જેમાં લટકી રહેલ હતી તેવું છત્ર ધારણ કર્યું. શ્વેત અને ઉત્તમ ચામરોથી વિંજન કરવામાં આવ્યું. તેમને નિહાળતાં જ જનતાના મુખથી 'જય થાઓ જય થાઓ' એવી જાતનો મંગળનાદ નીકળવા લાગ્યો.

આ પ્રમાણે અલંકૃત થઈને અનેક ગણનાયકો (ગણના સ્વામીઓ) દંડનાયકો (તંત્રનું પાલન કરનારા અને પોતાના રાષ્ટ્રની ચિંતા કરનારા) રાઈસરો (યુવરાજ) તલવરો (રાજી થઈને રાજાએ જેમને પટ્ટો આપી વિભૂષિત

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કરેલ હોય) માડંબિકો (જેની ચારે બાજુ અરધા જોજન સુધી ગામ ન હોય તેને મડંબ કહે છે અને મડંબના સ્વામી માડંબિક કહેવાય છે) કૌટુંબિકો (કેટલાક કુટુંબોના સ્વામી) મંત્રીઓ (રાજ્યના અધિષ્ઠાયક સચિવ) મહામંત્રીઓ (મંત્રીમંડળના પ્રધાન) ગણુકો (જ્યોતિષી) દૌવારિકો (દ્વારપાળ) અમાત્યો (પ્રધાન) તથા ચેટ (દાસ) પીઠ મર્દક (નિકટમાં રહીને સેવા કરનારા) નાગર (નગરનિવાસી) નિગમ (વ્યાપાર કરનારા) શ્રેષ્ઠી (નગરના મુખ્ય વ્યવસાયી) સેનાપતિ (ચતુરંગ સેનાધિપતિ) સાર્થવાહ (સાર્થના મુખીઆ) દૂત (બીજાઓને રાજ્ય આદેશનું નિવેદન કરનારા) સંધિપાળ (સંધિની રક્ષા કરનારા) વગેરેથી ઘેરાયેલ સિદ્ધાર્થ જેમ શ્વેત મહામેઘમાંથી ચંદ્ર નીકળે છે તેવી રીતે બહાર નીકળ્યા. જેવી રીતે ગ્રહ, નક્ષત્ર અને તારા ગણોની મધ્યમાં ચંદ્ર શોભે છે તેવી રીતે તે શોભાયમાન થઈ રહેલ હતા. ચંદ્રની માફક તે પ્રિયદર્શી નરપતિ સ્નાનગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા.

मूलः-

मज्जणघराओ पडिनिक्खमित्ता जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला तेणेव उवागच्छइ तेणेव उवागच्छित्ता सीहासणंसि पुरत्थाभिमुहे निसीयइ, निसीइत्ता अप्पणो उत्तरपुरत्थिमे दिसीभाए अट्ठ भद्दासणाइं सेयवत्थपच्चत्थुयाइं सिद्धत्थयकयमंगलोवयाराइं रयावेइ, रयावित्ता अप्पणो अदूरसामंते नाणामणिरयणमंडियं अहियपेच्छणिज्जं महग्घवरपट्टणुग्गयं सण्हपट्टभत्तिसतचित्तमाणं ईहामियउसहतुरगनरमगरविहगवालगकिन्नररुरुसरभचमरकुंजरवणलयपउमलयभत्तिचित्तं अब्भिंतरियं जवणियं अंछावेइ, अंछावेत्ता नाणामणिरयणभत्तिचित्तं अत्थरयमिउमसूरगोत्थयं सेयवत्थपच्चत्थुयं सुमउयं अंगसुहफरिसगं विसिट्ठं तिसलाए खत्तियाणीए भद्दासणं रयावेइ ॥ ६३ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : સ્નાનગૃહથી બહાર નીકળીને (સિદ્ધાર્થ) જ્યાં બહારની ઉપસ્થાનશાળા છે ત્યાં આવે છે, ત્યાં આવીને સિંહાસન ઉપર પૂર્વ દિશા તરફ મોં કરીને બેસે છે, બેસીને પોતાથી ઉત્તરપૂર્વ દિશામાં (ઇશાન ખૂણામાં) શ્વેતવસ્ત્રોથી ઢંકાયેલા અને જેના ઉપર સરસવ વગેરેથી માંગલિક ઉપચાર કરવામાં આવેલ છે એવાં આઠ ભદ્રાસન ગોઠવાવે છે, ગોઠવાવીને પોતાનાથી અતિ નિકટ નહિ કે અતિ દૂર નહિ એવી રીતે વિવિધ મણિરત્નોથી મંડિત ઘણુંજ દર્શનીય અને મહામૂલ્યવાળાં મોટા અને પ્રતિષ્ઠિત નગરમાં બનાવરાવેલાં પારદર્શક પટ્ટસૂત્ર પથરાવે છે. જેની ઉપર સેંકડો ચિત્રોથી ચિતરેલાં ઈહામૃગ, વૃષભ, અશ્વ, મનુષ્ય, મગર, પક્ષી, સર્પ, કિન્નર, રૂરૂ (મૃગવિશેષ) અષ્ટાપદ, ચમરી ગાય, હસ્તી, વનલતા, પદ્મલતા વગેરેનાં ચિત્રો દોરેલાં હતાં. આવા અંતઃપુર માટે યોગ્ય યવનિકા (પડદો) નખાવે છે, યવનિકાથી અંદરનાં ભાગમાં વિવિધ મણિરત્નોથી જડિત, ચિત્રવિચિત્ર તકીઆવાળું, મુલાયમ ગાદીવાળું સફેદ વસ્ત્રથી આચ્છાદિત, ઘણુંજ મૃદુ, શરીરને માટે સુખકારી સ્પર્શવાળું વિશિષ્ટ પ્રકારનું ભદ્રાસન ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીને માટે મૂકાવે છે.

——— * સ્વપ્નપાઠકોને આમંત્રણ

मूलः~

भद्दासणं रयावित्ता कोडुंबियपुरिसे सद्दावेइ, सद्दावित्ता एवं वयासी-खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! अट्ठंगमहानिमित्तसुत्तत्थपारए विविहसत्थकुसले सुविणलक्खणपाढए सद्दावेह ॥ ६४ ॥

અર્થ : ભદ્રાસન મૂકાવીને રાજા સિદ્ધાર્થ પોતાના સેવક જનોને બોલાવે છે. બોલાવી તેમને આ રીતે કહે છે– હે દેવાનુપ્રિયો ! શીઘ્ર-તરત જ અષ્ટાંગ મહાનિમિત્તના સૂત્ર અને અર્થના પારગામી, વિવિધ શાસ્ત્રોમાં કુશળ એવા સ્વપ્ન-લક્ષણ પાઠકો-સ્વપ્ન શાસ્ત્રીઓને બોલાવી લાવો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तए णं ते कोडुंबियपुरिसा सिद्धत्थेणं रन्ना एवं वुत्ता समाणा हट्ठा जाव हयहियया करयल जाव पडिसुणेंति, पडिसुणित्ता सिद्धत्थस्स खत्तियस्स अंतियाओ पडिनिक्खमंति, पडिनिक्खमित्ता कुंडग्गामं नगरं मज्झं मज्झेणं जेणेव सुमिणलक्खणपाढगाणं गिहाइं तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवागच्छित्ता सुविणलक्खणपाढए सद्दावेंति ॥ ६५ ॥

અર્થ: ત્યારપછી તે કુટુંબીજનો (સેવકો) સિદ્ધાર્થ રાજાએ જ્યારે આમ કહ્યું ત્યારે ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને તેમનું હૃદય આનંદથી ઊભરાવા લાગ્યું. તેઓ બન્ને હાથ જોડીને રાજાની આજ્ઞાનો વિનયયુક્ત વચનથી સ્વીકાર કરે છે. સ્વીકાર કરીને સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયની પાસેથી નીકળે છે, નીકળીને તેઓ કુંડગ્રામ નગરની વચ્ચેવચ્ચ થઈને જ્યાં સ્વપ્ન-લક્ષણ પાઠકોનાં આવાસ છે, ત્યાં આવે છે. ત્યાં આવીને સ્વપ્ન-લક્ષણ પાઠકોને બોલાવે છે.

मूलः-

तए णं ते सुविणलक्खणपाढगा सिद्धत्थस्स खत्तियस्स कोडुंबियपुरिसेहिं सद्दाविया समाणा हट्ठतुट्ठ जाव हियया ण्हाया कयबलिकम्मा कयकोउयमंगलपायच्छित्ता सुद्धप्पावेसाइं मंगलाइं वत्थाइं पवराइं परिहिया अप्पमहग्घाभरणालंकियसरीरा सिद्धत्थकहरियालियकयमंगलमुद्धाणा सएहिं सएहिं गेहेहिंतो निग्गच्छंति । ६६ ।

અર્થ: ત્યારબાદ સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયના સેવકજનો દ્વારા બોલાવાયેલ સ્વપ્ન-લક્ષણ પાઠકો હર્ષિત અને તુષ્ટ થયા, પ્રસન્નચિત્ત થયા, તેમણે સ્નાન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કર્યું. બળિકર્મ કર્યું. કૌતુક (કપાળમાં તિલક વગેરે) તથા સરસવ, દહીં, ચોખા, દૂર્વાદિ મંગળોથી માંગલિક કૃત્ય (દુષ્ટ સ્વપ્ન વગેરેનાં ફળને નિષ્ફળ કરવા માટે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપ કૃત્ય કર્યું.[૧૧૦] રાજ્યસભામાં જવા યોગ્ય શુદ્ધ, મંગળરૂપ, ઉત્તમ વસ્ત્રો ધારણ કર્યાં. અલ્પ (ભાર) પરંતુ બહુમૂલ્ય આભૂષણોથી શરીરને અલંકૃત કર્યું. માથા ઉપર કપાળે સફેદ સરસવ અને ચોખા વગેરે મંગળ માટે સ્થાપન કર્યાં અને પોતાના ઘેરથી નીકળ્યા.

मूलः--

निग्गच्छित्ता खत्तियकुंडग्गामं नगरं मज्झं मज्झेणं जेणेव सिद्धत्थस्स रन्नो भवणवरवडिंसगपडिदुवारे तेणेव उवागच्छंति, तेणेव उवागच्छित्ता भवणवरवडिंसगपडिदुवारे एगयओ मिलंति, एगयओ मिलित्ता जेणेव बाहिरिया उवट्ठाणसाला जेणेव सिद्धत्थे खत्तिए तेणेव उवागच्छंति, उवागच्छित्ता करतलपरिग्गहियं जाव कट्टु सिद्धत्थं खत्तियं जएण विजएणं वद्धाविंति ॥ ६७ ॥

અર્થ : બહાર નીકળીને ક્ષત્રિય કુંડગ્રામ નગરની મધ્યમાંથી પસાર થઈને જ્યાં સિદ્ધાર્થ રાજાના ઉત્તમ ભવનનું પ્રવેશદ્વાર છે ત્યાં આવે છે ત્યાં આવીને એકઠા થાય છે, એકઠા થઈને જ્યાં બહારની ઉપસ્થાનશાળા છે અને જ્યાં સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય છે ત્યાં આવે છે. ત્યાં આવીને હાથ જોડીને મસ્તક ઉપર અંજલિ કરીને 'જય હો, વિજય હો' એ જાતના આશીર્વાદના વચનોથી વધાવે છે.

मूलः--

तए णं ते सुविणलक्खणपाढगा सिद्धत्थेणं रन्ना वंदियपूइयसक्कारियसम्माणिया समाणा पत्तेयं पत्तेयं पुव्ववण्णत्थेसु भद्दासणेसु निसीयंति ॥ ६८ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : તે પછી સિદ્ધાર્થ રાજાએ સ્વપ્ન-લક્ષણ પાઠકોને વંદન કર્યું, તેમની અર્ચના કરી, સત્કાર અને સન્માન કર્યું. પછી તેઓ (સ્વપ્નપાઠકો) પૃથક્ પૃથક્ અગાઉથી ગોઠવવામાં આવેલ ભદ્રાસન ઉપર બેઠા.

मूल –

तए णं सिद्धत्थे खत्तिए तिसलं खत्तियाणिं जवणियंतरियं ठावेइ, ठावित्ता पुप्फफलपडिपुन्नहत्थे परेणं विणएणं ते सुमिण-लक्खणपाढए एवं वयासि-एवं खलु देवाणुप्पिया ! अज्ज तिसला खत्तियाणी तंसि तारिसगंसि जाव सुत्तजागरा ओहीरमाणी ओहीरमाणी इमेयारूवे ओराले जाव चोद्दस महासुमिणे पासित्ता णं पडिबुद्धा। तं जहा-गय उसभ० गाहा। तं एतेसिं चोद्दसण्हं महासुमिणाणं देवाणुप्पिया ! ओरालाणं जाव के मण्णे कल्लाणे फलवित्तिविसेसे भविस्सइ ? ॥ ६९ ॥

અર્થ : તે પછી સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીને પડદાની અંદર બેસાડે છે. બેસાડીને હાથમાં ફળ–ફૂલ લઈને વિશેષ વિનયપૂર્વક સ્વપ્નલક્ષણ પાઠકોને આ પ્રમાણે કહે છે:– હે દેવાનુપ્રિયો! નિશ્ચિયપણે આજે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ તથાપ્રકારની ઉત્તમ શય્યા ઉપર શયન કરતાં, અર્ધ નિદ્રાવસ્થામાં આ જાતના ચૌદ મહાન સ્વપ્નો જોયાં છે, જોઈને તે જાગૃત થઈ, તે સ્વપ્ન ગજ, વૃષભ વિગેરે છે. હે દેવાનુપ્રિયો! તે ઉદાર ચૌદ મહાસ્વપ્નોનું શું કલ્યાણકારી ફળ વિશેષ હશે?

——— * સ્વપ્નફળનું કથન

मूलः-

तए णं ते सुमिणलक्खणपाढगा सिद्धत्थस्स खत्तियस्स अंतिए एयमट्ठं सोच्चा निसम्म हट्ठ जाव हियया ते सुविणे

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ओगिण्हंति, ओगिण्हित्ता ईहं अणुपविसंति, ईहं २ त्ता अन्नमन्नेणं सद्धिं संलावेंति, संलावित्ता तेसिं सुमिणाणं लद्धट्ठा गहियट्ठा पुच्छियट्ठा विणिच्छियट्ठा अहिगयट्ठा सिद्धत्थस्स रन्नो पुरओ सुमिणसत्थाइं उच्चारेमाणा उच्चारेमाणा सिद्धत्थं खत्तियं एवं वयासी ॥ ७० ॥

અર્થ : તે પછી તે સ્વપ્ન-લક્ષણ-પાઠકો, સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિયથી પ્રસ્તુત વૃત્તાંતને જાણીને અને સમજીને અત્યન્ત પ્રફુલ્લિત થયા. તેમણે પ્રથમ તે સ્વપ્નો ઉપર સામાન્યપણે વિચાર કર્યો. તે પછી સ્વપ્નોના અર્થ ઉપર વિશેષ રૂપથી ચિંતન કરવા લાગ્યા. તે સંબંધે તેઓ એકબીજાની સાથે સંવાદ–વિચાર–વિનિમય કરવા લાગ્યા. આ રીતે તેઓએ પોતે ચિંતન અને વિચારવિનિમય વડે સ્વપ્નોના અર્થને જાણ્યા. તેઓએ તે વિષયમાં પરસ્પર એકબીજાના અભિપ્રાય પૂછ્યા અને તે પછી નિશ્ચિત મત નક્કી કર્યો. જ્યારે તેઓ બધા એક મત થઇ ગયા ત્યારે સિદ્ધાર્થ રાજા સમક્ષ સ્વપ્ન-શાસ્ત્રો અનુસાર વચન બોલતાં આ રીતે કહેવા લાગ્યા.

વિવેચન : ભારતીય સાહિત્યમાં સ્વપ્ન સંબંધમાં ઊંડાણથી ચિંતન કરવામાં આવેલ છે. તેમાં સ્વપ્ન આવવાનાં નવ નિમિત્ત બતાવવામાં આવેલ છે: (૧) જે વસ્તુઓનો અનુભવ કરેલ હોય (૨) જેના સંબંધમાં શ્રવણ કરેલ હોય (૩) જે વસ્તુ જોયેલ હોય (૪) વાત, પિત્ત અથવા કફ વિકૃતિના કારણે (૫) સ્વપ્નાંવાળી પ્રકૃતિના કારણે (૬) ચિત્ત ચિંતાયુકત થવાનાં કારણે (૭) દેવતા વગેરેનું સાન્નિધ્ય હોય તે કારણે (૮) ધાર્મિક સ્વભાવને કારણે (૯) અતિશય પાપનો ઉદય થવાને કારણે. સ્વપ્ન આવવાના આ નવ પ્રકારોમાંથી પ્રથમ છ પ્રકારનાં સ્વપ્ન શુભ તેમજ અશુભ બન્ને હોય છે પણ તેનું કોઇ ફળ હોતું નથી. ત્રણ જાતનાં અંતિમ સ્વપ્ન સત્ય હોય છે અને તેમનું શુભ અને અશુભ ફળ નિશ્ચિત મળે છે.[૧૬૧]

સ્વપ્નશાસ્ત્રની એક એવી પણ ધારણા છે કે રાત્રના પ્રથમ પહોરમાં જે સ્વપ્ન જોવામાં આવે છે તેનું ફળ બારેક માસમાં પ્રાપ્ત થાય

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

છે. બીજા પહોરમાં જે સ્વપ્ન જોવામાં આવે છે તેનું ફળ છ માસમાં પ્રાપ્ત થાય છે. ત્રીજા પહોરે જોવામાં આવેલ સ્વપ્નનું ફળ ત્રણ માસમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને ચોથા પહોરમાં જે સ્વપ્ન જોયેલ હોય તેનું ફળ એક માસમાં પ્રાપ્ત થાય છે. સૂર્યોદયથી બે ઘડી પૂર્વે, જે સ્વપ્ન જોવામાં આવે તેનું ફળ દશ દિવસમાં પ્રાપ્ત થાય છે અને સૂર્યોદય સમયે જોવાયેલ સ્વપ્નનું ફળ શીઘ્રમેવ પ્રાપ્ત થાય છે.[૧૬૨]

ભારતની પ્રાચીન સ્વપ્નશાસ્ત્ર સંબંધી માન્યતાનું કેટલુંક દિગ્દર્શન નીચે કરાવવામાં આવે છે– જે વ્યક્તિ એક સ્વપ્ન પછી બીજું સ્વપ્ન જુએ છે, માનસિક અથવા શારીરિક વ્યાધિથી ઘેરાયેલ સ્થિતિમાં સ્વપ્ન જુએ છે, મળમૂત્ર અટકાવાના કારણે સ્વપ્ન જુએ છે તેનું સ્વપ્ન નિરર્થક થાય છે.

જે વ્યક્તિ ધર્મનિષ્ઠ છે, જેમના શરીરની ધાતુઓ સમ છે, ચિત્ત સ્થિર છે, જે ઇન્દ્રિયવિજેતા છે, સંયમી અને દયાળુ છે તેનું સ્વપ્ન ઇચ્છા મુજબનું ફળ આપનારું હોય છે. જો કોઇને કોઇ જાતનું ખરાબ સ્વપ્ન આવે તો તેને કોઈ પણ અન્ય વ્યક્તિ સામે ન કહેવું જોઇએ. ન કહેવાથી તે સ્વપ્ન ફળ આપતું નથી. ખરાબ સ્વપ્ન આવ્યા પછી જો નિદ્રા આવી જાય તો ખરાબ સ્વપ્નનું ફળ પણ નષ્ટ થઇ જાય છે.

કોઇએ ઉત્તમ સ્વપ્ન જોયેલ હોય તો તે સ્વપ્નને ગુરુ કે યોગ્ય વ્યક્તિની સામે કહેવું જોઇએ. જો યોગ્ય વ્યક્તિનો અભાવ હોય તો ગાયના કાનમાં પણ કહી દેવું જોઇએ. ઉત્તમ સ્વપ્ન જોઇને ફરી પાછું સૂવું ન જોઇએ. કેમકે સુવાથી તેનું ફળ નષ્ટ થઇ જાય છે તેથી બાકીની રાત ધર્મધ્યાન અને ભગવત્સ્મરણમાં જ વ્યતીત કરવી જોઇએ.

જે માનવ પ્રથમ અશુભ સ્વપ્ન જુએ છે અને પછી શુભ સ્વપ્ન જુએ છે તેને શુભ સ્વપ્નનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જે પ્રથમ શુભ સ્વપ્ન જુએ છે અને પછી અશુભ સ્વપ્ન જુએ છે તેને અશુભ સ્વપ્નનું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. જે માણસ સ્વપ્નમાં મનુષ્ય, સિંહ, તુરંગ, હાથી, વૃષભ અને સિંહણથી યુક્ત (જોડેલા) રથ ઉપર પોતાને બેઠેલો જુએ છે તે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રાજા બને છે. જે સ્વપ્નમાં હસ્તી, વાહન, આસન, ઘર કે વસ્ત્રનું અપહરણ થતું જુએ છે તેના ઉપર રાજાની શંકા થાય છે, બંધુઓથી વિરોધ અને ધનની હાનિ થાય છે.

જે સ્વપ્નમાં સૂર્ય, ચંદ્રને ગળી જાય છે તે દરિદ્ર હોવા છતાં પણ રાજા બને છે. જે સ્વપ્નમાં શસ્ત્ર, મણિ, મોતી, સોનું, રૂપું વગેરેનું અપહરણ થતું જુએ છે તેમને ધનની હાનિ થાય છે, અપમાન થાય છે અને તે મૃત્યુને પ્રાપ્ત કરે છે. જે માનવ સ્વપ્નમાં ગજારૂઢ થાય છે, સરિતાના સુંદર તટ ઉપર ચોખાનું ભોજન કરે છે તે ધર્મનિષ્ઠ અને ધનવાન હોય છે. જે સ્વપ્નમાં જમણી ભુજાને સફેદ સર્પથી ડંસ થતો જુએ છે તેને પાંચજ રાતમાં એક હજાર સોનાની મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. જે સ્વપ્નમાં કોઇ માનવના મસ્તકનું ભક્ષણ કરતાં જુએ છે તેને રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. જે પગનું ભક્ષણ કરતાં જુએ છે તેને હજાર મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થાય છે અને જે ભુજાનું ભક્ષણ કરતો જુએ છે તેને પાંચસો મુદ્રાઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

જે સ્વપ્નમાં સરોવર, સમુદ્ર, જળથી પૂરેપૂરી ભરેલી સરિતા અને મંત્ર–મરણ જુએ છે તે આકસ્મિક રીતે ઘણું દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

જે સ્વપ્નમાં હસે છે તેને શોકથી આકુળ બનીને રડવું પડે છે, જે સ્વપ્નમાં નૃત્ય કરે તે વધ અથવા બંધનને પ્રાપ્ત કરે છે.

સ્વપ્નમાં ગાય, તુરંગ, રાજા અને હાથી સિવાય કોઇ કાળી વસ્તુને જોવી તે અશુભ છે, કપાસ અને મીઠા સિવાય અન્ય સફેદ વસ્તુને જોવી તે શુભ છે.

જે માનવ સ્વપ્નમાં પોતા સંબંધી કોઇ વસ્તુ જુએ છે તેનું શુભાશુભ ફળ તેને જ મળે છે. જે બીજાઓને માટે જુએ છે તો તેમને મળે છે.

જે સ્વપ્નમાં ઘી, મધ અને દૂધના કુંભને શિર ઉપર લે છે તે તેજ ભવમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે. જે સ્વપ્નમાં સ્વર્ણરાશિ, રત્નરાશિ,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રજત રાશિ તથા સીસાની રાશિને ઉપાડે છે તે ક્રમશઃ બીજા, ત્રીજા, ચોથા કે પાંચમા ભવે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

मूलः-

एवं खलु देवाणुप्पिया ! अम्हं सुमिणसत्थे बायालीसं सुमिणा तीसं महासुमिणा बाहत्तरिं सव्वसुमिणा दिट्ठा, तत्थ णं देवाणुप्पिया ! अरहंतमातरो वा चक्कवट्टिमायरो वा अरहंतंसि वा चक्कहरंसि वा गब्भं वक्कममाणंसि एतेसिं तीसाए महासुमिणाणं इमे चोद्दस महासुमिणे पासित्ता णं पडिबुज्झंति, तं जहा-गय० गाहा ॥ ७१ ॥

અર્થ: હે દેવાનુપ્રિય! નિશ્ચિતરૂપથી અમારા સ્વપ્નશાસ્ત્રમાં બેંતાલીસ સ્વપ્ન (સામાન્ય ફળવાળાં) કહેલાં છે અને ત્રીસ મહાસ્વપ્નો (વિશેષ ફળવાળાં) બતાવેલ છે, એ રીતે બેંતાલીસ અને ત્રીસ કુલ મળી બોંતેર સ્વપ્ન બતાવવામાં આવેલ છે, તેમાંથી હે દેવાનુપ્રિય! અરિહંતની માતા અને ચક્રવર્તીની માતા જ્યારે અરિહંત કે ચક્રવર્તી ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે તેત્રીસ મહાસ્વપ્નોમાંથી આ ચૌદ મહાસ્વપ્નોને જોઈને જાગૃત થાય છે જેવાં કે–હાથી–વૃષભ વગેરે.[૧૬૪]

मूलः-

वासुदेवमायरो वा वासुदेवंसि गब्भं वक्कममाणंसि एएसिं चोद्दसण्हं महासुमिणाणं अण्णतरे सत्त महासुमिणे पासित्ता णं पडिबुज्झंति ॥ ७२ ॥

અર્થ: વાસુદેવની માતાઓ વાસુદેવ ગર્ભમાં આવતાં તે ચૌદ મહાસ્વપ્નોમાંથી કોઈ સાત મહાસ્વપ્નો જોઈને જાગૃત થાય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः-

बलदेवमायरो वा बलदेवंसि गब्भं वक्कममाणंसि एएसिं चोद्दसण्हं महासुमिणाणं अन्नयरे चत्तारि महासुमिणे पासित्ता णं पडिबुज्झंति ॥ ७३ ॥

અર્થ : બળદેવની માતાઓ જ્યારે બળદેવ ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે તે ચૌદ મહાસ્વપ્નોમાંથી કોઈ પણ ચાર મહાસ્વપ્નોને જોઈને જાગૃત થાય છે.

मूलः-

मंडलियमायरो वा मंडलियंसि गब्भं वक्कंते समाणे एएसिं चोद्दसण्हं महासुमिणाणं अन्नयरं एगं महासुमिणं पासित्ता णं पडिबुज्झंति ॥ ७४ ॥

અર્થ : માંડલિક રાજાની માતાઓ જ્યારે માંડલિક રાજા ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે તે ચૌદ મહાસ્વપ્નોમાંથી કોઈ એક મહાસ્વપ્ન જોઈને જાગૃત થાય છે.

मूलः-

इमे य णं देवाणुप्पिया ! तिसलाए खत्तियाणीए सुमिणा दिट्ठा, जाव मंगल्लकारगा णं देवाणुप्पिया ! तिसलाए खत्तियाणीए सुमिणा दिट्ठा, तं जहा-अत्थलाभो देवाणुप्पिया ! भोगलाभो देवाणुप्पिया ! पुत्तलाभो देवाणुप्पिया ! सुक्खलाभो देवाणुप्पिया ! रज्जलाभो देवाणुप्पिया ! एवं खलु देवाणुप्पिया ! तिसला खत्तियाणी नवण्हं मासाणं बहुपडिपुन्नाणं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अद्धट्ठमाण य राइंदियाणं विइक्कंताणं तुम्हं कुलकेउं कुलदीवं कुलपव्वयं कुलवडिंसयं कुलतिलकं कुलकित्तिकरं कुलनंदिकरं कुलजसकरं कुलाधारं कुलपायवं कुलविविद्धिकरं सुकुमालपाणि-पायं अहीणपडिपुन्नपंचिंदियसरीरं लक्खणवंजणगुणोववेयं माणुम्माणप्पमाणपडिपुन्नसुजायसव्वंगसुंदरंगं ससिसोमाकारं कंतं पियदंसणं सुरूवं दारयं पयाहिइ ॥ ७६ ॥

અર્થ : હે દેવાનુપ્રિય! ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ તે આ ચૌદ મહા સ્વપ્નો જોયાં છે તે મંગળકારી છે. હે દેવાનુપ્રિય! ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ જે સ્વપ્ન જોયાં છે તે અર્થલાભ કરાવનારાં છે, ભોગનો લાભ કરાવનારાં છે, પુત્રનો લાભ, સુખનો લાભ, રાજ્યનો લાભ કરાવનારાં છે, હે દેવાનુપ્રિય! નિશ્ચિતપણે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી નવ માસ અને સાડાસાત દિવસ પસાર થતાં, તમારા કુળમાં ધ્વજ સમાન, કુળમાં દીપક સમાન, કુળમાં પર્વત સમાન, કુળમાં મુગટ સમાન, કુળમાં તિલક સમાન અને કીર્તિ વધારનાર, કુળને સમૃદ્ધિ બક્ષનાર, કુળના વિસ્તાર કરનાર, કુળના આધાર સમાન, કુળના વૃક્ષ સમાન, કુળની વિશેષ વૃદ્ધિ કરનાર, સુકોમળ હાથ અને પગવાળા, હીનતા રહિત, પાંચેય ઇન્દ્રિયોથી પરિપૂર્ણ, લક્ષણો, વ્યંજનો અને ગુણોથી યુક્ત, માન, ઉન્માન, પ્રમાણથી પરિપૂર્ણ, સુજાત, સર્વાંગ સુંદર, ચંદ્ર સમાન, સૌમ્ય આકૃતિવાળા, કાંત, પ્રિયદર્શી અને સુરૂપ પુત્રને જન્મ આપશે.

વિવેચન : સ્વપ્નપાઠકોએ સ્વપ્ન શાસ્ત્રાનુસાર વ્યાખ્યા કરીને ચૌદ મહાસ્વપ્નનો પૃથક્-પૃથક્ અર્થ પણ બતાવ્યો.

૧. ચાર દાંતવાળા હાથીને જોવાથી તે ચાર પ્રકારના ધર્મ (સાધુ-સાધ્વી, શ્રાવક-શ્રાવિકા રૂપ) ને કહેવાવાળો થશે.

૨. વૃષભને જોવાથી ભરત ક્ષેત્રમાં બોધ-બીજનું વાવેતર કરશે.

૩. સિંહને જોવાથી કામદેવ વગેરે ઉન્મત્ત હાથીઓથી ન ભંગાતા ભવ્ય જીવોરૂપી વનનું સંરક્ષણ કરશે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

૪. લક્ષ્મીને જોવાથી વાર્ષિક દાન દઈને તીર્થંકર પદના અપાર ઐશ્વર્યનો ઉપયોગ કરશે.

૫. માળાને જોવાથી ત્રણ ભુવનના મસ્તક ઉપર ધારણ કરવા યોગ્ય અર્થાત્ ત્રિલોકપૂજ્ય બનશે.

૬. ચંદ્રને જોવાથી ભવ્યજીવોરૂપી ચંદ્રવિકાસી કમળોને વિકસિત કરનારા થશે અથવા ચંદ્રમા સમાન શાંતિદાયી ક્ષમાધર્મનો ઉપદેશ કરશે.

૭. સૂર્યને જોવાથી અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરીને જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવશે.

૮. ધ્વજાના દર્શનથી ધર્મરૂપી ધ્વજાને વિશ્વક્ષિતિજ ઉપર લહેરાવશે અથવા જ્ઞાતકુળમાં ધ્વજારૂપ થશે.

૯. કળશને જોવાથી કુળ અથવા ધર્મરૂપી મહેલના શિખર ઉપર તેવો કળશરૂપ થશે.

૧૦. પદ્મસરોવરને જોવાથી દેવનિર્મિત સ્વર્ણકમળો ઉપર બેસનારા થશે.

૧૧. સમુદ્રને જોવાથી સમુદ્રની માફક અનંત જ્ઞાન-દર્શનરૂપ મણિરત્નોના ધારક બનશે.

૧૨. વિમાનને જોવાથી વૈમાનિક દેવતાઓના પૂજ્ય બનશે.

૧૩. રત્નરાશિને જોવાથી મણિરત્નોથી વિભૂષિત થશે.

૧૪. નિર્ધૂમ અગ્નિને જોવાથી ધર્મરૂપ સુવર્ણને વિશુદ્ધ અને નિર્મળ કરનારા બનશે.

मूलः—

से वि य णं दारए उम्मुक्कबालभावे विण्णायपरिणयमेत्ते जोव्वणगमणुप्पत्ते सूरे वीरे विक्कंते विच्छिण्णविपुलबल-वाहणे चाउरंतचक्कवट्टी रज्जवई राया भविस्सइ जिणे वा तिलो-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

क्कनायए धम्मवरचक्कवट्टी, तं ओराला णं देवाणुप्पिया ! तिसलाए खत्तियाणीए सुमिणा दिट्ठा जाव आरोग्गतुट्ठिदीहाउकल्लाणमंगलकारगा णं देवाणुप्पिया ! तिसलाए खत्तियाणीए सुमिणा दिट्ठा ॥ ७६ ॥

અર્થ : તે પુત્ર પણ જ્યારે બાલ્યાવસ્થા પૂરી કરીને, ભણી ગણીને પૂર્ણ જ્ઞાનવાળો થશે અને યૌવનને પ્રાપ્ત કરશે ત્યારે તે શૂર, વીર અને અત્યંત પરાક્રમી બનશે. તેની પાસે વિરાટ સેના અને વાહન હશે. ચારેય દિશામાં સમુદ્રના અંત સુધી ભૂમંડળના સ્વામી ચક્રવર્તી બનશે અથવા ત્રણ લોકના નેતા ધર્મ ચક્રવર્તી, ધર્મચક્ર પ્રવર્તન કરનારા જિન તીર્થંકર બનશે. આ રીતે હે દેવાનુપ્રિય! ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ ઉદાર સ્વપ્ન જોયેલ છે. અથવા હે દેવાનુપ્રિય! ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ જે સ્વપ્ન જોયેલ છે તે આરોગ્યદાયક, તુષ્ટિદાયક, દીર્ઘ આયુષ્યના સૂચક, કલ્યાણ અને મંગળકારી છે.

मूलः-

तए णं से सिद्धत्थे राया तेसिं सुविणलक्खणपाढगाणं अंतिए एयमट्ठं सोच्चा निसम्म हट्ठतुट्ठ जाव हियए करयल जाव ते सुमिणलक्खणपाढगे एवं वयासी ॥ ७७ ॥

અર્થ : તે પછી તે સિદ્ધાર્થ રાજા સ્વપ્નપાઠકો પાસેથી ફળ સાંભળીને, સમજીને અત્યંત પ્રસન્ન થયા, અત્યધિક તુષ્ટ થયા. પ્રસન્નતાથી તેનું હૃદય ફૂલવા લાગ્યું. તેણે હાથ જોડીને સ્વપ્નલક્ષણ પાઠકોને આ પ્રમાણે કહ્યું :-

मूलः-

एवमेयं देवाणुप्पिया ! तहमेयं देवाणुप्पिया ! अवितहमेयं देवाणुप्पिया ! इच्छियमेयं देवाणुप्पिया ! पडिच्छियमेयं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

देवाणुप्पिया ! इच्छियपडिच्छियमेयं देवाणुप्पिया ! सच्चे णं एसमट्ठे से जहेयं तुब्भे वयह त्ति कट्टु ते सुमिणे सम्मं विणएणं पडिच्छइ, ते सुमिणे २ त्ता ते सुमिणलक्खणपाढए णं विउलेणं पुप्फगंधवत्थमल्लालंकारेणं सक्कारेइ सम्माणेइ, सक्कारित्ता सम्माणित्ता विपुलं जीवियारिहं पीइदाणं दलयति, विपुलं जं वियारिहं पीइदाणं दलइत्ता पडिविसज्जेइ ॥ ७८ ॥

અર્થ : હે દેવાનુપ્રિયો! આપે આ જે કહ્યું તે એ જ પ્રમાણે છે. હે દેવાનુપ્રિયો! આપે જે કહેલ છે તે અન્યથા નથી. આપનું કથન યથાર્થ છે, અમને ઇષ્ટ છે, સ્વીકૃત છે, મનને ગમતું છે, હે દેવાનુપ્રિયો! આ કથન જે આપે કહેલ છે તે સત્ય છે. આ પ્રમાણે તેઓ તે સ્વપ્નોનો વિનયપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે. સ્વીકાર કરીને સ્વપ્નલક્ષણ પાઠકોને વિપુલ પુષ્પ સુગંધિત ચૂર્ણ, વસ્ત્ર, માળાઓ, આભૂષણ વગેરે આપીને તેમનો અત્યંત સન્માનપૂર્વક સત્કાર કરે છે, સત્કાર-સન્માન કરીને તેમને જીવન પર્યંત ચાલે તેટલું પ્રીતિદાન આપે છે. આ પ્રમાણે પ્રીતિદાન આપીને તેઓ સ્વપ્ન લક્ષણ પાઠકોને સન્માનપૂર્વક વિદાય કરે છે.

વિવેચન : પ્રીતિદાનનો ભાવાત્મક અર્થ છે–દાતા પ્રસન્ન થઈને પોતાની ઇચ્છાથી જે દાન આપે છે, તે પ્રીતિદાન કહેવાય છે પરંતુ જે દાનમાં પ્રાર્થી તરફથી યાચના અથવા પ્રસ્તાવ મૂકવામાં આવે છે અને તે યાચક ઉપર મન ન હોવા છતાં દાતાને આપવું પડે છે તે પ્રીતિદાન નથી.

પ્રીતિદાનનો વ્યાવહારિક અર્થ છે–ઇનામ અથવા પુરસ્કાર, પારિતોષિક.[૧૬૫]

मूलः~

तए णं से सिद्धत्थे खत्तिए सीहासणाओ अब्भुट्ठेइ, सीहासणाओ अब्भुट्ठित्ता जेणेव तिसला खत्तियाणी जवणियं-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तरिया तेणेव उवागच्छइ, तेणेव उवागच्छित्ता तिसलं खत्तियाणिं एवं वयासी ॥ ७९ ॥

અર્થ : તે પછી સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય પોતાના સિંહાસન ઉપરથી ઊઠે છે. સિંહાસન પરથી ઊઠીને જ્યાં ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી પડદાની પાછળ હતાં ત્યાં આવે છે. ત્યાં આવીને ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીને આ પ્રમાણે કહે છે.

मूल :–

एवं खलु देवाणुप्पिए ! सुविणसत्थंसि बायालीसं सुमिणा जाव एगं महासुमिणं पासित्ता णं पडिबुज्झंति ॥ ८० ॥

અર્થ : હે દેવાનુપ્રિયા! આ પ્રમાણે નિશ્ચયપૂર્વક સ્વપ્નશાસ્ત્રમાં બેંતાળીસ સ્વપ્ન કહેલ છે,–"તીર્થંકર, ચક્રવર્તી, માંડલિક રાજા વગેરે જ્યારે ગર્ભમાં આવે છે ત્યારે તેમની માતા ત્રીસ મહાસ્વપ્નોમાંથી ચૌદ યાવત્ કોઈ પણ એકમહાસ્વપ્ન જોઈને જાગૃત થાય છે, ત્યાં સુધીની સંપૂર્ણ વિગત કે જે સ્વપ્નલક્ષણ પાઠકોએ કહેલ હતી તે ત્રિશલા રાણીને કહી સંભળાવે છે અને જણાવે છે કે–

मूलः–

इमे य णं तुमे देवाणुप्पिए ! चोद्दस महासुमिणा दिट्ठा, तं० ओराला णं तुमे जाव जिणे वा तेलोक्कनायए धम्मवर-चक्कवट्टी ॥ ८१ ॥

અર્થ : હે દેવાનુપ્રિયા! તમે જે ચૌદ મહાસ્વપ્ન જોયેલ છે તે અતિશય શ્રેષ્ઠ છે, ત્યાંથી માંડીને તમે ત્રણે લોકના નાયક, ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કરનારા, જિન બનનારા પુત્રને જન્મ પ્રદાન કરશો. ત્યાં સુધીની સંપૂર્ણ વિગત ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીને સંભળાવે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः-

तए णं सा तिसला खत्तियाणी सिद्धत्थरस रन्नो अंतिए एयमट्ठं सोच्चा निसम्म हट्ठतुट्ठा जाव हियया करयल जाव ते सुमिणे सम्मं पडिच्छइ ॥ ८२ ॥

અર્થ : તે પછી તે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી સિદ્ધાર્થ રાજા પાસેથી વૃત્તાન્ત સાંભળીને, સમજીને ઘણી પ્રસન્ન થઈ, પુષ્કળ સંતોષને પામી, અત્યંત પ્રસન્ન થવાથી તેનું હૃદય વિકસિત થયું. તેણે બન્ને હાથ જોડીને સ્વપ્નોના અર્થનો સારી રીતે સ્વીકાર કર્યો.

मूलः—

सम्मं पडिच्छित्ता सिद्धत्थेणं रन्ना अब्भणुन्नाया समाणी नाणामणिरयणभत्तिचित्ताओ भद्दासणाओ अब्भुट्ठेइ अब्भुट्ठित्ता अतुरियं अचवलं असंभंताए अविलंबियाए रायहंससरिसीए गईए जेणेव सते भवणे तेणेव उवागच्छइ, तेणेव उवागच्छित्ता सयं भवणं अणुपविट्ठा ॥ ८३ ॥

અર્થ : સ્વપ્નોના અર્થનો સારી રીતે સ્વીકાર કર્યા પછી, સિદ્ધાર્થ રાજાની આજ્ઞા મેળવીને તે વિવિધ મણિ–રત્નોની રચનાથી ચમકતાં ભદ્રાસન પરથી ઊભી થાય છે. ઊભી થઈને શીઘ્રતા રહિત, ચપળતા રહિત, વેગ રહિત, અવિલંબ રાજહંસી જેવી ગતિથી ચાલીને જ્યાં પોતાનું ભવન છે ત્યાં આવીને પોતાના ભવનમાં દાખલ થાય છે.

मूलः-

जप्पभिइं च णं समणे भगवं महावीरे तं नायकुलं साहरिए तप्पभिइं च णं बहवे वेसमणकुंडधारिणो तिरियजंभगा

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

देवा सक्कवयणेणं से जाइं इमाइं पुरापोराणाइं महानिहाणाइं भवंति, तंजहा-पहीणसामियाइं पहीणसेउयाइं पहीणगोत्तागाराइं उच्छिन्नसामियाइं उच्छिन्नसेउकाइं उच्छिन्नगोत्तागाराइं गामा ऽऽ गरनगरखेडकव्वडमडंबदोणमुहपट्टणासमसंवाहसन्निवेसेसु सिंघाडएसु वा तिएसु वा चउक्केसु वा चच्चरेसु वा चउम्मुहेसु वा महापहेसु वा गामट्ठाणेसु वा नगरट्ठाणेसु वा गामनिद्धमणेसु वा नगरनिद्धमणेसु वा आवणेसु वा देवकुलेसु वा सभासु वा पवासु वा आरामेसु वा उज्जाणेसु वा वणेसु वा वणसंडेसु वा सुसाणसुन्नागारगिरिकंदरसंतिसेलोवट्ठाणभवणगिहेसु वा सन्निक्खित्ताइं चिट्ठंति ताइं सिद्धत्थरायभवणंसि साहरंति ॥ ८४ ॥

અર્થ : જ્યારથી શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જ્ઞાતકુળમાં સંક્રમિત થયા ત્યારથી વૈશ્રમણ (કુબેર) ને આધીન એવા તિરછા લોકમાં નિવાસ કરનારા, જૃંભક દેવો, ઈન્દ્રની આજ્ઞાથી જે અત્યન્ત પ્રાચીન મહાનિધાનો (ખજાના) હતા તેને લાવી લાવીને સિદ્ધાર્થ રાજાના ભવનમાં એકત્રિત કરવા લાગ્યા. પ્રાપ્ત થનારા તે પ્રાચીન મહાનિધાનો (ધનભંડારો) નો પરિચય આ પ્રમાણે છે:-

જે ધનભંડારોના વર્તમાનમાં કોઈ અધિકૃત અધિકારી ન રહ્યા હોય, જેમાં કોઈ પણ વૃદ્ધિ કરનારા ન રહ્યા હોય, જે ધનભંડારોના જે સ્વામી હતા તેના ગોત્રમાં પણ કોઈ રહ્યું ન હોય, જે ધનભંડારોના અધિકારીઓનો પણ ઉચ્છેદ થઈ ગયો હોય અને અધિકારીઓના ગોત્રની વ્યક્તિઓનો પણ ઉચ્છેદ થઈ ગયો હોય, જે ઘરોનાં નામ, નિશાન કે અવશેષ પણ રહ્યાં ન હોય એવા ધનભંડારો કે જે જ્યાં કયાંય પણ ગામોમાં (જ્યાં કર વગેરે લાગતો નથી) આગર- ખાણોમાં, નગરોમાં, ખેટક- માટીથી બનાવેલા ગઢવાળા ગામોમાં, નગરની પંક્તિમાં ન શોભતાં હોય

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

તેવાં ગામોમાં, જે ગામોની નજીક ચારે તરફ બબ્બે ગાઉ સુધી કોઈ ગામ ન હોય એવાં મડંબોમાં, જળ અને સ્થળ માર્ગમાંથી - જ્યાં કેવળ કોઈ પણ એક માર્ગથી જઈ શકાય એવા પત્તનોમાં, તીર્થસ્થળો કે તાપસોના નિવાસ સ્થળ આશ્રમોમાં, સમભૂમિમાં કે જ્યાં ખેડૂતો ખેતી કરીને ધાન્યની રક્ષા માટે ધાન્ય રાખે છે તેવા ખળામાં, સેનાઓ, સાર્થવાહો અને મુસાફરો જ્યાં આરામ કરે છે તે સ્થળોમાં કે પડાવોમાં અથવા સિંઘોડાની માફક ત્રણ માર્ગ એકત્રિત થતા હોય ત્યાં ત્રિભેટા ઉપર, ચાર માર્ગ એકત્રિત થતા હોય ત્યાં ચોકમાં અથવા અનેક માર્ગ એકત્રિત થતા હોય તેવા રાજમાર્ગોમાં, દેવાલયોમાં, ગ્રામ અથવા નગરના સ્થાનોમાં, નિર્જન ગામ કે નગરના સ્થળોમાં, ગલીઓમાં, બજારો કે દુકાનો જ્યાં હોય એવા સ્થળોમાં, વનોમાં, વનખંડોમાં, સ્મશાનોમાં, શૂન્યગૃહોમાં, પર્વતની ગુફાઓમાં, શાંતિગૃહોમાં (જ્યાં બેસીને શાંતિ કર્મ કરવામાં આવે છે) પર્વતોને કોતરીને બનાવવામાં આવેલ ગૃહોમાં, સભાસ્થળોમાં તથા માટીના ઘરોમાં, એવી ભૂમિ, કે જ્યાં ગુપ્ત રીતે રાખેલા ધનભંડાર છે ત્યાંથી લાવી લાવીને તે જૃંભક દેવો સિદ્ધાર્થ રાજાના ભવનમાં સ્થાપિત કરે છે.

मूलः—

जं रयणिं च णं समणे भगवं महावीरे नायकुलंसि साहरिए तं रयणिं च णं नायकुलं हिरण्णेणं वड्ढित्था सुवण्णेणं वड्ढित्था धणेणं धन्नेणं रज्जेणं रट्ठेणं बलेणं वाहणेणं कोसेणं कोट्ठागारेणं पुरेणं अंतेउरेणं जणवएणं जसवाएणं वड्ढित्था, विपुलधणकणगरयणमणिमोत्तियसंखसिलप्पवालरत्तरयणमाइएणं संतसारसावएज्जेणं पीइसक्कारसमुदएणं अईव अईव अभिवड्ढित्था ॥ ८५ ॥

અર્થ: જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને જ્ઞાતકુળમાં લાવવામાં આવ્યા તે જ રાતથી સંપૂર્ણ જ્ઞાતકુળ ચાંદીથી, સોનાથી, ધન-ધાન્યથી,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રાજ્યથી, રાષ્ટ્ર (જનપદ) થી, સેનાથી, વાહનથી, કોશથી, કોષ્ઠાગાર (ધાન્યગૃહ) થી, નગરથી, અંતઃપુરથી, જનપદથી, યશ અને કીર્તિથી વૃદ્ધિ પામવા લાગ્યું.

તેજ પ્રમાણે વિપુલ ધન, સોનું, રત્ન, મણિ, મોતી, દક્ષિણાવર્ત શંખ, શિલા, પ્રવાલ, પદ્મરાગ, માણેક વગેરે સારભૂત સંપત્તિથી પણ જ્ઞાતૃકુળમાં લોકોમાં પરસ્પર પ્રીતિ, આદર અને સત્કાર સદ્ભાવ વધવા લાગ્યો.

વિવેચન: પ્રસ્તુત સૂત્રમાં જે ધન શબ્દ વપરાયેલ છે તે ધનના ચાર પ્રકાર છે (૧) ગણિત–જે વસ્તુ ગણીને આપવામાં આવે છે જેવાં કે ફળફૂળ વગેરે (૨) ધરિમ–જે વસ્તુ તોળીને આપવામાં આવે–જેવાં કે–સાકર ગોળ વગેરે (૩) મેય જે વસ્તુ માપ કરીને આપવામાં આવે જેવાં કે કપડાં વગેરે. (૪) પરિચ્છેદ્ય જે વસ્તુની પરખ કરીને આપવામાં આવે– જેવાં કે હીરા, પન્ના વગેરે ઝવેરાત.

ધાન્ય શબ્દની અંદર ચોવીસ પ્રકારનાં ધાન્યોને લેવામાં આવેલ છે. તે ધાન્યો આ પ્રમાણે છે:

(૧) ઘઉં (૨) જવ (૩) જુવાર (૪) બાજરો (૫) ડાંગર (૬) વરી (૭) બંટી (૮) બાવટી (૯) કાંગ (૧૦) ચિણો (૧૧) કોદરી (૧૨) મકકાઈ. આ બાર પ્રકારનાં ધાન્ય છે જેની દાળ બનતી નથી.

(૧૩) મગ (૧૪) મઠ (૧૫) અડદ (૧૬) તુવેર (૧૭) વાલ (રાજગરા જેવું એક જાતનું અન્ન) (૨૩) મસુર અને (૨૪) અળસી, આ બાર જાતના કઠોળ કહેવાય છે.

मूल :—

तए णं समणस्स भगवओ महावीरस्स अम्मापिऊणं अयमेयारूवे अज्झत्थिए चिंतिए पत्थिए मणोगए संकप्पे समुप्पज्जित्था-जप्पभिइं च णं अम्हं एस दारए कुच्छिंसि गब्भ-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

त्ताए वक्कंते तप्पभिइं च णं अम्हे हिरण्णेणं वड्ढामो सुवन्नेणं वड्ढामो, धणेणं धन्नेणं रज्जेणं रट्ठेणं बलेणं वाहणेणं कोसेणं कोट्ठागारेणं पुरेणं अंतेउरेणं जणवएणं जसवाएणं वड्ढामो, विपुलधणकणगरयणमणिमोत्तियसंखसिलप्पवालरत्तरयणमाइएणं संतसारसावएज्जेणं पीइसक्कारसमुदएणं अतीव अतीव अभिवड्ढामो तं जया णं अम्हं एस दारए जाए भविस्सइ तया णं अम्हे एयस्स दारगस्स एयाणुरूवं गोन्नं गुणनिप्फन्नं नामधिज्जं करिस्सामो 'वद्धमाणो' त्ति ॥ ८६ ॥

અર્થ : તે પછી શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના માતા-પિતાને ચિંતન, અભિલાષારૂપ મનોગત સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયો કે જ્યારથી આ અમારો પુત્ર કુક્ષિમાં ગર્ભપણે આવેલ છે ત્યારથી અમે હિરણ્યથી, સુવર્ણથી, ધનથી, ધાન્યથી, રાજ્યથી, રાષ્ટ્રથી, સેનાથી, વાહનોથી, ધન-ભંડારથી, પુરથી, અંતઃપુરથી, જનપદથી, યશકીર્તિથી વૃદ્ધિ પામી રહ્યા છીએ તથા ધન, કનક, રત્ન, મણિ, મોતી, શંખ, શિલા, પ્રવાલ અને માણેક વગેરે નિશ્ચયપણે આપણે ત્યાં અત્યધિક વધવાં લાગ્યાં છે તથા આપણા સંપૂર્ણ જ્ઞાતૃકુળમાં પરસ્પર અત્યન્ત પ્રીતિ વધવા લાગી છે અને ખૂબ આદર-સત્કાર પણ વધવા લાગ્યો છે, તેથી જ્યારે આપણો આ પુત્ર જન્મ લેશે ત્યારે આપણે આ પુત્રનું તેના અનુરૂપ ગુણોને અનુસરણ કરનારું ગુણસંપન્ન 'વર્ધમાન' નામ રાખશું.

——— * ગર્ભના સ્થિર થવાને કારણે શોક

मूलः-

तए णं समणे भगवं महावीरे माउअणुकंपणट्ठाए निच्चले निप्फंदे निरेयणे अल्लीणपल्लीणगुत्ते या वि होत्था ॥ ८७ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : તે પછી શ્રમણ ભગવાન મહાવીર માતા પ્રત્યે અનુકંપા કરવા માટે અર્થાત્ 'ગર્ભમાં હલન-ચલન કરીશ તો માતાને કષ્ટ થશે' એવું વિચારી નિશ્ચલ થઈ ગયા, હલન-ચલન બંધ કરી દીધું. અકંપ બની ગયા, પોતાનાં અંગોપાંગને સંકોચી લીધાં, આ પ્રમાણે માતાની કુક્ષિમાં હલન-ચલન રહિત થઈ ગયા.

मूलः-

तए णं तीसे तिसलाए खत्तियाणीए अयमेयारूवे संकप्पे जाव समुप्पज्जित्था-'हडे मे से गब्भे, मडे मे से गब्भे, चुए मे से गब्भे, गलिए मे से गब्भे, एस मे गब्भे पुव्विं एयति इयाणिं नो एयति त्ति कट्टु ओहतमणसंकप्पा चिंतासोगसायरं संपविट्ठा करयलपल्हत्थमुही अट्टज्झाणोवगया भूमिगयदिट्ठीया झियायइ। तं पि य सिद्धत्थरायभवणं उवरयमुइंगतंतीतलताललनाडइज्जजणमणुज्जं दीणविमणं विहरइ ॥ ८८ ॥

અર્થ : ત્યારે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીના મનમાં એવા પ્રકારનો વિચાર આવ્યો કે- શું મારો આ ગર્ભ હરાઈ ગયો છે કે શું મરી ગયો છે કે અથવા શું મારો ગર્ભ ચ્યવી ગયો છે! કારણ કે મારો આ ગર્ભ પહેલાં હાલતો ચાલતો હતો તે હવે હાલતો ચાલતો નથી. આવા પ્રકારનો વિચાર કરીને તે ખિન્ન મનવાળી બનીને ચિંતા અને શોકના સાગરમાં ડૂબી ગઈ. હથેળીમાં મોઢું રાખી આર્તધ્યાન ધરવા લાગી. ભૂમિ તરફ દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત કરીને ચિંતા કરવા લાગી. તે વખતે સિદ્ધાર્થ રાજાનું સંપૂર્ણ ઘર શોકાકુળ થઈ ગયું. જ્યાં પહેલાં મૃદંગ, વીણા વગેરે વાદ્ય વાગતાં હતાં, રાસ ક્રીડાઓ થતી હતી, નાટક થતાં હતાં, જય જયકાર થતો હતો ત્યાં સર્વત્ર શૂન્યતા વ્યાપી ગઈ, ઉદાસીનતા છવાઈ ગઈ.

વિવેચન : મા, વાત્સલ્યની અમર મૂર્તિ છે. તેની મમતા અલૌકિક છે. સંસારની કોઈ પણ શક્તિ તે મમતાની મૂર્તિની તુલનામાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ઊતરી શકતી નથી. પુત્ર, માની મમતાનો મેરુ છે, હૃદય છે, પ્રાણ છે, તેને માટે તે સ્વયં ધગધગતી જ્વાલાઓમાં પ્રવેશે છે, પણ પોતાના લાડલાને જરા જેટલા કષ્ટમાં જોવા ઇચ્છતી નથી. તેનું થોડું પણ કષ્ટ તેના માટે અસહ્ય હોય છે.

ભગવાન મહાવીરે માતા પ્રત્યેના સ્નેહના કારણે જેવું હાલવા ચાલવાનું બંધ કર્યું તેવું માતા ત્રિશલા અકલ્પ્ય કલ્પનાના પ્રવાહમાં વહીને ધ્રુસકે ધ્રુસકે રોવા લાગ્યાં.– દારૂણ વિલાપ કરવા લાગ્યાં.

"હાય! આ શું થઈ ગયું. મારા ગર્ભનો બાળક હાલતો ચાલતો (ફરકતો) કેમ નથી! શું તે નષ્ટ થઇ ગયો છે, શું કોઇએ મારા પુત્રરત્નને છીનવી લીધો છે?"

હે ભગવાન! એવાં મેં કઇ જાતનાં ભયંકર પાપ કર્યાં હશે કે જેના કારણે આવો અનર્થ થયો! હે ભગવાન! શું મેં પૂર્વ જન્મોમાં કોઈનો ગર્ભ પડાવ્યો હશે! શું મેં કોઇમાંથી તેના પુત્રને-લાડલા લાલને વિખૂટો કરાવ્યો હશે! શું મેં કોઇ પક્ષિઓનાં ઈંડા નષ્ટ કર્યાં હશે! શું મેં કોઈ ઉંદરના દરમાં ગરમ પાણી નાખીને તેમનાં બચ્ચાંઓની ઘાત કરી હશે! હાય, પ્રભો! હવે મારી આ કરુણ કથા કોને સંભળાવું! હે ભગવાન! હું ખરી રીતે પાપિણી છું, અભાગણી છુ!"

મહારાણી ત્રિશલાનું કરૂણ રૂદન સાંભળીને દાસીઓ દોડીને આવી અને તેઓ વાણીમાં મધુરતા ભરી બોલી-હે દેવિ! આપ શા માટે રડો છો? આપનું મુખ કમળ કેમ મ્લાન થઈ ગયું છે! આપનો દેહ તો સ્વસ્થ છે ને! આપનો ગર્ભ તો હેમ–ખેમ છે ને!

રાણીએ નિસાસો નાખતાં કહ્યું કે, શું કરું! મારું હૃદય ફાટી રહ્યું છે, મન વેદનાથી ચિરાઈ રહ્યું છે. મારો પ્યારો લાલ... કહેતાં કહેતાં તેનું ગળું રૂંધાઈ ગયું. આંખોમાંથી આંસુઓનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો, રાણી મૂર્છિત થઇને ભૂમિ પર પડી ગઈ. મહારાણીની આ દશા જોઇને દાસીઓ ગભરાઈ ગઇ અને પંખાથી હવા નાખવા લાગી. આખા અંતઃપુરમાં શોકનું મોજું ફેલાઇ ગયું.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મહારાજા સિદ્ધાર્થે આ સાંભળ્યું. તે પણ દોડીને મહેલમાં આવ્યા. મહારાણીની આવી દયાજનક દશા જોઈને તેમની આંખોમાંથી પણ આંસુ સરી પડ્યાં, છતાં પણ ધૈર્ય ધારણ કરીને કહ્યું: 'મહારાણી! ગભરાઓ નહિ, ધીરજ રાખો, બધું ઠીક થઈ જશે. અધીરા બનો નહિ.

मूल :-

तए णं समणे भगवं महावीरे माऊए अयमेयारूवं अज्झत्थियं पत्थियं मणोगयं संकप्पं समुप्पण्णं विजाणित्ता एगदेसेणं एयइ ॥ ८९ ॥

अर्थ : તે પછી શ્રમણ ભગવાન મહાવીર, માતાના મનમાં ઉત્પન્ન થયેલ આ જાતના વિચાર, ચિંતન અભિલાષારૂપ મનોગત સંકલ્પને જાણીને પોતાના શરીરના એક ભાગને હલાવે છે.

विवेचन : ભગવાને અવધિજ્ઞાનથી માતા પિતા અને પરિજનોને વિહ્વળ થયેલા જોયા અને વિચાર્યું.

किं कुर्मः ! कस्य वा ब्रूमो ? मोहस्य गतिरीदृशी ।
दुषेर्घातोरिवास्माकं, दोषनिष्पत्तये गुणः ॥

'અરે! આ શું બની ગયું. મેં તો માતાના સુખને માટે આ કાર્ય કર્યું હતું તેને બદલે ઊલટાનું આ દુઃખનું કારણ બની ગયું. મોહની ગતિ ઘણી વિચિત્ર છે. જેવી રીતે 'દુષ' ધાતુનો ગુણ કરવાથી 'દોષ' થાય છે તેવી જ રીતે મેં સુખને માટે જે કાર્ય કર્યું તેથી ઊલટું દુઃખ જ પેદા થયું. આવો વિચાર કરીને તેમણે શરીરનો એક ભાગ હલાવ્યો.

मूल :-

तए णं सा तिसला खत्तियाणी हट्ठतुट्ठ जाव हियया एवं वयासि-नो खलु मे गब्भे हडे जाव नो गलिए, मे गब्भे पुव्विं नो एयइ इयाणिं एयइ त्ति कट्टु हट्ठतुट्ठ जाव एवं वा विहरइ ॥ ९० ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : તે પછી તે ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણી ખૂબ પ્રસન્ન થઈ, તુષ્ટ થઈ. પ્રસન્નતાથી તેનું હૃદય વિકસિત થયું. પ્રસન્ન થઈને તે આ પ્રમાણે વિચારવા લાગી. "નક્કી લાગે છે કે મારા ગર્ભનું હરણ થયેલ નથી, કે મારો ગર્ભ ગળી ગયો નથી. જે મારો ગર્ભ પહેલાં હલતો ન હતો તે હવે હલવા લાગ્યો છે." આ રીતે વિચારીને તે અત્યન્ત પ્રસન્ન થઈ, સંતોષને પ્રાપ્ત કર્યો અને ઘણા આનંદપૂર્વક રહેવા લાગી.

——— * અભિગ્રહ :-

मूलः-

तए णं समणे भगवं महावीरे गब्भत्थे चेव इमेयारूवं अभिग्गहं अभिगिण्हइ नो खलु मे कप्पइ अम्मापिएहिं जीवंतेहिं मुंडे भवित्ता अगारवासाओ अणगारियं पव्वइत्तए ॥ ९१ ॥

અર્થ : તે પછી શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ગર્ભમાં રહ્યાં રહ્યાં આવી જાતનો અભિગ્રહ (નિયમ-સંકલ્પ) સ્વીકાર્યો કે-જ્યાં સુધી મારા માતાપિતા જીવતાં હશે ત્યાં સુધી હું મુંડિત થઈને ગૃહવાસનો ત્યાગ કરી દીક્ષા અંગીકાર કરીશ નહિ."

વિવેચન : શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે વિચાર્યું—"અત્યારે તો હું ગર્ભમાં છું, માએ મારું મોઢું પણ જોયેલ નથી છતાં પણ માતાનો આટલો બધો મોહ છે, તો પછી મારા જન્મ બાદ કેટલો મોહ થશે! માતાપિતાની હયાતીમાં જો હું સંયમ લઈશ તો તેમને ઘણું જ કષ્ટ થશે, જ્ઞાની ભગવંતે સાતમા મહિને ઉપર જણાવેલ પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરી.[૧૬૬]

——— * ગર્ભ પરિપાલન :-

मूल :—

तए णं सा तिसला खत्तियाणी ण्हाया कयबलिकम्मा कयकोउयमंगलपायच्छित्ता सव्वालंकारभूसिया तं गब्भं नाइ-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सीएहिं नाइउण्हेहिं नाइतित्तेहिं नाइकडुएहिं नाइकसाइएहिं नाइअंबिलेहिं नाइमहुरेहिं नातिनिद्धेहिं नातिलुक्खेहिं नातिउल्लेहिं नातिसुक्केहिं उडुभयमाणसुहेहिं भोयणच्छायणगंधमल्लेहिं ववगयरोगसोगमोहभयपरित्तासा जं तस्स गब्भस्स हियं मियं पत्थं गब्भपोसणं तं देसे य काले य आहारमाहारेमाणी विवित्त-मउएहिं सयणासणेहिं पइरिक्कसुहाए मणाणुकूलाए विहारभूमीए पसत्थदोहला संपुन्नदोहला सम्माणियदोहला अविमा-णियदोहला वुच्छिन्नदोहला विणीयदोहला सुहंसुहेणं आसयइ सयति चिट्ठइ निसीयइ तुयट्टइ सुहं सुहेणं तं गब्भं परिवहइ ॥९२॥

અર્થ : તે પછી ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ સ્નાન કર્યું, બળિકર્મ કર્યું, કૌતુક-મંગળ અને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું. સંપૂર્ણ અલંકારોથી ભૂષિત થઈ તે ગર્ભનું પોષણ કરવા લાગી. તેણીએ અત્યંત ઠંડા, અત્યંત ગરમ, અત્યંત તીખાં, અત્યંત તુરા, અત્યંત ખાટાં, અત્યંત મીઠા, અત્યંત ચીકણાં, અત્યંત સૂકાં, અત્યંત આર્દ્ર, ઋતુથી પ્રતિકૂળ એવાં ભોજન, અને માળાઓનો ત્યાગ કરી દીધો. ઋતુને અનુકૂળ સુખકારી, ભોજન, વસ્ત્ર, ગંધ અને માળા-ઓને ધારણ કર્યા. તે રોગરહિત, શોકરહિત, મોહરહિત, ભયરહિત, ત્રાસરહિત રહેવા લાગી તથા તે ગર્ભને માટે હિતકર, પરિમિત પથ્ય અને ગર્ભને પોષણ આપનારા, આહાર-વિહાર કરતી સાવધાની પૂર્વક રહેવા લાગી. તે દેશ અને કાળ અનુસાર આહાર કરતી, દોષરહિત, મુલાયમ આસન ઉપર બેસતી, એકાંત શાંત-વિહાર ભૂમિમાં રહેવા લાગી.

તેને ગર્ભના પ્રભાવથી પ્રશસ્ત દોહદ ઉત્પન્ન થયાં. તે દોહદોને મહારાજા સિદ્ધાર્થે સન્માનપૂર્વક પૂર્ણ કર્યા. દોહદોનું જરા જેટલું પણ અપમાન (ઉપેક્ષા) ન કર્યું. તેનાં મનોવાંછિત દોહદ પૂર્ણ થવાથી હૃદય શાંત થઈ ગયું. પછી તેને દોહદ ઉત્પન્ન થયો નહિ. તે સુખપૂર્વક ટેકો લઈને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બેસે છે, સૂએ છે, ઊભી રહે છે, આસન ઉપર બેસે છે, શય્યા ઉપર સૂએ છે અને સુખપૂર્વક ગર્ભને ધારણ કરે છે.

વિવેચન : ભારતીય આયુર્વેદ સાહિત્યમાં કે જે જૈન દૃષ્ટિથી પ્રાણાવાય પૂર્વનો જ એક અંગ છે,–ગર્ભવતી માતાનો આહાર, વિહાર અને ચર્યા કેવી હોવી જોઈએ તેના ઉપર ઊંડાણથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અહીંયા આપણે વિસ્તારમાં ન જતાં સંક્ષેપમાં જ તેનો સારાંશ આપીએ છીએ.

ગર્ભવતી માતાને કઈ ઋતુમાં કયો પદાર્થ અધિક લાભપ્રદ હોય તેના ઉપર ચર્ચા કરતાં બતાવ્યું છે, કે વર્ષાઋતુમાં મીઠું, શરદઋતુમાં પાણી, હેમંતઋતુમાં ગાયનું દૂધ, શિશિરઋતુમાં આંબળાનો રસ, વસંતઋતુમાં ઘી અને ગ્રીષ્મઋતુમાં ગોળનું સેવન અમૃતતુલ્ય છે.[૧૬૭]

વાગ્ભટ્ટે કહેલ છે કે જો ગર્ભવતી માતા વાતપ્રધાન આહાર કરે છે તો ગર્ભમાં રહેલું બાળક કુબ્જ, અંધ, મૂર્ખ અને વામન થાય છે. જો પિત્તપ્રધાન આહાર કરે તો ગર્ભના બાળકના મસ્તકમાં ટાલ અને શરીર પિત્તવર્ણું બને છે. જો કફપ્રધાન આહાર કરે તો ગર્ભનો બાળક કોઢવાળો થાય છે.

'અત્યંત ઉષ્ણ આહાર કરવાથી ગર્ભના બાળકનું બળ નષ્ટ થાય છે. અત્યંત શીત આહાર કરવાથી ગર્ભના બાળકને વાયુ-પ્રકોપ થાય છે. અત્યંત ખારો આહાર કરવાથી ગર્ભનાં બાળકનાં નેત્રો નષ્ટ થાય છે. અત્યંત ઘીપ્રધાન ચીકણો આહાર કરવાથી પાચનક્રિયા વિકૃત થાય છે.

સુશ્રુતમાં કહ્યું છે કે 'જો ગર્ભવતી મહિલા દિવસમાં સૂએ તો તેનું સંતાન આંળસુ અને ઉંઘણશી થાય. જો નેત્રોમાં આંજણ આંજે તો સંતાન આંધળું થાય. જો તે રોતી હોય તો સંતાનની દૃષ્ટિ વિકૃત થાય. જો તે અધિક સ્નાન અને વિલેપન કરતી હોય તો સંતાન દુરાચારી થાય છે. શરીર ઉપર તેલનું મર્દન કરે તો સંતાન કુષ્ઠ રોગી થાય. વારંવાર નખ કાપે તો સંતાનના નખ વિકૃત થાય છે. દોડે તો સંતાનની પ્રકૃતિ ચંચલ બને છે. જોરથી અટ્ટહાસ્ય કરે તો સંતાનના દાંત, હોઠ, તાળવું,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અને જીભ શ્યામ બને છે. જો તે બહુ બોલે તો સંતાન પણ વધારે બકવાસ કરનાર થાય છે. અધિક ગાય કે વીણા વગેરે વાદ્ય અધિક વગાડે તો સંતાન બહેરું થાય છે. જો તે વધારે ભૂમિને ખોદે છે તો સંતાનના શિરમાં કેશ વિરલ બને છે—અર્થાત્ કયાંક કયાંક ટાલ દેખાય. જો તે પંખા વગેરેથી હવા નાખે છે તો સંતાન ઉન્મત્ત પ્રકૃતિનું થાય છે. ગર્ભવતી માતાનું ચિંતન, આચરણ, વ્યવહાર, વાતાવરણ વગેરેની સંતાન—નિર્માણમાં તેના ચારિત્ર અને શરીર સંઘટન ઉપર ઘણી અસર થાય છે. આ તથ્ય પ્રાચીન આયુર્વેદથી જ સંમત નહિ, પરંતુ આધુનિક શરીર-વિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાનના પરીક્ષણોથી પણ માન્ય થયેલું છે.

મહારાણી ત્રિશલાની પ્રતિભા-સંપન્ન વિચક્ષણ સાહેલીઓ સમયે સમયે મહારાણીને તે વાતનું ધ્યાન આપતી હતી કે "આપ ધીમે ધીમે ચાલો, ધીમે ધીમે બોલો, ક્રોધ ન કરો, હિત મિત અને પથ્ય ભોજન કરો. પેટમાં વધુ ભાર ન નાખો, અધિક ચિંતા અને અધિક હાસ-પરિહાસ ન કરો. અધિક ચડવા ઊતરવાનો શ્રમ પણ ન કરો."

મહારાણી ત્રિશલા પણ સાહેલીઓની વાત ધ્યાનથી સાંભળતી અને વિવેકપૂર્વક ગર્ભનું પાલન કરતી.

ગર્ભના પ્રભાવથી માતા ત્રિશલાને દિવ્ય દોહદ ઉત્પન્ન થયો કે "હું મારા હાથથી દાન આપું, સદ્‌ગુરુઓની સેવા કરું, દેશમાં અમારી પડહ વગડાવું, કેદીઓને કારાગૃહથી મુક્ત કરાવું, સમુદ્ર, ચંદ્ર અને પીયૂષનું પાન કરું, ઉત્તમ પ્રકારનાં ભોજન કરું, આભૂષણો ધારણ કરું, સિંહાસન ઉપર બેસીને શાસનનું સંચાલન કરું અને હાથી ઉપર બેસીને ઉદ્યાનમાં આમોદ-પ્રમોદ કરું" રાજા સિદ્ધાર્થે રાણીનાં સમસ્ત દોહદ પૂર્ણ કર્યા.

કહેવાય છે કે એક વખત રાણી ત્રિશલાને એક વિચિત્ર દોહદ ઉત્પન્ન થયો કે હું ઇંદ્રાણીના કાનોમાંથી કુંડળ-યુગલ છીનવીને પહેરું. દોહદ પૂર્ણ થવો અસંભવિત હતો. તે વખતે ઇંદ્રે અવધિજ્ઞાનથી જોયું. રાણીનો દોહદ પૂર્ણ કરવા તે ભૂમંડળ પર આવ્યા. કિલ્લાનું નિર્માણ કરીને સિદ્ધાર્થને યુદ્ધને માટે આવ્હાન કર્યું. જતે યુદ્ધમાં પરાજિત થયા. કિલ્લા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ઉપર સિદ્ધાર્થે અધિકાર કર્યો. ઈન્દ્રાણીના કાનોમાંથી કુંડળ છીનવીને ત્રિશલા રાણીને પહેરાવ્યાં. દોહદ પૂર્ણ થવાથી ત્રિશલા અત્યંત પ્રમુદિત થઈ. આવી જાતનાં દોહદો વડે ગર્ભમાં રહેલા શિશુની દયા, શૌર્ય, વીરતા વગેરે ગુણોનું માતાનાં મન ઉપર સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ પડવા લાગ્યું.

मूलः-

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे जे से गिह्माणं पढमे मासे दोच्चे पक्खे चित्तसुद्धे तस्स णं चित्तसुद्धस्स तेरसीदिवसेणं नवण्हं मासाणं बहुपडिपुन्नाणं अद्धट्ठमाण य राइंदियाणं विइक्कंताणं उच्चट्ठाणगतेसु गहेसु पढमे चंदजोगे सोमासु दिसासु वितिमिरासु विसुद्धासु जतिएसु सव्वसउणेसु पयाहिणाणुकूलंसि भूमिसप्पिसि मारुयंसि पवातंसि निप्फण्णमेदिणीयंसि कालंसि पमुदितपक्कीलिएसु जणवएसु पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि हत्थुत्तराहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं आरोगा आरोगं दारयं पयाया ॥ ९३ ॥

અર્થ: તે કાળે અને તે સમયે (શ્રમણ ભગવાન મહાવીર) જ્યારે ગ્રીષ્મ ઋતુ ચાલી રહેલ હતી, ગ્રીષ્મનો પ્રથમ માસ ચૈત્ર માસ અને તેનો બીજો પક્ષ (શુકલ પક્ષ) ચાલી રહેલ હતો, ચૈત્ર માસના શુકલ પક્ષનો તેરમો દિવસ હતો અર્થાત ચૈત્ર સુદ ૧૩ના દિવસે, નવ માસ અને સાડા સાત દિવસ પસાર થયા હતા તે વખતે જ્યારે બધા ગ્રહ ઉચ્ચ સ્થાનમાં આવેલ હતા, ચંદ્રનો પ્રથમ યોગ ચાલી રહેલો હતો, દિશાઓ બધી સૌમ્ય, અંધકાર રહિત અને વિશુદ્ધ હતી, જય–વિજયનાં સૂચક બધી જાતનાં શકુન હતાં. શીતળ, મંદ સુગંધિત પવન પ્રદક્ષિણાવર્ત પૂર્વક વાતો હતો, પૃથ્વી ધાન્યથી સુસમૃદ્ધ હતી, દેશનાં બધા માણસોનાં મનમાં આનંદ પ્રમોદ હતો ત્યારે મધ્ય રાત્રિના સમયે હસ્તોત્તરા નક્ષત્ર અર્થાત ઉત્તરા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ફાલ્ગુણી નક્ષત્રના યોગમાં આરોગ્યસંપન્ન ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીએ નીરોગી અને સ્વસ્થ એવા પુત્રને જન્મ આપ્યો.

વિવેચન: આચાર્યોએ બધા તીર્થંકરોના ગર્ભકાળનો ઉલ્લેખ કરીને એમ બતાવ્યું છે કે કયા તીર્થંકર કેટલા કાળ સુધી માતાના ગર્ભમાં રહ્યા. ભગવાન ઋષભદેવ નવ માસ અને ચાર દિવસ ગર્ભમાં રહ્યા. શ્રી અજિતનાથ આઠ માસ અને પચ્ચીસ દિવસ, શ્રી સંભવનાથ નવ માસ અને છ દિવસ, શ્રી અભિનંદન આઠ માસ અને અઠાવીસ દિવસ, શ્રી સુમતિનાથ નવ માસ અને છ દિવસ, શ્રી પદ્મપ્રભ નવ માસ અને છ દિવસ, શ્રી સુપાર્શ્વનાથ નવ માસ અને ઓગણીસ દિવસ, શ્રી ચંદ્રપ્રભ નવ માસ અને સાત દિવસ, શ્રી સુવિધિનાથ આઠ માસ અને છવ્વીસ દિવસ, શ્રી શીતળનાથ નવ માસ અને છ દિવસ, શ્રી શ્રેયાંસનાથ નવ માસ અને છ દિવસ, શ્રી વાસુપૂજ્ય આઠ માસ અને વીસ દિવસ, શ્રી વિમળનાથ આઠ માસ અને એકવીસ દિવસ, શ્રી અનંતનાથ નવ માસ અને છ દિવસ, શ્રી ધર્મનાથ આઠ માસ અને છવ્વીસ દિવસ, શ્રી શાંતિનાથ નવ માસ અને છ દિવસ, શ્રી કુંથુનાથ નવ માસ અને પાંચ દિવસ, શ્રી અરનાથ નવ માસ અને આઠ દિવસ, શ્રી મલ્લિનાથ નવ માસ અને સાત દિવસ, શ્રી મુનિસુવ્રતસ્વામી નવ માસ અને આઠ દિવસ, શ્રી નમિનાથ નવ માસ અને આઠ દિવસ, શ્રી નેમિનાથ નવ માસ અને આઠ દિવસ, શ્રી પાર્શ્વનાથ નવ માસ અને છ દિવસ, શ્રી મહાવીર સ્વામી નવ માસ અને સાત દિવસ ગર્ભમાં રહ્યા.[૧૬૮]

પ્રાચીન જ્યોતિષ સંબંધી માન્યતાનુસાર જેના જન્મ સમયે ત્રણ ગ્રહ ઊંચા હોય છે તે રાજા થાય છે. પાંચ ગ્રહ ઊંચા હોય તે અર્ધ ચક્રવર્તી થાય છે. છગ્રહ ઊંચ સ્થાને હોય તે ચક્રવર્તી બને છે અને સાત ગ્રહ ઊંચા હોય તે તીર્થંકર બને છે.

ભગવાન મહાવીરનો જન્મ થવાથી કેવળ ક્ષત્રિયકુંડ પુર જ નહિ પણ ક્ષણભરને માટે સમસ્ત સંસાર લોકોત્તર પ્રકાશથી પ્રકાશિત થઈ ગયો. રાજા સિદ્ધાર્થે જ નહિ–સંસારભરનાં પ્રાણિગણોએ અનિર્વચનીય આનંદનો અનુભવ કર્યો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

તીર્થંકરનો પૃથ્વી ઉપર જન્મ ધારણ કરવો અધ્યાત્મ, ધર્મ અને જ્ઞાનના મહાપ્રકાશનું સાક્ષાત રૂપમાં અવતરણ છે. તેમના ઉપદેશ અને જ્ઞાનથી માત્ર મનુષ્ય લોક જ નહિ પરંતુ ત્રણેય લોક પ્રકાશમાન થઈ જાય છે તે દૃષ્ટિથી તીર્થંકરના જન્મ સમયમાં દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સમયમાં ત્રણેય લોકમાં અપૂર્વ ઉદ્યોત થયાની વાત આગમમાં આવેલ છે. [૧૬૯]

——— * જન્મ મહોત્સવ :–

मूलः—

जं रयणिं च णं समणे भगवं महावीरे जाए सा णं रयणी बहूहिं देवेहि य देवीहि य उवयंतेहि य उप्पयंतेहि य उप्पिंजलमाणभूया कहकहभूया यावि होत्था ॥ ९४ ॥

અર્થ : જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે જન્મ ગ્રહણ કર્યો તે રાતે ઘણાં દેવ-દેવીઓનું ઉપર-નીચે આવાગમન થવાથી લોકમાં એક જાતની હલચલ મચી ગઈ અને સર્વત્ર કલ-કલનાદ વ્યાપી ગયો.

વિવેચન : ભગવાનનો જન્મ મહોત્સવ ઉજવવા માટે છપ્પન દિક્ કુમારિકાઓ (દિશાની કુમારિકાઓ) આવી. તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે:

(૧) ભોગંકરા (૨) ભોગવતી (૩) સુભોગા (૪) ભોગમાલિની (૫) સુવત્સા (૬) વત્સમિત્રા (૭) પુષ્પમાળા (૮) અનિંદિતા. આ આઠે દિક્ કુમારીઓ અધોલોકમાં રહે છે. તેઓએ આવીને નમસ્કાર કરીને ઈશાન દિશામાં સૂતિકા ગૃહ નિર્માણ કર્યું (૯) મેઘંકરા (૧૦) મેઘવતી (૧૧) સુમેધા (૧૨) મેઘમાલિની (૧૩) તોયધારા (૧૪) વિચિત્રા (૧૫) વારિષેણા (૧૬) બલાકા આ આઠ દિક્કુમારીઓ ઉર્ધ્વલોકમાં રહે છે. તેઓએ આવીને નમસ્કાર કર્યા, સુગંધિત જળ અને પુષ્પોની વૃષ્ટિ કરી. (૧૭) નંદા (૧૮) ઉત્તરાનંદા (૧૯) આનંદા (૨૦) નંદિવર્ધના (૨૧) વિજયા (૨૨) વૈજયન્તી (૨૩) જયંતી (૨૪) અપરાજિતા—આ આઠ દિક્કુમારીઓ પૂર્વ દિશાના રૂચક પર્વતમાં રહે છે ત્યાંથી તે આવે છે અને મુખ દેખાડવાના હેતુથી દર્પણ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સામે ધરીને ઊભી રહે છે. (૨૫) સમાહારા (૨૬) સુપ્રદત્તા (૨૭) સુપ્રબુદ્ધા (૨૮) યશોધરા (૨૯) લક્ષ્મીવતી (૩૦) શેષવતી (૩૧) ચિત્રગુપ્તા (૩૨) વસુંધરા – આ આઠ દિક્કુમારીઓ દક્ષિણ દિશાના રૂચક પર્વતમાં રહે છે. સ્નાન માટે જળ ભરેલા કળશ લાવે છે. (૩૩) ઇલા દેવી (૩૪) સુરાદેવી (૩૫) પૃથ્વી (૩૬) પદ્મવતી (૩૭) એકનાસા (૩૮) નવમિકા (૩૯) ભદ્રા અને (૪૦) શીતા. આ આઠ દિક્કુમારીઓ પશ્ચિમ દિશાના રૂચક પર્વત ઉપર રહે છે. તેઓ પવન નાખવા માટે પંખા લઈને આવે છે (૪૧) અલંબુસા (૪૨) મિતકેશી (૪૩) પુંડરીકા (૪૪) વારૂણી (૪૫) હાસા (૪૬) સર્વપ્રભા (૪૭) શ્રી અને (૪૮) હ્રી. આ આઠ દિક્કુમારીઓ ઉત્તર દિશાના રૂચક પર્વત ઉપર રહે છે. તે ચામર વીંજે છે. (૪૯) ચિત્રા (૫૦) ચિત્રકનકા (૫૧) શતેરા (૫૨) વસુદામિની આ ચાર દિક્કુમારીઓ રૂચક પર્વતની વિદિશાઓમાંથી આવે છે. દીપક લઇને વિદિશાઓમાં ઊભી રહે છે. (૫૩) રૂપા (૫૪) રૂપાસિકા (૫૫) સુરૂપા અને (૫૬) રૂપકાવતી આ ચાર દિક્કુમારીઓ રૂચક દ્વીપમાં રહે છે. તે ભગવાનની નાળનું છેદન કરે છે, તેલનું મર્દન કરી સ્નાન કરાવે છે.

વિભિન્ન દિશાઓમાં રહેનારી આ દિક્કુમારીઓએ આવીને ભગવાનનું સૂતિકા કર્મ કરીને જન્મોત્સવ ઊજવ્યો અને પોતાના સ્થાને ચાલી ગઈ.

ભગવાનનો જન્મ થતાં જ શક્રેન્દ્રનું સિંહાસન કંપાયમાન થયું. તેઓ અવધિજ્ઞાનથી ભગવાનનો જન્મ જાણીને આહ્લાદિત થયા-અનેક દેવ-દેવીઓના પરિવાર સાથે કુંડપુર આવ્યા. સાથે ભવનપતિ, વાણવ્યંતર જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવનિકાયના ઇન્દ્ર અને દેવગણ પણ આવ્યા.[૧૭૦] તેઓએ ભગવાન અને માતા ત્રિશલાને ત્રણ વાર પ્રદક્ષિણા કરી નમસ્કાર કર્યા. માતાને અવસ્વાપિની નિદ્રા આપીને અને ભગવાનનું પ્રતિબિંબ ત્યાં રાખીને ભગવાનને મેરુશિખર ઉપર લઈ ગયા. સ્નાનાભિષેક કરવા માટે જ્યારે બધા દેવ જળકળશ લઈને ઊભા રહ્યા ત્યારે સૌધર્મેન્દ્રનાં મનમાં શંકા થઈ કે આ નવજાત બાળક આટલા જળ-પ્રવાહને કઈ રીતે સહન કરશે? અવાંધજ્ઞાનથી ઇન્દ્રની શંકાને જાણીને ભગવાને ડાબા પગના અંગુઠાથી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મેરુપર્વતને દબાવ્યો, જેથી સંપૂર્ણ પર્વત કંપાયમાન થઈ ગયો.[૭૧] ઇન્દ્રને પ્રથમ ક્રોધ આવ્યો પરંતુ જ્યારે તેણે નવજાત બાળકના રૂપમાં અનંતશક્તિ સંપન્ન ભગવાનનું જ આ કૃત્ય જાણ્યું ત્યારે તેને ભગવાનની અનંતશક્તિનું પરિજ્ઞાન થયું, તેણે ક્ષમાયાચના કરી. જન્મોત્સવ ઉજવ્યા પછી ફરીને ઇન્દ્રે ભગવાનની માતાની પાસે મૂકી દીધા અને નંદીશ્વર દ્વીપમાં અષ્ટાન્હિકા મહોત્સવ કરીને સ્વસ્થાને ગયા.

मूलः—

जं रयणिं च णं समणे भगवं महावीरे जाए तं रयणिं च णं बहवे वेसमणकुंडधारिणो तिरियजंभगा देवा सिद्धत्थरायभवणंसि हिरन्नवासं च सुवन्नवासं च रयणवासं च वयरवासं च वत्थवासं च आहरणवासं च पत्तवासं च पुप्फवासं च फलवासं च बीयवासं च मल्लवासं च गंधवासं च वण्णवासं च चुण्णवासं च वसुहारवासं च वासिंसु ॥ ९५ ॥

અર્થ : જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે જન્મ ધારણ કર્યો તે રાત્રે કુબેરની આજ્ઞામાં રહેલા તિરછા લોકમાં રહેનારા અનેક જૃંભક દેવોએ સિદ્ધાર્થ રાજાના ભવનમાં ચાંદીની, સોનાની, રત્નોની, હીરાની, વસ્ત્રોની, આભૂષણોની, નાગરવેલના પત્રોની, પુષ્પોની, ફળોની, બીજોની, માળાઓની, સુગંધિત પદાર્થોની, વિવિધ પ્રકારના રંગોની, સુગંધિત ચૂર્ણોની અને સુવર્ણ મુદ્રાઓની વૃષ્ટિ કરી.

વિવેચન : ત્રિશલા રાણીએ જ્યારે પુત્રજન્મ આપ્યો ત્યારે સર્વપ્રથમ પ્રિયવંદા નામની દાસીએ રાજા સિદ્ધાર્થની પાસે આવીને પુત્ર જન્મની શુભ વધામણી આપી. તે શુભ વધામણી સાંભળીને રાજા ઘણા જ પ્રસન્ન થયા અને તે પ્રસન્નતાના ઉપલક્ષ્યમાં રાજાને મુગટ સિવાય પોતાનાં સઘળાં આભૂષણો ઉતારીને દાસીને પુરસ્કારમાં આપી દીધાં અને તેને દાસીકર્મથી મુક્ત કરીને ઉચિત સન્માનવાળું પદ આપ્યું

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः-

तए णं से सिद्धत्थे खत्तिए भवणवइवाणमन्तरजोइसवेमाणिएहिं देवेहिं तित्थयरजम्मणाभिसेयमहिमाए कयाए समाणिए पच्चूसकालसमयंसि नगरगुत्तिए सद्दावेइ नगरगुत्तिए सद्दावित्ता एवं वयासी ॥ ९६ ॥

અર્થ : તે પછી સિદ્ધાર્થ ક્ષત્રિય, ભવનપતિ, વાણુવ્યંતર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક દેવો દ્વારા તીર્થંકર જન્મભિષેક-મહિમા પૂરો થયા પછી સવારે નગર રક્ષકોને બોલાવે છે, બોલાવીને આ પ્રમાણે કહે છેઃ-

मूलः—

खिप्पामेव भो देवाणुप्पिया ! कुंडपुरे नगरे चारगसोहणं करेह, चारगसोहणं करित्ता, माणुम्माणवद्धणं करेह, माणुम्माणवद्धणं करित्ता कुंडपुरं नगरं सब्भिंतरबाहिरियं आसियसम्मज्जिओवलेवियं सिंघाडगतियचउक्कचच्चरचउम्मुहमहापहपहेसु सित्तसुइसम्मट्ठरत्थंतरावणवीहियं मंचाइमंचकलियं नाणाविहरागभूसियज्झयपडागमंडियं लाउल्लोइयमहियं गोसीससरसरत्तचंदणदद्दरदिण्णपंचंगुलितलं उवचियचंदणकलसं चंदणघडसुकयतोरणपडिदुवारदेसभागं आसत्तोसत्तविपुलवट्टवग्घारियमल्लदामकलावं पंचवन्नसरससुरहिमुक्कपुप्फपुंजोवयारकलियं कालागुरुपवरकुंदुरुक्कतुरुक्कडज्झंतधूवमघमघिंतगंधुद्धुयाभिरामं सुगंधवरगंधियं गंधवट्टिभूयं नडनट्टगजल्लमल्लमुट्ठियवेलंबगपवगकहगपढकलासकआइक्खगलंखमंखतूणइ-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ल्लतुंववीणियअणेगतालायराणुचरियं करेह कारवेह, करेत्ता कारवेत्ता य जूयसहस्सं च मुसलसहस्सं च उस्सवेह, उस्सवित्ता य मम एयमाणत्तियं पच्चप्पिणेह ॥ ९७ ॥

અર્થ: હે દેવાનુપ્રિયો! જલદીથી કુંડપુર નગરના કારાગૃહને ખાલી કરી નાખો, અર્થાત્ બધા કેદીઓને મુક્ત કરી દો. તોલ-માપને વધારો (અર્થાત વેપારીઓને કહો કે ઘી, અન્નાદિ પદાર્થ સસ્તા વેંચો, સસ્તા વેચવાથી જે નુકસાન જશે તેની પૂર્તિ રાજ્ય કોષમાંથી કરવામાં આવશે.) તોલમાપ વધાર્યા પછી કુંડપુર નગરની અંદર અને બહાર સુગંધિત પાણીનો છંટકાવ કરાવો, સાફ કરાવો, લીંપણ કરાવો, કુંડપુર નગરના ત્રિભેટામાં, ચોકમાં, ચોતરામાં (જ્યાં ઘણા રસ્તા મળતા હોય) રાજમાર્ગ અથવા સામાન્ય બધા માર્ગોમાં પાણી છંટાવો, તેમને પવિત્ર બનાવો, જ્યાં ત્યાં બધી ગલીઓમાં અને બધા બજારોમાં પાણીના છંટકાવથી તેને સ્વચ્છ કરીને તે સ્થાનો ઉપર જોવા માટે, આગંતુકોને બેસવા માટે મંચ બનાવો, વિવિધ રંગોથી સુશોભિત ધજા અને પતાકાઓ બંધાવો, આખું નગર લીંપી-ગૂપીને સ્વચ્છ બનાવો. નગરના ભવનોની ભીંતો ઉપર ગોશીર્ષ ચંદનનાં, સરસ રક્તચંદનના, દર્દર (મલય) ચંદનના, પાંચે આંગળાંના થાપા દૃષ્ટિગોચર થાય એ જાતનાં થાપા લગાવો. ઘરોની અંદર ચોકમાં ચંદન-કળશ રખાવો, દ્વારે દ્વારે ચંદનના સુંદર તોરણ બંધાવો, જ્યાં ત્યાં સુંદર દેખાતી અને પૃથ્વીને સ્પર્શ કરતી લાંબી ગોળ માળા લટકાવરાવો, પાંચ વર્ણનાં સુંદર - સુગંધિત ફૂલોનો ઢગલો કરાવો. પુષ્પોને અહીં તહીં ચારે બાજુ પથરાવો, ઠેકઠેકાણે ફૂલોનાં ઘરો રચાવો. ચારે તરફ સર્વત્ર પ્રજ્જ્વલિત શ્યામ અથવા ઉત્તમ કુંદરુક લોબાન, આદિ સળગતા ધૂપની સુગંધથી સંપૂર્ણ નગરને સુગંધિત કરો. સુગંધથી આખું નગર મહેંકી ઊઠે તેવું કરો. સુગંધની અધિકતાના કારણે આખું નગર ગંધગુટિકા સમાન લાગે તેવું બનાવો.

જનરંજનને માટે ઠેકઠેકાણે નટ-નાટક કરો, નૃત્ય કરનારા નૃત્ય કરે, દોરડાં ઉપર ખેલ બતાવનારાં ખેલ બતાવે, મલ્લ કુસ્તી કરે,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મુષ્ઠિથી કુસ્તી કરનારા મુષ્ઠથી કુસ્તી કરે, વિદૂષકો લોકોને હસાવે, કૂદનારા કુદીને પોતાના ખેલ બતાવે, કથાવાચક કથા કરીને જનમનને પ્રસન્ન કરે, સુભાષિત બોલનારા પાઠકો સુભાષિત બોલે, રાસક્રીડા કરનારા રાસની ક્રીડા કરે, ભવિષ્ય કહેનારા ભવિષ્ય કહે, લાંબા વાંસ ઉપર ખેલ કરનારા વાંસ ઉપર ખેલ કરે. હાથમાં ચિત્રનું પાટિયું રાખીને ફરનારા મંખ લોકો ચિત્ર બતાવે, તૂણી લોકો તૂણ નામનું વાદ્ય બજાવે. તાલ દઈને નાટક દેખાડે. આ પ્રમાણે જનરંજન હેતુ નગરમાં બધી વ્યવસ્થા કરો અને બીજા પાસે કરાવો. આમ કરાવીને હજારો ગાડાંઓના ધોંસરા અને હજારો મુસળ (સાંબેલા) ઊંચે સ્થળે ઊભાં કરો અર્થાત્ ધોંસરે જુતેલા બળદોને બંધનમુક્ત કરીને આરામ લેવા દો અને સાંબેલાથી થનારી હિંસાને રોકો. આ બધું ઉપક્રમ કરીને મારી આજ્ઞા પાછી આપો અર્થાત્ આ બધું કાર્ય કરીને મને ખબર આપો.

मूलः-

तए णं ते णगरगुत्तिया सिद्धत्थेणं रन्ना एवं वुत्ता समाणा हट्ठतुट्ठ जाव हियया करयल जाव पडिसुणित्ता खिप्पामेव कुंडपुरे नगरे चारगसोहणं जाव उस्सवेत्ता जेणेव सिद्धत्थे राया तेणेव उवागच्छंति उवागच्छित्ता करयल जाव कट्टु सिद्धत्थस्स रन्नो एयमाणित्तियं पच्चप्पिणंति ॥ ९८ ॥

અર્થ : તે પછી સિદ્ધાર્થ રાજાએ જેમને આજ્ઞા આપી હતી તે નગરના ગુપ્તિ–રક્ષકોને (નગરના રક્ષક, કોટવાળ) [૧૭૨] અપાર આનંદ થયો, સંતોષ થયો, પ્રસન્ન થવાથી તેમનું હૃદય પ્રફુલ્લિત થયું. તેમણે બન્ને હાથ જોડીને સિદ્ધાર્થ રાજાની આજ્ઞાનો વિનયપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો. તે પછી તેઓ તરત જ કુંડપુર નગરમાં સર્વપ્રથમ કારાગ્રહને ખોલીને કેદીઓને મુક્ત કરે છે અને મુસલ ઉઠાવવા–છોડવા સુધીનાં પૂર્વોક્ત બધાં કાર્ય કરે છે, કાર્ય કર્યા પછી જ્યાં સિદ્ધાર્થ રાજા છે ત્યાં આવે છે, આવીને બે હાથ જોડીને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મસ્તક ઉપર અંજલિ કરીને સિદ્ધાર્થ રાજાને તેમનો તે આદેશ ફરી અર્પિત કરે છે અર્થાત્ 'આપે જે આદેશ આપ્યો હતો તે અનુસાર બધાં કાર્ય અમે કરી આવ્યા છીએ' એમ જાહેર કરી દે છે.

मूलः-

तए णं से सिद्धत्थे राया जेणेव अट्टणसाला तेणेव उवागच्छइ, तेणेव उवागच्छित्ता जाव सव्वोरोहेणं सव्वपुप्फगंधवत्थमल्लालंकारविभूसाए सव्वतुडियसद्दनिनाएण महया इड्ढीए महया जुतीए महया बलेणं महया वाहणेणं महया समुदएणं महया वरतुडियजमगसमगप्पवाइएणं संखपणवपडहभेरिझल्लरिखरमुहिहुडुक्कमुरवमुइंगदुंदुहिनिग्घोसणादितरवेणं उस्सुंकं उक्करं उक्किट्ठं अदेज्जं अमेज्जं अभडप्पवेसं अदंडकोदंडिमं अधरिमं गणियावरनाडइज्जकलियं अणेगतालायराणुचरियं अणुद्धुयमुइंगं अमिलायमल्लदामं पमुइयपक्कीलियसपुरजणजाणवयं दस दिवसट्ठिइपडियं करेइ ॥ ९९ ॥

અર્થ: તે પછી સિદ્ધાર્થ રાજા જ્યાં અખાડો અર્થાત્ વ્યાયામશાળા છે ત્યાં આવે છે, પોતાના અંતઃપુરની સાથે બધી જાતનાં પુષ્પ, ગંધ વસ્ત્ર, માળાઓ વગેરે અલંકારોથી અલંકૃત થઈને, બધી જાતનાં વાદ્યોને વગડાવતાં, મોટા વૈભવની સાથે, મોટી દ્યુતિની સાથે, મોટા લશ્કરની સાથે, ઘણાં વાહનોની સાથે, બૃહદ્ સમુદાયની સાથે અને એક સાથે વાગતાં અનેક વાદ્યોના ધ્વનિની સાથે એટલે કે શંખ, પણવ, ભેરી, ઝાલર, ખરમુખી, હુડ્ડક, ઢોલ, મૃદંગ અને દુંદુભિ વગેરે વાદ્યોના ધ્વનિની સાથે દસ દિવસ સુધી તેમની કુળમર્યાદા અનુસાર ઉત્સવ કરે છે. આ ઉત્સવના સમયે નગરમાંથી જકાત તથા કર લેવાનું બંધ કરી દેવામાં આવ્યું. જેમને જે કોઈ વસ્તુની જરૂર હોય તે મૂલ્ય આપ્યા વિના દુકાનોમાંથી પ્રાપ્ત કરી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શકે–તેવી જાતની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. ખરીદવું અને વેચવું બંધ કરી દેવામાં આવ્યું. કોઈ પણ સ્થાન ઉપર જપ્તી કરનારા રાજપુરુષોનો પ્રવેશ બંધ કરી દેવામાં આવ્યો. જે કોઈ ઉપર કરજ હશે તેનું કરજ સ્વયં રાજા ચૂકવશે. કે જેથી કોઈને પણ કરજ ચૂકવવાની જરૂરતજ ન રહે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી. તે ઉત્સવમાં અનેક જાતના અપરિમિત પદાર્થો એકત્રિત કરવામાં આવ્યા. ઉત્સવમાં બધાને અદંડનીય બનાવી દેવામાં આવ્યા. ઉત્તમ નાટક કરનારાઓના નૃત્યોનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો. ઉત્સવમાં નિરંતર મૃદંગ વાગતાં, તાજી માળાઓ લટકાવવામાં આવી. નગરના તથા દેશના બધા માનવ પ્રમુદિત ક્રીડાપરાયણ થયા. દશ દિવસ સુધી આ જાતનો ઉત્સવ ચાલતો રહ્યો.

मूलः–

तए णं से सिद्धत्थे राया दसाहियाए ठिइपडियाते वट्टमाणीए सइए य साहस्सिए य सयसाहस्सिए य जाए य दाए य भाए य दलमाणे य दवावेमाणे य सइए य साहस्सिए य सयसाहस्सिए य लंभे पडिच्छेमाणे य पडिच्छावेमाणे य एवं वा विहरइ ॥ १०० ॥

અર્થ : તે પછી આ દશ દિવસનાં ઉત્સવમાં સિદ્ધાર્થ રાજા સેંકડો, હજારો અને લાખો પ્રકારનાં યાગો (પૂજા–સામગ્રીઓ) ને, દાન અને ભાગ (વિશેષ આપવા યોગ્ય ભાગ) ને આપતા અને અપાવતા, તથા સેંકડો–હજારો અને લાખો પ્રકારની ભેટનો સ્વીકાર કરતા અને કરાવતા રહ્યા.

मूलः–

तए णं समणस्स भगवओ महावीरस्स अम्मापियरो पढमे दिवसे ठिइपडियं करेंति, तइए दिवसे चंदसूरस्स दंसणियं करिंति, छट्ठे दिवसे जागरियं करेंति, एक्कारसमे दिवसे

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

विइक्कंते निव्वत्तिए असुतिजातकम्मकरणे संपत्ते बारसाहदिवसे विउलं असणपाणखाइमसाइमं उवक्खडावेंति, उवक्खडावित्ता मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरिजणं नायए य खत्तिए य आमंतेत्ता तओ पच्छा ण्हाया कयबलिकम्मा कयकोउयमंगलपायच्छित्ता सुद्धप्पावेसाइं मंगल्लाइं वत्थाइं पवरपरिहिते भोयणवेलाए भोयणमंडवंसि सुहासणवरगया तेणं मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरिजणेणं नायएहि य सद्धिं तं विउलं असणं पाणं खाइमं साइमं आसाएमाणा विसाएमाणा परिभुंजेमाणा परिभाएमाणा विहरंति ॥ १०१ ॥

અર્થ : તે પછી શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના માતાપિતા પહેલે દિવસે કુળ પરંપરા અનુસાર પુત્રજન્મ નિમિત્તે કરવા યોગ્ય અનુષ્ઠાન કરે છે, ત્રીજે દિવસે ચન્દ્ર અને સૂર્યના દર્શનનો ઉત્સવ કરે છે, છઠે દિવસે રાત્રિ-જાગરણનો ઉત્સવ કરે છે. અગિયારમો દિવસ પસાર થતાં સર્વ પ્રકારની અશુચિ નિવારણ થતાં જ્યારે બારમો દિવસ આવ્યો ત્યારે વિપુલ પ્રમાણમાં ભોજન પાણી, વિવિધ સ્વાદિષ્ટ અને ખાવાના પદાર્થો તૈયાર કરાવે છે, તૈયાર કરાવીને પોતાના મિત્રો, જ્ઞાતિજનો, સ્વજનો અને પોતાની સાથે સંબંધ રાખનારા કુટુંબીજનોને તથા જ્ઞાતૃવંશના ક્ષત્રિયોને આમંત્રણ આપે છે. પુત્રજન્મ સમારોહમાં આવવા માટે નિમંત્રિત કરે છે. ફરી સ્નાન કરેલાં, બળિકર્મ કરેલાં, ટીલાં- ટપકાં અને દોષના નિવારણ માટે મંગળરૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત કરેલાં, શ્રેષ્ઠ અને ઉત્સવમાં જવા યોગ્ય મંગળમય વસ્ત્રો ધારણ કરેલા—ભોજનનો સમય થતાં ભોજનમંડપમાં આવે છે. ભોજનમંડપમાં આવીને ઉત્તમ સુખાસન ઉપર બેસે છે અને મિત્રો, જ્ઞાતિજનો, સ્વજનો, પરિજનો અને જ્ઞાતૃવંશના ક્ષત્રિયોની સાથે વિવિધ પ્રકારના ભોજન, પાણી, ખાદ્ય અને સ્વાદનું આસ્વાદન કરે છે. સ્વયં ભોજન કરે છે અને બીજાઓને કરાવે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूल :—

जिमियभुत्तोत्तरागया वि य णं समाणा आयंता चोक्खा परमसुईभूया तं मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरिजणं नायए य खत्तिए य विउलेणं पुप्फवत्थगंधमल्लालंकारेणं सक्कारेंति सम्माणेंति सक्कारित्ता सम्माणित्ता तस्सेव मित्तनाइनियगसयणसंबंधिपरिजणस्स नायाण य खत्तियाण य पुरओ एवं वयासी ॥ १०२ ॥

અર્થ : ભોજન કર્યા પછી વિશુદ્ધ જળથી કોગળા કરે છે. દાંત અને મોઢાંને સ્વચ્છ કરે છે. આ રીતે પરમ વિશુદ્ધ સ્વચ્છ બનેલાં, માતા-પિતા, આવેલા મિત્રો, જ્ઞાતિજનો સ્વજનો, પરિજનો અને જ્ઞાતૃવંશના ક્ષત્રિયોને ઘણાંએ પુષ્પ, વસ્ત્ર, સુગંધિત પદાર્થ, માળા અને આભૂષણ આપીને તેમનું સ્વાગત કરે છે-સત્કાર કરે છે. સત્કાર અને સન્માન કરીને તે મિત્રો, જ્ઞાતિજનો, સ્વજનો, પરિજનો અને જ્ઞાતૃવંશીય ક્ષત્રિયો સમક્ષ ભગવાનના માતા પિતા આ પ્રમાણે બોલ્યા :

मूल:—

पुव्विं पि य णं देवाणुप्पिया ! अम्हं एयंसि दारगंसि गब्भं वक्कंतंसि समाणंसि इमेयारूवे अब्भत्थिए चिंतिए जाव समुप्पज्जित्था-जप्पभिइं च णं अम्हं एस दारए कुच्छिंसि गब्भत्ताए वक्कंते तप्पभिइं च णं अम्हे हिरन्नेणं वड्ढामो सुवन्नेणं धणेणं धन्नेणं जाव सावएज्जेणं पीइसक्कारेणं अईव अईव अभिवड्ढामो सामंतरायाणो वसमागया य तं जया णं अम्हं एस दारए जाए भविस्सइ तया णं अम्हे एयस्स दारगस्स एयाणुरूवं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

गोन्नं गुणनिप्फन्नं नामधिज्जं करिस्सामो वद्धमाणु त्ति, तं होउ णं कुमारे वद्धमाणे नामेणं ॥ १०३ ॥

અર્થ : હે દેવાનુપ્રિયો! આ પુત્ર જ્યારે ગર્ભમાં આવ્યો ત્યારે અમારા મનમાં એક એવી જાતનો વિચાર, ચિંતન કે સંકલ્પ ઉત્પન્ન થયો કે "જ્યારથી અમારો આ પુત્ર ગર્ભમાં આવ્યો ત્યારથી હિરણ્ય, સોનું, ધન, ધાન્યની દૃષ્ટિથી તેમજ પ્રીતિ અને સત્કારની દૃષ્ટિથી અમારી અભિવૃદ્ધિ થવા લાગી છે, સામંત રાજા લોકો અમારા વશમાં આવેલ છે, તે કારણે જ્યારે અમારો પુત્ર જન્મ લેશે ત્યારે અમે તેને અનુરૂપ તેના ગુણોને અનુસરનાર ગુણનિષ્પન્ન અને યથાર્થનામ 'વર્ધમાન' રાખશું. તેથી હવેથી આ કુમાર 'વર્ધમાન' નામથી પ્રસિદ્ધ થાઓ. (એવો અમારો વિચાર છે.)

——* બાલ્યકાળ તથા યૌવન

समणे भगवं महावीरे कासवगोत्ते णं, तस्स णं तओ नामधेज्जा एवमाहिज्जंति, तं जहा-अम्मापिउसंतिए वद्धमाणे १, सहसम्मुईयाते समणे २ अयले भयभेरवाणं परीसहोवसग्गाणं खंतिखमे पडिमाणं पालए धीमं अरतिरतिसहे दविए वीरियसंपन्ने देवेहिं से णामं कयं समणे भगवं महावीरे ३ ॥ १०४ ॥

અર્થ : શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાશ્યપ ગોત્રના હતા. તેમનાં ત્રણ નામ આ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે. તેમનાં માતાપિતાએ તેમનું પ્રથમ નામ 'વર્ધમાન' રાખ્યું. સ્વાભાવિક સહનશક્તિના કારણે (સહજ સદ્બુદ્ધિના કારણે પણ) તેમનું બીજું નામ 'શ્રમણ' પડયું અર્થાત્ સહજ શારીરિક અને બૌદ્ધિક સ્ફૂર્તિ અને શક્તિથી તેમણે તપ વગેરે આધ્યાત્મિક સાધનાના માર્ગમાં કઠિન પરિશ્રમ કર્યો તેના લીધે તેઓ 'શ્રમણ' કહેવાયા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કોઈ પણ જાતના ભય (દેવ, દાનવ, માનવ, અને તિર્યંચ સંબંધી) ઉત્પન્ન થવા છતાં પણ અચળ રહેનારા, પોતાના સંકલ્પથી જરા પણ વિચલિત નહિ થનારા, નિષ્કામ, કોઈ પણ જાતના પરીષહ ભૂખ, તરસ, ઠંડી ગરમી વગેરેનું સંકટ આવે કે ઉપસર્ગ ઉપસ્થિત થાય તો પણ ચલિત ન થતા. તે પરીષહો અને ઉપસર્ગોને શાંત ભાવથી સહન કરવામાં સમર્થ, ભિક્ષુ પ્રતિમાઓનું પાલન કરનારા, ધીરજવાળા, શોકમાં અને હર્ષમાં સમભાવી, સદ્‌ગુણોના આગાર, અતુલ બળવાળા હોવાના કારણે દેવતાઓએ તેમનું ત્રીજું નામ 'મહાવીર' રાખ્યું.

વિવેચન: ભગવાન મહાવીરનું લાલન પાલન ઊંચા અને પવિત્ર સંસ્કારોના ભવ્ય વાતાવરણમાં થયું. તેમના બધાં લક્ષણો શુભ હતાં. સુકોમળ ફૂલની જેમ તેમનું બચપણ ખીલી રહ્યું હતું. શરીરનું બંધારણ સુગઠિત, બલિષ્ઠ અને સોના સરખું કાંતિમાન હતું અને મુખમંડળ સૂર્ય સરખું તેજસ્વી હતું. તેમનું હૃદય મખમલ જેવું કોમળ અને ભાવનાઓ સમુદ્ર જેવી વિરાટ હતી. બાળક હોવા છતાં પણ તેઓ વીર, સાહસી અને ધૈર્યવંત હતા.

શુકલ પક્ષના ચંદ્રની માફક તેઓ વૃદ્ધિ પામી રહ્યા હતા. તેમના મનમાં સહજ શૌર્ય અને પરાક્રમની લહેરો ઊઠી રહી હતી. એક વાર તેઓ તેમના સરખી ઉમરના સંગી સાથીઓની સાથે નગરની બહાર ક્રીડા કરી રહેલ હતા. તે વખતમાં બધાં બાળકો કોઈ એક વૃક્ષને લક્ષ્ય કરીને દોડતા, જે બાળક સૌથી પહેલાં વૃક્ષ ઉપર ચડીને નીચે ઊતરી જાય તે જીતી જતો. વિજેતા બનેલો બાળક પરાજિત બાળકોના ખભા ઉપર ચડીને તે સ્થાન ઉપર જાય કે જ્યાંથી દોડવાનું શરૂ કર્યું હતું. તેને આંબલી લીંબડી ક્રીડા કહેવામાં આવે છે.[૧૭૩] તે સમયે દેવરાજ દેવેન્દ્રે, બાળક વર્ધમાનના વીરત્વ અને પરાક્રમની પ્રશંસા કરી ત્યારે એક અહંકારી દેવ ઇન્દ્રની આ પ્રશંસાને પડકાર આપતો તથા સાહસની પરીક્ષા લેવા માટે ભયંકર સર્પનું રૂપ ધારણ કરીને તે વૃક્ષ ઉપર વીંટળાઈ ગયો. ફૂંફાડા મારતા નાગરાજને જોઇને બીજા બધાં બાળકો તો ભયભીત થઇને ત્યાંથી ભાગી ગયા. પરંતુ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કિશોર વર્ધમાને તો ડર્યા વિના અને ખંચકાયા વિના તે સર્પને પકડીને એક બાજુ ફેંકી દીધો.[૧૭૪]

બાળકો ફરી એકઠા થયા અને ખેલ ફરીને શરૂ થયો. તે વખતે તેઓ 'તિંદુષક ક્રીડા' રમવા લાગ્યા. તેમાં કોઈ એક વૃક્ષને લક્ષ્ય બનાવીને બધા બાળકો દોડતા. જે સૌથી પ્રથમ વૃક્ષને સ્પર્શ કરી લે તે વિજયી બનતો અને જે પરાજિત થતો તેની પીઠ ઉપર વિજયી બાળક આરૂઢ થતો. તે વખતે તે દેવ પણ કિશોરનું રૂપ ધારણ કરી તે રમતમાં ભળી ગયો. રમતમાં વર્ધમાનની સાથે હારી જનાર તેણે ઉપરના નિયમ પ્રમાણે વર્ધમાનને પીઠ ઉપર બેસાડીને દોડવું શરૂ કર્યું. કિશોર રૂપધારી દેવ દોડતો ઘણો આગળ નીકળી ગયો અને તેણે પોતાનું વિકરાળ સ્વરૂપ બનાવી વર્ધમાનને ડરાવવા પ્રયત્ન કર્યો. જોત-જોતામાં જ કિશોરે લાંબા તાડ જેવું ભયંકર પિશાચરૂપ બનાવી દીધું.[૧૭૫] પરંતુ વર્ધમાન તેનું આવું કારસ્તાન જોઈને પણ ગભરાયા નહિ. તેઓ અવિચલિત રહ્યા, અને સાહસ કરીને તેની પીઠ ઉપર એવો મુઠીનો પ્રહાર કર્યો કે તે દેવતા વેદનાથી રાડ પાડી ઊઠયો. તરત જ વિકરાળ પિશાચનું રૂપ સંકોચીને નાનો કિશોર બની ગયો. તેનો ગર્વ ખંડિત થઈ ગયો. તેણે બાળક વર્ધમાનના પરાક્રમને અપ્રમેય માન્યું અને વંદન કરીને કહ્યું– "પ્રભો! આપનામાં ઈન્દ્ર દ્વારા પ્રશંસા પામેલ અને વર્ણવેલ શક્તિથી અધિક શક્તિ છે, આપ વીર જ નહિ પણ મહાવીર છો.[૧૭૬] હું પરીક્ષક બનીને આવ્યો હતો પરંતુ પ્રશંસક બનીને જઈ રહેલ છું."

મહાવીર બાલ્યકાળથી જ વિશિષ્ટ પ્રતિભાના ધણી હતા. તેમની વીરતા, ધીરતા, યોગ્યતા, અને જ્ઞાન–ગરિમા અપૂર્વ તથા અનોખી હતી. સાગરની માફક ગંભીર પ્રકૃતિ હોવાના કારણે તેમની કુશાગ્રબુદ્ધિ અને ચમત્કારપૂર્ણ પ્રતિભાનું પરિજ્ઞાન માતાપિતાને પણ ન થઈ શકયું. આઠ વર્ષ પૂરાં થતાં તેમણે બાળક મહાવીરને લેખશાળામાં વિદ્યાધ્યયન માટે મોકલ્યા.

મહાવીરની બુદ્ધિ વૈભવ તથા સહજ પ્રતિભાનો પરિચય વિદ્યાગુરુ તથા જનતાને કરાવવાની દૃષ્ટિથી દેવરાજ ઈન્દ્ર વૃદ્ધ બ્રાહ્મણનું રૂપ બનાવીને લેખશાળામાં આવ્યા. તેમણે બાળક મહાવીર પાસે વ્યાકરણ સંબંધી અનેક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

જટિલ જિજ્ઞાસાઓ પ્રસ્તુત કરી. તેનો તર્કપૂર્ણ અને અસ્ખલિત ઉત્તર સાંભળીને અધ્યાપક અવાક્ અને હતપ્રભ થઈ ગયા. તેમણે પણ પોતાના મનની કેટલીક જૂની પુરાણી શંકાઓ રજૂ કરી, ભગવાન પાસેથી સમાધાન મેળવીને તે આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ, મહાવીરને જોવા લાગ્યા ત્યારે તે બ્રાહ્મણે કહ્યું– પંડિત! આપ તેમને સાધારણ બાળક ન સમજો, તે વિદ્યાના સાગર અને જ્ઞાનના નિધિ છે. સકળ શાસ્ત્રમાં પારંગત છે. તે મહાન આત્મા, ભવિષ્યમાં ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન કરીને સંસારનો સમુદ્ધાર કરશે. બાળક મહાવીરના ઉત્તરો સાંભળીને બ્રાહ્મણે તેને "ઐન્દ્ર વ્યાકરણ" ના રૂપમાં સંગ્રહીત કર્યા.[૧૭૭] તે વખતે ઇન્દ્રે પોતાનું અસલી રૂપ પ્રગટ કર્યું અને ભગવાનને વંદન કરીને અંતર્ધાન થઈ ગયા.

મહાવીરની નવી નવી ઉન્મેષશાલિની પ્રતિભાથી માતા–પિતા પરિજન–નગરજન બધાં ચકિત થઈ ગયાં. બધાનાં મન અત્યંત પ્રમુદિત થઈ ઉઠયાં.[૧૭૮]

જીવનના ઉષાકાળથીજ મહાવીર ચિંતનશીલ હતા. તેમનું ફળદ્રુપ ભેજું સદા–સર્વદા અધ્યાત્મ સાગરના ઊંડાણમાં ડૂબકીઓ મારતું રહ્યું. તે સંસારમાં હતા પરંતુ જળમાં કમળની માફક તેનાથી સદા નિર્લેપ રહેતાં. બહાર બધુંએ હતું પરંતુ અંતરમાં તે સદા પોતાને એકાકી આત્મરૂપ જોતા હતા. બચપણથી જ્યારે યૌવનના મધુ ઉદ્યાનમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે પણ તેઓ તેવીજ રીતે અનાસક્ત અને ઉદાસીન હતા. તેમની ઉદાસીનતા જોઈને કયાંય સાધુ ન થઈ જાય, એવા વિચારથી માતા–પિતાએ સંસારની મોહમાયામાં બાંધવાના હેતુથી વિવાહનો પ્રસ્તાવ મૂક્યો. ત્યાંના વસંતપુરના મહાસામંત સમરવીરે પણ લાવણ્ય અને રૂપમાં અદ્વિતીય સુંદરી પોતાની પુત્રી યશોદાની સાથે વર્ધમાનના પાણિગ્રહણનો પ્રસ્તાવ સિદ્ધાર્થ રાજાની પાસે મોકલ્યો.[૧૭૯] મહાવીરનો અંતરાત્મા તેનો સ્વીકાર કરવા માગતો ન હતો. પરંતુ માતા-પિતાના પ્રેમભર્યા આગ્રહને તેમનું ભાવુક હૃદય ટાળી ન શકયું. તેમણે વિવાહના બંધનનો સ્વીકાર કર્યો.[૧૭૯] પરંતુ વિષય-વાસનાના કાદવથી તેઓ કમળની માફક સદા ઉપર તરતા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રહ્યા. યશોદાની કુક્ષિથી તેમને એક પુત્રી પણ થઈ જેનું નામ પ્રિયદર્શના રાખવામાં આવ્યું.[૧૮૦] તેનું પાણિગ્રહણ ભગવાનની બહેન સુદર્શનાના પુત્ર જમાલિની સાથે કરવામાં આવ્યું.[૧૮૦]

मूलः—

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स पिया कासवे गोत्तेणं, तस्स णं तओ नामधेज्जा एवमाहिज्जंति, तं जहा-सिद्धत्थे इ वा सेज्जंसे इ वा जसंसे इ वा ॥ १०५ ॥

अर्थः શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પિતા કાશ્યપ ગોત્રના હતા. તેમનાં ત્રણ નામ આ પ્રમાણે છે–સિદ્ધાર્થ, શ્રેયાંસ અને યશસ્વી.

मूलः-

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स माया वासिट्ठा गोत्तेणं, तीसे णं तओ नामधिज्जा एवमाहिज्जंति, तं जहा-तिसला इ वा विदेहदिण्णा इ वा पियकारिणी इ वा ॥ १०६ ॥

अर्थः શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના માતા વાસિષ્ઠ ગોત્રનાં હતાં. તેમના ત્રણ નામ આ પ્રમાણે છે – (૧) ત્રિશલા (૨) વિદેહ દિન્ના અને (૩) પ્રિયકારિણી.

मूलः–

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स पित्तिज्जे सुपासे, जेट्ठे भाया नंदिवद्धणे, भगिणी सुदंसणा, भारिया जसोया कोंडिन्ना गोत्तेणं ॥ १०७ ॥

अर्थः શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના કાકાનું નામ સુપાર્શ્વ હતું. મોટાભાઈનું નામ નંદિવર્ધન હતું. બહેનનું નામ સુદર્શના હતું, પત્નીનું નામ યશોદા હતું અને તેનું ગોત્ર કૌડિન્ય હતું.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વિવેચન : ભગવાન મહાવીરના વિવાહના પ્રશ્ન ઉપર શ્વેતાંબર અને દિગંબર પરંપરામાં ઊંડો મતભેદ છે. ભગવાનના વિવાહના સંબંધમાં શ્વેતાંબર માન્યતાનાં મૂળ આગમો આચારાંગ વગેરેમાં તથા નિર્યુક્તિ ભાષ્ય અને ચૂર્ણિ સાહિત્યમાં પર્યાપ્ત પ્રમાણ મળે છે. દિગંબર ગ્રન્થોમાં મહાવીરને માટે 'કુમાર' શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ છે.[૧૮૧] અને સંભવિત રીતે તે શબ્દના કારણે અવિવાહિત માનવાની ભ્રાંતિ થએલ છે પ્રસ્તુત કુમારનો અર્થ 'યુવરાજ'[૧૮૨] 'રાજકુમાર'[૧૮૩] વગેરે પણ થાય છે અને તે અર્થને વ્યક્ત કરતાં શ્વેતાંબર ગ્રંથોએ પણ વીર, અરિષ્ટનેમિ, પાર્શ્વ, મલ્લિ અને વાસુપૂજ્ય માટે 'कुमारवासम्मि पव्वइया' કહીને 'કુમાર' શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે.

मूल :–

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स णं धूया कासवी गोत्तेणं, तीसे णं दो नामधिज्जा एवमाहिज्जंति, तं जहा-अणोज्जा इ वा पियदंसणा इ वा ॥ १०८ ॥

અર્થ : શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની પુત્રી કાશ્યપ ગોત્રની હતી. તેનાં બે નામ આ પ્રમાણે છે. (૧) અણોજ્જા (અનવદ્યા) અને (૨) પ્રિયદર્શના.

मूल :–

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स नत्तुई कासवी गोत्तेणं, तीसे णं दो नामधिज्जा एवमाहिज्जंति, तं जहा-सेसवई इ वा जस्सवई इ वा ॥ १०९ ॥

અર્થ : શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની દૌહિત્રી (પુત્રીની પુત્રી) કાશ્યપગોત્રી હતી. તેનાં બે નામ (૧) શેષવતી અને (૨) યશસ્વતી આ પ્રમાણે હતાં.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——— * અભિનષ્ક્રમણ

मूलः-

समणे भगवं महावीरे दक्खे दक्खपतिन्ने पडिरूवे आलीणे भद्दए विणीए नाए नायपुत्ते नायकुलचंदे विदेहे विदेहदिन्ने विदेहजच्चे विदेहसूमाले तीसं वासाइं विदेहंसि कट्टु अम्मापिइहिं देवत्तगएहिं गुरुमहत्तरएहिं अब्भणुन्नाए समत्तपइन्ने पुणरवि लोयंतिएहिं जियकप्पिएहिं देवेहिं ताहिं इट्ठाहिं कंताहिं पियाहिं मणुन्नाहिं मणामाहिं ओरालाहिं कल्लाणाहिं सिवाहिं धन्नाहिं मंगल्लाहिं मियमहुरसस्सिरीयाहिं हिययगमणिज्जाहिं हिययपल्हायणिज्जाहिं गंभीराहिं अपुणरुत्ताहिं वग्गूहिं अणवरयं अभिनंदमाणा य अभिथुव्वमाणा य एवं वयासी-जय जय नंदा ! जय जय भद्दा ! भद्दं ते जय जय खतियवरवसहा ! बुज्झाहि भगवं लोगनाहा ! पवत्तेहि धम्मतित्थं हियसुहनिस्सेयसकरं सव्वलोए सव्वजीवाणं भविस्सई त्ति कट्टु जय जय सद्दं पउंज्जंति ॥ ११० ॥

અર્થ : શ્રમણ ભગવાન મહાવીર હોશિયાર-(કુશળ) હતા. તેમની પ્રતિજ્ઞા પણ દક્ષ (વિવેકયુક્ત) હતી. તેઓ અત્યંત રૂપવાન હતા. સંયમીકાયબાની માફક ઇંદ્રિયોને ગોપન કરવાવાળા હતા, ભદ્ર, વિનીત અને જ્ઞાત (સુપ્રસિદ્ધ) હતા, અથવા જ્ઞાતવંશના હતા. જ્ઞાતૃવંશના કુળમાં ચંદ્ર સમાન હતા. વિદેહ હતા અર્થાત તેમનો દેહ બીજાઓના દેહની અપેક્ષાએ વિલક્ષણ હતો. વિદેહ દિન્ન અથવા વિદેહ દિન્ના ત્રિશલા માતાના પુત્ર હતા. [૧૮૫] અથવા વિદેહવાસીઓમાં શ્રેષ્ઠ (વિદેહ જાત્ય) હતા, 'વિદેહ સુકુમાર' હતા અર્થાત તેઓ અત્યંત સુકુમાર હતા. ત્રીસ વર્ષ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રહીને માતા પિતા સ્વર્ગવાસી થયા પછી પોતાનાથી જ્યેષ્ઠ પુરુષોની મંજૂરી મેળવીને તેમની પ્રતિજ્ઞા પૂરી થતાં તથા લોકાંતિક જિતકલ્પી દેવોએ તે જાતની ઇષ્ટ, મનોહર, પ્રિય, મનોજ્ઞ, મનને આહ્લાદિત કરનારી, ઉદાર, કલ્યાણરૂપ, શિવરૂપ, ધન્યરૂપ, મંગળરૂપ, પરિમિત, મધુર, શોભાયુક્ત, હૃદયને રુચિકર લાગનારી, હૃદયને પ્રસન્ન કરનારી, ગંભીર, પુનરુક્તિ વગેરેથી રહિત વાણીથી ભગવાનને નિરંતર અભિનંદન અર્પિત કરીને, ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં તે દેવ આ રીતે બોલ્યા–'હે નંદ! (સમૃદ્ધિમાન) તમારો જય થાઓ, હે ભદ્ર! (કલ્યાણકારી) તમારો જય થાવ, વિજય થાવ, કલ્યાણ થાવ, હે ઉત્તમોત્તમ ક્ષત્રિય! હે ક્ષત્રિય નરપુંગવ! તમારો જય થાવ, વિજય થાવ, હે લોકનાથ! બોધ પ્રાપ્ત કરો. સંપૂર્ણ જગતમાં બધા જીવોનું હિત, સુખ અને નિઃશ્રેયસ કરનારા, ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન કરો. તે ધર્મતીર્થ સંપૂર્ણ જગતમાં બધા જીવોને હિતકર, સુખકર અને નિશ્રેયસ કરનારું બનશે. આ પ્રમાણે કહીને તે દેવ જય જય શબ્દનો નાદ કરવા લાગ્યા.

વિવેચન: અઠાવીસ વરસની ઉંમરમાં માતા-પિતાનો સ્વર્ગવાસ થતાં ભગવાનને પરિજન અને પ્રજાનો પ્રેમભર્યો આગ્રહ હતો કે તેઓશ્રી રાજ્ય સિંહાસનને સુશોભિત કરે, પરંતુ ભગવાન મહાવીરે સ્પષ્ટપણે નિષેધ કરતાં સંયમગ્રહણની અતિ ઉત્કૃષ્ટ ભાવના જાહેર કરી.[૧૫૬] મોટાભાઈ નંદિવર્ધને સ્નેહવિહ્વળ થઈને કહ્યું–બંધુવર! આ વખતે આપનું ગૃહત્યાગનું કથન ઘા ઉપર મીઠું ભભરાવવા જેવું છે. થોડા વખત સુધી આપ વધારે રહો.[૧૫૭] મોટાભાઈના આગ્રહથી તેઓ બે વર્ષ વધુ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યા પરંતુ તે સમય દરમ્યાન તેમણે સચેત પાણીનો ઉપયોગ કર્યો નહિ, રાત્રિ ભોજન કર્યું નહિ, સર્વસ્નાન કર્યું નહિ. તેઓશ્રી પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરતાં નિર્લેપ રહ્યા.[૧૫૮]

આ રીતે ભગવાન મહાવીરે ઓગણત્રીસમું વર્ષ વીતાવ્યું ત્યારે અભિનિષ્ક્રમણનો સંકલ્પ કરતાંની સાથે જ લોકાંતિક દેવો ત્યાં ઉપસ્થિત થયા. તેમણે ભગવાનના નિશ્ચયનું અનુમોદન કરતાં કહ્યું–'હે ભગવંત! આપનો જય થાઓ, હવે આપ શીઘ્ર ધર્મતીર્થનું પ્રવર્તન કરો કે જેથી બધા જીવોનું કલ્યાણ થાય.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ઉદાર મનવાળા મહાવીરે ત્રીસમું વર્ષ દીન દુઃખીઓના ઉદ્ધારમાં ગાળ્યું. તે પ્રતિદિન સવારે એક પહોર દિવસ ચડતાં સુધી એક કરોડ આઠ લાખ સોનામહોર (સિક્કા વિશેષ) નું દાન કરતા હતા. તેઓશ્રીએ એક વરસમાં ત્રણ અબજ અઠાસી કરોડ, એંસી લાખ સુવર્ણ મુદ્રાઓ દાનમાં આપી.

मूल :---

पुव्विं वि य णं समणस्स भगवओ महावीरस्स माणुस्साओ गिहत्थधम्माओ अणुत्तरे आहोहिए अप्पडिवाई नाणदंसणे होत्था। तए णं समणे भगवं महावीरे तेणं अणुत्तरेणं आहोहिएणं नाणदंसणेणं अप्पणो निक्खमणकालं आभोएइ अप्पणो निक्खमणकालं आभोइत्ता चेच्चा हिरण्णं चेच्चा सुवन्नं चेच्चा धणं चेच्चा रज्जं चेच्चा रट्ठं एवं बलं वाहणं कोसं कोट्ठागारं चेच्चा पुरं चेच्चा अंतेउरं चेच्चा जणवयं चेच्चा विपुलधणकणगरयणमणिमोत्तियसंखसिलप्पवालरत्तरयणमाइयं संतसारसावतेज्जं विच्छड्डइत्ता विगोवइत्ता दाणं दायारेहिं परिभाएत्ता दाइयाणं परिभाएत्ता जे से हेमंताणं पढमे मासे पढमे पक्खे मग्गसिरबहुले तस्स णं मग्गसिरबहुलस्स दसमीपक्खेणं पाईणगामिणीए छायाए पोरिसीए अभिनिविट्ठाए पमाणपत्ताए सुव्वएणं दिवसेणं विजएणं मुहुत्तेणं चंदप्पभाए सीयाए सदेवमणुयासुराए परिसाए समणुगम्माणमग्गे संखियचक्कियनंगलियमुहमंगलियवद्धमाणगपूसमाणगघंटियगणेहिं ताहिं इट्ठाहिं कंताहिं पियाहिं मणुण्णाहिं मणामाहिं ओरालाहिं कल्लाणाहिं सिवाहिं धन्नाहिं मंगल्लाहिं मियमहुरसस्सिरीयाहिं वग्गूहिं अभिनंदमाणा अभिसंथुवमाणा य एवं वयासी ॥ १११ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ: શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને પ્રથમ ગૃહસ્થ ધર્મમાં પણ ઉત્તમ, આભોગિક કે જે કદી નષ્ટ ન થાય એવું અવધિજ્ઞાન અને અવધિ-દર્શન પ્રાપ્ત થયું હતું. તે વડે શ્રમણ ભગવાન 'અભિનિષ્ક્રમણનો યોગ્ય કાળ આવી ગયો છે' એવું જુએ છે. આ પ્રમાણે જોઈને, જાણીને હિરણ્યનો સોનાનો, ધનનો, રાજ્યનો, રાષ્ટ્રનો ત્યાગ કરી, તે જ પ્રમાણે સેના વાહન, ધનભંડારનો ત્યાગ કરી, નગર, અંતઃપુર, જનપદનો ત્યાગ કરી, વિશાળ ધન, કનક, રત્ન, મણિ, મોતી, શંખ, રાજપાટ, પ્રવાલ, માણેક વગેરે વિદ્યમાન, સારયુક્ત બધાં દ્રવ્યોને છોડીને, પોતે નિયુક્ત કરેલા વહેંચી આપનારા માણસો વડે તે બધું ધન ખુલ્લું કરીને, તેને દાનરૂપે આપવાનો વિચાર કરીને બધું ધન અપાવી દીધું. પછી હેમન્ત ઋતુનો પ્રથમ માસ અને પ્રથમ પક્ષ અર્થાત માગસર વદ દશમનો દિવસ આવ્યો ત્યારે જ્યારે છાંયા પૂર્વ દિશા તરફ ઢળી રહી હતી, પ્રમાણયુક્ત પોરસી આવી હતી, તે વખતે સુવ્રત નામના દિવસે, વિજય નામના મુહૂર્તે, ભગવાન, ચંદ્રપ્રભા નામની પાલખીમાં (પૂર્વ દિશા તરફ મુખ કરીને) બેઠા. પાલખીની પાછળ દેવ, દાનવ અને માનવોનો સમૂહ ચાલી રહેલ હતો. તે યાત્રામાં કેટલાએ દેવો આગળ શંખ વગાડી રહ્યા હતા. કેટલાએ આગળ ચક્રધારી બનીને ચાલી રહ્યા હતા. કેટલાએ હળધારી બનીને ચાલી રહેલ હતા. કેટલાક ગળામાં સોનાનાં હળ લટકાવી ભાટ લોકો ચાલી રહેલ હતા. કેટલાક વર્ધમાનક અર્થાત પોતાના ખભા ઉપર બીજાઓને બેસાડી ચાલતા હતા. કેટલાક ચારણ હતા. કેટલાંક ઘંટ વગાડનારા ઘાંટિકો હતા. આ બધાથી ઘેરાયેલ ભગવાનને પાલખીમાં બેઠેલા જોઈને ભગવાનની કુળ મહત્તરા (કુળની વૃદ્ધ નારીઓ) આ જાતની મનોહર, કર્ણપ્રિય, મનને પ્રમોદ આપનારી, ઉદાર, કલ્યાણરૂપ, શિવરૂપ, ધન્ય, મંગળરૂપ, પરિમિત, મધુર અને શોભાયુક્ત વાણીથી ભગવાનનું અભિનંદન કરે છે. તેઓ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં આ રીતે કહેવા લાગ્યા.

मूलः-

जय जय नंदा! जय जय भद्दा! भद्दं ते अभग्गेहिं णाण-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दंसणचरित्तेहिं अजियाइं जिणाहि इंदियाइं, जियं च पालेहि समणधम्मं, जिअविग्घो वि य वसाहि तं देव! सिद्धिमज्झे निहणाहि रागदोसमल्ले तवेणं धिइधणियबद्धकच्छे महाहि अट्ठकम्मसत्तू झाणेणं उत्तमेणं सुक्केणं अप्पमत्तो हराहि आराहणपडागं च वीर! तेलोक्करंगमज्झे, पावय वितिमिरमणुत्तरं केवलं वरणाणं, गच्छ य मोक्खं परमपयं जिणवरोवदिट्ठेणं मग्गेणं अकुडिलेणं, हंता परीसहचमूं जय जय खत्तियवरवसहा! बहूइं दिवसाइं बहूइं पक्खाइं बहूइं मासाइं बहूइं उऊइं बहूइं अयणाइं बहूइं संवच्छराइं अभीए परीसहोवसग्गाणं खंतिखमे भयभेखाणं धम्मे ते अविग्घं भवउ त्ति कट्टु जय जय सद्दं पउंजंति ॥ ११२ ॥

અર્થ: હે સમૃદ્ધિમાન્! આપનો જય થાઓ, વિજય થાઓ! હે કલ્યાણકારી! આપનો જય થાવ, વિજય થાવ, આપનું ભદ્ર (કલ્યાણ) થાવ. નિરતિચાર જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રથી તમે નહિ જીતેલી ઈન્દ્રિયોને જીતો, જીતીને શ્રમણ ધર્મનું પાલન કરો, વિઘ્નને જીતીને હે દેવ! તમે તમારા સાધ્યની સિદ્ધિમાં રહો. તપથી, તમે રાગદ્વેષ રૂપી મલ્લોનો નાશ કરો. ધૈર્યરૂપી મજબૂત કચ્છ બાંધીને ઉત્તમ શુકલ ધ્યાનથી આઠ કર્મશત્રુઓને મસળી નાખો. હે વીર! અપ્રમત્ત બનીને ત્રણ લોકના રંગમંડપમાં વિજય પતાકા ફરકાવો. અંધકાર રહિત ઉત્તમ પ્રકાશરૂપ કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો. જિનેશ્વરો દ્વારા ઉપદેશાયેલ સરળ માર્ગનું અનુસરણ કરીને તમે પરમપદ મોક્ષને પ્રાપ્ત કરો. પરીષહોની સેનાને પરાજિત કરો. હે ઉત્તમ ક્ષત્રિય! હે ક્ષત્રિય નરપુંગવ! તમારો જય થાવ, વિજય થાવ! ઘણાં દિવસો સુધી, ઘણા મહિનાઓ સુધી, ઘણાં વરસો સુધી, પરીષહો અને ઉપસર્ગોથી નિર્ભય બનીને, ભયંકર અને અત્યંત ભય ઉત્પન્ન કરનારા પ્રસંગોમાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ક્ષમાપ્રધાન બનીને તમે વિચરણ કરો. તમારી ધર્મસાધનામાં નિર્વિઘ્નતા હો. આ રીતે કહીને તે લોકો જયજયકાર કરવા લાગ્યા.

मूलः—

तए णं समणे भगवं महावीरे नयणमालासहस्सेहिं पेच्छिज्जमाणे पेच्छिज्जमाणे वयणमालासहस्सेहिं अभिथुव्वमाणे अभिथुव्वमाणे हिययमालासहस्सेहिं ओनंदिज्जमाणे ओनंदिज्जमाणे मणोरहमालासहस्सेहिं विच्छिप्पमाणे विच्छिप्पमाणे कंतिरूवगुणेहिं पत्थिज्जमाणे पत्थिज्जमाणे अंगुलिमालासहस्सेहिं दाइज्जमाणे दाइज्जमाणे दाहिणहत्थेणं बहूणं नरनारिसहस्साणं अंजलिमालासहस्साइं पडिच्छमाणे पडिच्छमाणे भवणपंतिसहस्साइं समतिच्छमाणे समतिच्छमाणे तंतीतलतालतुडियगीयवाइयरवेणं महुरेण य मणहरेणं जयजयसद्दघोसमीसिएणं मंजुमंजुणा घोसेण य पडिबुज्झमाणे पडिबुज्झमाणे सव्विड्ढीए सव्वजुईए सव्वबलेणं सव्ववाहणेणं सव्वसमुदएणं सव्वादरेणं सव्वविभूतीए सव्वविभूसाए सव्वसंभमेणं सव्वसंगमेणं सव्वपगतीहिं सव्वणाडएहिं सव्वतालायरेहिं सव्वोरोहेणं सव्वपुप्फवत्थगंधमल्लालंकारविभूसाए सव्वतुडियसद्दसण्णिणादेणं महता इड्ढीए महता जुतीए महता बलेणं महता वाहणेणं महता समुदएणं महता वरतुडितजमगसमगप्पवादितेणं संखपणवपडहभेरिझल्लरिखरमुहिहुडुक्कदुंदुभिनिग्घोसनादियरवेणं कुंडपुरं नगरं मज्झंमज्झेणं निग्गच्छइ, निग्गच्छित्ता

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

जेणेव णायसंडवणे उज्जाणे जेणेव असोगवरपायवे तेणेव उवागच्छइ ॥ ११२ ॥

અર્થ : તે પછી શ્રમણ ભગવાન મહાવીર, હજારો નેત્રોથી જોવાતા, હજારો મુખોથી પ્રશંસા કરાતા, હજારો હૃદયોથી અભિનંદિત કરાતા ચાલ્યા. ભગવાનને નિહાળીને લોકો હજારો જાતના મનોરથ (સંકલ્પ) કરવા લાગ્યા. ભગવાનની મનોહર કાંતિ અને રૂપને જોઈ લોકો તેવીજ કાંતિ અને રૂપને ઇચ્છવા લાગ્યા. હજારો આંગળીઓથી તેઓ દૃષ્ટિગોચર થઈ રહ્યા હતા. ભગવાન પોતાના જમણા હાથથી, હજારો નરનારીઓના પ્રણામનો સ્વીકાર કરતા, હજારો ઘરની પંક્તિઓને પાર કરતા, વીણા, હસ્તતાલ, વાજિંત્ર, ગાન અને વાદ્યોના મધુર અને સુંદર જયનાદના ઘોષને સાંભળીને સાવધાન બનતા છત્ર, ચામર વગેરે બધા વૈભવથી યુક્ત, અંગેઅંગમાં પહેરેલા સમસ્ત આભૂષણોની કાંતિથી મંડિત, સંપૂર્ણ સેનાથી વીંટળાયેલા, હાથી, ઘોડા, ઊંટ, ખચ્ચર, પાલખી, મ્યાના વિગેરે બધાં વાહનોથી પરિવૃત, સંપૂર્ણ જનસમુદાયની સાથે, પૂર્ણ આદર અર્થાત્ ઔચિત્યપૂર્વક, તેમની સંપત્તિ અને સંપૂર્ણ શોભાની સંપૂર્ણ પ્રકારની ઉત્કંઠાની સાથે, સમસ્ત પ્રજા એટલે કે—વણિક, ક્ષત્રિય, વગેરે અઢાર વર્ણોની સાથે બધી જાતનાં નાટક કરનારા અને બધી જાતનાં તાલ બજાવનારથી સંવૃત, બધી જાતના અંતઃપુર તથા ફૂલ, ગંધ, માળા અને અલંકારોની શોભા સાથે, બધી જાતના વાદ્યોના શબ્દોની સાથે એ જાતની મહાન ઋદ્ધિ, મહાન દ્યુતિ, વિરાટ સેના, વિશાળ વાહન, બૃહદ્ સમુદાય અને એક સાથે વાગતાં વાદ્યોના પ્રતિધ્વનિ સાથે અર્થાત્ શંખ, માટીના ઢોલ, ભેરી, ઝાલર, ખરમુખી, હુડુક્ક, દુંદુભિ વગેરે વાદ્યોના અવાજ સાથે ભગવાન કુંડપુર નગરના મધ્યભાગમાં થઈને નીકળ્યા. નીકળીને જ્યાં જ્ઞાતખંડવન નામનું ઉદ્યાન છે અને જ્યાં ઉત્તમ અશોક વૃક્ષ છે ત્યાં આવે છે.

मूल ~

जेणेव असोगवरपायवे तेणेव उवागच्छित्ता असोगवरपायवस्स अहे सीयं ठावेइ, अहे सीयं ठावित्ता सीयाओ पच्चोरुहइ,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सीयाओ पच्चोरुहित्ता सयमेव आहरणमल्लालंकारं ओमुयइ, आहारणमल्लालंकारं ओमुइत्ता सयमेव पंचमुट्ठियं लोयं करेइ, सयमेव पंचमुट्ठियं लोयं करित्ता छट्ठेणं भत्तेणं अपाणएणं हत्थुत्तराहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं एगं देवदूसमादाय एगे अबीए मुंडे भवित्ता आगाराओ अणगारियं पव्वइए ॥ १४ ॥

અર્થ : જ્યાં ઉત્તમ અશોક વૃક્ષ છે ત્યાં પહોંચીને તે અશોક વૃક્ષ નીચે ભગવાનની પાલખી રાખવામાં આવે છે, ભગવાન પાલખીમાંથી નીચે ઊતરે છે. ઊતરીને પોતાના હાથથી હાર વગેરે આભૂષણો, પુષ્પોની માળાઓ, અંગુઠીઓ વગેરે અલંકાર ઉતારે છે, ઉતારીને જાતે જ પંચમુષ્ઠિ લોચ કરે છે અર્થાત ચાર મુઠ્ઠીથી માથાના અને એક મુઠ્ઠીથી દાઢી મૂછનો લોચ કરે છે. આ પ્રમાણે કેશનો લોચ કરીને નિર્જલ છઠ ભક્ત (બે ઉપવાસ) જેમણે કરેલ છે એવા ભગવાન હસ્તોત્તરા નક્ષત્રનો યોગ (ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્ર) આવતાં જ એક દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર લઈને એકલાજ મુંડિત થઈને, આગારવાસ ત્યાગીને અણગાર ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે.

વિવેચન : ત્રીસ વર્ષની ખીલેલા ફૂલ જેવી ભરયુવાનીમાં રાજ્ય વૈભવને ઠોકર મારીને, ભોગવિલાસને તિલાંજલિ આપીને માગસર વદ દશમના દિવસે વિજયમુહૂર્તમાં રાજકુમાર મહાવીર આત્મ-જ્યોતિ પ્રજ્જ્વલિત કરવા માટે, મોટાભાઈ નંદવર્ધનની અનુમતિ મેળવીને [૧૬૦] જાતેજ આભૂષણોને દૂર કરે છે, જાતેજ શિરનો લોચ કરે છે [૧૬૧] અને સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને એવી પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરે છે કે "હું સમભાવનો સ્વીકાર કરું છું, સર્વ સાવદ્યયોગનો ત્યાગ કરું છું, આજથી જીવન પર્યંત માનસિક, વાચિક અને કાયિક સાવદ્ય યોગમય આચરણ હું કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ કે કરતાંને અનુમોદન આપીશ નહિ, પૂર્વકૃત સાવદ્ય આચરણથી નિવૃત્ત થાઉં છું અને મારા પૂર્વકાળના સાવદ્ય જીવનનો ત્યાગ કરું છું." [૧૬૨]

તે પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક સર્વ વિરતિ ચારિત્રનો સ્વીકાર કરતાં જ ભગવાનને મનઃપર્યવજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થઈ, [૧૬૩] તે સમયે ભગવાને એવો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે "જ્યાં સુધી મને કેવળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે નહિ ત્યાં સુધી હું આ શરીરની સેવા-સુશ્રૂષા અથવા સાર સંભાળ કરીશ નહિ. દેવ-માનવ અને તિર્યંચ સંબંધી જે કોઈ ઉપસર્ગ આવશે તેને સમભાવથી સહન કરીશ અને મનમાં કોઈ પણ જાતનો કિંચિત્ પણ ઉદ્વેગ થવા દઈશ નહિ.[૧૬૪]

ભગવાન શ્રી મહાવીરે જે સમયે દીક્ષા ગ્રહણ કરી તે વખતે તેમની સાથે બીજું કોઈ પણ દીક્ષિત થયું નહિ. જ્યારે પૂર્વવર્તી તીર્થંકરોની સાથે અનેક પુરુષો દીક્ષિત થયા હતા. જેમકે – ભગવાન ઋષભદેવે ચાર હજાર પુરુષોની સાથે, ભગવતી મલ્લી અને ભગવાન પાર્શ્વનાથે ત્રણસો પુરુષોની સાથે, ભગવાન વાસુપૂજ્યે છસો પુરુષોની સાથે અને બાકીના ઓગણીશ તીર્થંકરોએ હજાર-હજાર પુરુષોની સાથે દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી.[૧૬૫]

——— * સાધના કાળ

मूलः-

समणे भगवं महावीरे संवच्छरं साहियं मासं जाव चीवरधारी होत्था, तेण परं अचेले पाणिपडिग्गहए ॥११५॥

અર્થ : શ્રમણ ભગવાન મહાવીર, એક વરસને એક મહિના સુધી વસ્ત્રધારી રહ્યા હતા. ત્યારપછી તેઓ અચેલ–વસ્ત્રરહિત તથા હાથમાં ભોજન કરનારા બન્યા.

વિવેચન : પ્રસ્તુત સૂત્રમાં અને આચારાંગના મૂળમાં દરિદ્ર બ્રાહ્મણને વસ્ત્ર દેવાનો ઉલ્લેખ નથી પરંતુ આવશ્યક ચૂર્ણિ, નિર્યુક્તિ, વૃત્તિ ચઉપ્પન્નમહાપુરુષચરિયં, ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર અને કલ્પસૂત્રની ટીકાઓમાં જે વર્ણન આવે છે આ પ્રમાણે છે:–

પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કર્યા પછી ભગવાન ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરે છે. લોકોનાં નેત્રો તે પરમ તારકને ત્યાં સુધી એકી નજરે નિહાળતાં રહ્યાં કે જ્યાં સુધી ભગવાન નજરે દેખાતા બંધ ન થયા. દૃષ્ટિથી ઓઝલ થતાંજ તેમના નેત્રોમાંથી આંસુઓ, મોતીની જેમ વરસી પડયાં અને તેમના હૃદયના સુકોમળ તાર ઝણઝણી ઊઠયા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

—— * દરિદ્ર બ્રાહ્મણનો ઉદ્ધાર

સમભાવમાં તલ્લીન બનીને મહાવીર અકિંચન ભિક્ષુ બનીને આગળ વધી રહ્યા હતા. તેમને માર્ગમાં સિદ્ધાર્થના પરિચિત મિત્ર સોમ નામના વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ મળ્યા.[૧૯૭] મહાવીરને નમ્ર નિવેદન કરી કહેવા લાગ્યા- ભગવાન! હું દીન અને દરિદ્ર છું, ખાવા માટે અન્ન નથી, પહેરવા માટે પૂરાં વસ્ત્ર નથી કે રહેવા માટે સારું ઝૂંપડું યે નથી. ભગવાન! જે સમયે આપે સાંવત્સરિક દાન કર્યું હતું તે વખતે હું ભૂખથી ટળવળતા પરિવારને છોડીને ધનની આશાથી દૂરના પ્રદેશમાં ભીખ માગવા ગયો હતો.[૧૯૮] મને અભાગિયાને એ ખબર ન પડી કે આપ ધનનો વરસાદ કરી રહ્યા છો, હું હતાશ અને નિરાશ થઈને ખાલી હાથે ઘેર પાછો ફર્યો. પત્નીએ ભાગ્યની મજાક કરતાં કહ્યું– પતિદેવ! અહીં સોનાનો મેહ ઊમડી ઊમડીને વરસી રહ્યો હતો તે વખતે આપ કયાં ભટકી રહ્યા હતા? હજી પણ જલદી જાવ અને મહાવીર પાસે યાચના કરો. તે દીનબંધુ આપને ન્યાલ કરી દેશે.[૧૯૯] ભગવન્! કૃપા કરો, આ દીન બ્રાહ્મણ આપની સામે ભીખ માગી રહેલ છે.

મહાવીરે કહ્યું– ભદ્ર, અત્યારે હું એક અકિંચન ભિક્ષુ છું.[૨૦૦]

બ્રાહ્મણ – ભગવન્! શું કલ્પવૃક્ષની પાસે આવવા છતાં પણ મારી મનોવાંછિત કામના પૂરી નહિ થાય? આટલું કહેતાં કહેતાં તો તેનું ગળું રુંધાઈ ગયું. આંખો આંસુથી છલકાઈ ગઈ અને તે મહાવીરના ચરણારવિંદોમાં આળોટવા લાગ્યો.

બ્રાહ્મણની દયાજનક દશા જોઈને મહાવીરનું દયાળુ હૃદય દ્રવી ઊઠયું. તેમણે તેજ ક્ષણે ઇન્દ્રે આપેલ દેવદૂષ્ય ચીવરનો અર્ધભાગ તેને આપી દીધો.[૨૦૧] બ્રાહ્મણ પોતાના ભાગ્યની પ્રશંસા કરતો ચાલ્યો ગયો.

બ્રાહ્મણી તે (કપડાં)ને જોઈ ઘણી સંતુષ્ટ થઈ. તેના છેડા બરાબર કરવા માટે તેણે રફૂગરને તે કપડું (ચીવર) આપ્યું.[૨૦૨] રફૂગર તે અમૂલ્ય કપડાંની ચમકદમક જોઈને ચોંકી ઊઠયો. બ્રાહ્મણે તેના આશ્ચર્યનું સમાધાન કરતાં બધી હકીકત સંભળાવી દીધી. રફૂગરની પ્રેરણાથી પ્રેરિત થઈને તે ફરીથી અરધું ચીવર લેવા ગયો. એક વરસને એક માસ સુધી રહ્યા પછી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

તે ચીવર મહાવીરના ખભા ઉપરથી નીચે સરી પડ્યું.[૨૦૩] બ્રાહ્મણે લઈને તે રફૂગરને આપ્યું. તેણે તેને ઠીક કરી આપ્યું અને એક લાખ દીનારમાં નંદીવર્ધનને વેચી દીધું.[૨૦૪] બ્રાહ્મણ જીવનભરને માટે સુખી બની ગયો.

——— * ક્ષમામૂર્તિ મહાવીર

ક્ષમામૂર્તિ મહાવીર, તે દિવસે એક મુહૂર્ત દિવસ બાકી રહેતાં કુમાર ગ્રામમાં[૨૦૫] કે જેનું વર્તમાન નામ 'કામન છપરા' છે, ત્યાં પધાર્યા. ગામની બહાર વૃક્ષની નીચે નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત કરીને સ્થાણું (ઠૂંઠા)ની માફક ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ ગયા.

તે વખતે એક ગોવાળ ત્યાં આવ્યો. તે ભગવાનની પાસે બળદોને છોડીને ગાયોને દોહવા ગામમાં ચાલ્યો ગયો. ભૂખ અને તરસથી પીડાતા તે બળદો ચરતા ચરતા જંગલમાં ઘણી દૂર નીકળી ગયા. કેટલાક વખત પછી તે ગોવાળ પાછો ફર્યો. પરંતુ બળદોને ત્યાં જોયાં નહિ ત્યારે તેણે મહાવીરને પૂછ્યું– બતાવો મારા બળદ ક્યાં ગયા? મહાવીર ધ્યાનસ્થ હતા. કાંઈ જવાબ નહિ મળતાં તે આગળ વધ્યો અને રાતભર બળદોની જંગલમાં શોધખોળ કરતો રહ્યો. સવારે નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો અને આ બાજુ તે બળદો પણ જંગલમાં ચરતા ફરતા મહાવીરની પાસે આવીને બેસી ગયા. ગોવાળે મહાવીરની પાસે બળદોને બેઠેલા જોયા કે તે ગુસ્સે થઈ ગયો. આખી રાત ભટકવાથી તે થાકી તો ગયો જ હતો એટલે મહાવીરને ચોર સમજીને મનનો બધો ક્રોધ અને ગુસ્સો તેના ઉપર ઉતારવા માટે બળદોને બાંધવાના દોરડાથી મારવા દોડ્યો.

તે સમયે સભામાં બેઠેલા દેવરાજ ઇન્દ્રે વિચાર કર્યો કે જોઉં તો ખરો કે આ વખતે ભગવાન મહાવીર શું કરી રહ્યા છે! અવધિજ્ઞાનથી ગોવાળને આ રીતે મારવા તૈયાર થયેલા જોઇને ઇન્દ્રે તેને ત્યાં જ સ્તંભિત કરી દીધો અને સાક્ષાત પ્રગટ થઈને કહ્યું "અરે દુષ્ટ! શું કરી રહેલ છો! તને ખબર નથી કે આ સિદ્ધાર્થ રાજાના નંદન (પુત્ર) વર્ધમાન છે!" ગોવાળ હાંફળો-ફાંફળો થઈ ગયો. પછી ક્ષમા માગી અને પછી ભગવાન તથા ઇન્દ્રને વંદન કરીને ચાલ્યો ગયો.[૨૦૬]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——— * સ્વાવલંબી મહાવીર :–

મહાવીરની સાધના પૂર્ણ સ્વાવલંબી હતી. પોતાની સહાયતા માટે બીજાની સામે હાથ ફેલાવવો તો દૂર રહ્યો પણ ભક્તિભાવનાથી તરબોળ થઈને પ્રાર્થના કરનારાનો સહયોગ પણ તેમણે કદી ન ઇચ્છ્યો. ગોવાળની મૂઢતા જોઈને દેવરાજના મનમાં આવ્યું અને પ્રભુને પ્રાર્થના કરી –'ભગવંત, વર્તમાનમાં માનવ અજ્ઞાની અને મૂઢ છે તેથી આપ જેવા ઘોર તપસ્વીઓને પણ મારવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે, પૂરાં બાર વરસ સુધી આપને વિવિધ કષ્ટોનો સામનો કરવો પડશે તેથી આજ્ઞા આપો તો ત્યાં સુધી આપની સેવામાં રહીને કષ્ટ નિવારણ કર્યા કરીશ.'[૨૦૮]

જવાબ આપતાં મહાવીરે કહ્યું : દેવરાજ! અતીતમાં કદી એમ બનેલ નથી, વર્તમાનમાં એવું બનતું નથી અને ભવિષ્યમાં એવું કદી બનશે નહિ કે દેવેન્દ્રો અથવા અસુરેન્દ્રોની સહાયતાથી અરિહંતો કેવળજ્ઞાન અને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે. અર્હન્તો તો પોતાનાજ બળ અને પુરુષાર્થથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.[૨૦૯]

——— * પ્રથમ પારણું :–

બીજે દિવસે ત્યાંથી વિહાર કરીને ભગવાન વર્ધમાન કોલ્લાગ સન્નિવેશમાં પહોંચ્યા. ત્યાં બહુલ નામના બ્રાહ્મણને ઘેર ઘી અને ખાંડ મિશ્રિત પરમ અન્ન (ખીર) ની ભિક્ષા પ્રાપ્ત કરીને તેના પાત્રમાં છઠનું પારણું કર્યું.[૨૧૦] સમવાયાંગમાં કહેલ છે કે –ઋષભદેવ સિવાય બાકીના તીર્થંકરોએ બીજે દિવસે પારણાં કર્યાં અને પારણામાં અમૃત જેવી મધુર ખીર તેમને પ્રાપ્ત થઈ.[૨૧૧]

ત્યાંથી વિહાર કરીને ભગવાન મોરાક સન્નિવેશમાં દૂઇજ્જન્તક જાતિના તાપસોના આશ્રમમાં પધાર્યા. ત્યાંના કુલપતિ ભગવાનના પિતા સિદ્ધાર્થના પરમ મિત્ર હતા.[૨૧૨] ભગવાનને આવતા જોઈને તે સ્વાગતને માટે ઊભા રહ્યા. ભગવાને પણ પૂર્વના અભ્યાસવશ મળવાના હેતુથી બન્ને હાથ લંબાવ્યા અને તેમના મધુર આગ્રહને વશ થઈને તે એક દિવસ ત્યાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બિરાજ્યા. પ્રસ્થાન કરતી વખતે કુલપતિએ નિવેદન કર્યું – "કુમારવર! આ આશ્રમ આપનો જ છે. આપ તેને કોઈ બીજાનો ન સમજો, થોડો વખત અહીં સ્થિર વસવાટ કરો, અને એકાન્ત શાંત સ્થાનમાં વર્ષાવાસની ઇચ્છા હોય તો અહીં અવશ્ય પધારો. તો હું અનુગૃહીત થઈશ." [૨૧૪] ભગવાને ત્યાંથી વિહાર કર્યો, આજુબાજુના ક્ષેત્રમાં પરિભ્રમણ કરીને વર્ષાવાસના હેતુથી ત્યાં પધાર્યા. કુલપતિએ એક પર્ણકુટી અર્પણ કરી. ભગવાન ત્યાં હિમાલયની માફક અચળ, નિષ્કંપ ધ્યાન-યોગમાં સ્થિર થઈ ગયા. વરસાદ મોડો પડવાને કારણે ત્યાં ઘાસ ઊગેલ ન હતું. ભૂખથી પીડાતી ગાયો વગેરે પશુઓ પર્ણકુટિઓનું ઘાસ ખાવા મોઢાં નાખતી હતી, બીજા તાપસગણ તેણે ભગાડીને કુટિઓની રક્ષા કરતા પણ ભગવાન મહાવીર તો ધ્યાનમાં તલ્લીન હતા. તે ગાયોને રોકે પણ કઈ રીતે? તાપસોએ કુલપતિને કહ્યું 'તમારા આ મહેમાન કેવા આળસુ છે! પોતાની ઝૂંપડીની પણ રક્ષા કરી શકતા નથી! બીજી ઝૂંપડી કોણ બનાવી દેશે?' [૨૧૫] કુલપતિએ મહાવીરને નિવેદન કર્યું – કુમારવર! પક્ષિગણ પણ પોતાના માળાની રક્ષા કરે છે પણ આપ રાજકુમાર હોવા છતાં પણ આટલી બધી ઉપેક્ષા શા માટે રાખો છો! બીજાઓને દંડ આપવો તે તો આપનું કર્તવ્ય છે છતાં કર્તવ્યવિમુખ કેમ બની રહ્યા છો! આ જાતનો સંકેત કરીને કુલપતિ તેના સ્થાને ચાલ્યા ગયા. મહાવીરે વિચાર કર્યો કે મારા કારણે આશ્રમની વ્યક્તિઓનું માનસ દુઃખી થઈ રહેલ છે તેથી મારે અહીં રહેવું ઉચિત નથી." વર્ષાવાસના પંદર દિવસ પસાર થવા છતાં પણ તેમણે ત્યાંથી વિહાર કર્યો. [૨૧૭] તે વખતે ભગવાન મહાવીરે પાંચ પ્રતિજ્ઞાઓ ગ્રહણ કરી.

(૧) અપ્રીતિકારક સ્થાનમાં રહીશ નહિ. [૨૧૮]

(૨) સદા ધ્યાનમાં રહીશ.

(૩) મૌન પાળીશ.

(૪) હાથમાં ભોજન કરીશ.

(૫) ગૃહસ્થોનો વિનય કરીશ નહિ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અહીં એ યાદ રાખવાનું છે કે આચારાંગ[૨૧૯] સૂત્ર અનુસાર મહાવીરે કદી પણ બીજાના પાત્રમાં ભોજન કર્યું નથી પરંતુ આચાર્ય મલયગિરિના અભિમત અનુસાર પ્રસ્તુત પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરતાં પહેલાં ભગવાને ગૃહસ્થના પાત્રનો ઉપયોગ કર્યો હતો.[૨૨૦] અને કેવળજ્ઞાન થયા પછી તો પ્રવચનલાઘવના કારણે તે જાતે ભિક્ષા લેવા પધારતા ન હતા.[૨૨૧] તે હેતુથી જ તે લોહાર્ય અણગારને ધન્ય માનવામાં આવ્યા છે કે જેમણે ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયા પછી ભિક્ષા લાવીને અર્પણ કરી.[૨૨૨]

—— * શૂલપાણિ યક્ષનો ઉપદ્રવ

ભગવાન શ્રી મહાવીર આશ્રમથી વિહાર કરીને અસ્થિકગ્રામ તરફ ચાલી નીકળ્યા. સંધ્યાના ઝાંખા પ્રકાશમાં (ગોધૂલિ વેળાએ) ત્યાં પહોંચ્યા. ગામમાં એકાન્ત સ્થાનની યાચના કરતાં, નગરની બહાર યક્ષાયતનમાં રહેવાની આજ્ઞા લીધી ત્યારે ગ્રામવાસિઓએ કહ્યું – "ભગવન્! ત્યાં એક યક્ષ રહે છે, તેનો સ્વભાવ ઘણો જ ક્રૂર છે, તે રાત્રિમાં ત્યાં કોઈને રહેવા દેતો નથી તેથી આપ ત્યાં નહિ રહેતાં બીજા સ્થાનમાં રહો.[૨૨૩] પરંતુ ભગવાને યક્ષને પ્રતિબોધ કરવાના હેતુથી તે સ્થાનની ફરીને માગણી કરી. ગ્રામવાસિઓએ આજ્ઞા આપી, ભગવાન એક ખૂણામાં ધ્યાનસ્થ થઈ ગયા. સાંજની પૂજા માટે ઇન્દ્રશર્મા નામનો પૂજારી આવ્યો. અર્ચના પછી બધા યાત્રિઓને યક્ષાયતનમાંથી બહાર કાઢયા. ભગવાનને તેણે કહ્યું– પરંતુ તે મૌન હતા, ધ્યાનસ્થ હતા, ઇન્દ્રશર્માએ ફરીને યક્ષના ભયંકર ઉત્પાતનું રોમાંચક વર્ણન કર્યું છતાં પણ ભગવાન વિચલિત ન થયા અને તે ત્યાં જ રહ્યા, ઇન્દ્રશર્મા ચાલ્યો ગયો.[૨૨૪]

સંધ્યાની સોહામણી આહ્લાદક વેળા પૂરી થઈ. જરા અંધકાર થતાં શૂલપાણિ યક્ષ પ્રગટ થયો. ભગવાનને ત્યાં ધ્યાનસ્થ જોઈને તેણે કહ્યું – મૃત્યુને ઇચ્છનારો આ ગ્રામનિવાસિઓ અને દેવના અર્ચક દ્વારા નિષેધ કરવા છતાં પણ ન માન્યો, તેથી લાગે છે કે તેને હજી સુધી મારા પ્રબળ પરાક્રમનો પરિચય નથી." પરાક્રમનો પરિચય આપવા માટે તેણે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભયંકર અટ્ટહાસ્ય કર્યું; [૨૨૫] જેથી આખો વનપ્રાંત કંપી ઊઠ્યો પરંતુ મહાવીર તો મેરુની માફક અચલ અને અકંપ ઊભા રહ્યા. તેણે હાથીનું રૂપ બનાવ્યું, દંત પ્રહાર કરવા છતાં અને પગથી રગડવા છતાં પણ તે અચળ રહ્યા. યક્ષે પિશાચનું વિકરાળ રૂપ બનાવીને તીક્ષ્ણ નખ અને દાંત મહાવીરના અંગોમાં ભરાવ્યા છતાં પણ તેમના મનમાં રોષ ન આવ્યો. મોઢામાંથી સીસકારા પણ ન નીકળ્યા. તેણે સર્પ બનીને જોરથી ડંસ દીધો તો પણ મહાવીર ધ્યાનભંગ ન થયા. અંતે તેણે પોતાની દિવ્ય દેવશક્તિથી તેમના આંખ, કાન, નાક, સિર, દાંત, નખ અને પીઠમાં ભયંકર વેદના ઉત્પન્ન કરી. એવા પ્રકારની એક વેદનાથી પણ સાધારણ પ્રાણી તરફડીને તત્ક્ષણ મૃત્યુને પામે છે. [૨૨૬] ત્યારે મહાવીર તો બધી જાતની વેદનાઓને શાંત ભાવથી સહન કરતા રહ્યા. રાક્ષસી–બળ મહાવીરના આત્મબળ આગળ પરાસ્ત થઈ ગયું. તેની ધીરજ ખૂટી ગઈ. પ્રભુની અદ્‌ભુત તિતિક્ષા જોઈને તે ચકિત અને સ્થંભિત થઈ ગયો. અંતે હારીને મહાવીરના ચરણોમાં ઢળી પડ્યો. "ભગવાન્! મારો અપરાધ ક્ષમા કરો! મેં આપને ઓળખ્યા નહિ" આ રીતે તે વિનમ્ર બનીને પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગી ગયો.

——— * ભગવાનનાં સ્વપ્નો :–

એક મુહૂર્ત રાત્રિ અવશેષ રહેતાં ભગવાનને તે રાત્રે નિદ્રા આવી ગઈ [૨૨૭] ત્યારે તેમણે દશ સ્વપ્નો જોયાં. [૨૨૮]

(૧) હું એક ભયંકર તાડ જેવા પિશાચને મારી રહ્યો છું.

(૨) મારી સામે એક સફેદ પુંસ્કોકિલ (પુરુષ કોયલ) ઉપસ્થિત છે.

(૩) મારી સામે એક રંગબેરંગી પુંસ્કોકિલ ઉપસ્થિત છે.

(૪) બે રત્નમાળાઓ મારી સન્મુખ છે.

(૫) એક શ્વેત ગોકુળ મારી સન્મુખ છે.

(૬) એક વિકસિત પદ્મ સરોવર મારી સામે સ્થિત છે.

(૭) હું તરંગોથી ઊછળતા મહાસમુદ્રને મારા હાથે તરીને પાર કરી ગયો છું.

(૮) જાજ્વલ્યમાન સૂર્ય આખા વિશ્વને આલોકિત કરી રહેલ છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૯) હું મારા આંતરડાંઓથી માનુષોત્તર પર્વતને આવેષ્ટિત કરી રહ્યો છું.
(૧૦) હું મેરુપર્વત પર ચઢી રહ્યો છું.

સ્વપ્ન પૂરું થતાં ભગવાનની નિદ્રા ઊડી ગઇ. સાધનાકાળમાં ભગવાનને તે રાત્રે થોડી નિદ્રા આવી હતી અને તે પણ સૂતાં સૂતાં નહિ પણ ઊભાં ઊભાં.[૨૨૯]

રાત્રે શૂલપાણિના ભયંકર અટ્ટહાસ્યને સાંભળીને ગ્રામવાસિઓએ તે વખતે અનુમાન કર્યું કે મંદિરમાં રોકાએલા તે સાધુ સદાને માટે પોઢી ગયા છે અને સવાર પહેલાં જ્યારે સંગીતની સુમધુર સ્વરલહેરીઓ સાંભળી ત્યારે તેમનું અનુમાન વધારે દૃઢ થઇ ગયું કે સાધુના મૃત્યુથી યક્ષ પોતાના હૃદયની પ્રસન્નતાને સંગીત દ્વારા પ્રકટ કરી રહેલ છે.[૨૩૦]

ઉત્પલ નામનો નિમિત્તિઓ અસ્થિક ગામમાં રહેતો હતો. પહેલાં તે ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરામાં શ્રમણ બન્યો હતો પરંતુ પાછળથી શ્રમણત્વથી ભ્રષ્ટ થઇ ગયો હતો. જ્યારે તેને મહાવીરના યક્ષાયતનમાં રોકાવાના સમાચાર મળ્યા ત્યારે અનિષ્ટની કલ્પનાથી તેનું હૃદય ધડકી ઊઠ્યું.[૨૩૧] સવારે ઇન્દ્ર શર્મા પૂજારીની સાથે તે યક્ષાયતનમાં પહોંચ્યો. પરંતુ તેમની કલ્પનાથી વિરુદ્ધ યક્ષ દ્વારા ભગવાન મહાવીરની અર્ચના કરાતી જોઇને તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તે બંનેય પ્રભુના ચરણોમાં નમસ્કાર કરવા લાગ્યા. "પ્રભો, આપનું આત્મતેજ અપૂર્વ છે, આપે યક્ષપ્રકોપ શાંત કરી દીધો છે."

નિમિત્તિઆએ નિવેદન કર્યું "પ્રભો! આપે આજે રાત્રિના પાછલા પહોરમાં દશ સ્વપ્ન જોયાં છે તો તેનું ફળ આ પ્રમાણે મળશે.

(૧) આપ મોહનીય કર્મને નષ્ટ કરશો.
(૨) સદા-સર્વદા આપ શુકલ ધ્યાનમાં રહેશો.
(૩) વિવિધ જ્ઞાનમય દ્વાદશાંગ શ્રુતની પ્રરૂપણા કરશો.
(૪) .....?
(૫) ચતુર્વિધ સંઘ આપની સેવામાં જોડાયેલ રહેશે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૬) ચતુર્વિધ દેવ આપની સેવામાં રહેશે.
(૭) સંસાર સાગરને આપ પાર કરશો.
(૮) કેવળ જ્ઞાન અને કેવળ દર્શનને આપ પ્રાપ્ત કરશો.
(૯) અહીંતહીં સર્વત્ર આપની કીર્તિ કૌમુદી ચમકશે.
(૧૦) સમવસરણમાં સિંહાસન ઉપર બિરાજીને આપ ધર્મની સંસ્થાપના કરશો.

આ પ્રમાણે તે નવ સ્વપ્નનાં ફળ મારા જાણવામાં આવ્યાં પણ ચોથા સ્વપ્નાનું ફળ મારી સમજમાં આવતું નથી. ભગવાને ચોથા સ્વપ્નાનું ફળ બતાવતાં કહ્યું. ઉત્પન્ન, હું સર્વ વિરતિ અને દેશવિરતિરૂપ બે પ્રકારના ધર્મની પ્રરુપણા કરીશ.[૨૩૩]

પ્રસ્તુત વર્ષાવાસમાં ભગવાને પંદર પંદર દિવસના આઠ અર્ધમાસ ઉપવાસ કર્યા.[૨૩૪]

ત્યાંથી વર્ષાવાસમાં પછી વિહાર કરીને ભગવાન મોરાકસન્નિવેશમાં પધાર્યા અને ઉદ્યાનમાં બિરાજ્યા.[૨૩૫] ત્યાં ભગવાનના તપસ્વી જીવન અને જ્ઞાનની તેજસ્વિતાથી જનતાના મનમાં શ્રદ્ધાના દીપ પ્રજ્જ્વલિત થઇ ઊઠ્યા. ધ્યાનપરાયણ મહાવીરની ચારે બાજુ જનતા શ્રદ્ધાપૂર્વક આવીને જમવા લાગી.

પ્રસ્તુત સન્નિવેશમાં અચ્છંદક નામનો પાષંડી રહેતો હતો કે જે પોતાનું ગુજરાન જ્યોતિષ વગેરેથી ચલાવતો હતો. મહાવીરની તેજસ્વી પ્રતિભાથી તેની પ્રતિભા પ્રભાહીન (ઝાંખી) બની ગઇ. તેણે ભગવાનને નિવેદન કર્યું– "ભગવાન! આપનું વ્યક્તિત્વ અપૂર્વ છે. આપ અન્યત્ર પધારો કેમકે આપના અહીં બિરાજવાથી અમારું ગુજરાન ચાલતું નથી. અમે બીજે કોઇ ઠેકાણે જઈએ તો પરિચય અને પ્રતિભાના અભાવમાં અમને કોઇ પણ પૂછશે નહિ, કરુણાવતાર મહાવીરે ત્યાંથી વિહાર કરી દીધો.[૨૩૬]

——* ચંડકૌશિકને પ્રતિબોધ :

દક્ષિણ વાચાલાથી ઉત્તર વાચાલા જવાના બે માર્ગ હતા. એક કનખલ આશ્રમમાંથી થઇને અને બીજો બહારથી. આશ્રમનો માર્ગ સીધો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

હોવા છતાં પણ નિર્જન, ભયાનક અને વિકટ સંકટયુક્ત હતો. બહારનો પંથ કુટિલ અને લાંબો હતો. પરંતુ સુગમ અને વિપદોથી મુકત હતો. આત્માની મસ્તીમાં ગજરાજની માફક ડોલતા મહાવીર સીધા પંથ ઉપર જ પોતાનાં કદમ વધારતા જઈ રહેલ હતા. [૨૩૩]

ગોવાળોએ ચેતવતા કહ્યું. 'દેવાર્ય! તે બાજુ ન પધારો. તે માર્ગમાં એક ભયંકર દૃષ્ટિવિષ સર્પ રહે છે કે જેના ઝેરીલા ફુંફાડાથી માનવ તો શું પણ પશુપક્ષી પણ સદાને માટે આંખ મીંચી લે છે. તે એટલો ભયંકર છે કે જ્યાં જુએ છે ત્યાં ઝેર વરસવા લાગે છે, આગની જવાળાઓ નીકળે છે, તેનાં કારણે આસપાસનાં વૃક્ષો પણ સૂકાઈ ગયાં છે. ચારે બાજુ સુમસામ થઈ ગયેલ છે. તેથી આપ બહારના માર્ગથી પધારો.

પરંતુ મહાવીર મૌન હતા. તે તેમના લક્ષ્ય તરફ આગળ વધી રહેલ હતા. પંથથી વિચલિત થવું તે તેઓ શીખ્યા ન હતા.

ગોવાળોએ ફરીવાર રોકવાનો પ્રયાસ કર્યો પરંતુ તેઓ સફળ ન થઈ શકયા. ભગવાન આગળ વધી ગયા. ચંડકૌશિકના સ્થાન ઉપર જઈને ધ્યાનમાં ઊભા રહી ગયા. [૨૩૪] તેમના મનમાં પ્રેમના દૂધનો સાગર ઊછળી રહેલ હતો. ભયંકર ફૂંફાડા મારતો નાગરાજ બહાર નીકળ્યો. રાફડાની પાસે ભગવાનને જોઈને તે એકદમ થંભી ગયો. પછી તેણે એકાએક ક્ષુબ્ધ થઈને ફૂંફાડો માર્યો પરંતુ ભગવાન ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ. તેણે અનેક ડંખ દીધા તોપણ ભગવાનને શાંતપ્રશાંત જોઈને તે સ્તબ્ધ થઈ ગયો.

આશ્ચર્યમાં ડૂબેલો વિષધર મહાવીરની મુખમુદ્રાને એકીટશે જોઈ રહ્યો તેમાં કયાંય રોષ કે ક્રોધની રેખાઓ ન હતી પરંતુ મધુર મંદહાસ્ય ખીલી રહ્યું હતું. અંતે અમૃતની આગળ વિષ હારી ગયું.

મહાવીરે નાગરાજને શાંત જોઈને ધ્યાનથી નિવૃત્ત બનીને કહ્યું– "ચંડકૌશિક! બોધ પામ! 'બુજ્ઝ બુજ્ઝ ચંડકોસિયા' શાંત થા, જાગૃત થા. અજ્ઞાનના અંધકારમાં કયાં ભટકી રહેલ છો. પૂર્વજન્મના દુષ્કર્મોને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કારણે તારે સર્પ બનવું પડયું છે, જો હજી પણ તું સંભાળીશ નહિ તો ભવિષ્ય તિમિરથી છવાઇ જશે. ૨૪૦

ભગવાનનાં અમૃત જેવાં વચનોએ નાગરાજના માનસમાં વિચાર-જ્યોતિ પ્રજ્જ્વલિત કરી દીધી, ચિંતન કરતાં કરતાં પૂર્વ જન્મનું ચલચિત્ર નેત્રોની સામે નાચવા લાગ્યું. ૨૪૧

'હું પૂર્વ જન્મમાં શ્રમણ હતો. અસાવધાનીથી ભિક્ષા લેવા જતી વખતે પગની નીચે દેડકી આવી ગઇ. શિષ્ય દ્વારા પ્રેરણા મળવા છતાં પણ મેં આલોચના ન કરી અને અહંકારવશ શિષ્યને મારવા દોડયો. અંધકારમાં થાંભલા સાથે માથું અફળાયું. આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને જ્યોતિષ્ક દેવ બન્યો. અને ત્યાંથી પ્રસ્તુત આશ્રમમાં કૌશિક તાપસ બન્યો. મારી ક્રૂર પ્રકૃતિથી બધા કંપે છે. એક વખત શ્વેતાંબિનીના રાજકુમારોએ આશ્રમનાં ફળફૂલ તોડયાં. હું તીક્ષ્ણ કુહાડીથી તેને મારવા દોડયો પણ પગ લચકી ગયો અને તે જ કુહાડીથી હું જાતે કપાઇ ગયો, ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સર્પ બન્યો." આવી જાતનાં પૂર્વ પાપોની સ્મૃતિથી હૃદય વિકળ તેમ જ વિહ્વળ થઈ ઊઠયું. આત્મભાન થતાંજ તે પોતે કરેલી ભૂલોનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. ભગવાનના ચરણારવિન્દોમાં નમી પડયો. તેનાં હૃદયનાં પડ પીગળી ગયા. ભગવાનના પાવન પ્રવચનથી તે પવિત્ર બની ગયો. તેણે દૃઢ પ્રતિજ્ઞા ગ્રહણ કરી કે આજથી હું કોઇને સતાવીશ નહિ. તેણે આજીવન અનશન કરી લીધું. ૨૪૨ ભગવાનને ત્યાં ઊભા રહેલા જોઇને લોકો આવવા લાગ્યા. નાગરાજમાં આવું અદ્‌ભુત પરિવર્તન જોઇને જનતા ચકિત થઈ ગઇ. જેને મારવા માટે એક દિવસ જનતા ઉન્મત્ત હતી આજ તેની અર્ચના કરીને તે આનંદમગ્ન થઈ રહી હતી.

ત્યાંથી ભગવાન ઉત્તર વાચાળા પધાર્યા. નાગસેનને ત્યાં પંદર દિવસના ઉપવાસનું પારણું કરી શ્વેતાંબીકા પધાર્યા. સમ્રાટ પરદેશીએ ભાવ-ભીનું સ્વાગત કર્યું. ત્યાંથી સુરભિપુર પધારી રહેલ હતા ત્યાં માર્ગમાં સમ્રાટ પ્રદેશી પાસે જતા પાંચ નૈયિક રાજાઓએ ભગવાનની વંદના કરી. ૨૪૩

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

—— * નાવ કિનારે લાગી ગઈ :–

સુરભિપુર પધારતી વખતે ગંગાને પાર કરવાના હેતુથી ભગવાન સિદ્ધદત્તની નૌકામાં આરૂઢ થયા. નૌકા જેવી વહેતી થઈ તેટલામાં જ જમણી બાજુથી ધુવડના, કાનને કડવા લાગે તેવા શબ્દો સાંભળીને એમિલ નિમિત્તિ-આએ યાત્રિઓને કહ્યું 'મોટું વિઘ્ન આવશે પણ આ મહાપુરુષના પ્રબળ પુણ્યથી આપણે બચી જઈશું. [૨૪૪] આગળ વધતાં જ આંધી અને તોફાનથી નૌકા વમળ (ભમ્મર) માં ફસાઇ ગઈ. કહેવાય છે કે ત્રિપૃષ્ટ વાસુદેવના ભવમાં જે સિંહને માર્યો હતો તે સુદંષ્ટ્ર નામનો દેવ થયો અને પૂર્વ વેરના કારણે ગંગામાં તોફાન શરૂ કરી દીધું. બીજા યાત્રીઓ ભયથી કંપી ઊઠયા પરંતુ મહાવીર નિષ્કંપ હતા. અંતમાં મહાવીરના પ્રભાવપૂર્ણ વ્યક્તિત્વથી નૌકા કિનારે લાગી ગઈ.

—— * ધર્મચક્રવર્તી :–

ભગવાન નાવમાંથી ઊતરીને ગંગાના કિનારે રહેલા થૂણાક સન્નિવેશની બહાર ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં ઊભા રહી ગયા. ભગવાનનાં ચરણ-ચિહ્નો જોઈને પુષ્ય નામના એક નિમિત્તિયાના માનસમાં વિચાર ઊઠયો કે આ ચરણ-ચિહ્નો તો અવશ્ય કોઈ ચક્રવર્તી સમ્રાટનાં છે કે જે અત્યારે કોઈ સંકટમાં ઘેરાઈને એકલો ફરી રહેલ છે. હું જઈને તેની સેવા કરું. ચક્રવર્તી જ્યારે સમ્રાટ બનશે ત્યારે તે પ્રસન્ન થઇને મને ન્યાલ કરી દેશે. [૨૪૫] તે ચરણ-ચિહ્નોને જોતાં ભગવાનની પાસે પહોંચ્યો પરંતુ ભિક્ષુકના વેષમાં ભગવાનને જોઈને તેના આશ્ચર્યનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે વિચાર કર્યો કે ચક્રવર્તી સમ્રાટનાં સંપૂર્ણ લક્ષણ શરીર ઉપર વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ આ ભિક્ષુક શા માટે હશે! તેને જ્યોતિષશાસ્ત્રનું કથન મિથ્યા માલૂમ પડ્યું. તે જ્યોતિષશાસ્ત્રના ગ્રંથોને ગંગામાં ડુબાડવા તૈયારી કરી રહ્યો હતો ત્યાં જ દેવેન્દ્રે પ્રકટ થઈને કહ્યું: પુષ્ય! આ કોઈ સાધારણ ભિક્ષુક નથી! ધર્મ-ચક્રવર્તી છે. ચક્રવર્તી સમ્રાટથી પણ ચઢિયાતા છે. દેવો અને ઇન્દ્રો દ્વારા પણ વંદનીય અને અર્ચનીય છે. [૨૪૬] પુષ્ય ભગવાનને વંદન કરીને ચાલી નીકળ્યો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——— * ગોશાલકનો ભેટો :–

ભગવાન મહાવીરે બીજું વર્ષાવાસ રાજગૃહના ઉપનગર નાલંદાની તંતુવાય શાળા (વણકરની ઉદ્યોગશાળા) માં કર્યું. ત્યાં મંખલિપુત્ર ગોશાલક [૨૪૩] પણ વર્ષાવાસ માટે ફરતો આવ્યો હતો. તે ભગવાનનાં તપ અને ત્યાગથી આકર્ષિત થયો. હકીકતે તો તેણે ભગવાનના માસખમણના પારણે પાંચ દિવ્ય પ્રકટ થતાં જોઈ, અને આકાશમાં દેવદુંદુભિ સાંભળી ત્યારે તે ભગવાનના ચામત્કારિક તપથી આકૃષ્ટ થઈને તેમનો શિષ્ય બનવા માટે ઉત્સુક થઈ ગયો. તે ભગવાનને પોતાનો શિષ્ય બનાવવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો, પ્રભુ મૌન રહ્યા [૨૪૪] તે વર્ષાવાસમાં ભગવાને એક-એક માસનું દીર્ઘ તપ કર્યું. વર્ષાવાસની પૂર્ણાહુતિના દિવસે ગોશાલક ભિક્ષા માટે નીકળ્યો ત્યારે તેણે પ્રભુને પ્રશ્ન પૂછયો–"તપસ્વી! આજે મને ભિક્ષામાં શું મળશે?" ઉત્તર આપતાં ભગવાને કહ્યું– કોદરાનાં વાસી તાંદુલ, ખાટી છાશ અને ખોટો રૂપિયો,' ભગવાનની ભવિષ્યવાણી મિથ્યા બનાવવાના હેતુથી તે શ્રેષ્ઠીઓના ગગનચૂંબી ભવ્ય ભવનોમાં પહોંચ્યો પરંતુ હતાશ અને નિરાશ થઈને ખાલી પાછો આવ્યો. પછી ગરીબોની ઝૂંપડીઓ તરફ આગળ વધ્યો. એક લુહારના ઘેરથી તેને ખાટી છાશ, વાસી ભાત અને દક્ષિણામાં એક રૂપિયો મળ્યો. બસ, આ ઘટનાએ તેને નિયતિવાદ તરફ આકર્ષિત કર્યો. તે વિચારવા લાગ્યો જે બનવાનું હોય છે તે બનીને જ રહે છે અને તે બધું એ પહેલાંથીજ નિશ્ચિત રહેલું છે.

ભગવાન મહાવીર નાલંદાથી વિહાર કરીને કોલ્લાગસન્નિવેશમાં પધાર્યા અને ત્યાં એક બ્રાહ્મણના ઘેર ચાતુર્માસિક્ષપણનું પારણું કર્યું. આ બાજુ ગોશાલક ભિક્ષા લઈ પાછો ફર્યો પરંતુ ભગવાનને ત્યાં નહિ જોતાં શોધતાં શોધતાં કોલ્લાગસન્નિવેશમાં આવી પહોંચ્યો. ભગવાનને શિષ્ય બનાવવાની ફરી ફરીને પ્રાર્થના કરી પરંતુ ભગવાને તેની વાત સ્વીકારી નહિ. [૨૪૫]

ગોશાલક પ્રકૃતિથી ચંચળ, ઉદ્ધત અને લોલુપ હતો. તે ભગવાનની સાથે જ કોલ્લાગસન્નિવેશથી સુવર્ણખેલ જઈ રહેલ હતો. માર્ગમાં એક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ગોવાળની મંડળી ખીર પકાવી રહેલ હતી. ખીર જોઈને ગોશાલકનું મન તે ખાવા માટે, તલપાપડ થઈ ગયું. મહાવીરને નિવેદન કર્યું. મહાવીરે કહ્યું– "ખીર પાકતાં પહેલાં જ હાંડલી ફૂટવાને લીધે તે ધૂળમાં મળી જશે." ગોશાલકે ગોવાળોની પાસે જઈ આ વાત કહી દીધી અને પોતે ખીર ખાવાની અભિલાષાથી ત્યાં રોકાઈ ગયો. ભગવાન આગળ વધ્યા. ગોવાળોએ હાંડલીની ખૂબ રક્ષા કરી છતાં પણ ફૂટી ગઈ અને ખીર ધૂળમાં ભળી ગઈ.[૨૫૦] ગોશાલક વિલું મોઢું કરીને મહાવીરની પાસે પહોંચ્યો. આ ઘટનાથી તેની ધારણા એવી દૃઢ થઈ ગઈ કે જે બનવાનું છે તે કદી ટાળી શકાતું નથી. તે 'નિયતિવાદ' નો પાકો સમર્થક બની ગયો.

ત્યાંથી વિહાર કરીને ભગવાન 'બ્રાહ્મણગ્રામ' પધાર્યા. તેના બે વિભાગ હતા. એક 'નંદ પાટક' અને બીજો 'ઉપનંદ પાટક' ભગવાન નંદ પાટકમાં નંદના ઘરે ભિક્ષા માટે પધાર્યા. ભગવાનને વાસી ભોજન પ્રાપ્ત થયું. પરંતુ શાંતભાવથી તેમણે તેનો સ્વીકાર કર્યો. ગોશાલક ઉપનંદ પાટકમાં ઉપનંદને ત્યાં ભિક્ષા માટે ગયો. દાસી, તાંદુલની ભિક્ષા આપવા લાગી ત્યારે ગોશાલકે મોં મચકોડયું અને તેને લેવાનો ઈનકાર કરી દીધો. ગોશાલકના આવા અભદ્ર વ્યવહારથી ઉપનંદ ક્રોધાયમાન થઇ ગયો અને દાસીને કહ્યું – તે ભિક્ષા ન લે તો તેને માથા ઉપર ફેંકી દે. દાસીએ સ્વામીની આજ્ઞાથી ભિક્ષા તેના માથા ઉપર નાખી દીધી. ગોશાલક ગુસ્સે થઇ ગયો. શ્રાપ આપીને બકતો બકતો ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

ભગવાન ત્યાંથી અંગ દેશની રાજધાની ચંપાનગરીમાં પધાર્યા.[૨૫૧] ગોશાલક પણ સાથે જ હતો. ભગવાને ત્રીજું વર્ષાવાસ ત્યાં વીતાવ્યું. વર્ષાવાસમાં બબ્બે માસનાં ઉત્કૃષ્ટ આકરાં તપની સાથે વિવિધ આસન અને ધ્યાન-યોગની સાધના કરી, પ્રથમ પારણું ચંપામાં કર્યું અને બીજું ચંપાની બહાર. ભગવાન વર્ષાવાસ પછી કાલાયસન્નિવેશ પધાર્યા ત્યાંથી પત્તકાલાય પધાર્યા અને બંને સ્થાને ખંડેરોમાં ઊભા રહી ધ્યાન કર્યું. બંનેય સ્થળે ગોશાલકે પોતાની વિકારયુક્ત અને અવિવેકી પ્રવૃત્તિના કારણે લોકોનો માર ખાધો. ભગવાન તો રાતોની રાત સુધી ધ્યાનમાં લીન રહ્યા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ત્યાંથી ભગવાન કુમારકસન્નિવેશ પધાર્યા. ત્યાં તેઓ ચંપક રમણીય ઉદ્યાનમાં કાયોત્સર્ગ પ્રતિમા ધારણ કરીને રહ્યા.[૨૫૩]

ભિક્ષાનો સમય થતાં ગોશાલકે ભિક્ષા લેવા જવાના હેતુથી મહાવીરને પ્રાર્થના કરી, ભગવાને કહ્યું: 'મારે ઉપવાસ છે.'

ગોશાલક ચાલી નીકળ્યો. તે વખતે પાર્શ્વાપત્ય મુનિ ચન્દ્રસ્થવિર કુમારસન્નિવેશમાં કુંભાર કૂવણુયની શાળામાં બિરાજતા હતા. ગોશાલકે પાર્શ્વાપત્ય મુનિઓનાં રંગબેરંગી વસ્ત્ર જોઈને પૂછયું: 'તમે કોણ છો?' તેમણે જવાબ આપ્યો "અમે નિર્ગ્રંથ છીએ અને ભગવાન પાર્શ્વનાથનાં શિષ્યો છીએ."

ગોશાલકે કહ્યું: 'તમે કઈ જાતનાં નિર્ગ્રંથ છો! આટલાં સારાં વસ્ત્ર અને પાત્ર રાખો છો છતાં પણ પોતાને નિર્ગ્રંથ કહો છો! એમ લાગે છે કે તમે તમારી આજીવિકા ચલાવવા માટે જ આવો પ્રપંચ ધારણ કરીને બેઠા છો! જુઓ સાચા નિર્ગ્રંથ તો મારા ધર્માચાર્ય છે કે જે વસ્ત્ર અને પાત્ર રહિત છે અને તપ તથા ત્યાગની સાક્ષાત પ્રતિમૂર્તિ છે."

પાર્શ્વાપત્ય શ્રમણોએ કહ્યું "જેવો તું છે તેવાં જ તારા ધર્માચાર્ય પણ સ્વયં-ગૃહીતલિંગ હશે."

ગોશાલકે ક્રોધાયમાન થઈ કહ્યું: 'મારા ધર્માચાર્યની તમે લોકો નિંદા કરી રહેલ છો. મારા ધર્માચાર્યના દિવ્ય તપસ્તેજથી તમારો ઉપાશ્રય બળીને ભસ્મ થઈ જાવ.'

પાર્શ્વાપત્ય શ્રમણોએ કહ્યું "અમે તમારા જેવાના શાપથી ભસ્મ થવાના નથી."

લાંબા વખત સુધી વિવાદ કર્યા પછી ગોશાલક પાછો ફરીને મહાવીરની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો "આજે મારી આરંભસહિત અને પરિગ્રહવાળા શ્રમણોથી મુલાકાત થઈ. તેમને મેં શ્રાપ આપ્યો છતાં પણ તેમનો જરા જેટલો પણ વાળ વાંકો ન થયો."

ભગવાને કહ્યું કે તેઓ પાર્શ્વાપત્ય અણગાર છે.[૨૫૪]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ત્યાંથી વિહાર કરીને ભગવાન ચોરાકસન્નિવેશ પધાર્યા.[૨૫૫] ત્યાં તસ્કરોનો ઘણો ભય હતો. તેથી ચોકીદારો સતત સાવધાન રહેતા હતા. ચોકીદારોએ પરિચય મેળવવા માટે ભગવાનને પ્રશ્ન કર્યા પરંતુ ભગવાન મૌન રહ્યા. ચોકીદારોએ ગુપ્તચર સમજીને ભગવાનને અનેક યાતનાઓ આપી. સોમા અને જયંતી નામની પરિવ્રાજિકાઓ કે જે ઉત્પલ નિમિત્તિ-આની બહેનો હતી તેમને ખબર પડી કે તરત જ ત્યાં પહોંચી અને ચોકી-દારોને કહ્યું કે આ "સિદ્ધાર્થનંદન મહાવીર છે." એમ જાણતાં આ રક્ષકોએ (ચોકીદારોએ) તેમને મુક્ત કરી દીધા.[૨૫૬]

ભગવાન ત્યાંથી પૃષ્ટચંપા પધાર્યા અને ચોથું વર્ષાવાસ ત્યાં પસાર કર્યું, પ્રસ્તુત વર્ષાવાસમાં ચાર માસ માટે આહારપાણી છોડીને ભગવાન આત્મચિંતન અને ધ્યાનમુદ્રામાં ઊભા રહ્યા.

વર્ષાવાસ પછી ભગવાન કયંગલા નગરી પધાર્યા. ત્યાં દરિદ્રથેરના દેવળમાં ધ્યાનસ્થ થયા.[૨૫૭] ત્યાંથી વિહાર કરીને શ્રાવસ્તીની બહાર ધ્યાન કર્યું. કડકડતી ઠંડી પડી રહેલ હતી તો પણ ભગવાન ઠંડીની પરવાહ કર્યા વિના રાતભર ધ્યાનમાં રહ્યા.[૨૫૮] ઠંડીમાં ગોશાલક ઘણો હેરાન થયો. ત્યાં દેવળમાં ધાર્મિક ઉત્સવ હોવાથી સ્ત્રી પુરુષો વગેરે એકઠાં થઈને નૃત્યગાન કરી રહ્યાં હતાં. ગોશાલક તેમની ઠેકડી કરવા લાગ્યો—"આ કેવો ધર્મ છે કે જેમાં સ્ત્રી—પુરુષો એકસાથે નિર્લજ્જ થઈને નાચી રહે." લોકોએ ગોશા-લકને પકડીને બહાર ધકેલી દીધો. તે ઠંડીમાં ધ્રુજવા લાગ્યો અને બોલ્યો કે "આ સંસારમાં સાચું બોલીને વિપત્તિ વ્હોરવાની છે." લોકોએ દેવાર્યનો શિષ્ય સમજીને તેને ફરી અંદર બોલાવ્યો પરંતુ તે તો પોતાની આદતથી લાચાર હતો. પહેલા યુવકોએ ખૂબ માર માર્યો પછી વૃદ્ધોએ તેની વાત સાંભળી ન સાંભળી કરીને ખૂબ જોરથી વાજાં વગાડવા કહ્યું, સવારે ભગવાન ત્યાંથી વિહાર કરીને શ્રાવસ્તી પધાર્યા. શ્રાવસ્તીમાં શિવદત્ત બ્રાહ્મણની પત્નીએ મૃત બાળકના રૂધિરમાંસની ખીર બનાવી અને તે ગોશાલકને આપી, ગોશાલકે તે ખાધી, પ્રભુએ તેના રહસ્યનું ઉદ્‌ઘાટન કર્યું. ગોશાલકે વમન કર્યું" આવી બધી વાતો જોઈને તેને નિયતિવાદ પર દૃઢ વિશ્વાસ થઈ ગયો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શ્રાવસ્તીથી વિહાર કરીને 'હલિદ્દુગ' ગામે પધાર્યા. ગામની પાસે જ એક 'હલિદ્દુગ' નામનું વિરાટ વૃક્ષ હતું. ભગવાન ધ્યાનને માટે આ સ્થળ ઉપયુક્ત છે એમ સમજીને ત્યાંજ રોકાયા. બીજા અનેક પથિકોએ પણ રાત્રિમાં ત્યાં વિશ્રામ કર્યો. તેમણે ઠંડીથી બચવા માટે અગ્નિ પ્રગટાવ્યો. તે મુસાફરોએ તો સૂર્યોદય થયા પહેલાં જ આગળ પ્રસ્થાન કરી દીધું. તે અગ્નિ ધીમે ધીમે ધ્યાનમાં રહેલા મહાવીરની નજીક આવી પહોંચ્યો. ગોશાલક તો આગની લપલપાતી જ્વાલાઓને જોવી પોતાના તરફ આવતી જોઈ તેવોજ તે ત્યાંથી ભાગી છૂટયો પરંતુ મહાવીર તો તેમના ધ્યાનમાં મગ્ન હતા. જ્વાલાઓ આગળ વધી, મહાવીરના પગ તે જ્વાલાઓની લપટથી દાઝી ગયા છતાં પણ તેઓ ધ્યાનથી વિચલિત ન થયા. [૨૫૯] મધ્યાહ્ન સમયે તેઓએ ત્યાંથી આગળ પ્રયાણ કર્યું. 'નંગલા' થઈને 'આવર્ત્ત' પધાર્યા અને અનુક્રમે વાસુદેવ તથા બળદેવના મંદિરોમાં ધ્યાન કર્યું.

આ પ્રમાણે અન્ય અનેક ક્ષેત્રોને પોતાના ચરણ-કમળથી પવિત્ર કરીને ભગવાન 'ચોરાકસન્નિવેશ' પધાર્યા. ત્યાં ગોશાલકને ગુપ્તચર સમજીને ઘણો માર મારવામાં આવ્યો. [૨૬૦] ત્યાંથી ભગવાન 'કલંબુકા' સન્નિવેશ તરફ જઈ રહ્યા હતા તેવામાં તે રસ્તે ત્યાંના અધિકારીઓ કાલહસ્તિ તસ્કરોનો પીછો કરતાં ત્યાંથી નીકળ્યા, માર્ગમાં ભગવાન મહાવીર અને ગોશાલક મળ્યા. તેમણે પરિચય પૂછયો પરંતુ ભગવાન મહાવીર મૌન હતા. અને કૌતુક જોવા માટે ગોશાલક પણ ચૂપ રહ્યો. બંનેને તસ્કર સમજીને તેમણે તેઓને અનેક યાતનાઓ આપી છતાં પણ મૌન ભંગ ન કર્યું. છેવટે દોરડાંથી જકડીને તેમણે તેમના મોટાભાઈ મેઘની પાસે મોકલી દીધા. મેઘે ગૃહસ્થાશ્રમમાં ક્ષત્રિયકુંડમાં મહાવીરને જોયેલ હતા તેથી જોતાંવેંતજ યાદ તાજી થઈ ગઈ અને ભગવાનને ઓળખી લીધા. તરત જ તેમને બંધનોમાંથી મુકત કરીને તેમના અજ્ઞાનના કારણે કરવામાં આવેલ અપરાધની ક્ષમા માગી. [૨૬૧]

——— * લાટપ્રદેશમાં

ગંભીર વિચાર મંથન પછી ભગવાન મહાવીરે કર્મોની વિશે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

નિર્જરા માટે લાટપ્રદેશ (સંભવિત રીતે બંગાળમાં ગંગાના પશ્ચિમ કિનારા) તરફ પ્રસ્થાન કર્યું.[૨૬૨] તે પ્રદેશ તે યુગમાં અનાર્ય માનવામાં આવતો હતો. ત્યાં વિચરણ કરવું અત્યન્ત દુષ્કર હતું.[૨૬૩]

તે પ્રાંતના બે ભાગ હતા. એક વજ્રભૂમિ અને બીજી શુભ્રભૂમિ.[૨૬૪] તે ઉત્તર રાઢ અને દક્ષિણ રાઢના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ હતા. તે બંનેની મધ્યમાં અજય નદી વહેતી હતી. ભગવાને બંનેય સ્થળોમાં વિચરણ કર્યું. તે ક્ષેત્રમાં ભગવાનને જે ઉગ્ર ઉપસર્ગો ઉપસ્થિત થયા તેનું રોમાંચક વર્ણન આર્યસુધર્માએ આચારાંગમાં નીચે પ્રમાણે કરેલ છે:–

"ત્યાં રહેવા માટે તેમને અનુકૂળ આવાસ પ્રાપ્ત ન થયા. અનેક પ્રકારના ઉપસર્ગો સહન કરવા પડયા. લૂખું–સૂકું વાસી ભોજન પણ ઘણી મુશ્કેલીથી પ્રાપ્ત થતું હતું. કૂતરાઓ ભગવાનને છેટેથી જોઇનેજ કરડવા માટે દોડતા હતા. ત્યાં એવા ઘણા ઓછા માણસો હતા કે જે કરડવા ધસતા કે ફાડી ખાતા કૂતરાઓને હટાવે પરંતુ ઊલટાનું તેઓ કૂતરાઓને સીસકારી કરી કરડવા માટે ઉશ્કેરતા. પરંતુ ભગવાન મહાવીર તે પ્રાણીઓ ઉપર કોઈ પણ જાતનો દુર્ભાવ લાવતા નહિ. તેમને તેમના શરીર ઉપર કોઈ પણ જાતની મમત્વબુદ્ધિ ન હતી. આત્મવિકાસનો હેતુ સમજીને ગ્રામ–સંકટોને સહર્ષ સહન કરતાં તેઓ સદા પ્રસન્ન રહેતા.[૨૬૫]

"જેવી રીતે સંગ્રામમાં ગજરાજ, શત્રુઓના આકરા પ્રહારોની જરા જેટલી પણ પરવા કર્યા વિના આગળ જ વધતો જાય છે તે જ રીતે ભગવાન મહાવીર પણ લાટપ્રદેશમાં ઉપસર્ગોની કંઈપણ પરવા કર્યા વિના આગળ વધતા રહ્યા. ત્યાં તેમને રોકાવા માટે કોઈ વખત દૂર દૂર સુધી ગામ પણ ઉપલબ્ધ થતાં નહિ ત્યારે ભયંકર અરણ્યમાંજ રાત્રિવાસ કરતા. જ્યારે તેઓ કોઇ ગામમાં જતા ત્યારે ગામની પાસે પહોંચતાંજ ગામના લોકો બહાર નીકળીને તેમને મારપીટ કરવા લાગતા અને બીજા કોઈ ગામે જવાનું કહેતા. તે અનાર્ય લોકો ભગવાન ઉપર દંડ મુષ્ઠિ ભાલા કે ઢેફાંથી પ્રહાર કરતા અને પછી પ્રસન્ન થઈને કિકિયારીઓ કરતા.[૨૬૬]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ત્યાંના ક્રૂર માણસોએ ભગવાનના સુંદર શરીરને ફાડી ખાધું. તેમના ઉપર વિવિધ જાતના પ્રહારો કર્યા. ભયંકર પરીષહો તેમના માટે ઉપસ્થિત કર્યા, તેમના ઉપર ધૂળ ફેંકી. તેઓ ભગવાનને ઉછાળી ઉછાળીને દડાની માફક પછાડતા. આસન ઉપરથી ધકેલી દેતા તો પણ ભગવાન શરીરના મમત્વથી રહિત થઈને, કોઈ પણ જાતની ઇચ્છા અને આકાંક્ષા વગર સંયમ સાધનામાં સ્થિર રહીને કષ્ટોને શાંતિથી સહન કરતા.[૨૬૭]

જેવી રીતે કવચ ધારણ કરેલા શૂરવીરનું શરીર યુદ્ધમાં અક્ષત (ઘવાયા વગરનું) રહે છે તેવી જ રીતે અચેલ એવા ભગવાન મહાવીરે અત્યંત કઠોર કષ્ટોને સહન કરવા છતાં પોતાના સંયમને અક્ષત રાખ્યો.[૨૬૮]

આ પ્રમાણે સમભાવપૂર્વક ભયંકર ઉપસર્ગો સહન કરીને ભગવાને ઘણાં કર્મોની નિર્જરા કરી નાખી. તેઓ ફરી આર્ય પ્રદેશ તરફ આવી રહ્યા હતા તેવામાં પૂર્ણકલશ સીમા પ્રાન્તમાં બે ચોર મળ્યા. તેઓ અનાર્ય પ્રદેશમાં ચોરી કરવા જઈ રહ્યા હતા. ભગવાનને સામે આવતા જોઈને તેમણે અપશુકન માન્યું. તેથી તેઓ તીક્ષ્ણ હથિયાર લઈને ભગવાનને મારવા માટે ધસ્યા પરંતુ તે વખતે સ્વયં ઇન્દ્રે પ્રગટ થઈને તસ્કરોને દૂર કર્યા.[૨૬૯]

ભગવાન આર્ય પ્રદેશના મલય દેશમાં વિહાર કરવા લાગ્યા અને તે વર્ષે મલયની રાજધાની ભદ્દિલા નગરીમાં પોતાનું પાંચમુ ચાતુર્માસ કર્યું. ચાતુર્માસિક તપ અને વિવિધ આસનો સાથે ધ્યાન-સાધના કરતાં કરતાં વર્ષાવાસ (ચોમાસું) પૂર્ણ કર્યું.[૨૭૦]

વર્ષાવાસ પૂર્ણ થતાં, ભદ્દિલા નગરીની બહાર ચાતુર્માસિક તપનું પારણું કરી 'કદલી સમાગમ' 'જંબુ સંડ' થઈને 'તંબાયસન્નિવેશ' પધાર્યા. તે વખતે પાર્શ્વાપત્ય સ્થવિર નંદિષેણ ત્યાં બિરાજી રહેલ હતા. ગોશાલકે તેમની સાથે પણ વાદ-વિવાદ કર્યો.

તંબાયથી ભગવાન 'કૂપિયસન્નિવેશ' પધાર્યા. ત્યાં લોકોએ ગુપ્તચર સમજી ભગવાનને પકડી લીધા. અનેક યાતનાઓ આપી અને કારા-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ગૃહમાં કેદ કરી લીધા. 'વિજયા' અને 'પ્રગલ્ભા' નામની પરિવ્રાજિકાઓને ખબર પડી એટલે તેઓ ત્યાં પહોંચી ગઈ અને અધિકારીઓને ભગવાનનો પરિચય આપ્યો. અધિકારીઓ પોતાના અજ્ઞાન ઉપર પશ્ચાત્તાપ કરતાં ભગવાનને મુક્ત કરી દીધા.[૨૭૧]

ભગવાને ત્યાંથી વૈશાલી તરફ વિહાર કર્યો. ગોશાલકે ભગવાન મહાવીરને કહ્યું કે મને આપની સાથે રહેતાં અનેક કષ્ટકારી દુઃસહ યાતનાઓ ભોગવવી પડે છે. પેટ પૂરતું આવા પણ મળતું નથી. આપ તેનું નિવારણ પણ કરતા નથી તેથી હું હવે આપનાથી જુદો વિચરીશ." આ વાત સાંભળી ભગવાન મૌન રહ્યા. ગોશાલકે રાજગૃહી તરફ પ્રસ્થાન કરી દીધું.[૨૭૨]

ભગવાન અનુક્રમે વિહાર કરતાં કરતાં વૈશાલી પધાર્યા અને લુહારના યંત્રાલય (કોઢ) માં ધ્યાન ધરીને સ્થિર થયા. તે લુહાર છ માસથી અસ્વસ્થ હતો. ભગવાનના આવવાના બીજા દિવસથી કાંઈક સ્વસ્થતાનો અનુભવ થતાં તે પોતાનાં સાધનો લઈને યંત્રાલયમાં પહોંચ્યો ત્યાં એકાન્તમાં ભગવાનને ધ્યાન મુદ્રામાં જોઈને તેણે અમંગળ માની હથોડો લઈને મહાવીર ઉપર પ્રહાર કરવા જેવો તે આગળ વધ્યો તેવો જ દિવ્ય દેવશક્તિથી સહસા ત્યાં જ સ્તબ્ધ થઈ ગયો.[૨૭૩]

વૈશાલીથી વિહાર કરી ભગવાન ગ્રામક-સન્નિવેશ પધાર્યા અને વિભેલક યક્ષના યક્ષાયતનમાં ધ્યાન કર્યું. ભગવાનના તપોમય જીવનથી યક્ષ પ્રભાવિત થઈને ગુણકીર્તન કરવા લાગ્યો.[૨૭૪]

* કટપૂતનાનો ઉપદ્રવ

ભગવાન મહાવીર ગ્રામક સન્નિવેશથી વિહાર કરીને શાલીશીર્ષના રમણીય ઉદ્યાનમાં પધાર્યા. મહા મહિનાનો સણસણતો સમીર વહેતો હતો. સાધારણ માનવો ઘરોમાં ગરમ કપડાં પહેરવા છતાંય કાંપતાં હતાં. પરંતુ તેવી ઠંડીથી ભરેલી રાત્રિમાં પણ ભગવાન વૃક્ષની નીચે ધ્યાન ધરીને ઊભા હતા. તે સમયે કટપૂતના નામની વ્યન્તરદેવી ત્યાં આવી. ભગવાનને ધ્યાનની

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અવસ્થામાં જોઈને તેનું વૈર જાગૃત થઈ ગયું. તે પરિવ્રાજકનું રૂપ બનાવી મેઘધારાની જેમ જટામાંથી ભીષણ જળ વરસાવવા લાગી, અને ભગવાનના કોમળ ખભા ઉપર ઊભી થઈને તેજ હવા કરવા લાગી, અને બરફ જેવું શીતળ પાણી અને ઠંડો પવન તલવારના પ્રહારથી પણ વધુ તીક્ષ્ણ માલૂમ પડતાં હતાં. તોપણ ભગવાન ધ્યાનથી વિચલિત ન થયા. તે વખતે સમભાવોની ઉચ્ચ શ્રેણી પર ચડવાથી ભગવાનને વિશિષ્ટ અવધિજ્ઞાન (પરમ અવધિજ્ઞાન)ની ઉપલબ્ધિ થઈ. પરીષહ સહન કરવાનું અપાર સામર્થ્ય જોઈને કટપૂતના અવાક્ થઈ અને વિસ્મિત બની ગઇ. પ્રભુના ધૈર્ય સમક્ષ તે પરાજિત થઈને પ્રભુના ચરણોમાં ઝૂકી ગઇ અને પોતાના અપરાધ માટે ક્ષમાયાચના કરવા લાગી. [૨૭૫]

ગોશાલક પણ છ માસ સુધી પૃથક્ ભ્રમણ કરી અનેક કષ્ટો ભોગવીને આખરે ફરીને ભગવાનની પાસે આવી ગયો.

ભગવાન ત્યાંથી પરિભ્રમણ કરતાં ભદ્દિયા નગરી પધાર્યા. ચાતુર્માસિક તપ, આસન અને ધ્યાનની સાધના કરતાં છઠ્ઠ વર્ષાવાસ ત્યાં પૂરું કર્યું. વર્ષાવાસ પૂર્ણ થયા બાદ નગરની બહાર પારણું કરી મગધ તરફ પ્રયાણ કર્યું. મગધનાં અનેક ગામોમાં ફરતા આલંભિયા પધાર્યા. ચાતુર્માસિક તપની સાથે ધ્યાન કરતાં સાતમું ચાતુર્માસ ત્યાં પૂર્ણ કર્યું. [૨૭૬] ચાતુર્માસિક તપનું નગરની બહાર પારણું કરીને કુંડાગ-સન્નિવેશ અને ત્યાંથી પાછા મદ્દન-સન્નિવેશ પધાર્યા. બન્ને સ્થળોમાં અનુક્રમે વાસુદેવ અને બળદેવના મંદિરમાં સ્થિર થઈને ધ્યાન કર્યું.

ત્યાંથી લોહાર્ગલા પધાર્યા. તે વખતે લોહાર્ગલાના પાડોશી રાજ્યોની સાથે કંઈક સંઘર્ષ ચાલી રહેલ હતો. તેથી ત્યાંના બધા અધિકારીગણ આવતા જતા મુસાફરોથી પૂર્ણ જાગૃત રહેતા હતા. પરિચય વિના રાજધાનીમાં કોઇનો પણ પ્રવેશ નિષિદ્ધ હતો. ભગવાનને પણ પરિચય પૂછવામાં આવ્યો પણ તેઓ તો મૌન હતા. પરિચય ન મળતાં અધિકારીઓ તેમને પકડીને રાજસભામાં લઇ ગયા. ત્યાં અસ્થિક ગામથી ઉત્પલ નિમિત્તિઓ આવેલ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

હતો. તેણે જેવા ભગવાનને જોયા કે તરત જ ઉઠીને વંદન કર્યું અને બોલ્યો કે–"આ ગુપ્તચર નથી પરંતુ સિદ્ધાર્થનંદન મહાવીર છે. ધર્મ ચક્રવર્તી છે." પરિચય પ્રાપ્ત થતાં જ રાજા જિતશત્રુએ ભગવાન અને ગોશાલકને સત્કારપૂર્વક વિદાય કર્યા.[૧૭૬]

લોહાર્ગલાથી ભગવાને પુરિમતાલ નગર તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. નગરની બહાર થોડા વખત સુધી શકટમુખ ઉદ્યાનમાં ધ્યાન કર્યું. 'વગ્ગુર' શ્રાવકે ત્યાં તેમનો સત્કાર કર્યો. ત્યાંથી ઉન્નાગ, ગોભૂમિને પાવન કરતાં રાજગૃહી પધાર્યા. ત્યાં ચાતુર્માસિક તપ ગ્રહણ કરી વિવિધ આસનોની સાથે ધ્યાન કરતા રહ્યા.[૧૭૮] ઊંચી–નીચી અને તિરછી ત્રણેય દિશાઓમાં સ્થિત પદાર્થો ઉપર પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરતાં પ્રભુએ ત્યાં ધ્યાન કર્યું.[૧૭૯] ત્યાં આઠમું વર્ષાવાસ વ્યતીત કર્યું. નગરની બહાર ચાતુર્માસિક તપનું પારણું કરી વિશેષ કર્મનિર્જરા કરવા માટે ફરીને અનાર્યભૂમિ તરફ (રાઢ દેશ તરફ) પ્રયાણ કર્યું. પહેલાની માફક જ અનાર્ય પ્રદેશમાં કષ્ટોની સાથે રમત રમતાં કર્મોની ઘોર નિર્જરા કરી. યોગ્ય આવાસ ન મળવાના કારણે વૃક્ષોની નીચે ખંડેરોમાં તથા અનિયત વાસમાં વર્ષાવાસ પૂર્ણ કર્યો. છ મહિના સુધી અનાર્ય પ્રદેશમાં વિચરણ કરી ફરીને ભગવાન આર્ય પ્રદેશમાં પધાર્યા.[૧૮૦]

——★ તલનો પ્રશ્ન : વૈશ્યાયન તાપસ

આર્યભૂમિમાં પ્રવેશ કરી ભગવાન સિદ્ધાર્થપુરથી કૂર્મગ્રામ તરફ પધારી રહ્યા હતા. ગોશાલક પણ સાથે જ હતો. રસ્તામાં સાત પુષ્પવાળા એક તલના લહેરાતા છોડને જોઈને ગોશાલકે જિજ્ઞાસા કરી પૂછયું કે "ભગવન્! શું આ છોડ ફળવાળું થશે."

સમાધાન કરતાં ભગવાને કહ્યું: 'આ છોડ જરૂર ફળવાળું થશે અને સાતેય ફૂલોના જીવ એક ફળીમાં ઉત્પન્ન થશે." ભગવાનના કથનને મિથ્યા કરવાની દૃષ્ટિથી ગોશાલકે પાછળ રહીને તે છોડને ઉખેડીને એક કિનારે ફેંકી દીધો: [૧૮૧] સંયોગવશ તે જ વખતે થોડો વરસાદ આવ્યો અને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

તે તલનો છોડ ફરી જડ જમાવીને સ્થિર થઈ ગયો. તે સાત ફૂલ પણ તે જ પ્રમાણે તે તલની ફળીમાં સાત તલના રૂપમાં ઉત્પન્ન થયા.

ભગવાન કૂર્મગ્રામ આવ્યા. કૂર્મ ગ્રામની બહાર વૈશ્યાયન નામનો તાપસ પ્રાણાયામ – પ્રવ્રજ્યા સ્વીકાર કરી સૂર્યમંડલની સન્મુખ દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત કરી બન્ને હાથ ઉપર ઊંચા રાખીને આતાપના લઈ રહ્યો હતો. તડકાના તાપને લીધે જટામાંથી જૂંઓ પૃથ્વી ઉપર ટપોટપ પડી રહી હતી અને તે પાછો તેમને ઉપાડી ઉપાડીને ફરી જટામાં મૂકી રહ્યો હતો. ગોશાલકે આ દૃશ્ય જોયું તો કુતૂહલ વશ ભગવાનની પાસેથી ઊઠીને તે તપસ્વી પાસે આવીને બોલ્યો – 'તું કોઈ તપસ્વી છે કે જૂંઓનું શય્યાતર (ઘર)?' તપસ્વી શાન્ત રહ્યો. આ જ વાતને ગોશાલક વારંવાર બોલતો રહ્યો. તપસ્વી ક્રોધમાં આવી ગયો. તે પોતાની આતાપનાભૂમિથી સાત-આઠ પગ પાછળ ગયો અને જોશમાં આવીને તેણે પોતાના તપથી મળેલ તેજોલબ્ધિ ગોશાલકને ભસ્મ કરવા માટે છોડી. ગોશાલક ડરનો માર્યો ભાગ્યો અને પ્રભુના ચરણોમાં છુપાઈ ગયો. દયાળુ મહાવીરે શીતળ લેશ્યાથી તેને શાંત કરી દીધો. ગોશાલકને સુરક્ષિત ઊભેલો જોઈને તાપસ બધું રહસ્ય સમજી ગયો. તેણે પોતાની તેજોલેશ્યાનું પ્રત્યાવર્તન (પાછી ખેંચી લીધી) કર્યું અને વિનમ્ર શબ્દોમાં બોલ્યો, "ભગવાન! મેં આપને જાણ્યા. આપને ઓળખ્યા" ગોશાલકે આવી ચમત્કારી શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ પૂછી. ભગવાન મહાવીરે તેને તેજોલેશ્યાની ઉપલબ્ધિની વિધિ બતાવી [૨૮૨]

ભગવાને કેટલાક વખત પછી ફરીને ત્યાંથી સિદ્ધાર્થપુર તરફ પ્રયાણ કર્યું. તલનો છોડ ઊગ્યો હતો તે જગ્યાએ આવતાં જ ગોશાલકને અતીતની ઘટનાની સ્મૃતિ આવી ગઈ. તેણે કહ્યું : 'ભગવન્! આપની તે ભવિષ્યવાણી મિથ્યા થઈ ગઇ છે." મહાવીરે કહ્યું : "નહિ તે અન્ય સ્થળે જે લાગેલો તલનો છોડ છે તે તેજ છે કે જેને તેં ઉખેડીને ફેંકી દીધો હતો." ગોશાલકને શ્રદ્ધા બેઠી નહિ. તે તલના છોડ પાસે ગયો અને તલની ફળીને તોડીને જોયું તો તેમાંથી સાત જ તલ નીકળ્યા. પ્રસ્તુત ઘટનાથી પણ ગોશાલક નિયતિવાદ તરફ આકૃષ્ટ થયો. તેનો એવો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વિશ્વાસ સુદૃઢ બની ગયો કે "બધા જીવો મરી મરીને ફરી પોતાની જ યોનિમાં ઉત્પન્ન થાય છે."[૨૮૩]

ત્યાંથી ગોશાલકે ભગવાનનો સાથ છોડી દીધો. તે શ્રાવસ્તી ગયો. અને 'હાલાહલા' નામની કુંભારણની ભાંડશાળામાં રોકાઈને મહાવીર દ્વારા બતાવેલ વિધિ અનુસાર તેજોલબ્ધિની સાધના કરવા લાગ્યો. યથાસમયે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ. તેની પ્રથમ પરીક્ષા કરવા તે કૂવા ઉપર ગયો. ત્યાં પાણી ભરતી એક મહિલાના ઘડા ઉપર કાંકરો માર્યો. ઘડો કટકે કટકા થઈને નીચે પડયો. પાણી વહી ગયું. મહિલાએ ક્રોધમાં આવીને ગાળો આપી ત્યારે ગોશાલકે તેજોલેશ્યાથી તેને ત્યાં જ ભસ્મ કરી નાખીને ઢગલો બનાવી દીધી.

પછી અષ્ટાંગ નિમિત્તના જ્ઞાતા શોણ, કલિંદ, કર્ણિકાર, અચ્છિદ્ર, અગ્નિવેશાયન, અને અર્જુન વગેરે પાસે ગોશાલકે નિમિત્તિશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું. જેનાથી તે સુખ–દુઃખ, લાભ–હાનિ, જીવન અને મરણ વગેરે બતાવવા લાગ્યા અને લોકોમાં વચનસિદ્ધ નિમિત્તિઓ બની ગયો. તે સિદ્ધિઓના ચમત્કારથી પ્રસિદ્ધિ મેળવી પોતે પોતાને આજીવક સંપ્રદાયનો તીર્થંકર ઓળખાવીને પ્રખ્યાત થયો.[૨૮૪]

ભગવાન સિદ્ધાર્થપુરથી વૈશાલી પધાર્યા. નગરની બહાર ધ્યાનસ્થ મુદ્રામાં ભગવાનને જોઈને અબોધ બાળકોએ તેમને પિશાચ માન્યા અને તેઓ તેમને અનેક યાતનાઓ આપવા લાગ્યા. અકસ્માત્ તે માર્ગથી રાજા સિદ્ધાર્થના સ્નેહી સખા શંખ નૃપતિ નિકળ્યા. તેમણે બાળકોને દૂર કર્યા અને પોતે ભગવાનનું અભિવાદન કરીને આગળ ચાલી નીકળ્યા.[૨૮૫]

ત્યાંથી ભગવાને વાણિજ્યગ્રામ તરફ વિહાર કર્યો. વચમાં ગંડકી નદી આવતી હતી. તેને પાર કરવા નૌકામાં બેસીને સામેના કિનારે પહોંચ્યા. નાવિકે ભાડું માગ્યું પણ ભગવાન મૌન હતા. તેણે ક્રોધિત થઈને ભગવાનને ભાડું ન આપવાના કારણે તપેલા તવા જેવી રેતી ઉપર ઊભા કરી દીધા. સંયોગવશ તે વખતે શંખરાજાની બહેનના પુત્ર 'ચિત્ર' ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમણે નાવિક પાસેથી ભગવાનને મુક્ત કરાવી દીધા.[૨૮૬]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ત્યાંથી ભગવાન વાણિજ્યગ્રામ પધાર્યા. ત્યાં આનંદ નામના શ્રમણોપાસકને અવધિજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થઇ હતી. તે મહાવીરના ચરણોમાં પહોંચ્યા અને નમ્ર નિવેદન કર્યું– 'પ્રભો! આપને તુરતમાંજ કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થશે.[૨૮૭] અહીં યાદ રાખવાનું છે કે ઉપાસકદશાંગ સૂત્રમાં વર્ણવેલ ગાથાપતિ આનંદ અને આ આનંદ ભિન્ન છે.

ભગવાન વાણિજ્યગ્રામથી વિહાર કરીને શ્રાવસ્તી પધાર્યા. વિવિધ પ્રકારના તપ અને યોગક્રિયાઓની સાધના દ્વારા આત્માને ભાવિત કરતા ભગવાને દસમું વર્ષાવાસ ત્યાં જ પૂર્ણ કર્યું.[૨૮૮]

વર્ષાવાસ પૂરું થયા બાદ "સાનુલટ્ઠિયસન્નિવેશ" પધાર્યા અને ત્યાં સોળ દિવસના નિરંતર ઉપવાસ કર્યા તથા વિવિધ પ્રક્રિયા દ્વારા ધ્યાન-મગ્ન થઈને ભદ્ર, મહાભદ્ર, અને સર્વતોભદ્ર પ્રતિમાઓની આરાધના કરતા રહ્યા.[૨૮૯]

પારણા કરવા માટે ભગવાન પરિભ્રમણ કરતાં આનંદને ત્યાં પધાર્યા. તેની બહુલા ભૃત્તિકા (દાસી) વધેલું અન્ન બહાર ફેંકવા જેવી નીકળી તેવાજ ભગવાનને દ્વાર ઉપર ઊભેલા જોયા. તેણે પ્રભુ તરફ પ્રશ્નભરી દૃષ્ટિથી જોયું ત્યારે પ્રભુએ બન્ને હાથ ભિક્ષા માટે પસાર્યા, દાસીએ ભક્તિભાવથી વિભોર થઈને તે વધેલું અન્ન પ્રભુને ભિક્ષામાં આપ્યું અને ભગવાને તે વાસી અન્નથી જ પારણું કર્યું.[૨૯૦]

——★ સંગમના ઉપસર્ગો

ભગવાને ત્યાંથી દૃઢભૂમિ તરફ પ્રસ્થાન કર્યું. પેઢાલગામની પાસે પેઢાલ ઉદ્યાનમાં અટ્ઠમ તપ કરીને અને એક અચિત્ત પુદ્ગળ ઉપર દૃષ્ટિ કેન્દ્રિત કરીને ભગવાન ધ્યાનસ્થ હતા.[૨૯૧] ભગવાનની આવી અપૂર્વ એકાગ્રતા કષ્ટસહિષ્ણુતા, અને અચળ ધૈર્યને જોઈને દેવરાજ ઇન્દ્રે ભરસભામાં ગદ્ગદ સ્વરમાં પ્રભુને વંદન કરતાં કહ્યું : "પ્રભો! આપનું ધૈર્ય, આપનું સાહસ, આપનું ધ્યાન અનોખું છે! માનવ તો શું પણ શક્તિશાળી દેવો અને દાનવો પણ આપને આવી સાધનાથી વિચલિત કરી શકતા નથી."[૨૯૨] શક્રની

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભાવનાનું આખી સભાએ બુલંદ જયઘોષની સાથે અનુમોદન કર્યું, પરંતુ સંગમ દેવના અંતરમાં તે વાત પેસી ન શકી. તેને પોતાની દિવ્ય દૈવી શક્તિ ઉપર ઘણો ગર્વ હતો. તેણે આ વાતનો તીવ્ર વિરોધ કર્યો અને ભગવાનને સાધનામાર્ગથી ચલિત કરવાની દૃષ્ટિથી દેવેન્દ્રની ઉપરવટ થઈને ત્યાં પહોંચ્યો કે જ્યાં ભગવાન ધ્યાનમગ્ન હતા. તેણે આવતાંની સાથેજ ઉપસર્ગોની જાળ બિછાવી દીધી.[૨૯૩] એક પછી એક ભયંકર વિપત્તિઓનો વાવંટોળ ઊભો કરી દીધો. જેટલું તે કષ્ટ આપી શકતો હતો તેટલું તેણે આપ્યું. શરીરના કણેકણમાં પીડા ઉત્પન્ન કરી પરંતુ ભગવાન જ્યારે પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગોથી જરા જેટલા પણ ચલાયમાન ન થયા ત્યારે અનુકૂળ ઉપસર્ગો શરૂ કર્યા. પ્રલોભનોના અને વિષય–વાસનાનાં મોહક દૃશ્યો ઉપસ્થિત કર્યાં. ગગન મંડળમાંથી તરુણ સુંદરીઓ ઊતરી, હાવ-ભાવ અને કટાક્ષ કરતી પ્રભુ પાસે કામ-યાચના કરવા લાગી પરંતુ મહાવીર તો નિષ્કંપ હતા, પ્રસ્તરમૂર્તિની જેમ, તેમના ઉપર કોઇ અસર ન થઇ. તેઓ સુમેરુની માફક ધ્યાનમાં અડગ રહ્યા. એક રાતમાં વીસ ભયંકર ઉપસર્ગો આપવા છતાં પણ પ્રભુનું મુખ કુંદન જેવું ચમકતું જ હતું, જાણે મધ્યાહ્નનો સૂર્ય હોય નહિ!

પ્હો ફાટયો, અંધારું દૂર થઇ ગયું. ધીમે ધીમે ઉષાની લાલી ચમકી ઊઠી અને સૂર્યનાં તેજસ્વી કિરણો ધરતી ઉપર ઊતર્યાં. મહાવીરે ધ્યાનથી નિવૃત્ત થઇ આગળ પ્રયાણ કર્યું. જો કે મહાવીરની અદમ્ય શક્તિથી એક રાતમાં જ સંગમની સમસ્ત આશાઓ ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું તો પણ તે ધૃષ્ટ પ્રભુનો પીછો નહિ છોડતાં સાથે રહ્યો અને 'વાલુકા' 'સુભોગ' 'સુચ્છેતા' 'મલય' અને 'હસ્તિશીર્ષ' વિગેરે નગરોમાં જે જે સ્થળે પ્રભુ પધાર્યા ત્યાં પોતાનાં કાળાં કામોનો પરિચય આપતો રહ્યો.[૨૯૫]

જ્યારે ભગવાન તોસલિ ગામના ઉદ્યાનમાં ધ્યાનસ્થ હતા ત્યારે તે સંગમ શ્રમણની વેષભૂષા પહેરી ગામમાં ગયો અને ઘરોમાં ખાતર પાડવા લાગ્યો. જ્યારે તે પકડાઈ ગયો ત્યારે બોલ્યો કે 'મને શા માટે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પકડો છો? મેં ગુરુ આજ્ઞાનું પાલન કરેલ છે. જો તમારે પકડવા હોય તો ઉદ્યાનમાં જે ધ્યાન કરી રહેલા મારા ગુરુ ઊભા છે તેમને પકડો," તે જ ક્ષણે લોકો ત્યાં આવ્યા અને મહાવીરને પકડવા લાગ્યા. દોરડાંથી જકડીને ગામમાં લઈ જવા લાગ્યા. તે વખતે મહાભૂતિલ ઐન્દ્રજાલિકે ભગવાનને ઓળખી લીધા અને લોકોને ધમકાવતાં સત્ય હકીકત સમજાવી. લોકો સંગમની પાછળ દોડયા પણ તેનો કયાંય પત્તો ન લાગ્યો.[૨૬૬]

જયારે ભગવાન મોસલિગ્રામ પધાર્યા ત્યારે સંગમે ત્યાં પણ ભગવાન ઉપર તસ્કર કૃત્યનો આરોપ ચડાવ્યો. ભગવાનને પકડીને રાજ્ય પરિષદમાં લઈ જવામાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં સમ્રાટ સિદ્ધાર્થના સ્નેહી-સાથી સુમાગધ રાષ્ટ્રીય (પ્રાન્તનો અધિપતિ–વર્તમાન કમિશનર જેવો) બેઠા હતા. તેમણે ભગવાનનું અભિવાદન કર્યું અને બંધનમુકત કરાવ્યા.

ત્યાંથી તોસલિના ઉદ્યાનમાં પધારીને ફરી ધ્યાન કર્યું. સંગમે ચોરી કરીને ભયંકર શસ્ત્રાસ્ત્રો મહાવીરની પાસે લાવીને રાખ્યા. લોકોએ ચોર સમજીને મહાવીરને પકડયા. પરિચય પૂછવામાં આવ્યો પરંતુ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન મળવાથી તોસલિ ક્ષત્રિયે છદ્મ વેષી શ્રમણ સમજીને ફાંસીની સજા આપી. ફાંસીના માંચડા ઉપર ચડાવી ગળામાં ફાંસીનો ગાળિયો પણ નાખી દીધો અને નીચેથી માંચડાને હઠાવ્યો પરંતુ જેવો માંચડો ખસ્યો કે ગાળિયો તૂટી ગયો. આ પ્રમાણે સાત વખત ગાળિયો તૂટી જવાથી બધા ચકિત થઈ ગયા. ક્ષત્રિયને આદેશ આપ્યો, તેણે પ્રભુને કોઈ મહાપુરુષ સમજીને મુકત કરી દીધા.

ભગવાન ત્યાંથી સિદ્ધપુર આવ્યા. સંગમ કે જે શિકારી કૂતરાની માફક મહાવીરની પાછળ લાગી રહેલ હતો ત્યાં પણ તેણે મહાવીર ઉપર ચોરીનો આરોપ ચઢાવીને પકડાવ્યા પરંતુ કૌશિક નામના ઘોડાના વેપારીએ ભગવાનનો પરિચય આપી મુક્ત કરાવ્યા.[૨૬૭]

ભગવાન ત્યાંથી વ્રજગામ પધાર્યા. તે દિવસે પર્વનો પુનીત દિવસ હોવાથી બધા ઘરોમાં ખીર બનાવેલ હતી. ભગવાન ભિક્ષાને માટે પધાર્યા પરંતુ સંગમે સર્વત્ર અનેષણીય–નહિ લેવા યોગ્ય બનાવી દીધી. ભગવાન ભિક્ષા લીધા વિના જ પાછા ફરી આવ્યા.[૨૬૮]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

છ માસ સુધી અગણિત કષ્ટ આપ્યા પછી પણ મહાવીર સાધના પથથી વિચલિત ન થયા ત્યારે સંગમનું ધૈર્ય ખૂટી ગયું. તે હતાશ અને નિરાશ થઈ ગયો. તેનું મુખ મલિન થઈ ગયું. તે હારીને ભગવાન પાસે આવીને બોલ્યો–'ભગવાન, દેવરાજ ઇન્દ્રે જે આપના સંબંધમાં કહેલ તે પૂર્ણ સત્ય છે, હું ભગ્નપ્રતિજ્ઞ છું. આપ સત્યપ્રતિજ્ઞ છો.[૨૯૯] હવે આપ પ્રસન્નતાથી ભિક્ષાને માટે પધારો. હું કોઈ જાતની વિઘ્નબાધાઓ ઉપસ્થિત નહિ કરું.[૩૦૦] છ મહિના સુધી મેં અનેક કષ્ટો આપ્યાં છે, જેથી આપ સુખપૂર્વક સંયમ સાધના કરી શકયા નથી. હવે આનંદની સાથે સાધના કરો. હું હવે જાઉં છું. બીજા દેવોને પણ ઉપસર્ગ કરતાં હું રોકી દઈશ, તેઓ આપને કંઈપણ કષ્ટ આપશે નહિ.[૩૦૧]

સંગમનું કથન સાંભળી ભગવાને કહ્યું: 'સંગમ! હું કોઈની પ્રેરણાથી પ્રેરિત થઈને અથવા તો કોઇના કથનને સંકલ્પમાં રાખીને તપ કરતો નથી. મને કોઇનાં આશ્વાસન વચનની પણ અપેક્ષા નથી.'[૩૦૨]

સંગમના પ્રસ્થાન પછી, બીજે દિવસે ભગવાન છ માસની કઠિન તપસ્યા પૂર્ણ કરીને વ્રજગામમાં પારણાં માટે પધાર્યા. ત્યાં વત્સપાલિકા વૃદ્ધાએ પ્રસન્નતાથી પ્રભુને ખીરની ભિક્ષા આપી.[૩૦૩]

વ્રજગામથી આલંભિયા, શ્વેતાંબિકા, શ્રાવસ્તી, કૌશાંબી, વારાણસી, રાજગૃહ, મિથિલા વગેરેને પાવન કરતાં ભગવાન વૈશાલી પધાર્યા, અને નગરની બહાર સમરોદ્યાનમાં બલદેવના મંદિરમાં ચાતુર્માસિક તપની સાથે વર્ષાવાસ વ્યતીત કર્યું.[૩૦૪]

——* જીર્ણની ભાવના, પૂર્ણનું દાન:

વૈશાલીમાં એક ભાવિક શ્રાવક જિનદત્ત રહેતા હતા. તેની સંપત્તિ ક્ષીણ થઇ જવાથી લોકો તેને જીર્ણશેઠ કહેવા લાગ્યા. તે સામુદ્રિક શાસ્ત્રના જાણકાર હતા.[૩૦૫] ભગવાનની પાદરેખાઓને અનુસરતા તે, તે ઉદ્યાનમાં ગયા, ત્યાં પ્રભુને ધ્યાનસ્થ જોઈને અત્યંત પ્રસન્ન થયા પછી તે પ્રતિદિન ભગવાનને નમસ્કાર કરવા આવતા અને આહાર વગેરેની અભ્યર્થના કરતા. નિરંતર ચાર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

માસ સુધી ચાતકની માફક ઇચ્છવા છતાં પણ તેમની ભવ્ય ભાવના પૂર્ણ ન થઇ. ચાતુર્માસ સમાપ્તિ પછી, ભગવાન ભિક્ષાને માટે નીકળ્યા અને પોતાના સંકલ્પ અનુસાર ભિક્ષાન્વેષણ કરતાં અભિનવ શ્રેષ્ઠીના દ્વારે થોભ્યા. તે નવો ધનવાન થયો હતો. મૂળ નામ તેનું 'પૂર્ણ' હતું. શેઠે બેપરવાથી દાસીને હુકમ કર્યો અને તેણે એક ચમચો કુલત્થ (બાકળા) આપ્યા. ભગવાને તેનાથી ચાર માસની તપસ્યાનું પારણું કર્યું.[૩૦૬] દેવદુંદુભિ વાગી, પાંચ દિવ્ય વૃષ્ટિ થઇ પરંતુ આ બાજુ જીર્ણ શેઠ વાટ જોતાં ને જોતાં જ રહી ગયા. તેઓ ભાવનાના અત્યંત ઊંચા અને નિર્મળ શિખર ઉપર પહોંચી રહેલા હતા. કહેવાય છે કે જો તેમણે બે ઘડી દેવદુંદુભિ સાંભળી ન હોત તો તેમને કેવળજ્ઞાન થઇ જાત.

વર્ષાવાસ પૂર્ણ કરીને ભગવાન ત્યાંથી સુંસુમારપુર પધાર્યા.[૩૦૭] શક્રેન્દ્રના વજ્રથી ભયભીત થયેલા ચમરેન્દ્ર ભગવાનના ચરણારવિન્દોમાં આવ્યા અને શરણ ગ્રહણ કરી મુક્ત થયા. તેનું વિસ્તૃત વર્ણન ભગવતી સૂત્રમાં ભગવાને પોતે શ્રીમુખથી કરેલ છે.[૩૦૮] તેનું વર્ણન આગળના દશ આશ્ચર્ય પ્રકરણમાં કરી ચૂકયા છીએ.

ભગવાન ત્યાંથી ભોગપુર, નંદીગ્રામ અને મેઢિયગ્રામ પધાર્યા. ત્યાં ગોવાળોએ ઉપસર્ગ કર્યો.[૩૦૯]

* ઘોર અભિગ્રહ

મેઢિયગ્રામથી ભગવાન કૌશાંબી પધાર્યા અને પોષ વદ ૧ ના દિવસે એક ઘોર અભિગ્રહ ગ્રહણ કર્યો.

"અવિવાહિત કુલીન રાજકન્યા હોય, દાસી બનીને પીડાઇ રહેલ હોય, તેના હાથોમાં હાથકડીઓ અને પગોમાં બેડીઓ હોય, શિર મુંડાવેલ હોય, ત્રણ દિવસના ઉપવાસ હોય, બાફેલા અડદના બાકળાં સુપડાના એક ખૂણામાં લઇને ભિક્ષાનો સમય વ્યતીત થયા પછી જે પલક માર્યા વગર એકીટશે રાહ જોઇ રહેલ હોય, ઘરના ઉંબરામાં બેઠેલ હોય, એક પગ બહાર અને એક પગ અંદર હોય, આંખોમાં આંસુ હોય, એવી રાજકન્યા જો મને ભિક્ષા આપશે તો લઇશ, અન્યથા લઇશ નહિ." [૩૧૦]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આવા પ્રકારની કઠોરતમ પ્રતિજ્ઞાનો સ્વીકાર કરીને મહાવીર પ્રતિદિન ભિક્ષા માટે કૌશાંબીમાં પર્યટન કરતા. ઊંચી અટ્ટાલિકાઓથી માંડીને ગરીબોની ઝુંપડીઓ સુધી પધારતા. ભાવિક ભક્તો ભિક્ષા આપવા ઉત્સુક હતા પરંતુ ભગવાન કાંઈ પણ લીધા વિના પાછા ફરી જતા. લોકોના માનસમાં એક પ્રશ્ન ઘોળાઈ રહ્યો હતો કે તેમને શું જોઈએ છે! અમાત્યા નંદાને ત્યાંથી જ્યારે કાંઈ પણ લીધા વિના તેઓ પાછા ફર્યા ત્યારે તેનું મન ખિન્ન-ઉદાસ થઈ ગયું. પાણી વિના માછલીની જેમ તે તરફડવા લાગી. પોતાના ભાગ્યની નિંદા કરવા લાગી. પરિચારિકાઓએ કહ્યું આપ આટલા બધા કેમ ગભરાઓ છો! દેવાર્ય તો આજે જ નહિ, ચાર-ચાર માસથી કાંઈ પણ લીધા વિના આજ પ્રમાણે પાછા ફરી જાય છે. જ્યારે તેણે આ વાત સાંભળી ત્યારે તો તે વધારે ચિંતિત બની ગઈ. તેણે અમાત્ય સુગુપ્ત સમક્ષ નમ્ર નિવેદન કર્યું કે "આપ કેવા પ્રધાન મંત્રી છો કે ચાર માસ પૂરા થઈ ગયા છતાં પણ ભગવાન શ્રી મહાવીરને ભિક્ષા ઉપલબ્ધ થતી નથી. તેમનો શું અભિગ્રહ છે તેનો ય પત્તો મેળવી શકતા નથી. તમારી બુદ્ધિમત્તા અહીં કામ નહિ આવે તો પછી કયારે કામ આવશે?"

અમાત્યને પોતાની ત્રુટિનો અનુભવ થયો. તરતમાં જ આ વાતની તપાસ કરવાનું આશ્વાસન આપ્યું. પ્રસ્તુત સંવાદ વિજયા પ્રતિહારીએ સાંભળી લીધો. તેણે મહારાણી મૃગાવતીને નિવેદન કર્યું અને મૃગાવતીએ સમ્રાટ શતાનીકને.[૩૧૧] સમ્રાટ અને સુગુપ્ત નામના અમાત્યે અપરંપાર પ્રયાસો કર્યા ત્યારે રાજાએ પ્રજાને પણ નિયમ ઉપનિયમનો પરિચય કરાવીને પ્રભુનો અભિગ્રહ પરિપૂર્ણ કરવાની સૂચના આપી, પરંતુ ભગવાનનો અભિગ્રહ પૂર્ણ ન થયો. પાંચ માસ અને પચ્ચીસ દિવસ વીતી ગયા છતાં પણ તેમની મુખમુદ્રા હતી તેવી ને તેવી તેજોદીપ્ત હતી.

એક દિવસ પોતાના નિયમ અનુસાર કૌશાંબીમાં પરિભ્રમણ કરતાં, ભગવાન ધન્ના શ્રેષ્ઠીના દ્વારે પહોંચ્યા. રાજકુમારી ચંદના સૂપડામાં અડદના બાકળા લઈને ત્રણ દિવસની ભૂખી-તરસી ઘરના દરવાજાની વચ્ચે ત્યાં પિતાના આગમનની રાહ જોઈ રહી હતી. દૂરથી જ ભગવાન મહાવીરને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આવતા જોઈને તેના મનનો મોરલો નાચી ઊઠ્યો, હૃદય-કમળ ખીલી ઊઠ્યું. હાથકડીઓ અને બેડીઓ ઝણ-ઝણી ઊઠી. તે અનિમેષ– એકીટશે પ્રભુને નિહાળી રહી હતી કે ભગવાન આવ્યા અને જાણે કંઈક જોયું ને તરત જ કાંઈ પણ લીધા વિના પાછા ફર્યા. તે જોઈને તેની આંખો આંસુથી છલકાઈ ગઈ, ગળું રુંધાઈ ગયું, હૃદય ભરાઈ ગયું અને રુંધાયેલા કંઠથી જ તેણે પોકાર કર્યો–'પ્રભો! આ અભાગણીથી શું એવો અપરાધ થઈ ગયો છે કે કાંઈ પણ લીધા વિનાજ એમને એમ પાછા ફરી ગયા? આંખોમાંથી આંસુ ઊભરાતા જોઈને ભગવાન ફરી પાછા ફર્યા અને ચંદનાની આગળ કરપાત્ર ફેલાવી દીધું. ચંદનાએ ભક્તિભાવથી ગદ્‌ગદ થઈને અડદના બાકળા વ્હોરાવ્યા. ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ.[૩૧૨] આકાશમાં દેવદુંદુભિ વાગી. પાંચ દિવ્યો પ્રગટ થયાં. ચંદનાનું રૂપ સૌન્દર્ય પહેલાંથી સો ગણું ચમકી ઊઠ્યું.

ભગવાન શ્રી મહાવીર ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરી સુમંગળ, સુચ્છેતા, પાલક, પ્રભુતિ ક્ષેત્રોને પાવન કરતાં ચંપાનગરી પધાર્યા અને ચાતુર્માસિક તપથી આત્માને ભાવિત કરતાં સ્વાતિદત્ત બ્રાહ્મણની યજ્ઞશાળામાં બારમુ વર્ષાવાસ વ્યતીત કર્યું.[૩૧૩]

ભગવાનના તપઃપૂર્ણ જીવનથી પ્રભાવિત થઈને પૂર્ણભદ્ર અને મણિભદ્ર નામના બે યક્ષો સેવા કરવા માટે આવતા. તેને જોઈને સ્વાતિ-દત્તને પણ એવો દૃઢ વિશ્વાસ થઈ ગયો કે આ દેવાર્ય અવશ્યમેવ કોઈ વિશિષ્ટ જ્ઞાની છે. તેણે ભગવાન શ્રી મહાવીર સમક્ષ જિજ્ઞાસા કરી કે "આત્મા શું છે?"

પ્રભુએ સમાધાન કર્યું–"(જે 'હું' શબ્દનો વાચ્યાર્થ છે તે જ આત્મા છે)"

સ્વાતિદત્તે ફરીને જિજ્ઞાસા રજૂ કરી કે–"આત્માનું સ્વરૂપ અને લક્ષણ શું છે?"

પ્રભુએ સમાધાન કર્યું– "તે અત્યન્ત સૂક્ષ્મ અને રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ વગેરેથી રહિત છે તથા ચેતના ગુણથી યુક્ત છે."

ફરી પ્રશ્ન થયો કે 'સૂક્ષ્મ શું છે?'

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ઉત્તર મળ્યો કે "જે ઈન્દ્રિયોથી જાણ્યો–પિછાણ્યો ન જાય."

ફરી જિજ્ઞાસા પ્રસ્તુત થઈ કે "શું આત્માને શબ્દ, રૂપ, ગંધ અને પવનની માફક સૂક્ષ્મ સમજવો?"

પ્રભુએ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહ્યું : "નહિ, તે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. કાન વડે શબ્દ, નેત્ર વડે રૂપ, નાક વડે ગંધ અને સ્પર્શ વડે પવન ગ્રાહ્ય છે. પરંતુ જે ઈન્દ્રિયગ્રાહ્ય ન હોય તે સૂક્ષ્મ છે."

પ્રશ્ન–"શું જ્ઞાનનું નામ જ આત્મા છે?"

ઉત્તર–જ્ઞાન એ આત્માનો અસાધારણ ગુણ છે, જ્ઞાનનો આધાર આત્મા છે."

આવા પ્રકારના પ્રશ્નોના સમાધાનથી સ્વાતિદત્તનું મન અત્યન્ત પ્રસન્ન થયું.

——* કાનમાં ખીલા :

વર્ષાવાસ પૂર્ણ થયા બાદ ભગવાન જંભિયગ્રામ, મિંઢિયગ્રામ થઈને 'છમ્માણિ' પધાર્યા અને ગામની બહાર 'ધ્યાનમુદ્રા'માં અવસ્થિત થયા. સાંજના વખતે એક ગોવાળ બળદોને લઈને ત્યાં આવ્યો, બળદોને મહાવીરની પાસે રાખીને તે ગામમાં કામસર ગયો. બળદો ચરતાં ચરતાં આસપાસની ઝાડીમાં છુપાઈ ગયા. ગોવાળ ફરીને પાછો આવ્યો. બળદો જોવામાં આવ્યા નહિ એટલે મહાવીરને પૂછ્યું પરંતુ ભગવાન તો મૌન હતા. આથી ક્રોધિત થઈને ભગવાન મહાવીરના કાનોમાં કાંસે (વાંસ)ની તીક્ષ્ણ શલાકાઓ (સળી) નાખી દીધી અને તે શલાકાઓને કોઈ જોઈ ન જાય માટે તેનો બહારનો ભાગ કાપી નાખ્યો. ભગવાનને અત્યન્ત વેદના થઈ રહી હતી તથાપિ તેઓ શાંત અને પ્રસન્ન દેખાતા હતા. તેમના અન્તર્માનસમાં જરા જેટલો પણ ખેદ જણાતો ન હતો. તેઓ ચિંતન કરી રહેલ હતા કે ત્રિપૃષ્ઠ વાસુદેવના ભવમાં હસતાં હસતાં મેં જે શય્યાપાલકના કાનોમાં ગરમ સીસું રેડાવ્યું હતું તેનું ફળ મને પ્રાપ્ત થયેલ છે.

ત્યાંથી વિહાર કરીને ભગવાન મધ્યમપાવા પધાર્યા. ભિક્ષા માટે પરિભ્રમણ કરતાં સિદ્ધાર્થ શ્રેષ્ઠીના ઘેર પહોંચ્યા. તે વખતે સિદ્ધાર્થ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

શ્રેષ્ઠી વૈદ્યોમાં શ્રેષ્ઠ એવા ખરકની સાથે વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા. પ્રતિભા-સંપન્ન વૈદ્યે સર્વ લક્ષણ સંપન્ન મહાવીરના સુંદર અને સુડોળ તનને જોઈને કહ્યું કે "આમના શરીરમાં શલ્ય છે તેને કાઢવું તે આપણું કર્તવ્ય છે." વૈદ્ય તેમજ શ્રેષ્ઠી વિચારણા કરતા હતા તે દરમ્યાન ભગવાન ત્યાંથી નીકળી ગયા હતા અને ગામની બહાર આવીને ધ્યાનમાં સ્થિર થઈ ગયા હતા.

ખરક વૈદ્ય અને શ્રેષ્ઠી ઔષધી વગેરે સામગ્રી લઈને ભગવાનને શોધતા શોધતા ઉદ્યાનમાં ગયા. ત્યાં ભગવાન ધ્યાનસ્થ હતા. તેમના કાન-માંથી ખીલા જેવી તીક્ષ્ણ શલાકા (કાંટા) ને કાઢતાં પહેલાં ભગવાનના શરીરનું તેલથી મર્દન કર્યું અને સાણસીથી પકડીને તે શલાકાઓ બહાર કાઢી. કાનોમાંથી લોહીની ધારાઓ વહેવા લાગી. એમ કહેવાય છે કે તે અતિ ભયંકર વેદનાથી ભગવાનના મુખમાંથી એક જોરથી ચીસ નીકળી ગઈ કે જેથી આખું ઉદ્યાન અને દેવકુળ શબ્દમય બની ગયું. વૈદ્યે તરત જ સંરોહણ ઔષધિથી રક્ત બંધ કરી દીધું અને તે દવા જખ્મ ઉપર લગાડી દીધી. પ્રભુને નમન કરી, તેમની ક્ષમાયાચના કરી વૈદ્ય અને શ્રેષ્ઠી તેમના સ્થાને ચાલ્યા ગયા.[૩૧૫]

આ પ્રમાણે ભગવાનને સાધના કાળમાં અનેક રોમાંચક કષ્ટોનો સામનો કરવો પડયો, માર પડયો, તિરસ્કાર થયો, અપમાન અને પીડાઓ મોટે ભાગે પગલે પગલે પ્રભુની કઠોર પરીક્ષા કરી. તે બધા ઉપસર્ગોને ત્રણ ભાગોમાં વિભક્ત કરીએ તો જઘન્ય ઉપસર્ગોમાં કટપૂતનાનો ઉપસર્ગ મહાન હતો. મધ્યમ ઉપસર્ગોમાં સંગમનો કાળચક્ર ઉપસર્ગ વિશિષ્ટ હતો અને ઉત્કૃષ્ટ ઉપસર્ગોમાં કાનોમાંથી શલાકાઓ બહાર કાઢવી તે અત્યંત ઉત્કૃષ્ટ હતો.[૩૧૬] આશ્ચર્યની વાત એ છે કે ભગવાનનો પહેલો ઉપસર્ગ પણ કર્મારગામમાંથી એક ગોવાળથી શરૂ થયો હતો અને અંતિમ ઉપસર્ગ પણ એક ગોવાળ દ્વારા જ કરવામાં આવ્યો હતો.

मूलः—

समणे भगवं महावीरे साइरेगाइं दुवालस वासाइं निच्चं वोसट्ठकाए चियत्तदेहे जे केइ उवसग्गा उप्पज्जंति, तं जहा-दिव्वा

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वा, माणुस्सा वा, तिरिक्खजोणिया वा अणुलोमा वा पडिलोमा वा ते उप्पन्ने सम्मं सहइ खमइ तितिक्खइ अहियासेइ ॥११६॥

અર્થ : શ્રમણ ભગવાન મહાવીર દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યા પછી બાર વર્ષથી કંઈક વધારે સમય સુધી સાધના કાળમાં શરીર તરફ બીલકુલ ઉદાસીન રહ્યા. તેટલા સમય સુધી તેમણે શરીર તરફ જરા જેટલું પણ ધ્યાન ન આપ્યું. શરીરને ત્યાગી દીધું હોય તે જ રીતે રહ્યા. સાધનાકાળમાં દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યંચ સંબંધી જે અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો આવ્યા તેને નિર્ભય થઈને સમ્યક્ પ્રકારે સહન કર્યા, ક્રોધરહિત બની, કોઈની પણ અપેક્ષા રાખ્યા વિના મનને સ્થિર રાખીને સહન કર્યા.

मूलः--

तए णं समणे भगवं महावीरे अणगारे जाए इरियासमिए भासासमिए, एसणासमिए आयाणभंडमत्तनिक्खेवणासमिए उच्चारपासवणखेलसिंघाणजल्लपारिट्ठावणियासमिए मणसमिए, वइसमिए कायसमिए मणगुत्ते वयगुत्ते कायगुत्ते गुत्ते गुत्तिंदिए गुत्तबंभयारी अकोहे अमाणे अमाए अलोभे संते पसंते उवसंते परिनिव्वुडे अणासवे अममे अकिंचणे छिन्नगंथे निरुवलेवे, कंसपाई इव मुक्कतोये, संखो इव निरंजणे जीवो इव अप्पडिहयगई, गगणं पिव निरावलंबणे, वायुरिव अप्पडिबद्धे, सारयसलिलं व सुद्धहियए, पुक्खरपत्तं व निरुवलेवे, कुम्मो इव गुत्तिंदिए खग्गिविसाणं व एगजाए विहग इव विप्पमुक्के, भारुंडपक्खी इव अप्पमत्ते, कुंजरो इव सोंडीरे, वसभो इव जायथामे, सीहो इव दुद्धरिसे मंदरो इव अप्पकंपे,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सागरो इव गंभीरे, चंदो इव सोमलेसे, सूरो इव दित्ततेए जच्चकणगं व जायरूवे, वसुंधरा इव सव्वफासविसहे, सुहुय-हुयासणो इव तेयसा जलंते ॥ ११७ ॥

અર્થ : તે પછી શ્રમણ ભગવાન અણગાર થયા. ઈર્યાસમિતિ, ભાષાસમિતિ, એષણાસમિતિ, આદાનભંડમાત્રનિક્ષેપણાસમિતિ, ઉચ્ચારપાસવણખેલસિંઘાણજલ્લપારિસ્થાપનિકા સમિતિથી સમિતિવાળા હતા. મનસમિતિ, વચનસમિતિ, કાયસમિતિ, મનગુપ્તિ વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિથી ગુપ્ત હતા, ગુપ્તેન્દ્રિય, ગુપ્ત બ્રહ્મચારી, ક્રોધ, માન, માયા. અને લોભથી રહિત હતા. શાંત, પ્રશાંત અને ઉપશાંત અને બધી જાતના સંતાપથી મુકત હતા. તેઓ આશ્રવરહિત, મમતારહિત, પરિગ્રહરહિત, અકિંચન નિર્ગ્રંથ હતા. કાંસાના વાસણની જેમ નિર્લેપ હતા. જેવી રીતે શંખ ઉપર કોઈ પણ જાતના રંગની અસર થતી નથી. તેવી જ રીતે ભગવાન ઉપર રાગદ્વેષના રંગની અસર થતી ન હતી. જીવની માફક અપ્રતિહત ગતિવાળા હતા. ગગનની માફક આલંબન રહિત હતા. વાયુની માફક અપ્રતિબદ્ધ વિહારી હતા. શરદઋતુનાં પાણીની માફક તેમનું હૃદય નિર્મળ હતું. કમળપત્રની માફક નિર્લેપ હતા. કાચબાની માફક ગુપ્તેન્દ્રિય હતા. ખડગી (ગેંડા)ના મસ્તક ઉપર જેમ એક જ શીંગડું હોય છે તેવી જ રીતે ભગવાન એકાકી હતા. પક્ષીની માફક અપ્રતિબદ્ધ, ભારંડ પક્ષીની માફક અપ્રમત્ત, હાથીની માફક શૂરા, બળદની માફક પરાક્રમી, સિંહની માફક વિજેતા, સુમેરુ પર્વતની માફક અડગ, સુસ્થિર, સાગરની માફક ગંભીર, ચંદ્રની માફક સૌમ્ય, સૂર્યની માફક તેજસ્વી, સોનાની માફક કાંતિમાન, પૃથ્વીની માફક ક્ષમાશીલ અને અગ્નિની માફક જાજ્વલ્યમાન તેજસ્વી હતા.

मूल :–

एतेसिं पदाणं इमातो दुन्नि संघयणगाहाओः–
कंसे संखे जीवे, गगणे वायू य सरयसलिले य ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पुक्खरपत्ते कुम्मे, विहगे खग्गे य भारंडे ॥ १ ॥
कुंजर वसभे सीहे, णगराया चेव सागरमखोभे ।
चंदे सूरे कणगे, वसुंधरा चेव हूयवहे ॥ २ ॥

नत्थि णं तस्स भगवंतस्स कत्थइ पडिबंधो भवति । से य पडिबंधे चउव्विहे पण्णत्ते, तं जहा-दव्वओ खेत्तओ कालओ भावओ । दव्वओ णं सच्चित्ताचित्तमीसिएसु दव्वेसु । खेत्तओ णं गामे वा नगरे वा अरण्णे वा खित्ते वा खले वा घरे वा अंगणे वा णहे वा। कालओ णं समए वा आवलियाए वा आणापाणुए वा थोवे वा खणे वा लवे वा मुहुत्ते वा अहोरत्ते वा पक्खे वा मासे वा उऊ वा अयणे वा संवच्छरे वा अन्नयरे वा दीहकालसंजोगे वा । भावओ णं कोहे वा माणे वा मायाए वा लोभे वा भये वा हासे वा पेज्जे वा दोसे वा कलहे वा अब्भक्खाणे वा पेसुन्ने वा परपरिवाए वा अरतिरती वा मायामोसे वा मिच्छादंसणसल्ले वा । (ग्रं० ६००) तस्स णं भगवंतस्स नो एवं भवइ ॥ ११८ ॥

અર્થ : આ પદોની બે સંગ્રહ ગાથાઓ છે : કાંસાનું વાસણ, શંખ, જીવ, આકાશ, વાયુ, શરદઋતુનું પાણી, કમળપત્ર, કાચબો, પક્ષી, મહાવરાહ (ખડ્ગી), ભારંડપક્ષી, હસ્તી, વૃષભ, સિંહ, ગિરિરાજ સુમેરુ પર્વત, સાગર, ચંદ્ર, સૂર્ય, સુવર્ણ, પૃથ્વી અને અગ્નિ.

તે ભગવાનને ક્યાંય પણ પ્રતિબંધ ન હતો. તેઓ અપ્રતિબદ્ધ વિહારી હતા. પ્રતિબંધ ચાર પ્રકારનો હોય છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી, દ્રવ્યથી, સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર દ્રવ્યનો, ક્ષેત્રથી–ગામ, નગર અરણ્ય, ખેતર,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ખળાવાડ, ઘર, આંગણું અને આકાશનો, કાળથી સમય, આવલિકા, આનપ્રાણ, સ્તોક, ક્ષણ, લવ, મુહૂર્ત્ત અહોરાત્ર, પક્ષ, મહિના, ઋતુ, અયન, વર્ષ અથવા બીજો કોઇ પણ દીર્ઘકાળનો સંયોગ, એવા કોઇ પણ જાતના સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ, લઘુ અથવા દીર્ઘકાળનું બંધન ભગવાનને ન હતું. ભાવથી – ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ભય, હાસ્ય, રાગદ્વેષ, કલહ, અભ્યાખ્યાન, પૈશુન્ય, પર-પરિવાદ, અરતિરતિ, માયા, મૃષાવાદ, મિથ્યા દર્શન શલ્ય એવાં બધી જાતનાં પ્રતિબંધોથી ભગવાન મુક્ત હતા.

मूल :–

से णं भगवं वासावासवज्जं अट्ठ गिम्ह हेमंतिए मासे गामे एगराईए नगरे पंचराईए वासीचंदणसमाणकप्पे समतिण-मणिलेट्ठुकंचणे समदुक्खसुहे इहलोगपरलोगअपडिबद्धे जीविय-मरणे निरवकंखे संसारपारगामी कम्मसंगनिग्घायणट्ठाए अब्भुट्ठिए एवं च णं विहरइ ॥ ११९ ॥

અર્થ : ભગવાન વર્ષાવાસના સમય સિવાય ગ્રીષ્મ અને હેમન્ત ઋતુમાં આઠ માસ સુધી વિચરણ કરતા હતા. ગામમાં એક રાત અને નગરમાં પાંચ રાતથી વધારે રોકાતા ન હતા. વાંસલાથી છોલાવામાં અને ચંદનથી વિલિપ્ત થવામાં સમાન સંકલ્પવાળા, તૃણ અને મણિમાં, માટીના ઢેફાં અને સોનામાં આ બધા પ્રત્યે સમાન વૃત્તિવાળા, દુઃખ અને સુખને એકભાવથી સહન કરવાવાળા, ઇહલોક અને પરલોકના પ્રતિબંધથી રહિત, જીવન અને મરણની આકાંક્ષાથી મુક્ત થઈને સંસારને પાર કરવાવાળા, કર્મના સંગનો નાશ કરવા માટે, સમ્યક્ પ્રકારે ઉદ્યમવંત બનેલા - તત્પર થયેલા – આ રીતે વિહાર કરે છે.

વિવેચન : ઉપર જણાવેલ ચાર સૂત્રોમાં ભગવાન મહાવીરના સાધક જીવનના આંતરિક મનની સ્થિતિનું સુંદર ચિત્ર ઉપસ્થિત કરવામાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આવેલ છે. દીક્ષાગ્રહણ કરતાંની સાથેજ તેમણે વજ્રસંકલ્પ કર્યો કે ભવિષ્યમાં મને જે કાંઈ ઘોરાતિઘોર ઉપસર્ગ ઉપસ્થિત થશે, તેનો અવિચળ ધૈર્ય અને મનોબળની સાથે વિજય કરીશ. વજ્રસંકલ્પ તે જ સાધક જીવનનો વિજય સંકલ્પ છે.

હાથી, સિંહ, વૃષભ, સુમેરુ અને પૃથ્વીની ઉપમા દ્વારા તેમના અનંત પરાક્રમ અને મનોબળનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે તથા શંખ, શરદ્, સલિલ, કમળપત્ર, મહાવરાહ, વાયુ વગેરેની ઉપમાથી ભગવાનની આંતરિક પવિત્રતા, નિઃસંગતા તથા અપ્રતિબદ્ધતાનું દિગ્દર્શન થાય છે. વસ્તુતઃ તેમનું મનોબળ અને જીવનની ઊર્જ્વળતા તો અનુપમેય હતી.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર નિરંતર પરિભ્રમણ કરનારા હતા. એક સ્થાન પર દીર્ઘકાળ સુધી સ્થિર થઈને તેઓ કદી રહેતા નહિ. વર્ષાવાસમાં જીવોની રક્ષા માટે ચાર માસ સુધી એક સ્થાન પર રહેતા અને આઠ માસ સુધી વિહાર કરતા-આ રીતે આત્મસાધના કરતા હતા. ભગવાનને સાધના-કાળમાં અનેક ઉપસર્ગો આવ્યા.

પરંતુ ભગવાન ઉપસર્ગોમાં સર્વદા શાંત રહ્યા. કદી પણ તેમણે રોષ કે દ્વેષ કર્યો નહિ, વિરોધીઓ પ્રત્યે પણ તેમનાં હૃદયમાં સ્નેહનો સાગર ઉભરાતો જ રહ્યો. વર્ષામાં, ઠંડીમાં, ગરમીમાં, છાયામાં, આંધી અને તોફા-નોમાં પણ તેમનો સાધનાદીપ ઝળહળતોજ રહ્યો. દેવ, દાનવ, માનવ અને પશુઓ દ્વારા ભીષણ સંકટો આવવા છતાં પણ અદીનભાવથી અવ્યથિત મનથી અમ્લાન ચિત્તથી, મન, વચન અને કાયાને વશમાં રાખીને બધુંએ તેમણે સહન કર્યું. તે વીર સૈનાની માફક નિરંતર આગળ વધતા રહ્યા, તેમણે કદી પણ પાછા પગલાં ન કર્યા.[૩૧૭]

નિર્યુક્તિકાર આચાર્ય ભદ્રબાહુ સ્વામીનું મંતવ્ય છે કે બીજા તીર્થંકરોની અપેક્ષાએ ભગવાન મહાવીરનું તપકર્મ અધિક ઉગ્ર હતું. જેમ સમુદ્રોમાં સ્વયંભૂરમણ શ્રેષ્ઠ છે, રસોમાં ઇક્ષુરસ શ્રેષ્ઠ છે તે જ પ્રમાણે તપ ઉપધાનમાં મુનિ વર્ધમાન જયવંત શ્રેષ્ઠ છે.[૩૧૮]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભગવાને બાર વરસ અને તેર પખવાડીઆની લાંબી સમય મર્યાદામાં કેવળ ત્રણસો ઓગણપચાસ દિવસ જ આહાર ગ્રહણ કર્યો, બાકીના દિવસો નિર્જળ અને નિરાહાર રહ્યા.[૩૧૯]

સંક્ષેપમાં ભગવાનના છદ્મસ્થકાળનું તપ આ પ્રમાણે છે.[૩૨૦]

એક છમાસી તપ
એક પાંચ દિન ઓછા, છ-માસી તપ
નવ ચાતુર્માસિક
બે ત્રિમાસિક
બે સાર્ધ દ્વિમાસિક
છ દ્વિમાસિક
બે સાર્ધ માસિક
બાર માસિક
બાંતેર પાક્ષિક
એક ભદ્ર પ્રતિમા (બે દિવસ)
એક મહાભદ્ર પ્રતિમા (ચાર દિવસ)
બસો ઓગણત્રીસ છઠ
બાર અટ્ઠમ
ત્રણસો ઓગણપચાસ દિવસ પારણાંના
એક દિવસ દીક્ષાનો

આચારાંગ અનુસાર દશમ ભક્ત વગેરે તપસ્યાઓ પણ ભગવાને કરી હતી.[૩૨૧]

मूलः-

तस्स णं भगवंतस्स अणुत्तरेणं नाणेणं अणुत्तरेणं दंसणेणं अणुत्तरेणं चरित्तेणं अणुत्तरेणं आलएणं अणुत्तरेणं विहारेणं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अणुत्तरेणं वीरिएणं अणुत्तरेणं अज्जवेणं अणुत्तरेणं मद्दवेणं अणुत्तरेणं लाघवेणं अणुत्तराए खंतीए अणुत्तराए मुत्तीए अणुत्तराए गुत्तीए अणुत्तराए तुट्ठीए अणुत्तरेणं सच्चसंजमतवसुचरियसोवचइयफलपरिनिव्वाणमग्गेणं अप्पाणं भावेमाणस्स दुवालस संवच्छराइं विइक्कंताइं। तेरसमस्स संवच्छरस्स अंतरा वट्टमाणस्स जे से गिम्हाणं दोच्चे मासे चउत्थे पक्खे वइसाहसुद्धे तस्स णं वइसाहसुद्धस्स दसमीएपक्खेणं पाईणगामिणीए छायाए पोरिसीए अभिनिवट्टाए पमाणपत्ताए सुव्वएणं दिवसेणं विजएणं मुहुत्तेणं जंभियगामस्स नगरस्स बहिया उजुवालियाए नईए तीरे वियावत्तस्स चेईयस्स अदूरसामंते सामागस्स गाहावइस्स कट्ठकरणंसि सालपायवस्स अहे गोदोहियाए उक्कुडुयनिसिज्जाए आयावणाए आयावेमाणस्स छट्ठेणं भत्तेणं अपाणएणं हत्थुत्तराहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं झाणंतरियाए वट्टमाणस्स अणंते अणुत्तरे निव्वाघाए निरावरणे कसिणे पडिपुन्ने केवलवरनाणदंसणे समुप्पन्ने॥१२०॥

અર્થ : આ પ્રમાણે વિચરણ કરતાં કરતાં અનુપમ (ઉત્તમ) જ્ઞાન, અનુપમ દર્શન, અનુપમ સંયમ, અનુપમ નિર્દોષ વસતિ, અનુપમ વિહાર, અનુપમ વીર્ય, અનુપમ સરળતા, અનુપમ કોમળતા (નમ્રતા) અનુપમ અપરિગ્રહભાવ, અનુપમ ક્ષમા, અનુપમ અલોભ, અનુપમ ગુપ્તિ, અનુપમ પ્રસન્નતા, અનુપમ સત્ય, સંયમ, તપ વગેરે સદ્‌ગુણોનું 'સમ્યક્' આચરણ કરવાથી કે જેથી નિર્વાણનો માર્ગ અર્થાત સમ્યક્‌દર્શન, સમ્યક્‌જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર પુષ્ટ બને છે, તથા જે સદ્‌ગુણોથી મુક્તિનો લાભ અત્યન્ત પાસે આવે છે, તે બધા સદ્‌ગુણોથી આત્માને ભાવિત કરતાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભગવાનને બાર વરસ વ્યતીત થઈ ગયા. તેરમા વરસના મધ્યભાગ અર્થાત ગ્રીષ્મઋતુનો બીજો માસ અને ચોથો પક્ષ ચાલતો હતો, તે ચોથો પક્ષ અથવા વૈશાખ માસનો શુકલ પક્ષ તે વૈશાખ માસના શુકલ પક્ષના દસમના દિવસે જ્યારે છાયા પૂર્વ તરફ ઢળી રહેલ હતી, પાછલી પોરસી પૂરી થઈ, ત્યારે સુવ્રત નામનો દિવસ હતો, વિજય નામનું મુહૂર્ત હતું ત્યારે ભગવાન જૃંભિકા ગ્રામની બહાર ઋજુવાલિકા નદીને કિનારે એક ખંડેર જેવા જૂના પુરાણા ચૈત્યથી[૩૨૧] ન અધિક પાસે કે ન અધિક દૂર એવા શ્યામાક નામના ગૃહપતિના ખેતરમાં શાલવૃક્ષની નીચે ગોદોહિકા આસને અવસ્થિત હતા આતાપના દ્વારા તપ કરી રહેલ હતા. છઠનું તપ હતું. જે સમયે ઉત્તરા ફાલ્ગુની નક્ષત્રનો યોગ આવ્યો, ભગવાન ધ્યાનમાં મગ્ન હતા તે સમયે ભગવાનને અંતરહિત, ઉત્તમોત્તમ, વ્યાઘાત રહિત, આવરણ રહિત, સમગ્ર અને પરિપૂર્ણ એવું કેવળ જ્ઞાન કેવળ દર્શન ઉત્પન્ન થયું.

मूलः—

तए णं से भगवं अरहा जाए जिणे केवली सव्वन्नू सव्वदरिसी सदेवमणुयासुरस्स लोगस्स परियायं जाणइ पासइ, सव्वलोए सव्वजीवाणं आगइं गइं ठिइं चवणं उववायं तक्कं मणो माणसियं भुत्तं कडं पडिसेवियं अविकम्मं रहोकम्मं अरहा-अरहस्सभागी तं तं कालं मणवयणकायजोगे वट्टमाणाणं सव्वलोए सव्वजीवाणं सव्वभावे जाणमाणे पासमाणे विहरइ ॥ १२१ ॥

અર્થ: તે પછી ભગવાન અર્હત્ થયા. જિન, કેવલી, સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી થયા. હવે ભગવાન દેવ, માનવ અને અસુરસહિત લોકમાં સંપૂર્ણ પર્યાયો જાણે છે, જુએ છે, સંપૂર્ણ લોકમાં બધા જીવોનું આગમન, ગમન, સ્થિતિ, ચ્યવન, ઉપપાત, તેમનો માનસિક સંકલ્પ, ભોજન વગેરે બધી શ્રેષ્ઠ અને કનિષ્ઠ પ્રવૃત્તિઓ પછી ભલે તે (આવિકમ્મ) પ્રગટ હોય કે (રહોકમ્મ)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અપ્રગટ હોય તે બધાને ભગવાન જાણે છે. ભગવાન અર્હત થયા તેથી તેમનાથી હવે કંઈ પણ રહસ્ય છુપાયેલ રહ્યું નથી. અરહસ્યના ભાગી થયા તેમની પાસે કરોડો દેવો સેવામાં જોડાયેલ રહેવાના કારણે હવે એકાંતમાં રહેવાની સ્થિતિ ન રહી. આ પ્રમાણે અર્હત થયેલા, ભગવાન તે કાળે માનસિક, વાચિક અને કાયિક પ્રવૃત્તિયોમાં રહેતાં સમગ્ર લોકના સમસ્ત જીવોના સંપૂર્ણ ભાવોને જાણતાં દેખતાં વિચરે છે.

વિવેચન: મધ્યમ પાવાથી પ્રસ્થાન કરીને ભગવાન જંભિયગ્રામની નિકટ ઋજુવાલિકા સરિતાના ઉત્તર તટ ઉપર પહોંચ્યા. સાધનામાં બાર વરસ પૂરાં થઈ ચૂકયા હતાં. તેરમુ વરસ ચાલી રહેલ હતું.[૩૨૨] વૈશાખ માસ હતો. સુદ ૧૦ ના દિવસનો અંતિમ પહોર હતો. ભગવાન સઘન શાલવૃક્ષ નીચે ગોદોહિકા આસનથી આતાપના લઈ રહ્યા હતા. આત્મમંથન ચરમ સીમા ઉપર પહોંચી રહેલ હતું. આત્મા ઉપરથી ઘનઘાતી કર્મોનું આવરણ ખસ્યું, સાધના સફળ થઈ, કેવળજ્ઞાન-કેવળદર્શન પ્રગટ થયું. ભગવાન હવે જિન અને અરિહંત બની ગયા., સર્વજ્ઞ અને સર્વદર્શી બની ગયા.

એનો એક શાશ્વત નિયમ છે કે જે સ્થાન ઉપર કેવળજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થાય ત્યાં તીર્થંકર એક મુહૂર્ત સુધી રોકાય છે. ભગવાન પણ એક મુહૂર્ત સુધી રોકાયા.[૩૨૩]

ભગવાનને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ દેવો આવ્યાં, સમવરણની રચના કરી, પરંતુ દેવો વિરતિ યોગ્ય ન હોવાના કારણે ભગવાને એક ક્ષણમાત્ર ઉપદેશ આપ્યો. ત્યાં મનુષ્યની ઉપસ્થિતિ ન હતી તેથી કોઇએ પણ વિરતિરૂપ ધર્મ-ચારિત્રધર્મનો સ્વીકાર ન કર્યો. આ પ્રકારની ઘટના જૈનાગમોમાં એક આશ્ચર્ય રૂપમાં અંકિત કરવામાં આવી છે. કોઈ એમ કહે છે કે મનુષ્યો ત્યાં હતા પરંતુ વિરતિના પરિણામ માટે યોગ્ય કોઈ વ્યક્તિ ત્યાં ન હતી.

——— * ઇન્દ્રભૂતિ

તે દિવસોમાં મધ્યમપાવાપુરીમાં સોમિલ નામના ધનાઢય બ્રાહ્મણ પોતાને ત્યાં એક વિરાટ યજ્ઞનું આયોજન કરી રહેલ હતા. તે યજ્ઞમાં ભાગ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

લેવા માટે ભારતના જાણીતા માનીતા ઉચ્ચ કોટિના ક્રિયાકાંડી વિદ્વાનો અને આચાર્યો આવેલા હતા, તેમાં ઇંદ્રભૂતિ, અગ્નિભૂતિ અને વાયુભૂતિ એ ત્રણ વિદ્વાનો ચૌદ વિદ્યાઓમાં પારંગત હતા. પ્રત્યેકની સાથે પાંચસો–પાંચસો શિષ્યો (છાત્ર) હતા. ત્રણેય ગૌતમગોત્રીય અને મગધ જનપદના ગોવર ગ્રામના નિવાસી હતા અને એ ત્રણે ભાઈઓ હતા.

વ્યક્ત અને સુધર્મા નામના બે વિદ્વાનો કોલ્લાગ–સન્નિવેશથી આવેલ હતા. વ્યક્ત ભારદ્વાજ ગોત્રીય હતા અને સુધર્મા અગ્નિ–વૈશ્યાયન ગોત્રના. તેમની સાથે પણ પાંચસો–પાંચસો છાત્રો હતા.

તે યજ્ઞમાં મંડિત અને મૌર્યપુત્ર આ બે વિદ્વાનો મૌર્યસન્નિવેશથી આવેલ હતા. મંડિત વાસિષ્ઠ ગોત્રના અને મૌર્યપુત્ર કાશ્યપ ગોત્રના હતા. બન્નેની સાથે પણ ૩૫૦-૩૫૦ શિષ્યો હતા. આ બન્ને પણ ભાઈ હતા.

અકંપિત, અચલભ્રાતા, મેતાર્ય અને પ્રભાસ નામના ચાર અન્ય વિદ્વાનો પણ તે સભામાં હતા. જે અનુક્રમે મિથિલાના ગૌતમ ગોત્રીય, કૌશલના હારિત ગોત્રીય, તુંગિક (કૌશાંબી)ના કૌડિન્ય ગોત્રીય અને રાજગૃહના કૌડિન્ય ગોત્રીય હતા. આ બધા વિદ્વાનોના મનમાં એક એક શંકા પણ છુપાયેલ હતી.[૩૨૪] તે અગિયાર વિદ્વાનો બધા વિદ્વાનોમાં પ્રમુખ હતા.

સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી ભગવાને જોયું કે મધ્યમ પાવાપુરીનો પ્રસ્તુત પ્રસંગ અપૂર્વ લાભનું કારણ છે. ભારતના બુદ્ધિમાન–ટોચના–સર્વોપરિ વિદ્વાનો પણ અજ્ઞાન અંધકારમાં ભટકી રહ્યા છે, તેમ જ બીજાને પણ તેઓ અજ્ઞાનાંધકારમા ધકેલી રહ્યા છે તેથી જો તેઓ બોધ પ્રાપ્ત કરશે તો હજારો પ્રાણીઓને સત્ય માર્ગે ચાલવા પ્રેરિત કરશે.

ભગવાન મહાવીર જંભિય ગ્રામથી વિહાર કરીને મધ્યમ પાવાપુરીમાં પધાર્યા. દેવોએ સમવસરણની રચના કરી. વિશાળ માનવમેદની એકત્ર થઇ. સુરો અને અસુરો બધા ઉપદેશ સાંભળવા ઉપસ્થિત થયા. મહાવીરની મેઘગંભીર ગર્જના સાંભળીને બધાંના મન મયૂર નાચી ઊઠયા. જનતાની જીભ ઉપર મહાવીરની સર્વજ્ઞતાની ચર્ચા થવા લાગી. આકાશમાર્ગથી આવતા દેવોને જોઇને પંડિતોએ વિચાર્યું 'અમારા યજ્ઞથી આકર્ષાઇને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

દેવો આવી રહ્યા છે' પરંતુ જ્યારે તેમને સીધા જ આગળ નીકળી જતા જોયા અને પાસે રહેલા ભગવાન મહાવીરના સમવસરણમાં ઊતરતા જોયા ત્યારે નિરાશાની સાથે આશ્ચર્ય થયું. ઇંદ્રભૂતિને જાણ થઈ કે આજે અહીં સર્વજ્ઞ મહાવીર આવેલ છે ત્યારે તેને પોતાના પ્રકાંડ પાંડિત્ય ઉપર આંચ આવવા જેવું લાગ્યું, વિચાર્યું—જઈને જોઉં તો ખરો કે મહાવીર કેવાક જ્ઞાની છે! મારી સામે તે કેટલા વખત સુધી ટકી શકે છે! આજસુધી કોઈ પણ વિદ્વાન મને પરાજિત કરી શકેલ નથી. ભારતવર્ષના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી મારી કીર્તિ—કૌમુદી ચમકી રહેલ છે. આજે મહાવીરની સાથે પણ શાસ્ત્રાર્થ કરીને તેને પરાજિત કરું.

સર્વશાસ્ત્રપારંગત ઇંદ્રભૂતિ પોતાના પાંચસો શિષ્યોની સાથે શાસ્ત્રાર્થ માટે હાજર થયા. પ્રભુની તેજોદીપ્ત મુખમુદ્રાએ પહેલી જ ક્ષણે ઇંદ્રભૂતિને પ્રભાવિત કરી દીધા. મહાવીરે જોયાં તેમને "ગૌતમ" કહીને સંબોધ્યા તેવા જ તે થંભી ગયા. વિચાર્યું, "મારી લોક-વ્યાપી ખ્યાતિના કારણે જ તેને મારા નામની ખબર છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તેઓ મારા અંતરના સંશયોનું છેદન ન કરી આપે ત્યાં સુધી હું તેને સર્વજ્ઞ માની શકતો નથી." ગૌતમના માનસમાં સંકલ્પની જાળ ચાલી રહેલ હતી ત્યાં જ મહાવીરે કહ્યું:— "ગૌતમ! ચિરકાળથી આત્માના અસ્તિત્વ સંબંધમાં શું તમે શંકાશીલ છો?"

ઇંદ્રભૂતિ પોતાના અંતરમાં રહેલો પ્રશ્ન સાંભળીને ચકિત અને પ્રમુદિત થયા. તેમણે કહ્યું— 'હા, મને તે વિષયમાં શંકા છે કારણકે "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति, न प्रेत्य संज्ञास्ति'। વગેરે શ્રુતિવાક્ય પણ પ્રસ્તુત કથનનું સમર્થન કરે છે. ભૂતસમુદાયથીજ ચેતનાની ઉત્પત્તિ થાય છે અને તેમાં તે ફરીને તિરોહિત (લીન) થઈ જાય છે તેથી પરલોકનો અભાવ છે. ભૂતસમુદાયથી જ્યારે વિજ્ઞાનમય ચૈતન્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે ત્યારે ભૂતસમુદાય સિવાય પુરુષના અસ્તિત્વનો કઇ રીતે સંભવ છે?' મહાવીર—'ઇન્દ્રભૂતિ! તમને એ પણ ખબર છે ને કે વેદથી પુરુષના અસ્તિત્વની પણ સિદ્ધિ થાય છે!' ઇન્દ્રભૂતિ "હા, "स वै अयमात्मा ज्ञानमयः" વગેરે શ્રુતિવાક્યો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આત્માના અસ્તિત્વને પ્રમાણિત કરે છે. આવા પરસ્પરવિરોધી વિધાનોના કારણે જ આવી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે કે કયા વાકયને પ્રામાણિક માનવામાં આવે!"

મહાવીર–"ઇન્દ્રભૂતિ! જેવો તમે 'વિજ્ઞાનઘન' શ્રુતિવાકયનો અર્થ સમજો છો, વસ્તુતઃ તેવો તેનો અર્થ નથી. તમે વિજ્ઞાનઘનનો અર્થ ભૂત સમુદાયથી ઉત્પન્ન 'ચેતના પિંડ' કરો છો પરંતુ 'વિજ્ઞાનઘન' નો સાચો અર્થ વિવિધ જ્ઞાન પર્યાયોથી છે. આત્મામાં પ્રતિપળ, પ્રતિક્ષણ, નિત્ય-નવીન જ્ઞાનપર્યાયોનો આવિર્ભાવ થાય છે અને પૂર્વકાળના જ્ઞાનપર્યાયોનો વિનાશ થાય છે, જ્યારે કોઇ એક પુરુષ ઘડાને જોઇ રહેલ છે, તેનું ચિંતન અને મનન કરી રહેલ છે તે વખતે આત્મામાં ઘટ વિષયનો જ્ઞાનોપયોગ ઉત્પન્ન થાય છે. તેને અમે ઘટવિષયક જ્ઞાન પર્યાય કહીએ છીએ. જ્યારે તે જ પુરુષ ઘટ પછી પટ વિગેરે અન્ય પદાર્થોને જુએ છે ત્યારે તેને પટ વિગેરેનું જ્ઞાન થાય છે અને પૂર્વકાલીન ઘટજ્ઞાન પર્યાય નષ્ટ થઇ જાય છે. વિવિધ પદાર્થવિષયક જ્ઞાનના પર્યાયથી જ વિજ્ઞાનઘન (વિવિધ પર્યાયોનો પિંડ) કહેવાય છે જેની ઉત્પત્તિ ભૂતોના નિમિત્તથી થાય છે. અહીં ભૂત શબ્દનો અર્થ પૃથિવ્યાદિ પંચભૂત નહિ, પરંતુ પ્રમેય છે. જડ અને ચેતન વગેરે સમસ્ત જ્ઞેય પદાર્થ છે."

બધા જ્ઞેયપદાર્થો આત્મામાં પોતાના સ્વસ્વરૂપથી પ્રતિભાસિત થાય છે. જેવી રીતે ઘટ ઘટ રૂપમાં અને પટ પટ રૂપમાં. આવા જુદા જુદા પ્રતિભાસને જ જ્ઞાનપર્યાય કહે છે. જુદા જુદા જ્ઞેયોના નિમિત્તથી વિજ્ઞાન ઘન (જ્ઞાન પર્યાય) ઉત્પન્ન થાય છે અને તે કાળમાં તે પર્યાય નષ્ટ થઇ જાય છે.

" न प्रेत्य संज्ञास्ति" વાકયનો અર્થ 'પરલોક નહિ' એવો નહિ પરંતુ પૂર્વપર્યાયોની સત્તા નહિ, એવો છે. જ્યારે પુરુષમાં ઉત્તરકાળનો જ્ઞાનપર્યાય ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે પૂર્વકાળનો જ્ઞાનપર્યાય નષ્ટ થઈ જાય છે કેમ કે કોઇ પણ દ્રવ્ય કે ગુણના ઉત્તર પર્યાયના સમયે પૂર્વ પર્યાયની સત્તા રહી શકતી નથી તેથી "न प्रेत्य संज्ञास्ति" કહ્યું છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભગવાન મહાવીરના તર્કપ્રધાન વેદવાકયોના અર્થસમન્વયને સાંભળીને ગૌતમના હૃદયની ગાંઠ ખુલી ગઇ, મિથ્યાજ્ઞાનનો નસો ઊતરી ગયો. માનસિક સંદેહનું નિરાકરણ થઇ ગયું. તેઓ શ્રદ્ધાથી ગદ્‌ગદ થઈ ગયા. પ્રભુના ચરણોમાં ઝૂકી ગયા. પરમ સત્યનું દર્શન મેળવીને કૃતાર્થ થઈ ગયા. પાંચસો શિષ્યોની સાથે ભગવાન મહાવીરના શિષ્ય બની ગયા.

—— * અગ્નિભૂતિ

ઇન્દ્રભૂતિની પ્રવ્રજ્યાના સમાચાર સાંભળીને અગ્નિભૂતિ પોતાના શિષ્યોની સાથે શાસ્ત્રાર્થ માટે આવ્યા. અગ્નિભૂતિના મનમાં "पुरुष एवेदं सर्वं यद्‌भूतं यच्च भाव्यं उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति यदेजति यन्नैजति यदद्रूरे यद् अन्तिके यदन्तरस्य सर्वस्य यद् सर्वस्यास्य बाह्यतः।" ૩૨૫ "વગેરે શ્રુતિવાકયોની છાપ હતી. તેઓ પુરુષાદ્વૈતવાદી હતા; પરંતુ "पुण्यः पुण्येन, पापः पापेन कर्मणा" વગેરે વિરોધીવચનોથી પુરુષાદ્વૈતવાદમાં શંકાશીલ હતા.

ભગવાન મહાવીરે વૈદિક વાકયોના સમન્વયથી દ્વૈતની સિદ્ધિ કરી તેમના સંશયોનો ઉચ્છેદ કર્યો તેથી તેઓ પણ પ્રતિબોધ પામીને પાંચસો છાત્રમંડળી સહિત પ્રવ્રજિત થયા.

—— * વાયુભૂતિ

અગ્નિભૂતિએ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કર્યા પછી વાયુભૂતિ શાસ્ત્રાર્થ માટે ગયા. તેમના દાર્શનિક વિચારોનો ઝોંક "तज्जीव तच्छरीरवादी" નાસ્તિક મત તરફ હતો. 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो' વગેરે શ્રુતિવાકયોને તેઓ પોતાના મતના સમર્થક માનતા હતા પરંતુ બીજી બાજુ "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष ब्रह्मचर्येण नित्यं ज्योतिर्मयो हि शुद्धो यं पश्यन्ति धीरा यतयः संशतात्मानः" ૩૨૬ વગેરે ઉપનિષદ્‌ વાકયોથી દેહ સિવાય આત્માની સિદ્ધિ થતી હતી. આવા પ્રકારે દ્વિવિધ વેદવાણી વાયુભૂતિની શંકાનું કારણ હતું. ભગવાન મહાવીરે શરીરથી ભિન્ન આત્મ-તત્ત્વનું વિશ્લેષણ કરીને શંકાઓનું સમાધાન કર્યું. પાંચસો શિષ્યોની સાથે તેમણે પણ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——— * આર્યવ્યક્ત

ત્યારબાદ આર્યવ્યક્ત આવ્યા. "स्वप्नोपमं वै सकलमित्येष ब्रह्मविधिरञ्जसा विज्ञेयः વગેરે શ્રુતિવાક્યોથી તેઓ બ્રહ્મવાદ તરફ વળેલા હતા. પરંતુ 'द्यावापृथिवी' તથા 'पृथिवादेवता, आपो देवता' વગેરે વચનોથી દૃશ્ય જગતને પણ મિથ્યા માની શકતા ન હતા. આવી દ્વિવિધ વેદવાણી વાયુભૂતિને શંકાશીલ બનાવી રહી હતી. ભગવાન મહાવીરે તેમની પ્રચ્છન્ન શંકાનું વેદપદોનું સમન્વયપૂર્વક દ્વૈતની સિદ્ધિ કરી સમાધાન કર્યું. સમાધાન થતાં જ તેઓ પણ છાત્રગણ સહિત પ્રવ્રજિત થયા.

———* સુધર્મા :-

તેમની પછી સુધર્મા આવ્યા. पुरुषो वै पुरुषत्वमश्नुते पशवः पशुत्वम्[૩૨૭] વગેરે શ્રુતિવચનોથી સુધર્માની વિચારધારા जन्मान्तर सादृश्यवाद ની તરફ હતી પરંતુ શૃગાલો વૈ એષ જાયતે યઃ સપુરીષો દહ્યતે" વગેરે વાક્યોથી તેઓ જન્માન્તરના વૈસાદૃશ્યનું ખંડન કરી શકતા ન હતા. આવા વિવિધ વેદવચનોથી તેઓ શંકાગ્રસ્ત હતા. ભગવાન મહાવીરે પ્રસ્તુત વેદવાક્યોનો સુંદર સમન્વય કરી, સુધર્માની શંકાઓનું નિરાકરણ કર્યું. સમાધાન થતાં જ તેઓ પણ પ્રવ્રજિત થયા.

——— * મંડિત:-

તેમના પછી મંડિત શાસ્ત્રાર્થ માટે આવ્યા. તેઓ સાંખ્યદર્શનના સમર્થક હતા. विगुणो विभुर्न बध्यते संसरति वा, न मुच्यते मोचयति वा, न वा एष बाह्यमभ्यंतरं वा वेद" વગેરે શ્રુતિવાક્યો તેમના મંતવ્યની પુષ્ટિને માટે હતા પરંતુ તેથી વિપરીત 'न ह वै सशरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति अशरीरं वा वसन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः" [૩૨૮] આ શ્રુતિવાક્યથી તેઓ બંધ અને મોક્ષના અસ્તિત્વના સંબંધમાં પણ વિચાર કરવા લાગતા હતા અને તેથી કોઈ નિશ્ચય ઉપર પહોંચવા પામ્યા ન હતા. ભગવાને વેદવાક્યોનો સમન્વય કરી આત્માનું સંસારિત્વ સિદ્ધ કર્યું. સમાધાન થવાથી સાડા ત્રણસો છાત્રોની સાથે તેમણે પણ પ્રવ્રજ્યા લીધી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——* મૌર્યપુત્ર :–

ત્યારબાદ મૌર્યપુત્ર આવ્યા. "को जानाति मायोपमान् गीर्वाणानिन्द्रयमवरुण-कुबेरादीन्' વગેરે શ્રુતિવાક્યોથી દેવતાઓ અને સ્વર્ગલોકના અસ્તિત્વના સંબંધમાં શંકા હતી અને આ બાજુ "स एष यज्ञायुधी यजमानोऽञ्जसा स्वर्गलोकं गच्छति व अपाम सोपममृता अभूम अगमन्। ज्योतिः अविदाम देवान्, किं नूनमस्मांस्तृणवदरातिः किनु धूर्तिरमृतमर्त्यस्य" ३२९ આવા વેદવાક્યોથી સ્વર્ગ અને દેવતાઓનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થતું હતું. ભગવાન મહાવીરે દેવોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી, મૌર્યપુત્રના સંશયનું સમાધાન કર્યું. સમાધાન થતાં જ ત્રણસો પચાસ છાત્રો સાથે તેમણે આ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી.

——* અકંપિત :–

તે પછી અકંપિત આવ્યા. તેમને "न ह वै प्रेत्य नरके नारकाः सन्ति" આ શ્રુતિવાક્યથી નરક અને નારક જીવોના અસ્તિત્વ સંબંધમાં શંકા થઈ પરંતુ 'नारको वै एष जायते यः शूद्रान्नमश्नाति આ વાક્યથી નારકોનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થતું હતું. આવા દ્વિવિધ વેદવચનોથી તેઓ શંકાગ્રસ્ત હતા. ભગવાન મહાવીરે વેદવાક્યોનો સમન્વય કરીને તેમની શંકાનું સમાધાન કર્યું ત્રણસો છાત્રોની સાથે તેમણે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી.

——* અચલભ્રાતા :–

ત્યાર પછી અચલભ્રાતા આવ્યા. તેમને "पुरुष एवेदं ग्निं सर्वं यदभूतं यच्च भाव्यं उतामृतत्वस्येशानो' વગેરે શ્રુતિવાક્યોથી કેવળ પુરુષનું અસ્તિત્વ જ સિદ્ધ થાય છે, પુણ્ય-પાપનું અસ્તિત્વ નહિ, પરંતુ બીજી બાજુ पुण्यः पुण्येन, पापः पापेन कर्मणा ३३० વગેરે વચન પુણ્ય પાપના અસ્તિત્વને પણ સિદ્ધ કરે છે. આ સંબંધમાં શંકા હતી. ભગવાને પુણ્ય પાપનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શંકાનું સમાધાન કર્યું. ત્રણસો છાત્રોની સાથે તેમણે પ્રવ્રજ્યા અંગીકાર કરી.

——* મેતાર્ય :–

તેમના પછી શાસ્ત્રાર્થ માટે મેતાર્ય આવ્યા. તેનને "विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः" વગેરે વેદવાણીથી પુનર્જન્મના સંબંધમાં શંકા હતી. પરંતુ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

તે સાથે જ 'नित्यं ज्योतिर्मयः' વગેરેથી આત્માની સંસિદ્ધિ અને 'शृगालो वै एष जायते' વગેરેથી પુનર્જન્મ સિદ્ધ થતો હોવાથી તેઓ દૃઢ નિશ્ચય કરી શકતા નહિ. ભગવાને વેદવાક્યનો ખરો અર્થ સમજાવી પુનર્જન્મની સત્તા પ્રમાણિત કરી. સમાધાન થતાં જ ત્રણસો છાત્રોની સાથે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી.

——— * પ્રભાસ :—

તે પછી પ્રભાસ આવ્યા તેમને આત્માની મુક્તિના સંબંધમાં સંશય હતો અને તેમાં બળ મળ્યું 'जरामर्यं वा एतत्सर्वं यदग्निहोत्रम्।' [331] આ વાક્યથી. પરંતુ "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परमपरं च, तत्र परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [332] આ વાક્યથી આત્માની બદ્ધ અને મુક્ત બન્ને અવસ્થાઓનું પ્રતિપાદન થતું હતું. તે કારણે આત્મનિર્વાણના સંબંધમાં પ્રભાસ શંકાશીલ હતા. ભગવાન મહાવીરે તે વેદ વાક્યોનો સાચો અર્થ સમજાવ્યો. સમાધાન થતાં જ તેઓ પણ પોતાના ત્રણસો છાત્રોની સાથે પ્રવ્રજિત થઈ ગયા.

——— * તીર્થસ્થાપના :—

આ પ્રમાણે મધ્યમ પાવાપુરીના એક જ પ્રવચનમાં ૪૪૧૧ વેદવિજ્ઞ બ્રાહ્મણોએ ભગવાન મહાવીરની પાસે શ્રમણ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.

ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે અગિયાર વિદ્વાન ભગવાનના પ્રમુખ શિષ્યો થયા અને તેઓ ગણધરના મહત્ત્વપૂર્ણ પદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયા.[333]

આર્યા ચંદનબાળા, જેનું વર્ણન આ અગાઉ કરવામાં આવેલ છે, તે કૌશાંબીમાં હતી. દેવગણોને આકાશમાર્ગે જતાં જોઈને સમજી ગઈ કે ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ ગયું છે. તેના હૃદયમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરવાની અતિ ઉત્કટ ભાવના જાગૃત થઈ. દેવો તેના દીક્ષા લેવાના દૃઢ સંકલ્પને જોઈને ત્યાંથી તેને ભગવાનના સમવસરણમાં લાવ્યા. ભગવાનને વંદન કરી દીક્ષાની ભાવના અભિવ્યક્ત કરી. ભગવાને દીક્ષા આપી તેને સાધ્વીસમુદાયની પ્રમુખ બનાવી.[334]

હજારો નર—નારીઓએ ભગવાનના ત્યાગ—વૈરાગ્યથી તરબોળ પ્રવચનને સાંભળીને સંયમ—ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. જેઓ તે કંટકાકીર્ણ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પથ પર ચાલવા અસમર્થ હતા તેમણે શ્રમણોપાસક અને શ્રમણોપાસિકાનાં વ્રતો ગ્રહણ કર્યા. આ બધા સંઘમાં સમ્મિલિત થયા.

આ પ્રમાણે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે વૈશાખ શુકલા એકાદશી (વૈશાખ સુદ અગિયારસે) મધ્યમ પાવાપુરીના મહાસેન નામના ઉદ્યાનમાં શ્રમણ-શ્રમણી, શ્રાવક-શ્રાવિકા રૂપ ચતુર્વિધ સંઘ (તીર્થ) ની સંસ્થાપના કરી. તીર્થની સ્થાપના કરવાથી તીર્થંકર નામની ભાવ રૂપે સાર્થકતા થઈ.[૩૩૫]

ભગવાને 'उप्पन्नेइ वा विगमेइ वा धुवेइ वा' ની ત્રિપદીના માધ્યમથી દ્વાદશાંગીના ગૂઢ જ્ઞાનની ચાવી ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે ગણધરોને સોંપી. ગણધરોએ તે ત્રિપદીના આધારે દ્વાદશાંગીની રચના કરી. સાત ગણધરોની વાચના જુદી જુદી હતી. અકંપિત અને અચલભ્રાતાની એક તથા મેતાર્ય અને પ્રભાસ ગણધરની એક સરખી હતી. તેથી અગિયાર ગણધર હોવા છતાં ગણ નવ જ કહેવાયા.[૩૩૬]

ભગવાને ત્યાંથી પાછા ફરી રાજગૃહ તરફ વિહાર કર્યો.

* પાર્શ્વનાથ પરંપરાનું મિલન :-

ભગવાનના પ્રભાવશાળી પ્રવચનોથી પ્રભાવિત થઈને ભગવાન પાર્શ્વનાથની પરંપરાના શ્રમણોપાસક અને શ્રમણ પણ ભગવાન મહાવીર તરફ આકર્ષિત થયા. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં પાર્શ્વાપત્ય કેશીકુમાર અને ગણધર ગૌતમનો શ્રાવસ્તીમાં બોધપ્રદ અને ઐતિહાસિક સંવાદ અને પછી તેમનું પારસ્પરિક સમાધાન અને મિલન ખરેખર નિર્ગ્રંથ પરંપરામાં એક અજોડ અને નવો વળાંક હતો. કેશીકુમાર પાર્શ્વનાથના ચાતુર્યામ ધર્મના સ્થાને પંચમહાવ્રત રૂપ ધર્મનો સ્વીકાર કરે છે.[૩૩૭]

વાણિજ્ય ગ્રામમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથના અનુયાયી ગાંગેય અણગાર અને ભગવાન મહાવીરની વચ્ચે મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રશ્નોત્તર થયા. ભગવાન મહાવીરને સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી સમજી સંઘમાં સમ્મિલિત થયા.[૩૩૮] નિર્ગ્રંથ ઉદકપેઢાલપુત્રનો ગૌતમની સાથે સંવાદ થયો અને તે પણ મહાવીરના સંઘમાં સમ્મિલિત થયા.[૩૩૯]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્થવિરોએ કાલસ્યવેષિને મહાવીરના દર્શનનો પરિચય આપ્યો. પરિચય પ્રાપ્ત કરી તેઓ પણ મહાવીરના શાસનમાં આવ્યા.[૩૪૦]

ભગવાન મહાવીરની પરિષદમાં અન્યતીર્થિક સંન્યાસીઓ પણ ઉપસ્થિત રહેતા હતા. આર્ય સ્કંદક[૩૪૧] અંબડ,[A] પુદ્ગલ[B] અને શિવ[C] વગેરે પરિવ્રાજકોએ ભગવાનને અનેક પ્રશ્નો પૂછયા અને તેનું સમાધાન મળતાં ભગવાનના શિષ્ય બની ગયા.

ભગવાન મહાવીર સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ અને ઊંડા ગહન પ્રશ્નોનો પણ અનેકાન્ત દૃષ્ટિ વડે શીઘ્ર ઉકેલ લાવી આપતા હતા. સોમિલ બ્રાહ્મણ[D] તુંગિયા નગરીના શ્રમણોપાસક,[E] રાજકુમારી જયન્તી[F] માકન્દી[G] રોહ[H] પિંગલ વગેરેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આ વાતના સ્પષ્ટ સાક્ષી છે.

ભગવાનના ઉપદેશથી આઠ રાજાઓએ રાજ્યશ્રી છોડીને સંયમ અંગીકાર કર્યો હતો: (૧) વીરાંગક (૨) વીરયશ (૩) સંજય[૩૪૨] (૪) એણેયક (૫) સેય[A] (૬) શિવ[B] (૭) ઉદયન (૮) શંખ[C] કાશીવર્ધન.[૩૪૩]

મગધાધીશ સમ્રાટ શ્રેણિકના અભયકુમાર વગેરે અનેક પુત્રોએ ભગવાનની પાસે સંયમ લીધો.[૩૪૪] શ્રેણિકની સુકાલી, મહાકાલી, કૃષ્ણા વિગેરે દસ રાણિયોએ પણ પ્રવ્રજ્યા લીધી.[૩૪૫]

ધન્ના[૩૪૬] અને શાલિભદ્ર[૩૪૭] જેવા ધનકુબેરોએ પણ સંયમ માર્ગ સ્વીકાર કર્યો. આર્દ્ર કુમાર[૩૪૮] જેવા આર્યેતર જાતિના યુવકોએ અને હરિકેશી[૩૪૯] જેવા ચાંડાલ જાતીના મુમુક્ષુઓએ અને અર્જુનમાલાકાર[૩૫૦] જેવા હત્યારાઓએ પણ પોતાની વૃત્તિયોમાં ઉત્ક્રાંતિ કરીને ભગવાનના શ્રમણસંઘમાં સ્થાન મેળવ્યું હતું.

વૈશાલી ગણરાજ્યના પ્રમુખ મહારાજા ચેટક મહાવીરના મુખ્ય શ્રાવક હતા.[૩૫૧] તેમના છએ જમાઈ[૩૫૨] ઉદાયન, દધિવાહન, શતાનીક, ચન્દ્રપ્રદ્યોત, નન્દિવર્ધન, તથા શ્રેણિક અને નવ મલ્લી અને નવ લિચ્છવી–આ અઢારે ગણનરેશો પણ ભગવાનના પરમ ભક્ત હતા.[૩૫૩] ભગવાને સ્ત્રી–પુરુષ, બ્રાહ્મણ, શૂદ્ર, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, આર્ય-અનાર્ય વગેરે બધાને કોઈ પણ જાતના

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભેદભાવ વગર પોતાના ધર્મતીર્થમાં સ્થાન આપ્યું અને અખિલ વિશ્વના બધા મુમુક્ષુઓ માટે ધર્મસાધનાનું મંગળ દ્વાર ખોલી દીધું.

मूलः—

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे अट्ठियगामं नीसाए पढमं अंतरावासं वासावासं उवागए। चंपं च पिट्ठिचंपं च निस्साए तओ अंतरावासे वासावासं उवागए। वेसालिं नगरिं वाणियगामं च निस्साए दुवालस अंतरावासे वासावासं उवागए। रायगिहं नगरं नालंदं च बाहरियं निस्साए चोद्दस अंतरावासे वासावासं उवागए। छम्मिहिलाए दो भद्दियाए एगं आलंभियाए एगं सावत्थीए एगं पणीयभूमिए एगं पावाए मज्झिमाए हत्थिवालस्स रन्नो रज्जुगसहाए अपच्छिमं अंतरावासं वासावासं उवागए ॥ १२२ ॥

અર્થ: તે કાળે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે અસ્થિક ગામનો આશ્રય લઈને વર્ષાવાસ કર્યો. અર્થાત્ ભગવાનનો પ્રથમ વર્ષાવાસ અસ્થિક ગામમાં થયો. ચંપાનગરીમાં અને પૃષ્ઠચંપામાં ભગવાને ત્રણ ચાતુર્માસ કર્યા. વૈશાલી નગરીમાં અને વાણિયા ગ્રામમાં ભગવાન બાર વખત ચાતુર્માસ કરવા માટે આવ્યા હતા. રાજગૃહમાં અને તેની બહાર નાલંદાપાડામાં ભગવાન ચૌદ વખત ચાતુર્માસ કરવા માટે આવ્યા હતા. મિથિલાનગરીમાં ભગવાન છ વાર ચાતુર્માસ કરવા માટે આવ્યા હતા. ભદ્દિયાનગરીમાં બે વાર, શ્રાવસ્તીમાં એકવાર, પ્રણીતભૂમિ અર્થાત વજ્રભૂમિ નામક અનાર્ય દેશમાં એકવાર ભગવાન વર્ષાવાસ કરવા માટે પધાર્યા હતા અને અંતિમ ચાતુર્માસ કરવા માટે ભગવાન મધ્યમ પાવા[૩૪૫] ના રાજા હસ્તિપાલની રજ્જુક સભામાં પધાર્યા.

—— * **ચાતુર્માસ સૂચી:-**

શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે ૩૦ વર્ષની આયુમાં સર્વવિરતિરૂપ શ્રમણ ધર્મની દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને ૭૨ વર્ષની આયુમાં ભૌતિક દેહનો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ત્યાગ કરીને અનન્ત અવ્યાબાધ અક્ષય સુખમય મોક્ષગતિ પ્રાપ્ત કરી. આ ૪૨ વર્ષની અવધિમાં ભગવાને જ્યાં-જ્યાં અને જેટલા-જેટલા પોતાના ચાતુર્માસ વ્યતીત કર્યા તેમની સૂચી આ પ્રમાણે છે:

૧.	અસ્થિકગ્રામ	(પ્રથમ)	૧
૨.	ચંપાનગરી		૩
૩.	વૈશાલી-વાણિયા ગ્રામ		૧૨
૪.	રાજગૃહી-નાલંદાપાડા		૧૪
૫.	મિથિલાનગરી		૬
૬.	ભદ્દિયાનગરી		૨
૭.	આલંભિકા		૧
૮.	શ્રાવસ્તી નગરી		૧
૯.	વજ્રભૂમિ	(અનાર્ય)	૧
૧૦.	પાવાપુરી	(અન્તિમ)	૧

આમાંથી ૧૨ ચાતુર્માસ છદ્મસ્થપણામાં વીતાવ્યા અને ૩૦ ચાતુર્માસ તીર્થંકરપણામાં. તીર્થંકરપણામાં પહેલું ચાતુર્માસ રાજગૃહીમાં વીતાવ્યું કે જ્યાં મેઘકુમારની દીક્ષા થઇ હતી.

—— * પરિનિર્વાણ:

मूलः—

तत्थ णं जे से पावाए मज्झिमाए हत्थिवालस्स रन्नो रज्जुगसभाए अपच्छिमं अंतरावासं वासावासं उवागए, तस्स णं अंतरावासस्स जे से वासाणं चउत्थे मासे सत्तमे पक्खे कत्तियबहुले तस्स णं कत्तियबहुलस्स पन्नरसीपक्खेणं जा सा चरिमा रयणी तं रयणिं च णं समणे भगवं महावीरे कालगए विइक्कंते समुज्जाए छिन्नजाइजरामरणबंधणे सिद्धे बुद्धे मुत्ते

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अंतगडे परिनिव्वुडे सव्वदुक्खपहीणे चंदे नामं से दोच्चे संवच्छरे पीतिवद्धणे मासे नन्दीवद्धणे पक्खे सुव्वयग्गी नामं से दिवसे उवसमि त्ति पवुच्चइ देवाणंदा नामं सा रयणी निरइ त्ति पवुच्चइ अच्चे लवे मुहुत्ते पाणू थोवे सिद्धे नागे करणे सव्वट्ठसिद्धे मुहुत्ते साइणा नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं कालगए विइक्कंते जाव सव्वदुक्खप्पहीणे ॥ ३२३ ॥

અર્થ : ભગવાન છેલ્લું ચોમાસું કરવા માટે મધ્યમપાવા નગરીના રાજા હસ્તિપાલની રજજુક સભામાં રહ્યા હતા. ચાતુર્માસનો ચોથો માસ અને વર્ષાઋતુનો સાતમો પક્ષ (પખવાડિયું) ચાલી રહ્યો હતો અર્થાત કારતક (આસો) કૃષ્ણ પક્ષ (વદ) અમાસનો દિવસ હતો. અંતિમ રાત્રિનો સમય હતો. તે રાત્રિમાં શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા. સંસારને ત્યાગી ચાલ્યા ગયા. જન્મગ્રહણની પરંપરાનો ઉચ્છેદ કરી ચાલ્યા ગયા. તેમના જન્મ જરા અને મરણનાં બધાં બંધનો નષ્ટ થઈ ગયાં. ભગવાન સિદ્ધ થયા, બુદ્ધ થયા, મુક્ત થયા, બધાં દુઃખોનો અંત કરી પરિનિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જે સમયે કાળ ધર્મને પ્રાપ્ત થયા તે વખતે ચન્દ્ર નામનો બીજો સંવત્સર ચાલી રહેલ હતો, પ્રીતિવર્ધન નામનો માસ હતો. નંદિવર્ધન નામનું પખવાડિયું હતું. અગ્નિવેશ (અગ્નિવેશ્મ) નામનો દિવસ હતો કે જેનું બીજું નામ 'ઉપસમ' પણ કહેવામાં આવે છે. દેવાનંદા નામની રાત્રિ હતી કે જેનું બીજું નામ 'નિરઇ' કહેવામાં આવે છે. તે રાત્રિએ અર્ચ નામનો લવ હતો, મુહૂર્ત નામનો પ્રાણ હતો, સિદ્ધ નામનો સ્તોક હતો. નાગ નામનું કરણ હતું, સર્વાર્થસિદ્ધ નામનું મુહૂર્ત હતું અને બરાબર સ્વાતિ નક્ષત્રનો યોગ આવેલ હતો. આવા સમયમાં ભગવાન કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા, સંસાર છોડીને ચાલ્યા ગયા. તેમનાં સંપૂર્ણ દુઃખ નષ્ટ થઈ ગયાં.[૩૫૫]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूल :–

जं रयणिं च णं समणे भगवं महावीरे कालगए जाव सव्वदुक्खप्पहीणे सा णं रयणी बहूहिं देवेहि य देवीहि य ओवयमाणेहि य उप्पयमाणेहि य उज्जोविया यावि होत्था ॥१२४॥

जं रयणिं च णं समणे भगवं महावीरे कालगए जाव सव्वदुक्खप्पहीणे सा णं रयणी बहूहिं देवेहिं य देवीहि य ओवयमाणेहि य उप्पयमाणेहि य उप्पिंजलगमाणभूया कहकहगभूया या वि होत्था ॥ १२५ ॥

અર્થ : જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા યાવત્ તેમનાં સંપૂર્ણ દુઃખો પૂર્ણપણે નષ્ટ થઈ ગયાં તે રાત્રે ઘણાએ દેવદેવીઓ નીચે આવી રહેલ હતા અને ઉપર જઈ રહ્યા હતા, જેથી તે રાત્રિ ખૂબ જ ઉદ્યોત–પ્રકાશમય બની ગઇ હતી ॥૧૨૪॥ જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાળધર્મને પામ્યા યાવત્ તેમનાં સંપૂર્ણ દુઃખો પૂર્ણપણે નષ્ટ થઈ ગયાં, તે રાત્રે ઘણાં દેવ–દેવીઓ આવ–જા કરી રહ્યાં હતા, જેથી અત્યન્ત કોલાહલ અને શબ્દ થઈ રહેલ હતા.

मूलः–

जं रयणिं च णं समणे भगवं महावीरे कालगए जाव सव्वदुक्खप्पहीणे तं रयणिं च णं जेट्ठस्स गोयमस्स इंदभूइस्स अणगारस्स अंतेवासिस्स नायए पेज्जबंधणे वोच्छिन्ने अणंते अणुत्तरे जाव केवलवरनाणदंसणे समुप्पन्ने ॥ १२६ ॥

અર્થ : જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા યાવત્ તેમનાં સંપૂર્ણ દુઃખો નષ્ટ થઈ ગયાં, તે રાત્રે તેમના પટ્ટધર શિષ્ય ગૌતમ ગોત્રીય ઇન્દ્રભૂતિ અણગારનું ભગવાન મહાવીર સાથે જે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પ્રેમબંધન હતું તે વિચ્છિન્ન થઈ ગયું અને ઇન્દ્રભૂતિ અણગારને અંતરહિત ઉત્તમોત્તમ યાવત કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું.

વિવેચન : ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધરોમાં પ્રમુખ હતા. તેઓ પ્રકાંડ પંડિત, ચૌદ પૂર્વના જ્ઞાતા ચતુર્જ્ઞાની સર્વાક્ષર સન્નિપાતી,તેજોલબ્ધિના ધારક અને ઘોર તપસ્વી હતા.[૩૫૬] આગમ સાહિત્યનો અધિકાંશ ભાગ ગૌતમની જ જિજ્ઞાસાનું સમાધાન છે. તેને જ જ્ઞાન-ગંગાના મૂળ ઉદ્‌ગમસ્રોત કહી શકાય છે.

ભગવાન મહાવીર પ્રત્યે ગૌતમનો અત્યધિક અનુરાગ હતો. એક વખત તેઓ પોતાનાથી લઘુ-શ્રમણોને કેવળજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થતી જોઈને ચિંતિત થઈ ગયા, કે હજી સુધી મને કેવળજ્ઞાન કેમ ન થયું?" તેથી ભગવાને કેવળજ્ઞાનની અનુપલબ્ધિનું કારણ બતાવતાં કહ્યું – 'ગૌતમ! ચિરકાળથી તું મારા સ્નેહમાં બંધાયેલો છે, ચિરકાળથી તું મારી પ્રશંસા કરી રહેલ છો, મારું અનુસરણ કરનારો રહ્યો છે. અનેક દેવ અને મનુષ્યભવમાં આપણે સાથે સાથે રહેલા છીએ અને અહીંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને પણ બન્ને એક જ સ્થાને પહોંચીશું."[૩૫૭]

પ્રભુનું સમાધાન મેળવીને ગૌતમ અત્યધિક આહ્લાદિત થયા. પરિનિર્વાણ પહેલાં ભગવાને ગૌતમને પાસેના ગામમાં દેવશર્મા બ્રાહ્મણને પ્રતિબોધ આપવા માટે મોકલી દીધા હતા. પાછા વળીને તેઓ મહાવીરના ચરણોમાં પહોંચવા માગતા હતા પરંતુ સંધ્યા થઈ જવાથી ત્યાં રોકાઈ ગયા. રાત્રે ભગવાનના નિર્વાણના સમાચાર સાંભળી ગૌતમ ભાવવિહ્વળ થઈને વિચારોના સાગરમાં ડૂબકીઓ લગાવવા લાગ્યા. "હે પ્રભો! નિર્વાણના દિવસે કયા કારણથી આપે મને દૂર મોકલ્યો? હે પ્રભો! આટલા વખત સુધી હું આપની સેવા કરતો રહ્યો, અંતસમયમાં મને દર્શનથી કેમ વંચિત રાખ્યો?" ..... કેટલીક ક્ષણ સુધી આવા પ્રકારના ભાવપ્રવાહમાં વહ્યા બાદ વિચારોનો પ્રવાહ બદલાઈ ગયો. 'અરે હું આ શું વિચારી રહ્યો છું! ભગવાન વીતરાગ હતા. તેઓ રાગ અને દ્વેષથી મુક્ત હતા. હું તેમના ઉપર મોહ રાખી રહેલ હતો પરંતુ તેઓ મોહમુક્ત હતા' આવા પ્રકારના વિચાર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આવતાં જ શુકલ ધ્યાન ધ્યાવતાં ઘાતિકર્મોને નષ્ટ કરવા લાગ્યા, અનુરાગની કડીને તોડી નાખી અને તે જ રાત્રિના અંતમાં કેવળજ્ઞાન–કેવળદર્શનના ધારક બની ગયા.

કારતક અમાવાસ્યાની પ્રત્યૂષકાલ રાત્રિમાં ભગવાન મહાવીરનું પરિનિર્વાણ થયું અને અંતિમ રાત્રિમાં ગૌતમ સ્વામીએ ચાર કર્મોનો ક્ષય કરીને કેવળ જ્ઞાન, કેવળદર્શન પ્રાપ્ત કરી લીધું. તે કારણથી કારતક સુદ ૧ "ગૌતમ પ્રતિપદા" (પડવો)ના નામથી પ્રખ્યાત છે. આ દિવસે અરૂણોદયના પ્રારંભથી જ નૂતન વર્ષનો આરંભ થાય છે. ૩૫૮

તે પછી બાર વર્ષ સુધી કેવળજ્ઞાની ગૌતમ ભવ્ય પ્રાણીઓને પ્રતિબોધ દેતાં વિચરે છે. ગૌતમને કેવળજ્ઞાન થતાં સમગ્ર સંઘના સંચાલનનું નાયકત્વ આર્ય સુધર્મા ઉપર આવ્યું. અગિયાર ગણધરોમાંથી અગ્નિભૂતિ વગેરે નવ ગણધર તો ભગવાનની સામેજ નિર્વાણને પ્રાપ્ત કરી ચૂકેલ હતા તેથી સુધર્માએ જ ગણનું નેતૃત્વ કર્યું. ગૌતમ મોક્ષ ધામે પધાર્યા પછી આર્ય સુધર્માને કેવળજ્ઞાન થયું અને આઠ વરસ સુધી કેવળી અવસ્થામાં રહ્યાં. સુધર્માને કેવળજ્ઞાન થતાં આર્ય જંબુ સ્વામીએ સંઘનું સંચાલન કર્યું. ૩૫૯

मूलः–

जं रयणिं च णं समणे जाव सव्वदुक्खप्पहीणे तं रयणिं च णं नव मल्लई नव लिच्छई कासीकोसलगा अट्ठारस वि गणरायाणो अमावसाए पाराभोयं पोसहोववासं पट्ठवइंसु, गते से भावुज्जोए दव्वुज्जोयं करिस्सामो ॥ १२७ ॥

અર્થ : જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા યાવત્ તેમનાં સંપૂર્ણ દુઃખ નષ્ટ થઈ ગયા તે રાત્રે કાશીદેશના મલ્લવીવંશીય નવ ગણરાજા અને કૌશલ દેશના લિચ્છવી વંશીય બીજા નવ ગણરાજા આ રીતે અઢાર ગણરાજા અમાવસ્યાના દિવસે આઠ પહોરનો પૌષધોપવાસ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કરીને ત્યાં રહેલા હતા, તેઓએ એવો વિચાર કર્યો કે ભાવ ઉદ્યોત–અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી પ્રકાશ ચાલ્યો ગયો છે તેથી અમે દ્રવ્ય ઉદ્યોત કરીશું.

વિવેચન: આસો–કારતક કૃષ્ણા અમાવસ્યાની રાત્રિમાં ભગવાન મહાવીર મોક્ષે પધાર્યા. તે રાત્રિ દેવોના આવાગમનથી પ્રકાશિત થઈ ગઈ. અઢાર ગણરાજાઓએ તે સમયે પૌષધોપવાસ કર્યો હતો. તેઓએ જોયું કે જ્ઞાનરૂપી દિવ્ય પ્રકાશ ચાલ્યો ગયો છે, સમસ્ત સંસાર અંધકારથી છવાઈ ગયેલ છે તે કારણે દેવોએ દ્રવ્યોદ્યોત કરેલ છે. હવે આપણે ભગવાન મહાવીરના જ્ઞાનના પ્રતીકના રૂપમાં પ્રતિવર્ષ આ દિવસે દીપ જલાવીને પ્રકાશ કરીશું તે દિવસે પ્રકાશ કરવાથી દીપાવલી વર્ષનો પ્રારંભ થયો.[૩૬૦]

ભગવાનના નિર્વાણના દુઃખદ વૃત્તાંત સાંભળીને ભગવાનના મોટા-ભાઈ મહારાજા નંદિવર્ધન શોક-વિહ્વળ થઈ ગયા. તેમના નેત્રોમાંથી આંસુઓની વેગવંતી ધારા પ્રવાહિત થવા લાગી. મન ખિન્ન થઈ ગયું. બહેન સુદર્શનાએ તેમને પોતાને ત્યાં બોલાવ્યા અને સાંત્વન આપ્યું ત્યારથી ભાઇબીજના રૂપમાં તે પર્વ સ્મરણ કરવામાં આવે છે.[૩૬૧]

—— * ભસ્મગ્રહ : શક્રની પ્રાર્થના :–

મૂલ:–

जं रयणिं च णं समणे जाव सव्वदुक्खप्पहीणे तं रयणिं च णं खुद्दाए भासरासी महग्गहे दोवाससहस्सट्ठिई समणस्स भगवओ महावीरस्स जम्मनक्खत्तं संकंते ॥ १२८ ॥

અર્થ : જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા યાવત તેમનાં સંપૂર્ણ દુઃખ નષ્ટ થઈ ગયા તે રાત્રે ભગવાન મહાવીરના જન્મ-નક્ષત્ર ઉપર ક્ષુદ્ર ક્રૂર સ્વભાવનો બે હજાર વરસ સુધી રહેનારો ભસ્મરાશિ નામનો મહાગ્રહ આવ્યો હતો.

મૂલ:–

जप्पभिइं च णं से खुद्दाए भासरासी महग्गहे दो वाससहस्सट्ठिई समणस्स भगवओ महावीरस्स जम्मनक्खत्तं संकंते

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तप्पभिइं च णं समणाणं निग्गंथाणं निग्गंथीण य नो उदिए उदिए पूयासक्कारे पवत्तति ॥ १२९ ॥

અર્થ : જ્યારથી ક્રૂર સ્વભાવનો બે હજાર વરસ સુધી રહેનારો ભસ્મરાશિ નામનો મહાગ્રહ ભગવાન મહાવીરના જન્મનક્ષત્ર ઉપર આવ્યો ત્યારથી શ્રમણ નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓનાં સત્કાર અને સન્માનમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી નથી.

વિવેચન: કહેવાય છે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પરિનિર્વાણનો સમય નિકટ સમજી શક્રેન્દ્ર આવ્યા અને હાથ જોડીને નિવેદન કર્યું – હે નાથ! આપના ગર્ભ, જન્મ, દીક્ષા અને કેવળજ્ઞાનના સમયે હસ્તોત્તારા (ઉત્તરા ફાલ્ગુની) નક્ષત્ર હતું અને આ વખતે તેમાં ભસ્મગ્રહ સંક્રાન્ત થનાર છે. તે ગ્રહ બે હજાર વરસ સુધી આપના શ્રમણ–શ્રમણીઓની અભિવૃદ્ધિ ઓછી કરતો રહેશે. તેથી કૃપા કરીને ભસ્મ–ગ્રહ જ્યાં સુધી આપના જન્મ–નક્ષત્ર ઉપર સંક્રમણ કરે ત્યાં સુધી આપશ્રી રાહ જુઓ. કેમકે તે આપની હયાતિમાં સંક્રમણ કરી જશે તો આપના પ્રબળ પ્રભાવથી સ્વતઃ નિષ્ફળ થઈ જશે તેથી એક ક્ષણ સુધી આપની જીવન ઘડી લંબાવો જેથી આ દુષ્ટ ગ્રહનું ઉપશમન થઈ જાય.[૩૬૨]

ઇન્દ્રની પ્રાર્થના પર ભગવાને કહ્યું – "હે ઇન્દ્ર! તમે એ તો જાણો છો કે આયુષ્યમાં એક ક્ષણભર પણ વધારવાની કે ઘટાડવાની શક્તિ કોઈનામાં નથી, છતાં પણ તમે શાસન–પ્રેમમાં મુગ્ધ થઈને આ જાતની ન બની શકે તેવી વાત કરી રહ્યા છો! આગામી દુષમ–કાળના પ્રભાવથી તીર્થને હાની પહોંચનારી છે તેમાં ભાવિ અનુસાર આ ભસ્મગ્રહ પણ તેનું ફળ દેખાડશે.[૩૬૩]

मूल:–

जया णं से खुड्डाए जाव जम्मनक्खत्ताओ वीतिक्कंते भविस्सइ तया णं समणाणं निग्गंथाणं निग्गंथीण य उदिए उदिए पूयासक्कारे पवत्तिस्सति ॥ १३० ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : જ્યારે તે ક્ષુદ્ર, ક્રૂર સ્વભાવવાળો ભસ્મરાશિ ગ્રહ ભગવાનના જન્મ-નક્ષત્રથી ખસી જશે ત્યારે શ્રમણ નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથી-ઓના સત્કાર-સન્માન દિન-પ્રતિદિન અભિવૃદ્ધિને પ્રાપ્ત થશે.

मूलः-

जं रयणिं च णं समणे भगवं महावीरे कालगए जाव सव्वदुक्खप्पहीणे तं रयणिं च णं कुंथू अणुद्धरी नामं समुप्पन्ना, जा ठिया अचलमाणा छउमत्थाणं निग्गंथाणं निग्गंथीण य नो चक्खुफासं हव्वमागच्छइ, जा अठिया चलमाणा छउमत्थाणं निग्गंथाणं निग्गंथीण य चक्खुफासं हव्वमागच्छइ, जं पासित्ता बहूहिं निग्गंथेहिं निग्गंथीहि य भत्ताइं पच्चक्खायाइं ॥१३१॥

અર્થ : જે રાત્રે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા યાવત્ તેમનાં સંપૂર્ણ દુઃખો નષ્ટ થઈ ગયાં તે રાત્રે બચાવી ન શકાય એવી કુંથુ[૩૬૪] નામની સૂક્ષ્મ જીવરાશિ ઉત્પન્ન થઈ ગઈ. જો તે જીવો સ્થિર હોય, હલન ચલન કરતા ન હોય તો છદ્મસ્થ, નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને દૃષ્ટિ-ગોચર થતા નહિ. જ્યારે તે જીવો ચાલતા-ફરતા ત્યારે છદ્મસ્થ નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને દેખાતા હતા. આ પ્રમાણે જીવોની ઉત્પત્તિને જોઈને ઘણા નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓએ અનશન સ્વીકારી લીધું હતું.

मूलः-

से किमाहु भंते? अज्जप्पभिइं दुराराहए संजमे भविस्सइ।१३२

અર્થ : પ્રશ્ન-" હે ભગવન! એમ કઈ રીતે થયું? અર્થાત જીવોને દેખીને જે નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને અનશન કર્યું તે અનશન શું સૂચવે છે?" ઉત્તર-"તે અનશન એમ સૂચિત કરે છે કે-આજથી સંયમ પાલન કરવું અત્યંત કઠિન થશે."

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——— * ભગવાનની શિષ્યસંપદા

मूलः—

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स-इंदभूइपामोक्खाओ चोद्दस समणसाहस्सीओ उक्कोसिया समण-संपया होत्था ॥ १३३ ॥ समणस्स भगवओ महावीरस्स अज्ज-चंदणापामोक्खाओ छत्तीसं अज्जिायसाहस्सीओ उक्कोसिया अज्जियासंपया होत्था ॥१३४॥ समणस्स भगवओ महावीरस्स संखसयगपामोक्खाणं समणोवासगाणं एगा सयसाहस्सी अउणट्ठिं च सहस्सा उक्कोसिया समणोवासगाणं संपया होत्था ॥ १३५ ॥ समणस्स भगवओ महावीरस्स सुलसारेवई-पामोक्खाणं समणोवासियाणं तिण्णिसयसाहस्सीओ अट्ठारस य सहस्सा उक्कोसिया समणोवासियाणं संपया होत्था ॥१३६॥ समणस्स णं भगवओ महावीरस्स तिन्नि सया चोद्दसपुव्वीणं अजिणाणं जिणसंकासाणं सव्वक्खरसन्निवाईणं जिणो विव अवितहं वागरमाणाणं उक्कोसिया चोद्दसपुव्वीणं संपया होत्था ॥ १३७ ॥ समणस्स णं भगवओ महावीरस्स तेरस सया ओहिनाणीणं अतिसेसपत्ताणं उक्कोसिया (ओहिनाणीणं) संपया होत्था ॥१३८॥ समणस्स णं भगवओ महावीरस्स सत्त सया केवलनाणीणं संभिन्नवरनाणदंसणधराणं उक्कोसिया केवल-नाणिसंपया होत्था ॥१३९॥ समणस्स णं भगवओ महावीरस्स सत्त सया वेउव्वीणं अदेवाणं देविड्ढिपत्ताणं उक्कोसिया

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वेउव्विसंपया होत्था ॥१४०॥ समणस्स णं भगवओ महावीरस्स पंचसया विउलमईणं अड्ढाइज्जेसु दीवेसु दोसु य समुद्देसु सण्णीणं पंचिंदियाणं पज्जत्तगाणं जीवाणं मणोगए भावे जाणमाणाणं उक्कोसिया विउलमईसंपया होत्था॥ १४१॥ समणस्स णं भगवओ महावीरस्स चत्तारि सया वाईणं सदेवमणुयासुराए परिसाए वाए अपराजियाणं उक्कोसिया वाइसंपया होत्था ॥ १४२॥ समणस्स णं भगवओ महावीरस्स सत्त अंतेवासिसयाइं सिद्धाइं जाव सव्वदुक्खप्पहीणाइं चउद्दस अज्जियासयाइं सिद्धाइं ॥ १४३॥ समणस्स णं भगवओ महावीरस्स अट्ठ सया अणुत्तरोववाइयाणं गइकल्लाणाणं ठिइकल्लाणाणं आगमेसिभद्दाणं उक्कोसिया अणुत्तरोववाइयाणं संपया होत्था॥१४४॥

અર્થ : તે કાળે અને તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે ચૌદ હજાર શ્રમણોની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણ સંપદા હતી (૧૩૩) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની આર્ય ચંદના વગેરે છત્રીસ હજાર આર્યિકાઓની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણી સંપદા હતી (૧૩૪) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના શંખ શતક વગેરે એક લાખ ઓગણસાઠ હજાર શ્રાવકોની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણોપાસક સંપદા હતી. (૧૩૫) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની સુલસા રેવતી વગેરે ત્રણ લાખ અઢાર હજાર શ્રમણોપાસિકાઓની ઉત્કૃષ્ટ શ્રાવિકા સંપદા હતી (૧૩૬) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના જિન નહિ તથાપિ જિન સમાન, સર્વાક્ષર સન્નિપાતિ, જિનની સમાન સત્ય-તથ્યનું સ્પષ્ટીકરણ કરનારા ચૌદ પૂર્વધરોની ત્રણસો ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી. (૧૩૭) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના વિશેષ પ્રકારની લબ્ધિવાળા તેરસો અવધિજ્ઞાનીઓની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી. (૧૩૮) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના સંપૂર્ણ ઉત્તમ કેવળદર્શન અને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત એવા સાતસો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કેવળજ્ઞાનીઓની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી. (૧૩૯) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની દેવ નહિ પરંતુ દેવોની ઋદ્ધિને પ્રાપ્ત એવા સાતસો વૈક્રિય લબ્ધિવાળા શ્રમણોની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી. (૧૪૦) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની અઢી દ્વીપમાં અને બે સમુદ્રમાં રહેનારા મનવાળા પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓના મનના ભાવોને જાણનારા પાંચસો વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાની શ્રમણોની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી (૧૪૧) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની દેવ, માનવ અને અસુરોની સભાઓમાં વાદ કરતાં પરાજિત ન થાય તેવા ચારસો વાદીઓની અર્થાત્ શાસ્ત્રાર્થ કરનારી ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી (૧૪૨) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના સાતસો શિષ્ય સિદ્ધ થયા યાવત્ તેમનાં સંપૂર્ણ દુઃખો નષ્ટ થઈ ગયાં અને નિર્વાણને પામ્યા અને શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની ચૌદસો શિષ્યાઓ સિદ્ધ થઈ અને યાવત્ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થઈ. (૧૪૩) શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના ભવિષ્યની ગતિમાં કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરનારા, વર્તમાન સ્થિતિમાં કલ્યાણનો અનુભવ કરનારા, ભદ્ર પ્રાપ્ત કરનારા એવા આઠસો અનુત્તરોપપાતિક મુનિઓની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી અર્થાત્ એવા આઠસો શ્રમણ હતાં કે જે અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારા હતાં. (૧૪૪)

मूलः--

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स दुविहा अंतकडभूमी होत्था, तं जहा-जुगंतकडभूमी य परियायंतकडभूमी य। जाव तच्चाओ पुरिसजुगाओ जुगंतकडभूमी, चउवासपरियाए अंतमकासी ॥ १४५ ॥

અર્થ: શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને મોક્ષ પ્રાપ્ત કરનારા સાધકોની બે જાતની ભૂમિકા હતી. યુગાંતકૃતભૂમિકા અને પર્યાયાંતકૃતભૂમિકા. યુગાંતકૃત ભૂમિકા અર્થાત્ કે જે સાધક અનુક્રમે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે કે જેવી રીતે કે પ્રથમ ગુરુ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે અને તે પછી તેના શિષ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે અને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

તે પછી તેના પ્રશિષ્ય મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે. આ પ્રકારે જે અનુક્રમે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે તે યુગાંતકૃતભૂમિકા કહેવાય છે.

પર્યાયાંતકૃત ભૂમિકા અર્થાત્ ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયા પછી જે સાધક મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે તેની તે મોક્ષ સંબંધી પર્યાયાંતકૃત ભૂમિકા કહેવાય છે.[૩૧૭]

ભગવાનથી ત્રીજા પુરુષ સુધી યુગાંતકૃતભૂમિકા હતી. અર્થાત્ ભગવાન પ્રથમ મોક્ષે ગયા, તેમના પછી તેમના શિષ્યો મોક્ષે ગયા અને તેમના પછી તેમના પ્રશિષ્ય જંબૂસ્વામી મોક્ષે ગયા. આ પ્રમાણે યુગાંતકૃત-ભૂમિકા જંબૂસ્વામી સુધી ચાલી અને તે પછી બંધ થઇ ગઇ. ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયા પછી ચાર વર્ષ પછી તેમના શિષ્યોનો મુક્તિગમન પ્રારંભ થયો અને તે જંબૂસ્વામી સુધી ચાલતો રહ્યો.

मूलः-

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे तीसं वासाइं अगारवासमज्झे वसित्ता, साइरेगाइं दुवालसवासाइं छउमत्थपरियागं पाउणित्ता, देसूणाइं तीसं वासाइं केवलि-परियागं पाउणित्ता, बायालीसं वासाइं सामन्नपरियायं पाउ-णित्ता, बावत्तरिं वासाइं सव्वाउयं पालइत्ता, खीणे वेयणिज्जा-उयनामगोत्ते इमीसे ओसप्पिणीए दुसमसुसमाए समाए बहुवी-इक्कंताए तिहिं वासेहिं अद्धनवमेहि य मासेहिं सेसएहिं पावाए मज्झिमाए हत्थिपालगस्स रन्नो रज्जुगसभाए एगे अबीए छट्ठेणं भत्तेणं अपाणएणं साइणा नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं पच्चूस-कालसमयंसि संपलियंकनिसन्ने पणपन्नं अज्झयणाइं कल्लाण-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

फलविवागाइं पणपन्नं अज्झयणाइं पावफलविवागाइं छत्तीसं च अपुट्ठवागरणाइं वागरित्ता पधाणं नाम अज्झयणं विभावेमाणे विभावेमाणे कालगए वितिक्कंते समुज्जाए छिन्नजाइजरामरणबंधणे सिद्धे बुद्धे मुत्ते अंतकडे परिव्वुडेनि सव्वदुक्खप्पहीणे ॥ १४६ ॥

અર્થ: તે કાળે તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર ત્રીસ વરસ સુધી ગૃહવાસમાં રહીને, બાર વરસથી પણ વધુ સમય સુધી છદ્મસ્થ:શ્રમણ પર્યાયમાં રહીને, ત્યારપછી ત્રીસ વરસથી કંઇક ઓછા વખત સુધી કેવળ પર્યાય પ્રાપ્ત કરીને બોંતેર વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, વેદનીય, આયુ, નામ ગોત્ર કર્મ ક્ષીણ થયા પછી આ અવસર્પિણી કાળનો દુષમ-સુષમ નામનો ચોથો આરો ઘણો પસાર થયા પછી તે ચોથા આરાના ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ મહિના બાકી રહેતાં, મધ્યમ પાવા નગરીમાં હસ્તિપાલ રાજાની રજ્જુક સભામાં એકલાં, છઠ તપની સાથે સ્વાતિ નક્ષત્રનો યોગ થતાંજ, પ્રત્યૂષ કાળના સમયે (ચાર ઘડી રાત બાકી રહે ત્યારે) પલ્યંકાસને બેઠેલા ભગવાન કલ્યાણફળ-વિપાકના પંચાવન અધ્યયન અને પાપફળ-વિપાકના બીજા પંચાવન અધ્યયન અને અપૃષ્ટ અર્થાત્ બીજા કોઇ વડે પ્રશ્ન નહિ કરવામાં આવેલ છતાં તેનાં સમાધાન કરનારા છત્રીસ અધ્યયનોને કહેતાં કહેતાં કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા, સંસાર તજીને ચાલ્યા ગયા, ઉર્ધ્વગતિને પ્રાપ્ત થયા. તેમના જન્મ-જરા-મરણનાં બંધન વિચ્છિન્ન થઈ તેઓ સિદ્ધ થયા. બુદ્ધ થયા, મુક્ત થયા, સંપૂર્ણ કર્મોનો તેમણે નાશ કર્યો. બધી જાતના સંતાપોથી મુક્ત થયા. તેમનાં સંપૂર્ણ દુ:ખો નષ્ટ થઇ ગયાં.

मूलः-

समणस्स णं भगवओ महावीरस्स जाव सव्वदुक्खप्पहीणस्स नव वाससयाइं विइक्कंताइं, दसमस्स य वाससयस्स

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अयं असीइमे संवच्छरकाले गच्छइ। वायणंतरे पुण-अयं तेणउए संवच्छरकाले गच्छइ इति दीसइ ॥ १४७ ॥

અર્થ : જેમનાં સંપૂર્ણ દુઃખો નષ્ટ થઈ ગયાં છે એવા સિદ્ધ, બુદ્ધ યાવત્ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ થયાંને આજે નવસો વરસ વ્યતીત થઈ ગયાં છે તે ઉપરાંત આ હજારમા વરસનો એંસીમા વરસનો સમય ચાલી રહેલ છે અર્થાત ભગવાન મહાવીરને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયાને આજે નવસો એંસી (૯૮૦) વરસ પસાર થઈ ગયાં છે. બીજી વાંચનામાં કેટલાંક એમ પણ કહે છે કે નવસો વરસ ઉપરાંત હજારમા વરસના ત્રાણું (૯૩) વરસનો કાળ ચાલી રહેલ છે. એવો પાઠ દૃષ્ટિગોચર થાય છે અર્થાત તેમના મતથી ભગવાન મહાવીરનાં નિર્વાણને નવસો ત્રાણું (૯૯૩) વરસ થયાં છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભગવાન મહાવીરની પૂર્વ પરંપરા

—— * પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વનાથ

मूलः-

तेणं कालेणं तेणं समएणं पासे अरहा पुरिसादाणीए पंचविसाहे होत्था, तं जहा-विसाहाहिं चुए चइत्ता गब्भं बक्कंते १ विसाहाहिं जाए २ विसाहाहिं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए ३ विसाहाहिं अणंते अणुत्तरे निव्वाघाए निरावरणे कसिणे पडिपुन्ने केवलवरनाणदंसणे समुप्पन्ने ४ विसाहाहिं परिनिव्वुए ५ ॥ १४८ ॥

અર્થ: તે કાળે તે સમયે પુરુષાદાનીય[1] અર્હંત પાર્શ્વ પાંચ વિશાખાવાળા હતા, અર્થાત્ તેમના પાંચ કલ્યાણકોમાં વિશાખા નક્ષત્ર આવેલ હતું. જેમકે (૧) પાર્શ્વ અર્હંત વિશાખા નક્ષત્રમાં દેવલોકથી ચ્યુત થયા, ચ્યુત થઈને ગર્ભમાં આવ્યા. (૨) વિશાખા નક્ષત્રમાં જન્મ ગ્રહણ કર્યો. (૩) વિશાખા નક્ષત્રમાં મુંડિત થઈને ઘરથી બહાર નીકળ્યા અર્થાત્ તેમણે અણગારત્વ ગ્રહણ કર્યું. (૪) વિશાખા નક્ષત્રમાં તેમણે અનંત, ઉત્તમોત્તમ, વ્યઘાતરહિત, આવરણરહિત, સંપૂર્ણ પ્રતિપૂર્ણ કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું. (૫) ભગવાન પાર્શ્વ વિશાખા નક્ષત્રમાં જ નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूल :—

तेणं कालेणं तेणं समएणं पासे अरहा पुरिसादाणीए जे से गिम्हाणं पढमे मासे पढमे पक्खे चित्तबहुले तस्स णं चित्तबहुलस्स चउत्थीपक्खेणं पाणयाओ कप्पाओ वीसं सागरोवमट्ठितीयाओ अणंतरं चयं चइत्ता इहेव जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे वाणारसीए नयरीए आससेणस्स रन्नो वम्माए देवीए पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि विसाहाहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं आहारवक्कंतीए (ग्रं. ७००) भववक्कंतीए सरीरवक्कंतीए कुच्छिंसि गब्भत्ताए वक्कंते ॥ १४९ ॥

અર્થ : તે કાળે તે સમયે પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વ જ્યારે ગ્રીષ્મ ઋતુનો પ્રથમ માસ, પ્રથમ પક્ષ અર્થાત ચૈત્રમાસનો કૃષ્ણપક્ષ હતો તે ચૈત્રવદ ૪ના દિવસે વીસ સાગરોપમના આયુષ્યવાળા પ્રાણત નામના કલ્પથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને, દિવ્ય આહાર, દિવ્ય જન્મ અને દિવ્ય શરીર છૂટતાંજ શીઘ્ર ચ્યવન કરીને આ જંબૂદ્વીપના ભારતવર્ષની વારાણુસી નગરીમાં અશ્વસેન રાજાની રાણી વામાદેવીની કુક્ષિમાં જ્યારે રાત્રિનો પૂર્વ ભાગ સમાપ્ત થઇ રહ્યો હતો અને પાછલો ભાગ પ્રારંભ થઇ રહ્યો હતો, તે સંધિવેળાએ-મધ્યરાત્રિમાં વિશાખા નક્ષત્રનો યોગ થતાં જ ગર્ભરૂપમાં ઉત્પન્ન થયા.

વિવેચન : કોઇ પણ જીવ એકાએક તીર્થંકર બની જતો નથી પરંતુ તીર્થંકર બનવા પહેલાં તે જીવને લાંબા સમય સુધી સાધના કરવી પડે છે. જેવી રીતે કે ભગવાન મહાવીરના જીવને સત્તાવીશ ભવ પહેલાં સમ્યક્ત્વની ઉપલબ્ધિ થઇ હતી, તેવી જ રીતે ભગવાન પાર્શ્વનાથના જીવને દસ ભવ પહેલાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયું હતું.

(૧) મરુભૂતિ-એકવાર ભગવાન પાર્શ્વનાથનો જીવ જંબૂદ્વીપના ભરતક્ષેત્રના પોતનપુરમાં વિશ્વભૂતિ પુરોહિતનો પુત્ર મરુભૂતિ બન્યો, મોટાભાઇનું નામ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કમઠ હતું. પિતાનો સ્વર્ગવાસ થઇ જતાં કમઠ રાજપુરોહિત બન્યો.

મરુભૂતિ પ્રકૃતિથી સરળ, વિનીત અને ધર્મનિષ્ઠ હતો. કમઠ ક્રૂર, અભિમાની અને વ્યભિચારી હતો. મરુભૂતિની પત્ની વસુંધરાના રૂપ ઉપર તે મુગ્ધ થઇ ગયો. તેની અભ્યર્થનાથી વસુંધરા પણ પોતાના ધર્મથી ચ્યુત થઇ ગઇ. કમઠની પત્નીથી તેનો તેવો અસદ્ વ્યવહાર છાનો રહી શકયો નહિ, તેણે પતિને સમજાવ્યા પરંતુ તે માન્યા નહિ ત્યારે તેણે મરુભૂતિને કહ્યું. મરુભૂતિ ઘરથી બહાર નીકળી ગયા અને થોડા દિવસો પછી રૂપ પરિવર્તન કરી ફરી ત્યાં આવ્યા. પત્ની અને ભાઇનો અસદ્ વ્યવહાર પોતાની આંખે જોઇ તેણે રાજાને નિવેદન કર્યું. રાજાએ ક્રોધિત થઇને કમઠને દેશનિકાલ કરી દીધા. કમઠ તાપસ બનીને પોતનપુરની પાસેના પર્વત ઉપર ઉગ્ર તપ કરવા લાગ્યા. તપનો ચમત્કારી પ્રભાવ થયો. જનજનની જીભ ઉપર કમઠનું નામ રમવા માંડયું. મરુભૂતિએ પણ તેની પ્રશંસા સાંભળી. પોતાનાં કૃત્ય ઉપર તેને પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. મોટાભાઇ પાસે ક્ષમાયાચના કરવા માટે તે ત્યાં પહોંચ્યા, ચરણોમાં ઝૂકયા પરંતુ ક્રૂર કમઠે નમન કરતા મરુભૂતિના માથા ઉપર મોટો એવો પત્થર માર્યો કે જેની ભયંકર વેદનાથી દુઃખી થતા મરુભૂતિનો ત્યાં જ અંત થઇ ગયો.

(૨) **યૂથપતિ ગજ**-આર્ત્તધ્યાનવશ આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી મરુભૂતિનો જીવ વિંધ્યાચળની અટવિમાં હાથીઓનો સ્વામી ગજરાજ થયો. કમઠની પત્ની વરુણા ત્યાંથી કાળ કરીને યૂથપતિ ગજરાજની પ્રિયા હસ્તિની થઇ.૨

આ બાજુ રાજાએ જ્યારે કમઠ દ્વારા મરુભૂતિની હત્યાના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે રાજાને પણ સંસારની સ્વાર્થપરાયણતા અને વિષયાંધપણાથી વિરક્તિ થઇ. તેથી તેણે સંયમ ગ્રહણ કર્યો. ઉત્કૃષ્ટ સાધના કરતાં તેઓ એક દિવસ તે જ અટવીમાં ધ્યાનમુદ્રામાં ઊભા હતા ત્યારે મરુભૂતિનો જીવ કે જે હાથી બનેલ હતો, તે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. મુનિને ધ્યાનમુદ્રામાં જોઇને તેને જાતિસ્મરણજ્ઞાન થયું. પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરીને ગજરાજે મુનિ પાસે શ્રાવકધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

એકવાર વનમાં ભયંકર અગ્નિપ્રકોપ થયો. આખુંએ વન બળવા લાગ્યું ત્યારે પોતાના પ્રાણ બચાવવાને માટે હાથીએ સરોવરમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં કમઠનો જીવ કે જે કુર્કુટ જાતિનો સર્પ બનેલ હતો, તે આકાશમાં ઊડતો ત્યાં આવ્યો અને હાથીને જોઈને તેનું વેર જાગૃત થઈ ગયું. ક્રોધવશ હાથીના માથા ઉપર ડંસ માર્યો કે જેના ઝેરથી ગજરાજનું આખું શરીર વિષમય બની ગયું તો પણ હાથીએ સમભાવપૂર્વક વેદના સહન કરી સમભાવમાં જ આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

(૩) **આઠમા દેવલોકમાં:–** આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને મરુભૂતિનો જીવ આઠમા સહસ્રાર નામના દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયો.

(૪) **કિરણવેગ:** ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને મરુભૂતિનો જીવ જંબુદ્વીપના મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં વિદ્યુતગતિ વિદ્યાધર રાજાને ત્યાં કનકવતી રાણીનો પુત્ર 'કિરણવેગ' થયો. યૌવનાવસ્થામાં પોતાની પત્નીઓની સાથે આમોદ-પ્રમોદ કરી રહેલ હતા ત્યારે સંધ્યાની લાલિમા જોઈને વૈરાગ્ય જાગૃત થયો. દીક્ષા ગ્રહણ કરી મુનિ બન્યા. એક વખત પુષ્કરદ્વીપના વૈતાઢ્ય ગિરિના હિમશૈલ પર્વત ઉપર ધ્યાનારૂઢ હતા. તે વખતે કમઠનો જીવ કે જે આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને પાંચમી નરકમાં ગયો હતો અને ત્યાંથી નીકળીને ફરીને સર્પ બન્યો હતો તેણે ધ્યાનારૂઢ મુનિને જોયા ત્યારે પૂર્વ વૈર–વશ ક્રોધિત થઈને મુનિને ડંખ માર્યો. મુનિએ સમભાવથી આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

(૫) **અચ્યુત કલ્પમાં:** ત્યાંથી મુનિ બારમા અચ્યુત કલ્પ નામના દેવલોકમાં દેવ બન્યા.

(૬) **વજ્રનાભ:** બારમા દેવલોકથી ચ્યવીને જંબુદ્વીપના પશ્ચિમ મહાવિદેહમાં શુભંકરા નગરીના અધિપતિ વજ્રવીર્ય રાજાની રાણી લક્ષ્મીવતીના પુત્ર વજ્રનાભ થયા. રાજ્યશ્રીનો ઉપભોગ કરતાં, ક્ષેમંકર તીર્થંકરનો ઉપદેશ સાંભળીને પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. એક વખત સુકચ્છ વિજયના મધ્યવર્તી જ્વલંત પર્વત ઉપર કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં અવિસ્થત હતા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ત્યાં કમઠનો જીવ કે જે સર્પ હતો તે ત્યાંથી મરીને પાંચમી નરકમાં ગયો હતો. નરકમાંથી નીકળીને અનેક ભવોમાં પરિભ્રમણ કરતો તે પ્રદેશમાં કુરંગક નામનો ભીલ બન્યો. મુનિને જોઈને પૂર્વ વેર જાગૃત થયું, બાણ માર્યું, વાગવાથી મુનિ નીચે પડી ગયા તથા સમભાવથી આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

(૭) **મધ્યમ ગ્રૈવેયક:** મુનિ ત્યાંથી મધ્યમ ગ્રવેયકમાં દેવ બન્યા અને કમઠનો જીવ ભીલ, ત્યાંથી મરીને સાતમી નરકમાં ગયો.

(૮) **સુવર્ણ બાહુ ચક્રવર્તી:-** મધ્યમ ગ્રૈવેયકથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને મરુભૂતિનો જીવ જંબુદ્વીપ પૂર્વના મહાવિદેહમાં શુભંકર વિજયના પુરાણપુરમાં કુશલબાહુ રાજાની સુદર્શના રાણીના પુત્ર સુવર્ણ-બાહુ ચક્રવર્તી બન્યો. ષટ્‌ખંડના રાજ્યનો ઉપભોગ કર્યા પછી સંયમ ગ્રહણ કર્યો અને ઉગ્ર તપ સાધના કરી. તીર્થંકર નામ ગોત્ર ઉપાર્જન યોગ્ય વીસ સ્થાનકોનાં સેવન કર્યા. એક વખત નિર્જન વનમાં કાયોત્સર્ગ કરીને ઊભા હતા. કમઠનો જીવ સાતમા નરકથી નીકળીને તે જ અરણ્યમાં સિંહ બન્યો હતો. તેણે ધ્યાનસ્થ મુનિને જોયા. પૂર્વ વૈર જાગૃત થયું. મુનિ ઉપર ઝાપટ મારી. મુનિએ તે પીડાને સમભાવપૂર્વક સહન કરીને અત્યંત શુદ્ધ પરિણામોની સાથે આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

(૯) **દશમા દેવલોકમાં:** મુનિ કે જે મરુભૂતિનો જીવ હતો તે ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને દસમા દેવલોકમાં વીસ સાગરના આયુષ્યવાળો દેવ બન્યો. કમઠનો જીવ કે જે સિંહ હતો તે મરીને નરકમાં ગયો.

(૧૦) **પાર્શ્વનાથ:** મરુભૂતિનો જીવ દસમા દેવલોકમાંથી ચ્યવીને વારાણસી નગરીમાં અશ્વસેન રાજાની રાણી વામાદેવીની કુક્ષિમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથના રૂપમાં અવતરિત થયો.

* જન્મ

मूलः-

पासे णं अरहा पुरिसादाणीए तिण्णाणोवगए य वि होत्था-चइस्सामि त्ति जाणइ, चयमाणे न जाणइ, चुए मि त्ति जाणइ,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तेणं चेव अभिलावेणं सुविणदंसणविहाणेणं सव्वं जाव नियगं गिहं अणुप्पविट्ठा जाव सुहं सुहेणं तं गब्भं परिवहइ ॥१५०॥

અર્થ : પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વ ત્રણજ્ઞાનથી યુક્ત હતા. "હું અહીંથી ચ્યુત થઈશ" તે જાણતા હતા. ચ્યુત થાઉં છું તે જાણતા ન હતા અને "ચ્યુત થઈ ગયો છું" તે જાણતા હતા. અહીંથી માંડીને ભગવાન મહાવીરના પ્રકરણમાં સ્વપ્ન સંબંધનું આખુંએ વર્ણન પૂર્વવત્ સમજવું જોઈએ. યાવત્ માતા પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરે છે અને સુખપૂર્વક ગર્ભને ધારણ કરે છે.

मूलः–

तेणं कालेणं तेणं समएणं पासे अरहा पुरिसादाणीए जे से हेमंताणं दोच्चे मासे तच्चे पक्खे पोसबहुले तस्स णं पोसबहुलस्स दसमीपक्खेणं नवण्हं मासाणं बहुपडिपुन्नाणं अद्धट्ठमाण य राइंदियाणं विइक्कंताणं पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि विसाहाहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं अरोगा अरोगं पयाया, जम्मणं सव्वं पासाभिलावेण भाणियव्वं जाव तं होउ णं कुमारे पासे नामेणं ॥ १५१ ॥

અર્થ : તે કાળે તે સમયે હેમંત ઋતુનો બીજો માસ, ત્રીજો પક્ષ અર્થાત્ પોષ માસના વદ દસમના દિવસે નવ માસ અને સાડા સાત રાત્રિ–દિવસ પસાર થયા ત્યારે રાત્રિનો પૂર્વભાગ સમાપ્ત થવા આવ્યો હતો અને પાછળના ભાગનો પ્રારંભ થઈ રહ્યો હતો તે સંધિવેળામાં અર્થાત્ મધ્યરાત્રિમાં વિશાખ નક્ષત્રનો યોગ થતાં જ આરોગ્યવાળી માતાએ આરોગ્યપૂર્વક પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો.

જે રાત્રિએ પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વે જન્મ ગ્રહણ કર્યો, તે રાત્રિએ ઘણાએ દેવ અને દેવીઓ જન્મકલ્યાણક મનાવવા માટે આવ્યા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

જેથી તે રાત્રિ પ્રકાશમાન બની ગઈ અને દેવ-દેવીઓના વાર્તાલાપથી ગૂંજવા લાગી.

સ્વપ્ન તથા જન્મ સંબંધી અન્ય આખું વૃત્તાન્ત ભગવાન મહાવીરના વર્ણનમાં આવેલા વૃત્તાન્ત સમાન અહીં પણ સમજવું. વિશેષમાં ભગવાન મહાવીરને સ્થાને ભગવાન પાર્શ્વનું નામ લેવું. યાવત્ માતાપિતાએ કુમારનું નામ 'પાર્શ્વ' રાખ્યું.

વિવેચન: રાજકુમાર પાર્શ્વનાથ મોટા થાય છે. યુવાવસ્થા આવતાં તેમનું પાણિગ્રહણ કુશસ્થલના રાજા પ્રસેનજિતની પુત્રી પરમ સુન્દરી પ્રભાવતીની સાથે થયું.[૩]

——— * **નાગનો ઉદ્ધાર :-**

એક દિવસ રાજકુમાર પાર્શ્વ રાજમહેલની ગોખમાં બેઠા બેઠા નગરનું અવલોકન કરી રહેલ હતા. એવામાં તેમણે પૂજાની સામગ્રી લઈને મોટા જનસમૂહને નગરની બહાર જતાં જોયો. કુતૂહલવશ કુમારે પૂછ્યું : "શું આજે કોઈ મહોત્સવ છે કે અન્ય કોઈ વિશેષ પ્રસંગ છે કે જે કારણે આ લોકો જઈ રહેલા છે?

ઉત્તર મળ્યો "કુમારવર! નગરની બહાર એક કમઠ નામનો ઉગ્ર તપસ્વી આવેલો છે, જે પંચાગ્નિ તપ તપી રહ્યો છે. તે ઘણો ઉગ્ર તપસ્વી છે. તેની પૂજા અને અર્ચના કરવા માટે જ આ લોકો જઈ રહેલ છે."

કૌતુકવશ થઈને રાજકુમાર પાર્શ્વ પણ કમઠને જોવા માટે ચાલ્યા. આ કમઠ તેજ હતો કે જેનો સંબંધ પાર્શ્વનાથના જીવની સાથે ગત અનેક ભવોથી ચાલ્યો આવતો હતો. તે નરકમાંથી નીકળીને એક અત્યન્ત ગરીબ કુળમાં જન્મ્યો હતો. ભૂખ અને દરિદ્રતાથી વ્યાકુળ બનીને તેણે તાપસી પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી હતી. ઘણી ઉગ્ર તપસ્યા કરવાથી જનતામાં તેના તપની છાપ પડી ગઈ હતી, અને લોકો તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા હતા. રાજકુમાર પાર્શ્વનાથે જોયું કે તપસ્વી પંચાગ્નિ તપ તપી રહ્યો છે, ચારે દિશામાં અગ્નિ બળી રહેલ છે, અને મસ્તક ઉપર સૂર્ય તપી રહેલ છે, અગ્નિકુંડમાં મોટા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મોટા લાકડાં બળી રહેલ છે, તેમાં એક સર્પ પણ રહેલ છે. સર્પને જોઈને પાર્શ્વકુમારનું હૃદય કરુણાથી દ્રવી ઊઠયું. તાપસના આ વિવેકશૂન્ય ક્રિયાકાંડને જોઈને પાર્શ્વનાથે કહ્યું–"તપસ્વિન્! આ કેવું અજ્ઞાન તપ છે! પંચેન્દ્રિય જીવોને ભસ્મ કરીને તમે તમારું કલ્યાણ ચાહો છો?"

તપસ્વી–રાજકુમાર! તમે ધર્મના રહસ્યને સમજતા નથી. રાજપુત્રો હાથી, ઘોડા પર સવારી કરી ક્રીડા કરવાનું અને યુદ્ધ કરવાનું જાણે છે. ધર્મના રહસ્યને તો અમારા જેવા તપસ્વી સમજી શકે છે. તમે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ, હજી તો દૂધમલ્લા બચ્ચાં છો. શું તમે મારી ધૂણીમાં કોઈ જીવને બળતો બતાવી શકો છો ખરા?

રાજકુમાર–તપસ્વી! આ મોટા લાકડામાં સર્પ બળી રહ્યો છે.

તપસ્વી–તમારું કથન મિથ્યા છે. તે જ વખતે રાજકુમારે પોતાના સેવકને આજ્ઞા આપી, સેવકે અગ્નિકુંડમાંથી તે લાકડાંને બહાર કાઢયું અને સાવધાનીથી ચીર્યું ત્યારે તે વખતે તરફડતો સર્પ બહાર નીકળ્યો. તે મરણની છેલ્લી ઘડીની સ્થિતિમાં હતો. પાર્શ્વનાથે પોતાના અનુચરથી તેને નવકાર મંત્ર સંભળાવ્યો. તે સમાધિપૂર્વક મરીને ધરણેન્દ્ર (નાગકુમાર જાતિના દેવોનો ઈન્દ્ર) દેવ થયો. લોકો કમઠને તિરસ્કારવા અને ધિક્કારવા લાગ્યા. તાપસ પાર્શ્વકુમાર પર ઘણોજ રૂઠયો પરંતુ કરે પણ શું? અંતે અજ્ઞાન તપના કારણે કમઠ તાપસ ત્યાંથી મરીને મેઘમાળી નામનો દેવ બન્યો. ભાવી તીર્થંકરો દ્વારા ગૃહસ્થાવાસમાં આ પ્રમાણે ધર્મક્રાન્તિનું આ એક અદ્વિતીય ઉદાહરણ છે.

मूलः–

पासे णं अरहा पुरिसादाणीए दक्खे दक्खपइण्णे पडिरूवे अल्लीणे भद्दए विणीए तीसं वासाइं अगारवासमज्झे वसित्ताणं पुणरवि लोयंतिएहिं जियकप्पिएहिं देवेहिं ताहिं इट्ठाहिं जाव एवं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वयासी-जय जय नंदा जय जय भद्दा, भद्दं ते जाव जय जय सद्दं पउंजंति ॥ १५२ ॥

અર્થ: પુરુષાદાણીય અર્હંત પાર્શ્વ દક્ષ હતા, દક્ષ પ્રતિજ્ઞાવાળા હતા, ઉત્તમ રૂપવાળા, સર્વગુણોથી યુક્ત ભદ્ર અને વિનીત હતા. તેઓ ત્રીસ વર્ષ સુધી ગૃહવાસમાં રહ્યા. તે પછી પોતાની પરંપરાનું પાલન કરતાં લોકાન્તિક દેવોએ આવીને ઇષ્ટવાણી દ્વારા આ પ્રમાણે કહ્યું–"હે નંદ! (આનંદકારી) તમારો જય થાઓ, વિજય થાઓ! હે ભદ્ર! તમારો જય થાઓ, વિજય થાઓ!" યાવત આ પ્રમાણે જય-જય શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે.

——* દીક્ષા:-

मूल:–

पुव्विं पि णं पासस्स अरहओ पुरिसादाणियस्स माणुस्सगाओ गिहत्थधम्माओ अणुत्तरे आहोहियए तं चेव सव्वं जाव दायं दाइयाणं परिभाएत्ता जे से हेमंताणं दोच्चे मासे तच्चे पक्खे पोसबहुले तस्स णं पोसबहुलस्स एक्कारसीदिवसेणं पुव्वण्हकालसमयंसि विसालाए सिवियाए सदेवमणुयासुराए परिसाए तं चेव सव्वं नवरं वाणारसिं नगरिं मज्झं मज्झेणं निग्गच्छइ, निग्गच्छित्ता जेणेव आसमपए उज्जाणे जेणेव असोगवरपायवे तेणेव उवागच्छइ, तेणेव उवागच्छित्ता असोगवरपायवस्स अहे सीयं ठावेइ, ठावित्ता सीयाओ पच्चोरुहइ, सीयाओ पच्चोरुहित्ता सयमेव आभरणमल्लालंकारं ओमुयति, ओमुइत्ता सयमेव पंचमुट्ठियं लोयं करेइ, पंचमुट्ठियं लोयं करित्ता अट्ठमेणं भत्तेणं अपाणएणं विसाहाहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एगं देवदूसमायाय तिहिं पुरिससएहिं सद्धिं मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए ॥ १५३ ॥

અર્થ : પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વને માનવીય ગૃહસ્થ ધર્મની પહેલાં પણ ઉત્તમ આભોગિકજ્ઞાન (અવધિજ્ઞાન) હતું. તે બધું વર્ણન ભગવાન મહાવીરના વર્ણનની સમાન અહીં પણ સમજવું જોઈએ. અભિનિષ્ક્રમણ પહેલાં વાર્ષિક દાન દઈને હેમંતઋતુના બીજા માસ, ત્રીજા પક્ષ અર્થાત્ પોષ માસના કૃષ્ણપક્ષની અગિયારસના દિવસે, પૂર્વ ભાગના સમયે (ચડતે પહોરે) વિશાલા શિબિકામાં બેસીને દેવ, માનવ અને અસુરોના વિરાટ સમૂહની સાથે (ભગવાન મહાવીરના વર્ણનની સમાન) વારાણસી નગરીમાં મધ્યમાં થઈને નીકળે છે. નીકળીને જે બાજુ આશ્રમપદ નામનું ઉદ્યાન છે, જ્યાં અશોક નામનું ઉત્તમ વૃક્ષ છે ત્યાં જાય છે. ત્યાં જઈને શિબિકાને ઊભી રખાવે છે, શિબિકામાંથી નીચે ઊતરે છે, પોતાના જ હાથે આભૂષણ માળાઓ અને અલંકાર ઉતારે છે, અલંકાર ઉતારીને પોતાના હાથે પંચમુષ્ટિ લોચ કરે છે, લોચ કરીને પાણી વગરનો અટ્ઠમ કરવા સાથે વિશાખા નક્ષત્રનો યોગ આવતા જ, એક દેવદૂષ્ય વસ્ત્રને લઈને બીજા દિવસે ત્રણસો પુરુષોની સાથે મુંડિત થઈ ગૃહવાસથી નીકળી અણગાર અવસ્થાનો સ્વીકાર કરે છે.

मूल :–

पासे णं अरहा पुरिसादाणीए तेसीइं राइंदियाइं निच्चं वोसट्ठकाए चियत्तदेहे जे केइ उवसग्गा उप्पज्जंति, तं जहा- दिव्वा वा माणुस्सा वा, तिरिक्खजोणिया वा, अणुलोमा वा पडिलोमा वा, ते उप्पन्ने सम्मं सहइ तितिक्खइ खमइ अहियासेइ ॥ १५४ ॥

અર્થ : પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વે ત્યાસી (૮૩) દિવસો સુધી સતત શરીર તરફના લક્ષ્યનો વ્યુત્સર્ગ કરેલ હતો અર્થાત્ તેમણે શરીરનો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ખ્યાલ છોડી દીધો હતો. તે કારણે અણગાર દશામાં તેમને જે કાંઈ પણ ઉપસર્ગો આવ્યા, પછી ભલે તે દૈવિક હોય, માનવીય હોય કે પશુ-પક્ષીઓ તરફથી ઉત્પન્ન થએલ હોય, તે બધા ઉપસર્ગો તે નિર્ભયપણે, સમ્યક્ પ્રકારે સહન કરતા હતા. જરા જેટલો પણ ક્રોધ કરતા નહિ. ઉપસર્ગો તરફ તેમની સામર્થ્યયુક્ત તિતિક્ષાવૃત્તિ રહેતી અને તે શરીરને પૂર્ણ અચળ અને દૃઢ રાખીને ઉપસર્ગોને સહન કરતા હતા.

વિવેચનઃ ભગવાન પાર્શ્વનાથે પોષ વદ અગિયારસે સંયમ લઈને વારાણસીથી પ્રસ્થાન કર્યું. સંયમ સાધના અને તપ આરાધના કરતાં એક ગામની પાસે તાપસોના આશ્રમમાં પધાર્યા. કૂવાની પાસે વટવૃક્ષની નીચે તેઓ ધ્યાન લગાવીને ઊભા હતા. કમઠ તાપસ કે જે મરીને મેઘમાલી દેવ બન્યો હતો તે અવધિજ્ઞાન (વિભંગજ્ઞાન)થી ભગવાનને ધ્યાનસ્થ જોઈને ત્યાં આવ્યો. પૂર્વનું વેર યાદ કરીને સિંહ, હાથી, રીંછ, સર્પ, વીંછી વગેરે બનીને ભગવાનને જુદી જુદી રીતે કષ્ટ આપવા લાગ્યો.[૪] તો પણ ભગવાન સુમેરુની માફક સ્થિર રહ્યા, પોતાના અડગ ધ્યાનથી વિચલિત ન થયા ત્યારે તેણે પરાભવ થવાથી ગંભીર ગર્જના કરી, અપાર જળવૃષ્ટિ કરી. નાકની અણી સુધી પાણી આવી જવા છતાંય ભગવાનનું ધ્યાન સ્ખલિત ન થયું. તે વખતે અવધિજ્ઞાનથી ધરણેન્દ્રે મેઘમાલીના ઉપસર્ગને જોયા, ત્યારે ધરણેન્દ્રદેવે સાત ફણાવાળું છત્ર બનાવીને ઉપસર્ગનું નિવારણ કર્યું. ભક્તિભાવનાથી ગદ્‌ગદ થઈને તેમણે ભગવાનની સ્તુતિ કરી, ધ્યાન-મગ્ન સમદર્શી ભગવાન ન તો સ્તુતિ કરનારા ધરણેન્દ્રદેવ ઉપર તુષ્ટ થયા કે ન ઉપસર્ગ કરનારા દુષ્ટ કમઠ ઉપર રુષ્ટ થયા. તે કારણે આચાર્ય હેમચન્દ્રે પ્રભુ પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છેઃ

कमठे धरणेन्द्रे च, स्वोचितं कर्म कुर्वति।
प्रभोस्तुल्यमनोवृत्तिः, पार्श्वनाथः श्रियेऽस्तु वः॥

પરાજિત થઈ મેઘમાલી પણ ભગવાનના ચરણોમાં નમી પડ્યો. અપરાધની ક્ષમાયાચના કરવા લાગ્યો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——— * કેવળજ્ઞાન

मूलः—

तए णं से पासे भगवं अणगारे जाए इरियासमिए जाव अप्पाणं भावेमाणस्स तेसीइं राइंदियाइं विइक्कंताइं चउरासीइमस्स राइंदियस्स अंतरा वट्टमाणे जे से गिम्हाणं पढमे मासे पढमे पक्खे चित्तबहुले तस्स णं चित्तबहुलस्स चउत्थीपक्खेणं पुव्वण्हकालसमयंसि धायतिपायवस्स अहे छट्ठेणं भत्तेणं अपाणएणं विसाहाहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं झाणंतरियाए वट्टमाणस्स अणंते अणुत्तरे निव्वाघाए निरावरणे जाव-केवलवरनाणदंसणे समुप्पन्ने जाव जाणमाणे पासमाणे विहरइ ॥ १५५ ॥

અર્થ: તે પછી ભગવાન પાર્શ્વ અણુગાર થયા, યાવત ઈર્યા સમિતિથી યુક્ત થયા. આ રીતે આત્માને ભાવિત કરતાં કરતાં ત્યાસી (૮૩) રાત્રિદિવસ પસાર થઈ ગયા. ચોરાસીમો દિવસ ચાલી રહેલ હતો. ગ્રીષ્મ ઋતુનો પ્રથમ માસ, પ્રથમ પક્ષ અર્થાત ચૈત્ર માસનો કૃષ્ણ પક્ષ આવ્યો. તે ચૈત્ર માસના ચોથના દિવસે, સવારના ભાગમાં આંબળા (ધાતકી) ના વૃક્ષ નીચે પાણી વગરનો છઠ ભક્ત તપ કરીને શુકલ ધ્યાનમાં લીન હતા ત્યારે વિશાખા નક્ષત્રનો યોગ આવ્યો ત્યારે તેમને ઉત્તમોત્તમ એવું કેવળજ્ઞાન–કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું. યાવત તે સંપૂર્ણ લોકાલોકના ભાવોને જોતાં થકા વિચરવા લાગ્યા.

——— * શિષ્યસંપદા

मूलः—

पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणीयस्स अट्ठ गणा अट्ठ गणहरा होत्था, तं जहा—

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सुंभे य अज्जघोसे य, वसिट्ठे बंभयारि य ।
सोमे सिरिहरे चेव, वीरभद्दे जसे वि य ॥ १५६ ॥

અર્થ : પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વના આઠ ગણ અને આઠ ગણધર હતા. તે આ પ્રમાણે – (૧) શુંભ (૨) અજ્જઘોષ (આર્યઘોષ) (૩) વસિષ્ઠ (૪) બ્રહ્મચારી (૫) સોમ (૬) શ્રીધર (૭) વીરભદ્ર અને (૮) યશ.

मूल :–

पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणीयस्स अज्जदिण्णपामोक्खाओ सोलस समणसाहस्सीओ उक्कोसिया समणसंपया होत्था । पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणीयस्स पुप्फचूलापामोक्खाओ अट्ठत्तीसं अज्जियासाहस्सीओ उक्कोसिया अज्जियासंपया होत्था । पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणीयस्स सुनंदपामोक्खाणं समणोवासगाणं एगा सयसाहस्सी चउसट्ठिं च सहस्सा उक्कोसिया समणोवासगसंपया होत्था । पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणीयस्स सुनंदापामोक्खाणं समणोवासिगाणं तिन्नि सयसाहस्सीओ सत्तावीसं च सहस्सा उक्कोसिया समणोवासियाणं संपया होत्था । पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणीयस्स अध्दुट्ठसया चोद्दसपुव्वीणं अजिणाणं जिणसंकासाणं सव्वक्खर जाव चोद्दसपुव्वीणं संपया होत्था । पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणीयस्स चोद्दस सया ओहिनाणीणं, दस सया केवलनाणीणं, एक्कारस सया वेउव्वियाणं, अद्धट्ठमसया विउलमईणं, छस्सया वाईणं, छ सया रिउमईणं, बारस सया अणुत्तरोववाइयाणं संपया होत्था ॥ १५७ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વના સંઘમાં અજ્જદિણ્ણ (આર્યદત્ત) વગેરે સોળ હજાર સાધુઓની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણ-સંપદા હતી. પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વના સમુદાયમાં પુષ્પચૂલા વગેરે આડત્રીસ હજાર આર્યિકાઓની ઉત્કૃષ્ટ આર્યિકા સંપદા હતી.

પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વના સંઘમાં સુનન્દ વગેરે એક લાખ ચોસઠ હજાર શ્રમણોપાસકની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણોપાસક-સંપદા હતી. પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વના સમુદાયમાં સુનંદા વગેરે ત્રણ લાખ અને સત્તાવીસ હજાર શ્રમણોપાસિકાઓની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણોપાસિકા-સંપદા હતી.

પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વના સમુદાયમાં સાડા ત્રણસો જિન નહિ પરંતુ જિન જેવા સર્વાક્ષર સંયોગોના જાણનારા યાવત્ ચૌદ પૂર્વધારીઓની સંપદા હતી. પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વના સમુદાયમાં એક હજાર કેવળજ્ઞાનીઓની સંપદા હતી. અગિયારસો વૈક્રિય લબ્ધિવાળાની તથા છસો ઋજુમતિ જ્ઞાનવાળાઓની સંપદા હતી. ભગવાન પાર્શ્વનાથના એક હજાર શ્રમણો સિદ્ધ થયા હતા તથા તેમની બે હજાર આર્યિકાઓ સિદ્ધ થઈ હતી. પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વના સંઘમાં સાડા સાતસો વિપુલમતિઓની (વિપુલમતિ મનઃપર્યવ જ્ઞાનવાળાઓની) છસો વાદીઓની અને બારસો અનુત્તરોપપાતિકો અર્થાત્ અનુત્તર વિમાનમાં જનારાઓની સંપદા હતી.

मूलः—

पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणीयस्स दुविहा अंतकडभूमी होत्था, तं जहा-जुयंतकडभूमी य, परियायंतकडभूमी य। जाव चउत्थाओ पुरिसजुगाओ जुयंतकडभूमी तिवासपरियाए अंतमकासी ॥ १५८ ॥

અર્થ : પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વના સમયમાં અંતકૃતોની ભૂમિ અર્થાત્ સર્વ દુઃખોના અંત કરવાવાળાઓની ભૂમિકા બે જાતની હતી. જેમકે – એક તો યુગ – અંતકૃત ભૂમિ અને બીજી પર્યાય – અંતકૃત ભૂમિ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

યાવત્ અર્હંત પાર્શ્વથી ચતુર્થ યુગ પુરુષ સુધી યુગાંતકૃત ભૂમિ હતી. અર્થાત ચતુર્થ પુરુષ સુધી મુક્તિમાર્ગ ચાલ્યો હતો. અર્હંત પાર્શ્વના કેવળીપર્યાયને ત્રણ વર્ષ થતાં અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન થયાને ત્રણ વર્ષ પસાર થતાં કોઈ સાધકે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી અર્થાત્ મુક્તિ માર્ગનો પ્રારંભ થયો તે તેમના સમયની પર્યાયાંતકૃત ભૂમિ થઈ.

मूलः—

तेणं कालेणं तेणं समएणं पासे अरहा पुरिसादाणीए तीसं वासाइं अगारवासमज्झे वसित्ता, तेसीतिं राइंदियाइं छउमत्थपरियायं पाउणित्ता, देसूणाइं सत्तरिं वासाइं केवलि-परियायं पाउणित्ता, बहुपडिपुन्नाइं सत्तरिं वासाइं सामन्न-परियायं पाउणित्ता, एक्कं वाससयं सव्वाउयं पालित्ता खीणे वेयणिज्जाउयनामगोत्ते इमीसे ओसप्पिणीए दूसमसूसमाए समाए बहुवीइक्कंताए जे से वासाणं पढमे मासे दोच्चे पक्खे सावणसुद्धे तस्स णं सावणसुद्धस्स अट्ठमीपक्खेणं उप्पिं सम्मे-यसेलसिहरंसि अप्पचोत्तीसइमे मासिएणं भत्तेणं अपाणएणं विसाहाहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं पुव्वण्हकालसमयंसि वग्घारियपाणी कालगए जाव सव्वदुक्खप्पहीणे ॥ १५९ ॥

અર્થ : તે કાળે, તે સમયે પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વ ત્રીસ વરસ સુધી ગૃહવાસમાં રહીને ત્યાસી (૮૩) રાત્રિ દિવસ છદ્મસ્થ પર્યાયમાં રહીને કંઈક ઓછા ૭૦ વર્ષ સુધી કેવળી પર્યાયમાં રહીને એ રીતે પૂરેપૂરાં સિત્તેર વરસ સુધી શ્રમણ પર્યાયનું પાલન કરીને, કુલ સો વરસ સુધી તેમનું સંપૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવીને, વેદનીય કર્મ, આયુષ્ય, નામ અને ગોત્ર કર્મ ક્ષીણ થયાં ત્યારે દુષમ-સુષમ નામનો અવસર્પિણી કાળનો ચોથો આરો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ઘણો વ્યતીત થઈ ગયો ત્યારે વર્ષાઋતુનો પ્રથમ માસ બીજો પક્ષ અર્થાત જ્યારે શ્રાવણ માસનું અજવાળિયું (શુકલ) પખવાડિયું આવ્યું ત્યારે એટલે કે શ્રાવણ સુદ ૮ના દિવસે સમ્મેત શિખર પર્વત ઉપર પોતાના સહિત બોત્રીસ પુરુષોની સાથે (૧ પાર્શ્વનાથ અને બીજા તેત્રીસ શ્રમણ આ પ્રમાણે કુલ ૩૪) એક માસનું અનશન કરીને (એક માસના ચોવિહાર ઉપવાસ કરીને) સવારના વખતે વિશાખા નક્ષત્રનો યોગ આવ્યો ત્યારે બન્ને હાથ લાંબા કરેલ હતા એવા પ્રકારની ધ્યાનમુદ્રામાં અવસ્થિત રહીને કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા, યાવત સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થયા.

मूलः—

पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणियस्स कालगतस्स जाव सव्वदुक्खप्पहीणस्स दुवालस वाससयाइं विइक्कंताइं तेरसमस्स य वाससयस्स अयं तीसइमे संवच्छरकाले गच्छइ ॥ १६० ॥

अर्थः પુરુષાદાનીય અર્હંત પાર્શ્વને કાળધર્મ પ્રાપ્ત થયાને યાવત સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણ રીતે મુક્ત થયાને બારસો વરસ વ્યતીત થઈ ગયાં અને આ તેરસોમુ વરસ ચાલી રહેલ છે.

——* અર્હંત અરિષ્ટનેમિ

मूलः-

तेणं कालेणं तेणं समएणं अरहा अरिट्ठनेमी पंचचित्ते होत्था, तं जहा-चित्ताहिं चुए चइत्ता गब्भं वक्कंते जाव चित्ताहिं परिनिव्वुए ॥ १६१ ॥

अर्थः તે કાળે તે સમયે અર્હંત અરિષ્ટનેમિ પાંચ ચિત્રાયુક્ત હતા અર્થાત તેમના જીવનમાં પાંચ પ્રસંગો ચિત્રા નક્ષત્રમાં બન્યા હતા. જેવા કે—અર્હંત અરિષ્ટનેમિ ચિત્રા નક્ષત્રમાં સ્વર્ગથી ચ્યુત થયા, ચ્યવીને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ગર્ભમાં આવ્યા ઇત્યાદિ સંપૂર્ણ હકીકત ચિત્રા નક્ષત્રના પાઠની સાથે પૂર્વની માફક સમજવું. યાવત્ ચિત્રા નક્ષત્રમાં તેઓ પરિનિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.

—— * જન્મ

मूलः-

तेणं कालेणं तेणं समएणं अरहा अरिट्ठनेमी जे से वासाणं चउत्थे मासे सत्तमे पक्खे कत्तियबहुले तस्स णं कत्तियबहुलस्स बारसीपक्खेणं अपराजियाओ महाविमाणाओ बत्तीसं सागरोवमट्ठितीयाओ अणंतरं चयं चइत्ता इहेव जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे सोरियपुरे नगरे समुद्दविजयस्स रन्नो भारियाए सिवाए देवीए पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि जाव चित्ताहिं गब्भत्ताए वक्कंते, सव्वं तहेव सुमिणदंसणदविणसंहरणाइयं एत्थ भणियव्वं ॥ १६२ ॥

અર્થ : તે કાળે તે સમયે અર્હંત અરિષ્ટનેમિ, જ્યારે વર્ષાઋતુનો ચોથો માસ, સાતમો પક્ષ અર્થાત કારતક માસના કૃષ્ણ પક્ષનો સમય આવ્યો ત્યારે કારતક દ્વાદશી (વદ-૧૨)ના દિવસે, બત્રીસ સાગરોપમની આયુષ્ય મર્યાદાવાળા અપરાજિત નામના મહાવિમાનમાંથી ચ્યવીને આ જંબુદ્વીપમાં ભારતવર્ષના સૌરિયપુર નામના નગરમાં સમુદ્રવિજય રાજાની પત્ની શિવાદેવીની કુક્ષિમાં, રાત્રિના પૂર્વ અને અપરભાગની સંધિવેળામાં અર્થાત મધ્યરાત્રિમાં ચિત્રા નક્ષત્રનો યોગ થયો ત્યારે ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થયા. ત્યારપછીનું બધું વર્ણન ભગવાન મહાવીરના પ્રકરણમાં આવેલા સ્વપ્નદર્શન, ધનધાન્યની વૃદ્ધિ ઇત્યાદિ સમાન અહીં પણ કહેવું જોઈએ.

मूलः-

तेणं कालेणं तेणं समएणं अरहा अरिट्ठनेमी जे से वासाणं पढमे मासे दोच्चे पक्खे सावणसुद्धे तस्स णं सावण-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सुद्धस्स पंचमीपक्खेणं नवण्हं मासाणं जाव चित्ताहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं अरोगा अरोगं पयाया। जम्मणं समुद्दविजयाभिलावेणं नेतव्वं जाव तं होउ णं कुमारे अरिट्ठनेमी नामेणं ॥ १६३ ॥

અર્થ : તે કાળે તે સમયે વર્ષાઋતુનો પ્રથમ માસ, દ્વિતીય પક્ષ અર્થાત્ શ્રાવણ માસનો શુક્લ પક્ષ આવ્યો, તે સમયે શ્રાવણ સુદ ૫ ના દિવસે નવ માસ અને સાડા સાત દિવસ પૂરા થતાં યાવત્ મધ્ય રાત્રિનો ચિત્રા નક્ષત્રનો યોગ થતાં જ, આરોગ્ય યુક્ત (સ્વસ્થ) માતાએ આરોગ્યવંત અર્હંત અરિષ્ટનેમિને જન્મ આપ્યો. જન્મનું ધૃતિવૃત્ત 'પિતા સમુદ્રવિજય' આ પાઠની સાથે પૂર્વવત સમજવું જોઈએ યાવત 'આ કુમારનું નામ અરિષ્ટનેમિકુમાર થાઓ' વગેરે બધું કહી દેવું.

વિવેચન : અર્હંત અરિષ્ટનેમિ બાવીસમા તીર્થંકર હતા.[૯] તેમના પિતાનું નામ સમુદ્રવિજય અને માતાનું નામ 'શિવા' હતું[૧૦] તેમને ત્રણ ભાઈઓ હતા. તેમના નામ આ પ્રમાણે છે 'રથનેમિ'[૧૧] 'સત્યનેમિ' અને 'દૃઢનેમિ'[૧૨] તેમનું ગોત્ર ગૌતમ હતું.[૧૩] અને કુળ વૃષ્ણિ હતું.[૧૪] તેમનું શરીર શ્યામવર્ણ હતું પરંતુ મુખાકૃતિ અત્યંત મનમોહક હતી. તેઓ એક હજારને આઠ શુભ લક્ષણોના ધારક હતા.[૧૫] વજ્રઋષભનારાચ સંહનન અને સમચતુરસ્ર સંસ્થાનવાળા હતા. મત્સ્યના આકારનું તેનું ઉદર હતું. તેઓ અતુલ બળશાળી હતા. તેમનાં પરાક્રમદર્શનનો એક મધુર પ્રસંગ છે.

* પરાક્રમદર્શન

એક વખત ફરતા ફરતા અર્હંત અરિષ્ટનેમિ શ્રી કૃષ્ણની આયુધશાળામાં પહોંચ્યા. સ્નેહી સાથીઓની પ્રેરણાથી પ્રેરિત થઈને વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણના સુદર્શન ચક્રને આંગળી ઉપર રાખીને કુંભારના ચાકડાની માફક ઘુમાવ્યું. શાર્ઙ્ગધનુષ્યને કમળની નાળની માફક વાળી દીધું. કૌમુદી ગદાને સહજરૂપે ઉઠાવીને ખભા ઉપર રાખી દીધી અને પાંચજન્યશંખને એ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રીતે વગાડયો કે આખી દ્વારિકા ભયથી કંપી ઊઠી. તે ધ્વનિ સાંભળીને શ્રી કૃષ્ણનું હૃદય પણ ધડકવા લાગ્યું. શત્રુના ભયથી ભયભીત બનેલા શ્રી કૃષ્ણ આયુધશાળામાં આવ્યા. અરિષ્ટનેમિ દ્વારા શંખ વગાડયાની વાત જાણીને ચકિત થયા છતાં પણ શકિત પરીક્ષણને માટે શ્રી કૃષ્ણે અરિષ્ટ-નેમિને કહ્યું– ચાલો, વ્યાયામશાળામાં કે જ્યાં આપણા બાહુબળની પરીક્ષા કરીએ કેમકે પાંચજન્ય શંખ ફૂંકવાની શકિત મારા સિવાય અન્ય કોઈમાં નથી.

અરિષ્ટનેમિએ સ્વીકૃતિ આપી, બન્ને વ્યાયામશાળામાં પહોંચ્યા. કૃષ્ણે ભુજા લાંબી કરી અને કહ્યું : "આને તમે વાળી દો. અરિષ્ટનેમિએ તે ભુજાને એવી વાળી દીધી કે જેમ વૃક્ષની ડાળ વાળી હોય. ત્યાર પછી જ્યારે અરિષ્ટનેમિએ ભુજા લાંબી કરી ત્યારે શ્રી કૃષ્ણે પ્રબળ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તેને ન વાળી શકયા.[૧૮] આ ઘટના તેમના મહાન ધૈર્ય, શૌર્ય અને પ્રબળ પરાક્રમના ભાવને ઓપ આપી રહેલ છે.

શ્રી કૃષ્ણ અરિષ્ટનેમિના અતુલ બળને જોઈને ચકિત થઈ ગયા, સાથે સાથે તેઓ ચિંતામગ્ન પણ બની ગયા. તે જ વખતે આકાશવાણી થઈ કે અરિષ્ટનેમિ કુમારાવસ્થામાંજ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરશે.[૧૯]

——— * રાજુલની માગણી :–

શ્રીકૃષ્ણે કુમાર નેમિનાથને વિવાહના માટે પ્રેમપૂર્વક આગ્રહ કર્યો પણ તેનો સ્વીકાર થયો નહિ. તેઓ ઇચ્છતા હતા કે નેમિકુમાર વિવાહિત થઈ જાય તો તેમનું અતુલ પરાક્રમ ક્ષીણ થઈ જાય અને પછી કદી પણ તેનાથી ભય કે શંકા રહેશે નહિ. તે કારણે સત્યભામા વગેરેને શ્રીકૃષ્ણે સંકેત કર્યો. શ્રીકૃષ્ણના સંકેત અનુસાર સત્યભામા વગેરે રાણીઓએ વસંત-ઋતુમાં રેવતાચળ (ગિરનાર) ઉપર વસંતક્રીડા કરતાં હાવભાવ-કટાક્ષ વગેરે દ્વારા નેમિકુમારના હૃદયમાં વાસના જાગૃત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો પરંતુ સફળ ન થઈ ત્યારે રુકિમણી, સત્યભામા, જાંબવતી, પદ્માવતી, ગાંધારી, લક્ષ્મણા વગેરેએ સ્ત્રીના મહત્ત્વ ઉપર પ્રકાશ નાખતાં કહ્યું : "સ્ત્રી વિના માનવ અપૂર્ણ છે, સ્ત્રી અમૃત છે, નારીજ નારાયણી છે, વગેરે." પોતાની ભાભીઓનાં મોહભર્યાં વચનો સાંભળીને નેમિકુમાર મૌન રહ્યા અને તેમની અજ્ઞાનતા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ઉપર મનોમન હસવા લાગ્યા. કુમારને મૌન દેખીને 'अनिषिद्धमनुमतम्' અનુસાર બધી રાણીઓ આનંદથી નાચી ઊઠી અને સર્વત્ર સમાચાર પ્રસારિત કરી દેવામાં આવ્યા કે અરિષ્ટનેમિ વિવાહને માટે તૈયાર થઈ ગયા છે.[૨૦]

શ્રીકૃષ્ણે મહારાજા ઉગ્રસેનની રૂપવતી કન્યા રાજમતીની યાચના કરી, રાજિમતી સર્વ લક્ષણોથી સંપન્ન, વિદ્યુત સમાન પ્રભાવાળી રાજકન્યા હતી.[૨૧] રાજિમતીના પિતા ઉગ્રસેને કૃષ્ણને કહ્યું: 'કુમાર અહીં આવે તો હું તેમને મારી રાજકુંવરી આપું." શ્રીકૃષ્ણે તેની સ્વીકૃતિ આપી દીધી.

બન્ને બાજુ વિવાહની તૈયારીઓ થવા લાગી. મંગળગીતો ગવાવા લાગ્યાં. અરિષ્ટનેમિને સર્વ ઔષધિઓના જળથી સ્નાન કરાવવામાં આવ્યું. કૌતુક મંગળ કરવામાં આવ્યાં. દિવ્યવસ્ત્રો અને આભૂષણ પહેરાવવામાં આવ્યાં. વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણના મદોન્મત્ત ગંધ હસ્તી ઉપર તેઓ આરૂઢ થયા. તે સમયે તેઓ એવી રીતે સુશોભિત થઈ રહ્યા હતા કે જાણે મસ્તક ઉપર ચૂડામણિ હોય.[૨૨] શિર ઉપર છત્ર સુશોભિત થઈ રહેલ હતું. બન્ને બાજુ ચામર વિંઝાઈ રહ્યા હતા. દશાર્હ ચક્રથી તેઓ ચારે બાજુ ઘેરાયેલા હતા. વાજિંત્રોથી આકાશ ગૂંજી રહેલ હતું. ચતુરંગિણી સેનાની સાથે તેમની જન આગળને આગળ જઈ રહેલ હતી. બધાંના હૃદય ખુશીથી ઊછળી રહ્યાં હતા.

* તોરણથી પાછા ફરી ગયા

તે યુગમાં માંસાહારનો ઘણો વધારે પ્રચાર હતો. રાજા ઉગ્રસેને જનૈયાઓનાં ભોજનને માટે સેંકડો પશુ અને પક્ષીઓ એકત્ર કર્યાં હતાં. વરરાજા તરીકે જ્યારે અરિષ્ટનેમિ ત્યાં પહોંચ્યા ત્યારે તેમને એક વાડામાં બંધ કરેલાં પશુઓનાં કરુણ રુદન સાંભળવામાં આવ્યાં. તેમનું હૃદય દયાથી દ્રવિત થઈ ઊઠ્યું.[૨૩]

ભગવાને સારથિને પૂછ્યું: "હે મહાભાગ! તે બધા સુખાર્થી જીવોને પાંજરામાં શા માટે નાખવામાં આવેલાં છે?" સારથિએ કહ્યું: 'આ બધા ભદ્ર અને મૂક પ્રાણીઓ આપના વિવાહકાર્યમાં આવેલી વ્યક્તિઓના ભોજનને માટે છે.[૨૪]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કરુણામૂર્તિ અરિષ્ટનેમિએ વિચાર્યું– મારા કારણે એવા ઘણાએ જીવોને મારી નાખવામાં આવે તો મારે માટે તે ભવિષ્યમાં કલ્યાણપ્રદ નહિ બને– તેમ કહીને તેમને પોતાનાં કુંડળ-કંદોરો વગેરે આભૂષણો ઉતારીને સારથિને આપી દીધાં અને રથ પાછો વાળવા કહ્યું–"સારથિ! પાછા ચાલો, મારે એ જાતના હિંસાકારી વિવાહ કરવા નથી." શ્રીકૃષ્ણ વગેરે ઘણાએ સમજાવવા છતાં પણ તે માન્યા નહિ. દ્વારકા તરફ વિવાહ કર્યા વિના જ પાછા ચાલી નીકળ્યા.

રાજિમતીના ચહેરા ઉપર જે ગુલાબી ખુશી છવાયેલ હતી તે પ્રભુના પાછા ફરવાથી વિલીન થઈ ગઈ. તે પોતાના ભાગ્યને દોષ દેવા લાગી. તેને ઘણું જ દુઃખ થયું. અરિષ્ટનેમિ તેના હૃદયમાં વસેલ હતા. માતા-પિતા અને સખીઓએ સમજાવ્યું, 'અરિષ્ટનેમિ ચાલ્યા ગયા તો શું થયું–ઘણાએ સારા વર પ્રાપ્ત થઈ જશે.' તેમણે દૃઢતાથી કહ્યું– 'વિવાહનાં બાહ્ય રીતિરિવાજો (વરણના) ભલેને ન થયાં હોય પરંતુ હૃદયથી તો મેં તેમને વરણ કરી લીધેલ છે. હવે હું આજન્મ તે પ્રભુની ઉપાસના કરીશ.

——— * દીક્ષા :

मूलः–

अरहा अरिट्ठनेमी दक्खे जाव तिन्नि वाससयाइं कुमारे अगारवासमज्झे वसित्ता णं पुणरवि लोयंतिएहिं जीयकप्पिएहिं देवेहिं तं चेव सव्वं भाणियव्वं जाव दायं दाइयाणं परिभाएत्ता जे से वासाणं पढमे मासे दोच्चे पक्खे सावणसुद्धे तस्स णं सावणसुद्धस्स छट्ठीपक्खेणं पुव्वण्हकालसमयंसि उत्तरकुराए सीयाए सदेवमणुयासुराए परिसाए अणुगम्ममाणमग्गे जाव बारवईए नगरीए मज्झं निग्गच्छइ, निग्गच्छित्ता जेणेव रेवयए उज्जाणे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छित्ता असोगवरपायवस्स

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अहे सीयं ठावेइ, सीयं ठावित्ता सीयाए पच्चोरुहइ, सीयाए पच्चोरुहित्ता सयमेव आभरणमल्लालंकारं ओमुयइ ओमुइत्ता सयमेव पंचमुट्ठियं लोयं करेइ, करित्ता छट्ठेणं भत्तेणं अपाणएणं चित्ताहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं एगं देवदूसमादाय एगेणं पुरिससहस्सेणं सद्धिं मुण्डे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए ॥ १६४ ॥

અર્થ : અર્હંત અરિષ્ટનેમિ દક્ષ હતા યાવત્ તે ત્રણસો વર્ષ સુધી કુમારાવસ્થામાં–ગૃહવાસમાં રહ્યા. ત્યાર પછી જેમનો જિતાચાર છે એવા લોકાન્તિકદેવોએ આવીને તેમને પ્રાર્થના કરી–સંસારનું કલ્યાણ કરવા માટે વગેરે કથન કે જે પૂર્વે આવી ગયેલ છે તેવું જ અહીં પણ કહેવું યાવત્ અભિનિષ્ક્રમણ પહેલાં એક વર્ષ સુધી દાન આપ્યું.

જ્યારે વર્ષાઋતુનો પ્રથમ માસ દ્વિતીય પક્ષ અર્થાત્ શ્રાવણ માસનો શુકલ પક્ષ આવ્યો તે શ્રાવણ સુદ છઠના દિવસે, પૂર્વાહ્ણના સમયે જેમની પાછળ દેવ, માનવ અને અસુરોની મંડળી ચાલી રહેલ છે એવા અરિષ્ટનેમિ ઉત્તરકુરા નામની શિબિકામાં બેસીને યાવત્ દ્વારિકા નગરીના મધ્યભાગમાં થઈને નીકળે છે, નીકળીને જે તરફ રૈવત નામનું ઉદ્યાન છે[૨૩] ત્યાં આવે છે, આવીને ઉત્તમ અશોક વૃક્ષ નીચે શિબિકાને ઊભી રખાવે છે, શિબિકામાંથી નીચે ઊતરે છે. ઉતરીને પોતાના જ હાથેથી આભરણ, માળાઓ અને અલંકારો નીચે ઉતારે છે, ઉતારીને પોતાના જ હાથેથી પંચમુષ્ટિ લોચ કરે છે. લોચ કરીને પાણીરહિત, ષષ્ઠ ભક્ત (છઠનો ઉપવાસ) કરીને ચિત્રા નક્ષત્રનો યોગ આવતાં જ દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર લઈને એક હજાર પુરુષોની સાથે મુંડિત થઈને ગૃહવાસને ત્યાગીને અણગારત્વનો સ્વીકાર કરે છે.

વિવેચનઃ હિંસાને રોકવા માટે ભગવાન વિવાહ કર્યા વિના જ પાછા ફર્યા પરંતુ અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે પાછા ફરતાં સીધા શિબિકામાં બેસીને પ્રવ્રજ્યા માટે રવાના ન થયા. કદાચ સીધા જ રવાના

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

થયા હોત તો પ્રશ્ન એ છે કે તેમણે વર્ષીદાન ક્યારે આપ્યું? શું વરરાજા બની આવતાં પહેલાંજ વર્ષીદાન આપી ચૂક્યા હતા? નહિ, તેઓ ત્યાંથી ઘેર પાછા આવે છે, એક વરસ સુધી વર્ષીદાન આપે છે, ત્યાર પછી એક હજાર પુરુષોની સાથે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરે છે. સામાયિક ચારિત્ર ગ્રહણ કરતાંજ પ્રભુને મનઃપર્યવ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

આ સમય દરમ્યાન પ્રેમમૂર્તિ રાજીમતી અરિષ્ટનેમિની એકીટશે (પલક માર્યા વગર) રાહ જોતી હતી. તે નિરંતર એમ વિચારતી રહી કે ભગવાન મારી અવશ્ય સંભાળ લેશે જ પરંતુ તેની તે ભાવના પૂર્ણ ન થઈ શકી. બાર માસ સુધી તેના હૃદયમાં વિવિધ સંકલ્પ-વિકલ્પો ઉઠતા રહ્યા. જેને કવિઓએ બાર માસાના રૂપમાં ચિત્રિત કરેલ છે.

—— * કેવળજ્ઞાન:-

मूलः-

अरहा णं अरिट्ठनेमी चउप्पन्न राइंदियाइं निच्चं वोसट्ठकाए चियत्तदेहे तं चेव सव्वं जाव पणपन्नइमस्स राइंदियस्स अंतरा वट्टमाणे, जे से वासाणं तच्चे मासे पंचमे पक्खे अस्सोयबहुले तस्स णं अस्सोयबहुलस्स पन्नरसीपक्खेणं दिवसस्स पच्छिमे भागे उप्पिं उज्जिंतसेलसिहरे वडपायवस्स अहे अट्ठमेणं भत्तेणं अपाणएणं चित्ताहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं झाणंतरियाए वट्टमाणस्स जाव अणंते अणुत्तरे जाव सव्वलोए सव्वजीवाणं भावे जाणमाणे पासमाणे विहरइ ॥ १६५ ॥

અર્થ: અર્હંત અરિષ્ટનેમિ ચોપન દિવસ અને રાત ધ્યાનમાં રહ્યા. તેમણે શરીરનું લક્ષ્ય છોડી દીધું. શારીરિક વાસના છોડી દીધી. આ બધી વિગતો પૂર્વે આવી ગઈ છે તે અહીં સમજી લેવી. અર્હંત અરિષ્ટનેમિને આ પ્રમાણે ધ્યાનમાં રહેતા પંચાવનમો દિવસ આવી ગયો. જ્યારે તેઓ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પંચાવનમાં દિવસમાં સંચરણ કરી રહ્યા હતા ત્યારે વર્ષાઋતુનો ત્રીજો માસ, પાંચમો પક્ષ અર્થાત્ આસો વદ અમાસને દિન અપરાહ્નમાં ઉર્જયંત શૈલ શિખર (રૈવતાચલ પર્વત) પર વેંત (વેતસ)ના વૃક્ષની નીચે પાણી રહિત, અઠ્ઠમનું તપ કરીને રહેલાં હતા. તે સમયે ચિત્રા નક્ષત્રનો યોગ આવતાં ધ્યાનસ્થ તેમને અનંત યાવત્ ઉત્તમ કેવળજ્ઞાન, કેવળ દર્શન ઉત્પન્ન થયા. હવે તેઓ સમસ્ત દ્રવ્ય અને તેમની સંપૂર્ણ પર્યાયોને જાણતાં અને જોતાં વિચરવા લાગ્યા.

વિવેચન : ભગવાન નેમિનાથના દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી રાજીમતીના રૂપ ઉપર ભગવાન નેમિનાથના નાનાભાઈ રથનેમિ મુગ્ધ બની ગયા હતા. તે રાજીમતીને પોતાને વશ કરવા માટે નિત્ય–નવીન ઉપહાર ભેટ મોકલતા. ભોળી ભદ્રિક રાજીમતી તેનો આ કુટિલ વ્યવહાર સમજી શકી નહિ. તે અરિષ્ટનેમિનો જ ઉપહાર સમજી પ્રેમપૂર્વક તેને ગ્રહણ કરતી રહી.

એક દિવસ એકાન્તમાં રાજીમતીને જોઈને રથનેમિએ પોતાના હૃદયની ઇચ્છા અભિવ્યકત કરી. રાજીમતીએ જ્યારે તે વાત સાંભળી ત્યારે બધું રહસ્ય સમજી ગઈ. બીજે દિવસે જ્યારે રથનેમિ આવ્યા ત્યારે તેને સમજાવવા માટે તેણે સુગંધિત દૂધ પીધું અને પછી વમનની દવા (મદનફળ) લીધી. જ્યારે દવાના પ્રભાવથી વમન થયું ત્યારે તેને એક સોનાના પાત્રમાં ગ્રહણ કરી લીધું અને રથનેમિને કહ્યું કે 'જરા આનું પાન કરો.'

રથનેમિએ નાક-મોઢું સંકોચીને કહ્યું 'શું હું તમારો કૂતરો છું કે આનું પાન કરું', વમનને ચાટવાનું, પાન કરવાનું કામ તો શ્વાન કરે, માણસ નહિ.'

રાજીમતીએ કહ્યું : "ઘણું સારું. તો હું પણ અરિષ્ટનેમિ દ્વારા વમન કરાયેલી છું તેમ છતાં મારાં ઉપર મુગ્ધ થઇને મારી કેમ ઇચ્છા કરી રહ્યા છો? તમારો વિવેક કેમ નષ્ટ થઇ ગયો છે, શું તે પણ વમનપાન નથી?

રાજીમતીના તિરસ્કારથી રથનેમિ લજ્જિત થઈ નીચું માથું કરી પોતાને ઘેર ચાલ્યા આવ્યા.[૧૭]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયાના સમાચાર પ્રાપ્ત થતાં જ શ્રીકૃષ્ણ વગેરે ત્યાં પહોંચ્યા. ભગવાનના ઉપદેશથી વરદત્ત વગેરે બે હજાર રાજાઓએ પ્રવજ્યા ગ્રહણ કરી. પ્રભુએ ચતુર્વિધ સંઘની સ્થાપના કરી.

શ્રીકૃષ્ણે ભગવાન સમક્ષ જિજ્ઞાસા રજૂ કરી કે "ભગવન્! રાજીમતીનો આપના ઉપર આટલો અપાર સ્નેહ કેમ છે?

સમાધાન કરતાં ભગવાને કહ્યું–આજથી નવમા ભવે હું 'ધન' નામનો રાજપુત્ર હતો અને તે રાજમતીનો જીવ, 'ધનવતી' નામની મારી પત્ની હતી. ત્યાંથી પ્રથમ દેવલોકમાં દેવ બન્યો અને તે દેવી બની. ત્યાંથી ચ્યુત થઈને મારો જીવ ચિત્રગતિ નામનો વિદ્યાધર થયો અને તે મારી રત્નવતી નામની પત્ની થઈ. ત્યાંથી અમે બન્ને ચોથા દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્યાંથી ચ્યવીને હું અપરાજિત નામનો રાજા થયો, અને તે પ્રિયતમા નામની રાણી થઈ. ત્યાંથી અમે બન્ને અગિયારમા દેવલોકમાં દેવ થયાં. તે પછી હું શંખ નામનો રાજા થયો અને તે યશોમતી નામની રાણી થઈ. ત્યાંથી અમે બન્ને અપરાજિત દેવલોકમાં ગયાં અને ત્યાંથી ચ્યવીને હું અરિષ્ટનેમિ થયો અને તે રાજીમતી થઈ છે. પૂર્વભવોનો સ્નેહસંબંધ હોવાના કારણેજ તેને અત્યધિક અનુરાગ મારા પ્રત્યે છે.[૨૮]

——* રાજીમતીની દીક્ષા: રથનેમિને પ્રતિબોધ:–

ભગવાન ત્યાંથી વિહાર કરીને રૈવતક પર્વત ઉપર પધાર્યા. સમવસરણની રચના થઈ. રાજીમતી વિચારવા લાગી–ભગવાનને ધન્ય છે કે જેમણે મોહને જીતી લીધો છે. ધિક્કાર છે મને કે જે હું મોહના કાદવમાં ફસાયેલી છું. મારે માટે એજ શ્રેયસ્કર છે કે હું દીક્ષા લઈ લઉ.[૨૯]

એવો દૃઢ સંકલ્પ કરીને રાજીમતીએ કાંસકી વગેરેથી સજાવેલા ભમરા જેવા કાળા કેશને ઉખેડી નાખ્યા. સર્વ ઈન્દ્રિયોને જીતીને દીક્ષાને માટે તૈયાર થઈ. શ્રીકૃષ્ણે આશીર્વાદ આપ્યા "હે કન્યા! આ ભયંકર સંસાર સાગરમાંથી તું શીઘ્ર તર" રાજીમતીએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી.[૩૦]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

દીક્ષા લીધા પછી એક વખત રાજીમતી રૈવતક પર્વત તરફ જઈ રહેલ હતી. તે વખતે મુસળધાર વરસાદ થવાથી તેનાં વસ્ત્રો ભીનાં થઈ ગયાં. સાથેની અન્ય સાધ્વીઓ પણ આડી અવળી થઈ ગઈ. રાજીમતીએ વરસાદથી બચવા માટે એક અંધારી ગુફાનો આશ્રય લીધો. એકાન્ત સ્થાન સમજીને બધાં ભીના વસ્ત્રો ઉતારી સુકવવા માટે પહોળાં કર્યા.

રાજીમતીના ફિટકારથી પ્રતિબુદ્ધ થઈને રથનેમિ પ્રવ્રજિત થઈ ગયા હતા અને તેઓ તે જ ગુફામાં ધ્યાનમગ્ન હતા. આજે વિજળીના ચમકારામાં રાજીમતીને એકલી અને નિર્વસ્ત્ર જોઈને તેમનું મન ફરીને ચલિત થઈ ગયું. એટલામાં એકાએક રાજીમતીની દૃષ્ટિ પણ તેના ઉપર પડી. તેને દેખતાંની સાથે જ તે શેહ ખાઈ ગઈ, ભયભીત બની. પોતાનાં અંગોને ઢાંકીને જમીન ઉપર બેસી ગઈ.[૩૧]

કામવિહ્વળ રથનેમિએ રાજીમતીને કહ્યું – હે સુરૂપા! 'હું રથનેમિ છું. તું મને અંગીકાર કર. જરા જેટલો પણ સંકોચ ન કર. આવો! આ એકાન્ત સ્થાનમાં આપણે ભોગો ભોગવીએ અને સાંસારિક ભોગોનો આનંદ લીધા પછી ફરી સંયમ લઈ લઈશું."

રાજીમતીએ જોયું કે – રથનેમિનું મનોબળ તૂટી ગયેલ છે, તે વાસના – વિહ્વળ થઈને સંયમથી ભ્રષ્ટ થઈ રહેલ છે. તેણે ધૈર્યની સાથે કહ્યું :– 'ભલેને તમે રૂપમાં વૈશ્રમણ જેવા હો, ભોગલીલામાં નળકુબેર કે સાક્ષાત ઇન્દ્ર સમાન હો તો પણ હું તમારી ઇચ્છા કરતી નથી.' અગંધન કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ સર્પ પ્રજ્જવલિત અગ્નિમાં જલીને મરવાનું પસંદ કરે છે પણ વમન કરેલા વિષને ફરીને પીવાની ઇચ્છા કરતો નથી. હે કામી! વમન કરેલી વસ્તુ ખાઈને તું જીવતો રહેવા માગે છે તેનાથી તો મરવું શ્રેયસ્કર છે."[૩૨]

સાધ્વી રાજીમતીનાં સુભાષિત વચન સાંભળીને જેવી રીતે હાથી અંકુશથી વશમાં આવે છે તેવી જ રીતે રથનેમિનું મન સ્થિર થઈ ગયું.

રથનેમિએ ભગવાનની પાસે જઈને આલોચના કરી અને ઉત્કૃષ્ટ તપ કરીને મોક્ષે ગયા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રાજીમતી ચારસો વરસ સુધી ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી, એક વરસ છદ્મસ્થાવસ્થામાં રહી અને પાંચસો વરસ કેવળી પર્યાયમાં રહીને મુક્ત થઇ.

—— * શિષ્યસંપદા :–

मूलः–

अरहओ णं अरिट्ठनेमिस्स अट्ठारस गणा गणहरा होत्था। अरहओ णं अरिट्ठनेमिस्स वरदत्तपामोक्खाओ अट्ठारस समणसाहस्सीओ उक्कोसिया समणसंपया होत्था। अरहओ णं अरिट्ठनेमिस्स अज्जजक्खिणिपामोक्खाओ चत्तालीसं अज्जियासाहस्सीओ उक्कोसिया अज्जियासंपया होत्था। अरहओ अरिट्ठनेमिस्स नंदपामोक्खाणं समणोवासगाणं एगा सयसाहस्सी अउणत्तरिं च सहस्सा उक्कोसिया समणोवासगसंपया होत्था। अरहओ अरिट्ठनेमिस्स महासुव्वयापामोक्खाणं तिन्नि सयसाहस्सीओ छत्तीसं च सहस्सा उक्कोसिया समणोवासियाणं संपया होत्था। अरहओ अरिट्ठनेमिस्स चत्तारि सया चोद्दसपुव्वीणं अजिणाणं जिणसंकासाणं सव्वक्खर जाव होत्था। पण्णरस सया ओहिनाणीणं, पन्नरस सया केवलनाणीणं, पन्नरस सया वेउव्वियाणं, दस सया विउलमतीणं, अट्ठ सया वाईणं, सोलस सया अणुत्तरोववाइयाणं, पन्नरससमणसया सिद्धा, तीसं अज्जियासयाइं सिद्धाइं ॥१६६॥

અર્થ : અર્હંત અરિષ્ટનેમિને અઢાર ગણ અને અઢાર ગણધર હતા. અર્હંત અરિષ્ટનેમિને વરદત્ત વગેરે અઢાર હજાર શ્રમણોની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણસંપદા હતી. અર્હંત અરિષ્ટનેમિને આર્ય યક્ષિણી વગેરે ચાળીસ હજાર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આર્યિકાઓની ઉત્કૃષ્ટ આર્યકા સંપદા હતી. અર્હંત અરિષ્ટનેમિને 'નંદ' વગેરે એક લાખ ઓગણસિતેર હજાર શ્રમણોપાસકોની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણોપાસક સંપદા હતી. અર્હંત અરિષ્ટનેમિને મહાસુવ્રતા વગેરે ત્રણ લાખ છત્રીસ હજાર શ્રમણોપાસિકાની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણોપાસિકા સંપદા હતી. અર્હંત અરિષ્ટનેમિના સંઘમાં જિન નહિ, પરંતુ જિન સમાન, તથા બધા અક્ષરોના સંયોગને યથાર્થ જાણનારા એવા ચારસો ચૌદ પૂર્વધારીઓની સંપદા હતી.

એ જ પ્રમાણે પંદરસો અવધિજ્ઞાનીઓની, પંદરસો કેવળજ્ઞાનીઓની, પંદરસો વૈક્રિયલબ્ધિધારીઓની, એક હજાર વિપુલમતી મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓની, આઠસો વાદીઓની અને સોળસો અનુત્તરોપપાતિકોની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી.

તેમના શ્રમણ સમુદાયમાંથી પંદરસો શ્રમણો સિદ્ધ થયા હતા અને ત્રણ હજાર શ્રમણીઓ સિદ્ધ થઈ હતી. આ તેમની સિદ્ધોની સંપદા હતી.

मूलः-

अरहओ णं अरिट्ठनेमिस्स दुविहा अंतकडभूमी होत्था, तं जहा-जुगंतकडभूमी य परियायंतकडभूमी य जाव अट्ठमाओ पुरिसजुगाओ जुगंतकडभूमी दुवासपरियाए अंतमकासी ॥१६७॥

અર્થ : અર્હંત અરિષ્ટનેમિના સમયમાં અંતકૃતોની અર્થાત નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરનારાઓની ભૂમિકા બે જાતની હતી. જેમ કે—યુગ અંતકૃતભૂમિ અને પર્યાય અંતકૃતભૂમિ યાવત અર્હંત અરિષ્ટનેમિના પછીના આઠમા યુગપુરુષ સુધી નિર્વાણનો માર્ગ ચાલતો રહ્યો. તે તેમની યુગ-અંતકૃતભૂમિ હતી. અર્હંત અરિષ્ટનેમિને કેવળજ્ઞાન થયાંને બે વર્ષ પછી કોઈ શ્રમણે સર્વ દુઃખોનો અંત કરીને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું અર્થાત ભગવાનને કેવળજ્ઞાન થયા પછી બે વર્ષે નિર્વાણમાર્ગ શરૂ થયો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

—— * પરિનિર્વાણ:

मूल :—

तेणं कालेणं तेणं समएणं अरिहा अरिट्ठनेमी तिन्नि वाससयाइं कुमारवासमज्झे वसित्ता, चउप्पन्नं राइंदियाइं छउमत्थपरियागं पाउणित्ता, देसूणाइं सत्त वाससयाइं केवलिपरियागं पाउणित्ता, पडिपुन्नाइं सत्त वाससयाइं सामन्नपरियागं पाउणित्ता, एगं वाससहस्सं सव्वाउयं पालइत्ता, खीणे वेयणिज्जाउयनामगोत्ते इमीसे ओसप्पिणीए दुसमसुसमाए समाए बहुवीइक्कंताए जे से गिम्हाणं चउत्थे मासे अट्ठमे पक्खे आसाढसुद्धे तस्स णं आसाढसुद्धस्स अट्ठमीपक्खेणं उप्पिं उज्जिंतसेलसिहरंसि पंचहिं छत्तीसेहिं अणगारसएहिं सद्धिं मासिएणं भत्तेणं अपाणएणं चित्ताहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि नेसज्जिए कालगए जाव सव्वदुक्खप्पहीणे ॥ १६८ ॥

અર્થ :– તે કાળે તે સમયે અર્હંત અરિષ્ટનેમિ ત્રણસો વરસ સુધી કુમાર અવસ્થામાં રહ્યા. ચોપન દિવસ છદ્મસ્થ પર્યાયમાં અને થોડાંક ઓછાં સાતસો વરસ સુધી કેવળજ્ઞાની અવસ્થામાં રહ્યા. એમ પૂરેપૂરાં સાતસો વરસ સુધી શ્રમણપર્યાયનું પાલન કરીને અને કુલ એક હજાર વરસનું આયુષ્ય ભોગવીને, વેદનીય કર્મ, આયુષ્ય કર્મ, નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ આ ચારે અઘાતી કર્મોનો પૂર્ણપણે ક્ષય કરીને, દુષમા–સુષમા નામનો અવસર્પિણી કાળ ઘણો વ્યતીત થઈ ગયો ત્યારે, ગ્રીષ્મ ઋતુના ચોથા માસનો આઠમો પક્ષ અર્થાત્ અષાડ માસનું અજવાળિયું પખવાડિયું આવ્યું ત્યારે, એટલે કે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અષાડ સુદ ૮ ના દિવસે ઉર્જ્જયંત શૈલ શિખર ઉપર બીજા પાંચસો છત્રીસ અણુગારોની સાથે તેમણે નિર્જળ માસિક તપ કર્યું. જ્યારે ચિત્રા નક્ષત્રનો યોગ હતો ત્યારે રાત્રિના પહેલા અને અપરભાગની સંધિવેળામાં અર્થાત્ મધ્યરાત્રિએ નિષદ્યામાં રહેલા (બેઠાં બેઠાં) અર્હંત અરિષ્ટનેમિ કાળગત થયા. યાવત્ બધાં દુઃખોથી પૂર્ણ રીતે મુક્ત થયા.

मूलः—

अरहओ णं अरिट्ठनेमिस्स कालगयस्स जाव सव्वदुक्खप्पहीणस्स चउरासीइं वाससहस्साइं विइक्कंताइं, पंचासीइमस्स य वाससहस्सस्स नव वाससयाइं विइक्कंताइं, दसमस्स य वाससयस्स अयं असीइमे संवच्छरे काले गच्छइ ॥१६९॥

અર્થ : અર્હંત અરિષ્ટનેમિને કાળધર્મ પામ્યાને યાવત્ બધાં દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને ચોર્યાસી હજાર વરસ થઈ ગયાં અને તે ઉપરાંત પંચાસીમા હજાર વરસનાં નવસો વરસ પણ વ્યતીત થઈ ગયાં. તે ઉપર દસમી શતાબ્દીના એંસીમા વરસનો સમય ચાલી રહેલ છે અર્થાત અરિષ્ટનેમિને કાળધર્મ પામ્યાને ચોર્યાસી હજાર નવસો એંસી વરસ વ્યતીત થઈ ગયાં.

——— * અર્હંત નમિથી અર્હંત અજિત:—

नमिस्स णं अरहओ कालगयस्स जाव प्पहीणस्स पंच वाससयसहस्साइं चउरासीइं च वाससहस्साइं नव य वाससयाइं विइक्कंताइं, दसमस्स य वाससयस्स अयं असीइमे संवच्छरे काले गच्छइ ॥ १७० ॥

અર્થ : અર્હંત નમિને કાળધર્મ પામ્યાને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણ રીતે મુક્ત થયાંને પાંચ લાખ ચોર્યાસી હજાર નવસો વરસ વ્યતીત

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

થઈ ગયાં. તેની ઉપર દસમી શતાબ્દીના આ એંસીમા વરસનો સમય ચાલી રહેલ છે.

मूलः—

मुणिसुव्वयस्स णं अरहओ कालगयस्स जाव प्पहीणस्स एक्कारस वाससयसहस्साइं चउरासीइं च वासहस्साइं नव य वाससयाइं विइक्कंताइं दसमस्स य वाससयस्स अयं असीइमे संवच्छरे गच्छइ ॥ १७१ ॥

અર્થ: અર્હંત મુનિસુવ્રતને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થયાંને અગિયાર લાખ ચોર્યાસી હજાર અને નવસો વરસ વ્યતીત થઈ ગયાં, તે ઉપર આ દસમી શતાબ્દીના એંસીમા વરસનો સમય ચાલી રહેલ છે.

વિવેચન: અર્હંત મુનિસુવ્રત જૈન પરંપરાના વીસમા તીર્થંકર થયા. તેમના સમયનો વર્તમાન ભારતીય કાળગણનાની સાથે કોઈ મેળ ખાતો નથી. તેનાં કેટલાંક કારણો હોઇ શકે છે પરંતુ તેમની ઐતિહાસિકતા તો એ વાતથી સિદ્ધ છે કે મહાપદ્મ ચક્રવર્તી તેમના જ સમયમાં થયા કે જેમનો પ્રધાન નમુચિ હતો, જેની પાસેથી વિષ્ણુકુમાર મુનિએ ત્રણ ડગલાં ભૂમિ માગીને શ્રમણોનું સંકટ મટાડયું. નવમા બળદેવ મર્યાદા પુરુષોત્તમ રામ, વાસુદેવ લક્ષ્મણ અને પ્રતિવાસુદેવ રાવણ, પણ અર્હંત મુનિસુવ્રત સ્વામીના સમયમાં થયા એવો જૈન ઇતિહાસકારોનો સુદૃઢ મત છે.[૩૪]

मूल :—

मल्लिस्स णं अरहओ जाव प्पहीणस्स पन्नट्ठिं वाससयसहस्साइं चउरासीइं वाससहस्साइं नव य वाससयाइं विइक्कंताइं, दसमस्स य वाससयस्स अयं असीइमे संवच्छरे काले गच्छइ ॥ १७२ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : અર્હંત મલ્લિને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાને પાસઠ લાખ ચોર્યાસી હજાર નવસો વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયાં. અત્યારે તે ઉપર દસમી શતાબ્દીના અંસીમા વર્ષનો સમય ચાલી રહેલ છે. [૩૫]

मूलः-

अरस्स णं अरहओ जाव प्पहीणस्स एगे वासकोडि-सहस्से वितिक्कंते, सेसं जहा मल्लिस्स। तं च एयं-पंचसट्ठिं लक्खा चउरासीइ सहस्सा विइक्कंता तम्मि समए महावीरो निव्वुओ, ततो परं नव सया विइक्कंता, दसमस्स य वाससयस्स अयं असीइमे संवच्छरे गच्छइ। एवं अग्गओ जाव सेयंसो ताव दट्ठव्वं॥ १७३॥

અર્થ : અર્હંત 'અર'ને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને એક હજાર કરોડ વર્ષ વ્યતીત થઇ ચૂકયાં છે. અહીં સંપૂર્ણ વૃત્ત શ્રી મલ્લિ ભગવતીના સંબંધમાં કહ્યું તેવું જ જાણવું. અર્હંત 'અર' ના નિર્વાણગમન પછી એક હજાર કરોડ વર્ષમાં શ્રી મલ્લિ અર્હંતનું નિર્વાણ થયું અને અર્હંત મલ્લિના નિર્વાણ બાદ, પાસઠ લાખ ચોર્યાસી હજાર વર્ષ વ્યતીત થઇ ગયાં ત્યારે મહાવીર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા. તેમના નિર્વાણ પછી નવસો વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં. તે ઉપરાંત આ દસમી શતાબ્દીનું અંસીમું વર્ષ ચાલી રહેલ છે. આ જ પ્રમાણે આગળ શ્રેયાંસનાથનું ર્ઇતિવૃત્ત આવે છે ત્યાં સુધી સમજવું.

मूलः—

कुंथुस्स णं अरहओ जाव प्पहीणस्स एगे चउभाग-पलिओवमे विइक्कंते पंचसट्ठिं च सयसहस्सा सेसं जहा मल्लिस्स॥ १७४॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : અર્હંત કુંથુને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને એક પલ્યોપમના ચોથા ભાગ જેટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયો. તે પછી પાંસઠ લાખ વરસ થયાં વગેરે જે કથન ભગવતી મલ્લિના સંબંધમાં કહેલ છે તે બધું અહીં સમજી લેવું.

मूलः--

संतिस्स णं अरहओ जाव प्पहीणस्स एगे चउभागूणे पलितोवमे विइक्कंते पन्नट्ठिं च, सेसं जहा मल्लिस्स ॥ १७५ ॥

અર્થ : અર્હંત શાંતિને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને ચાર ભાગ ઓછા એક પલ્યોપમ અર્થાત્ અર્ધ પલ્યોપમ જેટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયો. તે પછી પાંસઠ લાખ વરસ વ્યતીત થયાં ઇત્યાદિ બધું વૃત્ત જેવું ભગવતી મલ્લિના સંબંધમાં કહેલ છે તેવું જ અહીં સમજવું.[૩૬]

मूलः-

धम्मस्स णं अरहओ जाव प्पहीणस्स तिन्नि सागरोवमाइं विइक्कंताइं पन्नट्ठिं च, सेसं जहा मल्लिस्स ॥ १७६ ॥

અર્થ : અર્હંત 'ધર્મ'ને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને ત્રણ સાગરોપમ જેટલો સમય વ્યતીત થયો તે પછી પાંસઠ લાખ વરસ વ્યતીત થયાં વગેરે બધું જેવી રીતે ભગવતી મલ્લિના સંબંધમાં કહેલ છે તેવું જ અહીં પણ સમજવું જોઈએ.

मूलः—

अणंतस्स णं जाव प्पहीणस्स सत्त सागरोवमाइं विइक्कंताइं पन्नट्ठिं च सेसं जहा मल्लिस्स ॥ १७७ ॥

અર્થ : અર્હંત અનંતને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને સાત સાગરોપમ જેટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયો. તે પછી પાંસઠ લાખ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વરસ વ્યતીત થયા વગેરે બધું જેવી રીતે ભગવતી મલ્લિના સંબંધમાં કહેલ છે તેવુંજ અહીં પણ જાણવું જોઈએ.

मूलः—

विमलस्स णं जाव प्पहीणस्स सोलस सागरोवमाइं विइक्कंताइं पन्नट्ठिं च सेसं जहा मल्लिस्स ॥ १७८ ॥

અર્થ : અર્હંત વિમળને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયે સોળ સાગરોપમ વ્યતીત થઈ ગયા અને તે પછી પાંસઠ લાખ વરસ વ્યતીત થઇ ગયાં વગેરે બધું જેમ મલ્લિ ભગવતીના સંબંધમાં કહ્યું તેમજ જાણવું.

मूलः—

वासुपुज्जस्स णं अरहओ जाव प्पहीणस्स छायालीसं सागरोवमाइं विइक्कंताइं सेसं जहा मल्लिस्स ॥ १७९ ॥

અર્થ : અર્હંત વાસુપૂજ્યને યાવત સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને છેંતાલીસ સાગરોપમ જેટલો સમય વ્યતીત થઇ ગયો અને તે પછી પાંસઠ લાખ વરસ વ્યતીત થઈ ગયાં વગેરે બધું વર્ણન જેમ મલ્લિ ભગવતીના સંબંધમાં કહ્યું છે તેમ અહીં પણ જાણી લેવું.

मूलः—

सेज्जंसस्स णं अरहओ जाव प्पहीणस्स एगे सागरोवमसए विइक्कंते पन्नट्ठिं च सेसं जहा मल्लिस्स ॥ १८० ॥

અર્થ : અર્હંત શ્રેયાંસને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને એકસો સાગરોપમ જેટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયો તે પછી પાસઠ લાખ વર્ષ વ્યતીત થયાં વગેરે બધું જેમ મલ્લિ ભગવતીના સંબંધમાં કહ્યું તેમ જાણી લેવું.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः-

सीयलस्स णं जाव प्पहीणस्स एगा सागरोवमकोडी तिवासअद्धनवमासाहियबायालीसवाससहस्सेहिं ऊणिया विइक्कंता एयम्मि समए वीरे निव्वुए, तओ वि य णं परं नव वाससयाइ विइक्कंताइं, दसमस्स य वाससयस्स अयं असीइमे संवच्छरे काले गच्छइ ॥ १८१ ॥

અર્થ : અર્હંત શીતળને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને બેંતાળીસ હજાર ત્રણ વરસ અને સાડા આઠ માસ ઓછા એક કરોડ સાગરોપમ વ્યતીત થયા પછી ભગવાન મહાવીર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા અને તે પછી નવસો વરસ વ્યતીત થઈ ગયાં તે ઉપરાંત આ દશમી શતાબ્દીનું એંસીમું વર્ષ ચાલી રહેલ છે.

मूलः—

सुविहिस्स णं अरहओ पुप्फदंतस्स काल जाव सव्वदुक्खप्पहीणस्स दस सागरोवमकोडीओ विइक्कंताओ, सेसं जहा सीअलस्स तं च इमं तिवासअद्धनवमासाहिअबायालीसवाससहस्सेहिं ऊणिआ विइक्कंता इच्चाइ ॥ १८२ ॥

અર્થ : અર્હંત 'સુવિધિ' ને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને એક કરોડ સાગરોપમનો સમય વ્યતીત થઈ ગયો અન્ય બીજું વૃત્તાંત જેમ શીતળ અર્હંતના સંબંધમાં કહેલ છે તેમજ જાણવું. તે આ પ્રમાણે કે—દશ કરોડ સાગરોપમમાંથી બેંતાલીસ હજાર ત્રણ વરસ તથા સાડા આઠ માસ ઓછા કરતાં જે સમય આવે તે સમયે મહાવીર સ્વામી નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા. તે પછી નવસો વરસ વ્યતીત થયાં વગેરે બધું પૂર્વવત્ કહેવું.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः–

चंदप्पहस्स णं अरहओ जाव प्पहीणस्स एगं सागरोवमकोडिसयं विइक्कंतं सेसं जहा सीतलस्स, तं च इमं-तिवासअद्धनवमासाहियबायालीस (वास) सहस्सेहिं ऊणिगामिच्चाइ ॥ १८३ ॥

અર્થ: અર્હંત 'ચંદ્રપ્રભ' ને સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થયાંને એકસો કરોડ સાગરોપમ જેટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયો, બાકી બધું જેમ શીતળ અર્હંતના વિષયમાં કહ્યું તેમજ જાણવું. તે આ પ્રમાણે–આ સો કરોડ સાગરોપમમાંથી બેંતાલીસ હજાર ત્રણ વરસ અને સાડા આઠ માસ વ્યતીત થયા તે ઉપરાંત જે સમય આવે છે તે વખતે મહાવીર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા અને તે પછી નવસો વરસ વ્યતીત થઈ ગયાં વગેરે પૂર્વવત્ સમાન સમજવું.

मूलः–

सुपासस्स णं जाव प्पहीणस्स एगे सागरोवमकोडीसहस्से विइक्कंते, सेसं जहा सीयलस्स, तं च इमं-तिवासअद्धनवमासाहियबायालीससहस्सेहिं ऊणिया विइक्कंता इच्चाइ ॥ १८४ ॥

અર્થ: અર્હંત સુપાર્શ્વને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને એક હજાર કરોડ સાગરોપમ જેટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયો, બાકી બધું જેમ શીતળના વિષયમાં કહેલ છે તેમ જાણવું. તે આ પ્રમાણે–એક હજાર કરોડ સાગરોપમમાંથી બેંતાલીસ હજાર ત્રણ વરસ અને સાડા આઠ માસ ઓછાં કરતાં જે સમય આવે છે તે સમયે ભગવાન મહાવીર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા, વગેરે બધું પૂર્વવત્ કહેવું જોઈએ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः-

पउमप्पभस्स णं जाव प्पहीणस्स दससागरोवमकोडिसहस्सा विइक्कंता सेसं जहा सीयलस्स, तिवासअद्धनवमासाहियबायालीससहस्सेहिं ऊणिया विइक्कंता इच्चाइयं ॥ १८५ ॥

અર્થ: અર્હંત પદ્મપ્રભને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને દસ હજાર કરોડ સાગરોપમ જેટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયો. બાકીનો બધો વૃત્તાંત જેવો શીતળના સંબંધમાં કહેલ છે તેવો જાણવો. તે આ રીતે છે, દશ હજાર કરોડ સાગરોપમ જેટલા સમયમાંથી બેંતાલીસ હજાર ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ માસ ઓછાં કરતાં જે સમય આવે તે સમયે મહાવીરનું નિર્વાણ થયું આ પ્રમાણે બધું પૂર્વવત્ કહેવું.

मूलः-

सुमइस्स णं जाव प्पहीणस्स एगे सागरोवमकोडी सयसहस्से विइक्कंते, सेसं जहा सीयलस्स, तिवासअद्धनवमासाहियबायालीससहस्सेहिं इच्चाइयं ॥ १८६ ॥

અર્થ: અર્હંત સુમતિને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને એક લાખ કરોડ સાગરોપમ જેટલો સમય વ્યતીત થઈ ગયો, બાકી બધું શીતળના સંબંધમાં જે કહ્યું તે પ્રમાણે જાણવું. તે આ રીતે– એક લાખ કરોડ સાગરોપમ જેટલા સમયમાં બેંતાલીસ હજાર ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ માસ ઓછા કરીને જે સમય આવે તે સમયે મહાવીર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા વિગેરે.

मूल –

अभिनंदणस्स णं जाव प्पहीणस्स दस सागरोवमकोडीसयसहस्सा विइक्कंता, सेसं जहा सीयलस्स, तिवासअद्धनवमासाहियबायालीससहस्सेहिं इच्चाइयं ॥ १८७ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ: અર્હંત અભિનંદનને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયાંને દસ લાખ કરોડ સાગરોપમ જેટલો કાળ વ્યતીત થઇ ગયો, બાકી બધું જેમ શીતળના સંબંધમાં કહ્યું છે તેમજ જાણવું અર્થાત્ દસ લાખ કરોડ સાગરોપમમાંથી બેંતાલીસ હજાર ત્રણ વરસ તથા સાડા આઠ માસ ઓછા કરીને જે સમય આવે છે તે સમયે મહાવીર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા વિગેરે બધું પૂર્વની જેમ સમજવું.

मूलः—

संभवस्स णं अरहओ जाव प्पहीणस्स वीसं सागरोवमकोडिसयसहस्सा विइक्कंता सेसं जहा सीयलस्स, तिवासअद्धनवमासाहियबायालीसवाससहस्सेहिं इच्चाइयं ॥ १८८ ॥

અર્થ: અર્હંત સંભવને યાવત્ સર્વદુઃખોથી મુક્ત થયાંને વીસ લાખ કરોડ સાગરોપમ જેટલો સમય વ્યતીત થઇ ગયો, બાકી બધું શીતળના સંબંધમાં કહ્યું તેમજ જાણવું અર્થાત્ વીસ લાખ કરોડ સાગરોપમ જેટલા સમયમાં બેંતાલીસ હજાર ત્રણ વરસ અને સાડા આઠ માસ ઓછા કરતાં જે સમય આવે છે તે સમયે મહાવીર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.

मूल :—

अजियस्स णं जाव प्पहीणस्स पन्नासं सागरोवमकोडिसयसहस्सा विइक्कंता, सेसं जहा सीयलस्स, तिवासअद्धनवमासाहियबायालीसवाससहस्सेहिं इच्चाइयं ॥ १८९ ॥

અર્થ: અર્હંત અજિતને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થયાંને પચાસ લાખ કરોડ સાગરોપમ વીતી ગયા. તે સમયમાં બેંતાલીસ હજાર ત્રણ વર્ષ અને સાડા આઠ માસ ઓછા કરતાં જે સમય આવે છે તે સમયે મહાવીર નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા. પૂર્વવત્ સમજવું.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूल :-

तेणं कालेणं तेणं समएणं उसहे णं अरहा कोसलिए चउ उत्तरासाढे अभीइपंचमे होत्था, तं जहा-उत्तरासाढाहिं चुए चइत्ता गब्भं वक्कंते जाव अभीइणा परिनिव्वुए ॥ १९० ॥

અર્થ : તે કાળે તે સમયે કૌશલિક (કોશલા - અયોધ્યા નગરીમાં થયેલા) અર્હંત ઋષભ ચાર ઉત્તરાષાઢાવાળા અને પાંચમા અભિજિત નક્ષત્રવાળા હતા. અર્થાત્ તેમનાં ચાર કલ્યાણકોમાં ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્ર આવેલ હતું. પાંચમા કલ્યાણકના સમયે અભિજિત નક્ષત્ર હતું. જેમકે કૌશલિક અર્હંત ઋષભદેવ ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રમાં ચ્યુત થયા અને ચ્યુત થઈને ગર્ભમાં આવ્યા યાવત્ અભિજિત નક્ષત્રમાં નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.

मूलः-

तेणं कालेणं तेणं समएणं उसभे णं अरहा कोसलिए जे से गिम्हाणं चउत्थे मासे सत्तमे पक्खे आसाढबहुले तस्स णं आसाढबहुलस्स चउत्थीपक्खेणं सव्वट्ठसिद्धाओ महाविमाणाओ तेत्तीससागरोमट्ठितीयाओ अणंतरं चयं चइत्ता इहेव जंबुद्दीवे दीवे भारहे वासे इक्खागभूमीए नाभिस्स कुलगरस्स मरुदेवीए भारियाए पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि आहारवक्कंतीए जाव गब्भत्ताए वक्कंते ॥ १९१ ॥

અર્થ :- તે કાળે તે સમયે કૌશલિક અર્હંત ઋષભ ગ્રીષ્મ ઋતુના ચોથા મહિના, સાતમા પક્ષ અર્થાત્ અષાઢ માસનો કૃષ્ણ પક્ષ આવ્યો ત્યારે તે અષાઢ વદ ચોથના દિવસે, જેમાં તેત્રીસ સાગરોપમનું આયુષ્ય હોય છે,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

તે સર્વાર્થસિદ્ધ નામના મહાવિમાનમાંથી આયુષ્ય વગેરે પૂર્ણ થયા બાદ, દિવ્ય આહાર વિગેરે છૂટી ગયા પછી યાવત્ શીઘ્ર ચ્યવીને આ જંબૂદ્વીપ નામના દ્વીપમાં, ભારતવર્ષમાં, ઇક્ષ્વાકુભૂમિમાં નાભિ કુલકરની ભાર્યા મરુદેવીની કુક્ષિમાં રાત્રિના પૂર્વાહ્ન અને અપરાહ્નની સંધિવેળામાં અર્થાત્ મધ્યરાત્રિમાં ઉત્તરાષાઢા નક્ષત્રનો યોગ થવાથી ગર્ભરૂપે ઉત્પન્ન થયા.

——* પૂર્વભવ :

વિવેચન : ભગવાન શ્રી ઋષભદેવના જીવને સર્વ પ્રથમ ધન્ના સાર્થવાહના ભવમાં સમ્યગ્દર્શનનો આલોક પ્રાપ્ત થયો હતો. તે વખતે તેઓ મિથ્યાત્વથી મુક્ત થયા હતા તેથી ઋષભદેવના તેર પૂર્વ ભવોનો ઉલ્લેખ અનેક ગ્રંથોમાં કરવામાં આવેલ છે.[૩૭]

(૧) **ધન્ના સાર્થવાહ :** ભગવાન શ્રી ઋષભદેવનો જીવ એક વખત અપર મહાવિદેહ ક્ષેત્રના ક્ષિતિપ્રતિષ્ઠ નગરમાં ધન્ય નામનો સાર્થવાહ થયો. તેની પાસે વિપુલ વૈભવ હતો. તે ઘણે દૂર વિદેશોમાં વ્યાપાર કરતો હતો. એક વખત તેણે એવી ઉદ્‌ઘોષણા કરાવી કે જેમને વસંતપુર વ્યાપાર અર્થે ચાલવું હોય તે મારી સાથે ચાલે. હું તેમને બધી જાતની સગવડ આપીશ. સૈંકડોની સંખ્યામાં લોકો વ્યાપાર અર્થે તેમની સાથે રવાના થયા.

ધર્મઘોષ આચાર્ય, શિષ્યોની સાથે વસંતપુર ધર્મ પ્રચાર અર્થે જવા માગતા હતા. વિકટ સંકટમય રસ્તો હોવાથી સાર્થ વિના જવું અસંભવ હતું. ઉદ્‌ઘોષણા સાંભળીને આચાર્ય શ્રેષ્ઠીની પાસે ગયા અને સાથે ચાલવાની ભાવના અભિવ્યક્ત કરી.

શ્રેષ્ઠીએ પોતાના ભાગ્યની પ્રશંસા કરતાં અનુચરોને આદેશ આપ્યો કે શ્રમણોને માટે ભોજન વગેરેની સગવડોનું પૂર્ણ ધ્યાન રાખવું. આચાર્યે શ્રમણાચારનું વિશ્લેષણ કરતાં બતાવ્યું કે શ્રમણને માટે ઔદ્દેશિક, આધાકર્મિક વગેરે દોષયુક્ત આહાર નિષિદ્ધ છે. તે વખતે એક અનુચર કેરી લઈને આવ્યો. શ્રેષ્ઠીએ કેરી ગ્રહણ કરવા માટે પ્રાર્થના કરી. આચાર્યે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બતાવ્યું કે જૈન શ્રમણને માટે સચિત્ત પદાર્થ પણ અગ્રાહ્ય છે. શ્રમણની કઠોર ચર્યા સાંભળીને શ્રેષ્ઠી શ્રદ્ધાવાન બની ગયા.

આચાર્ય પણ સાર્થની સાથે રસ્તો પાર કરતા આગળ વધી રહ્યા હતા. વર્ષાઋતુ આવી. આકાશમાં ઊભરાઈ ઊભરાઈને ઘનઘોર ઘટા છવાવા લાગી અને રિમઝિમ વરસાદ વરસવા લાગ્યો. તે વખતે સાર્થ (સંઘ) ભયાનક અટવીમાંથી પસાર થઈ રહ્યો હતો. રસ્તો કાદવથી ભરેલો હતો. સાર્થ તે અટવીમાં વર્ષાવાસ વ્યતીત કરવા માટે રોકાઈ ગયો. આચાર્ય પણ નિર્દોષ સ્થાનમાં સ્થિત થઈ ગયા.

તે અટવીમાં સાર્થને ધાર્યા કરતાં વધારે રોકાઈ જવું પડયું. તેથી સાર્થની ખાદ્યસામગ્રી સમાપ્ત થઈ ગઈ. ભૂખથી પીડાઈને સાર્થના લોકો અરણ્યમાં કંદમૂળ વગેરેનું અન્વેષણ કરી જીવન વ્યતીત કરવા લાગ્યા.

વર્ષાવાસના ઉપસંહાર કાળમાં ધન્ના સાર્થવાહને અચાનક સ્મૃતિ આવી કે મારી સાથેના જે આચાર્ય-પ્રવર આવ્યા હતા, મેં તેનો ખ્યાલજ ન કર્યો. તેમના આહારની શી વ્યવસ્થા હશે? તે તરતજ આચાર્યની પાસે ગયા અને આહારની અભ્યર્થના કરી. આચાર્યે તેને કલ્પ્ય અકલ્પ્યની સમજણ આપી. કલ્પ્ય અકલ્પ્યનું પરિજ્ઞાન કરીને તેણે ઉત્કૃષ્ટ ભાવનાથી પ્રાસુક વિપુલ ઘીનું દાન દીધું. શુદ્ધ ભાવનાના ફળસ્વરૂપે સમ્યક્ત્વની ઉપલબ્ધિ થઈ.[૩૯]

(૨) **ઉત્તરકુરુમાં મનુષ્ય** : ત્યાંથી ધન્ના સાર્થવાહનો જીવ આયુષ્ય પૂરું કરીને દાનના પ્રભાવથી ઉત્તરકુરુમાં મનુષ્ય થયો.

(૩) **સૌધર્મ દેવલોક** : ત્યાંથી ધન્ના સાર્થવાહનો જીવ સૌધર્મ કલ્પમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો.

(૪) **મહાબલ** : ત્યાંથી ચ્યવીને ધન્ના સાર્થવાહનો જીવ પશ્ચિમ મહાવિદેહના ગંધિલાવતી વિજયમાં વૈતાઢય પર્વતની વિદ્યાધર શ્રેણીના અધિપતિ શતબલ રાજાનો પુત્ર મહાબલ થયો. મહાબલના પિતા સંસારથી વિરક્ત થઈ પુત્રને રાજ્ય કારભાર સોંપીને સ્વયં શ્રમણ બની ગયા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

એક વાર સમ્રાટ મહાબલ પોતાના પ્રમુખ અમાત્યોની સાથે રાજસભામાં બેસીને મનોવિનોદ કરી રહેલ હતા. ત્યારે સ્વયંબુદ્ધ અમાત્યે રાજાને ધર્મનો મર્મ સમજાવ્યો, રાજા પુત્રને રાજ્ય સોંપીને મુનિ બન્યા. દુષ્કૃત્યોની આલોચના કરી અને બાવીસ દિવસનો સંથારો કરીને સમાધિપૂર્વક આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

(૫) લલિતાંગ દેવ – ત્યાંથી ધન્ના સાર્થવાહનો જીવ ઈશાન કલ્પમાં લલિતાંગ દેવ બન્યો. ત્યાં સ્વયંપ્રભા દેવીમાં તે એટલો આસકત થઇ ગયો કે સ્વયંપ્રભા દેવીનું ચ્યવન થવાથી લલિતાંગદેવ તેના વિરહમાં આકુળ-વ્યાકુળ બની ગયો. ત્યારે સ્વયંબુદ્ધ અમાત્યનો જીવ કે જે તે જ કલ્પમાં દેવ થયો હતો તેણે આવીને તેમને સાંત્વના આપી અને સ્વયંપ્રભા દેવી પણ ત્યાંથી ચ્યવીને માનવલોકમાં નિર્યામિકા નામની બાલિકા બની. કેવળીના ઉપદેશથી શ્રાવિકા બનીને આયુષ્ય પૂર્ણ કરી, ફરી તે જ કલ્પમાં સ્વયંપ્રભા દેવી બની. લલિતાંગદેવ ફરી તેનામાં આસકત થઇ ગયો. જીવનના અંતમાં નમસ્કાર મહામંત્રનો જાપ કરતાં જીવન પૂર્ણ કર્યું.

(૬) વજ્રજંઘ : ત્યાંથી ચ્યવીને લલિતાંગદેવનો જીવ જંબૂદ્વીપની પુષ્કલાવતી વિજયમાં લોહાર્ગલા નગરના અધિપતિ સ્વર્ણગંધ સમ્રાટની પત્ની લક્ષ્મીદેવીની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયો. અહિં તેમનું વજ્રજંઘ નામ આપવામાં આવ્યું.

સ્વયંપ્રભાદેવી પણ ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને પુંડરીકિની નગરીમાં વજ્રસેન રાજાની પુત્રી 'શ્રીમતી' થઇ.

એક વખત 'શ્રીમતી' મહેલની છત ઉપર ઘૂમી રહેલ હતી. તે સમયે પાસેના એક ઉદ્યાનમાં મુનિને કેવળજ્ઞાન થયું. તેના મહોત્સવ નિમિત્તે દેવ–ગણ આકાશમાર્ગથી જઈ રહેલ હતો. આકાશમાર્ગથી જતા દેવસમૂહને નિહાળીને શ્રીમતીને પૂર્વભવની સ્મૃતિ જાગૃત થઈ. તેણે તે સ્મૃતિ એક ચિત્રપટ પર અંકિત કરી. પંડિતા પરિચારિકા તે ચિત્રપટ લઈને રાજમાર્ગ ઉપર કે જ્યાં ચક્રવર્તી વજ્રસેનની વર્ષગાંઠ મનાવવાના હેતુથી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અનેક દેશોના રાજકુમારો આવ-જા કરી રહેલ હતા ત્યાં ઊભી રહી ગઈ. વજ્રજંઘ રાજકુમારે જેવું તે ચિત્ર જોયું તેવુંજ તેને પણ પૂર્વભવની સ્મૃતિ જાગૃત થઈ ગઇ. ચિત્રપટ્ટનું આખું ઇતિ-વૃત્ત પંડિતા પરિચારિકાને બતાવ્યું. પરિચારિકાએ શ્રીમતીને અને ફરી શ્રીમતીની પ્રેરણાથી ચક્રવર્તી વજ્રસેનને પરિચય આપીને શ્રીમંતીનું વજ્રજંઘ સાથે પાણિગ્રહણ કરાવ્યું.

શ્રીમતીના પિતા વજ્રસેને સંયમ લીધો ત્યારે સીમાડાના રાજા સમ્રાટ પુષ્કરપાલની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરવા લાગ્યા. વજ્રજંઘ તેની સહાયતા માટે ગયા અને શત્રુઓ ઉપર વિજયપતાકા લહેરાવીને જ્યારે તેઓ પાછા પોતાની રાજધાનીમાં ફરી રહ્યા હતા ત્યારે તેને જાણ થઈ કે આ અરણ્યમાં બે મુનિઓને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે, તેમના દિવ્ય પ્રભાવથી દૃષ્ટિવિષ સર્પ પણ નિર્વિષ થઇ ગયો છે. આથી વજ્રજંઘ મુનિઓનાં દર્શન કરવા માટે ગયા. ઉપદેશ સાંભળી વૈરાગ્ય થયો. પુત્રને રાજ્ય સોંપીને સંયમ ગ્રહણ કરીશ તે ભાવનાની સાથે ત્યાંથી પ્રસ્થાન કરીને રાજધાનીમાં પહોંચ્યા. અહીં પુત્રે વિચાર્યું કે પિતાજી જીવતાં મને રાજ્ય આપશે નહિ તેથી રાજ્યલોભમાં ફસાઈને તેણે તે રાતે વજ્રજંઘના મહેલ ઉપર ઝેરીલો ધુમાડો ફેલાવ્યો કે જેની ગંધથી વજ્રજંઘ અને શ્રીમતી બંને મૃત્યુને પ્રાપ્ત થઇ ગયાં.[૪૦]

(૭) **યુગલિક :** ત્યાંથી બંને આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને ઉત્તરકુરુમાં યુગલ–યુગલિની બન્યા.

(૮) **સૌધર્મકલ્પ :** ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સૌધર્મ કલ્પમાં દેવ બન્યા.

(૯) **જીવાનંદ વૈદ્ય :** ત્યાંથી ચ્યવીને ધન્ના સાર્થવાહનો જીવ જીવાનંદ વૈદ્ય બન્યો. તે વખતે ત્યાં પાંચ અન્ય જીવો પણ ઉત્પન્ન થયા. (૧) રાજાના પુત્ર મહીધર (૨) મંત્રીપુત્ર-સુબુદ્ધિ (૩) સાર્થવાહનો પુત્ર પૂર્ણચંદ્ર (૪) શ્રેષ્ઠીપુત્ર ગુણાકર (૫) ઈશ્વરદત્ત પુત્ર કેશવ (જે શ્રીમતીનો જીવ હતો.) આ છએ મિત્રોમાં દૂધ-પાણી જેવો પ્રેમ હતો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પોતાના પિતાની માફક જીવાનંદ વૈદ્ય પણ આયુર્વેદ વિદ્યામાં પ્રવીણ હતા. તેમની પ્રતિભાની તેજસ્વિતાથી બધા પ્રભાવિત થતા. એક દિવસ બધા સ્નેહી-સાથી વાર્તાલાપ કરી રહ્યા હતા, એટલામાં ત્યાં એક દીર્ઘ તપસ્વી મુનિ ભિક્ષા માટે આવ્યા. તેઓ કૃમિ-કુષ્ઠની ભયંકર વ્યાધિથી ઘેરાયેલા હતા. સમ્રાટપુત્ર મહીધરે જીવાનંદને કહ્યું: "મિત્રવર! આપ અન્ય ગૃહસ્થ લોકોની ચિકિત્સા કરવામાં દક્ષ છો પરંતુ કૃમિકુષ્ઠ રોગથી ઘેરાયેલ આ તપસ્વી મુનિને નિહાળીને પણ તેમની ચિકિત્સા માટે પ્રવૃત્ત કેમ થતા નથી?"

જીવાનંદ:- "મિત્ર, તમારું કથન સત્ય છે પણ મારી પાસે લક્ષપાક તેલ સિવાય અન્ય આવશ્યક ઔષધિઓ ઉપલબ્ધ નથી."

તેમણે કહ્યું:- "બતાવો! કઇ ઔષધીઓ જોઇએ છે? અમે તેનું મૂલ્ય ચુકવશું, ગમે ત્યાંથી ઉપલબ્ધ થતી હશે ત્યાંથી લાવવા પ્રયાસ કરીશું."

જીવાનંદ:- "બે વસ્તુઓ જોઇએ: એક રત્નકંબલ અને બીજું ગોશીર્ષચંદન."

પાંચેય મિત્રો ઔષધિ લાવવા માટે એક વેપારીની દુકાને પહોંચ્યા. શેઠે કહ્યું: "પ્રત્યેક વસ્તુનું મૂલ્ય એક લાખ દીનાર છે." તેઓ તેટલું મૂલ્ય ચુકવવા જેવા તૈયાર થયા તેવો જ શેઠે પ્રશ્ન કર્યો કે "આવી અમૂલ્ય વસ્તુઓ કોના માટે જોઇએ છે?" તેમણે કહ્યું: "મુનિની ચિકિત્સા માટે." મુનિનું નામ સાંભળીને તે બન્ને વસ્તુઓ કાંઇ પણ મૂલ્ય લીધા વિના શેઠે આપી દીધી. તેઓ તે વસ્તુઓ લઇને વૈદ્યની પાસે ગયા.

સાથીઓની સાથેજ જીવાનંદ વૈદ્ય ઔષધીઓ લઇને મુનિની પાસે ગયા. મુનિ ધ્યાનમુદ્રામાં લીન હતા. મુનિની સ્વીકૃતિ લીધા વિના જ, મુનિને આરોગ્યપ્રદાન કરવાના હેતુથી તેઓએ તેલનું મર્દન કર્યું, ઉષ્ણવીર્ય તેલના પ્રભાવથી કૃમિઓ બહાર નીકળવા લાગ્યા તેથી રત્ન-કંબલથી તેમના શરીરને ઢાંકી દીધું જેથી કૃમિઓ રત્નકંબલમાં આવી ગયા. તે પછી રત્નકંબલની કૃમિઓને ગો-ચર્મમાં મૂકી દીધી. ફરીને મર્દન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કર્યું તો માંસમાંથી કૃમિઓ નીકળી ગઈ. ત્રીજી વારના મર્દનથી અસ્થિગત કૃમિઓ નીકળી ગઈ. ત્યાર પછી ગોશીર્ષ ચંદનનો લેપ કર્યો જેને લીધે મુનિ પૂર્ણ સ્વસ્થ થઈ ગયા. છએ મિત્રો મુનિની સ્વસ્થતા જોઈને ઘણાજ પ્રમુદિત થયા.

છએ મિત્રોને સંસારથી વિરક્તિ થઇ. તેઓએ દીક્ષા ગ્રહણ કરીને ઉત્કૃષ્ટ તપસાધના કરી.

(૧૦) **બારમા દેવલોકમાં**– ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને બારમા અચ્યુત દેવલોકમાં તેઓ ઉત્પન્ન થયા.

(૧૧) **વજ્રનાભ**– જીવાનંદનો જીવ ત્યાં આયુષ્ય પૂર્ણ કરી પુષ્કલાવતી વિજયની પુંડરીકિણી નગરીના અધિપતિ વજ્રસેન રાજાની ધારિણી રાણીની કુક્ષિમાં ઉત્પન્ન થયો. માતાએ ચૌદ મહાસ્વપ્નો દેખ્યાં. જન્મ થતાં પુત્રનું નામ વજ્રનાભ રાખવામાં આવ્યું. પૂર્વના પાંચેય સાથીઓમાંથી ચાર તો અનુક્રમે બાહુ, સુબાહુ, પીઠ, મહાપીઠ તેમના ભાઈ થયા અને એક તેમનો સારથિ થયો.

વજ્રનાભને રાજ્ય આપીને વજ્રસેને સંયમ ગ્રહણ કર્યું અને ઉત્કૃષ્ટ સંયમસાધના કરીને કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું, તેઓ તીર્થંકર બન્યા. સમ્રાટ વજ્રનાભે પણ ચક્રરત્ન ઉત્પન્ન થતાં ષટ્‌ખંડનો વિજય કરીને ચક્રવર્તી પદ પ્રાપ્ત કર્યું. દીર્ઘકાળ સુધી ષટ્‌ખંડનું રાજ્ય કર્યું અને અંતે પિતા વજ્રસેનના ઉપદેશપ્રદ પ્રવચનો સાંભળીને વિરક્તિ થઇ, આગમોનું ગંભીર ચિંતન, મનન કર્યું. ઉત્કૃષ્ટ તપની સાધના કરી તેથી અનેક ચમત્કારવાળી લબ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઇ. તીર્થંકર નામકર્મનું ઉપાર્જન કર્યું. અંતમાં માસિક સંલેખનાપૂર્વક પાદપોપગમન સંથારો કરી, સમાધિપૂર્વક આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યું.

અહીં યાદ રાખવું જોઇએ કે વજ્રનાભના બાકીના ચારેય નાના ભાઇઓએ અગિયાર અંગોનું અધ્યયન કર્યું. તેમાંથી બાહુમુનિ મુનિઓની વૈયાવૃત્ય કરતા અને સુબાહુમુનિ પરિશ્રાંત મુનિઓને વિશ્રામણા આપતા અર્થાત્ થાકેલા મુનિઓના અવયવોનું મર્દન વગેરે રૂપ અંતરંગ સેવા કરતા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બન્નેની સેવાભક્તિ નિહાળીને વજ્રનાભ ખૂબ પ્રસન્ન થયા અને તેમની પ્રશંસા કરતાં કહ્યું, તમે સેવા અને વિશ્રામણા દ્વારા તમારા જીવનને સફળ કરેલ છે.

મોટા ભાઈ દ્વારા પોતાના બીજા ભાઈઓની પ્રશંસા સાંભળીને પીઠ, મહાપીઠ મુનિના અંતરમાં એવો વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે અમે સ્વાધ્યાય વગેરેમાં તન્મય રહીએ છીએ. અમારી કોઈ પ્રશંસા કરતું નથી પરંતુ વૈયાવૃત્ય કરવાવાળાઓની પ્રશંસા થાય છે. આ રીતે મનમાં ઈર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઈ, તે ઈર્ષ્યાબુદ્ધિથી અને માયાની તીવ્રતાથી મિથ્યાત્વ આવ્યું અને સ્ત્રીવેદનો બંધ પડયો. કરેલા દોષની આલોચના કરી નહિ. જો નિઃશલ્ય થઈને આલોચના કરત તો જીવન અવશ્ય વિશુદ્ધ બનત. [૪૧]

(૧૨) **સર્વાર્થસિદ્ધમાં:** ત્યાંથી આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને વજ્રનાભ વગેરે પાંચેય ભાઈઓ સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા. ત્યાં તેત્રીસ સાગરોપમ સુધી સુખના સાગરમાં નિમગ્ન રહ્યા.

(૧૩) **ઋષભદેવ:** ત્યાંથી સર્વ પ્રથમ આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને વજ્રનાભનો જીવ, ભગવાન ઋષભદેવ થયો. બાહુમુનિનો જીવ વૈયાવૃત્યના પ્રભાવથી શ્રી ઋષભદેવના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીના રૂપમાં જન્મ્યો. સુબાહુ મુનિનો જીવ મુનિઓને વિશ્રામણા દેવાથી વિશિષ્ટ બાહુબળના અધિપતિ ઋષભદેવનો પુત્ર બાહુબલી થયો. [૪૨] પીઠ, મહાપીઠના જીવે કૃતદોષોની આલોચના ન કરવાથી ઋષભદેવની પુત્રીઓ બ્રાહ્મી અને સુંદરી થઈ અને સારથિનો જીવ શ્રેયાંસકુમાર થયો.

मूलः—

उसभे अरहा कोसलिए तित्राणोवगए होत्था, तं जहा-चइस्सामि त्ति जाणइ जाव सुमिणे पासइ, तं जहा-गय उसह० गाहा, सव्वं तहेव, नवरं सुविणपाढगा णत्थि, नाभी कुलगरो वागरेइ ॥ १९२ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : કૌશલિક અર્હંત ઋષભ ત્રણ જ્ઞાનથી યુકત હતા. તે આ પ્રમાણે કે–'હું ચ્યુત થઈશ' તેમ તેઓ જાણતા હતા ઇત્યાદિ બધું પૂર્વે ભગવાન મહાવીરના પ્રકરણમાં કહ્યું તેમજ કહેવું. યાવત્ માતા સ્વપ્ન જુએ છે તે સ્વપ્નો આ પ્રમાણે છે–ગજ, વૃષભ વિગેરે. વિશેષમાં એ કે પ્રથમ સ્વપ્નમાં વૃષભને મુખમાં પ્રવેશ કરતો જુએ છે. (અહીં યાદ રહે કે અન્ય તીર્થંકરોની માતાઓ પ્રથમ સ્વપ્નમાં મુખમાં પ્રવેશ કરતા હાથીને જુએ છે.) સ્વપ્નનો બધો વૃત્તાન્ત મરુદેવી નાભિકુળકરને કહે છે. ત્યાં સ્વપ્નોનાં ફળ બતાવનારા સ્વપ્નપાઠકો નથી તેથી સ્વપ્નોનાં ફળને નાભિકુળકર સ્વયં કહે છે.

——— * જન્મ :

मूल :—

तेणं कालेणं तेणं समएणं उसभे अरहा कोसलिए जे से गिम्हाणं पढमे मासे पढमे पक्खे चित्तबहुले तस्स णं चित्तबहुलस्स अट्ठमीपक्खेणं नवण्हं मासाणं बहुपडिपुण्णाणं अद्धट्ठमाण य राइंदियाणं जाव आसाढाहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं आरोग्गा आरोग्गं पयाया, तं चेव जाव देवा देवीओ य वसुहारवासं वासिंसु सेसं तहेव चारगसोहणं माणुम्माणवड्ढणं उस्सुक्कमाईयं ठिइपडियवज्जं सव्वं भाणियव्वं ॥ १९३ ॥

અર્થ : તે કાળે તે સમયે ગ્રીષ્મ ઋતુનો પ્રથમ માસ, પ્રથમ પક્ષ અર્થાત જ્યારે ચૈત્ર માસનો કૃષ્ણપક્ષ આવ્યો ત્યારે ચૈત્ર વદ આઠમના દિવસે, નવ માસ અને ઉપર સાડા સાત રાત્રિ વ્યતીત થતાં યાવત આષાઢા નક્ષત્રનો યોગ થતાં આરોગ્યવાન માતાએ આરોગ્યપૂર્વક કૌશલિક અર્હંત ઋષભ નામના પુત્રને જન્મ આપ્યો.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અહીં પૂર્વે કહ્યું તે પ્રમાણે જન્મ સંબંધી બધો વૃતાન્ત કહી દેવો. યાવત દેવ-દેવીઓ આવે છે, ધનની વૃષ્ટિ વરસાવે છે વગેરે, પરંતુ કારાગૃહમાંથી કેદીઓને મુક્ત કરવા, કર માફ કરવા, પરંપરાનુસાર જન્મોત્સવ વગેરે પ્રસ્તુત વર્ણન જે પૂર્વ પાઠમાં આવેલ છે તે અહિંયા ન કહેવું કારણ કે તે યુગમાં ન તો કારાગૃહ હતાં કે ન કર વગેરે હતા.

मूलः-

उसभे णं कोसलिए कासवगुत्तेणं, तस्स णं पंच नामधिज्जा एवमाहिज्जंति. तं जहा-उसभे इ वा, पढमराया इ वा, पढमभिक्खाचरे इ वा, पढमजिणे इ वा, पढमतित्थकरे इ वा ॥ १९४ ॥

અર્થ : કૌશલિક અર્હત ઋષભ કાશ્યપગોત્રીય હતા. તેમના પાંચ નામ આ પ્રમાણે કહેવાય છે: (૧) ઋષભ (૨) પ્રથમ રાજા (૩) પ્રથમ ભિક્ષાચર (૪) પ્રથમ જિન અને (૫) પ્રથમ તીર્થંકર.

ભગવાન ઋષભદેવના જન્મ પહેલાં યુગલીઓનો કાળ હતો પરંતુ તેમાં પરિવર્તન થતું જતું હતું. ક્રમે ક્રમે જરૂરિયાતો તો વધી રહી હતી પરંતુ કલ્પવૃક્ષોની શક્તિ ક્ષીણ થઈ જવાથી જરૂરિયાતોની પૂર્તિ થતી ન હતી. સાધનના અભાવે, પરસ્પર સંઘર્ષ થવા લાગ્યો. અપરાધી મનોવૃત્તિ વ્યવસ્થાનું અતિક્રમણ કરવા લાગી ત્યારે અપરાધોના નિરોધ માટે કુલકર વ્યવસ્થા આવી, જેણે સર્વ પ્રથમ દંડનીતિને અમલમાં મૂકી.[૪૩]

——— * **ત્રણ નીતિ: હાકાર નીતિ:** પ્રથમ કુલકર વિમળવાહનના સમયે હાકાર નીતિનું પ્રચલન થયું. તે યુગનો માનવ આજના માનવની માફક અમર્યાદિત કે ઉચ્છૃંખલ ન હતો. તે સ્વભાવથી સંકોચશીલ અને લજ્જાળુ હતો. અપરાધ કરનાર અપરાધીને એટલું જ કહેવામાં આવતું—'હા!' તમે આ શું કર્યું?' બસ, આવી શબ્દ-પ્રતાડના તે યુગનો મોટામાં મોટો દંડ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

હતો. તેને સાંભળતાંજ અપરાધી પાણી-પાણી થઈ જતો.[૪૪] આ નીતિ બીજા કુલકર ચક્ષુષ્માનના સમય સુધી ચાલતી રહી.

——* **માકાર નીતિઃ** જ્યારે 'હાકાર' નીતિ અસફળ થવા લાગી ત્યારે માકાર નીતિના પ્રયોગનો પ્રારંભ થયો. ત્રીજા અને ચોથા કુલકર 'યશસ્વી' અને 'અભિચંદ્ર' કુલકરોના સમય સુધી નાના અપરાધને માટે 'હાકાર' નીતિ અને મોટા અપરાધને માટે 'માકાર' નીતિનો પ્રયોગ ચાલતો રહ્યો. 'મત કરો' (કરો નહિ) એવી નિષેધાજ્ઞાને ઘણો મોટો દંડ સમજવામાં આવતો હતો.[૪૫]

——* **ધિક્કાર નીતિઃ** જ્યારે 'માકાર' નીતિ પણ નિષ્ફળ જવા લાગી ત્યારે 'ધિક્કાર' નીતિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. આ નીતિ પાંચમા પ્રસેનજિત, છઠ્ઠા મરુદેવ અને સાતમા કુલકર નાભિ સુધી ચાલતી રહી. આ પ્રમાણે ખેદ, નિષેધ અને તિરસ્કાર તે મૃત્યુદંડથી પણ અધિક પ્રભાવશાળી સિદ્ધ થયાં. કારણ કે તે સમયની પ્રજા સ્વભાવથી સરળ, માનસથી કોમળ, સ્વયં શાસિત અને મર્યાદાપ્રિય હતી.[૪૬]

અંતિમ કુલકર નાભિના સમયે યુગલિયાની સભ્યતા ઝડપથી ક્ષીણ થવા લાગી. આવા સમયમાં ભગવાન ઋષભદેવનો જન્મ થયો.

માતા મરુદેવીએ જે ચૌદ મહાસ્વપ્ન જોયાં હતાં તેમાં સર્વપ્રથમ ઋષભ (વૃષભ)નું સ્વપ્ન હતું[૪૭] અને જન્મ પછી શિશુના ઉરસ્થળ ઉપર ઋષભનું લાંછન હતું તેથી તેનું નામ ઋષભ રાખવામાં આવ્યું.[૪૮]

——* **વંશ ઉત્પત્તિઃ** જ્યારે ઋષભદેવ એક વરસના હતા તે વખતે પિતા નાભિની ગોદમાં બેસીને ક્રીડા કરી રહ્યા હતા. ત્યારે શકેન્દ્ર હાથમાં ઇક્ષુ (શેરડી) લઈને આવ્યા. બાળક ઋષભદેવે લેવા માટે હાથ આગળ લંબાવ્યો. બાળકે ઇક્ષુ–આકુ (શેરડીનું ભક્ષણ) કરવા ઇચ્છયું તે દૃષ્ટિથી તેમનો વંશ ઇક્ષ્વાકુવંશના નામથી વિશ્વમાં પ્રસિદ્ધ થયો.[૪૯]

——* **વિવાહ પરંપરાઃ** યૌગલિક (યુગલીયાની) પરંપરામાં એક જ માતાના ઉદરથી એક સાથે જન્મેલા નર–નારીનું યુગલજ પતિ અને પત્નીના

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રૂપમાં પરિવર્તિત થઈ જતું હતું. સુનંદાના ભાઈનું અકાળ–મૃત્યુ થઇ જવાથી ઋષભદેવે સુનંદા તથા સહજાત (સાથે જન્મેલ) સુમંગલાની સાથે પાણિગ્રહણ કરી નવી વ્યવસ્થાનો પ્રારંભ કર્યો.[૫૦] સુમંગલાએ ભરત અને બ્રાહ્મીને તથા સુનંદાએ બાહુબલી અને સુંદરીને જન્મ આપ્યો. તેના પછી સુમંગલાને અનુક્રમે અન્ય અઠ્ઠાણું પુત્રો બીજા થયા.[૫૧]

——* **ભરત અને બાહુબલીના વિવાહ:** શ્રી ઋષભદેવે યૌગલિક ધર્મનું નિવારણ કરવા માટે જ્યારે ભરત અને બાહુબલી યુવાન થયા ત્યારે ભરતની સહજાત બ્રાહ્મીનું પાણિગ્રહણ બાહુબલી સાથે કરાવ્યું અને બાહુબલીની સહજાત સુંદરીનું પાણિગ્રહણ ભરત સાથે કરાવ્યું.[૫૨] આ વિવાહોનું અનુસરણ કરીને જનતાએ પણ ભિન્ન ગોત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલ કન્યાઓને તેમના માતા પિતા વગેરે અભિભાવકો દ્વારા દાનમાં પ્રાપ્ત કરીને પાણિગ્રહણ કરવાનું શરૂ કર્યું.[૫૩] આ પ્રમાણે એક નવીન પરંપરાનો પ્રારંભ થયો. તે વખતથી વિવાહપ્રથાનો આરંભ થયો.

——* **પ્રથમ રાજા:**

પહેલાં જણાવવામાં આવેલ છે કે ઋષભદેવના પિતા 'નાભિ' અન્તિમ કુલકર હતા. જ્યારે તેમના નેતૃત્વમાંજ ધિક્કાર નીતિનું ઉલ્લંઘન થવા લાગ્યું ત્યારે ગભરાઈને યુગલિયાઓ શ્રી ઋષભદેવની પાસે પહોંચ્યા અને તેમને બધી સ્થિતિની જાણકારી કરાવી. ભગવાન ઋષભદેવે કહ્યું–"જેઓ મર્યાદાઓનું અતિક્રમણ કરી રહ્યા હોય તેમને દંડ મળવો જોઈએ અને તે વ્યવસ્થા રાજા જ કરી શકે છે, કારણ કે શક્તિના બધાં સ્રોત તેનામાં કેન્દ્રિત થાય છે." સમય પારખીને કુલકર નાભિએ યુગલિકોની વિનમ્ર પ્રાર્થનાથી ઋષભદેવનો રાજ્યાભિષેક કરીને તેમને 'રાજા' ઘોષિત કર્યા.[૫૪] ઋષભદેવ પ્રથમ રાજા બન્યા અને શેષ જનતા પ્રજા બની. આ પ્રમાણે પૂર્વથી ચાલી આવતી 'કુલકર' વ્યવસ્થાનો અન્ત આવ્યો અને નવીન રાજ્યવ્યવસ્થાનો પ્રારંભ થયો.

રાજ્યાભિષેકના સમયે યુગલસમૂહ કમળપત્રોમાં પાણી લાવીને ઋષભદેવના ચરણકમળોનું સિંચન કરવા લાગ્યા. તેમના વિનીત સ્વભાવને

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

લક્ષ્યમાં રાખી નગરનું નામ 'વિનીતા' રાખ્યું.[૫૫] તેનું બીજું નામ અયોધ્યા પણ છે.[૫૬] તે પ્રાન્તનું નામ "વિનીતભૂમિ"[૫૭] અને "કર્કખાગ ભૂમિ"[૫૮] પડયું. થોડા વખત પછી તે મધ્યદેશના નામથી વિખ્યાત થયું.[૫૯]

——* રાજ્યવ્યવસ્થાનો વિકાસ :

રાજા બન્યા પછી ઋષભદેવે રાજ્યની સુવ્યવસ્થા હેતુથી આરક્ષક દલની સ્થાપના કરી. જેમના અધિકારી 'ઉગ્ર' કહેવાયા. મંત્રીમંડળ બનાવ્યું, જેના અધિકારી 'ભોગ' નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. સમ્રાટના પાસેના માણસો કે જે પરામર્શપ્રદાતા હતા તેઓ 'રાજન્ય'ના નામથી વિખ્યાત થયા અને અન્ય રાજકર્મચારી 'ક્ષત્રિય' નામથી જાણીતા થયા.[૬૦]

રાજ્યના સંરક્ષણ માટે ચાર પ્રકારની સેના અને સેનાપતિઓનું નિર્માણ કર્યું.[૬૧] સામ, દામ, દંડ અને ભેદનીતિનું પ્રચલન કર્યું. ચાર પ્રકારની દંડ વ્યવસ્થા – (૧) પરિભાષ (૨) મંડલબંધ (૩) ચારક અને (૪) છવિચ્છેદ[૬૨] નું નિર્માણ કર્યું.

પરિભાષ : થોડા વખત માટે અપરાધી વ્યકિતને કઠોર શબ્દો કહી નજરકેદ તરીકે રાખી દંડ આપવો.

મંડલબંધ : મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં રહેવાનો દંડ આપવો. (એક જાતની નજરકેદ)

ચારક : બંદીગૃહમાં બંધ કરીને દંડ આપવો. (કારાવાસ)

છવિચ્છેદ : હાથ, પગ વગેરે અંગોપાંગના છેદનનો દંડ આપવો.

આ ચાર નીતિઓ કયારે શરૂ થઈ તે વિશે વિદ્વાનોનો વિભિન્ન મત છે. કેટલાક વિદ્વાનોનું મંતવ્ય છે કે પ્રથમ બે નીતિઓ ઋષભના સમયે ચાલી અને બે ભરતના સમયે.[૬૩] આચાર્ય અભયદેવના મન્તવ્યાનુસાર આ ચારેય નીતિઓ ભરતના સમયમાં ચાલી.[૬૪] આચાર્ય ભદ્રબાહુ[૬૫] અને આચાર્ય મલયગિરિ[૬૬] ના અભિમતાનુસાર બંધ (બેડીનો પ્રયોગ) અને ઘાત (ડંડાના પ્રયોગ) ઋષભનાથના સમયે પ્રારંભ થઈ ગયો હતો. મૃત્યુ-દંડનો પ્રારંભ ભરતના સમયમાં થયો.[૬૭]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

—— * **ખાદ્ય સમસ્યાનું સમાધાનઃ** ઋષભદેવની પહેલાં માનવોનો આહાર કંદ, મૂળ, પત્ર, પુષ્પ અને ફળ હતો. પરંતુ જનસંખ્યાની અભિવૃદ્ધિ થવાથી કંદમૂળ પર્યાપ્તમાત્રામાં ઉપલબ્ધ ન થવાથી માનવોએ અન્નાદિ (કાચું અન્ન)નો ઉપયોગ શરૂ કર્યો. પરંતુ પકાવવાનું સાધન ન હોવાથી કાચું અન્ન દુષ્પચ થવાથી લોકો ઋષભદેવની પાસે પહોંચ્યા અને તેમની પાસે પોતાની સમસ્યાનું સમાધાન માગ્યું. ઋષભદેવે હાથથી મસળીને ખાવાની સલાહ આપી. જ્યારે તે પણ દુષ્પચ (પચવું ભારે) થઈ પડયું ત્યારે પાણીમાં ભીંજવીને અને મુઠ્ઠી કે બગલમાં રાખીને ગરમ કરી ખાવાનો ઉપાય બતાવ્યો. તેથી પણ અજીર્ણની વ્યાધિ સમાપ્ત ન થઈ.

ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ અગ્નિના સંબંધમાં જાણતા હતા પરંતુ તે કાળ એકાન્ત સ્નિગ્ધ હતો તેથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થઈ શકતો ન હતો. અગ્નિની ઉત્પત્તિ માટે એકાન્ત સ્નિગ્ધ અને એકાન્ત રૂક્ષ બન્ને કાળ નિરૂપયોગી હોય છે. સમયની પ્રગતિ આગળ વધી. જ્યારે કાળ સ્નિગ્ધથી રૂક્ષ (સૂકો) થયો ત્યારે લાકડાંઓનાં ઘર્ષણથી અગ્નિ પેદા કરી અને પાક નિર્માણ કરીને તથા પાકવિદ્યા શીખવાડીને ખાદ્ય સમસ્યાનું સમાધાન કર્યું.[૧૮]

કળાનું અધ્યયનઃ જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિની વૃત્તિ અનુસાર સમ્રાટ્ ઋષભદેવે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભરતને બોંતેર કળાઓ અને કનિષ્ઠ પુત્ર બાહુબલીને પ્રાણી લક્ષણનું જ્ઞાન કરાવ્યું. પ્રિયપુત્રી બ્રાહ્મીને અઢાર લિપિઓનું અધ્યયન કરાવ્યું અને સુંદરીને ગણિતવિદ્યાનું પરિજ્ઞાન કરાયું.[૧૯] વ્યવહાર સાધન હેતુથી માન (માપ), ઉન્માન (તોલા માસા વગેરે વજન), અવમાન (ગજ ફૂટ ઇંચ), પ્રતિમાન (નવટાંક, શેર, મણ વગેરે) પ્રચલિત કર્યા અને મણિ વગેરે પરોવવાની કળા બતાવી.

આ પ્રમાણે સમ્રાટ્ ઋષભદેવે પ્રજાના હિત માટે, અભ્યુદય માટે પુરુષોને બોંતેર કળાઓ સ્ત્રીઓને ચોસઠ કળાઓ અને બધાં શિલ્પોનું પરિજ્ઞાન કરાવ્યું. અસિ મસિ અને કૃષિ (સુરક્ષા, વ્યાપાર, ઉત્પાદન)ની વ્યવસ્થાની કળાઓનું નિર્માણ કર્યું. પ્રવૃત્તિઓનો વિકાસ કરીને જીવનને સરસ, શિષ્ટ અને વ્યવહાર યોગ્ય બનાવ્યું.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અંતમાં પોતાની રાજ્ય–વ્યવસ્થાનો ભાર ભરતને સોંપીને અને બાકીના નવ્વાણું પુત્રોને અલગ અલગ રાજ્ય આપીને દીક્ષા ગ્રહણ કરવા માટે તૈયાર થયા.

——— * પ્રથમ ભિક્ષાચર

मूलः--

उसभे अरहा कोसलिए दक्खे पतिन्ने पडिरूवे अल्लीण-भद्दए विणीए वीसं पुव्वसयसहस्साइं कुमारवासमज्झे वसइ, वीसं पुव्वसयसहस्साइं कुमारवासमज्झे वसित्ता तेवट्ठिं पुव्व-सयसहस्साइं रज्जवासमज्झे वसमाणे लेहाइयाओ गणियप्प-हाणाओ सउणरुयपज्जवसाणाओ बाहत्तरिं कलाओ चोवट्ठिं महिलागुणे सिप्पसयं च कम्माणं तिन्नि वि पयाहियाए उव-दिसइ, उवदिसित्ता पुत्तसयं रज्जसए अभिसिंचई अभिसिंचित्ता पुणरवि लोयंतिएहिं जिअकप्पिए० सेसं तं चेव सव्वं भाणि-यव्वं जाव दायं दाइयाणं परिभाएत्ता जे से गिम्हाणं पढमे मासे पढमे पक्खे चेत्तबहुले तस्स णं चेत्तबहुलस्स अट्ठमी-पक्खेणं दिवसस्स पच्छिमे भागे सुदंसणाए सिवियाए सदे-वमणुयासुराए परिसाए समणुगम्ममाणमग्गे जाव विणीयं रायहाणिं मज्झं मज्झेणं निग्गच्छइ, निग्गच्छित्ता जेणेव सिद्धत्थवणे उज्जाणे जेणेव असोगवरपायवे तेणेव उवाग-च्छइ, जेणेव असोगवरपायवे तेणेव उवागच्छित्ता असो-गवरपायवस्स अहे जाव सयमेव चउमुट्ठियं लोयं करेइ, लोयं करित्ता छट्ठेणं भत्तेणं अप्पाणएणं आसा-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ढाहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं उग्गाणं भोगाणं राइन्नाणं च खत्तियाणं च चउहिं सहस्सेहिं सद्धिं एगं देवदूसमादाय मुंडे भवित्ता अगाराओ अणगारियं पव्वइए ॥ १९५ ॥

અર્થ : કૌશલિક અર્હંત ઋષભદેવ દક્ષ હતા, દઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા, ઉત્તમ રૂપવાળા, સર્વગુણોથી યુક્ત, ભદ્ર અને વિનીત હતા. તેઓ વીસ લાખ પૂર્વ સુધી કુમાર અવસ્થામાં રહ્યા. ત્રેસઠ લાખ પૂર્વ વરસ સુધી રાજ્યવાસમાં રહ્યા. ત્રેસઠ લાખ પૂર્વ વરસ સુધી રાજ્ય અવસ્થામાં રહેતાં તેમણે જે કળાઓમાં લેખન પ્રથમ છે ગણિત પ્રધાન અને શકુનરૂત અર્થાત્ પક્ષીના શબ્દોથી શુભાશુભ જાણવાની કળા અંતિમ છે, તેવી બોંતેર કળાઓ અને સ્ત્રીઓના ચોસઠ ગુણ તથા સો શિલ્પ; આ ત્રણે ચીજનો પ્રજાના હિત માટે ઉપદેશ કર્યો. તે બધાનું અધ્યયન કરાવ્યા પછી સો રાજ્યોમાં સો પુત્રોને અભિષેક કર્યો. ત્યાર પછી જિતાચાર પ્રમાણે લોકાંતિક દેવો તેમની પાસે આવ્યા. તેઓએ પ્રિય વાણીથી ભગવાનને કહ્યું વગેરે બધું પૂર્વ કથન પ્રમાણે અહીં પણ કહેવું. યાવત્ વાર્ષિકદાન આપીને, ગ્રીષ્મઋતુનો પ્રથમ માસ, પ્રથમ પક્ષ અર્થાત્ જ્યારે ચૈત્ર માસનો કૃષ્ણપક્ષ આવ્યો ત્યારે, ચૈત્ર વદ ૮ ના દિવસે પાછલા પહોરે જેમની પાછળ માર્ગમાં દેવ, માનવ અને અસુરોની વિરાટ મંડળી ચાલી રહી છે એવા કૌશલિક અર્હંત ઋષભ સુદર્શન નામની શિબિકામાં બેસીને યાવત્ વિનીતા રાજધાનીની મધ્યમાં થઈને નીકળે છે, નીકળીને જે તરફ અશોકનું ઉત્તમ વૃક્ષ છે, તે તરફ આવે છે, આવીને અશોકના ઉત્તમ વૃક્ષ નીચે, શિબિકા ઊભી રખાવે છે. ઇત્યાદિ પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે અહીં પણ કથન કરવું યાવત્ સ્વયં પોતાના હાથેથી ચાર મુષ્ઠિ લોચ કરે છે. તેમણે તે વખતે પાણી વિના છઠ ભક્તનું તપ કરેલ હતું. આષાઢા નક્ષત્રનો યોગ આવતાં જ, ઉગ્રવંશના, ભોગવંશના, રાજન્યવંશના અને ક્ષત્રિયવંશના ચાર હજાર પુરુષોની સાથે એક દેવદૂષ્ય વસ્ત્ર લઈને મુંડિત થઈને ગૃહવાસથી નીકળે છે અને અણગાર દશાનો સ્વીકાર કરે છે.

વિવેચન : ભગવાને ચાર હજાર સાધકોને પોતાના હાથે પ્રવ્રજ્યા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આપી નહિ, પરંતુ તેમણે ભગવાનનું અનુકરણ કરી સ્વયં લુંચન વિગેરે ક્રિયાઓ કરી. [૭૧]

શ્રમણ બન્યા પછી, ભગવાન અખંડ મૌનવ્રતી બનીને એકાન્ત શાન્ત સ્થાનમાં ધ્યાનસ્થ બનીને રહેવા લાગ્યા. ઘોર અભિગ્રહો ધારણ કરી, અનાસક્ત થઈને ભિક્ષાહેતુ ગ્રામાનુગ્રામ વિચરણ કરતા પરંતુ ભિક્ષા અને તેની વિધિથી જનતા અનભિજ્ઞ હોવાથી ભિક્ષા ઉપલબ્ધ થતી ન હતી. તે ચાર હજાર શ્રમણ ચિરકાળ સુધી એવી વાટ જોતા રહ્યા કે ભગવાન મૌન છોડીને અમારી સારસંભાળ લેશે, સુખસગવડનો પ્રયત્ન કરશે, પરંતુ ભગવાન તો આત્મસ્થ હતા. કાંઇ બોલ્યા નહિ તેથી તે શ્રમણો ભૂખ–તરસથી કંટાળીને સમ્રાટ ભરતની શરમથી ફરીને ગૃહસ્થ ન બનતાં વલ્કલધારી તાપસ વગેરે થઇ ગયા. [૭૨] વસ્તુતઃ વિવેકના અભાવમાં સાધક સાધનથી પથભ્રષ્ટ થઇ જાય છે.

ભગવાન ઋષભદેવ અમ્લાન ચિત્તથી, અવ્યથિત મનથી ભિક્ષાને માટે નગરો અને ગામોમાં પરિભ્રમણ કરતા. ભાવિક માનવો ભગવાનને નિહાળીને ભક્તિભાવનાથી વિભોર થઇને પોતાની રૂપવતી કન્યાઓને, સુંદર વસ્ત્રોને, અમૂલ્ય આભૂષણોને, હાથી ઘોડા, રથ, સિંહાસન વગેરે ગ્રહણ કરવા અભ્યર્થના કરતા પરંતુ કોઇ પણ તેમને ભિક્ષા માટે કહેતું નહિ. તે વસ્તુઓને ગ્રહણ કર્યા વિના ભગવાન જ્યારે પાછા વળી જતા ત્યારે તેઓ સમજી શકતા નહિ કે ભગવાનને કઇ વસ્તુની આવશ્યકતા છે?

એક વરસ પૂરું થયું. કુરુજનપદીય ગજપુરના અધિપતિ બાહુબલીના પુત્ર સોમપ્રભ રાજાના પુત્ર શ્રેયાંસે સ્વપ્નમાં જોયું કે "સુમેરુપર્વત શ્યામ વર્ણનો થઇ ગયો છે, તેને મેં અમૃત કળશથી અભિષિકત કરીને ફરીને ચમકાવ્યો." [૭૩] સુબુદ્ધિ નગરશ્રેષ્ઠીએ પણ સ્વપ્ન જોયું– "સૂર્યનાં હજાર કિરણો પોતાના સ્થાનથી ચલિત થઇ રહ્યાં હતાં. અને તે વખતે શ્રેયાંસે તે રશ્મિઓને ફરીથી સૂર્યમાં સંસ્થાપિત કરી દીધાં." રાજા સોમપ્રભે સ્વપ્ન જોયું કે "એક મહાન પુરુષ શત્રુઓથી યુદ્ધ કરી રહેલ છે, શ્રેયાંસે તેને સહાયતા પ્રદાન કરી, તેનાથી શત્રુનું બળ નષ્ટ થઇ ગયું" સવાર થતાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બધાં સ્વપ્ન સંબંધમાં ચિંતન મનન કરવા લાગ્યા. ચિંતનનું નવનીત એ નીકળ્યું કે અવશ્યમેવ શ્રેયાંસને વિશિષ્ટ લાભ થશે.[૭૪]

ભગવાન તે જ દિવસે વિચરણ કરતા ગજપુર પધાર્યા. ચિરકાળ પછી ભગવાનને જોઈને શહેરનાં માણસો આહ્લાદિત થયા. શ્રેયાંસને પણ અત્યાધિક પ્રસન્નતા થઈ. ભગવાન પરિભ્રમણ કરતાં શ્રેયાંસને ત્યાં પધાર્યા. ભગવાનના દર્શન અને ચિંતનથી પૂર્વભવની સ્મૃતિ જાગૃત થઈ, સ્વપ્નના સાચા તથ્યની જાણ થઈ, તેમણે ભક્તિવિભોર હૃદયથી તાજા આવેલા શેરડીના રસના કળશને હાથમાં ગ્રહણ કરી ભગવાનના કરકમળોમાં રસ પ્રદાન કર્યો. આ રીતે ભગવાન શ્રી ઋષભદેવને એક સંવત્સર પછી ભિક્ષા પ્રાપ્ત થઈ[૭૫] અને સર્વ પ્રથમ ઇક્ષુરસનું પાન કરવાના કારણે તે કાશ્યપ નામથી પણ પ્રખ્યાત થયા.[૭૬]

પ્રસ્તુત અવસર્પિણી કાળમાં સર્વ પ્રથમ વૈશાખ સુદ ૩ (ત્રીજ) શ્રેયાંસે ઇક્ષુરસનું દાન દીધું તેથી તે ત્રીજ 'ઇક્ષુ તૃતીયા' અથવા 'અક્ષયતૃતીયા' ના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.[૭૭] તે મહાન દાનથી તિથિ પણ અક્ષય થઈ ગઈ.

मूलः-

उसभे णं अरहा कोसलिए एगं वाससहस्सं निच्चं वोसट्ठकाये चियत्तदेहे जाव अप्पाणं भावेमाणस्स एक्कं वाससहस्सं विइक्कंतं तओ णं जे से हेमंताणं चउत्थे मासे सत्तमे पक्खे फग्गुणबहुले तस्स णं फग्गुणबहुलस्स एक्कारसीपक्खेणं पुव्वण्हकालसमयंसि पुरिमतालस्स नयरस्स बहिया सगडमुहंसि उज्जाणंसि नग्गोहवरपायवस्स अहे अट्ठमेणं भत्तेणं अपाणएणं आसाढाहिं नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं झाणंतरियाए वट्टमाणस्स अणंते जाव जाणमाणे पासमाणे विहरइ ॥१९६॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : કૌશલિક અર્હંત ઋષભદેવે પોતાના દેહ તરફ લક્ષ્ય આપવાનું છોડી દીધું હતું. તેમણે શરીરની સારસંભાળ પણ છોડી દીધી હતી. આ રીતે પોતાના આત્માને ભાવિત કરતાં કરતાં એક હજાર વરસ વ્યતીત થઈ ગયા ત્યારે હેમંત ઋતુના ચોથા મહિના અને સાતમા પક્ષ અર્થાત્ ફાગણ માસના કૃષ્ણપક્ષની અગિયારસના દિવસે પૂર્વાહ્નમાં પુરિમતાલ નગરની બહાર, શકટમુખ નામના ઉદ્યાનમાં, ઉત્તમ વડના ઝાડ નીચે ધ્યાન ધરીને બેઠા હતા. તે સમયે નિર્જળ અઠ્ઠમ તપ કરેલ હતું. આષાઢા નક્ષત્રનો યોગ થતાં ધ્યાનમાં સ્થિત રહેલા ભગવાનને ઉત્તમ એવું અનંત કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું. તે વડે તેઓ બધા લોકાલોકના ભાવ જાણતા અને જોતા વિચરવા લાગ્યા.

વિવેચન: ભગવાન શ્રી ઋષભદેવને કેવળજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થઈ તે જ સમયે સમ્રાટ્ ભરતની આયુધશાળામાં ચક્રરત્ન પણ ઉત્પન્ન થયું અને તેની સૂચના એકી સાથેજ યમક અને શમક દૂતો વડે સમ્રાટ્ ભરતને મળી.[૬૮] ભરત એકી સાથે બે સૂચનાઓ મળવાથી એક ક્ષણ અસમંજસમાં પડી ગયા. તેમણે વિચાર્યું કે પ્રથમ ચક્રરત્નની અર્ચના કરવી જોઈએ કે ભગવાનની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ક્યાં અભયને આપનાર કેવળજ્ઞાન અને ક્યાં પ્રાણીઓનું વિનાશ કરનાર ચક્રરત્ન? મારે પ્રથમ ચક્રરત્નની નહિ પરંતુ ભગવાનની ઉપાસના કરવી જોઈએ.[૬૯] એમ વિચારી સમ્રાટ્ ભરત ભગવાનનાં દર્શન હેતુથી કુટુંબ પરિવાર સહિત રવાના થયા.[૭૦]

મા મરુદેવી પણ પોતાના લાડીલા પુત્રનાં દર્શન માટે ચિરકાળથી તલપાપડ થઈ રહ્યાં હતાં. પુત્રના વિયોગથી તેઓ વ્યથિત હતાં. તેના દારુણ કષ્ટની કલ્પના કરીને તેઓ કલ્પાંત કરી રહ્યાં હતાં. પ્રતિપળ, પ્રતિક્ષણ લાડીલા લાલની સ્મૃતિથી તેના નેત્રોમાંથી આસું વરસી રહ્યાં હતાં. જ્યારે તેમણે સાંભળ્યું કે ઋષભ વિનીતાના બાગમાં આવેલ છે ત્યારે તેઓ ભરતની સાથેજ હાથી ઉપર આરૂઢ થઈને ચાલી નીકળ્યાં. ભરતના વિરાટ વૈભવને જોઈને તેમણે કહ્યું: "બેટા ભરત! એક દિવસ મારો પ્યારો ઋષભ પણ આવા પ્રકારની રાજ્યશ્રીનો ઉપયોગ કરતો હતો પણ અત્યારે તો તે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભૂખ-તરસથી પીડિત થઈને કયાંક કષ્ટોને સહન કરતો હશે!" પુત્રપ્રેમથી તેમની આંખો છલકાઈ ઊઠી. ભરત દ્વારા તીર્થંકરોની દિવ્ય વિભૂતિનું વર્ણન સાંભળવા છતાં પણ માતાના હૃદયને સંતોષ ન હતો. સમવસરણની પાસે પહોંચતા જેવા ભગવાન ઋષભને ઇંદ્રો દ્વારા પૂજાતા જોયા, તેવો જ માતાના ચિંતનનો પ્રવાહ વધતો ગયો. આર્ત્તધ્યાનમાંથી શુકલધ્યાનમાં લીન થઈ ગયાં. ધ્યાનનો ઉત્કર્ષ આગળ વધ્યો. મોહનીય કર્મનું બંધન તૂટયું અને પછી તરતજ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અંતરાય નષ્ટ થતાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પ્રાપ્ત કરી લીધાં. તેજ ક્ષણે બાકીનાં અઘાતી ચાર કર્મો નષ્ટ થતાં હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલાં તેઓ સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થઈ ગયાં. [૮૧] કેટલાક આચાર્યોનો એવો પણ અભિમત છે કે ભગવાનના શબ્દો તેમના કાનોમાં પડવાથી તેમને આત્મજ્ઞાન થયું અને પછી તરત જ મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ. [૮૨]

પ્રસ્તુત અવસર્પિણી કાળમાં સર્વ પ્રથમ કેવળજ્ઞાન શ્રી ઋષભદેવને પ્રાપ્ત થયું અને મોક્ષ મરુદેવી માતાને.

——* **પ્રથમ ધર્મચક્રવર્તી :** ભગવાન ઋષભદેવનું પ્રથમ પ્રવચન ફાગણ વદ ૧૧નું થયું. તે સાંભળીને સમ્રાટ ભરતના પાંચસો પુત્રો અને સાતસો પૌત્રોએ તથા બ્રાહ્મી વગેરેએ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. ભરત વગેરેએ શ્રાવકવ્રત ગ્રહણ કર્યા અને સુંદરી પણ શ્રાવિકા બની. [૮૩] આ રીતે શ્રમણ, શ્રમણી, શ્રાવક, શ્રાવિકારૂપ ચતુર્વિધ તીર્થની સંસ્થાપના કરીને તેઓ સર્વપ્રથમ તીર્થંકર બન્યા. શ્રમણ ધર્મને માટે પાંચ મહાવ્રત અને ગૃહસ્થ ધર્મને માટે બાર વ્રતોનું નિરૂપણ કર્યું. તેથીજ ભગવાન ઋષભદેવને ધર્મનું મુખ કહેલ છે. [૮૪]

ભગવાનના પ્રથમ ગણધર સમ્રાટ ભરતના પુત્ર ઋષભસેન થયા. તેમણેજ સર્વપ્રથમ ભગવાને આત્મવિદ્યાનું પરિજ્ઞાન કરાવ્યું. ભગવાનને કેવળજ્ઞાનની સૂચના મળતાંજ પૂર્વે દીક્ષિત થયેલા શ્રમણો કે જેઓ ક્ષુધા-પિપાસાથી પીડિત થઈને તાપસ બની ગયા હતા, તેઓ ભગવાનની સેવામાં આવી ગયા. તેમણે પુનઃ વિધિવત પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. માત્ર કચ્છ અને સુકચ્છ જ એવા હતા કે જેઓ આવ્યા નહિ. [૮૫]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——— * **સુંદરીનો સંયમ :** ભગવાન શ્રી ઋષભના પ્રથમ પ્રવચનને સાંભળીને સુંદરી પણ સંયમ ગ્રહણ કરવા ઇચ્છતી હતી. તેણીએ એ ભવ્ય ભાવના અભિવ્યક્ત પણ કરી પરંતુ સમ્રાટ્ ભરત દ્વારા આજ્ઞા પ્રાપ્ત ન થવાથી તે શ્રાવિકા બની.[૯૬] તેના અંતરમાં વૈરાગ્યનો સાગર ઉછાળા મારી રહેલ હતો. તે શરીરથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં હતી પણ તેનું મન સંયમમાં રમી રહેલ હતું. ષટ્ખંડ ઉપર વિજય-ધ્વજ ફરકાવીને જ્યારે સમ્રાટ્ ભરત દીર્ઘકાળ પછી વિનીતા પાછા ફર્યા ત્યારે સુંદરીના કૃશ શરીરને દેખીને તે ચકિત થઇ ગયા. પ્રશ્ન કરવાથી ખબર પડી કે એવી અવસ્થા જે દિવસથી દીક્ષાગ્રહણનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો હતો તે દિવસથી નિરંતર આકરા વ્રત કરવાથી થઇ છે.[૯૭] સુંદરીની સંયમ લેવાની પ્રબળ ભાવના જોઇને ભરતે અનુમતિ પ્રદાન કરી અને સુંદરીએ ઋષભદેવની આજ્ઞાનુવર્તિની બ્રાહ્મીની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી.[૯૮]

——— * **અજ્ઞાણુ ભાઇઓની દીક્ષા :** આગળ કહેવાઇ ગયું છે કે શ્રી ઋષભદેવ, તેમના સો પુત્રોને જુદાં જુદાં રાજ્ય આપીને શ્રમણ બન્યા હતા. સમ્રાટ્ ભરત ચક્રવર્તી બનવા માગતા હતા. તેમણે પોતાના નાના ભાઇઓને પોતાને આધીન કરવા માટે તેમની પાસે દૂતોને મોકલ્યા. અઠ્ઠાણું એ ભાઇઓએ મળીને પરસ્પર મસલત કરી પરંતુ તેઓ નિર્ણય ઉપર ન પહોંચી શકયા. તે વખતે ભગવાન અષ્ટાપદ તરફ વિચરી રહેલ હતા. તે બધા ભગવાન શ્રી ઋષભદેવની પાસે પહોંચ્યા.[૯૯] સ્થિતિનો પરિચય આપતાં નિવેદન કર્યું – "પ્રભો! આપના દ્વારા અપાયેલ રાજ્ય ઉપર ભાઇ ભરત લલચાઇ રહ્યા છે, તે અમારું રાજ્ય લઇ લેવા માગે છે. શું યુદ્ધ કર્યા વિના અમે તેને રાજ્ય આપી દઇએ? જો આપી દઇએ તો તેની સામ્રાજ્ય-લિપ્સા વધી જશે અને અમે પરાધીનતાના ખાડામા ડૂબી જઇશું. જો અમે અમારા મોટાભાઇ સાથે યુદ્ધ કરીએ તો ભ્રાતૃ-યુદ્ધની એક અનુચિત પરંપરાનો પ્રારંભ થઇ જશે તેથી અમારે શું કરવું યોગ્ય છે?"

ભગવાન બોલ્યા – "પુત્રો! તમારું ચિંતન બરાબર છે. યુદ્ધ પણ ખરાબ છે અને કાયર બનવું તે પણ ખરાબ છે. યુદ્ધ એટલા માટે ખરાબ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

છે કે તેના અંતમાં વિજેતા તેમજ પરાજિત બન્નેને સંતાપ તેમજ નિરાશા મળે છે. પોતાની સત્તા ગુમાવીને પરાજિત પસ્તાય છે અને કાંઇ નહિ મળવાથી વિજેતા પસ્તાય છે. કાયર બનવાની પણ હું તમને સલાહ આપી શકતો નથી. હું તમને એવું રાજ્ય આપવા માગું છું કે જેમાં યુદ્ધ અને કાયરતા બન્નેથી દૂર રહી શકાય.

ભગવાનની આશ્વાસનભરી વાણી સાંભળીને બધાંના મુખકમળ ખીલી ઊઠયાં. મનમયૂર નાચવા લાગ્યા. તેઓ અનિમેષ (એકી નજરે) દૃષ્ટિથી ભગવાનને નિહાળવા લાગ્યા. ભગવાનની ભાવનાને તેઓ સ્પર્શી શકયા નહિ. તે તેમની કલ્પનામાં ન આવી શકયું કે ભૌતિક રાજ્ય સિવાય પણ કોઇ રાજ્ય હોઇ શકે છે. તે ભગવાન દ્વારા બનાવાયેલા રાજ્ય મેળવવા વ્યગ્ર બની ગયા. તેમની તીવ્ર લાલસા જોઇને ભગવાન બોલ્યા– "એક લાકડા કાપનારો માણસ હતો. તે ભાગ્યહીન અને મૂર્ખ હતો. પ્રતિદિન કોયલા બનાવવા તે જંગલમાં જતો અને જે કાંઇ મળે તેનાથી પોતાનું ભરણપોષણ કરતો. એક વખત તે સખત ઉનાળામાં અસહ્ય ગરમીમાં થોડું પાણી લઈને જંગલમાં ગયો અને સૂકાં લાકડાં એકઠાં કરીને કોયલા બનાવવા માટે તેમાં આગ લગાડી દીધી.

અસહ્ય ધગધગતી ગરમી અને પ્રચંડ જવાલાના કારણે તેને ઘણી તરસ લાગી. તે પોતાની સાથે જે પાણી લાવ્યો હતો તે પી ગયો પરંતુ તેની તૃષા છીપી નહિ. આમ તેમ જંગલમાં પાણીની તપાસ કરી પરંતુ કોઇ જગ્યાએ પાણી મળ્યું નહિ. પાસે કોઇપણ ગામ હતું નહિ, તરસથી ગળું સુકાઇ જતું હતું, ગભરાટ વધી રહ્યો હતો. તે એક વૃક્ષ નીચે સૂઇ ગયો. નિદ્રા આવી ગઇ. તેણે સ્વપ્ન જોયું કે ઘરમાં જેટલું પણ પાણી છે તે પી ગયો છે તો પણ તરસ મટી નહિ, કૂવા ઉપર ગયો અને ત્યાંનું બધું પાણી પી ગયો તો પણ તરસ છીપી નહિ, નદી–નાળાં અને ઝરણાંના પાણી પીતાં પીતાં સમુદ્ર તટે પહોંચ્યો. બધું પાણી પી જવા છતાં પણ તેની તરસ ઓછી ન થઇ. તરસથી તરફડતો તે સમુદ્ર કાંઠે ભીનાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

થયેલાં ઘાસને નીચોવીને તરસ મટાડવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો ત્યાં તેની ઊંઘ ઊડી ગઈ."

પ્રસ્તુત રૂપકનો ઉપસંહાર કરતાં ભગવાને કહ્યું– "શું પુત્રો! તે ભીના થયેલા ઘાસને નીચોવી પીવાથી તેની તૃષા શાંત થઈ શકે ખરી?"

પુત્રોએ કહ્યું: "નહિ ભગવન્!"

ભગવાને પોતાના અભિપ્રાય તરફ પુત્રોને આકૃષ્ટ કરતાં કહ્યું :– "ભૌતિક રાજ્યશ્રીની તૃષ્ણાને શાંત કરવાનો પ્રયાસ પણ ભીના થયેલા ઘાસને નીચોવી પીવા સમાન છે. સ્વર્ગીય સુખોથી પણ જેની તૃષ્ણા શાંત ન થઈ તે આવા તુચ્છ અને અલ્પકાળનાં રાજ્યથી શાંત થાય તે કઈ રીતે સંભવિત છે? તેથી સંબોધિ પ્રાપ્ત કરો.[૬૦] વસ્તુતઃ ભૌતિક રાજ્યથી આધ્યાત્મિક રાજ્ય મહાન છે. સાંસારિક સુખોથી આધ્યાત્મિક સુખ ઉત્તમ છે, તેને ગ્રહણ કરો. તેમાં ન કાયરતાની જરૂર છે કે ન યુદ્ધનો પ્રસંગ છે. જ્યાં સુધી સ્વરાજ્ય મળતું નથી ત્યાં સુધી પર–રાજ્યની અભિલાષા રહે છે. સ્વરાજ્ય મળી જતાં પરરાજ્યનો મોહ રહેતો નથી." ભગવાનના ઉપદેશથી પ્રભાવિત થઈને અઠ્ઠાણુએ ભઠ્ઠાઓએ રાજ્ય ત્યાગી સંયમ ગ્રહણ કરી લીધું. ભરતને આ ખબર મળતાંજ તેઓ દોડયા–દોડયા આવ્યા.[૬૧] ભાતૃ–પ્રેમથી તેની આંખો ભીની થઈ ગઈ પણ તેની ભીની આંખો અઠ્ઠાણુ ભાઈઓને સંયમના પંથથી વિચલિત ન કરી શકી. ભરત નિરાશ થઈને પોતાને ઘેર પાછા ફર્યા.

——— * **ભાતૃ–યુદ્ધ :** સમ્રાટ્ ભરત એક શાસન સૂત્રમાં સમગ્ર ભારતને પરોવવા માગતા હતા. તેથી પોતાના નાનાભાઈ બાહુબલીને એવો સંદેશો પહોંચાડયો કે તે ચક્રવર્તીની આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી લે. ભરતનો આ સંદેશો સાંભળતાંજ બાહુબલીની ભ્રકુટિ ચડી ગઈ. ક્રોધ ઊભરાઈ આવ્યો. દાંત કચકચાવી કહેવા લાગ્યો– "શું ભાઇ ભરતની ભૂખ હજી પણ શાંત ન થઈ! પોતાના નાના ભાઈઓનાં રાજ્ય છીનવી લેવા છતાં પણ તેને સંતોષ ન થયો? જો તે એમ સમજતા હોય કે હું શક્તિશાળી છું અને શક્તિથી બધાને ચટ કરી નાખું તો તે શક્તિનો સદુપયોગ નહિ, દુરૂપયોગ છે. માનવતાનું ભયંકર અપમાન છે અને કુળ-મર્યાદાનું અતિક્રમણ છે. અમારા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પૂજ્ય પિતાશ્રી વ્યવસ્થાના નિર્માતા છે અને અમે તેમના પુત્રો થઈને વ્યવસ્થાનો ભંગ કરીએ તો તે અમારા માટે ઉચિત નથી. બાહુ-બળમાં તો હું ભરતથી કોઇ પણ પ્રકારે ઓછો ઊતરું તેમ નથી. જો તે પોતાના મોટાપણાંને ભૂલીને અનુચિત વ્યવહાર કરે તો હું ચૂપ રહી શકીશ નહિ. હું બતાવી દઈશ ભરતને કે મારા પર આક્રમણ કરવું કેટલું અનુચિત છે?

ભરત વિરાટ સેના લઈને બાહુબલી સાથે યુદ્ધ કરવા, 'બહલી' દેશની સીમા ઉપર પહોંચી ગયા અને બાહુબલી પણ પોતાની નાની સેનાને સજાવીને યુદ્ધ મેદાનમાં આવી ગયા. બાહુબલીના વીર સૈનિકોએ ભરતની વિરાટ સેનાના છક્કા છોડાવી દીધા. લાંબા વખત સુધી યુદ્ધ ચાલતું રહ્યું પણ ન તો ભરત જીત્યો કે ન બાહુબલી. હાર-જીતનો કોઈ ફેંસલો ન થયો. આખરે બાહુબલીએ આટલા બધા માનવોનું રક્ત વહેતું જોઈને નરસંહાર બંધ કરીને દ્વંદ્વયુદ્ધ માટે આમંત્રિત કર્યા.[૬૧] દૃષ્ટિયુદ્ધ, વાક્‌યુદ્ધ, બાહુયુદ્ધ, મુષ્ટિયુદ્ધ અને દંડયુદ્ધ નિશ્ચિત થયાં.[૬૩] બધામાં સમ્રાટ ભરત પરાજિત થયા અને બાહુબલી વિજયી થયા. ભરતને પોતાના નાનાભાઇથી પરાજિત થવું ખૂબજ ખટકયું. આવેશમાં આવીને અને મર્યાદાને વિસ્મૃત કરીને બાહુબલીનો શિરચ્છેદ કરવા માટે ભરતે ચક્રનો પ્રયોગ કર્યો. તે જોઈને બાહુબલીનું લોહી ઊકળી ઊઠયું. બાહુબલીએ ઊછળીને ચક્રને પકડવાનું નક્કી કર્યું પણ ચક્ર બાહુબલીની પ્રદક્ષિણા કરીને ફરી ભરતની પાસે પાછું ફર્યું. તે બાહુબલીનો વાળ પણ વાંકો ન કરી શકયું. તે જોઈ બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. બાહુબલીની બિરુદાવલીઓથી પૃથ્વી અને આકાશ ગૂંજી ઊઠયાં. ભરત પોતાના દુષ્કૃત્ય ઉપર લજ્જિત થઈ ગયા.

ભાઇ ભરતની ભૂલ ભુલાવવા માટે લાખો કંઠોથી એવી સ્વર લહેરીઓ ફૂટી પડી કે—"સમ્રાટ ભરતે તો ભૂલ કરી છે પરંતુ આપ ભૂલ ન કરો. નાનાભાઈ દ્વારા મોટાભાઈની હત્યા અનુચિતજ નહિ, અત્યન્ત અનુચિત છે. મહાન પિતાના પુત્ર પણ મહાન હોય છે, ક્ષમા કરો. ક્ષમા કરનારા કદી નાના બનતા નથી." બાહુબલીનો રોષ ઓછો થયો. હૃદય પ્રબુદ્ધ થયું. કુળ મર્યાદા અને યુગની આવશ્યકતાને ધ્યાનમાં રાખીને તેઓ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ચિંતનમગ્ન થઈ ગયા. ભરતને મારવા માટે ઉપડેલો હાથ ભરત ઉપર નહિ પડતાં પોતાના શિર ઉપર પડયો અને લોચ કરીને શ્રમણ બની ગયા. રાજ્યને ઠોકર મારીને પિતાના ચરણચિહ્નો ઉપર ચાલી નીકળ્યા.[૯૪]

—— * **બાહુબલીને કેવળજ્ઞાન :** બાહુબલીના પગ ચાલતાં ચાલતાં અટકી ગયા. તેઓ પિતાના શરણમાં પહોંચવા છતાં પણ ચરણમાં ન પહોંચી શકયા. પૂર્વે દીક્ષિત નાના ભાઈઓને નમન કરવાની વાત સ્મૃતિમાં આવતાંજ તેમનાં ચરણ એકાંત – શાંત જંગલમાંજ સ્તબ્ધ થઈ ગયાં. અસંતોષ ઉપર વિજય મેળવનારા બાહુબલી અસ્મિતાથી પરાજિત થઈ ગયા. એક વરસ સુધી હિમાલયની માફક અડોલ ધ્યાન-મુદ્રામાં અવસ્થિત રહેવા છતાં પણ કેવળજ્ઞાનનો દિવ્ય પ્રકાશ પ્રાપ્ત ન થઈ શકયો. શરીર ઉપર લતા-વેલો ચડી ગઇ. પક્ષીઓએ માળા બાંધી દીધા તથાપિ સફળતા મળી શકી નહિ, કેવળજ્ઞાન ન થયું.[૯૫]

"હાથી ઉપર આરૂઢ થયેલ વ્યકિતને કદી કેવળજ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થતી નથી તેથી ભાઈ! હાથી ઉપરથી નીચે ઊતરો" એવા શબ્દો એક દિવસ બાહુબલીના કાનમાં પડયા. બાહુબલીએ ચિંતન કર્યું – હું હાથી ઉપર કયાં આરૂઢ છું? પછી વિચારધારાએ વળાંક લીધો, નેત્ર ખોલ્યાં, સામે વિનીત મુદ્રામાં ભગિનીઓને નિહાળતાં વિચારમગ્ન થઈ ગયા. હું વ્યર્થ અભિમાનના હાથી ઉપર ચડયો હતો. હું અવસ્થાના ભેદમાં ફસાઈ ગયો. તે ભાઈઓ ઉમરમાં મારાથી ભલે નાના હોય પણ ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિથી તો મોટા છે. મારે નમન કરવું જોઈએ." નમન કરવા માટે જેવા પગ ઊપડયા કે ત્યાં જ બંધન તૂટી ગયા. વિનયે અહંકારને શાંત કરી દીધો. બાહુબલી ત્યાં જ કેવળી બની ગયા, ભગવાન શ્રી ઋષભદેવને નમન કરી, કેવળી પરિષદમાં આવીને તેમનામાં ભળી ગયા.[૯૬]

ભરતને કૈવલ્ય : રાજનૈતિક અને સાંસ્કૃતિક એકતાને માટે ભરતે ભાઈઓની સાથે જે વ્યવહાર કર્યો હતો તેથી તેઓ પોતે લજ્જા અનુભવતા હતા. ભાઈઓને ગુમાવીને રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવા છતાં પણ તેના માનસમાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પ્રસન્નતા ન થઈ, વિરાટ રાજ્યનો ઉપભોગ કરવા છતાં પણ તેઓ હવે તેમાં આસક્ત ન હતા. સમ્રાટ બનવા છતાં પણ તેઓ સામ્રાજ્યવાદી વૃત્તિના ન હતા. લાંબા વખત સુધી રાજ્યશ્રીનો ઉપભોગ કર્યા પછી ભગવાન શ્રી ઋષભદેવ મોક્ષે પધાર્યા પછી એક વખત વસ્ત્રાભૂષણોથી સુસજ્જિત થઈને અરીસા ભવનમાં ગયા. આંગળીમાંથી વીંટી સરી ગઈ તેથી તે અસુંદર દેખાવા લાગી. ભરતે આ જોયું ત્યારે અન્ય આભૂષણો પણ ઉતાર્યા. સુંદરતાનું રૂપ બદલાતું જોઈને ચિંતનનો પ્રવાહ વેગવાન બન્યો. ભરત વિચાર કરવા લાગ્યા—"આ બધું સૌંદર્ય કૃત્રિમ છે, કૃત્રિમતા સદા ક્ષણભંગુર હોય છે. સુંદરતા તે છે કે જે અક્ષય, અજર, અમર હોય. જે કોઈ અન્યની અપેક્ષાએ નહિ પરંતુ સ્વયંના રૂપમાં જ સુંદર હોય, તે સૌંદર્ય બહાર નહિ અંદરમાં છે. આત્માની અંદર ... ... અનંત જ્ઞાન! અનંત દર્શન! એ જ મારા અક્ષર સૌંદર્યનો ભંડાર છે" આ જાતનું ચિંતન કરતા કૃત્રિમ સૌંદર્યમાંથી આત્મસૌંદર્યમાં પહોંચી ગયા. કર્મમળનું પ્રક્ષાલન કરતાં કરતાં કેવળજ્ઞાની બની ગયા.[૯૭] આ રીતે ભગવાનના સો એ પુત્રોએ તથા બ્રાહ્મી—સુંદરી બન્ને પુત્રીઓએ શ્રમણત્વનો સ્વીકાર કરી કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું અને મોક્ષે ગયા.

——— * ભગવાન ઋષભદેવની શિષ્ય સંપદા:—

उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स चउरासीइं गणा चउरासीइं गणहरा होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स उसभसेणपामोक्खाओ चउरासीइं समणसाहस्सीओ उक्कोसिया समणसंपया होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स बंभीसुन्दरिपामोक्खाणं अज्जियाणं तिन्नि सयसाहस्सीओ उक्कोसिया अज्जियासंपया होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स सेज्जंसपामोक्खाणं समणोवासगाणं तिन्नि सयसाहस्सीओ पंच सहस्सा उक्कोसिया समणोवासयसंपया होत्था।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स सुभद्दापामोक्खाणं समणोवासियाणं पंच सयसाहस्सीओ चउप्पन्नं च सहस्सा उक्कोसिया समणोवासियाणं संपया होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स चत्तारि सहस्सा सत्त सया पन्नासा चोद्दसपुव्वीणं अजिणाणं जिणसंकासाणं उक्कोसिया चोद्दसपुव्विसंपया होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स नव सहस्सा ओहिनाणीणं उक्कोसिया संपया होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स वीससहस्सा केवलणाणीणं उक्कोसिया संपया होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स वीससहस्सा छच्च सया वेउव्वियाणं उक्कोसिया संपया होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स बारससहस्सा छच्च सया पन्नासा विउलमईणं अड्ढाइज्जेसु दीवसमुद्देसु सन्नीणं पंचिंदियाणं पज्जत्तगाणं मणोगए भावे जाणमाणाणं पासमाणाणं उक्कोसिया विपुलमइसंपया होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स बारससहस्सा छच्च सया पन्नासा वाईणं संपया होत्था। उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स वीसं अंतेवासिसया सिद्धा, चत्तालीसं अज्जियासाहस्सीओ सिद्धाओ। बावीस सहस्सा नव य सया अणुत्तरोववाइयाणं गतिकल्लाणाणं जाव भद्दाणं उक्कोसिया संपया होत्था ॥ १९७ ॥

અર્થ : કૌશલિક અર્હંત ઋષભને ચોર્યાસી ગણ અને ચોર્યાસી ગણધર હતા. કૌશલિક અર્હંત ઋષભના સંઘમાં ઋષભસેન પ્રમુખ ચોર્યાસી હજાર શ્રમણોની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી. કૌશલિક અર્હંત ઋષભના સમુદાયમાં બ્રાહ્મી વગેરે ત્રણ લાખ આર્યિકાઓની ઉત્કૃષ્ટ આર્યિકા સંપદા હતી. કૌશલિક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્હંત ઋષભના સમુદાયમાં શ્રેયાંસ પ્રમુખ ત્રણ લાખ અને પાંચ હજાર શ્રમણોપાસકોની ઉત્કૃષ્ટ શ્રમણોપાસક સંપદા હતી. કૌશલિક અર્હંત ઋષભના સમુદાયમાં સુભદ્રા પ્રમુખ પાંચ લાખ ચોપન હજાર શ્રમણોપાસિકાઓની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી. કૌશલિક અર્હંત ઋષભના સમુદાયમાં જિન નહિ પણ 'જિન' સમાન ચાર હજાર સાતસો પચાસ ચૌદ પૂર્વધારીઓની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી. કૌશલિક અર્હંત ઋષભના સમુદાયમાં નવહજાર અવધિજ્ઞાનીઓની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી. કૌશલિક અર્હંત ઋષભના સમુદાયમાં વીસ હજાર કેવળજ્ઞાનીઓની ઉત્કૃષ્ટ કેવળજ્ઞાની સંપદા હતી. કૌશલિક અર્હંત ઋષભના સમુદાયમાં વીસ હજાર છસો વૈક્રિય લબ્ધિધારીઓની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી. કૌશલિક અર્હંત ઋષભના સમુદાયમાં અઢી દ્વીપમાં અને બન્ને સમુદ્રોમાં રહેતા પર્યાપ્ત સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયના મનોભાવોને જાણનારા એવા વિપુલમતિ મનઃપર્યવજ્ઞાનીઓની બાર હજાર છસો પચાસ જેટલી ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી. કૌશલિક અર્હંત ઋષભના સંઘમાંથી તેમના વીસ હજાર અંતેવાસી શિષ્ય અને ચાલીસ હજાર આર્યિકાઓ સિદ્ધ થઈ. કૌશલિક અર્હંત ઋષભના સમુદાયમાં બાવીસ હજાર નવસો કલ્યાણ ગતિવાળા યાવત ભવિષ્યમાં ભદ્ર પ્રાપ્ત કરનારા અનુત્તરોપપાતિકોની અર્થાત અનુત્તર વિમાનમાં જનારાઓની ઉત્કૃષ્ટ સંપદા હતી.

मूलः-

उसभस्स णं अरहओ कोसलियस्स दुविहा अंतकडभूमी होत्था, तं जहा-जुगंतकडभूमी य परियायंतकडभूमी य। जाव असंखेज्जाओ पुरिसजुगाओ जुगंतकडभूमी, अंतोमुहुत्तपरियाए अंतमकासी॥ १९८॥

અર્થ: કૌશલિક અર્હંત ઋષભની બે જાતની અંતકૃતભૂમિ હતી. યુગાંતકૃતભૂમિ અને પર્યાયાંતકૃતભૂમિ. શ્રી ઋષભના નિર્વાણ પછી અસંખ્ય પાટ સુધી મોક્ષમાર્ગ ચાલતો રહ્યો– તે તેમની યુગાંતકૃતભૂમિ છે. શ્રી ઋષભને કેવળજ્ઞાન થયા પછી અંતર્મુહૂર્ત પછી મોક્ષમાર્ગ ચાલુ થયો

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થાત શ્રી ઋષભનો કેવળી પર્યાય અંતર્મુહૂર્તનો થતાં જ મરુદેવી માતાએ સર્વ દુઃખોનો અંત કર્યો, નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું- તે તેમની પર્યાયાંતકૃતભૂમિ છે.

मूलः—

तेणं कालेणं तेणं समएणं उसभे अरहा कोसलिए वीसं पुव्वसयसहस्साइं कुमारवासमज्झावसित्ता णं, तेवट्ठिं पुव्वसयसहस्साइं रज्जवासमज्झावसित्ता णं, तेसीइं पुव्वसयसहस्साइं अगारवासमज्झावसित्ता णं, एगं वाससहस्सं छउमत्थपरियागं पाउणित्ता, एगं पुव्वसयसहस्सं वाससहस्सूणं केवलिपरियागं पाउणित्ता, पडिपुन्नं पुव्वसयसहस्सं सामन्नपरियागं पाउणित्ता, चउरासीइं पुव्वसयसहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता, खीणे वेयणिज्जाउयनामगोत्ते इमीसे ओसप्पिणीए सुसमदूसमाए समाए बहुविइक्कंताए तिहिं वासेहिं अद्धनवमेहि य मासेहिं सेसेहिं जे से हेमंताणं तच्चे मासे पंचमे पक्खे माहबहुले तस्स णं माहबहुलस्स तेरसीपक्खेणं उप्पिं अट्ठावयसेलसिहरंसि दसहिं अणगारसहस्सेहिं सद्धिं चोद्दसमेणं भत्तेणं अप्पाणएणं अभिइणा नक्खत्तेणं जोगमुवागएणं पुव्वण्हकालसमयंसि संपलियंकनिसन्ने कालगए विइक्कंते जाव सव्वदुक्खप्पहीणे ॥ १९९ ॥

—— * પરિનિર્વાણ :

અર્થ : તે કાળે તે સમયે કૌશલિક અર્હંત ઋષભ વીસ લાખ પૂર્વ વરસ સુધી કુમાર અવસ્થામાં રહ્યા. ત્રેસઠ લાખ પૂર્વ વરસ સુધી રાજ્યાવસ્થામાં રહ્યા, ત્યાસી લાખ પૂર્વ વરસ સુધી ગૃહવાસમાં રહ્યા, એક હજાર વરસ સુધી છદ્મસ્થ પર્યાયમાં રહ્યા, એક લાખ પૂર્વ વરસમાં એક હજાર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વરસ ઓછાં કેવળીપર્યાયમાં રહ્યા. આ પ્રમાણે પૂરાં એક લાખ પૂર્વ વરસ સુધી શ્રમણપર્યાયમાં રહ્યા. આ પ્રમાણે નિર્ધારિત ચોર્યાસી લાખ પૂર્વનું પૂર્ણ આયુષ્ય ભોગવીને વેદનીયકર્મ, આયુકર્મ, નામકર્મ અને ગોત્રકર્મ ક્ષીણ થતાં જ આ અવસર્પિણી કાળના સુષમ દુષમ નામના આરાનો ઘણો સમય વ્યતીત થઈ ગયો ત્યારે ત્રણ વરસ અને સાડાઆઠ માસ બાકી રહેતાં, હેમંત ઋતુના ત્રીજા માસ, પાચમા પક્ષ અર્થાત્ મહા માસનો કૃષ્ણપક્ષ આવ્યો–તે મહા વદ તેરસના દિવસે અષ્ટાપદ પર્વતના શિખર ઉપર શ્રી ઋષભદેવ અર્હંત બીજા દસ હજાર અણગારોની સાથે, પાણી રહિત છ ઉપવાસનું તપ કરતાં, અભિજિત નક્ષત્રનો યોગ થતાં જ પૂર્વાહ્નમાં પલ્યંકાસનથી રહેલા કાળગત થયા યાવત્ સર્વદુઃખોથી પૂર્ણપણે મુક્ત થયા અને નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.

मूलः–

उसभस्स णंअरहओ कोसलियस्स कालगयस्स जाव सव्वदुक्खप्पहीणस्स तिन्नि वासा अद्धनवमा य मासा विइक्कंता, तओ वि परं एगा सागरोवमकोडाकोडी तिवासअद्धनवमासाहिएहिं बायालीसाए वाससहस्सेहिं ऊणिया वीइक्कंता. एयम्मि समए समणे भगवं महावीरे परिनिव्वुडे, तओ वि परं नव वाससया वीइक्कंता दसमस्स य वाससयस्स अयं असीइमे संवच्छरकाले गच्छइ ॥ २०० ॥

અર્થ: કૌશલિક અર્હંત ઋષભ નિર્વાણ થયાંને યાવત્ સર્વ દુઃખોથી મુક્ત થયાંને ત્રણ વરસ ને સાડા આઠ માસ વ્યતીત થઈ ગયા, તે પછી બેંતાલીસ હજાર ત્રણ વરસ અને સાડા આઠ માસ ઓછા એક કોડાકોડ સાગરોપમ જેટલો કાળ વ્યતીત થયો, તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર પરિનિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા. તે પછી પણ નવસો વરસ વ્યતીત થઈ ગયાં અને હવે દસમી શતાબ્દીનું આ એંસીમું વરસ ચાલી રહેલ છે. ૯૮

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્થ વિ રા વ લી

—— * ગણધર ચરિત્ર

મૂલઃ–

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणस्स भगवओ महावीरस्स नव गणा एक्कारस गणहरा होत्था ॥ २०१ ॥

અર્થ: તે કાળે તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના નવ ગણ અને અગિયાર ગણધર હતા.

મૂલઃ–

से केणट्ठेणं भंते ! एवं वुच्चइ-समणस्स भगवओ महावीरस्स नव गणा एक्कारस गणहरा होत्था ?

समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे इंदभूई अणगारे गोयमे गोत्तेणं पंच समणसयाइं वातेइ, मज्झिमे अणगारे अग्गिभूई नामेणं गोयमे गोत्तेणं पंच समणसयाइं वाएइ, कणीयसे अणगारे वाउभूई नामेणं गोयमे गोत्तेणं पंच समणसयाइं वाएइ, थेरे अज्जवियत्ते भारदाये गोत्तेणं पंच समणसयाइं वाएइ, थेरे अज्जसुहम्मे अग्गिवेसायणे गोत्तेणं पंच समणसयाइं वाएइ, थेरे मंडियपुत्ते वासिट्ठे गोत्तेणं अध्दुट्ठाइं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

समणसयाइं वाएइ, थेरे मोरियपुत्ते कासवगोत्ते णं अध्दुट्ठाइं समणसयाइं वाएइ, थेरे अकंपिए गोयमे गोत्तेणं, थेरे अयलभाया हारियायणे गोत्तेणं ते दुन्नि वि थेरा तिन्नि तिन्नि समणसयाइं वाइंति, थेरे मेयज्जे थेरे य प्पभासे एए दोन्नि वि थेरा कोडिन्ना गोत्तेणं तिन्नि तिन्नि समणसयाइं वाएंति, से एतेणं अट्ठेणं अज्जो! एवं वुच्चइ समणस्स भगवओ महावीरस्स नव गणा एक्कारस गणहरा होत्था ॥२०२॥

અર્થ : પ્રશ્ન– "ભગવન્! એમ કઇ દૃષ્ટિથી કહેવામાં આવે છે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને નવ ગણ અને અગીઆર ગણધર હતા?"

ઉત્તર: "શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના મોટા શિષ્ય ઇંદ્રભૂતિ નામના ગૌતમ ગોત્રીય અણગાર પાંચસો શ્રમણોને વાચના આપતા હતા. બીજા શિષ્ય અગ્નિભૂતિ નામના ગૌતમ ગોત્રીય અણગારે પાંચસો શ્રમણોને વાચના આપી. ત્રીજા શિષ્ય લઘુ અણગાર વાયુભૂતિ ગૌતમ ગોત્રીય પાંચસો શ્રમણોને વાચના આપી. ચોથા શિષ્ય આર્યવ્યક્ત ભારદ્વાજ ગોત્રીય સ્થવિરે પાંચસો શ્રમણોને વાચના આપી. પાંચમા શિષ્ય આર્ય સુધર્મા નામના અગ્નિવૈશાયન ગોત્રીય સ્થવિરે પાંચસો શ્રમણોને વાચના આપી. છઠ્ઠા શિષ્ય મંડિતપુત્ર નામના વાસિષ્ઠ ગોત્રીય સ્થવિરે ત્રણસો પચાસ શ્રમણોને વાચના આપી. સાતમા શિષ્ય મૌર્યપુત્ર નામના કાશ્યપગોત્રીય સ્થવિરે ત્રણસો પચાસ શ્રમણોને વાચના આપી. આઠમા શિષ્ય અકંપિત નામના ગૌતમ ગોત્રીય સ્થવિરે અને નવમા શિષ્ય અચલભ્રાતા નામના હારિતાયન ગોત્રીય સ્થવિરે ત્રણસો શ્રમણોને વાચના આપી. દશમા શિષ્ય મેતાર્ય નામના કૌંડિન્ય ગોત્રીય સ્થવિરે અને અગિયારમાં શિષ્ય પ્રભાસ નામના કૌંડિન્ય ગોત્રીય સ્થવિરે ત્રણસો ત્રણસો શ્રમણોને વાચના આપી.

તે કારણે હે આર્યો! એમ કહેવામાં આવે છે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીરને નવગણ અને અગિયાર ગણધર હતા અર્થાત્ આઠમા નવમા ગણધરની એક વાચના હતી અને દસમા તથા અગિયારમાની પણ એક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વાચના હતી. શ્રમણ ભગવાન મહાવીરની હાજરીમાંજ નવ ગણધર પોતપોતાના ગણ આર્ય સુધર્માને સોંપીને મોક્ષે ચાલ્યા ગયા હતા.

વિવેચન : ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમ : ભગવાન મહાવીરના પ્રધાન શિષ્ય હતા. મગધની રાજધાની રાજગૃહની પાસે ગોર્વર (ગોવરગાંવ) ગ્રામના રહેવાસી[૨] હતા, જેને આજે નાલંદાનો જ એક વિભાગ માનવામાં આવે છે. તેમના પિતા વસુભૂતિ[૩] અને માતા 'પૃથ્વી' હતી.[૪] તેમનું નામ જો કે ઇંદ્રભૂતિ હતું પણ તેમના ગોત્રાભિધાન "ગૌતમ"[૫] નામથી જ તેઓ વધુ પ્રખ્યાત થયા હતા. પચાસ વરસની આયુમાં[૬] તેમણે પાંચસો છાત્રોની સાથે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. ત્રીસ વરસ સુધી છદ્મસ્થ રહ્યા,[૭] અને બાર વરસ જીવન્મુક્ત કેવળી.[૮] ગુણશીલ ચૈત્યમાં માસિક અનશન કરીને બાણુ (૯૨) વર્ષની ઉમ્રમાં નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.[૯]

અગ્નિભૂતિ : અગ્નભૂતિ ઇન્દ્રભૂતિ ગૌતમના વચલા ભાઈ હતા. છેતાળીસ વરસની અવસ્થામાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી.[૧૦] બાર વરસ સુધી છદ્મસ્થાવસ્થા[૧૧] માં તપ-જપ કરી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. સોળ વરસ[૧૨] સુધી કેવળી અવસ્થામાં વિચરણ કરી, ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણથી બે વરસ પહેલાં રાજગૃહના ગુણશીલ ચૈત્યમાં માસિક અનશન કરી ચુમોતેર (૭૪) વરસની અવસ્થામાં નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.[૧૩]

વાયુભૂતિ : તે ઇન્દ્રભૂતિના નાનાભાઈ હતા. બેંતાળીસ વરસની અવસ્થામાં ગૃહવાસ ત્યાગીને શ્રમણધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.[૧૪] દસ વરસ છદ્મસ્થાવસ્થામાં રહ્યા.[૧૫] અઢાર વરસ કેવળી અવસ્થામાં રહ્યા.[૧૬] સિત્તેર વરસની અવસ્થામાં રાજગૃહના ગુણશીલ ચૈત્યમાં માસિક અનશનની સાથે નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.[૧૭]

આ ત્રણે ગણધરો સહોદર હતા અને વેદો વગેરેના પ્રકાંડ પંડિત હતા.

(૪) **આર્યવ્યક્ત :**- તે કોલ્લાગસંનિવેશના નિવાસી હતા.[૧૮] અને ભારદ્વાજ ગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા.[૧૯] તેના પિતાનું નામ ધનમિત્ર[૨૦] અને માતાનું નામ વારુણી હતું.[૨૧] પચાસ વરસની અવસ્થામાં પાંચસો છાત્રોની

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સાથે શ્રમણધર્મનો સ્વીકાર કર્યો.[૨૨] બાર વરસ સુધી છદ્મસ્થાવસ્થામાં રહ્યા[૨૩] અને અઢાર વરસ સુધી કેવળી પર્યાય પાળીને, એંસી વરસની અવસ્થામાં માસિક અનશન કરી રાજગૃહના ગુણશીલ ચૈત્યમાં નિર્વાણને પામ્યા.[૨૫]

(૫) **સુધર્મા** – તેઓ કોલ્લાગસંનિવેશના નિવાસી[૨૬] અગ્નિવૈશ્યાયન ગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા.[૨૭] તેમના પિતા ધમ્મિલ[૨૮] હતા અને માતા ભદ્દિલા હતી.[૨૯] પાંચસો છાત્રો તેમની પાસે અધ્યયન કરતા હતા. પચાસ વરસની અવસ્થામાં શિષ્યોની સાથે પ્રવ્રજ્યા લીધી.[૩૦] બેંતાલીસ વરસ સુધી છદ્મસ્થાવસ્થામાં રહ્યા[૩૧] મહાવીરના નિર્વાણ બાદ બાર વરસ વ્યતીત થતાં કેવળી થયા અને આઠ વરસ સુધી કેવળી અવસ્થામાં રહ્યા.

શ્રમણ ભગવાનના સર્વ ગણધરોમાં સુધર્મા દીર્ઘજીવી હતા તેથી અન્યાન્ય ગણધરોએ પોતપોતાના નિર્વાણના સમયે પોતાનાં ગણ સુધર્માને અર્પિત કરી દીધા હતા.

મહાવીર નિર્વાણના ૧૨ વર્ષ પછી સુધર્માને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું અને વીસ વરસ પછી સો વરસની અવસ્થામાં માસિક અનશન પૂર્વક રાજગૃહના ગુણશીલ ચૈત્યમાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.[૩૨]

મંડિત: મંડિત મૌર્યસન્નિવેશના રહેવાસી વાસિષ્ઠ ગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા[૩૩] તેમના પિતા ધનદેવ[૩૪] અને માતા વિજયદેવી[૩૫] હતા. તેમણે ત્રણસો પચાસ છાત્રોની સાથે ત્રેપન વરસની અવસ્થામાં પ્રવ્રજ્યા લીધી.[૩૬] સડસઠ (૬૭) વરસની અવસ્થામાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.[૩૭] અને ત્યાસી વરસની અવસ્થામાં ગુણશીલ ચૈત્યમાં નિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.[૩૮]

(૭) **મૌર્યપુત્ર** – કાશ્યપ ગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા.[૩૯] તેમના પિતાનું નામ મૌર્ય[૪૦] અને માતાનું નામ વિજયદેવી હતું.[૪૧] મૌર્ય સંનિવેશના નિવાસી હતા.[૪૨] ત્રણસો પચાસ છાત્રોની સાથે ૬૫ વરસની અવસ્થામાં દીક્ષા લીધી.[૪૩] ઓગણ્યાસી વરસની અવસ્થામાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું.[૪૪] અને ભગવાનના અંતિમ વરસમાં (૯૫ વર્ષે)[૪૫] પંચાણુ વર્ષની અવસ્થામાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

માસિક અનશનપૂર્વક રાજગૃહના ગુણશીલ ચૈત્યમાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું. મંડિત અને મૌર્યપુત્રની માતા એક જ હતી.

(૮) **અકંપિત**: તેઓ મિથિલાના રહેવાસી.[૪૬] ગૌતમ ગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા.[૪૭] તેમના પિતા દેવ[૪૮] અને માતા જયંતી હતી.[૪૯] ત્રણસો છાત્રોની સાથે અડતાલીસ વરસની અવસ્થામાં દીક્ષા લીધી.[૫૦] **સત્તાવન** વરસની અવસ્થામાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને ભગવાન મહાવીરના અંતિમ વરસમાં અઠોત્તેર વરસની અવસ્થામાં રાજગૃહના ગુણશીલ ચૈત્યમાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

(૯) **અચલભ્રાતા**: તેઓ કોશલા ગ્રામના નિવાસી[૫૨] હારીત ગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા.[૫૩] તેમના પિતા વસુ[૫૪] અને માતા નંદા હતી.[૫૫] ત્રણસો છાત્રોની સાથે છેંતાલીસ વરસની અવસ્થામાં શ્રમણત્વનો સ્વીકાર કર્યો.[૫૬] બાર વરસ સુધી છદ્મસ્થાવસ્થામાં અને ચૌદ વરસ કેવળી અવસ્થામાં વિચરણ કરીને બોંતેર વરસની[૫૭] અવસ્થામાં માસિક અનશનની સાથે રાજગૃહના ગુણશીલ ચૈત્યમાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

(૧૦) **મેતાર્ય**: તેઓ વત્સદેશમાં આવેલા તુંગિક સન્નિવેશના નિવાસી[૫૮] કૌંડિન્ય ગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા.[૫૯] તેમના પિતાનું નામ દત્ત હતું.[૬૧] અને માતાનું નામ વરુણ દેવા હતું[૬૨] તેમણે ત્રણસો છાત્રોની સાથે છત્રીસ વરસની[૬૩] અવસ્થામાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી, દસ વરસ સુધી છદ્મસ્થાવસ્થામાં રહ્યા અને સોળ વરસ સુધી કેવળી અવસ્થામાં રહ્યા. ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણથી, ચાર વરસ પહેલાં બાસઠ વરસની[૬૩] અવસ્થામાં રાજગૃહના ગુણશીલ ચૈત્યમાં નિર્વાણ પામ્યા.

(૧૧) **પ્રભાસ**: તેઓ રાજગૃહના નિવાસી,[૬૪] કૌંડિન્ય ગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા.[૬૫] તેમના પિતાનું નામ 'બળ'[૬૬] અને માતાનું નામ 'અતિભદ્ર'[૬૭] હતું. તેમણે સોળ વરસની અવસ્થામાં શ્રમણધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો.[૬૮] આઠ વરસ સુધી છદ્મસ્થાવસ્થામાં રહ્યા અને સોળ વરસ સુધી કેવળી અવસ્થામાં. ભગવાન મહાવીરના સર્વજ્ઞ જીવનના પચીસમા વરસમાં ગુણશીલ ચૈત્યમાં માસિક અનશનપૂર્વક ચાલીસ વરસની અવસ્થામાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.[૬૯]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આ અગિયારેય બ્રાહ્મણ વિદ્વાનોએ ભગવાનના બીજા સમવસરણ પાવામાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને બધા ગણધરના મહત્ત્વપૂર્ણ પદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયા હતા.

मूलः—

सव्वे एए समणस्स भगवओ महावीरस्स एक्कारस वि गणहरा दुवालसंगिणो चोद्दसपुव्विणो समत्तगणिपिडगधरा रायगिहे नगरे मासिएणं भत्तिएणं अपाणएणं कालगया जाव सव्वदुक्खप्पहीणा। थेरे इंदभूई थेरे अज्जसुहम्मे सिद्धिं गए महावीरे पच्छा दोन्नि वि परिनिव्वुया ॥ २०३ ॥

અર્થ : શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના અગિયારે ગણધરો દ્વાદશાંગીના જ્ઞાતા હતા. ચૌદ પૂર્વના વેત્તા હતા અને સમગ્ર ગણીપિટકના ધારક હતા. તે બધા રાજગૃહી નગરમાં એક માસ સુધી પાણી રહિત અનશન કરી કાળ ધર્મને પ્રાપ્ત થયા યાવત સર્વ દુઃખોથી રહિત થયા. ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણ પછી સ્થવિર ઈન્દ્રભૂતિ અને સ્થવિર આર્ય સુધર્મા પરિનિર્વાણને પ્રાપ્ત થયા.

मूलः—

जे इमे अज्जत्ताते समणा निग्गंथा विहरंति एए णं सव्वे अज्जसुहम्मस्स अणगारस्स आवच्चिज्जा, अवसेसा गणहरा निरवच्चा वोच्छिन्ना ॥ २०४ ॥

અર્થ : આજે જે શ્રમણ નિર્ગ્રંથ વિચરે છે, અથવા વિદ્યમાન છે તે બધા આર્ય સુધર્મા અણગારના સંતાન છે, બાકી બધા ગણધરોની શિષ્ય પરંપરા વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

—— * આર્ય જંબુ :

मूलः-

समणे भगवं महावीरे कासवगोत्तेणं। समणस्स णं भगवओ महावीरस्स कासवगोत्तस्स अज्ज सुहम्मे थेरे अन्तेवासी अग्गिवेसायणसगोत्ते। थेरस्स णं अज्जसुहम्मस्स अग्गिवेसायणसगोत्तस्स अज्जजंबुनामे थेरे अंतेवासी कासवगोत्ते। थेरस्स णं अज्जजंबुनामस्स कासवगोत्तस्स अज्जप्पभवे थेरे अंतेवासी कच्चायणसगोत्ते। थेरस्स णं अज्जप्पभवस्स कच्चायणसगोत्तस्स अज्जसेज्जंभवे थेरे अंतेवासी मणगपिया वच्छसगोत्ते। थेरस्स णं अज्जसेज्जंभवस्स मणगपिउणो वच्छसगोत्तस्स अज्जजसभद्दे थेरे अंतेवासी तुंगियायणसगोत्ते ॥२०५॥

અર્થ : શ્રમણ ભગવાન મહાવીર કાશ્યપ ગોત્રીય હતા. કાશ્યપ ગોત્રીય શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના અગ્નિવૈશાયન ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સુધર્માના કાશ્યપ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય જંબુ નામના અંતેવાસી હતા. કાશ્યપ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય જમ્બુના કાત્યાયન ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય પ્રભવ નામના અંતેવાસી હતા. કાત્યાયન ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય પ્રભવના વત્સ્ય ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સિજ્જંભવ (શય્યંભવ) નામના અંતેવાસી હતા. મનકના પિતા અને વત્સ્ય ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સિજ્જંભવના તુંગિયાયન ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય જસભદ્દ (આર્ય યશોભદ્ર) નામના અંતેવાસી હતા.

વિવેચન : શ્રમણ ભગવાન મહાવીરના પરિનિર્વાણના સોળ વરસ પહેલાં મગધની રાજધાની રાજગૃહમાં જંબુકુમારનો જન્મ થયો. તેના પિતાનું નામ શ્રેષ્ઠી ઋષભદત્ત અને માતાનું નામ ધારિણી હતું. તે તેમના માતાપિતાના એકના એક પુત્ર હતા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સોળ વરસની ઉંમરમાં આઠ કન્યાઓની સાથે પાણિગ્રહણ થયું. પાણિગ્રહણ પહેલાં જ સંયમ લેવાનો સંકલ્પ કર્યો. પરંતુ માતા પિતાના આગ્રહથી સુંદર કન્યાઓ સાથે પાણિગ્રહણ કર્યું. કરિયાવરમાં ૯૯ કરોડનું ધન મળ્યું પરંતુ સુધર્મા સ્વામીના વૈરાગ્ય રંગથી પીગળાવી નાખે તેવા પ્રવચનો સાંભળીને એટલી વિરક્તિ થઈ કે મધુરજની માણ્યા વિના આઠેય સુંદર પત્નીઓ અને અપાર વૈભવનો પરિત્યાગ કરીને ભગવાન સુધર્માના ચરણોમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી. જંબુની સાથે જ તેનાં માતા પિતા તથા આઠેય પત્નીઓ અને તેમનાં પણ માતાપિતાઓએ તથા દસ્યુરાજ પ્રભવે તથા તેની સાથેના પાંચસો ચોરોએ, આ રીતે પાંચસો સત્તાવીસ વ્યક્તિઓએ એકી સાથે દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

સોળ વરસની ઉંમરમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી બાર વરસ સુધી સુધર્મા સ્વામી પાસે આગમની વાચના પ્રાપ્ત કરતા રહ્યા. વીર નિર્વાણ સંવત એકમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી.[૭૦] વીર સંવત ૧૩માં સુધર્માસ્વામીને કેવળજ્ઞાન થયા પછી તેની પાટ ઉપર આસીન થયા. આઠ વરસ સુધી સંઘનું કુશળ નેતૃત્વ કર્યા પછી વીર સંવત વીસમાં કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને વીર સંવત ચોસઠમાં એંસી વરસનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરી મથુરા-નગરીમાં નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું.

આજે જે કાંઈ આગમ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, તેનું ઘણું બધું શ્રેય જંબુસ્વામીને જ છે. તેમની પ્રબળ જિજ્ઞાસાથી જ સુધર્માસ્વામીએ આગમની વાચના આપી. જંબુસ્વામી આ અવસર્પિણી કાળચક્રના અંતિમ કેવળી હતા. તેમનાં પછી કોઈ પણ મોક્ષે ગયું નહિ. તેમના મોક્ષ પધાર્યા પછી નીચે જણાવેલી દસ વાતો વિચ્છિન્ન થઈ ગઈ. (૧) મનઃપર્યવજ્ઞાન (૨) પરમાવધિજ્ઞાન (૩) પુલાકલબ્ધિ (૪) આહારક શરીર (૫) ક્ષપકશ્રેણી (૬) ઉપશમશ્રેણી (૭) જિનકલ્પ (૮) સંયમત્રિક (પરિહાર વિશુદ્ધિ ચારિત્ર, સૂક્ષ્મ સંપરાય ચારિત્ર, યથાખ્યાત ચારિત્ર,) (૯) કેવળજ્ઞાન અને (૧૦) સિદ્ધિપદ.[૭૧]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

——— * આર્ય પ્રભવ સ્વામી

આર્ય પ્રભવ વિંધ્યાચળ સન્નિકટવર્તી જયપુરના નિવાસી હતા. પિતાનું નામ વિંધ્ય રાજા હતું. એક વખત કોઈ કારણથી પિતા સાથે અણબનાવ થઈ જવાના કારણે પોતાના પાંચસો સાથીઓને સાથે રાજ્ય છોડીને નીકળી પડયા. પોતાના સાથીઓની સાથે અહીંતહીં લૂંટફાટ કરવી એવી પ્રવૃત્તિથી પ્રભવ રાજકુમાર દસ્યુરાજના રૂપમાં વિખ્યાત થઈ ગયા. તેના નામથી લોકો કંપવા લાગ્યા. જે દિવસે જંબુકુમારના વિવાહ થયા હતા તે જ દિવસે ત્યાં લૂંટફાટ કરવા માટે પ્રભવ તેમના ઘેર પહોંચ્યા. પ્રભવની પાસે બે વિદ્યાઓ હતી: (૧) તાલોદ્ઘાટિની (તાળાં તોડવાની) અને (૨) અવસ્વાપિની (નિદ્રાધીન કરવાની). તેની વિદ્યાના પ્રભાવથી ઘરનાં બધાં માણસો સૂઈ ગયા પરંતુ ઉપર જંબુકુમાર પોતાની નવપરિણીતા પત્નીઓની સાથે વૈરાગ્ય ચર્ચા કરી રહેલ હતા. પ્રભવ ત્યાં પહોંચ્યા. છુપાઈને સાંભળવા લાગ્યા. વૈરાગ્ય રસથી ઊભરાતો ઉપદેશ સાંભળીને પ્રભવ સંસારથી વિરક્ત થઈ ગયા. પોતાના સાથીઓની સાથે જ તેમણે ત્રીસ વરસની અવસ્થામાં પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. પચાસ વરસની અવસ્થામાં આચાર્ય પદ ઉપર બિરાજ્યા અને એકસો પાંચ વરસની ઉંમરમાં અનશન કરી સ્વર્ગવાસી થયા.

——— * આર્ય શય્યંભવ

આર્ય પ્રભવના સ્વર્ગવાસ થયા બાદ આર્ય શય્યંભવ તેમની પાટ ઉપર આરૂઢ થયા. તેઓ રાજગૃહના નિવાસી વત્સગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા. વૈદિક સાહિત્યના ઉદ્ભટ વિદ્વાન હતા. એક વખત તેઓ ઘણો મોટો યજ્ઞ કરી રહેલ હતા. આર્ય પ્રભવના આદેશાનુસાર કેટલાક શિષ્યો તેમની પાસે આવ્યા અને નીચે મુજબ કહીને આગળ નીકળી ગયા.

"अहो कष्टमहो कष्टं पुनः तत्त्वं न ज्ञायते परम्"

"અત્યંત ખેદ છે કે તત્ત્વ કોઈ જાણતું નથી." આ વાક્ય શય્યંભવના પાંડિત્ય ઉપર એક સખત ઘા હતો. તેણે ઊંડાણથી વિચાર્યું

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પરંતુ તત્ત્વનું રહસ્ય જાણી ન શકાયું ત્યારે તેમણે મુનિઓને પૂછ્યું– "તત્ત્વ શું છે? બતાવો!"

શિષ્યોએ કહ્યું– "તત્ત્વ શું છે? તે તો અમારા ગુરુ બતાવશે. જો તત્ત્વની જિજ્ઞાસા હોય તો અમારા ગુરુ આર્ય પ્રભવના ચરણોમાં ચાલો." તે જ ક્ષણે શય્યંભવ આર્ય પ્રભવની પાસે આવ્યા. પ્રભવ સ્વામીએ બતાવ્યું.– "યજ્ઞ કરવો તે એક તત્ત્વ છે પરંતુ યજ્ઞ બહારનો નહિ, આભ્યંતર હોવો જોઈએ. વિકારોનાં પશુઓને હોમવા તે યજ્ઞનું તત્ત્વ છે." પ્રભવ સ્વામીના પ્રભાવપૂર્ણ પ્રવચનથી પ્રબુદ્ધ થઈને પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. ચૌદ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું.

જ્યારે તેમણે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી હતી ત્યારે તેમની પત્ની સગર્ભા હતી, પછી પુત્ર થયો. 'મનક' નામ રાખવામાં આવ્યું. મનકે લઘુ વયમાંજ ચંપાનગરીમાં તેમનાં દર્શન કર્યા અને તેઓ પણ મુનિ બની ગયા. વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી પુત્રનું છ માસનું આયુષ્ય જાણીને અલ્પ કાળમાંજ શ્રમણાચારનો સમ્યક્ પરિચય આપવાના હેતુથી પૂર્વશ્રુતના આધારથી આચારસંહિતાનું સંકલન કર્યું. તેનાં દસ અધ્યયન હતા. વિકાળમાં રચવાને કારણે તેનું નામ 'દસવૈકાલિક' રાખવામા આવ્યું.

તેમણે અઠ્ઠાવીસ વરસની વયમાં પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. ચોત્રીસ વરસ સાધારણ મુનિ અવસ્થામાં રહ્યા અને ત્રેવીસ વરસ યુગપ્રધાન આચાર્યપદ ઉપર. વીર સંવત ૯૮માં ૮૫ વરસનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સ્વર્ગસ્થ થયા.

——— * આર્ય યશોભદ્ર

તે આચાર્ય શય્યંભવના પરમ મેધાવી શિષ્ય હતા. તુંગિયાયન ગોત્રીય બ્રાહ્મણ હતા. તેમના જીવનવૃત્ત સંબંધમાં વિશેષ સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. પાટલિપુત્રના નંદરાજવંશ અને મંત્રીવંશ તેમના પ્રભાવથી પૂર્ણ પ્રભાવિત હતા. તથા વિદેહ, મગધ અને અંગ આદિ તેમના પાદ – પદ્મોથી સદા પાવન રહેતા હતાં. બાવીશ વરસની ઉંમરમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી, ચૌદ વરસ સુધી મુનિ અવસ્થામાં રહ્યા અને પચાસ વરસ યુગપ્રધાન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આચાર્યપદ પર રહ્યા. વીર સંવત ૧૪૮ માં ૮૬ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને સ્વર્ગસ્થ થયા.

અહીં એ સ્પષ્ટીકરણ કરી દેવાની આવશ્યકતા છે કે સ્થવિરાવલીનું લેખન એક સમયમાં થયેલું નથી. જેવી રીતે આગમોને ત્રણ વખત વ્યવસ્થિત કરવામાં આવ્યાં હતાં તેવી જ રીતે સ્થવિરાવલી પણ ત્રણ ભાગોમાં વ્યવસ્થિત કરવામાં આવી છે.

આર્ય યશોભદ્ર સુધી સ્થવિરાવલીની એક પરંપરા રહી છે. તેના પછી બે ધારાઓ થઇ ગઇ, એક સંક્ષિપ્ત અને બીજી વિસ્તૃત, આર્યયશોભદ્ર સુધીની સ્થવિરાવલી ભગવાન મહાવીરના નિર્વાણથી ઓછામાં ઓછા ૧૬૦ વર્ષ પછી પાટલીપુત્રમાં જે પ્રથમ વાચના થઈ હતી તેના પહેલાંની છે. તેના પછી સંક્ષિપ્ત અને વિસ્તૃત–બંનેય સ્થવિરાવલી કે જેમની પરિસમાપ્તિ ક્રમશઃ આર્ય તાપસ અને ફગ્ગુમિત્ત સુધી થઇ છે. દ્વિતીય વાચનાની વખતે તે તેમાં જોડી દેવામાં આવી છે. સંક્ષિપ્ત સ્થવિરાવલીમાં મૂળ પરંપરાના સ્થવિરોનો જ મુખ્યપણે નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે અને વિસ્તૃત સ્થવિરાવલીમાં મૂળ પટ્ટધરો સિવાય તેમના ગુરુભ્રાતા અને પ્રાદુર્ભૂત થવાવાળા ગણ, ગણોના કુળ અને શાખાઓનું પણ વર્ણન કરવામાં આવેલ છે. આર્ય તાપસ અને ફગ્ગુમિત્ર પછી સ્થવિરાવલીની ત્રીજી વાચનાના સમયે પૂર્વતન સ્થવિરાવલી તેમાં જોડી દેવામાં આવી.

मूल :—

संखित्तवायणाए अज्जजसभद्दाओ अग्गओ एवं थेरावली भणिया तं जहा-थेरस्स णं अज्जजसभद्दस्स तुंगियायणसगोत्तस्स अंतेवासी दुवे थेरा-थेरे अज्जसंभूयविजए माढरसगोत्ते; थेरे अज्जभद्दबाहू पाइणसगोत्ते। थेरस्स णं अज्जसंभूयविजयस्स माढरसगोत्तस्स अंतेवासी थेरे अज्जथूलभद्दे गोयमसगोत्ते। थेरस्स णं अज्जथूलभद्दस्स गोयमसगोत्तस्स अंतेवासी

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दुवे थेरा-थेरे अज्जमहागिरी एलावच्छसगोत्ते। थेरे अज्जसुहत्थी वासिट्ठसगोत्ते। थेरस्स णं अज्जसुहत्थिस्स वासिट्ठसगोत्तस्स अंतेवासी दुवे थेरा सुट्ठियसुपडिबुद्धा कोडियकाकंदगा वग्घावच्चसगोत्ता। थेराणं सुट्ठियसुपडिबुद्धाणं कोडियकाकंदगाणं वग्घावच्चसगोत्ताणं अंतेवासी थेरे अज्जइंददिन्ने कोसियगोत्ते। थेरस्स णं अज्जइंददिन्नस्स कोसियगोत्तस्स अंतेवासी थेरे अज्जदिन्ने गोयमसगोत्ते। थेरस्स णं अज्जदिन्नस्स गोयमसगोत्तस्स अंतेवासी थेरे अज्जसीहगिरी जाइस्सरे कोसियगोत्ते। थेरस्स णं अज्जसीहगिरिस्स जातिसरस्स कोसियगोत्तस्स अंतेवासी थेरे अज्जवइरे गोयमसगोत्ते। थेरस्स णं अज्जवइरस्स गोयमसगोत्तस्स अंतेवासी चत्तारि थेरा-थेरे अज्जनाइले, थेरे अज्ज पोगिले, थेरे अज्जजयंते, थेरे अज्जतावसे। थेराओ अज्जनाइलाओ अज्जनाइला साहा निग्गया, थेराओ अज्जपोगिलाओ अज्जपोगिला साहा निग्गया, थेराओ अज्जजयंताओ अज्जजयंती साहा निग्गया, थेराओ अज्जतावसाओ अज्जतावसी साहा निग्गया इति ॥ २०६ ॥

અર્થ: આર્ય યશોભદ્રથી આગળની સ્થવિરાવલી સંક્ષિપ્ત વાચના દ્વારા આ રીતે કહેવામાં આવેલ છે – જેવી રીતે કે તુંગિયાયન ગોત્રના સ્થવિર આર્ય યશોભદ્રના બે સ્થવિર અંતેવાસી હતા. એક માઢર ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સંભૂતિવિજય અને બીજા પ્રાચીન ગોત્રના સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુ, માઢર ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સંભૂતિ વિજયના ગૌતમ ગોત્રીય આર્ય સ્થૂલભદ્ર નામના અંતેવાસી હતા. ગૌતમ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સ્થૂલભદ્રના બે સ્થવિર અંતેવાસી હતા, પ્રથમ એલાવચ્ચ (ઐલાવત્સ) ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય મહાગિરિ અને બીજા વાસિષ્ઠ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સુહસ્તિ, વાસિષ્ઠગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સુહસ્તીના બે સ્થવિર અંતેવાસી હતા. પ્રથમ સુસ્થિત સ્થવિર અને બીજા સુપડિબુદ્ધ (સુપ્રતિબુદ્ધ) સ્થવિર. તે બન્ને કોડિય કાકંદક[૭૧] કહેવરાવતા હતા અને તે બન્ને વગ્ઘાવચ્ચ (વ્યાઘ્રાપત્ય) ગોત્રના હતા, કોડિયકાકંદકના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ થયા અને વગ્ઘાવચ્ચ ગોત્રીય (વ્યાઘ્રાપત્ય ગોત્રીય) સુસ્થિત અને સુપ્પડિબુદ્ધ સ્થવિરના કૌશિક ગોત્રીય આર્ય ઇન્દ્રદિન્ન નામના સ્થવિર અંતેવાસી હતા, કૌશિક ગોત્રીય આર્ય ઇન્દ્રદિન્ન સ્થવિરના ગૌતમ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય દિન્ન નામના અંતેવાસી હતા. ગૌતમ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય દિન્નના કૌશિક ગોત્રીય આર્ય સિંહગિરિ નામના સ્થવિર અંતેવાસી હતા. આર્ય સિંહગિરિને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું હતું. જાતિસ્મરણ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કૌશિક ગોત્રીય આર્ય સિંહગિરિ સ્થવિરના ગૌતમ ગોત્રીય આર્ય વજ્રનામક સ્થવિર અંતેવાસી હતા. ગૌતમ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય-વજ્રના ઉકકોસિયગોત્રીય આર્ય વજ્રસેન નામના સ્થવિર અંતેવાસી હતા. ઉકકોસિયગોત્રીય આર્ય વજ્રસેન સ્થવિરના ચાર સ્થવિર અંતેવાસી હતા: (૧) સ્થવિર આર્ય નાઇલ, (૨) સ્થવિર આર્ય પોમિલ (પદ્મલ) (૩) સ્થવિર આર્ય જયંત (૪) અને સ્થવિર આર્ય તાપસ. સ્થવિર આર્ય નાઇલથી આર્ય નાઇલા શાખા નીકળી, સ્થવિર આર્ય પોમિલ (પદ્મલ)થી આર્ય પોમિલા (પદ્મિલા) શાખા નીકળી, સ્થવિર આર્ય જયંતથી આર્ય જયંતી શાખા નીકળી, સ્થવિર આર્ય તાપસથી આર્ય તાપસી શાખા નીકળી.

मूलः--

वित्थरवायणाए पुण अज्जजसभद्दाओ परओ थेरावली एवं पल्लोइज्जइ, तं जहा-थेरस्स णं अज्जजसभद्दस्स इमे दो थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था, तं जहा-थेरे अज्जभद्दबाहू पाईणसगोत्ते थेरे अज्ज संभूयविजये माढरस-गोत्ते। थेरस्स णं अज्जभद्दबाहुस्स पाईणगोत्तस्स इमे चत्तारि

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिण्णाया होत्था, तं जहा-थेरे गोदासे थेरे अग्गिदत्ते थेरे जण्णदत्ते थेरे सोमदत्ते कासवगोत्ते णं। थेरेहिंतो णं गोदासेहिंतो कासवगोत्तेहिंतो एत्थ णं गोदासगणे नामं गणे निग्गए, तस्स णं इमाओ चत्तारि साहाओ एवमाहिज्जंति, तं जहा-तामलित्तिया कोडीवरिसिया पोंडवद्धणिया दासीखब्बडिया ॥ २०७॥

અર્થ: તે પછી આર્ય યશોભદ્રથી આગળની સ્થવિરાવલી વિસ્તૃત વાચનાથી આ રીતે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેવી રીતે કે તુંગિયાયન ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય યશોભદ્રના પુત્ર સમાન તે બે પ્રખ્યાત સ્થવિર અંતેવાસી હતા. પ્રાચીન ગોત્રીય આર્ય ભદ્રબાહુ સ્થવિર અને માઢર ગોત્રીય આર્ય સંભૂતવિજય, પ્રાચીન ગોત્રીય આર્ય ભદ્રબાહુ સ્થવિરના આ ચાર સ્થવિર અંતેવાસી હતા.:- (૧) સ્થવિર ગોદાસ (૨) સ્થવિર અગ્નિદત્ત (૩) સ્થવિર યજ્ઞદત્ત (૪) અને સ્થવિર સોમદત્ત; તે ચારેય સ્થવિર કાશ્યપ ગોત્રીય હતા. કાશ્યપ ગોત્રીય સ્થવિર ગોદાસથી ગોદાસ ગણનો પ્રારંભ થયો. તે ગણની ચાર શાખાઓ આ રીતે છે: (૧) તામલિત્તિયા (તામ્રલિપ્તિકા) (૨) કોડિવરિસિયા (કોટિવર્ષિયા) (૩) પોંડવદ્ધિણિયા (પૌંડ્રવર્ધનિકા) (૪) દાસી ખબ્બડિયા (દાસીકર્પટિકા)[૭૨]

વિવેચન: સંક્ષિપ્ત સ્થવિરાવલીમાં આર્ય સંભૂતવિજયનું નામ પ્રથમ આવ્યું છે અને આર્ય ભદ્રબાહુનું બીજું, પરંતુ આ વિસ્તૃત સ્થવિરાવલીમાં પ્રથમ ભદ્રબાહુનું નામ આવે છે અને પછી સંભૂતવિજયનું, પટ્ટાવલીકારનો પણ એવો અભિમત છે કે સંભૂતવિજયના લઘુ ગુરુભ્રાતા ભદ્રબાહુ હતા અને યશોભદ્ર પછી તેના બંનેય શિષ્યો પટ્ટધર બન્યા.

——— * **આર્ય ભદ્રબાહુ:-**

તે જૈન સંસ્કૃતિના એક જ્યોતિર્ધર આચાર્ય હતા. જૈન આગમો ઉપર સર્વપ્રથમ વ્યાખ્યાત્મક ચિંતનના રૂપમાં તેમણે જ નિર્યુક્તિઓની

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રચના કરેલ છે. તેઓ મંત્રશાસ્ત્ર અને જ્યોતિષના પ્રકાંડ વિદ્વાન હતા. જૈન સાહિત્ય સર્જનના તે આદિપુરુષ માની શકાય છે. આગમ વ્યાખ્યાતા, ઇતિહાસકાર અને સાહિત્યના નવસર્જકના રૂપમાં વસ્તુત: આચાર્ય ભદ્રબાહુ તેમના યુગના બહુમુખી પ્રતિભા સંપન્ન અને પ્રભાવશાળી આચાર્ય હતા. તેમનો જન્મ પ્રતિષ્ઠાનપુર નગરમાં થયો હતો. ૪૪ વર્ષની વયમાં આર્ય યશોભદ્રની પાસે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. ૧૮ વર્ષ સુધી સાધારણ મુનિ અવસ્થામાં રહ્યા અને ૧૪ વર્ષ સુધી યુગ પ્રધાન આચાર્ય પદ ઉપર. વીર સંવત ૧૭૦માં ૭૬ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને તેઓ સ્વર્ગસ્થ થયા.

આર્ય પ્રભવથી પ્રારંભ થવા વાળી શ્રુતકેવળી પરંપરામાં ભદ્રબાહુ પાંચમાં શ્રુતકેવળી છે. ચૌદ પૂર્વધર છે. તેમના પછી કોઈપણ સાધક ચૌદ પૂર્વધર થયા નથી તેમને અંતિમ શ્રુતકેવળી માનવામાં આવે છે.

દશાશ્રુત, વૃહતકલ્પ, વ્યવહાર[૭૩] અને કલ્પસૂત્ર તે તેમના દ્વારા રચાયેલાં છે. આવશ્યકનિર્યુક્તિ વગેરે દશ નિર્યુક્તિઓની રચના પણ તેમણે જ કરી છે. આવશ્યકનિર્યુક્તિ તો વસ્તુત: જૈન સાહિત્યનો એક 'આકર' ગ્રંથ છે, તેમાં સર્વ પ્રથમ આ અવસર્પિણી કાળના જૈન મહાપુરુષોના જીવનચરિત્ર ગ્રંથિત થયા છે. તેમણે સપાદલક્ષ ગાથાબદ્ધ વસુદેવચરિત્ર (પ્રાકૃત ભાષામાં) લખેલું હતું. ચમત્કારી ઉપસગ્ગહર સ્તોત્ર પણ તેમની જ રચના છે. આ કૃતિના સંબંધમાં અનુશ્રુતિ છે કે વરાહમિહિર સંહિતાના રચયિતા વરાહમિહિર તેમના નાના ભાઇ હતા. તેમણે પણ આર્હતી દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. જ્યારે ભદ્રબાહુને આચાર્યપદ આપવાનું નિશ્ચિત થયું ત્યારે તે ઇર્ષાથી શ્રમણવેષનો પરિત્યાગ કરી ગૃહસ્થ બની ગયા. અને વરાહમિહિર સંહિતાનું નિર્માણ કર્યું. વિદ્વાનોની એવી ધારણા છે કે વર્તમાનમાં જે વરાહમિહિર-સંહિતા ઉપલબ્ધ છે, તે તેનાથી ભિન્ન છે. જ્યારે તે મરીને વ્યંતરદેવ થયા ત્યારે પૂર્વ વેરથી જૈન શાસનના રાગીઓને ઉપસર્ગ કરવા લાગ્યા. ત્યારે આચાર્યે પ્રસ્તુત સ્તોત્રની રચના કરી કે જેના પાઠથી બધા ઉપસર્ગ નષ્ટ થઈ ગયા.[૭૪]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કહેવામાં આવે છે કે પ્રાકૃત ભાષામાં તેમણે ભદ્રબાહુ સંહિતા નામનો જ્યોતિષ ગ્રંથ લખ્યો હતો તે આજે મળતો નથી. તેના અનુસંધાનમાં બીજા ભદ્રબાહુએ સંહિતાનું નિર્માણ કર્યું.[૭૫]

આગમોની પ્રથમ વાચના પાટલિપુત્રમાં તેમના દ્વારા જ સંપન્ન થઇ. તે વખતે (વી. નિ. ૧૫૫ની આસપાસ) ૧૨ વર્ષનો ભયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. શ્રમણસંઘ સમુદ્ર તટ ઉપર ચાલ્યો ગયો. અનેક શ્રુતધર કાળધર્મ પામી ગયા. દુષ્કાળ વગેરે અનેક કારણોથી યથાવસ્થિત સૂત્ર પારાયણ ન થઇ શકયાં તેનાથી આગમની શૃંખલા છિન્ન ભિન્ન થઈ ગઈ. દુષ્કાળ સમાપ્ત થયો. તે સમયે વિદ્યમાન વિશિષ્ટ આચાર્યો પાટલિપુત્રમાં એકઠા થયા. અગિયાર અંગ સંકલિત કરવામાં આવ્યાં. બારમા અંગના એક માત્ર જ્ઞાતા ભદ્રબાહુ સ્વામી તે વખતે નેપાળમાં મહાપ્રાણધ્યાનની સાધના કરી રહેલાં હતા. સંઘના આગ્રહથી તેમણે સ્થૂલિભદ્ર મુનિને બારમા અંગની વાચના દેવાનો સ્વીકાર કર્યો. દશપૂર્વ અર્થ સહિત શીખવાડયાં. અગિયારમા પૂર્વની વાચના ચાલી રહેલ હતી કે જ્યારે એક વખત આર્ય સ્થૂલિભદ્રને મળવા માટે, જ્યાં તે ધ્યાન કરી રહેલ હતા ત્યાં તેમની બહેનો આવી. બહેનોને ચમત્કાર દેખાડવાના કૌતુકવશ સ્થૂલિભદ્રે સિંહનું રૂપ બનાવ્યું. તે ઘટના ઉપર ભદ્રબાહુએ આગળ વાચના દેવાનું બંધ કરી દીધું કારણ તે જ્ઞાનને પચાવી શકયા નહોતા પરંતુ સંઘના અતિઆગ્રહથી અંતિમ ચાર પૂર્વોની વાચના તો આપી પરંતુ અર્થ ન બતાવ્યા. અને બીજાઓને તેની વાચના દેવાની સ્પષ્ટ મનાઇ કરી. અર્થની દૃષ્ટિએ અંતિમ શ્રુતકેવળી ભદ્રબાહુ જ છે સ્થૂલિભદ્ર શાબ્દિક દૃષ્ટિથી ચૌદપૂર્વી હતા. અને અર્થ દૃષ્ટિથી દશપૂર્વી હતા,

મૌર્યસમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત તેમના અનન્ય ભક્ત હતા તેના દ્વારા જોવામાં આવેલાં ૧૬ સ્વપ્નનું ફળ તેમણે બતાવ્યું હતું. તેમાં પંચમકાળની ભવિષ્યકાલીન સ્થિતિનું રેખાચિત્ર હતું. સંભવિત રીતે ભદ્રબાહુના આવા વિરાટ વ્યક્તિત્વના કારણે જ શ્વેતાંબર અને દિગંબર–બંને પરંપરાઓને તેમના પ્રત્યે સમાન શ્રદ્ધાભાવ છે. બંનેય તેમને પોતાની પરંપરાના જ્યોતિ-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ર્ધર માને છે. વી. સં. ૧૭૦માં (વિ. પૂર્વ ૩૦૦માં) તેમનો સ્વર્ગવાસ માનવામાં આવે છે.

मूलः~

थेरस्स णं अज्जसंभूयविजयस्स माढरसगोत्तस्स इमे दुवालस थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिण्णाया होत्था, तं जहा—

नंदणभद्दे उवनंदभद्दे तह तीसभद्दे जसभद्दे ।
थेरे य सुमिणभद्दे मणिभद्दे य पुन्नभद्दे य ॥ १ ॥
थेरे य थूलभद्दे उज्जुमती जंबुनामधेज्जे य ॥
थेरे य दीहभद्दे थेरे तह पंडुभद्दे य ॥ २ ॥

थेरस्स णं अज्जसंभूइविजयस्स माढरसगोत्तस्स इमाओ सत्त अंतेवासिणीओ अहावच्चाओ अभिन्नाताओ होत्था, तं जहा—

जक्खा य जक्खदिन्ना भूया तह होइ भूयदिन्ना य ।
सेणा वेणा रेणा भगिणीओ थूलभद्दस्स ।१ ॥ २०८ ॥

અર્થ : માઢર ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સંભૂતવિજયના પુત્ર સમાન અને પ્રખ્યાત બાર સ્થવિર અંતેવાસી હતા :– (૧) નંદનભદ્ર (૨) ઉપનંદભદ્ર (૩) તિષ્યભદ્ર (૪) યશોભદ્ર (૫) સ્થવિર સુમનભદ્ર (સ્વપ્નભદ્ર) (૬) મણિભદ્ર (૭) પુણ્યભદ્ર (પૂર્ણભદ્ર) (૮) આર્યસ્થૂલભદ્ર (૯) ઋજુમતિ (૧૦) જંબુ (૧૧) સ્થવિર દીર્ઘભદ્ર (૧૨) સ્થવિરપાંડુભદ્ર. માઢર ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સંભૂતવિજયની પુત્રી સમાન તથા પ્રખ્યાત આ સાત અંતેવાસિનીઓ (શિષ્યાઓ) હતી:– (૧) યક્ષા (૨) યક્ષદત્તા (૩) ભૂતા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૪) ભૂતદત્તા (૫) સેણા (૬) વેણા અને (૭) રેણા. એ સાતેય આર્ય સ્થૂલિભદ્રની બહેનો હતી.

વિવેચન : આચાર્ય સંભૂતવિજય માઢર ગોત્રીય બ્રાહ્મણ વિદ્વાન હતા. આર્ય યશોભદ્રની પાસે ૪૨ વર્ષની ઉંમરે તેમણે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. ૪૦ વર્ષ સામાન્ય સાધુ અવસ્થામાં રહ્યા અને આઠ વર્ષ યુગ પ્રધાન આચાર્ય પદ ઉપર. ૯૦ વર્ષની ઉંમરમાં વીરસંવત ૧૫૬માં સ્વર્ગવાસી થયા.

તેમનો શિષ્ય પરિવાર ઘણો જ વિસ્તૃત હતો. અહીં તો પ્રમુખ ૧૨ શિષ્યોના જ નામનો નિર્દેશ કરવામાં આવેલ છે.

——— * આર્ય સ્થૂલિભદ્ર

मूलः-

थेरस्स णं अज्जथूलभद्दस्स गोयमगोत्तस्स इमे दो थेरा अहावच्चा अभिन्नाया होत्था, तं जहा-थेरे अज्जमहागिरी एलावच्छसगोत्ते, थेरे अज्ज सुहत्थी वासिट्ठसगोत्ते। थेरस्स णं अज्जमहागिरिस्स एलावच्छसगोत्तस्स इमे अट्ठ थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था, तं जहा-थेरे उत्तरे थेरे बलिस्सहे थेरे धणड्ढे थेरे सिरिड्ढे थेरे कोडिन्ने थेरे नागे थेरे नागमित्ते थेरे छलुए रोहगुत्ते कोसिए गोत्तेणं। थेरेहिंतो णं छलुएहिंतो रोहगुत्तेहिंतो कोसियगोत्तेहिंतो तत्थ णं तेरासिया निग्गया। थेरेहिंतो णं उत्तरबलिस्सहेहिंतो तत्थ णं उत्तरबलिस्सहगणे नामं गणे निग्गए। तस्स णं इमाओ चत्तारि साहाओ एवमाहिज्जंति, तं जहा-कोसंबिया सोतित्तिया कोडवाणी चंदनागरी ॥ २०९ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : ગૌતમ ગોત્રીય આર્ય સ્થૂલિભદ્ર સ્થવિરના પુત્ર સમાન અને પ્રખ્યાત આ બે સ્થવિર અંતેવાસી હતા.

જેવા કે એક ઐલાવચ્ચ (ઐલાવત્સ) ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય મહાગિરિ અને બીજા વસિષ્ઠ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સુહસ્તિ. ઐલાવચ્ચ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય મહાગિરિના પુત્ર સમાન પ્રખ્યાત તે આઠ સ્થવિર અંતેવાસી હતા. જેવા કે (૧) સ્થવિર ઉત્તર (૨) સ્થવિર બલિસ્સહ (૩) સ્થવિર ધણુડ્ઢ (ધનાઢ્ય) (૪) સ્થવિર સિરિડ્ઢ (શ્રી આઢ્ય) (૫) સ્થવિર કોડિન્ન (કૌડિન્ય) (૬) સ્થવિર નાગ (૭) સ્થવિર નાગમિત્ત (નાગમિત્ર) (૮) છડુલૂક, કૌશિક ગોત્રીય સ્થવિર રોહગુપ્ત.

કૌશિક ગોત્રીય સ્થવિર છડુલૂક રોહગુપ્તથી ત્રૈરાશિક સંપ્રદાય નીકળ્યો. સ્થવિર ઉત્તરથી તથા સ્થવિર બલિસ્સહથી ઉત્તરબલિસ્સહ નામનો ગણ નીકળ્યો. તેની ચાર શાખાઓ આ રીતે કહેવામાં આવે છે જેવી કે (૧) કોસંબિયા (કૌશામ્બિકા)[૮૮] (૨) સોઇત્તિયા (શુક્તિમતિયા)[૮૯] (૩) કોંડભાણી[૯૦] અને (૪) ચંદનાગરી.

વિવેચન: આર્ય સ્થૂલિભદ્ર જૈન જગતનું એવું ઉજ્જવલ નક્ષત્ર છે કે જેમની જીવન પ્રભાથી આજે પણ જન જીવન આલોકિત છે. મંગળાચરણમાં ત્રીજા મંગળના રૂપમાં તેનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે.

તે મગધની રાજધાની પાટલીપુત્રના નિવાસી હતા. તેના પિતાનું નામ શકડાલ હતું કે જે નંદ સામ્રાજ્યના મહામંત્રી હતા. તે વિલક્ષણ પ્રતિભાના ધણી અને રાજનીતિજ્ઞ હતા. જ્યાં સુધી તે વિદ્યમાન રહ્યા ત્યાં સુધી નંદ સામ્રાજ્ય પ્રતિદિવસ વિકાસ કરતું રહ્યું.

સ્થૂલિભદ્રના નાના ભાઈ શ્રેયક હતા અને યક્ષા વગેરે સાત બહેનો હતી. સ્થૂલિભદ્ર જ્યારે યૌવનના ઉંબરા ઉપર પહોંચ્યા ત્યારે કોશાગણિકા (તે યુગની સુંદરી ગણિકા તથા નર્તકી)ની રૂપજાળમાં ફસાઇ ગયા. મહા-પંડિત વરરુચિના ષડયંત્રથી શ્રેયકને તેના પિતાનો વધ કરવો પડયો. પિતાનું

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અમાત્યપદ ગ્રહણ કરવા માટે સ્થૂલિભદ્રને કહેવામાં આવ્યું પરંતુ પિતાના મૃત્યુથી તેને વૈરાગ્ય થઇ ગયો. તેણે આચાર્ય સંભૂતવિજય પાસે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી.

પ્રથમ વર્ષાવાસનો સમય આવ્યો. અન્ય સાથી મુનિઓમાંથી એકે સિંહગુફા ઉપર ચાતુર્માસ રહેવાની આજ્ઞા માગી. બીજાએ દૃષ્ટિ વિષ સર્પના રાફડા ઉપર, ત્રીજાએ કૂવાના કાંઠા ઉપર અને સ્થૂલિભદ્રે કોશાની ચિત્રશાળામાં. ગુરુઆજ્ઞા લઇને સ્થૂલિભદ્ર કોશાના ભવન ઉપર પહોંચ્યા. ચારેય બાજુ વાસનાનું વાતાવરણ! કોશા-વેશ્યાના હાવભાવથી પણ સ્થૂલિભદ્ર ચલિત ન થયા. અંતે સ્થૂલિભદ્રના ત્યાગમય ઉપદેશથી તે શ્રાવિકા બની ગઇ.

વર્ષાવાસ પૂરો થતાં બધા શિષ્યો ગુરુના ચરણોમાં પાછા ફર્યા, ત્રણેયનું 'દુષ્કરકારક' તપસ્વીનાં રૂપમાં સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. સ્થૂલિભદ્ર આવ્યા ત્યારે ગુરુ સાત આઠ ડગલાં સામે ગયા અને દુષ્કર-દુષ્કરકારક તપસ્વી કહીને સ્વાગત કર્યું. સિંહ ગુફાવાસી મુનિ આ દેખીને ક્ષુબ્ધ થયા. આચાર્યે બ્રહ્મચર્યની દુષ્કરતા ઉપર પ્રકાશ નાખ્યો પણ તેનો ક્ષોભ શાંત ન થયો.

બીજા વરસે સિંહ ગુફાવાસી મુનિ કોશા વેશ્યાને ત્યાં પહોંચ્યા. વેશ્યાએ પરીક્ષા માટે જેવાં કટાક્ષના બાણ છોડયાં કે ઘાયલ થઈ ગયા અને વ્રતભંગ કરવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. કોશાએ પ્રતિબોધ દેવાના હેતુથી નેપાળ નરેશ દ્વારા અપાતી રત્નકંબલની યાચના કરી. વિષયાકુલ બનેલા તે વર્ષાવાસમાં નેપાળ પહોંચ્યા. રત્નકંબલ લઈને પાછા ફરી રહેલ હતા કે માર્ગમાં ચોરોએ તેને અનેક કષ્ટ આપ્યાં. ઘણીયે મુસીબતો સહન કરીને ફરીને પાટલીપુત્ર પહોંચ્યા. રત્નકંબલ વેશ્યાને આપ્યું. વેશ્યાએ ગંદા પાણીની ખાળમાં તેને ફેંકી દીધું. આક્રોશપૂર્ણ ભાષામાં સાધુએ કહ્યું- અત્યંત કઠિનતાથી જે રત્નકંબલને પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે તેને ગંદી ખાળમાં નાખતાં તમને શરમ નથી આવતી? વેશ્યાએ કહ્યું :- રત્નકંબલથી પણ અધિક મુલ્યવાન, સંયમરત્નને ક્ષણિક વાસનાને માટે ભંગ કરવો તે શું સંયમરત્નને ગંદી ખાળમાં નાખવાનું નથી? વેશ્યાના એક જ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વાકયથી સિંહ ગુફાવાસી મુનિને પોતાની ભૂલ માલૂમ પડી ગઈ. તેના ગુરુના કથનના રહસ્યની જાણ થઇ ગઈ. આવીને ગુરુ સમક્ષ ક્ષમાયાચના કરી.

આચાર્ય સ્થૂલિભદ્રનું મહત્ત્વ કામવિજેતા હોવાના કારણે જ નહિ પણ પૂર્વધારી હોવાના કારણે પણ રહેલ છે.

વીર સંવત ૧૧૬માં તેનો જન્મ થયો. ૩૦ વર્ષની વયમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરી ૨૪ વર્ષ સુધી સાધારણ મુનિ પર્યાયમાં રહ્યા અને ૫૪ વર્ષ સુધી યુગ પ્રધાન આચાર્ય પદ ઉપર. ૯૯ વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવીને વૈભારગિરિ પર્વત ઉપર ૧૫ દિવસનું અનશન કરીને વીર સંવત ૨૧૫ (મતાંતરથી ૨૧૯) માં સ્વર્ગસ્થ થયાં.[૯૨]

આચાર્ય પ્રવર સ્થૂલિભદ્રની પાટ ઉપર તેમના શિષ્ય-રત્ન મહાન મેધાવી અને ચારિત્રનિષ્ઠ આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તી આસીન થયા. તે બન્ને આર્ય સ્થૂલિભદ્રની બહેન યક્ષા સાધ્વી દ્વારા પ્રતિબુદ્ધ થયા હતા.

આર્ય મહાગિરિ ઉગ્ર તપસ્વી હતા. દશ પૂર્વ સુધી અધ્યયન કર્યા પછી સંઘ સંચાલનની જવાબદારી પોતાના નાના ભાઈ સુહસ્તીને સમર્પિત કરીને સ્વયં આર્ય જમ્બુના સમયથી વિચ્છિન્ન જિનકલ્પની અત્યંત કઠોર સાધના કરવા માટે એકાંત શાંત જંગલમાં ચાલ્યા ગયા.

અનુશ્રુતિ છે કે એક વખત બન્ને આચાર્યો કૌશાંબીમાં ગયા. દુષ્કાળથી ઘેરાયેલાં એક દ્રમક (ભિખારી)ને પ્રવ્રજ્યા આપી ને દ્રમક સમાધિ પૂર્વક આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને કુણાલપુત્ર સંપ્રાત થયા. અવંતિ (ઉજ્જૈની) માં આર્ય સુહસ્તીનાં દર્શન કરતા જાતિસ્મરણ થયું અને પ્રવચન સાંભળીને જૈન ધર્માવલમ્બી બન્યા. તે ઘણા પ્રતાપી રાજા થયા. હૃદયથી દયાળુ પ્રકૃતિના હતા. તેણે ૭૦૦ દાનશાળાઓ ખોલાવી અને જૈન ધર્મના પ્રચારને માટે તેમના વિશિષ્ટ અધિકારીઓને શ્રમણ વેશમાં આંધ્ર અને બીજા પ્રદેશોમાં મોકલ્યા.

બન્નેય આચાર્યોની શિષ્યપરંપરાઓ ઘણીજ વિસ્તૃત રહેલ છે કે જેનું વર્ણન મૂલાર્થમાં કરવામાં આવેલ છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આર્ય મહાગિરિનો જન્મ વીર સંવત ૧૪૫માં થયો અને દીક્ષા ૧૭૫માં થઈ, ૨૧૫માં આચાર્ય પદ ઉપર પ્રતિષ્ઠિત થયા અને ૨૪૫માં ૧૦૦ વરસનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને દશાર્ણ પ્રદેશના ગજેન્દ્રપદ તીર્થમાં સ્વર્ગસ્થ થયા.

આર્ય સુહસ્તીનો જન્મ વીર સંવત ૧૯૧માં થયો, દીક્ષા ૨૧૫માં થઈ. યુગપ્રધાન આચાર્ય પદ ઉપર ૨૪૫માં પ્રતિષ્ઠિત થયા અને ૧૦૦ વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને ઉજ્જેણીમાં ૨૯૧માં સ્વર્ગસ્થ થયા.[૮૪]

આર્ય સુહસ્તીની શિષ્ય સંપદા આગલા સૂત્રમાં સ્વયં સૂત્રકાર નિર્દિષ્ટ કરી રહેલ છે.

मूलः-

थेरस्स णं अज्जसुहत्थिस्स वासिट्ठसगोत्तस्स इमे दुवालस थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था, तं जहा—

थेरे त्थ अज्जरोहण, भद्दजसे मेहगणी य कामिड्ढी।
सुट्ठियसुप्पडिबुद्धे, रक्खिय तह रोहगुत्ते य ॥ १ ॥
इसिगुत्ते, सिरिगुत्ते, गणी य बंभे गणी य तह सोमे।
दस दो य गणहरा खलु. एए सीसा सुहत्थिस्स ॥ २ ॥२१०।

અર્થ: વાસિષ્ઠ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સુહસ્તીના પુત્ર સમાન અને પ્રખ્યાત તે બાર સ્થવિર અંતેવાસી હતા. જેવા કે:

(૧) સ્થવિર આર્ય રોહણ (૨) જસભદ્ર (ભદ્રયશ) (૩) મેહગણી (મેઘગણી) (૪) કામિર્દ્ધિ (કામર્દ્ધિ) (૫) સુસ્થિત (૬) સુપ્પડિબુદ્ધ (સુપ્રતિબુદ્ધ) (૭) રક્ષિત (૮) રોહગુપ્ત (૯) ઇસિગુપ્ત (ઋષિ ગુપ્ત) (૧૦) સિરિગુપ્ત (શ્રીગુપ્ત) (૧૧) બંભગણી (બ્રહ્મગણી) (૧૨) સોમગણી. તે બાર ગણધર સમાન તે બારેય શિષ્ય સુહસ્તીના હતા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વિવેચન: આ બાર શિષ્યોમાં આર્ય સુસ્થિત અને આર્યસુપડિબુદ્ધ (સુપ્રતિબુદ્ધ) તે બન્ને આચાર્ય બન્યા. તે બન્ને કાકંદી નગરીના નિવાસી હતા. રાજકુલોત્પન્ન વ્યાઘ્રાપત્ય ગોત્રીય સહોદર હતા. કુમારગિરિ પર્વત ઉપર બન્નેએ ઉગ્ર તપસ્યા કરી. સંઘ સંચાલનનું કાર્ય સુસ્થિતને આધીન હતું અને વાચનાનું કાર્ય સુપ્રતિબુદ્ધને આધીન. હિમવન્ત સ્થવિરાવલીના અભિમતાનુસાર તેમના યુગમાં કુમારગિરિ ઉપર એક નાનું સરખું શ્રમણ સંમેલન થયું હતું અને બીજી વાચના પણ.

૩૧ વરસની અવસ્થામાં આર્ય સુસ્થિતએ પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી, ૧૭ વરસ સાધારણ શ્રમણ અવસ્થામાં રહ્યા અને ૪૮ વર્ષ આચાર્ય પદ ઉપર રહ્યા, ૯૬ વરસની અવસ્થામાં વીર સંવત ૩૩૯માં કુમારગિરિ પર્વત ઉપર સ્વર્ગવાસી થયા.

मूलः—

थेरेहिंतो णं अज्जरोहणेहिंतो कासवगुत्तेहिंतो तत्थ णं उद्देहगणे नामं गणे निग्गए। तस्सिमाओ चत्तारि साहाओ निग्गयाओ छच्च कुलाइं एवमाहिज्जंति॥ से किं तं साहाओ? एवमाहिज्जंति-उदुंबरिज्जिया मासपूरिया मतिपत्तिया सुवन्नपत्तिया, से तं साहाओ। से किं तं कुलाइं? एवमाहिज्जंति. तं जहा—

पढमं च नागभूयं, बीयं पुण सोमभूइयं होइ।
अह उल्लगच्छ तइयं, चउत्थयं हत्थिलिज्जं तु॥ १॥
पंचमगं नंदिज्जं, छट्ठं पुण पारिहासियं होइ।
उद्देहगणस्सेते, छच्च कुला होंति नायव्वा॥२॥ २१॥

અર્થ: કાશ્યપ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય રોહણથી ત્યાં ઉદ્દેહગણ નામનો ગણ નીકળ્યો. તેની ચાર શાખાઓ અને છ કુળ આ રીતે કહેવાય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પ્રશ્ન – તે શાખાઓ કઈ કઈ છે?

ઉત્તર – તે શાખાઓ આ રીતે કહેવામાં આવે છે: (૧) ઉદુંબરિજ્જિયા (ઉદુંબરિયા)[૯૫] (૨) માસપૂરીઆ[૯૬] (યા) (૩) મઈપત્તિયા (૪) પુણ્ણપત્તિયા.

પ્રશ્ન – તે કુળ કયાં કયાં છે?

ઉત્તર – તે કુળ આ રીતે કહેવામાં આવે છે:– નાગભૂય (નાગભૂત) (૨) સોમભૂતિક (૩) ઉલ્લગચ્છ (આર્દ્રગચ્છ) (૪) હત્થલિજ્જ (હસ્તલેહ્ય) (૫) નંદિજ્જ (નંદીય) (૬) પારિહાસિય (પારિહાસિક) તે ઉદ્દેહ ગણનાં છ કુળ જાણવાં.

मूलः-

थेरेहिंतो णं सिरिगुत्तेहिंतो णं हारियसगोत्तेहिंतो एत्थ णं चारणगणे नामं गणे निग्गए। तस्स णं इमाओ चत्तारि साहाओ सत्त य कुलाइं एवमाहिज्जंति। से किं तं साहातो? एवमाहिज्जंति, तं जहा-हारियमालागारी संकासिया गवेधूया वज्जनागरी, से तं साहाओ। से किं तं कुलाइं? एवमाहिज्जंति, तं जहा—

पढमेत्थ वत्थलिज्जं, बीयं पुण वीचिधम्मकं होई।*
तइयं पुण हालिज्जं, चउत्थगं पूसमित्तेज्जं॥ १॥
पंचमगं मालिज्जं, छट्ठं पुण अज्जचेडयं होइ।
सत्तमगं कण्हसहं, सत्त कुला चारणगणस्स॥२॥२१२॥

अर्थः હારિયગોત્રીય સ્થવિર સિરિગુત્તથી ત્યાં ચારણગણ નામનો ગણ નીકળ્યો. તેની તે ચાર શાખાઓ અને સાત કુળો થયાં.

* बीयं पुण पीइधम्मयं होई। –पाठान्तरे

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પ્રશ્ન :– તે શાખાઓ કઈ કઈ છે?

ઉત્તર :– શાખાઓ આ રીતે છે: (૧) હારિયમાલાગારી (૨) સંકાસીઆ (૩) ગવેધુયા (૪) વજ્જનાગરી એ ચાર શાખાઓ છે.

પ્રશ્ન:– તે કુળ ક્યાં કયાં છે?

ઉત્તર– કુળ આ રીતે છે: (૧) પ્રથમ વત્સલીય (૨) દ્વિતીય પિઇધમ્મિઅ. (પ્રીતિધર્મક) (૩) તૃતીય હાલિજ્જ (હાલીય) (૪) ચતુર્થ પૂસમિત્તિજ્જ (પુષ્યમિત્રીય) (૫) પાંચમા માલિજ્જ (માલિય) (૬) છઠ્ઠા અજ્જચેડય (આર્યચેટક) (૭) સાતમા કણ્હસહ (કૃષ્ણસખ) ચારણગણના તે સાત કુળ છે.

मूल :—

थेरेहिंतो भद्दजसेहिंतो भारद्दायसगोत्तेहिंतो एत्थ णं उडुवाडियगणे नामं गणे निग्गए। तस्स णं इमाओ चत्तारि साहाओ तिन्नि कुलाइं एवमाहिज्जंति। से किं तं साहाओ? एवमाहिज्जंति, तं जहा-चंपिज्जिया भद्दिज्जिया काकंदिया मेहलिज्जिया, से तं साहाओ। से किं तं कुलाइं? एवमाहिज्जंति—

भद्दजसियं तह भद्दगुत्तियं, तईयं च होइ जसभद्दं।
एयाइं उडुवाडियगणस्स,तिन्नेव य कुलाइं ॥१॥२१३॥

અર્થ: ભારદ્વાજ ગોત્રીય સ્થવિર ભદ્રજસ (ભદ્રયશ)થી ત્યાં ઉડુવાડિયગણ (ઋતુવાદિક) નામનો ગણ નીકળ્યો. તેની તે ચાર શાખાઓ નીકળી અને ત્રણ કુળ નીકળ્યા. તે આ રીતે કહેવામાં આવે છે.

પ્રશ્ન :– તે કઇ કઇ શાખાઓ છે?

ઉત્તર :– શાખાઓ આ છે. જેવી કે: (૧) ચંપિજ્જિયા (૨) ભદ્દિજ્જિયા (ભદ્રીયા) [૮૮] (૩)કાકંદિયા [૮૯] (૪) મેહલિજ્જિયા [૯૦] (મૈથિલીયા)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

પ્રશ્નઃ- તે કુળ કયાં કયાં છે?

ઉત્તરઃ- તે કુળ આ જાતનાં છેઃ (૧) ભદ્દજસિય (ભદ્રયશીય) (૨) ભદ્દગુત્તિય (ભદ્રગુપ્તીય) (૩) જસભદ્દ (યશોભદ્રીય) કુલ, એ ત્રણેય કુલ ઉડુવાડિય (ઋતુવાટિકા) કુળના છે.

मूलः-

थेरेहिंतो णं कामिड्ढिहिंतो कुंडिलसगोत्तेहिंतो एत्थ णं वेसवाडियगणे नामं गणे निग्गए। तस्स णं इमाओ चत्तारि साहाओ चत्तारि कुलाइं एवमाहिज्जंति। से किं तं साहाओ? एवमाहिज्जंति-सावत्थिया रज्जपालिया अन्तरिज्जिया खेमलिज्जिया से तं साहाओ। से किं तं कुलाइं? एवमाहिज्जंति-

गणियं मेहिय कामड्ढियं च, तह होइ इंदपुरगं च।

एयाइं वेसवाडियगणस्स चत्तारि उ कुलाइं॥ १॥२१४॥

અર્થ : કુંડિલગોત્રીય કામિડ્ઢિ સ્થવિરથી ત્યાં વેસવાડિયગણ નામનો ગણ નીકળ્યો, તેની ચાર શાખાઓ અને ચાર કુળ નીકળ્યાં.

પ્રશ્નઃ- તે શાખાઓ કઈ કઈ છે?

ઉત્તરઃ- તે શાખાઓ આ રીતે છેઃ (૧) સાવત્થિયા (શ્રાવસ્તિકા) (૨) રજ્જપાલિય (રાજ્યપાલિતા) (૩) અંતરિજ્જયા (અંતરંજિયા) (૪) ખેમલિજ્જયા (ક્ષૌમિલીયા)[૬૨] એ ચાર શાખાઓ છે.

પ્રશ્નઃ- તે કુળ કયાં કયાં છે?

ઉત્તરઃ- તે કુળ આ રીતે છેઃ (૧) ગણિય (ગણિક) (૨) મેહિય (મેધિક) (૩) કામડ્ઢિય (કામર્દ્ધિક) અને (૪) ઇન્દ્રપુરગ (ઇન્દ્રપુરક) વેસવાડિયગણ (વૈશવાટિક)નાં એ ચાર કુળ છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः-

थेरेहिंतो णं इसिगोत्तेहिंतो णं काकंदएहिंतो वासिट्ठस-गोत्तेहिंतो एत्थ णं माणवगणे नामं गणे निग्गए। तस्स णं इमाओ चत्तारि साहाओ तिण्णि य कुलाइं एवमाहिज्जंति। से किं तं साहाओ? साहाओ एवमाहिज्जंति-कासविज्जिया, गोयमिज्जिया वासिट्ठिया सोरट्ठिया, से तं साहाओ। से किं तं कुलाइं? कुलाइं एवमाहिज्जंति, तं जहा—

इसिगोत्तियऽत्थ पढमं, बिइयं इसिदत्तियं मुणेयव्वं।
तइयं च अभिजसंतं, * तिन्नि कुला माणवगणस्स ॥१॥२१५॥

અર્થ : વાસિષ્ઠગોત્રીય અને કાકંદક ઇસિગુત્ત (ઋષિગુપ્ત) સ્થવિરથી માણવગણ (માનવગણ) નામનો ગણ નીકળ્યો તેની ચાર શાખાઓ અને ત્રણ કુળ આ રીતે છે.

પ્રશ્ન:- તે શાખાઓ કઈ કઈ છે?

ઉત્તર:- તે શાખાઓ આ રીતે: (૧) કાસવિજ્જયા (કાશ્યપિયા) (૨) ગોયમિજ્જયા (ગૌતમીયા) (૩) વાસિટ્ઠિયા (વાસિષ્ઠિયા) (૪) સૌરટ્ઠીયા (સૌરાષ્ટ્રીયા) તે ચાર શાખાઓ છે.

પ્રશ્ન:- તે કુળ કયાં કયાં છે?

ઉત્તર:- તે કુળ આ રીતનાં છે: (૧) ઇસિગોત્તિય (ઋષિગુપ્તિક) (૨) ઇસિદત્તિય (ઋષિદત્તિક) (૩) અને અભિજસંત એ ત્રણ કુળ માણવક (માનવક)[૯૩] ગણનાં છે.

मूलः-

थेरेहिंतो णं सुट्ठियसुप्पडिबुद्धेहिंतो कोडियकाकंदिएहिंतो वग्घावच्चसगोत्तेहिंतो एत्थ णं कोडियगणे नामं गणे निग्गए।

* 'अभिजयंत' इति कल्याणविजय :-पट्टावलीपरागे

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तस्स णं इमाओ चत्तारि साहाओ, चत्तारि कुलाइं एवमाहिज्जंति । से किं तं साहाओ ? एवमाहिज्जंति, तं जहा–

उच्चानागरि विज्जाहरी य, वइरी य मज्झिमिल्ला य ।
कोडियगणस्स एया, हवंति चत्तारि साहाओ ॥ १ ॥
से किं तं कुलाइं ? कुलाइं एवमाहिज्जंति, तं जहा—
पढमेत्थ बंभलिज्जं, बितियं नामेण वच्छलिज्जं तु ।
ततियं पुण वाणिज्जं, चउत्थयं पन्नवाहणयं ॥१॥२१६॥

અર્થ : કોટિક કાકંદક કહેવાતા અને વગ્ઘાવચ્ચ (વ્યાઘ્રાપત્ય) ગોત્રીય સ્થવિર સુટ્ઠિય (સુસ્થિત) અને સુપ્પડિબુદ્ધ (સુપ્રતિબુદ્ધ) થી ત્યાં કોડિયગણ[૬૪] નામનો ગણ નીકળ્યો. તેની ચાર શાખાઓ આ રીતે છે.

પ્રશ્ન – તે શાખાઓ કઈ કઈ છે?

ઉત્તર – તે શાખાઓ આ રીતે છે: (૧) ઉચ્ચાનાગરી[૬૫] (૨) વિજ્જાહરી (વિદ્યાધરી) (૩) વઈરી (વજ્રી) (૪) મજ્ઝિમિલ્લા (મધ્યમા)[૬૬] એ ચાર શાખાઓ કોટિક ગણની છે.

પ્રશ્ન – તે કુળ કયાં કયાં છે?

ઉત્તર – તે કુળ આ રીતે છે: પ્રથમ બંભલિજ્જ ('બ્રહ્મલીય')[૬૭] કુળ, બીજું વચ્છલિજ્જ ('વત્સલીય કુળ',) ત્રીજું વાણિજ્જ (વાણિજ્ય[૬૮] કુળ) અને ચોથું પ્રશ્નવાહન ('પ્રશ્નવાહનક' કુળ.)

मूलः–

थेराणं सुट्ठियसुपडिबुद्धाणं कोडियकाकंदाणं वग्घावच्चसगोत्ताणं इमे पंच थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था, तं जहा-थेरे अज्जइंददिन्ने थेरे पियगंथे थेरे विज्जाहरगोवाले कासवगोत्ते णं थेरे इसिदत्ते थेरे अरहदत्ते । थेरे-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

हिंतो णं पियगंथेहिंतो एत्थ णं मज्झिमा साहा निग्गया। थेरेहिंतो णं विज्जाहरगोवालेहिंतो तत्थ णं विज्जाहरी साहा निग्गया ॥ २१७ ॥

અર્થ: કોટિકકાકંદક કહેવાતા અને વગ્ઘાવચ્ચ (વ્યાઘ્રાપત્ય) ગોત્રીય સ્થવિર સુસ્થિત તથા સુપ્રતિબુદ્ધને પાંચ સ્થવિર પુત્ર સમાન અને પ્રખ્યાત અંતેવાસી હતા. જેવા કે: (૧) સ્થવિર આર્ય ઇન્દ્રદિન્ન, (ઇન્દ્રદત્ત) (૨) સ્થવિર પિયગંથ (પ્રિયગ્રંથ) (૩] સ્થવિર વિદ્યાધર ગોપાલ કાશ્યપ ગોત્રીય (૪) સ્થવિર 'ઇસિદત્ત' ('ઋષિદત્ત') અને સ્થવિર (૫) 'અરહદત્ત' ('અર્હદત્ત').

સ્થવિર પ્રિયગ્રંથથી મધ્યમશાખા નિકળી. કાશ્યપ ગોત્રીય સ્થવિર વિદ્યાધર ગોપાલથી વિદ્યાધરી શાખાનો પ્રારંભ થયો.

વિવેચન: આચાર્ય ઇન્દ્રદિન્ન (ઇન્દ્રદત્ત) યુગ પ્રભાવક આચાર્ય હતા. તેમના જીવન સંબંધમાં વિશિષ્ટ જાણકારી પ્રાપ્ત નથી. તેમના નાના ગુરુભાઈ આર્ય પિયગંથ (પ્રિયગ્રંથ) પણ તેમના યુગના પરમ પ્રભાવક યુગપુરુષ હતા. તેમણે હર્ષપુરમાં થવાવાળા અજમેધનું નિવારણ કર્યું અને હિંસાધર્મી બ્રાહ્મણ વિજ્ઞોને અહિંસા ધર્મનો પાઠ શિખવાડયો.[૯૯]

मूलः—

थेरस्स णं अज्जइंददिन्नस्स कासवगोत्तस्स अज्जदिन्ने थेरे अंतेवासी गोयमसगोत्ते। थेरस्स णं अज्जदिन्नस्स गोयमसगोत्तस्स इमे दो थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिन्नाया वि होत्था, तं जहा-थेरे अज्जसंतिसेणिए माढरसगोत्ते थेरे अज्जसीहगिरी जाइस्सरे कोसियगोत्ते। थेरेहिंतो णं अज्जसंतिसेणिएहिंतो णं माढरसगोत्तेहिंतो एत्थ णं उच्चानागरी साहा निग्गया ॥ २१८ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : કાશ્યપગોત્રીય સ્થવિર આર્ય ઇન્દ્રદત્તના ગૌતમ ગોત્રીય સ્થવિર આર્યદિન્ન (દત્ત) અંતેવાસી હતા.

ગૌતમ ગોત્રીય સ્થવિર આર્યદિન્નના બે સ્થવિર પુત્ર સમાન અને પ્રખ્યાત અંતેવાસી હતા. આર્ય સંત્તિસેણિય (શાંતિશ્રેણિક) સ્થવિર માઢર ગોત્રીય અને જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા કૌશિક ગોત્રીય આર્ય સિંહગિરિ.

માઢર ગોત્રીય (માઢરગોત્રી) સ્થવિર આર્ય શાંતિશ્રેણિકથી ઉચ્ચાનાગરી શાખાનો પ્રારંભ થયો.

—— * આર્ય કાલક

વિવેચન : આર્ય દિન્ન (ઇન્દ્રદત્ત) એક પ્રતિભાસંપન્ન આચાર્ય હતા. તેમણે દક્ષિણમાં કર્ણાટક સુધી દૂરના પ્રદેશોમાં ધર્મની ધ્વજા ફરકાવી હતી. તેમનો વિશેષ પરિચય ઉપલબ્ધ નથી. આર્ય સન્તિસેણિય (શાંતિશ્રેણિક) થી ઉચ્ચાનાગર શાખાની શરૂઆત થઈ. આ શાખામાં પ્રતિભામૂર્તિ આચાર્ય ઉમાસ્વાતિ થયા કે જેમણે સર્વપ્રથમ દર્શનશૈલીથી તત્ત્વાર્થસૂત્રનું નિર્માણ કર્યું.

તેમના જ નિકટના સમયમાં આર્ય કાલક, આર્ય ઋપુટાચાર્ય, ઇંદ્રદેવ, શ્રમણસિંહ, વૃદ્ધવાદી અને સિદ્ધસેન વગેરે આચાર્ય થયેલ છે.

(૧) આર્ય કાલકના નામથી ચાર આચાર્ય થયા છે. પ્રથમ કાલક કે જેનું બીજું નામ શ્યામાચાર્ય પણ પ્રખ્યાત છે અને જેમણે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનું નિર્માણ કર્યું, તે દ્રવ્યાનુયોગના વિશિષ્ટ જ્ઞાતા હતા. કહેવાય છે કે શક્રેન્દ્રે એક વખત ભગવાન સીમંધરસ્વામી પાસે નિગોદ ઉપર વિવેચન સાંભળ્યું. તેમણે એવી જિજ્ઞાસા વ્યક્ત કરી કે તે જાતની વ્યાખ્યા ભરત ક્ષેત્રમાં કોઈ કરી શકે છે! ભગવાન સીમંધર સ્વામીએ આચાર્ય કાલકનું નામ બતાવ્યું. તે સીધા જ કાલકાચાર્ય પાસે આવ્યા. જેવું ભગવાને કહ્યું હતું તેવું જ વર્ણન સાંભળીને અત્યંત આહ્લાદિત થયા.

તેમનો જન્મ વીર સંવત ૨૮૦માં થયો. વીર સંવત ૩૦૦માં દીક્ષા લીધી. ૩૩૫માં યુગપ્રધાન આચાર્ય પદ ઉપર આસીન થયા અને ૩૭૬માં સ્વર્ગારોહણ થયું.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(૨) બીજા આચાર્ય કાલક પણ તેનાજ નજીકના છે. તે ધારા-નગરીના નિવાસી હતા, તેમના પિતાનું નામ રાજા વીરસિંહ અને માતાનું નામ સુરસુંદરી હતું, તેને એક નાની બહેન હતી, કે જેનું નામ સરસ્વતી હતું. તે અત્યંત રૂપવતી હતી, બન્નેએ ગુણાકર સૂરિની પાસે પ્રવ્રજ્યા ગ્રહણ કરી. એક વખત સાધ્વી સરસ્વતીના રૂપ ઉપર મુગ્ધ થઈને ઉજ્જે-ણીના રાજા ગર્દભિલ્લે તેનું અપહરણ કર્યું, આચાર્ય કાલકને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે અત્યંત ક્રોધિત થયા. તેમણે શક રાજાઓ સાથે મળીને ગર્દભિલ્લનું સામ્રાજ્ય નષ્ટભ્રષ્ટ કરી દીધું. કહેવાય છે કે સિંધુ સરિતાને પાર કરી ફારસ (ઈરાન) તથા બર્મા અને સુમાત્રા પણ ગયા. તેમણે જ ભાદ્રપદ સુદ ૪ ના રોજ પર્યુષણની આરાધના કરી હતી. તે પ્રસંગ આ રીતે છે:

એક વખત આચાર્યનો વર્ષાવાસ દક્ષિણના પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં હતો. ત્યાંના રાજા સાતવાહન જૈન ધર્માવલંબી હતા. તે રાજ્યમાં ભાદ્રપદ સુદ પાંચમે ઇન્દ્રપર્વ માનવામાં આવતું હતું. રાજાએ આચાર્ય કાલકને નિવેદન કર્યું–મારે પણ સંવત્સરી મહાપર્વની આરાધના કરવાની છે તે કારણે સંવત્સરી મહાપર્વ છઠ્ઠના દિવસે મનાવવામાં આવે તો શ્રેયસ્કર છે. આચાર્યે કહ્યું– તે દિવસનું ઉલ્લંઘન કદાપિ કરી શકાતું નથી. રાજાના આગ્રહ વશ આચાર્યે કારણથી ચોથને સંવત્સરી પર્વ મનાવ્યું. અહિં એ યાદ રાખવું જોઇએ કે આચાર્યે અપવાદ રૂપમાં ચોથના દિવસે સવંત્સરી પર્વની આરાધના કરેલ છે. નહિ કે ઉત્સર્ગ[૧૦૦] સામાન્ય સ્થિતિના રૂપમાં.

मूल :–

थेरस्स णं अज्जसंतिसेणियस्स माढरसगोत्तस्स इमे चत्तारि थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था, तं जहा-थेरे अज्जसेणिए थेरे अज्जतावसे थेरे अज्जकुबेरे थेरे अज्ज-इसिपालिते। थेरेहिंतो णं अज्जसेणितेहिंतो एत्थ णं अज्ज-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

सेणिया साहा निग्गया। थेरेहिंतो णं अज्जतावसेहिंतो एत्थ णं अज्जतावसी साहा निग्गया, थेरेहिंतो णं अज्जकुबेरेहिंतो एत्थ णं अज्जकुबेरा साहा निग्गया। थेरेहिंतो णं अज्जइसिपालेहिंतो एत्थ णं अज्जइसिपालिया साहा निग्गया ॥२१९॥

અર્થ : માઢર ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય સન્તિસેણિયના ચાર સ્થવિર પુત્ર સમાન અંતેવાસી હતા. જેવા કે: (૧) સ્થવિર આર્ય સેણીય (આર્ય શ્રેણિક) (૨) સ્થવિર આર્ય તાપસ (૩) સ્થવિર આર્ય કુબેર (૪) સ્થવિર આર્ય ઇસિપાલિત (ઋષિપાલિત)

સ્થવિર આર્ય સેણીયથી ત્યાં આર્ય સેણિયા (શ્રેણિકા) શાખા નીકળી. સ્થવિર આર્ય તાપસથી ત્યાં આર્ય તાપસી શાખા નીકળી. સ્થવિર આર્ય કુબેરથી ત્યાં આર્ય કુબેરી શાખા નીકળી. સ્થવિર આર્ય ઇસિપાલિત (ઋષિપાલિત) થી ત્યાં આર્ય ઇસિપાલિત (ઋષિપાલિતા) શાખા નીકળી.

मूलः-

थेरस्स णं अज्जसीहगिरिस्स जातीसरस्स कोसियगोत्तस्स इमे चत्तारि थेरा अंतेवासी अहावच्चा अभिण्णाया होत्था, तं जहा-थेरे धणगिरी थेरे अज्जवइरे थेरे अज्जसमिए थेरे अरहदिन्ने। थेरेहिंतो णं अज्जसमिएहिंतो एत्थ णं बंभदेवीया साहा निग्गया। थेरेहिंतो णं अज्जवइरेहिंतो गोयमसगोत्तेहिंतो एत्थ णं अज्जवइरा साहा निग्गया ॥ २२० ॥

અર્થ : જાતિસ્મરણ જ્ઞાનવાળા કૌશિક ગોત્રીય આર્ય સિંહગિરિ સ્થવિરના તે ચાર સ્થવિર પુત્ર સમાન સુવિખ્યાત અંતેવાસી હતા. જેવા કે (૧) સ્થવિર ધનગિરિ (૨) સ્થવિર આર્યવજ્ર (૩) સ્થવિર આર્ય સમિત

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અને (૪) સ્થવિર અરહદત્ત, (અર્હદત્ત) સ્થવિર. આર્ય સમિતથી ત્યાં બંભદ્વેવીયા 'બ્રહ્મદ્વીપિકા' શાખાનો પ્રારંભ થયો.

ગૌતમ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય વજ્રથી આર્ય વજ્રી શાખા નીકળી.

વિવેચન :– આર્ય સિંહગિરિના જીવનવૃત્તાંત સંબંધમાં વિશેષ સામગ્રી મળતી નથી. અહીં તેમને કૌશિક ગોત્રીય બતાવેલ છે તથા જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાનવાળા કહેલ છે. તેમના ચાર મુખ્ય શિષ્ય હતા : આર્ય સમિત, આર્ય ધનગિરિ, આર્ય વજ્ર સ્વામી અને આર્ય અર્હદત્ત.

આર્ય સમિતનો જન્મ અવંતી દેશના તુંબવન ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ધનપાલ હતું. તે જાતિથી વૈશ્ય હતા. તેને એક બહેન હતી. તેનું નામ સુનંદા હતું, તેનું પાણિગ્રહણ તુંબવન [૧૦૧]ના ધનગિરિની સાથે થયું હતું. [૧૦૨] આર્ય સમિત યોગનિષ્ઠા તેમજ ઉગ્ર તપસ્વી હતા. અનુશ્રુતિ છે કે આભીર દેશના અચલપુર ગામમાં તેમણે કૃષ્ણા અને પૂર્ણા સરિતાઓને યોગ બળથી પાર કરી, અને બ્રહ્મદ્વીપ પહોંચ્યા. બ્રહ્મદ્વીપના પાચસો તાપસોને પોતાના ચમત્કારથી આંજી દઈને તે બધાને પોતાના શિષ્ય બનાવ્યા.

આર્યવજ્રસ્વામી આર્ય સમિતની બહેનનો વિવાહ ઇભ્યપુત્ર ધનગિરિની સાથે થયો હતો. [૧૦૩] ધનગિરિ ધર્મપરાયણ વ્યક્તિ હતા. જ્યારે તેની સામે ધનપાલ તરફથી વિવાહનો પ્રસ્તાવ આવ્યો ત્યારે તેમણે સ્પષ્ટ અસ્વીકાર કરતાં કહ્યું :– કે હું વિવાહ કરીશ નહિ. સંયમ લઈશ. પરંતુ ધનપાલે તેની સાથે વિવાહ કરી દીધા. વિવાહ થઈ ગયા છતાં પણ તેનું મન સંસારમાં ન લાગ્યું. પોતાની પત્નીને ગર્ભવતી છોડીનેજ આર્ય સિંહગિરિની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. જ્યારે બાળકનો જન્મ થયો, ત્યારે તેણે પિતાના દીક્ષાની વાત સાંભળી. સાંભળતાજ જાતિસ્મરણ જ્ઞાન થયું. માતાનો મોહ ઓછો કરવા માટે તે રાત-દિવસ રોવા લાગ્યા. એક દિવસ ધનગિરિ અને સમિત ભિક્ષા માટે જઈ રહ્યા હતા. ત્યારે આર્ય સિંહગિરિએ શુભ લક્ષણ દેખીને શિષ્યોને આદેશ આપ્યો કે, જે કાંઈ ભિક્ષામાં મળે તે લઈ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

લેવું. બન્નેય ભિક્ષા લેવા માટે સુનંદાને ત્યાં પહોંચ્યા, સુનંદા બચ્ચાથી તોબાહ પોકારી ગઈ હતી, જેવું ભિક્ષાને માટે પાત્ર આગળ રાખ્યું કે સુનંદાએ આવેશમાં આવીને બાળકને ઝોળીમાં મૂકી દીધું અને બોલી-આપ તો ચાલ્યા ગયા અને આને છોડી દીધો, રોઈ રોઈને મને પરેશાન કરી દીધી, તેને પણ લઈ જાઓ. ધનગિરિએ સમજાવવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તે ન સમજી. ધનગિરિએ છ માસના બાળકને લઈ લીધો અને લાવીને ગુરુને સોંપી દીધો.[૧૦૪] પાલનપોષણ માટે તેને ગૃહસ્થને આપી દેવામાં આવ્યો, શ્રાવિકાની સાથે તે ઉપાશ્રયમાં જતો, સાધ્વીઓના સંપર્કમાં રહેવાથી અને નિરંતર સ્વાધ્યાય સાંભળવાથી તેને અગિયાર અંગ કંઠસ્થ થઈ ગયાં.

જ્યારે બાળક ત્રણ વરસનો થયો ત્યારે તેની માતાએ બાળકને લેવા માટે રાજસભામાં ફરિયાદ કરી. માતાએ બાળકને અતિ અધિક પ્રલોભન દેખાડયાં પરંતુ બાળક ત્યાં ખેંચાયો નહિ અને ધનગિરિની પાસે આવીને રજોહરણ ઉઠાવી લીધો.

જ્યારે બાળકની ઉમ્મર આઠ વરસની થઈ ત્યારે ગુરુ ધનગિરિએ તેને દીક્ષા આપી દીધી અને વજ્રમુનિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. જૃંભક દેવોએ અવંતીમાં આહાર શુદ્ધિની પરીક્ષા લીધી,[૧૦૫] તેઓશ્રી પૂર્ણ ખરા ઊતર્યા. દેવતાઓએ લઘુવયમાંજ તેમને વૈક્રિયલબ્ધિ અને આકાશગામિની વિદ્યા આપી દીધી.[૧૦૬] એક વખત ઉત્તર ભારતમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડયો તે વખતે વિદ્યાના બળથી તેઓશ્રી શ્રમણસંઘને કલિંગપ્રદેશમાં લઈ ગયા હતા.

પાટલીપુત્રના ઇભ્યશ્રેષ્ઠી ધનદેવની પુત્રી રુકિમણી તેમના અનુપમ રૂપ ઉપર મુગ્ધ થઈ ગઈ. ધનશ્રેષ્ઠીએ પણ પુત્રીની સાથે કરોડોની સંપત્તિ દહેજમાં દેવાનો પ્રસ્તાવ કર્યો, પરંતુ લેશમાત્ર પણ કનક અને કાંતાના મોહમાં ફસાયા નહિ, પરંતુ રુકિમણીને પ્રતિબોધ આપીને પ્રવ્રજ્યા પ્રદાન કરી.

વજ્રસ્વામીના ચમત્કારોની અનેક ઘટનાઓ જૈન સાહિત્યમાં આલેખાએલ છે.

વજ્રસ્વામીની શાખામાં અનેક વજ્રનામના પ્રભાવશાળી યુગપુરુષ દાર્શનિક અને ભવિષ્યદ્રષ્ટા થયેલ છે. ઇ. સ. ૬૪૬માં ચીની યાત્રી હ્યુ-એન-ત્સાંગ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ભારત આવ્યા હતા. નાલંદાથી ફરીને તે પોતાના દેશ જવા માગતા હતા. પણ અસહાય હતા તે વખતે વજ્રસ્વામીએ તેમને કહ્યું કે તમે ચિંતા ન કરો. આસામના રાજકુમાર અને કાન્યકુબ્જના રાજા શ્રી હર્ષ તમને સહાયતા કરશે. રાજા કુમારના દૂત તમને લેવા આવી રહેલ છે. વજ્રસ્વામીની ભવિષ્યવાણી પૂર્ણ સત્ય સિદ્ધ થઈ. હ્યુ-એન-ત્સાંગ તેમના યાત્રાના પુસ્તકમાં તેમનો મહાન ભવિષ્યદ્રષ્ટાના રૂપમાં ઉલ્લેખ કરેલ છે.

એક વખત વજ્રસ્વામીને કફની વ્યાધિ થઈ ગઇ, તે માટે તેમણે એક સુંઠનો કટકો ભોજન પછી ગ્રહણ કરવાના હેતુથી કાન પર મૂકી રાખ્યો હતો પણ તે તેને લેવાનું ભૂલી ગયા. સાંજના પ્રતિક્રમણ વખતે વંદન કરતી વખતે તે નીચે પડી ગયો. પોતાનો અંતિમ સમય નજીક આવ્યો સમજી પોતાના શિષ્ય વજ્રસેનને કહ્યું બાર વરસનો દુષ્કાળ પડશે, તેથી સાધુ સંતની સાથે તમે સૌરાષ્ટ્ર કે કોંકણ પ્રદેશમાં જજો અને હું રથાવર્ત પર્વત ઉપર અનશન કરવા જાઉં છું. જે દિવસે તમને લાખ મૂલ્યવાળા ચોખાની ભિક્ષા પ્રાપ્ત થાય તેના બીજા દિવસે સુકાળ થશે એમ કહી આચાર્ય સંથારો કરવાના હેતુથી ચાલી નીકળ્યા.

વજ્રસ્વામીનો જન્મ વીર-નિર્વાણ સંવત ૪૬૬માં થયો, ૫૦૪ (પાંચસો ચાર) માં દીક્ષા ગ્રહણ કરી, ૫૩૬માં આચાર્ય પદ ઉપર આસીન અને ૫૮૪માં સ્વર્ગસ્થ થયા.

मूलः-

थेरस्स णं अज्जवइरस्स गोतमसगोत्तस्स इमे तिन्नि थेरा अन्तेवासी अहावच्चा अभिन्नाया होत्था, तं जहा-थेरे अज्ज-वइरसेणिए थेरे अज्जपउमे थेरे अज्जरहे। थेरेहिंतो णं अज्जवइरसेणिएहिंतो एत्थ णं अज्जनाइली साहा निग्गया। थेरेहिंतो णं अज्जपउमेहिंतो एत्थ णं अज्जपउमा साहा

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

निग्गया थेरेहिंतो णं अज्जरहेहिंतो एत्थ णं अज्जजयंती साहा निग्गया ॥ २२१ ॥

અર્થ : ગૌતમ ગોત્રીય સ્થવિર આર્યવજ્રના એ ત્રણ સ્થવિર પુત્ર સમાન સુખ્યાત અંતેવાસી હતા. જેવા કે: (૧) સ્થવિર આર્ય વજ્રસેન (૨) સ્થવિર આર્ય પદ્મ (૩) સ્થવિર આર્ય રથ.

સ્થવિર આર્ય વજ્રસેનથી નાઈલ આર્ય (નાગિલી) શાખા નીકળી સ્થવિર આર્ય પદ્મથી આર્ય પદ્મા શાખા નિકળી અને સ્થવિર આર્ય રથથી આર્ય જયંતી શાખા નીકળી.

વિવેચન : આર્ય વજ્રસ્વામીની પાટ ઉપર આર્ય વજ્રસેન આસીન થયા. તેના વખતમાં ભયંકર દુષ્કાળ પડયો. નિર્દોષ ભિક્ષાનું મળવું અસંભવ બની ગયું જેના કારણે ૭૮૪ શ્રમણ અનશન કરી પરલોકવાસી થયા. ક્ષુધાથી બધા તડફડવા લાગ્યા. જિનદાસ શ્રેષ્ઠીએ એક લાખ દીનારથી એક અંજલી પ્રમાણ અન્ન લીધું. તેને રાંધી તેમાં વિષ મેળવી સમસ્ત પરિવારની સાથે ખાવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા ત્યારે આચાર્ય વજ્રસ્વામીના કથન અનુસાર તેમણે સુભિક્ષની ઘોષણ કરી અને બધાના પ્રાણોની રક્ષા કરી. બીજા દિવસે અન્નથી ભરેલું જહાજ આવી ગયું. જિનદાસે તે અન્ન લઈને મૂલ્ય લીધા વિના ગરીબો વચ્ચે વહેંચી દીધું. થોડા વખત પછી વરસાદ થવાથી સર્વત્ર આનંદની ઊર્મિઓ ઊછળવા લાગી. જિનદાસ શેઠે પોતાની વિરાટ સંપત્તિનો ત્યાગ કરી પોતાના નાગેન્દ્ર, ચન્દ્ર, નિવૃત્ત અને વિદ્યાધર નામક ચાર પુત્રોની સાથે દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

આર્ય વજ્રસેન પ્રતિભાસંપન્ન આચાર્ય હતા. દુષ્કાળ પરિસમાપ્ત થતાં તેમણે ફરી શ્રમણ સંઘને એકતાના સૂત્રમાં પરોવ્યો અને શ્રમણસંઘમાં અભિનવ ચેતના જાગૃત કરી પરંતુ તે દુષ્કાળથી અનેક શ્રમણોનો સ્વર્ગવાસ થઇ જવાથી કેટલાએ વંશ કુળ અને ગણ વિચ્છેદ થઈ ગયાં.

——— * **આર્ય રક્ષિત :-**

આર્ય વજ્રસેનના જ સમયમાં આગમવેત્તા આર્ય રક્ષિત સૂરિ થયા.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

તેમની જન્મભૂમિ દશપુર (મંદસૌર) હતી. પિતાનું નામ રુદ્રસોમ હતું. તેઓશ્રી જ્યારે કાશીથી ગંભીર અધ્યયન કરીને પાછા ફર્યા ત્યારે પણ માતા પ્રસન્ન ન થઈ. માતાની પ્રબળ પ્રેરણાથી ઉત્પ્રેરિત થઈને દૃષ્ટિવાદનું અધ્યયન કરવા માટે તે વખતે દશપુરના ઇક્ષુવનમાં બિરાજમાન આચાર્ય તોસલીપુત્રની પાસે ગયા અને શ્રમણ બન્યા. તોસલી પુત્ર પાસે આગમનું અધ્યયન કર્યું. તે પછી દૃષ્ટિવાદના અધ્યયન કરવાના હેતુથી આર્યવજ્ર સ્વામી પાસે પહોંચ્યાં. સાડા નવ પૂર્વ સુધી અધ્યયન કર્યું. તેઓએ અનુયોગદ્વાર સૂત્રની રચના કરી અને આગમોને દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણ કરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગના રૂપમાં વિભક્ત કર્યા.

તેમના સમય સુધી પ્રત્યેક આગમપાઠની દ્રવ્ય વગેરે રૂપમાં ચાર-ચાર વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવતી હતી. તેમણે શ્રુતધરોની સ્મરણશક્તિની દુર્બળતાને જોઈને જે પાઠોથી જે અનુયોગ સ્પષ્ટ રૂપથી પ્રતિભાસિત થતો હતો તે પ્રધાન અનુયોગને રાખીને બાકીના અન્ય ગૌણ અર્થોનું પ્રચલન બંધ કરી દીધું. જેવું કે અગિયાર અંગો-મહાકલ્પ સૂત્ર અને છેદ સૂત્રોનો સમાવેશ ચરણકરણાનુયોગમાં કરવામાં આવ્યો. ઋષિભાષિતોનો ધર્મકથાનુયોગમાં, સૂર્ય પ્રજ્ઞપ્તિ વગેરેનો ગણિતાનુયોગમાં અને દૃષ્ટિવાદનો સમાવેશ દ્રવ્યાનુયોગમાં કરવામાં આવ્યો.[૧૦૬] એ રીતે જ્યારે અનુયોગોને જુદા જુદા કરવામાં આવ્યા ત્યારથી નયાવતાર પણ અનાવશ્યક બની ગયા.[૧૦૭] આ કાર્ય બાર વરસના દુષ્કાળ પછી દશપુરમાં કરવામાં આવ્યું હતું. ઇતિહાસજ્ઞોનો અભિમત છે કે પ્રસ્તુત આગમવાચના વીર સંવત ૫૯૨ ની લગભગ થઈ હતી. તે આગમવાચનામાં વાચનાચાર્ય આર્યનંદિલ, યુગપ્રધાન આચાર્ય આર્યરક્ષિત અને ગણાચાર્ય વજ્રસેન વગેરે ઉપસ્થિત હતા. વિદ્વાનોની એવી પણ ધારણા છે કે આગમ સાહિત્યમાં ઉત્તરકાળની મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટનાઓનું જે મિશ્રણ થયેલ છે તેનું શ્રેય પણ આર્યરક્ષિતને જ છે. વીર સંવત ૫૯૭માં આર્યરક્ષિત સ્વર્ગસ્થ થયાં. તેના ઉત્તરાધિકારી દુર્બલિકાપુષ્યમિત્ર થયાં.

આર્ય રથ સ્વામી – આર્ય રથ સ્વામી આર્ય વજ્રસ્વામીના બીજા પટ્ટધર હતા. તે વસિષ્ઠ ગોત્રીય હતા અને ઘણા જ પ્રભાવશાળી હતા. તેમનું

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બીજું નામ આર્ય જયંત પણ હતું કે જેના નામ ઉપર જ જયંતી શાખાની શરૂઆત થઈ. તેમના જીવનવૃત્ત સંબંધમાં વિશેષ સામગ્રી મળતી નથી.

मूल :–

थेरस्स णं अज्जरहस्स वच्छसगोत्तस्स अज्जपूसगिरी थेरे अंतेवासी कोसियगोत्ते। थेरस्स णं अज्जपूसगिरिस्स कोसिय-गोत्तस्स अज्जफग्गुमित्ते थेरे अंतेवासी गोयमसगुत्ते * ॥२२॥

અર્થ : વત્સ્યગોત્રીય સ્થવિર આર્ય રથના કૌશિક ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય પુષ્યગિરિ અંતેવાસી હતા.

કૌશિક ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય પુષ્યગિરિના ગૌતમ ગોત્રીય સ્થવિર આર્ય ફગ્ગુમિત્ત અંતેવાસી હતા.

---

* थेरस्स णं अज्जफग्गुमित्तस्स गोयमसगुत्तस्स।
अज्जधणगिरी थेरे, अंतेवासी वासिट्ठसगोत्ते ॥ ३ ॥
थेरस्स णं अज्जधणगिरिस्स वासिट्ठसगोत्तस्स।
अज्जसिवभूई थेरे, अंतेवासी कुच्छगोत्ते ॥ ४ ॥
थेरस्स णं अज्जसिवभूइस्स कुच्छसगोत्तस्स।
अज्जभद्दे थेरे, अन्तेवासी कासवगुत्ते ॥ ५ ॥
थेरस्स णं अज्जभद्दस्स कासवगुत्तस्स।
अज्जनक्खत्ते थेरे, अन्तेवासी कासवगुत्ते ॥ ६ ॥
थेरस्स णं अज्जनक्खत्तस्स कासवगुत्तस्स।
अज्जरक्खे थेरे, अन्तेवासी कासवगुत्ते ॥ ७ ॥
थेरस्स णं अज्जरक्खस्स कासवगुत्तस्स।
अज्जनागे थेरे, अन्तेवासी गोयमसगोत्ते ॥ ८ ॥
थेरस्स णं अज्जनागस्स गोयमसगुत्तस्स।
अज्जजेहिले थेरे, अन्तेवासी वासिट्ठसगुत्ते ॥ ९ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः—

वंदामि फग्गुमित्तं च, गोयमं धणगिरिं च वासिट्ठं।
कोच्छिं सिवभूइं पि य, कोसिय दोज्जितकंटे य ॥ १ ॥
तं वंदिऊण सिरसा, चित्तं वंदामि कासवं गोत्तं।

थेरस्स णं अज्जजेहिलस्स वासिट्ठसगुत्तस्स।
अज्जविण्हू थेरे, अन्तेवासी माढरसगोत्ते ॥ १० ॥
थेरस्स णं अज्जविण्हुस्स माढरसगुत्तस्स।
अज्जकालए थेरे, अन्तेवासी गोयमसगोत्ते ॥ ११ ॥
थेरस्स णं अज्जकालगस्स गोयमसगुत्तस्स।
इमे दुवे थेरा, अन्तेवासी गोयमसगोत्ता
थेरे अज्जसंपलिए, थेरे अज्जभद्दे ॥ १२ ॥
एएसिं दुण्ह वि, थेराणं गोयमसगुत्ताणं।
अज्जवुड्ढ थेरे, अन्तेवासी गोयमसगुत्ते ॥ १३ ॥
थेरस्स णं अज्जवुड्ढस्स गोयमसगोत्तस्स।
अज्जसंघपालिए थेरे, अन्तेवासी गोयमसगोत्ते ॥ १४ ॥
थेरस्स णं अज्जसंघपालियस्स गोयमसगोत्तस्स।
अज्जहत्थी थेरे, अन्तेवासी कासवगुत्ते ॥ १५ ॥
थेरस्स णं अज्जहत्थिस्स कासवगुत्तस्स।
अज्जधम्मे थेरे, अन्तेवासी सुव्वयगोत्ते ॥ १६ ॥
थेरस्स णं अज्जधम्मस्स सुव्वयगोत्तस्स।
अज्जसीहे थेरे, अन्तेवासी कासवगुत्ते ॥ १७ ॥
थेरस्स णं अज्जसीहस्स कासवगुत्तस्स।
अज्जधम्मे थेरे, अन्तेवासी कासवगुत्ते ॥ १८ ॥
थेरस्स णं अज्जधम्मस्स कासवगुत्तस्स।
अज्जसंडिल्ले थेरे अन्तेवासी ॥ १९ ॥

—अर्वाचीनासु प्रतिषु पाठः

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

णक्खं कासवगोत्तं, रक्खं पि य कासवं वंदे ॥ २ ॥
वंदामि अज्जनागं च, गोयमं जेहिलं च वासिट्ठं ।
विण्हुं माढरगोत्तं, कालगमवि गोयमं वंदे ॥ ३ ॥
गोयमगोत्तमभारं* सप्पलयं तह य भद्दयं वंदे ।
[1]थेरं च संघवालियकासवगोत्तं पणिवयामि ॥ ४ ॥

---

* गोयमगोत्तकुमारं-इतिकल्याणविजय-पट्टावलीपरागे प० १९

१--थेरं च अज्जवुड्ढं, गोयमगुत्तं नमंसामि ॥ ४ ॥
तं वंदिऊण सिरसा, थिरसत्तचरित्तनाणसंपन्नं ।
थेरं च संघपालियगोयमगुत्तं पणिवयामि ॥ ५ ॥
वंदामि अज्जहत्थिं च, कासवं खंतिसागरं धीरं ।
गिम्हाणपढममासे, कालगयं चेत्तसुद्धस्स ॥ ६ ॥
वंदामि अज्जधम्मं च, सुव्वयं सीललद्धिसंपन्नं ।
जस्स निक्खमणे देवो, छत्तं वरमुत्तमं वहइ ॥ ७ ॥
हत्थिं कासवगुत्तं, धम्मं सिवसाहगं पणिवयामि ।
सीहं कासवगुत्तं, धम्मं पि अ कासवं वंदे ॥ ८ ॥
तं वंदिऊण सिरसा, थिरसत्तचरित्तनाणसंपन्नं ।
थेरं च अज्जजंबुं, गोअमगुत्तं नमंसामि ॥ ९ ॥
मिउमद्दवसंपन्नं, उवउत्तं नाणदंसणचरित्ते ।
थेरं च नंदिअं पि य, कासवगुत्तं पणिवयामि ॥ १० ॥
तत्तो अ थिरचरित्तं, उत्तमसम्मत्तसत्तसंजुत्तं ।
देसिगणिखमासमणं, माढरगुत्तं नमंसामि ॥ ११ ॥
तत्तो अणुओगधरं, धीरं महसागरं महासत्तं ।
थिरगुत्तखमासमणं, वच्छसगुत्तं पणिवयामि ॥ १२ ॥
तत्तो य नाणदंसणचरित्ततवसुट्ठिअं गुणमहंतं ।
थेरं कुमारधम्मं, वंदामि गणिगुणोवेयं ॥ १३ ॥
सुत्तत्थरयणभरिए, खमदममद्दवगुणेहिं संपन्ने ।
देविड्ढि खमासमणे कासवगुत्ते पणिवयामि ॥ १४ ॥

—अर्वाचीनासु प्रतिषु पाठः

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वंदामि अज्जहत्थिं च, कासवं खंतिसागरं धीरं।
गिम्हाण पढममासे, कालगयं चेत्तसुद्धस्स ॥ ५ ॥
वंदामि अज्जधम्मं च, सुव्वयं सीसलद्धिसंपन्नं।
जस्स निक्खमणे देवो, छत्तं वरमुत्तमं वहइ ॥ ६ ॥
हत्थं कासवगोत्तं, धम्मं सिवसाहगं पणिवयामि।
सीहं कासवगोत्तं, धम्मं पि य कासवं वंदे ॥ ७ ॥
सुत्तत्थरयणभरिए, खमदममद्दवगुणेहिं संपन्ने।
देविड्ढिखमासमणे, कासवगोत्ते पणिवयामि ॥८॥२२३॥

અર્થ : ગૌતમગોત્રીય ફગ્ગુમિત્ર [ફલ્ગુમિત્ર] ને વાસિષ્ઠ ગોત્રીય ધનગિરિને કૌત્સ્યગોત્રીય શિવભૂતિને અને કૌશિકગોત્રીય દોજ્જતકંટકને વંદન કરું છું. તે બધાને મસ્તક ઝુકાવીને વંદન કરીને કાશ્યપગોત્રીય ચિત્તને વંદન કરું છું. કાશ્યપગોત્રીય નક્ષત્ર અને કાશ્યપગોત્રીય રક્ષને પણ વંદન કરું છું. ગૌતમગોત્રીય આર્ય નાગને અને વાસિષ્ઠગોત્રીય જેહિલ [જેષ્ઠિલ] ને તથા માઢરગોત્રીય વિષ્ણુને અને ગૌતમગોત્રીય કાલકને પણ વંદન કરું છું. ગૌતમ ગોત્રીય મભારને અથવા અભારને સમ્પલય [સંપલિત] ને તથા ભદ્રકને વંદન કરું છું. કાશ્યપગોત્રીય સ્થવિર સંઘપાલિતને નમસ્કાર કરું છું. કાશ્યપગોત્રીય આર્ય હસ્તીને વંદન કરું છું. તે આર્ય હસ્તી ક્ષમાના સાગર અને ધીર હતા તથા ગ્રીષ્મ ઋતુના પ્રથમ માસમાં શુકલ પક્ષના દિવસોમાં કાળધર્મને પ્રાપ્ત થયા હતા. જેમના નિષ્ક્રમણ (દીક્ષા) લેવાના સમયમાં દેવે ઉત્તમ છત્ર ધારણ કર્યું હતું તેવા સુવ્રતવાળા શિષ્યોની લબ્ધિથી સંપન્ન આર્ય ધર્મને વંદન કરું છું. કાશ્યપગોત્રીય હસ્તને અને શિવસાધક ધર્મને નમસ્કાર કરું છું. કાશ્યપગોત્રીય 'સિંહ' ને અને કાશ્યપગોત્રીય 'ધર્મ' ને પણ વંદન કરું છું. સૂત્ર રૂપ અને તેના અર્થ રૂપ રત્નોથી ભરેલાં, ક્ષમાસંપન્ન, દમસંપન્ન અને માર્દવ ગુણસંપન્ન કાશ્યપગોત્રીય દેવર્દ્ધિક્ષમાશ્રમણને પ્રણિપાત કરું છું.

વિવેચન: આર્ય 'ધર્મ'ના આર્ય સુંદિલ અને આર્ય જંબુ તે બે પ્રમુખ શિષ્યરત્ન હતાં. આર્ય સુંદિલની જન્મભૂમિ ભૂમથુરા હતી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

ગૃહસ્થાશ્રમમાં તેમનું નામ સોમરથ હતું. આર્ય સિંહના વૈરાગ્ય રસથી પરિપૂર્ણ પ્રવચન સાંભળીને સંસારથી વિરક્તિ થઇ અને આર્ય ધર્મની પાસે પ્રવ્રજ્યાનો સ્વીકાર કર્યો, બ્રહ્મદ્વીપિકા શાખાના વાચનાચાર્ય આર્ય સિંહ સૂરિથી આગમો (પૂર્વો)નું તલસ્પર્શી અધ્યયન કર્યું અને વાચકપદ પ્રાપ્ત કર્યું તથા યુગપ્રધાન આચાર્ય બન્યા.

ઇતિહાસજ્ઞોનો અભિમત છે કે તે વખતે ભારતની વિચિત્ર પરિસ્થિતિ હતી. હૂણો અને ગુપ્તોમાં ભયંકર યુદ્ધ થયું હતું. બાર વર્ષના દુષ્કાળથી માનવ સમાજ જર્જરિત થઇ ચુકયો હતો. જૈન બૌદ્ધ અને વૈદિક ધર્મના અનુયાયી પણ એકબીજાનું ખંડન મંડન કરી રહેલ હતા. ઇત્યાદિ અનેક કારણોથી આગમના શ્રુતધરોની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન ઓછી થઇ રહેલ હતી. તે વિકટ વેળામાં આર્ય સ્કન્દિલે શ્રુતની સુરક્ષાને માટે મથુરામાં ઉત્તરાપથના મુનિઓનું એક સંમેલન બોલાવ્યું અને આગમોનું પુસ્તકોના રૂપમાં લેખન કરાવ્યું. આ સંમેલન વીર સંવત ૮૨૭ થી ૮૪૦ના આસપાસ થયું હતું[૧૦૯] બીજી બાજુ આચાર્ય નાગાર્જુને વલ્લભી સૌરાષ્ટ્રમાં દક્ષિણાપથના મુનિઓનું સંમેલન બોલાવ્યું અને આગમોનું લેખન સંકલન કર્યું. આ સંમેલન દૂર દૂર હોવાના કારણે સ્થવિરો એક-બીજાના વિચારોથી અવગત ન થઇ શકયા. તેથી પાઠોમાં કેટલાક સ્થળો ઉપર ભેદ થઇ ગયો. ઉપર જણાવેલ વાચનાઓને સંપન્ન થયાને લગભગ દોઢસો વર્ષથી પણ અધિક સમય વ્યતીત થઇ ગયો. ત્યારે વલ્લભી નગરમાં દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમા-શ્રમણની અધ્યક્ષતામાં શ્રમણસંઘ એકત્રિત થયો. બન્ને વાચનાઓના વખતે જે જે વિષયોમાં મતભેદ થઈ ગયો હતો, તે ભેદોનો દેવર્દ્ધિગણી-ક્ષમા શ્રમણે સમન્વય કર્યો, જે પાઠોમાં સમન્વય ન થઇ શકયો તે સ્થળો ઉપર સ્કંદિલાચાર્યના પાઠને પ્રમુખતા આપીને નાગાર્જુનના પાઠોને પાઠાંતરના રૂપમાં સ્થાન આપ્યું. ટીકાકારોએ ' નાગાર્જુનીયાસ્તુ પઠન્તિ'ના રૂપમાં તેનો ઉલ્લેખ કરેલ છે. તે આગમોની ચોથી વાચના છે.

આચાર્ય દેવર્દ્ધિગણી: આચાર્ય પ્રવર દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણ જૈન આગમ સાહિત્યના પ્રકાશમાન નક્ષત્ર છે. તેમની પ્રખર પ્રભાથી આજે પણ જૈન

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સાહિત્ય ઝગમગી રહેલ છે. આગમ સાહિત્ય વર્તમાનમાં જે રૂપે આજ ઉપલબ્ધ છે, તેનું સંપૂર્ણ શ્રેય આચાર્ય દેવર્દ્ધિગણી ક્ષમાશ્રમણને જ છે.

તેમનો જન્મ વેરાવળ (સૌરાષ્ટ્ર) માં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ કામર્ધિ અને માતાનું નામ કળાવતી હતું. કહેવાય છે કે ભગવાન મહાવીરના વખતે જે સૌધર્મેન્દ્ર-શકેન્દ્રના સેનાપતિ હરિણૈગમેષી દેવ હતા, તે આયુષ્ય પૂર્ણ કરીને દેવર્દ્ધિગણી બન્યા. પ્રસ્તુત સ્થવિરાવલી અનુસાર કુમારધર્મગણીના પટ્ટધર દેવર્દ્ધિગણી છે. નંદિસૂત્રની ચૂર્ણિ અનુસાર તેના ગુરુનું નામ દૂષ્યગણી છે, અને નન્દિસૂત્રની પટ્ટાવલી અનુસાર તેમના ગુરુનું નામ લૌહિત્ય સૂરિ હતું. ઉપકેશગચ્છીય આર્ય દેવગુપ્તની પાસે તેમણે એક પૂર્વ સુધી અર્થસહિત અને બીજા પૂર્વનું મૂળ પાઠ શિખ્યા હતા. તેઓશ્રી અંતિમ પૂર્વધર હતા. તેમના પછી કોઈપણ પૂર્વધર ન થયા.[૧૧૦] કેટલાક આચાર્યોનું માનવું છે કે એનું બીજુ નામ 'દેવવાચક' પણ હતું[૧૧૧] વીર સંવત ૯૮૦ની આસપાસ વલ્લભી (સૌરાષ્ટ્ર)માં એક વિરાટ સંમેલન થયું કે જેનું કુશળ નેતૃત્વ તેમણે જ કર્યું. ત્યાં પાંચમી આગમ વાચના થઇ. આગમ પુસ્તકારુઢ કરવામાં આવ્યા. તે આગમ વાચનામાં નાગાર્જુનની ચોથી વાચનાના ગંભીર અભ્યાસી ચતુર્થ કાલકાચાર્ય વિદ્યમાન હતા. તે તેજ કાલકાચાર્ય હતા કે જેમણે વીર સંવત ૯૯૩માં આનંદપુરમાં રાજા ધ્રુવસેનની સામે શ્રી સંઘને કલ્પસૂત્ર સંભળાવ્યું હતું.

એ રીતે આચાર્ય દેવર્દ્ધિગણીને નમસ્કારની સાથે આ સ્થવિરાવલીનું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે.

સ્થ વિ રા વ લી સ મ્પૂ ર્ણ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સા મા ચા રી

—— * વર્ષાવાસ કલ્પ

मूलः-

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे वासाणं सवीसइराए मासे विइक्कंते वासावासं पज्जोसवेइ ॥ २२४ ॥

અર્થ : તે કાળે, તે સમયે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વર્ષાઋતુની વીસરાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થયા પછી અર્થાત્ અષાઢી ચાતુર્માસી થયા પછી પચાસ દિવસ વ્યતીત થતાં વર્ષાવાસ રહ્યા.

मूलः--

से केणट्ठेणं भंते! एवं वुच्चइ-समणे भगवं महावीरे वासाणं सवीसइराए मासे विइक्कंते वासावासं पज्जोसवेइ? जतो णं पाएणं अगारीणं अगाराइं कडियाइं उक्कंपियाइं छन्नाइं लित्ताइं घट्ठाइं मट्ठाइं संपधूमियाइं खाओदगाइं खातनिद्धमणाइं अप्पणो अट्ठाए कयाइं परिभोत्ताइं परिणामियाइं भवंति से एतेणऽट्ठेणं एवं वुच्चइ समणे भगवं महावीरे वासाणं सवीसइराए मासे वीइक्कंते वासावासं पज्जोसवेति ॥२२५॥

અર્થ : અહિં શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે કે "ભગવન્! કયા કારણથી એ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રીતે કહેવામાં આવે છે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વર્ષાઋતુની વીસ રાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થતાં વર્ષાવાસ રહ્યા."

ઉત્તર – કારણ એ છે, કે મુખ્યપણે તે સમયે ગૃહસ્થોનાં ઘર ચારે બાજુથી ચટાઈ વગેરેથી આચ્છાદિત હોય છે, ચૂના વિગેરેથી ધોળેલાં હોય છે, ઘાસ વગેરેથી ઢંકાયેલાં હોય છે, ચાર દીવાલોથી સુરક્ષિત હોય છે, ઘસીઘસીને ખરબચડી ભૂમિને સરખી કરેલી અને મુલાયમ બનાવેલી હોય છે. સુવાસિત ધૂપોથી સુગંધિત કરેલી હોય છે, પાણી કાઢવા માટે ખાળ વિગેરે બનાવેલ હોય છે, ઘરોની બહાર ખાળો વગેરે ખોદાવાયેલ હોય છે. તે ઘર ગૃહસ્થ પોતાને માટે કરે છે, તે ઘર ગૃહસ્થના ઉપયોગને માટે હોય છે. પોતાને રહેવા માટે તે તેને સાફ કરીને જીવ-જંતુ રહિત બનાવે છે. તે કારણે એમ કહેવામાં આવે છે કે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વર્ષાઋતુની વીસ રાત્રિ સહિત એક માસ પસાર થતાં વર્ષાવાસ રહ્યા.

मूलः-

जहा णं समणे भगवं महावीरे वासाणं सवीसइराए मासे वीइक्कंते वासावासं पज्जोसवेइ तहा णं गणहरा वि वासाणं सवीसइराए मासे विइक्कंते वासावासं पज्जोसविंति ॥ २२६ ॥

અર્થ : જેવી રીતે શ્રમણ ભગવાન મહાવીર વર્ષાઋતુની વીસ રાત્રિ સહિત એક માસ પસાર થતાં વર્ષાવાસ રહેલ છે તેવી જ રીતે ગણધર પણ વર્ષાઋતુની વીસરાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થતાં વર્ષાવાસ રહે છે.

मूलः—

जहा णं गणहरा वासाणं जाव पज्जोसवेंति तहा णं गणहरसीसा वि वासाणं जाव पज्जोसविंति ॥ २२७ ॥

અર્થ : જેવી રીતે ગણધરો વર્ષાઋતુની વીસ રાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થતાં વર્ષાવાસ રહ્યા. તેવી જ રીતે ગણધરના શિષ્યો પણ વર્ષાઋતુની વીસરાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થતાં વર્ષાવાસ રહે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः-

जहा णं गणहरसीसा वासाणं जाव पज्जोसविंति तहा णं थेरा वि वासाणं जाव पज्जोसविंति ॥ २२८ ॥

અર્થ : જેવી રીતે ગણધરોના શિષ્યો વર્ષાઋતુની વીસરાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થતાં વર્ષાવાસ રહ્યા, તેવી જ રીતે સ્થવિરો પણ વર્ષાઋતુની વીસરાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થતાં વર્ષાવાસ રહે છે.

मूलः-

जहा णं थेरा वासाणं जाव पज्जोसविंति तहा णं जे इमे अज्जत्ताए समणा निग्गंथा विहरंति एए वि णं वासाणं जाव पज्जोसविंति ॥ २२९ ॥

અર્થ : જેવી રીતે સ્થવિરો વર્ષાઋતુની વીસરાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થયા પછી વર્ષાવાસ રહે છે, તેવી જ રીતે આજ-કાલ જે શ્રમણ નિર્ગ્રંથો વિચરે છે કે વિદ્યમાન છે તે પણ વર્ષાઋતુની વીસરાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થતાં વર્ષાવાસ રહે છે.

मूलः-

जहा णं जे इमे अज्जत्ताए समणा निग्गंथा वासाणं सवीसइराए मासे विइक्कंते वासावासं पज्जोसविंति तहा णं अम्हं पि आयरियउवज्झाया वासाणं सवीसइराए मासे विइक्कंते वासावासं पज्जोसविंति ॥ २३० ॥

અર્થ : જેવી રીતે આજ કાલ શ્રમણ-નિર્ગ્રંથો વર્ષાઋતુની વીસરાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થતાં વર્ષાવાસ રહે છે તેવી જ રીતે અમારા પણ આચાર્યો ઉપાધ્યાયો વર્ષાઋતુની વીસરાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થતાં વર્ષાવાસ રહે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः—

जहा णं अम्हं आयरियउवज्झाया वासाणं जाव पज्जोसवेंति तहा णं अम्हे वि अज्जो ! वासाणं सवीसइराए मासे विइक्कंते वासावासं पज्जोसवेमो। अंतरा वि य से कप्पइ पज्जोसवित्तए नो से कप्पइ तं रयणिं उवायणावित्तए ॥२३१॥

અર્થ : જેવી રીતે અમારા આચાર્યો ઉપાધ્યાયો વર્ષાવાસ રહે છે તેવી જ રીતે અમે પણ વર્ષાઋતુની વીસરાત્રિ સહિત એક માસ વ્યતીત થતાં વર્ષાવાસ રહીએ છીએ તે સમયથી પહેલાં પણ વર્ષાવાસ રહેવાનું કલ્પે છે. પરંતુ તે રાત્રિનું ઉલ્લંઘન કરવાનું કલ્પતું નથી, અર્થાત્ વર્ષાઋતુની વીસરાત્રિ સહિત એક માસની અંતિમ રાત્રિનું ઉલ્લંઘન કરવાનું કલ્પતું નથી તે કારણે તે અંતિમ રાત્રિ પહેલાં જ વર્ષાવાસ કરવો જોઈએ.

मूल.—

वासावासं पज्जोसवियाणं कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा सव्वओ समंता सकोसं जोयणं उग्गहं ओगिण्हित्ता णं चिट्ठिउं अहालंदमवि उग्गहे ॥ २३२ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસ રહેલાં નિર્ગ્રંથ કે નિર્ગ્રંથીઓને બધી બાજુથી પાંચ ગાઉ સુધી અવગ્રહનો (નિર્ધારણનો) સ્વીકાર કરીને રહેવાનું કલ્પે છે. પાણીથી ભીના થયેલા હાથ જ્યાં સુધી ન સૂકાય ત્યાં સુધી પણ અવગ્રહમાં રહેવાનું કલ્પે છે પરંતુ અવગ્રહથી બહાર રહેવાનું કલ્પતું નથી.

વિવેચન : ઉલ્લેખવામાં આવેલ મૂળ પાઠ સમાન જ બૃહત્કલ્પમાં પણ એવો પાઠ મળે છે. સંઘદાસ ગણીએ તેમના બૃહત્કલ્પ ભાષ્યમાં તેના અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં લખેલ છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમમાં અને દક્ષિણ તથા ઉત્તર દિશામાં અર્થાત્ બન્ને દિશાઓ મેળવીને પાંચ કોશનું આવવા જવાનું

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રૂપ અવગ્રહ થાય છે અથવા એકજ દિશામાં ગમન અને આગમન બન્ને મળીને પાંચ કોશનો અવગ્રહ સમજવો જોઈએ તેનાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે કોઈ પણ એક દિશામાં પાંચ કોશ જવાનું વિધાન નથી.*

એ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં કલ્પસૂત્રના ટીકાકાર ઉપાધ્યાય ધર્મ-સાગરજીએ તથા ઉપાધ્યાય વિનય વિજયજીએ પણ પૂર્વોક્ત અર્થને સ્પષ્ટ કરેલ છે.[૫]

——— * ભિક્ષાચરી કલ્પ

मूलः-

वासावासं पज्जोसवियाणं कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा सव्वओ समंता सकोसं जोयणं भिक्खायरियाए गंतुं पडियत्तए। जत्थ णं नई निच्चोयगा निच्चसंदणा नो से कप्पइ सव्वओ समंता सकोसं जोयणं भिक्खायरियाए गंतुं पडियत्तए। एरवईए कुणालाए जत्थ चक्किया एगं पायं जले किच्चा एगं पायं थले किच्चा एवं चक्किया एवं णं कप्पइ सव्वओ समंता सकोसं जोयणं भिक्खायरियाए गंतुं पडियत्तए, एवं नो चक्किया एवं णं नो कप्पइ सव्वओ समंता सक्कोसं जोयणं गंतुं पडिनियत्तए ॥ २३३ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસ રહેલા નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને ચારેય બાજુ પાંચ ગાઉ સુધી ભિક્ષાચર્યા માટે જવાનું કલ્પે છે અને પાછા

क-शेषं नाम – यद् अनन्तरोक्त व्याघातरहितं तत्र मूलनिबन्धं मण्डलममुञ्चतां सर्वतः सक्रोशं योजनमवग्रहो भवति। कथम् ? इति चेदुच्यते –मूल –ग्रामादेकैकस्यां दिशि योजनार्द्धक्रोशेन समस्याधिकं तावदवग्रहो भवति,स च पूर्वाऽपराभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां वा कृत्वा सक्रोशं योजनं भवति, यद्वा गति–प्रत्यागतिभ्यामेकस्यामपि दिशि (सक्रोशं) योजनं मन्तव्यम् ।

––सनिर्युक्ति–लघुभाष्य–वृत्तिके बृहत्कल्पसूत्रे चतुर्थविभागे, १२९९-१३००

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આવવાનું કલ્પે છે. જ્યાં નદી હમેશાં પાણીથી ભરેલી રહે છે, નિત્ય વહેતી રહે છે, ત્યાં બધી બાજુએ અથવા પાંચ ગાઉ સુધી ભિક્ષાચર્યાને માટે જવાનું કે પાછા ફરવાનું કલ્પતું નથી. ઐરાવતી નદી કુણાલા નગરીમાં છે, ત્યાં એક પગ પાણીમાં રાખીને ચાલી જઈ શકાય છે અને એક પગ સ્થળમાં પાણી બહાર રાખીને ચાલી જઈ શકાય છે. અર્થાત્ એવા સ્થળ ઉપર ચારેય બાજુ અને પાંચ ગાઉ સુધી ભિક્ષા માટે જવાનું અને પાછા ફરવાનું કલ્પે છે.

વિવેચનઃ પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આહારને માટે પાંચ કોશનું વિધાન છે જ્યારે કે વૃહત્કલ્પ સૂત્રના મૂળમાં બે કોશનો ઉલ્લેખ કરતાં સ્પષ્ટ લખેલ છે. શ્રમણ અને શ્રમણીને અન્ન, પાણી, ખાદિમ, સ્વાદિમ, ઉત્કૃષ્ટ બે કોશની મર્યાદા ઉપરાંત લઈ જવાનું કલ્પતું નથી. કદાચિત ઉપયોગ-શૂન્યતાથી લઈ આવેલ હોય તો તેને ન સ્વયં ખાય, ન બીજાઓને આપે પરંતુ બધું સ્થંડિલ ભૂમિમાં પરિસ્થાપન કરે. જે સ્વયં ખાય અથવા બીજાઓને આપે તો લઘુ ચાતુર્માસિક પ્રાયશ્ચિત્ત આવે છે.[૬]

ઉત્તરાધ્યાયન સૂત્રના છવ્વીસમા અધ્યયનમાં પણ બે કોશનો જ ઉલ્લેખ છે.[૭] ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની પ્રસ્તુતગાથામાં જે વિહાર શબ્દ આવેલ છે તેનો અર્થ શાન્ત્યાચાર્યે પ્રદેશ કરેલ છે.[૮] વ્યવહારભાષ્યની વૃત્તિમાં વિહાર-ભૂમિનો અર્થ ભિક્ષાભૂમિ મળે છે. विहारं हिण्डण નું તાત્પર્ય છે ભિક્ષાને નિમિત્ત પર્યટન કરવું.[૯]

સહજરીતે પ્રશ્ન ઉદ્‌ભુદ્ધ થઈ શકે છે કે અન્ય આગમોની સાથે સૂત્રનું પ્રસ્તુત વિધાન કઈ રીતે સંગત બેસી શકે છે?

ઉત્તરમાં નિવેદન છે કે કલ્પસૂત્રના ટીકાકારોએ સ્પષ્ટ લખેલ છે કે આ વિધાન અવગ્રહની માફક જ ગમનાગમન રૂપ પાંચ કોશ છે,[૧૦]

ख-सक्रोशद्वयं गमनागमेन पञ्चक्रोशावग्रह :– कल्पसूत्र किरणावली पृ. १८१

गजेन्द्रपदादिगिरेर्मेखलाग्रामस्थितानां षट्सु दिक्षु उपाश्रयात्सार्द्धक्रोशद्वयगमनागमने पंचक्रोशावग्रह : यत्तु विदिक्षु इत्युक्तं ।

N. P. कल्पसूत्र, सुबोधिका टीका. पृ. २७२.

ह का टिप्पण

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

નહિ કે એક દિશામાં ગમન રૂપ પાંચ કોશ છે. કથનના પ્રકારનું જ અંતર છે, નહિ કે પાંચ કોશનું વિધાન છે.

मूलः—

वासावासं पज्जोसविताणं अत्थेगतियाणं एवं वुत्तपुव्वं भवइ 'दावे भंते!' एवं से कप्पइ दावित्तए नो से कप्पइ पडिगाहित्तए ॥ २३४॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા કેટલાએ શ્રમણોને પ્રારંભમાંજ એ રીતે કહેવામાં આવેલ હોય છે કે ભગવન્! તમારે અમુકને દેવું ત્યારે તેમને તે રીતે દેવાનું કલ્પે છે, પરંતુ તેમને પોતાને માટે લેવાનું કલ્પતું નથી,[૩] અર્થાત્ વર્ષાવાસસ્થિત શ્રમણ શ્રમણીઓને ગુરુજનોએ એવો આદેશ આપેલ હોય કે અમુક ગ્લાનાદિને માટે અમુક અન્નપાણી લાવીને આપવા, ત્યારે તે લાવેલા અન્નપાણી પોતાને માટે ઉપયોગમાં લેવાનું કલ્પતું નથી.

मूल :—

वासावासं पज्जोसवियाणं अत्थेगईयाणं एवं वुत्तपुव्वं भवइ 'पडिगाहे भंते!' एवं से कप्पइ पडिगाहित्तए नो से कप्पइ दावित्तए ॥ २३५॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા કેટલાએ શ્રમણોને એ રીતે પ્રારંભમાંજ કહેવામાં આવેલ હોય છે - હે ભગવન્! તમારે લેવું ત્યારે તેમને એ રીતે લેવાનું કલ્પે છે પણ બીજાઓને આપવાનું કલ્પતું નથી.[૪]

मूलः—

वासावासं पज्जोसवियाणं अत्थेगईयाणं एवं वुत्तपुव्वं भवइ 'दावे भंते! पडिगाहे भंते!' एवं से कप्पइ दावित्तए वि पडिगाहित्तए वि ॥ २३६॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ: વર્ષાવાસમાં રહેલાં કેટલાંએ શ્રમણોને પહેલેથીજ એ રીતે કહેવામાં આવેલ હોય કે 'હે ભગવન્! તમે બીજાઓને પણ આપો અને સ્વયં પણ લો ત્યારે તેને તે રીતે બીજાઓને આપવાનું અને પોતાને લેવાનું કલ્પે છે.[૫]

मूलः—

वासावासं पज्जोसवियाणं नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीणं वा हट्ठाणं आरोग्गाणं बलियसरीराणं इमाओ नव-रसविगईओ अभिक्खणं अभिक्खणं आहारित्तए, तं जहा-खीरं दहिं नवणीयं सप्पिं तिल्लं गुडं महुं मज्जं मंसं ॥ २३७॥

અર્થ: વર્ષાવાસમાં રહેલા નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓ હૃષ્ટપુષ્ટ હોય, નિરોગી હોય, બળવાન દેહવાળા હોય તેમને આ નવ રસ વિકૃતિઓ વખતોવખત ખાવાનું કલ્પતું નથી તે જેમ કે: (૧) ક્ષીર-દૂધ (૨) દહીં (૩) માખણ (૪) ઘી (૫) તેલ (૬) ગોળ (૭) મધુ (૮) મદ્ય (૯) માંસ.

વિવેચન: આગમ સાહિત્યમાં દૂધ, દહીં વગેરેને કયાંક વિકૃતિ[૬૬] કહેવામાં આવેલ છે અને કયાંક 'રસ' કહેલ છે.[ય] દૂધ, દહીં વગેરે વિકાર વૃદ્ધિ કરે છે તે કારણે તેનું નામ વિકૃતિ છે.[ર] પ્રસ્તુત સૂત્રની માફક સ્થાનાંગમાં પણ નવ વિકૃતિઓનું વર્ણન છે.[ય] સ્થાનાંગમાં તેલ, ઘી, વસા (ચરબી) અને માખણને સ્નેહ વિકૃતિ પણ કહેલ છે[ચ] અને આગળ ચાલતાં મધ, મદ્ય માંસ અને માખણને મહા વિકૃતિ પણ કહેલ છે.[છ] વિકૃતિ ખાવાથી મોહનો ઉદય થાય છે.[જ] તે કારણે તેને વખતોવખત ખાવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. મદ્ય માંસ આ બે વિકૃતિઓ અને (વસા-ચરબી) અભક્ષ્ય છે. કેટલાક આચાર્ય મધ અને માખણને પણ અભક્ષ્ય માને છે અને કેટલાક આચાર્ય મધ અને માખણને વિશેષ પરિસ્થિતિમાં ભક્ષ્ય પણ માને છે. જે વિકૃતિઓ ભક્ષ્ય છે તે વિકૃતિઓને ફરીફરીને ખાવાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. મદ્ય અને માંસ તો શ્રમણને માટે સર્વથા ત્યાજ્ય જ છે તેથી તેને ખાવાનો પ્રસંગ જ ઊઠી શકતો નથી.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः—

वासावासं पज्जोसवियाणं अत्थेगतियाणं एवं वुत्तपुव्वं भवइ 'अट्ठो भंते! गिलाणस्स? से य वयिज्जा 'अट्ठो' से य पुच्छियव्वे सिया 'केवइएणं अट्ठो!' से य वएज्जा 'एवइएणं अट्ठो गिलाणस्स'। जं से पमाणं वदति से पमाणतो घेत्तव्वे। से य विन्नवेज्जा से य विन्नवेमाणे लभिज्जा, से य पमाणपत्ते, 'होउ, अलाहि' इति वत्तव्वं सिया। से किमाहु भंते? एवइएणं अट्ठो गिलाणस्स। सिया णं एवं वयंतं परो वएज्जा 'पडिग्गाहेहि अज्जो! तुमं पच्छा भोक्खसि वा देहिसि वा' एवं से कप्पइ पडिग्गाहित्तए, नो से कप्पइ गिलाणनीसाएपडिग्गाहित्तए॥ २३८॥

અર્થ: વર્ષાવાસમાં રહેલા કેટલાએ શ્રમણોને પહેલાં જ એ રીતે કહી દેવામાં આવ્યું હોય કે 'હે ભગવન્!' અસ્વસ્થ વ્યક્તિને માટે આવશ્યકતા છે? 'જો તે કહે કે આવશ્યકતા છે, ત્યારે તે પછી, તે અસ્વસ્થ વ્યક્તિને પૂછવું જોઇએ કે કેટલા પ્રમાણમાં (દૂધ વગેરેની) આવશ્યકતા છે અને દૂધ વગેરેનું પ્રમાણ અસ્વસ્થ વ્યક્તિ પાસેથી જાણી લીધા પછી તે કહે, કે આટલા પ્રમાણમાં અસ્વસ્થ વ્યક્તિ (સંત)ને દૂધની આવશ્યકતા છે, બીમાર, જેટલા પ્રમાણમાં કહે તેટલા જ પ્રમાણમાં લાવવું જોઇએ, લેવા જવાવાળા પ્રાર્થના કરે અને પ્રાર્થના કરતાં દૂધ વગેરે પ્રાપ્ત કરે, જ્યારે દૂધ વગેરે પ્રમાણયુક્ત પ્રાપ્ત થઈ જાય ત્યારે તેને પર્યાપ્ત (બસ) છે, તે રીતે કહેવું જોઇએ, તે પછી દૂધ દેવાવાળા શ્રમણને કહે કે 'હે ભગવન્! બસ, પર્યાપ્ત છે એમ આપ કઇ રીતે કહી રહેલ છો!' ઉત્તરમાં લેવાવાળા ભિક્ષુક કહે કે બીમારને માટે એટલાની જ આવશ્યકતા છે એ રીતે કહેનાર ભિક્ષુકને દૂધ વિગેરે આપવાવાળા ગૃહસ્થ કદાચિત્ એમ કહે કે

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આર્ય! આપ લઈ જજો, બાદમાં વધી જાય તો આપ તે ખાઈ લેજો, યા પી લેજો, એ જાતની વાત થઈ હોય ત્યારે તેને અધિક લેવાનું કલ્પે છે પરંતુ લઈ આવવાવાળાને એ બીમાર વ્યક્તિના બહાને અધિક લાવવું કલ્પતું નથી.

मूलः—

वासावासं पज्जोसवियाणं अत्थि णं थेराणं तहप्पगाराइं कुलाइं कडाइं पत्तियाइं थेज्जाइं वेसासियाइं सम्मयाइं बहुमयाइं अणुमयाइं भवंति तत्थ से नो कप्पइ अइक्खु वइत्तए 'अत्थि ते आउसो! इमं वा इमं वा? से किमाहु भंते! सड्ढी गिही गिण्हइ वा तेणियं पि कुज्जा ॥ २३९॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા સ્થવિરોનાં તથા પ્રકારનાં કુળ વગેરે કરેલાં હોય છે કે જે કુળ પ્રીતિપાત્ર હોય છે, સ્થિરતાવાળાં હોય છે, વિશ્વાસવાળાં હોય છે, સમ્મત હોય છે, બહુમત હોય છે અને અનુમતિવાળાં હોય છે. તે કુળોમાં જઈને આવશ્યક વસ્તુ ન જોતાં તે સ્થવિરોએ એ રીતે કહેવાનું કલ્પતું નથી: "હે આયુષ્યમન્! આ વસ્તુ કે તે વસ્તુ તમારે ત્યાં છે!"

પ્રશ્ન : હે ભગવન્! તેમને એ રીતે કહેવાનું કલ્પતું નથી એ કયા ઉદ્દેશથી કહેવામાં આવેલ છે!

ઉત્તર : હે આયુષ્યમન્! એમ કહેવાથી શ્રદ્ધાવાન ગૃહસ્થ તે વસ્તુ ન હોવાથી નવીન ગ્રહણ કરે, મૂલ્યથી ખરીદીને લાવે અથવા ચોરી કરીને પણ લાવે.

मूल :—

वासावासं पज्जोसवियाणं नच्चभत्तियस्स भिक्खुस्स कप्पइ एगं गोयरकालं गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पवेसित्तए वा निऽन्नत्थ आयरियवेयावच्चेण

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वा उवज्झायवेयावच्चेण तवस्सिगिलाणवेयावच्चेण खुडएणं वा अवंणजायएणं ॥ २४० ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા નિત્યભોજી ભિક્ષુને ગોચરીના સમયમાં આહાર માટે અથવા પાણી માટે ગૃહસ્થનાં કુળ તરફ એક વખત નિકળવાનું કલ્પે છે અને એક વખત પ્રવેશ કરવાનું કલ્પે છે. સિવાય કે તેમના આચાર્યની સેવાનું કારણ હોય, ઉપાધ્યાયની સેવાનું કારણ હોય. તપસ્વી કે રોગી સંતની સેવાનું કારણ હોય, જેમની દાઢી, મૂછ અથવા બગલમાં કેશ ન આવેલા હોય એવા લઘુ (બાળ) શ્રમણ અને શ્રમણીઓની સેવાનું કારણ હોય અર્થાત્ જો તેમાંથી કોઈ કારણ વિદ્યમાન હોય ત્યારે એકથી અધિક વાર પણ ભિક્ષાને માટે જવાનું કલ્પે છે.

मूलः-

वासावासं पज्जोसवियाणं चउत्थभत्तियस्स भिक्खुस्स अयं एवइए बिसेसे जं से पाओ निक्खम्म पुव्वामेव वियडगं भोच्चा पेच्चा पडिग्गहगं संलिहिया संपमज्जिया, से य संथरिज्जा कप्पइ से तद्दिवसं तेणेव भत्तट्ठेणं पज्जोसवित्तए, से य नो संथरिज्जा एवं से कप्पइ दोच्चं पि गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा ॥ २४१ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા ચતુર્થ ભક્ત (એક ઉપવાસ) કરવાવાળા ભિક્ષુને માટે એ વિશેષતા છે કે તે ઉપવાસ પછી સવારની ગોચરીને માટે નીકળીને પ્રથમ વિકટક (સ્પષ્ટ-શુદ્ધ) અર્થાત્ નિર્દોષ ભોજન કરીને અને નિર્દોષ પાણી પીધા પછી પાત્ર સાફ કરીને ધોઈને જો તેટલાંજ આહારપાણીથી નિર્વાહ થઈ શકતો હોય તો તેટલાંજ ભોજન–પાણી લઈને ચલાવે. જો તેટલાથી નિર્વાહ ન થઈ શકતો હોય ત્યારે તેને ગૃહપતિના કુળ તરફ બીજી વખત પણ નીકળવાનું અને પ્રવેશ કરવાનું કલ્પે છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः--

वासावासं पज्जोसवियाणं छट्ठभत्तियस्स भिक्खुस्स कप्पंति दो गोयरकाला गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा ॥ २४२ ॥

અર્થ: વર્ષાવાસમાં રહેલા છઠ્ઠ કરવાવાળા ભિક્ષુને ગૌચરીના સમયે આહારને માટે કે પાણીને માટે ગૃહસ્થના કુળ તરફ બે વાર નીકળવું અને પ્રવેશ કરવું કલ્પે છે.

मूलः--

वासावासं पज्जोसवियाणं अट्ठमभत्तियस्स भिक्खुस्स कप्पंति तओ गोयरकाला गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा॥ २४३ ॥

અર્થ: વર્ષાવાસ સ્થિત અટ્ઠમ કરવાવાળા ભિક્ષુને ગૌચરીના સમયે આહારને માટે અથવા પાણીને માટે ગૃહસ્થોના કુળ તરફ ત્રણ વાર નીકળવાનું અને પ્રવેશ કરવાનું કલ્પે છે.

मूलः-

वासावासं पज्जोसवियाणं विकिट्ठभत्तियस्स भिक्खुस्स कप्पंति सव्वे वि गोयरकाला गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा ॥ २४४ ॥

અર્થ: વર્ષાવાસ રહેલા વિકૃષ્ટ ભક્ત (અટ્ઠમ ભક્તથી અધિક તપ) કરવાવાળા ભિક્ષુકને આહારને માટે અથવા પાણીને માટે ગૃહસ્થના કુળ તરફ જે સમયે ઇચ્છા હોય તે સમયે નીકળવાનું અને પ્રવેશ કરવાનું કલ્પે છે, અર્થાત્ વિકૃષ્ટ ભક્ત કરવાવાળા ભિક્ષુકને ગૌચરી માટે બધા વખતે પ્રવેશ કરવાની આજ્ઞા છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः—

वासावासं पज्जोसवियाणं निच्चभत्तियस्स भिक्खुस्स कप्पंति सव्वाइं पाणगाइं पडिगाहित्तए ॥ २४५ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા નિત્યભોજી ભિક્ષુકને બધી જાતનું અચિત્ત પાણી લેવાનું કલ્પે છે.

मूलः-

वासावासं पज्जोसवियाणं चउत्थभत्तियस्स भिक्खुस्स कप्पंति तओ पाणगाइं पडिगाहेत्तए तंजहा-उस्सेइमं संसेइमं चाउलोदगं ॥२४६ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા ચતુર્થ ભક્ત (એક ઉપવાસ) કરવાવાળા ભિક્ષુકને ત્રણ જાતનાં પાણી લેવાનું કલ્પે છે. જેવાં કે – ઉત્સ્વેદિમ (આટાનું ધોવણ) સંસ્વેદિમ (ઉષ્ણ, ઉકાળેલું પાણી) ચાઉલોદક (ચોખાનું ધોવણ)

मूल :-

वासावासं पज्जोसवियाणं छट्ठभत्तियस्स भिक्खुस्स कप्पंति तओ पाणगाइं पडिगाहेत्तए, तं जहा-तिलोदए तुसोदए जवोदए ॥ २४७ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા છઠ્ઠ કરવાવાળા ભિક્ષુકને ત્રણ જાતનું પાણી પીવાનું કલ્પે છે. જેવું કે – તિલોદક, તુષોદક અને જવોદક.

मूल :—

वासावासं पज्जोसवियाणं अट्ठमभत्तियस्स भिक्खुस्स

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कप्पंति तओ पाणयाइं पडिगाहित्तए, तं जहा-आयामए सोवीरए सुद्धवियडे ॥ २४८ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસ રહેલા અટ્ઠમ કરવાવાળા ભિક્ષુકને ત્રણ પાણી લેવાનું કલ્પે છે. જેવું કે આયામ, સૌવીર, (કાંજી) અને શુદ્ધ વિકટ (ઉષ્ણોદક)[૧૦]

मूलः–

वासावासं पज्जोसवियाणं विकिट्ठभत्तियस्स भिक्खुस्स कप्पइ एगे उसिणोदए वियडे पडिगाहेत्तए, से वि य णं असित्थे णो वि य णं ससित्थे ॥ २४९ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં અવસ્થિત વિકૃષ્ટ ભક્ત કરવાવાળા ભિક્ષુકને એક ઉષ્ણવિકટ (શુદ્ધ ઉષ્ણોદક) પાણી લેવાનું કલ્પે છે. તે પણ અન્નકણ રહિત, અન્નકણ યુક્ત નહિ.

मूलः–

वासावासं पज्जोसवियाणं भत्तपडियाइक्खियस्स भिक्खुस्स कप्पइ एगे उसिणोदए पडिगाहित्तए, से वि य णं असित्थे नो चेव णं ससित्थे, से वि य णं परिपूते नो चेव णं अपरिपूए, से वि य णं परिमिए नो चेव णं अपरिमिए, से वि य णं बहुसंपण्णे नो चेव णं अबहुसंपण्णे ॥ २५० ॥

અર્થ : વર્ષાવાસ રહેલા ભક્ત પ્રત્યાખ્યાની ભિક્ષુકને એક ઉષ્ણવિકટ પાણી લેવાનું કલ્પે છે. તે પણ અન્નકણ રહિત અન્નકણ યુક્ત નહિ. તે પણ કપડાંથી ગળેલું, ગાળ્યા વગરનું નહિ. તે પણ પરિમિત, અપરિમિત નહિ. તે પણ જેટલી આવશ્યકતા હોય તેટલું પૂરેપૂરું અધિક કે ઓછું નહિ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः—

वासावासं पज्जोसवियाणं संखादत्तियस्स भिक्खुस्स कप्पंति पंच दत्तीओ भोयणस्स पडिगाहित्तए पंच पाणगस्स, अहवा चत्तारि भोयणस्स पंच पाणगस्स, अहवा पंच भोयणस्स चत्तारि पाणगस्स, तत्थ णं एगा दत्ती लोण सायणमेत्तमवि पडिग्गाहिया सिया कप्पइ से तद्दिवसं तेणेव भत्तट्ठेणं पज्जोसवित्तए, नो से कप्पइ दोच्चं पि गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा ॥ २५१ ॥

अर्थः वर्षावासमां रहेला नियत संख्यावाळी दत्ति प्रमाणे (એક વખતમાં આપવામાં આવેલી થોડા જેટલી પણ પરિમિત ભિક્ષા એકદત્તિ થાય છે.) આહાર લેવાવાળા ભિક્ષુકને ભોજનની અને પાણીની પાંચ દત્તિઓ લેવી યોગ્ય છે, અથવા તો ભોજનની ચાર દત્તિઓ અને પાણીની પાંચ દત્તિઓ, અથવા ભોજનની પાંચ દત્તિઓ અને પાણીની ચાર દત્તિઓ લઈ શકાય છે. મીઠાની એક કણી જેટલો પણ જેનો આસ્વાદ લઈ શકાય છે તે પણ એક દત્તિ ગણી શકાય છે. એવી દત્તિ લીધા પછી તે ભિક્ષુકે તે દિવસે તેજ ભોજનથીજ નિર્વાહ કરવો જોઈએ. તે ભિક્ષુકને બીજીવાર ફરીને ગૃહપતિના કુળ તરફ ભોજનને માટે કે પાણીને માટે નીકળવું કે પ્રવેશ કરવો તે કલ્પતું નથી. ११

मूलः—

वासावासं पज्जोसवियाणं नो से कप्पति निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा जाव उवस्सयाओ सत्तघरंतरं संखडिसन्नियट्टचारिस्स एत्तए। एगे पुण एवमाहंसु-नो कप्पइ जाव उवस्सयाओ परेणं संखडिं सन्नियट्टचारिस्स एत्तए। एगे पुण एवमा-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

हंसु-नो कप्पइ जाव उवस्सयाओ परंपरेण संखडिं सन्नियट्टचारिस्स एत्तए ॥ २५२ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા નિષિદ્ધ ઘરનો ત્યાગ કરવાવાળા નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને ઉપાશ્રયથી માંડીને સાત ઘર સુધી જ્યાં સંખડી (જમણવાર) હોય ત્યાં જવાનું કલ્પતું નથી. કેટલાએ એમ કહે છે કે ઉપાશ્રયથી જોડેમાંજ આગળ આવવાવાળા ઘરોમાં જ્યાં જમણવાર હોય ત્યાં નિષિદ્ધ ઘરનો ત્યાગ કરવાવાળા નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને જવું કલ્પતું નથી. કેટલાએ એમ પણ કહે છે કે ઉપાશ્રયને લાગુ કરીને પરંપરાથી આવતા ઘરોમાં જ્યાં જમણવાર થતો હોય ત્યાં નિષિદ્ધ ઘરનો ત્યાગ કરવાવાળા નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને જવાનું કલ્પતું નથી.

मूलः-

वासावासं पज्जोसवियाणं नो कप्पइ पाणिपडिग्गहियस्स भिक्खुस्स कणगफुसियमित्तमवि वुट्ठिकायंसि निवयमाणंसि गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा ॥ २५३ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા કરપાત્રી ભિક્ષુકને કણ માત્ર પણ સ્પર્શ થાય એ જાતની વૃષ્ટિ હોય (ઝાકળ અને ધુમ્મસ) પડતી હોય ત્યારે ગૃહપતિના કુળ તરફ ભોજન અને પાણીને માટે નિકળવું અને પ્રવેશ કરવો તે કલ્પતું નથી.[૧૨]

मूलः-

वासावासं पज्जोसवियस्स पाणिपडिग्गहियस्स भिक्खुस्स नो कप्पइ अगिहंसि पिंडवायं पडिग्गाहित्ता पज्जोसवित्तए, पज्जोसवेमाणस्स सहसा वुट्ठिकाए निवडिज्जा देसं भोच्चा देस-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मायाय पाणिणा पाणिं परिपिहित्ता उरंसि वा णं निलिज्जिज्जा, कक्खंसि वा णं समाहडिज्जा, अहाछन्नाणि वा लयणाणि उवागच्छिज्जा, रुक्खमूलाणि वा उवागच्छिज्जा, जहा से पाणिंसि दते वा दतरए वा दगफुसिया वा नो परियावज्जइ ॥ २५४ ॥

અર્થ: વર્ષાવાસમાં રહેલા કરપાત્રી ભિક્ષુકને પિંડપાત્ર ભિક્ષા લઈને જ્યાં ઘર ન હોય ત્યાં અર્થાત્ ખુલ્લા આકાશમાં રહીને ભોજન કરવાનું કલ્પતું નથી. ખુલ્લા આકાશમાં રહીને ખાતી વખતે અચાનક વૃષ્ટિકાય પડે તો જેટલા ભાગને ખાઇ લીધેલ હોય તેને ખાઈને અને વધેલા ભાગને લઈને તેને હાથથી ઢાંકીને અથવા તે ભાગને છાતીથી વળગાડીને રાખે અથવા કાખમાં છુપાવીને રાખે. એમ કર્યા પછી ગૃહસ્થોએ પોતાને માટે સમ્યક્ પ્રકારથી જે ઘર ઢાંકેલ હોય તે તરફ જાય અથવા વૃક્ષના મૂળ (નીચે) તરફ જાય. જે હાથમાં ભોજન હોય તે હાથથી જે રીતે પાણીનાં ટીપાંથી કે કુવારા વગેરેથી વિરાધના ન થાય તે રીતે પ્રવૃત્તિ કરે.

मूल :—

वासावासं पज्जोसवियाणं पाणिपडिग्गहियस्स भिक्खुस्स जं किंचि कणगफुसियमित्तं पि निवडइ नो से कप्पइ भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा ॥ २५५ ॥

અર્થ: વર્ષાવાસમાં રહેલા કરપાત્રી ભિક્ષુકને કણ માત્ર પણ સ્પર્શ થાય એ રીતે અત્યંત હળવા છાંટા આવતા હોય ત્યારે ભોજન કે પાણી માટે ગૃહસ્થના ઘરની તરફ નીકળવું કે પ્રવેશ કરવો તે કલ્પતું નથી.

मूल:—

वासावासं पज्जोसवियाणं पडिग्गहधारिस्स भिक्खुस्स नो कप्पइ वग्घारियवुट्ठिकायंसि गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा,कप्पइ से अप्पवुट्ठिकायंसि संतरुत्तरंसि गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा ॥ २३६ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા પાત્રધારી ભિક્ષુકને અવિચ્છિન્ન ધારા (वग्घारिय वुट्ठिकायंसि)[13] વરસાદ વરસી રહેલ હોય ત્યારે ભોજન અને પાણીના માટે ગૃહપતિના કુળ તરફ જવું કલ્પતું નથી અને પ્રવેશ કરવાનું કલ્પતું નથી. થોડી વર્ષા (અલ્પ વર્ષા) વરસી રહેલ હોય ત્યારે અંદર સુતરાઉ વસ્ત્ર અને તેના ઉપર ઉનનું વસ્ત્ર ઓઢીને રજોહરણ અને પાત્રને કપડાંથી ઢાંકીને ભોજનને માટે અથવા પાણીને માટે ગૃહપતિના કુળ તરફ નીકળવું કે પ્રવેશ કરવો કલ્પે છે.

વિવેચન: પ્રસ્તુત પાઠમાં જોરદાર વરસાદ અવિચ્છિન્ન ધારાથી વરસી રહેલ હોય તે સમયે ભિક્ષા માટે જવાનો નિષેધ કરેલ છે અને આગળ હળવા વરસાદમાં જવામાં અનુમતિ આપી છે. પાઠમાં संतरुत्तरंसि શબ્દ આવેલ છે. આ શબ્દ આચારાંગ[14] અને ઉત્તરાધ્યયન[15]માં પણ મળે છે પરંતુ ત્યાં પ્રકરણ અનુસાર ટીકાકારોએ બીજો અર્થ કરેલ છે. અહીંયા કલ્પસૂત્રના ચૂર્ણિકાર અને ટિપ્પણકારોએ બીજો અર્થ કરેલ છે: (૧) સુતરનું વસ્ત્ર (૨) રજોહરણ અને (૩) પાત્ર તથા ઉત્તર શબ્દના બે અર્થ કરેલ છે (૧) કામળી અને (૨) ઉપર ઓઢવાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર.[16] સારાંશ એ છે કે હલકા વરસાદમાં અંદર સૂતરનું વસ્ત્ર અને ઉપર ઉનનું વસ્ત્ર ઓઢીને ભિક્ષા માટે જાય. ઓઘનિર્યુક્તિ,[17] ધર્મસંગ્રહ વૃત્તિ[18] અને યોગશાસ્ત્ર સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ[19]માં પણ પ્રસ્તુત પરંપરાનો ઉલ્લેખ કરેલ છે, પરંતુ આચારાંગમાં 'तिव्वदेसीयं वासं वासमाणं पेहाए' દ્વારા જોરદાર વર્ષામાં જવાનો નિષેધ કરેલ છે. દસવૈકાલિકમાં પણ 'न चरेज्ज वासे वासंते' પાઠમાં સ્પષ્ટ રૂપમાં વરસાદ વરસતી વખતે ભિક્ષા માટે જવાનો નિષેધ છે. અગસ્ત્યસિંહસ્થવિર[20] જિનદાસ મહત્તર[21] અને આચાર્ય હરિભદ્રે પણ તેમની ચૂર્ણિ અને ટીકામાં બતાવેલ છે કે ભિક્ષાનો કાળ થતા જો વરસાદ થઈ રહેલ હોય તો ભિક્ષુક

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

બહાર ન નીકળે, ભિક્ષા માટે નીકળ્યા પછી જો વરસાદ વરસવા લાગે તો ઢંકાયેલા સ્થાનમાં ઊભા રહી જાય, આગળ ન જાય. તે પ્રકરણના સંદર્ભમાં અલ્પવૃષ્ટિમાં જવાનો ઉલ્લેખ થયેલ નથી, પરંતુ નિષેધ જ છે. તીવ્ર વૃષ્ટિ ધુમસ[૨૫] અને ઝાકળ પડી રહેલ હોય તે વખતે ન જવું અને અલ્પ વૃષ્ટિમાં જવું તે શ્રમણાચારની વિધિ અનુસાર કયી રીતે સંગત હોઈ શકે છે? તે ગીતાર્થ શ્રમણો અને આગમ મર્મજ્ઞોને માટે વિચારણીય છે. અમારી દૃષ્ટિએ વર્ષામાં ભિક્ષા માટે જવાની પરંપરા વિશુદ્ધ શ્રમણાચારની પરંપરા નથી.

मूलः—

वासावासं पज्जोसवियाणं निग्गंथस्स निग्गंथीए वा गाहावइकुलं पिंडवायपडियाए अणुपविट्ठस्स निगिज्झिय निगिज्झिय वुट्ठिकाए निवएज्जा कप्पइ से अहे आरामंसि वा अहे उवस्सयंसि वा अहे वियडगिहंसि वा अहे रुक्खमूलंसि वा उवागच्छित्तए, तत्थ से पुव्वागमणेणं पुव्वाउत्ते चाउलोदणे पच्छाउत्ते भिलंगसूवे कप्पइ से चाउलोदणे पडिग्गाहित्तए नो से कप्पइ भिलिंगसूवे पडिग्गाहित्तए, तत्थ से पुव्वागमणेणं पुव्वाउत्ते भिलिंगसूवे पच्छाउत्ते चाउलोदणे कप्पइ से भिलिंगसूवे पडिग्गाहित्तए नो से कप्पइ चाउलोदणे पडिग्गाहित्तए, तत्थ से पुव्वागमणेणं दो वि पुव्वाउत्ताइं वट्टंति कप्पंति से दो वि पडिग्गाहित्तए, तत्थ से पुव्वागमणेणं दो वि पच्छाउत्ताइं नो से कप्पंति दो वि पडिग्गाहित्तए, जे से तत्थ पुव्वागमणेणं पुव्वाउत्ते से कप्पइ पडिगाहित्तए, जे से तत्थ पुव्वागमणेणं पच्छाउत्ते से नो कप्पइ पडिग्गाहित्तए ॥ २५७ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા અને ભિક્ષા લેવાની ઇચ્છાથી ગૃહસ્થના કુળમાં પ્રવેશ કરેલા નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને રહી રહીને થોડા થોડા સમયે વર્ષા પડી રહેલ હોય ત્યારે બગીચામાં અથવા ઉપાશ્રયમાં અથવા વિકટ ગૃહમાં (ચોરામાં) કે જ્યાં ગામના લોકો એકત્ર થઈને બેસે છે તે સભા ભવનમાં અથવા વૃક્ષ નીચે જવાનું કલ્પે છે.

ઉપર્યુક્ત સ્થાનો ઉપર ગયા પછી ત્યાં જે પહોંચ્યા પહેલાંજ તૈયાર કરેલ ચોખાનું ધોવણ મળતું હોય તો નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓ ગ્રહણ કરી શકે છે. તેના પહોંચ્યા પછી તૈયાર કરેલ 'ભિલિંગસૂપ' અર્થાત મસુરની દાળ, અડદની દાળ, કે તેલવાળું સૂપ મળતું હોય તો ચાવલનું ધોવણ લેવાનું તો કલ્પે છે, પણ ભિલિંગ સૂપ લેવાનું કલ્પતું નથી.

ત્યાં જે શ્રમણોના પહોંચ્યા પહેલાંજ તૈયાર કરેલ ભિલિંગ સૂપ મળતું હોય અને ચાવલ ધોવણ તેના પહોંચ્યા પછી તૈયાર કરેલું પ્રાપ્ત થતું હોય તો તેને ભિલિંગ સૂપ લેવાનું કલ્પે છે, પણ ચોખાનું ધોવણ લેવાનું કલ્પતું નથી.

ત્યાં પહોંચ્યા પહેલાંજ જે બન્ને વસ્તુઓ તૈયાર કરેલી મળતી હોય ત્યારે તેને બન્નેય વસ્તુઓ લેવાનું કલ્પે છે.

ત્યાં પહોંચ્યા પહેલાં જે બંને વસ્તુઓ પ્રારંભથી જ તૈયાર કરેલી ન મળતી હોય અને તેમના પહોંચ્યા પછી તૈયાર કરેલી પ્રાપ્ત થતી હોય, તો તેને બંને વસ્તુઓ લેવાનું કલ્પતું નથી.

ત્યાં પહોંચ્યા પહેલાં જે વસ્તુઓ તૈયાર કરેલ હોય છે તે લેવાનું કલ્પે છે પણ પહોંચ્યા પછી તૈયાર કરેલી વસ્તુ લેવાનું કલ્પતું નથી.

वासावासं पज्जोसवियाणं निग्गंथस्स गाहावइकुलं पिंड-वायपडियाए अणुपविट्ठस्स निगिज्झिय निगिज्झिय वुट्ठिकाए निवएज्जा कप्पइ से अहे आरामंसि वा अहे उवस्सयंसि वा

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अहे वियडगिहंसि वा अहे रुक्खमूलंसि वा उवागच्छित्तए, नो से कप्पइ पुव्वगहिएणं भत्तपाणेणं वेलं उवाइणावित्तए, कप्पइ से पुव्वामेव वियडगं भोच्चा पिच्चा पडिग्गहगं संलिहिय संलिहिय पमज्जिय पमज्जिय एगायगं भंडगं कट्टु जाव सेसे सूरिए जेणेव उवस्सए तेणेव उवागच्छित्तए, नो से कप्पइ तं रयणिं तत्थेव उवायणावित्तए ॥ २५८ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા અને ભિક્ષા લેવાની વૃત્તિથી ગૃહસ્થના કુળમાં પ્રવેશ કરેલા નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને જ્યારે રહીરહીને વરસાદ વરસી રહેલ હોય ત્યારે કાં તો બગીચાના મૂળ નીચે (બાગની દીવાલની છાયામાં) કે જ્યાં છાંટા ન લાગે અથવા ઉપાશ્રયની નીચે અથવા વિકટગૃહ નીચે અથવા વૃક્ષના મૂળની નીચે ચાલ્યા જવાનું કલ્પે છે. ત્યાં ગયા પછી પહેલેથી લાવેલ આહારપાણીને રાખીને, સમયને નષ્ટ કરવાનું કલ્પતું નથી. ત્યાં પહોંચતાં જ વિકટક (નિર્દોષ આહાર પાણી) ને ખાઈ પીને પાત્રને સાફ કરીને એકી સાથે સમ્યક્ પ્રકારથી બાંધીને સૂર્ય અવશેષ રહે ત્યાં સુધીમાં ઉપાશ્રય તરફ જવાનું કલ્પે છે, પરંતુ ત્યાં તે રાત્રિ પસાર કરવાનું કલ્પતું નથી.

मूलः—

वासावासं पज्जोसवियाणं निग्गंथस्स गाहावइकुलं पिंडवायपडियाए अणुपविट्ठस्स निगिज्झिय निगिज्झिय बुट्टिकाए निवइज्जा कप्पइ से अहे आरामंसि वा अहे उवस्सयंसि वा जाव उवागच्छित्तए तत्थ नो कप्पइ एगस्स य निग्गंथस्स एगाए य निग्गंथीए एगयओ चिट्ठित्तए, तत्थ नो कप्पइ एगस्स निग्गंथस्स दोण्ह य निग्गंथीणं एगयओ चिट्ठित्तए,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तत्थ नो कप्पइ दोण्ह य निग्गंथाणं एगाए य निग्गंथीए एगयओ चिट्ठित्तए, तत्थ नो कप्पइ दोण्ह य निग्गंथाणं दोण्ह य निग्गंथीणं एगयओ चिट्ठित्तए, अत्थि या इत्थ केइ पंचमए खुड्डए वा खुड्डिया वा अन्नेसिं वा संलोए सपडिदुवारे एवण्हं कप्पइ एगयओ चिट्ठित्तए ॥ २५९ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા અને ભિક્ષા લેવાની વૃત્તિથી ગૃહસ્થના કુળમાં પ્રવેશ કરેલા નિર્ગ્રંથ કે નિર્ગ્રંથીઓને જ્યારે રહી રહીને આંતરા સહિત વરસાદ પડી રહેલ હોય ત્યારે તેમને કાં તો બગીચા નીચે કે ઉપાશ્રયની નીચે યાવત ચાલ્યા જવાનું કલ્પે છે.

(૧) ત્યાં તે એકલા સાધુને એકલી સાધ્વીની સાથે મળીને રહેવાનું કલ્પતું નથી (૨) ત્યાં તે એકલા નિર્ગ્રંથને બે નિર્ગ્રંથીઓની સાથે મળીને રહેવાનું કલ્પતું નથી (૩) ત્યાં બે નિર્ગ્રંથોને એકલી નિર્ગ્રંથીની સાથે મળીને રહેવાનું કલ્પતું નથી (૪) ત્યાં બે નિર્ગ્રંથોએ બે નિર્ગ્રંથીઓ સાથે મળીને રહેવાનું કલ્પતું નથી.

ત્યાં કોઈપણ પાંચમાની સાક્ષી રહેવી જોઈએ. ભલેને તે ક્ષુલ્લક હોય કે ક્ષુલ્લિકા હોય અથવા બીજાઓ તેમને દેખી શકતા હોય, બીજાઓની દૃષ્ટિમાં તેઓ આવી શકતા હોય અથવા ઘરની ચારેય બાજુના દ્વાર ખુલ્લાં હોય ત્યારે એ રીતે તેમને એકલા રહેવાનું કલ્પે છે.[૨૮]

मूल :–

वासावासं पज्जोसवियाणं निग्गंथस्स गाहावइकुलं पिंडवायपडियाए अणुप्पविस्स निगिज्झिय निगिज्झिय वुट्ठिकाए निवएज्जा कप्पइ से अहे आरामंसि वा अहे उवस्सयंसि वा उवागच्छित्तए, तत्थ नो कप्पइ एगस्स निग्गंथस्स एगाए

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

य अगारीए एगयओ चिट्ठित्तए, एवं चउभंगो, अत्थि या इत्थ केइ पंचमए थेरे वा थेरिया वा अन्नेसिं वा संलोते सपडिदुवारे एवं कप्पइ एगयओ चिट्ठित्तए ॥ २६० ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા અને ભિક્ષા લેવાની વૃત્તિથી ગૃહસ્થના કુળમાં પ્રવેશ કરેલા નિર્ગ્રંથને જ્યારે રહીરહીને આંતરે આંતરે વરસાદ પડી રહેલ હોય ત્યારે તેને કાં તો બગીચાની છાયામાં કે ઉપાશ્રયની નીચે જવાનું કલ્પે છે. ત્યાં એકલા નિર્ગ્રંથને એકલી મહિલાની સાથે મળીને રહેવાનું કલ્પતું નથી. ત્યાં પણ સાથે મળીને નહિ રહેવાના સંબંધમાં પૂર્વ સૂત્રની માફક ચાર ભાંગા સમજી લેવા જોઈએ.

ત્યાં પાંચમાં કોઈપણ સ્થવિર અથવા સ્થવિરા હોવી જોઈએ અથવા બીજાઓની દૃષ્ટિથી દેખાઈ શકે એવું હોવું જોઈએ અથવા ઘરના ચારેય તરફનાં દ્વાર ખુલ્લા હોવાં જોઈએ, એ રીતે તેને એકલા રહેવાનું કલ્પે છે.

मूलः—

एवं चेव निग्गंथीए अगारस्स य भाणियव्वं ॥ २६१ ॥

અર્થ : અને એજ રીતે એકલી નિર્ગ્રંથીની અને એકલા ગૃહસ્થને મળીને રહેવાના સંબંધમાં ચાર ભાંગા સમજવા જોઈએ.

વિવેચન : પ્રસ્તુત વિધાન વ્યવહાર શુદ્ધિ અને બ્રહ્મચર્યની વિશુદ્ધિને માટે કરવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મચારી સાધકે સતત જાગરુક રહેવાની આવશ્યકતા છે. જરા જેટલી, અસાવધાની પણ સાધકને પંથથી વિચલિત કરી શકે છે. તેથી શાસ્ત્રકારે સજાગ રહેવાની પ્રેરણા આપેલ છે. બીજી વાત સાધક સ્વયં ભલે ને જાગૃત હોય પરંતુ અગર જો વ્યવહાર અશુદ્ધ હોય તો એવા સ્થાનમાં પણ ન રહેવું જોઈએ.

मूल :—

वासावासं पज्जोसवियाणं नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अपरिन्नएणं अपरिन्नयस्स अट्ठाए असणं वा

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पाणं वा खाइमं वा साइमं वा जाव पडिग्गाहित्तए, से किमाहु भंते? इच्छा परो अपडिन्नते भुंजिज्जा, इच्छा परो न भुंजिज्जा ॥ २६२ ॥

અર્થ: વર્ષાવાસમાં રહેલા નિર્ગ્રંથ કે નિર્ગ્રંથીઓને બીજા કોઈને કહ્યા વિના અથવા બીજાઓને સૂચના કર્યા વિના તેમને માટે અન્ન-પાણી ખાદિમ કે સ્વાદિમ ચારેય જાતનો આહાર લાવવાનું કલ્પતું નથી.

પ્રશ્ન:- હે ભગવન્! આ પ્રકારે કેમ કહેવામાં આવે છે?

ઉત્તર:- હે શિષ્ય! બીજા દ્વારા કહ્યા સિવાયનો કે બીજા દ્વારા સૂચના આપ્યા સિવાયનો લાવવામાં આવેલો આહાર વગેરે જો તેની ઇચ્છા થશે તો ખાશે. જો ઇચ્છા નહિ થાય તો તે ખાશે નહિ અર્થાત બીજાઓ માટે પૂછ્યા વિના કે બીજાઓના કહ્યા વગર આહાર વગેરે લાવવો ન જોઈએ. કેમ કે પૂછ્યા વિના લાવવામાં આવેલો આહાર જો તેની ઇચ્છા ન હોય અને ઇચ્છા વિના તે ખાય છે, ત્યારે કાં તો તેને રોગ થઈ જશે અને જો તે નહિ ખાય તો પરિષ્ઠાવન દોષ લાગશે.

मूल -

वासाबासं पज्जोसवियाणं नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा उदउल्लेण वा ससणिद्धेण वा काएणं असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं बा आहारित्तए ॥ २६३ ॥

અર્થાત: વર્ષાવાસમાં રહેલા નિર્ગ્રંથ કે નિર્ગ્રંથીઓને તેના શરીર ઉપરથી પાણી પડતું હોય અથવા તેનું શરીર ભીનું હોય ત્યાં સુધી અન્ન પાણી ખાદિમ (ફળફળાદિ) કે સ્વાદિમ ખાવાનું કલ્પતું નથી.

मूल :—

से किमाहु भंते? सत्त सिणेहायतणा, तं जहा-पाणी, पाणीलेहा, नहा, नहसिहा, भमुहा, अहरोट्ठा, उत्तरोट्ठा। अह

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पुण एवं जाणेज्जा-विगओअए से काए छिन्नसिणेहे एवं से कप्पइ असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा आहारित्तए ॥ २६४ ॥

પ્રશ્ન: હે ભગવન્! કયી દૃષ્ટિથી આપ એમ કહો છો?

ઉત્તર: શરીરમાં સાત ભાગ સ્નેહાયતન બતાવવામાં આવેલ છે અર્થાત શરીરમાં સાત ભાગ એવા છે કે જ્યાં પાણી ટકી રહે છે. જેવા કે: (૧) બંને હાથ (૨) બંને હાથની રેખાઓ (૩) નખ (૪) નખના અગ્ર-ભાગ (૫) બંને ભમર (ભવાં) (૬) નીચેના હોઠ અર્થાત દાઢી (૭) ઉપરના હોઠ અર્થાત મૂછો. જ્યારે નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓને એ માલૂમ પડે કે હવે મારા શરીરમાં પાણીની ભીનાશ બિલકુલ રહેલ નથી, ત્યારે તેને અન્ન, પાણી ખાદિમ અને સ્વાદિમનો આહાર કરવાનું કલ્પે છે.

——— * આઠ સૂક્ષ્મ

मूलः-

वासावासं पज्जोसवियाणं इह खलु निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा इमाइं अट्ठ सुहुमाइं, जाइं छउमत्थेणं निग्गंथेण वा निग्गंथीए वा अभिक्खणं अभिक्खणं जाणियव्वाइं पासियव्वाइं पडिलेहियव्वाइं भवंति तं० पाणसुहुमं पणगसुहुमं बीयसुहुमं हरियसुहुमं पुप्फसुहुमं अंडसुहुमं लेणसुहुमं सिणेहसुहुमं ॥२६५॥

અર્થ: અહીં (નિર્ગ્રંથ શાસનમાં) વર્ષાવાસ રહેલા નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓએ આ આઠ સૂક્ષ્મ જાણવા યોગ્ય છે. પ્રત્યેક છદ્મસ્થ નિર્ગ્રંથ કે નિર્ગ્રંથીઓએ ફરી-ફરીને સમ્યક્ પ્રકારથી આઠ સૂક્ષ્મ (આગમથી) જાણવા યોગ્ય છે. ચક્ષુથી જોવા યોગ્ય છે અને સાવધાનીપૂર્વક પ્રતિલેખના કરવા યોગ્ય છે જેવાં કે (૧) પ્રાણસૂક્ષ્મ (૨) પનકસૂક્ષ્મ (૩) બીજસૂક્ષ્મ (૪) હરિતસૂક્ષ્મ (૫) પુષ્પસૂક્ષ્મ (૬) અંડસૂક્ષ્મ લયનસૂક્ષ્મ અને (૮) સ્નેહસૂક્ષ્મ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः--

से किं तं पाणसुहुमे ? पाणसुहुमे पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा-किण्हे. नीले, लोहिए, हालिद्दे, सुक्किले. अत्थि कूंथू अणुद्धरी नामं जा ठिया अचलमाणा छउमत्थाणं निग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा नो चक्खुफासं हव्वमागच्छइ, जा अट्ठिया चलमाणा छउमत्थाणं चक्खुफासं हव्वमागच्छइ, जा छउमत्थेणं निग्गंथेण वा निग्गंथीए वा अभिक्खणं अभिक्खणं जाणियव्वा पासियव्वा पडिलेहियव्वा भवइ, से त्तं पाणसुहुमे १ ॥ २६६ ॥

અર્થ: પ્રશ્ન:- હે ભગવન્! તે પ્રાણસૂક્ષ્મ શું છે?

ઉત્તર: પ્રાણસૂક્ષ્મ અર્થાત અત્યંત બારિક જે સાધારણ નેત્રોથી ન દેખી શકાય તેવા બે ઈંદ્રિય વગેરે સૂક્ષ્મ પ્રાણી. પ્રાણસૂક્ષ્મના પાંચ પ્રકાર બતાવેલ છે. જેવા કે: (૧) કૃષ્ણ રંગના સૂક્ષ્મપ્રાણી (૨) લીલા રંગના સૂક્ષ્મપ્રાણી (૪) પીળાં રંગના સૂક્ષ્મપ્રાણી (૫) સફેદ રંગના સૂક્ષ્મપ્રાણી, અનુદ્ધરી કંથવા નામનું સૂક્ષ્મપ્રાણી કે તે જે સ્થિર હોય, ચાલતું ફરતું ન હોય ત્યારે છદ્મસ્થ નિર્ગ્રંથ કે નિર્ગ્રંથિનીની દૃષ્ટિમાં તરત આવી શકતું નથી. જે તે સ્થિર ન હોય. ચાલતું ફરતું હોય ત્યારે છદ્મસ્થ નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથિનીને તરત જ દૃષ્ટિગોચર થઇ શકે છે. તેથી છદ્મસ્થ નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓ એ તેને વારંવાર જાણવા જોઇએ, જોવા જોઇએ, સાવધાનીથી તલ્લીનતા પૂર્વક પ્રતિલેખના કરવી જોઇએ. આ પ્રાણસૂક્ષ્મની વ્યાખ્યા થઈ.

मूलः—

से किं तं पणगसुहुमे ? पणगसुहुमे पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा-किण्हे, नीले, लोहिए, हालिद्दे, सुक्किले, अत्थि पणगसुहुमे तद्दव्वसमाणवन्नए नामं पण्णत्ते, जे छउमत्थेणं निग्गंथेण वा निग्गंथीए वा जाव पडिलेहियव्वे भवति, से त्तं पणगसुहुमे २ ॥ २६७ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ : પ્રશ્ન:- હે ભગવન્! તે પનકસૂક્ષ્મ શું છે?

ઉત્તર : અત્યંત બારીક જે નેત્રોથી ન દેખી શકાય તેવી લીલ ફૂગ (સેવાળ) પનકસૂક્ષ્મ છે. પનકસૂક્ષ્મના પાંચ પ્રકાર બતાવેલ છે. જેવા કે: (૧) કૃષ્ણપનક (૨) લીલીપનક (૩) લાલપનક (૪) પીળીપનક અને (૫) સફેદપનક. તાત્પર્ય એ છે કે લીલ, ફૂગ, ફૂગી, સેવાળ કે જે અત્યંત બારીક હોય છે, તે વસ્તુની સાથે મળેલી હોવાના કારણે તેના જેવા રંગની હોય છે તેથી તે તરત જ દેખી શકાતી નથી. તેથી છદ્મસ્થ નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીએ સમ્યક્ પ્રકારથી જાણવી જોઈએ. જોવી જોઈએ અને તેની પ્રતિલેખના કરવી જોઈએ. આ છે પનકસૂક્ષ્મની વ્યાખ્યા.

मूल:-

से किं तं बीयसुहुमे ? बीयसुहुमे पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा-किण्हे जाव सुक्किल्ले, अत्थि बीयसुहुमे कण्णियासमाणवन्नए नामं पण्णत्ते, जे छउमत्थेणं निग्गंथेणं वा निग्गंथीए वा जाव पडिलेहियव्वे भवइ. से त्तं बीयसुहुमे ३ ॥ २६८॥

અર્થ : પ્રશ્ન હે ભગવાન્! બીજસૂક્ષ્મ શું છે?

ઉત્તર : જે બીજ સાધારણ નેત્રોથી ન જોઈ શકાય તે બીજસૂક્ષ્મ છે. તે બીજસૂક્ષ્મ પાંચ પ્રકારના છે: (૧) શ્યામ બીજસૂક્ષ્મ (૨) લીલાં બીજસૂક્ષ્મ (૩) લાલ બીજસૂક્ષ્મ (૪) પીળાં બીજસૂક્ષ્મ (૫) સફેદ બીજસૂક્ષ્મ. નાનાથી નાના કણના સમાન રંગવાળાં બીજસૂક્ષ્મ કહેલ છે અર્થાત જેવા રંગનાં અન્નના કણ હોય તેવા જ રંગના બીજસૂક્ષ્મ હોય છે. છદ્મસ્થ નિર્ગ્રંથ કે નિર્ગ્રંથીએ તેને વારંવાર જાણવા જોઈએ અને પ્રતિલેખના કરવી જોઈએ. આ બીજસૂક્ષ્મની વ્યાખ્યા થઈ.

मूल :-

से किं तं हरियसुहुमे ? हरियसुहुमे पंचविहे पन्नत्ते, तं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

जहा-किण्हे जाव सुक्किल्ले. अत्थि हरियसुहुमे पुढवीसमाण-वन्नए, जे छउमत्थेण निग्गंथेणं वा निग्गंथीए वा, अभिक्खणं अभिक्खणं जाणियव्वे जाव पडिलेहियव्वे भवइ, से त्तं हरियसुहुमे ४॥ २६९॥

અર્થ: હે ભગવાન્! તે હરિતસૂક્ષ્મ શું છે?

ઉત્તર: હરિત અર્થાત્ અભિનવ ઉત્પન્ન થયેલ અત્યંત બારીક નેત્રોથી પણ ન નિહાળી શકાય તેવું હરિત તે હરિતસૂક્ષ્મ પાંચ પ્રકારનાં કહેવામાં આવેલ છે. તે જેવાં કે: (૧) કૃષ્ણ હરિતસૂક્ષ્મ (૨) લીલાં હરિત સૂક્ષ્મ. (૩) લાલ હરિત સૂક્ષ્મ (૪) પીળાં હરિતસૂક્ષ્મ (૫) સફેદ હરિત સૂક્ષ્મ. આ હરિત સૂક્ષ્મ પૃથ્વી ઉપર ઉત્પન્ન થાય છે. જે પૃથ્વીનો જેવો રંગ હોય છે, તેવા જ રંગના તે હરિતસૂક્ષ્મ હોય છે. છદ્મસ્થ નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીએ તેમને વારંવાર જાણવા જેવા અને પ્રતિલેખના કરવી જોઈએ. આ હરિતસૂક્ષ્મનું કથન થયું.

मूलः-

से किं तं पुप्फसुहुमे? पुप्फसुहुमे पंचविहे पन्नत्ते, तं जहा-किण्हे जाव सुक्किल्ले. अत्थि पुप्फसुहुमे रुक्खसमा-णवन्ने नामं पन्नत्ते, जे छउमत्थेणं निग्गंथेण वा निग्गंथीए वा अभिक्खणं अभिक्खणं जाणियव्वे जाव पडिलेहियव्वे भवति, से त्तं पुप्फसुहुमे ५ ॥ २७० ॥

અર્થ: હે ભગવન્! તે પુષ્પસૂક્ષ્મ શું છે?

ઉત્તર: જે પુષ્પ અત્યંત બારીક હોય, સાધારણ નેત્રોથી ન નિહાળી શકાતું હોય. જેવી રીતે વડ, ઉંબરા વગેરેનાં ફૂલ શ્વાસમાત્રથી જેની વિરાધના થઈ શકે તે પુષ્પસૂક્ષ્મ હોય છે. તે પુષ્પસૂક્ષ્મ પાંચ પ્રકારનાં

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

छे. (१) कृष्ण पुष्पसूक्ष्म (२) लीलां पुष्पसूक्ष्म (३) लाल पुष्पसूक्ष्म (४) पीळा पुष्पसूक्ष्म (५) सफेद पुष्पसूक्ष्म. आवां पुष्पसूक्ष्म जे वृक्ष उपर उत्पन्न थाय छे ते वृक्षना रंगना जेवां ज रंगवाळा होय छे. छद्मस्थ निर्ग्रंथ अने निर्ग्रंथीओ तेमने सम्यक् प्रकारे जाणवां जोईओ, जेवां जोईओ अने प्रतिलेखन करवुं जोईओ. आ पुष्पसूक्ष्मनुं विवेचन थयुं.

मूलः-

से किं तं अंडसुहुमे ? अंडसुहुमे पंचविहे पन्नत्ते, तं जहा-उद्दंसंडे उक्कलियंडे पिपीलियंडे हलियंडे हल्लोहलियंडे, जे छउमत्थेणं निग्गंथेण वा निग्गंथीए वा जाव पडिलेहियव्वे भवइ, से त्तं अंडसुहुमे ६ ॥ २७१ ॥

अर्थः प्रश्न–हे भगवन्! ते अंडसूक्ष्म शुं छे?

उत्तर–जे ईंडा अत्यंत बारीक होय, आंखोथी पण न देखी शकाय ते अंडसूक्ष्म छे. अंडसूक्ष्म पांच प्रकारना छे. जेवा के: (१) मध-माखी विगेरे डंस देवा वाळां प्राणीओनां ईंडा (२) करोळियाना ईंडा, कीडीओना ईंडा (४) छिपकलीना ईंडा (५) कांचिंडा (गिरगिट)ना ईंडा, छद्मस्थ निर्ग्रंथ अने निर्ग्रंथीओ आ ईंडा सम्यक् प्रकारे जाणवां जोईओ. जेवा जोईओ अने प्रतिलेखन करवुं जोईओ. आ अंडसूक्ष्मनुं विवेचन थयुं.

मूलः—

से किं तं लेणसुहुमे ? लेणसुहुमे पंचविहे पन्नत्ते, तं जहा-उत्तिंगलेणे भिंगुलेणे उज्जुए तालमूलए संवोक्कावट्टे नामं पंचमे, जे छउमत्थेणं निग्गंथेण वा निग्गंथीए वा अभिक्खणं अभिक्खणं जाणियव्वे जाव पडिलेहियव्वे वा भवइ से त्तं लेणसुहुमे ७ ॥ २७२ ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ: પ્રશ્ન–હે ભગવન્! લયનસૂક્ષ્મ શું છે?

ઉત્તર:– લેણુ (લયન) અર્થાત્ બિલ (છિદ્ર) કે જે અત્યંત બારીક હોવાથી સાધારણ આંખોથી દેખી ન શકાય તે લયન સૂક્ષ્મ છે. લયનસૂક્ષ્મના પાંચ પ્રકાર છે: (૧) ગધૈયા (ઘોરખોદા) વગેરે જીવ પોતાને રહેવા માટે પૃથ્વીમાં જમીન ખોદીને બિલ (ભોણુ) બનાવે છે તે ઉત્તિંગ-લેણુ છે. (૨) પાણી સૂકાયા પછી જ્યાં મોટી મોટી તિરાડો પડી ગઈ હોય તેમાં ભોણુ (દર) બનાવવામાં આવેલ હોય તે ભિંગુલેણુ છે. (૩) બિલભોણુ (૪) તાડનાં મૂળ જેવી આકૃતિવાળા બિલ કે જે ઉપરથી સંકુચિત અને અંદરથી વિસ્તૃત હોય છે તે તાલમૂલક છે. (૫) શંખ જેવી આકૃતિવાળા જે બિલ હોય છે તે શંબૂકાવર્ત જેવાં કે ભમરાળ ભોણુ, છદ્મસ્થ નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીએ આવા ભોણુ વારંવાર જાણવાં જેવાં અને પ્રતિલેખન કરવા યોગ્ય છે. આ લેણુ સૂક્ષ્મનું વિવેચન થયું.

मूलः-

से किं तं सिणेहसुहुमे? सिणेहसुहुमे पंचविहे पण्णत्ते, तं जहा-उस्सा हिमए महिया करए हरतणुए. जे छउमत्थेणं निग्गंथेण वा निग्गंथीए वा जाव पडिलेहियव्वे भवइ, से त्तं सिणेहसुहुमे ८ ॥ २७२ ॥

અર્થ: પ્રશ્ન–તે સ્નેહ સૂક્ષ્મ શું છે?

ઉત્તર: સ્નેહ અર્થાત આર્દ્રતા કે જે આર્દ્રતા તરતમાં દૃષ્ટિગોચર ન થાય (જેવી કે ધુમ્મસ, કરા, બરફ, ઝાકળ વગેરે) તે સ્નેહસૂક્ષ્મ છે. સ્નેહસૂક્ષ્મ પાંચ પ્રકારનાં છે: (૧) ઓસ (ઝાકળ) (૨) હિમ (૩) ધૂમ્મસ (૪) કરા (૫) હરિયાળી ભૂમિમાંથી નીકળીને ઘાસના અગ્રભાગ ઉપર જામેલાં પાણીનાં સૂક્ષ્મબૂંદ. છદ્મસ્થ નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીએ આ પાંચ સ્નેહ સૂક્ષ્મ સારી રીતે જાણવાં, જેવાં અને પ્રતિલેખન કરવા યોગ્ય છે. એ રીતે આ આઠ સૂક્ષ્મોનું વિવેચન થયું.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः—

वासावासं पज्जोसविए भिक्खू इच्छिज्जा गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा नो से कप्पइ अणापुच्छित्ता आयरियं वा उवज्झायं वा थेरं वा पवत्तिं वा गणिं वा गणहरं वा गणावच्छेययं वा जं वा पुरओ काउं विहरइ, कप्पइ से आपुच्छिउं आयरियं वा जाव जं वा पुरओ काउं विहरइ- इच्छामि णं भंते! तुब्भेहिं अब्भणुन्नाए समाणे गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा, ते य से वियरेज्जा एवं से कप्पइ गाहावइकुलं भत्ताए वा जाव पविसित्तए वा, ते य से नो वियरेज्जा एवं से नो कप्पइ गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा। से किमाहु भंते!? आयरिया पच्चवायं जाणंति ॥२७४॥

અર્થ: વર્ષાવાસમાં રહેલા ભિક્ષુને આહારને માટે કે પાણીને માટે ગૃહસ્થને ઘેર જવાની કે પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા હોય તો આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય અથવા સ્થવિર અથવા પ્રવર્તક અથવા ગણિ અથવા ગણધર અથવા ગણાવચ્છેદક અથવા જે કોઈને પ્રમુખ કરીને વિચરણ કરતા હોય તેને પૂછ્યા વિના તે રીતે કરવાનું કલ્પતું નથી. આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય અથવા સ્થવિર અથવા પ્રવર્તક અથવા ગણિ અથવા ગણધર અથવા ગણાવચ્છેદક અથવા જેમને મુખ્ય કરીને વિચરે છે તેને પૂછીને તેને જવાનું અને પ્રવેશ કરવાનું કલ્પે છે. ભિક્ષુ તેને એ રીતે પૂછે કે: "હે ભગવન્! આપની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં ગૃહપતિના કુળ તરફ આહારને માટે કે પાણીને માટે જવાની અને પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરું છું." એ રીતે પૂછ્યા પછી જો તે અનુમતિ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આપે તો તે ભિક્ષુને એ ગૃહસ્થનાં કુળ તરફ આહારને માટે કે પાણીને માટે નીકળવા અથવા પ્રવેશ કરવાનું કલ્પે છે. જો તેઓ અનુમતિ ન આપે તો ભિક્ષુને આહારને માટે અથવા પાણીને માટે ગૃહસ્થનાં કુળ તરફ નીકળવાનું અને તેમાં પ્રવેશ કરવાનું કલ્પતું નથી.

પ્રશ્નઃ– હે ભગવન્! આપ એમ શા કારણે કહો છો?

ઉત્તરઃ– અનુમતિ દેવામાં અથવા ન દેવામાં આચાર્ય પ્રત્યવાય (વિઘ્ન) વગેરેને જાણતા હોય છે.

मूलः–

एवं विहारभूमिं वा वियारभूमिं वा अन्नं वा जं किं पि पओयणं, एवं गामाणुगामं दुइज्जित्तए ॥ २७५ ॥

અર્થઃ એ રીતે વિહાર ભૂમિ તરફ જવા માટે અથવા વિચાર ભૂમિ તરફ જવા માટે અથવા અન્ય કોઈ પણ પ્રયોજન માટે અથવા એક ગામથી બીજે ગામ જવા વગેરેની બધી પ્રવૃત્તિઓ માટે આ રીતે અનુમતિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

मूलः-

वासावासं पज्जोसविए भिक्खू य इच्छिज्जा अन्नयरिं विगइं आहारित्तए नो से कप्पइ अणापुच्छित्ता आयरियं वा जाव गणावच्छेययं वा जं वा पुरओ कट्टु विहरइ, कप्पइ से आपुच्छित्ता णं तं चेव-इच्छामि णं भंते! तुब्भेहिं अब्भणुन्नाए समाणे अन्नयरिं विगइं आहारित्तए, तं एवइयं वा एवतिक्खुत्तो वा ते य से वियरेज्जा एवं से कप्पइ अन्नयरिं विगइं आहारित्तए, ते य

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

से नो वियरेज्जा एवं से नो कप्पइ अन्नयरिं विगइं आहारित्तए। से किमाहु भंते!? आयरिया पच्चवायं जाणंति ॥२७६॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા ભિક્ષુ કોઇપણ એક વિગય ખાવાની ઇચ્છા કરે તો આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સ્થવિર, પ્રવર્તક, ગણિ, ગણધર, ગણાવચ્છેદક અથવા જેમને પ્રમુખ માનીને વિચરણ કરતા હોય તેમને પૂછયા વિના તેમ કરવાનું કલ્પતું નથી. આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય અથવા સ્થવિર અથવા પ્રવર્તક, ગણિ, ગણધર, ગણાવચ્છેદક અથવા જે કોઇને પ્રમુખ માનીને વિચરણ કરતા હોય તેમને પૂછીને તેને એ રીતે કરવાનું કલ્પે છે. ભિક્ષુ તેમને આ રીતે પૂછે કે હે ભગવન્! આપની આજ્ઞા પ્રાપ્ત થતાં હું કોઇપણ એક વિગયને આટલા પ્રમાણમાં અથવા આટલી વખત ખાવા ઇચ્છું છું" એ રીતે પૂછવાથી જો તે તેને અનુમતિ પ્રદાન કરે તો એ રીતે તે ભિક્ષુને કોઈ એક વિગય ખાવાનું કલ્પે છે. જો તે તેમને અનુમતિ ન આપે તો તે ભિક્ષુને કોઇપણ એક વિગય ખાવાનું કલ્પતું નથી.

પ્રશ્ન: હે ભગવન્! આપ આ રીતે શા કારણે કહો છો?

ઉત્તર : આચાર્ય પ્રત્યવાય (વિઘ્ન)ને અને અપ્રત્યવાયને અર્થાત્ હાનિ અને લાભને જાણતા હોય છે.

मूलः-

वासावासं पज्जोसविए भिक्खु य इच्छेज्जा अन्नयरिं तेइच्छं आउट्टित्तए, तं चेव सव्वं ॥२७७॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં સ્થિત ભિક્ષુ કોઈ જાતની ચિકિત્સા કરાવવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે તે સંબંધમાં પણ પૂર્વવત્ જાણવું જોઈએ.

मूलः—

वासावासं पज्जोसविए भिक्खु य इच्छिज्जा अन्न-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

यरं ओरालं तवोकम्मं उवसंपज्जित्ता णं विहरित्तए, तं चेव सव्वं ॥ २७८ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા ભિક્ષુ, કોઈ જાતના પ્રશસ્ત, કલ્યાણકારી, ઉપદ્રવોને દૂર કરવાવાળા, જીવનને ધન્ય કરવાવાળા, મંગળ કરવાવાળા, સુશોભન અને મોટા પ્રભાવશાળી તપકર્મનો સ્વીકાર કરીને વિચરવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે તે સંબંધમાં પણ પૂર્વવત જ કહેવું જોઇએ. અર્થાત્ ગુરુજનોની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરીને જ તપ કરવું જોઇએ.

मूलः—

वासावासं पज्जोसविए भिक्खु य इच्छिज्जा अपच्छिममारणंतियसंलेहणाजूसणाझूसिए भत्तपाणपडियाइक्खिए पाओवगए कालं अणवकंखमाणे विहरत्तए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा आहारित्तए वा, उच्चारपासवणं वा परिट्ठावित्तए सज्झायं वा करित्तए धम्मजागरियं वा जागरित्तए नो से कप्पइ, अणापुच्छित्ता तं चेव ॥ २७९ ॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા ભિક્ષુએ સૌથી અંતિમ મારણાંતિક સંલેખનાનો આશ્રય લઇને તેના દ્વારા શરીરને ખપાવવાની વૃત્તિથી આહાર પાણીનો ત્યાગ કરીને, પાદપોપગમન (વૃક્ષની માફક નિશ્ચલ) થઇને મૃત્યુની અભિલાષા નહિ રાખતા વિચરણ કરવાની ઇચ્છા કરે અને સંલેખનાની દૃષ્ટિથી ગૃહસ્થના કુળ તરફ નીકળવાની અને તેમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા કરે અથવા અન્ન, પાણી, ખાદિમ અને સ્વાદિમ આહારની ઇચ્છા કરે અથવા મળમૂત્રની પરિષ્ઠાપનની ઇચ્છા કરે અથવા સ્વાધ્યાય કરવાની ઇચ્છા કરે અથવા ધર્મજાગરણની સાથે જાગવાની ઇચ્છા કરે તો તે બધી પ્રવૃત્તિ પણ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

આચાર્ય વગેરેને પૂછ્યા વિના કરવાની કલ્પતી નથી. આ બધી પ્રવૃત્તિઓના સંબંધમાં પૂર્વ પ્રમાણે જ કહેવું જોઈએ.

मूलः--

वासावासं पज्जोसविए भिक्खु य इच्छिज्जा वत्थं वा पडिग्गहं वा कंबलं वा पायपुंछणं वा अन्नयरिं वा उवहिं आयावित्तए वा पायावित्तए वा, नो से कप्पइ एगं वा अणेगं वा अपडिण्णवित्ता गाहावइकुलं भत्ताए वा पाणाए वा निक्खमित्तए वा पविसित्तए वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा आहारित्तए, बहिया विहारभूमीं वा वियारभूमिं वा सज्झायं वा करित्तए, काउस्सग्गं वा ठाणं वा ठाइत्तए, अत्थि या इत्थ केइ अहासन्निहिए एगे वा अणेगे वा कप्पइ से एवं वदित्तए- इमं ता अज्जो! तुमं मुहुत्तगं जाणाहि जाव ताव अहं गाहावइकुलं जाव काउस्सग्गं वा ठाणं वा ठाइत्तए, से य से पडिसुणिज्जा एवं से कप्पइ गाहावइ तं चेव, से य से नो पडिसुणिज्जा एवं से नो कप्पइ गाहावइकुलं जाव काउस्सग्गं वा ठाणं वा ठाइत्तए ॥ २८० ॥

अर्थ: વર્ષાવાસમાં રહેલા ભિક્ષુ વસ્ત્રને, પાત્રને અથવા કામળીને અથવા પગલુછણાને અથવા અન્ય કોઈપણ ઉપધિને તડકામાં તપાવવાની ઇચ્છા કરે અથવા તડકામાં વારંવાર તપાવવાની ઇચ્છા કરે ત્યારે એક વ્યક્તિને અથવા અનેક વ્યક્તિઓને સમ્યક્ પ્રકારે બતાવ્યા વિના ગૃહપતિના કુળ તરફ આહારને માટે અથવા પાણીને માટે નીકળવાનું અને પ્રવેશ કરવાનું કલ્પતું નથી અથવા અન્ન, પાણી, ખાદિમ કે સ્વાદિમનો આહાર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કરવાનું કલ્પતું નથી. બહાર વિહારભૂમિ કે વિચારભૂમિ તરફ જવાનું કલ્પતું નથી અથવા સ્વાધ્યાય કરવા કાયોત્સર્ગ કરવા કે ધ્યાનને માટે અન્ય આસનાદિથી ઊભા રહેવાનું કલ્પતું નથી.

કોઈ એક અથવા અનેક સાધુ જે ઉપસ્થિત હોય તેમને ભિક્ષુએ આ રીતે કહેવું જોઈએ, "હે આર્યો! આપ થોડા વખત સુધી અહીં ધ્યાન રાખો કે જ્યાં સુધી હું ગૃહપતિના કુળ તરફ જઈને આવું, યાવત કાયોત્સર્ગ કરીને આવું અથવા ધ્યાન માટે કોઈ આસનથી ઊભો રહીને આવું. જો તે ભિક્ષુકની વાતનો સ્વીકાર કરે અને ધ્યાન રાખવાની સ્વીકૃતિ આપે તો ભિક્ષુકને ગૃહપતિના કુળની તરફ આહાર માટે અથવા પાણી માટે નીકળવું અને પ્રવેશ કરવું કલ્પે છે. યાવત કાયોત્સર્ગ કરવાનું કે ધ્યાનને માટે કોઈ આસનથી ઊભા રહેવાનું કલ્પે છે. જો તે સાધુ કે સાધ્વીઓ તે ભિક્ષુકની વાતનો સ્વીકાર ન કરે અથવા ધ્યાન રાખવાની અસ્વીકૃતિ કરે ત્યારે તે ભિક્ષુને ગૃહપતિના કુળ તરફ નીકળવાનું અને પ્રવેશ કરવાનું કલ્પતું નથી. યાવત કાયોત્સર્ગ કરવો કે ધ્યાનને માટે કોઇ આસનથી ઊભું રહેવું કલ્પતું નથી.

વિવેચન : પ્રસ્તુત વિધાન અપ્કાયના જીવોની વિરાધના ન થાય ઇત્યાદિ દૃષ્ટિથી કરવામાં આવેલ છે. તડકામાં વસ્ત્રોને સૂકવીને જો શ્રમણ આહારાદિ માટે બહાર ચાલ્યા ગયા કે સાધના-આરાધનામાં તલ્લીન થઇ ગયા તો તે વખતે કદાચ વરસાદ આવી જાય તો તેના તે વસ્ત્રો વગેરે ભીનાં થઈ જશે તેથી પ્રત્યેક સાધના કરતી વખતે અહિંસા અને વિવેકની દૃષ્ટિ રાખવી આવશ્યક છે.

મૂલઃ--

वासावासं पज्जोसवियाणं नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अणाभिग्गहियसेज्जासणियं होत्तए, आयाणमेतं, अणभिग्गहियसेज्जासणियस्स अणुच्चाकुइयस्स अणट्ठाबंधिस्स

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अभियासणियस्य अणातावियस्स असमियस्स अभिक्खणं अभिक्खणं अप्पडिलेहणासीलस्स अप्पमज्जणासीलस्स तहा तहा णं संजमे दुराराहए भवइ, अणायाणमेतं, अभिग्गहिय-सेज्जासणियस्स उच्चाकुवियस्स अट्ठाबंधिस्स मियासणि-यस्स आयाविस्स समियस्स अभिक्खणं अभिक्खणं पडिलेह-णासीलस्स पमज्जणासीलस्स तहा तहा णं संजमे सुआराहए भवइ ॥२८१॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા શ્રમણો અને શ્રમણીઓને શય્યા અને આસનનો અભિગ્રહ કર્યા વિના રહેવાનું કલ્પતું નથી. એ રીતે રહેવું તે આદાન છે અર્થાત્ કર્મબંધ કે દોષનું કારણ છે.

જે શ્રમણ અને શ્રમણીઓ આસનનો અભિગ્રહ કરતા નથી, શય્યા કે આસનને જમીનથી ઊંચે રાખતાં નથી, વિના કારણે જ તેમને બાંધતા રહે છે, પ્રમાણરહિત આસન રાખે છે, આસન વગેરેને તડકો દેખાડતા નથી, પાંચ સમિતિઓમાં સાવધાની રાખતાં નથી, ફરીફરીને પ્રતિલેખના કરતાં નથી, પ્રમાર્જન કરવામાં સાવધાની રાખતાં નથી, તેમને સંયમની આરાધના કરવી કઠિન બને છે.

આ આદાન (દોષ) નથી કે જે નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથી શય્યા અને આસનનો અભિગ્રહ કરે છે. તેમને ઊંચે અને સ્થિર રાખે છે. તેમને પ્રયોજન વિના ફરી ફરીને બાંધતા નથી. પ્રમાણ પુરઃસર આસન રાખે છે. શય્યા તેમ જ આસનને તડકો બતાવે છે, પાંચ સમિતિઓમાં સાવધાન રહે છે. વારંવાર પ્રતિલેખના કરે છે, પ્રમાર્જના કરવામાં પૂર્ણ સાવધાની રાખે છે તેમને સંયમની સાધના કરવી તે સુગમ છે.

मूलः-

वासावासं पज्जोसवियाणं कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गं-

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

थीण वा तओ उच्चारपासवणभूमीओ पडिलेहित्तए न तहा हेमंतगिम्हासु जहा णं वासावासेसु, से किमाहु भंते !? वासावासएसु णं ओसन्नं पाणा य तणा य बीया य पणगा य हरियायणा य भवंति ॥२८२॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા શ્રમણ અને શ્રમણીઓએ શૌચ માટે કે લઘુશંકા માટે ત્રણ સ્થાનોની પ્રતિલેખનાં કરવાનું કલ્પે છે. જે રીતે વર્ષાઋતુમાં કરવાનું હોય છે તે જ રીતે હેમંત અને ગ્રીષ્મ ઋતુમાં કરવાનું હોતું નથી.

પ્રશ્ન: હે ભગવન્! એમ કઈ દૃષ્ટિથી કહેલ છે?

ઉત્તર: વર્ષાઋતુમાં મુખ્યપણે ઇંદ્રગોપાદિ લઘુજીવ, બીજ પનક (લીલફુગ) અને હરિત એ બધાં મુખ્યપણે વારંવાર થતાં રહે છે.

मूल:~

वासावासं पज्जोसवियाणं कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा तओ मत्तगाइं गिण्हित्तए, तंजहा-उच्चारमत्तए पासवणमत्तए खेलमत्तए ॥२८३॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા શ્રમણ અને શ્રમણીઓને ત્રણ પાત્ર ગ્રહણ કરવાનું કલ્પે છે. તે આ રીતે (૧) શૌચને માટે એક પાત્ર (૨) લઘુશંકાને માટે બીજુ પાત્ર (૩) કફ વગેરે થૂંકવા માટે ત્રીજુ પાત્ર.

—— * કેશ લોચ

मूल :—

वासावासं पज्जोसवियाणं नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा परं पज्जोसवणाओ गोलोमप्पमाणमित्ते वि केसे

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

तं रयणिं उवायणावित्तए, पक्खिया आरोवणा मासिते खुर-मुंडे अद्धमासिए कत्तरिमुंडे, छम्मासिए लोए, संवच्छरिए वा थेरकप्पे ॥२८४॥

અર્થ: વર્ષાવાસમાં રહેલા નિર્ગ્રંથો અને નિર્ગ્રંથીઓને માથા ઉપર ગાયના રૂંવાડાં જેટલા પણ વાળ હોય ત્યારે તે રીતે પર્યુષણ પછી તે રાત્રિને ઉલ્લંઘન કરવાનું કલ્પતું નથી. અર્થાત વર્ષાઋતુની વીસ રાત્રિ સહિત એક માસની અંતિમ રાત્રિએ ગાયના રોમ જેટલા પણ કેશ માથા ઉપર રાખવાનું કલ્પતું નથી, અર્થાત તેના પહેલાં જ કેશનો લોચ કરી લેવો જોઈએ.

પખવાડિયે પખવાડિયે આરોપણા કરવી જોઈએ. અસ્ત્રાથી મૂંડા-વવાવાળાએ એકેક માસે મૂંડાવવું જોઈએ, કાતરથી મૂંડાવવાવાળાએ પંદર દિવસે મૂંડાવવું જોઈએ, લોચથી મૂંડન થવાવાળાએ છ માસે મૂંડન થવું જોઈએ અને સ્થવિરોએ વાર્ષિક લોચ કરવો જોઈએ.

વિવેચન: હાથથી ખેંચી કાઢીને વાળને કાઢવા તે કેશ લોચ છે. બધા તીર્થંકર પ્રવજ્યા ગ્રહણ કરતી વખતે પોતાના હાથથી પંચમુષ્ટિ લોચ કરે છે. ભગવાન શ્રી ઋષભદેવે ચાર મુષ્ટિ લોચ કીધો હતો (કલ્પસૂત્ર ૧૯૫) તે કારણે એવી પરંપરા ભગવાન ઋષભદેવથી ચાલી આવી રહેલ છે. લોચ ઉગ્રતપ છે. કષ્ટ સહિષ્ણુતાની ઘણી મોટી કસોટી છે. આચાર્ય હરિભદ્ર દશવૈકાલિક વૃત્તિમાં લોચને કાય-ક્લેશ માનેલ છે. તે સંસારવિરક્તિનું મુખ્ય કારણ છે. કાય-ક્લેશના વીરાસન, ઉકકડ આસન અને લોચ તે મુખ્ય ભેદ છે તથા લોચ કરવાથી (૧) નિર્લેપતા (૨) પશ્ચાત (પછીના) કર્મ વર્જન (૩) પુરઃ કર્મ વર્જન (૪) કષ્ટસહિષ્ણુતા. આ ચાર ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે.[૩૩]

પ્રસ્તુત સૂત્રમાં એમ બતાવવામાં આવેલ છે કે સંવત્સરી પૂર્વ લોચ અવશ્ય કરવો જોઈએ. લોચ કરવાના થોડાક હેતુ ચૂર્ણિ અને વ્યાખ્યા સાહિત્યમાં આ રીતે બતાવવામાં આવેલ છે. (૧) કેશ થવાથી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અપ્કાયના જીવોની હિંસા થાય છે (૨) ભિંજવાથી જૂ ઉત્પન્ન થાય છે. (૩) ખંજ વાળવાથી શ્રમણ તેનો નાશ કરે છે. (૪) ખંજ વાળવાથી માથામાં નખ લાગી જાય છે. (૫) જો કોઈ મુનિ ક્ષુર (અસ્ત્રા) થી કે કાતરથી વાળ કપાવે છે ત્યારે તેને આજ્ઞાભંગનો દોષ લાગે છે. (૬) એમ કરવાથી સંયમ અને આત્મા બંનેની વિરાધના થાય છે. (૭) જૂ મરી જાય છે. (૮) વાળંદ તેમના અસ્ત્રો અને કાતરો સચિત્ત જળથી સાફ કરે છે. તે કારણે પશ્ચાત કર્મદોષ થાય છે. (૯) જૈન શાસનની અવલેહના થાય છે.

આ હેતુઓને લક્ષમાં રાખીને મુનિ કેશોને હાથથી ખેંચી કાઢે તે જ તેમના માટે શ્રેયસ્કર છે. પ્રસ્તુત સૂત્રમાં આપવાદિક સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ જૈન ધર્મના મર્મને સમજવા માટે ઉત્સર્ગ અને અપવાદ માર્ગને સમજવા આવશ્યક છે. આગમોમાં કેટલાંયે વિધાન ઉત્સર્ગમાર્ગના છે અને કેટલાયે વિધાન અપવાદ માર્ગના છે. અપવાદ માર્ગના વિધાનોને જ્યારેય ઉત્સર્ગ માર્ગનું રૂપ આપી દેવામાં આવે છે, ત્યારે અર્થનો અનર્થ બની જાય છે. શ્રમણને માટે હાથથી કેશલોચ કરવો તે ઉત્સર્ગ માર્ગ છે. તેના માટે અનિવાર્ય છે કે તે લોચ કરે પરંતુ રોગ વગેરેની વિશેષ પરિસ્થિમાં અપવાદ રૂપથી છરી, કાતર, વગેરે અન્ય સાધનોનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે. પરંતુ એ યાદ રાખવું જોઈએ કે તે ઉત્સર્ગ માગ નથી.

—— * કઠોરવાણીઃ ક્ષમાપના

मूलः~

वासावासं पज्जोसवियाणं नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा परं पज्जोसवणाओ अहिगरणं वदित्तए जो णं निग्गंथो वा २ परं पज्जोसवणाओ अहिगरणं वयइ से णं अकप्पेणं अज्जो ! वयसी ति वत्तव्वे सिया, जो णं निग्गंथो वा २ परं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पज्जोसवणाओ अहिगरणं वयइ से णं निज्जूहियव्वे सिया ॥२८५॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા નિર્ગ્રંથો અને નિર્ગ્રંથીઓએ પર્યુષણ પછી અધિકરણવાળી અર્થાત હિંસા, અસત્ય વગેરે દોષોથી દૂષિત વાણી બોલવાનું કલ્પતું નથી. જે નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથી પર્યુષણ પછી એવી અધિકરણવાળી વાણી બોલે તેણે આ રીતે કહેવું જોઈએ. "હે આર્ય ! આવી જાતની વાણી બોલવાનો આચાર નથી જે આપ બોલી રહ્યા છો. તે અકલ્પનીય છે. આપનો એવો આચાર નથી, જે નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથી પર્યુષણા પછી પણ અધિકરણવાળી વાણી બોલે છે તેને ગચ્છથી બહાર કરી દેવાં જોઈએ.

વિવેચન : અધિકરણવાળી વાણીનો પ્રયોગ સાધુ અને સાધ્વીએ જો કે પર્યુષણથી પહેલાં પણ ન કરવો જોઈએ, પરંતુ બાદમાં તો કરવો જ ન જોઈએ. પર્યુષણ પહેલાં અધિકરણવાળી વાણીનો પ્રયોગ કરવામાં આવેલ હોય તો પર્યુષણના અવસર ઉપર અધ્યવસાય વગેરેની વિશિષ્ટ નિર્મળતા થવાથી ક્ષમાપનાનો પ્રસંગ સહજ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે પરંતુ, પર્યુષણની બાદમાં તેવી નિર્મળતાનો પ્રસંગ દુર્લભ બને છે. સંભવિત રીતે એવા વિચારથી આવું વિધાન કરવામાં આવેલ છે. શ્રમણ શ્રમણીનું કર્તવ્ય છે કે જે દિવસે એવી વાણીનો પ્રયોગ થઈ જાય તે દિવસે તેને માટે ક્ષમાપના કરી લે.

मूलः-

वासावासं पज्जोसवियाणं इह खलु निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अज्जेव कक्खडे कडुए वुग्गहे समुप्पज्जिज्जा सेहे राइणियं खामिज्जा, राइणिए वि सेहं खामिज्जा, खमियव्वं खमावेयव्वं, उवसमियव्वं उवसमावेयव्वं, सम्मुइसंपुच्छणा बहुलेणं होयव्वं,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

जो उवसमइ तस्स अत्थि आराहणा, जो न उवसमइ तस्स नत्थि आराहणा. तम्हा अप्पणा चेव उवसमियव्वं, से किमाहु भंते ! ? उवसमसारं खु सामण्णं ॥२८६॥

અર્થ : નિશ્ચિત રીતે વર્ષાવાસ રહેલા નિર્ગ્રંથો અને નિર્ગ્રંથીઓને આજે જ, પર્યુષણાને દિવસે જ કર્કશ અને કટુ કલેશ ઉત્પન્ન થયેલ હોય તો શૈક્ષ–નાના શ્રમણ રાત્નિક ગુરૂજન શ્રમણોને ખમાવી લે અને રાત્નિક (ગુરુજન) પણ શૈક્ષને ખમાવી લે.

ખમવું, ખમાવવું, ઉપશમવું અને ઉપશમાવવું. કલહના વખતે શ્રમણે સન્મતિ રાખીને સમ્યક્ પ્રકારથી પરસ્પર પૃચ્છા કરવાની વિશેષતા રાખવી જોઈએ.

જે (કષાયોનું) ઉપશમન કરે છે તેની આરાધના થાય છે અને જે ઉપશમન કરતા નથી તેની આરાધના થતી નથી જેથી પોતે જાતે ઉપશમ (શાંતિ) રાખવો જોઈએ.

પ્રશ્ન : હે ભગવન્! એમ શા કારણે કહ્યું છે?

ઉત્તર : શ્રમણત્વનો સાર ઉપશમ જ છે. તેથી તેમ કહેલ છે.

વિવેચન: શ્રમણ ધર્મનો સાર ઉપશમ છે. ક્ષમા છે. ક્રોધ, વિગ્રહ (ઝગડો) વગેરે થવું તે તો એક માનવીય દુર્બળતા છે. પરંતુ થયા પછી તેનાથી મનમાં ગાંઠ બાંધી રાખવી તે સૌથી મોટો આત્મિક દોષ છે તે કારણે તે વાત ઉપર બળ દેવામાં આવેલ છે કે પર્યુષણના દિવસે તેનાથી પહેલાં અને બાદમાં પણ જે દિવસે પરસ્પર કઠોર કડવા શબ્દોથી કલહ થઈ ગયો હોય, લડાઈ ઝગડો થઈ ગયો હોય ત્યારે નાનાએ તરત જ મોટા પાસે જઈને વિનયપૂર્વક ખમાવવું જોઈએ અને જે મોટાઓથી કદી ભૂલ થયેલ હોય તો તેમણે નાનાને સ્નેહપૂર્વક ખમાવવું જોઈએ.

મૂલમાં "खमियव्वं" "खमावेयव्वं" દ્વારા બે વાતોનો નિર્દેશ કરેલ છે. બીજાઓના કટુવચન વગેરેને પોતે ખમવાં–સહન કરવાં જોઈએ.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અને પોતાનાં કટુવચન દ્વારા બીજાઓને ખમાવવાં જોઈએ અને સ્વયં પોતાને ઉપશાંત કરવા જોઈએ તથા બીજાઓને પણ ઉપશાંત કરાવવા જોઈએ.

જો સાધર્મિકોમાં પરસ્પર કલહ શાંત ન થાય ત્યારે તેનાથી તેનાં તપ, નિયમ, બ્રહ્મચર્ય, સ્વાધ્યાય વિગેરે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની હાનિ થાય છે. સંસારની વૃદ્ધિ થાય છે અને લોકોમાં એની અપ્રીતિ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે.

તે કારણે ભગવાને કહ્યું છે—શ્રમણ ધર્મનો સાર ઉપશમ—શાંત છે. પરસ્પર ક્ષમાની યાચના કરવાથી આત્મામાં પ્રસન્નતાની અનુભૂતિ થાય છે.[૩૪]

मूल :—

वासावासं पज्जोसवियाणं कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा तओ उवस्सया गिण्हित्तए, वेउव्विया पडिलेहा साइज्जिया पमज्जणा ॥२८७॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓએ ત્રણ ઉપાશ્રયને ગ્રહણ કરવાનું કલ્પે છે. ત્રણ ઉપાશ્રયોમાંથી બે ઉપાશ્રયોની પ્રતિદિન સમ્યક્ રીતે પ્રતિલેખના કરવી જોઈએ અને જે ઉપાશ્રયનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેની પ્રમાર્જના કરવી જોઈએ.

વિવેચન : વર્ષાવાસમાં જીવોની ઉત્પત્તિ અધિક માત્રામાં થાય છે. સંભવ છે કે જે સ્થાનમાં શ્રમણ અવસ્થિત હોય તે સ્થાન ઉપર જીવોની ઉત્પત્તિ થઈ ગઈ તો તેણે જે બે અન્ય સ્થાનોનું અવગ્રહ લઈને રાખેલ છે તેમાં તે જઈ શકે. જો વર્ષાવાસ પહેલાં અવગ્રહ ન લીધો હોય તો વર્ષાવાસમાં અન્ય સ્થાન ઉપર રાત્રિ-નિવાસ કરી શકતા નથી. તેથી ત્રણ મકાનોનું વિધાન કરેલ છે અને સાથે તેની પ્રતિલેખના કરવાનું પણ. પ્રતિલેખના વખતનું સૂચન કરતાં ચૂર્ણિકારે કહેલ છે. ભિક્ષા વખતે બહાર જતાં પૂર્વાહ્ન (સવાર)માં અથવા સાયંકાળ (વેતાલિય) સુધી દિવસમાં એક વાર અવશ્ય પ્રતિલેખના કરવી જોઈએ.[૩૫]

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मूलः-

वासावासं पज्जोसवियाणं कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अन्नयरिं दिसं वा अणुदिसं वा अवगिज्झिय भत्तपाणं गवेसित्तए, से किमाहु भंते ? ओसन्नं समणा वासासु तवसंपउत्ता भवंति, तवस्सी दुब्बले किलंते मुच्छिज्ज वा पवडिज्ज वा तामेव दिसं वा अणुदिसं वा समणा भगवंतो पडिजागरंति ॥२८८॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા નિર્ગ્રંથ અને નિર્ગ્રંથીઓએ કોઈ એક નિશ્ચિત દિશા કે વિદિશાને ઉદ્દેશ કરીને ભાત પાણી માટે ગવેષણા કરવાનું કલ્પે છે.

પ્રશ્ન :- હે ભગવન્! એમ કઇ રીતે કહેલ છે?

ઉત્તર :- શ્રમણ ભગવંતો વર્ષાઋતુમાં અધિકતર તપમાં સમ્યક્ પ્રકારથી જોડાયેલા હોય છે. તપસ્વી એવા તો શરીરથી દુર્બળ અને થાકેલા હોય છે, કદાચિત તે માર્ગમાં મૂર્છાને પ્રાપ્ત થઈ જાય કે પડી જાય ત્યારે જો તે એક નિશ્ચિત દિશા કે વિદિશામાં ગયેલું હોય તો તે બાજુ શ્રમણ ભગવંત તપસ્વીની બાજ કરી શકે છે.

मूलः—

वासावासं पज्जोसवियाणं कप्पइ निग्गंथाणं वा निग्गंथीण वा जाव चत्तारि पंच जोयणाइं गंतुं पडियत्तए, अंतरा वि से कप्पइ वत्थए, नो से कप्पइ तं रयणिं तत्थेव उवायणावित्तए ॥२८९॥

અર્થ : વર્ષાવાસમાં રહેલા નિર્ગ્રંથ કે નિર્ગ્રંથીઓ ગ્લાન અથવા રુગ્ણ (સેવા ઔષધિ વગેરે) ના કારણે યાવત ચાર કે પાંચ જોજન સુધી જઈને ફરીને પાછા ફરવાનું કલ્પે છે અથવા એટલી મર્યાદાની અંદર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

રહેવાનું કલ્પે છે પરંતુ કાર્યને માટે જે દિવસે જ્યાં ગયેલ હોય ત્યાંનું કાર્ય પૂર્ણ કર્યા પછી ત્યાંથી શીઘ્ર જ નીકળી જવું જોઇએ. ત્યાં રાત્રિ વ્યતીત ન કરવી જોઇએ અર્થાત્ રાત્રિ પોતાના સ્થાને જ આવીને વિતાવવી જોઇએ.

——* ઉપસંહાર

मूलः—

इच्चेयं संवच्छरियं थेरकप्पं अहासुत्तं अहाकप्पं अहामग्गं अहातच्चं सम्मं काएणं फासित्ता पालित्ता सोभित्ता तीरित्ता किट्टित्ता आराहित्ता आणाए अणुपालित्ता अत्थेगइया समणा णिग्गंथा तेणेव भवग्गहणेणं सिज्झंति बुज्झंति मुच्चंति परिनिव्वायंति सव्वदुक्खाणमंतं करेंति, अत्थेगइया दोच्चेणं भवग्गहणेणं सिज्झंति जाव सव्वदुक्खाणमंतं करेंति, अत्थेगइया तच्चेणं भवग्गहणेणं जाव अंतं करेंति, सत्तट्ठ भवग्गहणाइं नाइक्कमंति ॥२९०॥

અર્થ : તે જાતના આ સ્થવિર કલ્પને સૂત્રના કથન અનુસાર, કલ્પ આચારની મર્યાદા અનુસાર, ધર્મના માર્ગના કથન અનુસાર યથાર્થ રૂપથી શરીર દ્વારા સ્પર્શ કરીને, આચરણ કરીને, સમ્યક્ પ્રકારથી પાલન કરીને, શુદ્ધ કરીને અથવા સુશોભન પ્રકારથી દીપાવીને, કિનારા સુધી લઇ જઇને જીવનના અંત સુધી પાલન કરીને, બીજાઓને સમજાવીને, સારી રીતે આરાધના કરીને અને ભગવાનની આજ્ઞા અનુસાર પાલન કરીને કેટલાએ શ્રમણ નિર્ગ્રંથો તેજ ભવમાં સિદ્ધ, બુદ્ધ અને મુક્ત થાય છે અને સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે. કેટલાયે શ્રમણો બીજા ભવમાં સિદ્ધ થાય છે. કોઇ કોઇ શ્રમણો ત્રીજા ભવમાં સિદ્ધ થાય છે. યાવત્ સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે. તેઓ સાત–આઠ ભવથી અધિક તો સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા નથી

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થાત અધિકથી અધિક સાત-આઠ ભવોમાં અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે યાવત સર્વ દુઃખોનો અંત કરે છે.

मूल :-

तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे राय-गिहे नगरे गुणसिलए चेइए बहूणं समणाणं बहूणं समणीणं बहूणं सावयाणं बहूणं सावियाणं बहूणं देवाणं बहूणं देवीणं मज्झगए चेव एवमाइक्खइ एवं भासइ एवं पण्णवेइ एवं परू-वेइ पज्जोसवणाकप्पो नामऽज्झयणं सअट्ठं सहेउयं सकारणं ससुत्तं सअत्थं सउभयं सबागरणं भुज्जो भुज्जो उवदंसेइ, त्ति बेमि ॥२९१॥

पज्जोसवणाकप्पो सम्मत्तो ।
अट्ठमज्झयणं सम्मत्तं ॥

અર્થ : તે કાળે તે સમયે રાજગૃહ નગરના ગુણશિલક ચૈત્યમાં ઘણાયે શ્રમણોની, ઘણીયે શ્રમણીઓની, ઘણાએ શ્રાવકોની, ઘણીયે શ્રાવીકા-ઓની, ઘણાએ દેવોની અને ઘણીએ દેવીઓની મધ્યમાં બિરાજમાન શ્રમણ ભગવાન મહાવીર આ રીતે કહે છે. આ રીતે ભાષણ કરે છે. આ રીતે બતાવે છે. આ રીતે પ્રરૂપણા કરે છે અને પજ્જોસવણાકલ્પને અર્થાત પર્યુપશમનાનો આચાર પ્રધાન, ક્ષમા પ્રધાન આચાર નામના અધ્યયનને અર્થ સાથે, હેતુ સાથે, કારણ સાથે, સૂત્ર સાથે, અર્થ સાથે, સૂત્ર અને અર્થ બન્નેની સાથે સ્પષ્ટીકરણ પૂર્વક વારંવાર દેખાડે છે, સમજાવે છે એમ હું કહું છું. [૯૧]

પજ્જોસવણા કલ્પ સમાપ્ત થયું
આઠમું અધ્યયન સમાપ્ત થયું.

॥ શ્રી કલ્પ સૂત્ર સમાપ્ત ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

श्री कल्प सूत्र

परिशिष्ट

(श्री कल्पसूत्र-विवेचन के अन्तर्गत सूचित विशेष टिप्पण एवं ग्रन्थ-सन्दर्भ)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

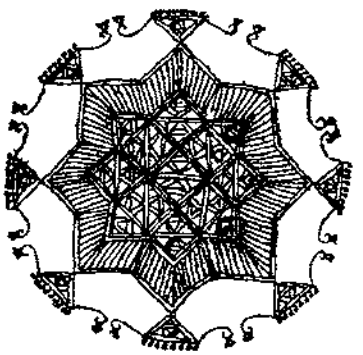

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परिशिष्ट—१

(उपक्रमान्तर्गत टिप्पणानि)

१. यज्ज्ञानशीलतपसामुपग्रहं निग्रहं च दोषाणाम् ।
कल्पयति निश्चये यत्तत्कल्प्यमकल्प्यमवशेषम् । —प्रशमरति प्रकरण १४३

२. कल्पशब्देन साधूनामाचारोऽत्र प्रकथ्यते । —पर्युषणा कल्पसूत्रम्—केशर मुनि पृ० १

३. (क) आचेलक्कु १ देसिय २ सिज्जायर ३ रायपिंड ४ किइकम्मे ५ ।
वय ६ जेट्ठ ७ पडिक्कमणे ८ मासं ९ पज्जोसवणकप्पे १० ।
—आवश्यकनिर्युक्ति मलयगिरिवृत्ति में उद्धृत प. १२१

(ख) पं. कल्याणविजय जी ने श्रमण भगवान् महावीर पृ. ३३६ में कल्पनिर्युक्ति की प्रस्तुत गाथा उद्धृत की है ।

(ग) कल्पसूत्र कल्पलता, समयसुन्दर गणी गा. १ पन्ना २ में उद्धृत

(घ) कल्पसूत्र कल्पद्रुम कलिका पन्ना २ में उद्धृत

(ङ) कल्पसूत्रार्थ प्रबोधिनी पृ. २

(च) कल्पसूत्र, मणिसागर गा. ५ पृ. ६ में उद्धृत

(छ) प्रस्तुत गाथा दिगम्बर ग्रन्थ भगवती आराधना में उद्धृत है ।—पृ. १८१ गा. ४२७

(ज) निशीथ भाष्य-गाथा ५९३३, भाग ४, पृ. १८७

(झ) बृहत्कल्प भाष्य-गाथा ६३६४

४. आप्टेज् संस्कृत-इंगिलश-डिक्शनरी, भाग १, पृ. १

५. **अचेल** :— अल्पचेल : —आचारांग टीका, पत्र—२२१—२

६. लघुत्वजीर्णत्वादिना चेलानि वस्त्राण्यस्येत्येवमचेलकः । —उत्तराध्ययन बृहत् वृत्ति, पत्र. ३५९।१

७. (क) श्वेतमानोपेतवस्त्रधारित्वेन अचेलकत्वमपि । —कल्पसूत्र सुबोधिका, टीका पत्र. ३, विनय वि.

(ख) "अचेलत्वं" श्री आदिनाथ-महावीरसाधूनां वस्त्रं मानप्रमाणसहितं जीर्णप्रायं धवलं च कल्पते ।
श्री अजितादिद्वाविंशति तीर्थंकरसाधूनां तु पञ्चवर्णम ।
—कल्पसूत्र, कल्पलता पन्ना २।१ समयसुन्दर

(ग) "अचेलत्वम्" मानोपेतं धवलवस्त्रं धारयन्ति । —कल्पद्रुम कलिका १, पृ. २।१

८. (क) विशेषावश्यक भाष्य—भाषान्तर भाग १, पृ. १२, प्रकाशकः आगमोदय समिति, आवृत्ति १,

(ख) जिणकप्पिया उ दुविधा, पाणीपाता पडिग्गहधरा य ।
पाउरणमपाउरणा, एक्केक्का ते भवे दुविधा ।।
—निशीथ भाष्य, गाथा १३९०, भा. २ पृ. १८८

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

९. आचेलुक्को धम्मो पुरिमस्स य पच्छिमस्स य जिणस्स ।
मज्झिमगाण जिणाणं होइ सचेलो अचेलो य ।। —कल्पसमर्थन गाथा ३, पृ. १

१०. "आचेलक्क" त्ति आचेलक्यं (अचेलकत्वं) वस्त्ररहितत्त्वं, तत्र प्रथमान्तिमजिनतीर्थे सर्वेषां साधूनां श्वेतमानोपेतजीर्णप्रायतुच्छ (अल्पमूल्य) वस्त्रधारित्वेनाचेलकत्वं । —कल्पार्थबोधिनी पृ. १

११. अचेलगो य जो धम्मो, जो इमो संतरुत्तरो ।
देसिओ वद्धमाणेण, पासेण य महामुणी ।।
एगकज्जपवन्नाणं, विसेसे किन्नु कारणं ।
लिंगे दुविहे मेहावी, कहं विप्पच्चओ न ते ? —उत्तरा. अ. २३, गा. २९।३०

१२. उत्तराध्ययन अध्य. २३, गा. ३१–३२–३३

१३. सव्वे वि एग दूसेण णिग्गया जिणवरा चउवीसं—समवायांग

१३. (क) जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति
(ख) कल्पसूत्र
(ग) तहवि गहिएगवत्था, सवत्थतित्थोवएसणत्थंति ।
अभिनिक्खमंति सव्वे, तम्मि चुए ऽचेलया होंति ।।
—विशेषावश्यक भाष्य गा. २५८३ पृ. ३०७ द्वि. भा.
(घ) त्रिषष्टिशलाकापुरुष चरित्र देखें

१४. णो चेविमेण वत्थेण पिहिस्सामि तंसि हेमंते से पारए आवकहाए, एयं खु अणुधम्मियं तस्स संवच्छरं साहियं मासं जं न रिक्कासि वत्थगं भगवं अचेलए तओ चाइ तं वोसिज्ज वत्थमणगारे ।
—आचारांग १।९।१

१५. (क) भगवती सूत्र शतक ८, उद्दे. ८, पृ. १६१
(ख) उत्तराध्ययन अध्ययन—२
(ग) समवायाङ्ग २२,
(घ) तत्त्वार्थ सूत्र अ. ९ सूत्र. ९

१६. (क) उत्तराध्ययन अ. २, गा. १२–१३
(ख) प्रवचनसारोद्धार वृत्ति पत्र १९३

१७. (क) उद्दिस्स कज्जइ तं उद्देसियं, साधुनिमित्तं, आरंभो त्ति वुत्तं भवति ।
—दशवैकालिक, जिनदास चूर्णि पृ. १११
(ख) उद्देसितं जं उद्दिस्सं कज्जति —दशवैकालिक, अगस्त्यसिंह चूर्णि
(ग) 'उद्देसियं' ति उद्देशनं साध्वाद्याश्रित्य दानारम्भस्येत्युद्देशः तत्र भवमौद्देशिकं ।
—दशवैकालिक, हारिभद्रीया टीका प. ११६

१८. दशवैकालिक अ. ५।१।५१—५२

१९. (क) संघादुद्देसेणं ओघाईहिं, समणाइ अहिगच्च ।
कडमिह सव्वेसिं चिय न कप्पई पुरिमचरिमाणं ।।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

मज्झिमगाणं तु इमं, जं कडमुद्दिस्स तस्स चेव त्ति
नो कप्पइ सेसाण उ, कप्पइ ते एस मेर त्ति ।। —कल्पसमर्थन गा. ४—५ पन्ना १

(ख) कल्पसूत्र कल्पद्रुम कलिका पृ. २।१

(ग) कल्पसूत्र, कल्पकता टीका प. २।१

(घ) कल्पसूत्र, कल्पार्थबोधिनी

२०. दशवैकालिक ५।१।५५। ६, ४८–५९ ८, २३

२१. प्रश्नव्याकरण, संवरद्वार, १।५

२२. सूत्रकृताङ्ग १।९।१४

२३. उत्तराध्ययन २०।४७

२४. आचारांग अ. २। उद्दे. ६

२५. भगवती शतक १ उद्दे. ९

२६. जे नियागं ममायंति, कीयमुद्देसियाहडं ।
वहं ते समणुजाणंति, इइ वुत्तं महेसिणा —दशवैकालिक ६।४८

२७. प्रश्नव्याकरण, संवर द्वार—२।५

२८. तत्थ वसहीए साहुणो ठिता ते वि सारक्खिउंतरति ।
तेण सेज्जादाणेण, भव समुद्रतरति त्ति सिज्जत्तरो ।। —निशीथ भाष्य पृ. १३१

२९. (क) सेज्जा वसती, स पुण सेज्जादाणेण संसारं तरिति सेज्जातरो, तस्स भिक्खा सेज्जातरपिंडो
—दशवैकालिक, अगस्त्यसिंह चूर्णि

(ख) आश्रयोऽभिधीयते, तेण उ तस्स य दाणेण साहूणं संसारतरतीति सेज्जातरो तस्स पिंडो, भिक्खत्ति वुत्तं भवइ —दशवैकालिक, जिनदास चूर्णि पृ. ११३

(ग) शय्या—वसतिस्तया तरति संसारं इति शय्यातरःसाधुवसतिदाता तत्पिण्डः ।
—दशवैकालिक, हरिभद्रीया टीका प. ११७

३०. सेज्जातरो पभू वा, पभुसंदिट्ठो व होति कातव्वो । —निशीथ भाष्य, गा० ११४४

३१. निशीथ भाष्य गा. ११४६—४७ चूर्णि

३२. जत्थ राउट्ठिता तत्थेव सुत्ता तत्थेव
चरिमावस्सयं कयं तो सेज्जातरो भवति । —निशीथ भाष्य गा. ११४८ चूर्णि

३३. दुविह चउव्विह छउव्विह, अट्ठविहो होति बारसविधो वा ।
सेज्जातरस्स पिण्डो, तव्वतिरित्तो अपिंडो उ ।।
—निशीथ भाष्य गा. ११५१ चूर्णि

३४. सागारियं च पिंडं च, तं विज्जं परिजाणिया । —सूत्रकृताङ्ग १।९।१६

३५. "सागारिक:" शय्यातरस्तस्य पिण्डम्—आहारं । —सूत्रकृताङ्ग १।९।।१६ टीका प० १८१

३६. (क) मुद्धाभिसित्तस्स रण्णो भिक्खा रायपिण्डो । —दशवैकालिक, अगस्त्यसिंह चूर्णि

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(ख) मुद्धाभिसित्तरण्णो.....पिंडः—राजपिंड । —दशवकालिक. जिनदास चूर्णि पृ. ११२–११३

(ग) मुदियाइगुणो राया अट्ठविहो तस्स होइ पिंडुत्ति,
पुरिमेअराण एसो वाधायाईहिं पडिकुट्ठो । —कल्पसमर्थनम्—गा. ९, पृ० १

(घ) "राजपिण्डः" राजा-छत्रधरः, तस्य पिण्डः ।
—कल्पसूत्र, कल्पलता, ४, पृ. २, समयसुन्दर

(ङ) "रायपिंड" त्ति राजपिण्डः, तत्र राजा-छत्रधरः सेनापति-पुरोहित-श्रेष्ठच-मात्य-सार्थबाहरूपैः पञ्चभिर्लक्षणैः युतोमूर्द्धाभिषिक्तस्तस्य अशनादिचतुर्विध आहारो वस्त्रं पात्रं कंबलं रजोहरणं चेत्यष्टविधः पिण्डः....." —कल्पार्थबोधिनी ४, पृ० २

३७. निशीथ भाष्य गा. २४९७ चूर्णि

३८. (क) अतोसो रायपिण्डो गेहिपडिसेहणत्थं एषणा रक्खणत्थं च न कप्पइ ।
—दशवैकालिक जिनदास चूर्णि पृ० ११२–११३

(ख) .....एषणा रक्खणाए एतेसिं अणातिण्णो । —दशवैकालिक, अगस्त्यसिंह चूर्णि

३९. निशीथ ९।१।२

४०. (क) निर्गच्छदागच्छत्सामन्तादिभिः स्वाध्यायस्य अपशकुनबुद्ध्या शरीरादेश्च व्याघातसम्भवा-त्खाद्यलोभलघुत्व-निन्दादिबहुदोषसम्भवाच्च..... —कल्पार्थबोधिनी, कल्प ४ प० २

(ख) —कल्पसमर्थन गा. १० प० १

४१. निशीथभाष्य गा० २५०३—२५१०

४२. दशवैकालिक ३ । ३

४३. श्री आदिनाथ महावीर साधूनां न कल्पते । अजितादि २२ तीर्थंकरसाधूनां तु कल्पते ।
—कल्पसूत्र कल्पलता टीका

(ख) श्री आदीश्वर-महावीरयोः साधूनामेव न कल्पते । द्वाविंशतितीर्थंकरसाधूनां तु कल्पते ।
—कल्पद्रुम कलिका पृ० २

४४. (क) असणाईण चउक्कं, वत्थं तह पत्त पायपुंछणए ।
निवपिंडम्मि न कप्पह, पुरिमांतिमजिणईणं तु ।। —कल्पसमर्थनम् गा. ११ प० २

(ख) कल्पार्थ प्रबोधिनी टीका में भी प्रस्तुत गाथा उद्धृत है ।

४५. (क) किइकम्मंपि य दुविहं, अब्भुट्ठाणं तहेव वंदणयं ।
समणेहिं समणीहिं य, जहारिहं होइ कायव्वं ।। —कल्पसमर्थनम्—गा. १२ प० २

(ख) "कियकम्मे" कृतकर्म लघुना साधुना वृद्धस्य साधोश्चरणयोर्वन्दनकानि दातव्यानि ।
—कल्पद्रुम कलिका टीका प० २

(ग) निशीय चूर्णि द्वि. भा. पृ. १८७

४६. सव्वाहिं संजईहिं किइकम्मं संजयाण कायव्वं ।
पुरिसत्तमुत्ति धम्मो सव्वजिणाणंपि तित्थेसुं ।। —कल्पसमर्थनम् गा० १३

४७. हिंसानृतस्तेयाब्रह्मपरिग्रहेभ्यो विरतिर्व्रतम —तत्त्वार्थ सूत्र ७।१

४८. अकरणं निवृत्तिरुपरमो विरतिरित्यनर्थान्तरम् । —तत्त्वार्थ सूत्र ७।१।भाष्य

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४९. तत्त्वार्थं सूत्र ७।१। भाष्य टीका

५०. चाउज्जामो य जो धम्मो, जो इमो पंचसिक्खिओ।
देसिओ वद्धमाणेण, पासेण य महामुणी ।।
एगकज्जपवन्नाणं, विसेसे किं नु कारणं ।।
धम्मे दुविहे मेहावि, कहं विप्पच्चओ न ते ।। —उत्तराध्ययन अ. २३ गा० २३-२४

५१. उत्तराध्ययन अ. २३, गा. २५ से २७

५२. पंचवओ खलु धम्मो, पुरिमस्स य पच्छिमस्य य जिणस्स।
मज्झिमगाण जिणाणं, चउव्वओ होइ विन्नेओ ।।
नो अपरिग्गहियाए, इत्थीए जेण होइ परिभोगो ।
ता तव्विरई इच्चिअ, अबंभविरइत्ति पन्नाणं –।। —कल्पसमर्थनम् गा. १४।१५ प० २

५३. वरिससयदिक्खिआए, अज्जाए अज्जदिक्खिओ साहू ।
अभिगमणवंदनणमंसणेण विणएण सो पुज्जो ।। —कल्पलता टीका में उद्धृत गाथा

५४. (क) उवठावणाइ जिट्ठो, विन्नेओ पुरिमपच्छिमजिणाणं ।
पव्वज्जाए उ तहा, मज्झिमगाणं निरइयारो ।। —कल्पसमर्थनम् गा. प० २

(ख) श्री आदीश्वर — महावीरयोः साधूनां दीक्षाद्वयं भवति एका लघ्वी दीक्षा, अपरा वृहती दीक्षा भवति । लघुत्वम् वृद्धत्वं च वृहद्दीक्षया गण्यते । द्वाविंशतितीर्थकरसाधूनां तु दीक्षायां भवन्त्यां सत्यामेव लघुत्वम् वृद्धत्वं गण्यते एष ज्येष्ठकल्प उच्चते ।
—कल्पद्रुम कलिका, टीका प० २।३

५५. कल्पसूत्रकल्पार्थ बोधिनी टीका प. २

५६. (क) स्वस्थानाद् यत्परस्थानं, प्रमादस्य वशाद्गतः ।
तत्रैव क्रमणं भूयः, प्रतिक्रमणमुच्यते ।। —आवश्यक सूत्र, हरिभद्र टीका में उद्धृत पृ. ५५३।१

(ख) प्रतीपं क्रमणं प्रतिक्रमणम्, अयमर्थः—शुभयोगेभ्योऽशुभयोगान्तरं क्रान्तस्य शुभेषु एव क्रमणात्प्रतीपं क्रमणम् । —योगशास्त्र, तृतीय प्रकाश, स्वोपज्ञवृत्ति

५७. मिच्छत्त-पडिक्कमणं, तहेव असंजमे य पडिक्कणं ।
कसायाणं पडिक्कमणं, जोगाण य अप्पसत्थाणं ।। —आवश्यक निर्युक्ति गा. १२५०

५८. सपडिक्कमणो धम्मो, पुरिमस्स य पच्छिमस्स य जिणस्स।
मज्झिमयाण जिणाणं, कारणजाए पडिक्कमणं ।।
—आवश्यक निर्युक्ति गा. १२४४

५९. देवसिय, राइय, पक्खिय, चउमासिय वच्छरिय नामाओ ।
दुण्हं पण पडिक्कमणा, मज्झिमगाणं तु दो पढमा । —सप्तति स्थानक

६०. पुरिमपच्छिमएहिं उभओ कालं पडिक्कमितव्वं इरियावहियमागतेहिं उच्चारपासवण आहारादीण वा विवेगं—काउण, पदोसपच्चूसेसु, अतियारो होतु वा मा वा तहावस्सं पडिक्कमतिव्वं एतेहिं चेव ठाणेहिं । मज्झिमगाणं तित्थे जदि अतियारो अत्थि तो दिवसो होतु रत्ती वा, पुव्वण्हो,

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अवरण्हो मज्झण्हो, पुव्वरत्तोवरत्तं वा, अड्ढरत्तो वा ताहे चेव पडिक्कमन्ति । नत्थि तो न पडिक्कमन्ति, जेण ते असढा पण्णावन्ता परिमाणगा न य पमादबहुला, तेण तेसिं एवं भवति ।

—आवश्यकचूर्णि, जिनदास गणी

६१. कप्पइ निग्गंथाणं वा, निग्गंथीणं वा, हेमंतगिम्हासु चारए । —वृहत्कल्प भाष्य भाग १।३६

६२. भारंडपक्खीव चरेऽप्पमत्ते । —उत्तराध्ययन अ. ४, गा. ६

६३. संवच्छर इति कालपरिमाणं । तं पुण णेह वारसमासिगं संवज्झति किन्तु वरिसा रत्त चातुर्मासितं । स एव जेट्ठोग्गहो । —दशवैकालिक, अगस्त्यसिंह चूर्णि

६४. बृहत्कल्पभाष्य भाग १।३६

६५. बृहत्कल्पभाष्य भाग १।६।७।८

६६. संवच्छरं चावि परं पमाणं, बीयं च वासं न तहिं वसेज्जा ।।
सुत्तस्स मग्गेण चरेज्ज भिक्खू, सुत्तस्स अत्थो जइ आणवेइ ।।

—दशवैकालिक द्वि. चूलिका गा. ११

६७. बितियं च वासं-बितियं ततो अणंतरं च सद्देण ततियमवि जतो भणितं तदुगुणं, दुगणेण अपरिहरित्ता–ण वट्टति । ततियं च परिहरिऊण चउत्थं होज्जा । —दशवैकालिक, अगस्त्यसिंह चूर्णि

६८. (क) पुरिमंतिमतित्थगराण, मासकप्पो ठिओ मुणेयव्वो ।
मज्झिमगाण जिणाणं, अट्ठियओ एस विन्नेओ ।। —कल्पसमर्थनम् गा. १९ प. ३

(ख) "मासकल्पः" श्रीआदिनाथमहावीरसाधुभिः शेषकाले अष्टमासेषु मासकल्पः क्रियते ।
द्वाविंशति तीर्थंकरसाधुभिस्तु न मासकल्पः क्रियते —कल्पसूत्र, कल्पलता टीका,

(ग) कल्पसूत्रकल्पार्थबोधिनी टीका पा. २।३

(घ) कल्पसूत्र सुबोधिका टीका, व्याख्यान १

(ङ) कल्पसूत्र कल्पद्रुम कलिका टीका प. ३।१

६९. समणे भगवं महावीरे वासाणं सवीसइराए मासे वइक्कंते सत्तरिएहिं राइंदिएहिं सेसेहिं वासावासं पज्जोसवेइ । —समवायाङ्ग ७० वां समवाय, पृ. ५०१

(ख) तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे वासाणं सवीसइराए मासे बिइक्कंते वासावासं पज्जोसवेइ । —कल्पसूत्र सू. २२४ पृ. ६९ पुण्यविजयजी

७०. कल्पसूत्र, कल्पार्थ बोधिनी. टीका प. ३।१

७१. कल्पसूत्र निर्युक्ति, १–२

७२. कल्पसूत्र निर्युक्ति चूर्णि १६

७३. कप्पइ पंचहिं ठाणेहिं णिग्गंथाणं णिग्गंथीणं पढमपाउसंसि गामाणुगामं दूइज्जित्तए तं णाणट्ठयाए, दंसणट्ठयाए, चरित्तट्ठयाए, आयरियउवज्झायाणं वा से विसुंभज्जा आयरिय उवज्झायाणं वा वहिया वेयावच्चकरणाए । —स्थानाङ्ग सूत्र, ५ वां ठाणा

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

७४. (क) कल्पलता व्याख्यान १ प० २।३

(ख) तत्थ अपत्ते इमे कारणा——

राया कुंथू सप्पे, अगणिगिलाणे य थंडिलस्सऽसती ।
एएहिं कारणेहिं, अप्पत्ते होइ णिग्गमणं ।। —निशीथ भाष्य गा० ३१५८

राया दुट्ठो, सप्पो वा वसहिं पविट्ठो, कुंथूहि वा वसही संसत्ता, अगणिणा वा वसही दड्ढा, गिलाणस्य पडिचरणट्ठा, गिलाणस्स वा ओसहहेउं, थंडिलस्स वा असतीते, एतेहिं कारणेहिं अप्पत्ते चउपाडिवए णिग्गमणं भवति । —निशीथ चूर्णि ३१५८ तृ० भा० पृ १३२

७५. (क) वासं वा नोवरमइ, पंथा वा दुग्गामा सचिक्खिल्ला
एएहिं कारणेहिं, अइकंते होइऽनिग्गमणं —कल्पसमर्थनम् गा० २६ पृ० २

(ख) अथ च कदाचित्-चतुर्मास्युत्तारेऽपि वर्षा न विरमति मार्गा वा दुर्गमा भग्ना भवन्ति, चिखिल्लं वा प्रभूतं स्यात् तदा अधिकमपि तिष्ठेत् न दोष :

—कल्प० कल्पलता टीका, समयसुन्दर पृ० ३।१

(ग) निशीथ भाष्य तृ० भा० पृ० १३३

७६. (क) चिक्खलपाण थंडिल, वसही गोरसजणाउलेविज्जे ।
ओसह निचयाऽ हिवई, पासंडा भिक्खसज्झाए ।। —कल्पसमर्थनम् गा० ३६ पृ० ३

(ख) कल्प० कल्पद्रुम कलिका टीका में उद्धृत पृ० ५

(ग) कल्प० कल्पलता पृ० ५ में उद्धृत

७७. दोसासइ मज्झिमगा, अच्छंति अ जाव पुव्वकोडीवि ।
इहर उ न मासंपि हु एवं खु विदेहजिणकप्पी ।। —कल्पसमर्थनम् गा० ८ पृ० २

७८. (क) ..... शेषेषु चाचेलक्यादिषु षट्सु अस्थितास्तत्कल्पोऽस्थितकल्पः उक्तं च——

"ठिय अट्ठितो य कप्पो, आचेलक्काइएसु ठाणेसु
सव्वेसु ठिया पढमो, चउठिय छसु अट्ठिया बीओ ।।

—आवश्यक निर्युक्ति, मलयगिरिवृत्ति में उद्धृत १२१

(ख) आचेलक्कुद्देसिय पडिक्कमणे रायपिंड मासेसु ।
पज्जुसणाकप्पम्मि य अट्ठियकप्पो मुणेयव्वो ।। —कल्पसमर्थनम् गा० २९ पृ. २

(ग) कल्पद्रुम कलिका पृ० ३

७९. (क) सेज्जायरपिंडंमि, चाउज्जामे य पुरिस जेट्ठे य ।
किइकम्मस्स य करणे, चत्तारि अवट्ठिया कप्पा ।।

—आवश्यक निर्युक्ति मलयगिरिवृत्ति में उद्धृत पृ० १२१

(ख) सिज्जायर पिंडंमि य, चाउज्जामे य पुरिसजिट्ठे अ ।
किइकम्मस्स य करणे, ठियकप्पो मज्झिमाणंति ।। —कल्पसमर्थनम् गा० ३० पृ.३

(ग) अथ चत्वारः स्थिरकल्पाः (१) शय्यातरपिंडः (२) चत्वारि व्रतानि (३) पुरुषज्येष्ठो धर्मः (४) परस्परं वन्दनकदानम्, एते चत्वारः स्थिरकल्पाः द्वाविंशतितीर्थंकरसाधूनामपि भवन्ति, तस्मादेते स्थिरकल्पा उच्चन्ते । —कल्पद्रुम कलिका, व्या० २ पृ० ३

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

८०. वाहिमवणेइ भावे, कुणइ अभावे तयं तु पढमंति ।
बिइअमवणेइ न कुणइ, तइयं तु रसायणं होइ ।
एवं एसो कप्पो दोसा-भावेऽवि कज्जमाणो अ ।
सुन्दरभावाओ खलु, चारित्तरसायणं होइ ।।
एवं कप्पविभागो, तइओसहनायओ मुणेयव्वो ।
भावत्थजुओ इत्थ उ, सव्वत्थवि कारणं एयं ।। —कल्पसमर्थनम् गा० ३१-३२-३३पृ०३

८१. पुरिमचरिमाणकप्पो, मंगलं वद्धमाणतित्थम्मि ।
इह परिकहिया जिणगणहराइथेरावलिचरित्तं ।
—पर्युषणाकल्पार्थ बोधिनी टीका में उद्धृत पृ०, ११

८२. आचारात्तपसाकल्पः, कल्पः कल्पद्रुरीप्सिते ।
कल्पो रसायनं सम्यक, कल्पस्तत्त्वार्थदीपक : —कल्पसमथनम्, कल्प महिमां श्लोक १ पृ० ३

८३. एगग्गचित्ता जिणसासणम्मि, पभावणा पूअपरायणा जे ।।
तिसत्तवारं निसुणंति कप्पं, भवन्नवं ते लहुसा तरंति ।। —कल्पसमर्थनम् कल्पमहिमा गा. ४ पृ ३

८४. उत्तराध्ययन अध्य० २९ प्रश्न ९

८५. उत्तराध्ययन अ० २९ प्रश्न १४

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परिशिष्ट -- २

(अर्थ-विवेचनान्तर्गत टिप्पणानि)

१. नवकार इक्क अक्खर, पावं फेडेइ सत्त अयराइं।
पन्नासं च पएणं, सागर पण-सय समग्गेणं ।।

२. जो गुणइ लक्खमेगं, पूएइ विहीए जिण णमुक्कारं।
तित्थयरनामगोअं, तो पावई सासयं ठाणं ।।

३. अट्ठेव अट्ठसहस्सं च अट्ठकोडीओ।
जो कुणइ नमुक्कारं, सो तइयभवे लहइ मोक्खं ।।

४. आगे चौबीसी हुइ अनन्ती, होशे बार अनन्त।
नवकारतणी कोई आद न जाणे, एम भाषे अरिहंत। —कुशललाभ वाचक

५. (क) स्थानाङ्ग सूत्र ४११ से तुलना करो

(ख) दिगम्बर गर्भापहरण की घटना को नहीं मानते। वे महावीर के पांच कल्याण नक्षत्र ये मानते हैं—(१) उत्तराषाढा (२) उत्तराफाल्गुनी, (३) उत्तरा (४) हस्तोत्तरा (उत्तराफाल्गुनी) (५) स्वाति

(ग) महात्मा बुद्ध के जीवन में भी चार मंगल प्रसंग हैं–(१) जन्म, (२) ज्ञान प्राप्ति, (३) धर्म चक्र प्रवर्तन और (४) निर्वाण। ये चारों जहां होते हैं उस स्थान को बौद्ध परम्परा में तीर्थ मानते हैं :— —४।११८ अंगुत्तर निकाय

६. जह मम न पियं दुक्खं, जाणिय एमेव सव्वजीवाणं।
न हणइ न हणावेइ य, सममणई तेण सो समणो ।। —दशवैकालिक निर्युक्ति गा० १५४

७. (क) नत्थि य सि कोइ वेसो, पिओ व सव्वेसु चेव जीवेसु।
एएण होइ समणो, एसो अन्नोऽवि पज्जाओ ।।
तो समणो जइ सुमणो भावेण य जइ न होइ पावमणो।
सयणे य जणे य समो, समो य माणावमाणेसु ।।

—दशवैकालिक निर्युक्ति गा० १५५-१५६

(ख) अनुयोगद्वार १२९–१३१

(ग) सह मनसा शोभनेन, निदान-परिणाम-लक्षण-पापरहितेन च चेतसा वर्त्तत इति समनस :।
—स्थानाङ्ग ४।४।३६३ अभयदेव टीका पृ० २६८

८. श्राम्यति—तपसा खिद्यत इति कृत्वा श्रमण:।
—सूत्रकृताङ्ग १।१६।१ शीलांकाचार्य टीका पृ० २६३

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

९. श्राम्यन्तीति श्रमणाः, तपस्यन्तीत्यर्थः —दशवैकालिक हरिभद्रीया, टीका प० ६८

१०. ऐश्वर्यस्य समग्रस्य, रूपस्य यशसः श्रियः ।
धर्मस्याथ प्रयत्नस्य, षण्णां भग इतीङ्गना ।। ——दशवैकालिक-सूत्रटीका ४।१

११. (क) भगशब्देन ऐश्वर्यरूपयशःश्रीधर्मप्रयत्ना अभिधीयंते, ते यस्यास्ति स भगवान्-भगो ।
(ख) जसादी भण्णइ, सो जस्स अत्थि सो भगवं भण्णइ, ——दशवैकालिक, जिनदास चूर्णि पृ० १३१

१२. भग्गरागो भग्गदोसो भग्गमोहो अनासवो ।
भग्गास्सपापको धम्मो भगवा तेन वुच्चति । ——विसुद्धिमग्गो ७।५६

१३. महंतो यसोगुणेहिं वीरोत्ति महावीरो । —दशवैकालिक, जिनदास, चूर्णि पृ० १३२

१४. महावीरेण——"शूर वीर विक्रान्ता" विति कषायादिशत्रुजयान्महाविक्रान्तो महावीरः ।
——दशवैकालिक, हारिभद्रीया टीका पृ० १३७

१५. सहसंमइए समणे भीमं भयभेरवं उरालं अचलयं परीसहसहत्तिकट्टु देवेहिं से नामं कयं समणे भगवं महावीरे । ——आचारांग २।३।४०० पृ० ३८९

१६. हत्थस्स उत्तरातो हत्थुत्तरातो गणणं वा पडुच्च हत्थो उत्तरो जासिं तातो हत्थुत्तरातो-उत्तरफग्गुणीतो,
——कल्पसूत्र चूर्णि सू० १ पृ० १०२

१७. (क) हस्त उत्तरो यासां ताः । ——आचार्य पृथ्वीचन्द्र, कल्पसूत्र टिप्पण सू० २ प० १
(ख) हस्त उत्तरो अग्रवर्ती यासां वा ता हस्तोत्तरा-उत्तरा-फाल्गुन्यः
——कल्पार्थ बोधिनी टीका प० १३।१

१८. लघुक्षेत्रसमास गाथा ९०

१९. काललोक प्रकाश. सर्ग २९ श्लोक ४४

२०. काल लोक प्रकाश, सर्ग २९ लोश्क ४५

२१. लघुक्षेत्रसमास, गाथा ९०

२२. जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति सटीक ९८।१

२३. (क) जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति सटीक पत्र ९८।२
(ख) भगवती शतक १, उद्दे ८, सू० ६४ भाग १ पत्र ९२–९३
(ग) वनान्येकजातीयवृक्षाणि । ——कल्पसूत्र, सन्देहविषौषधिः प० ७५

२४. जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति

२५. काललोक प्रकाश, पृष्ठ १४९

२६. (क) जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति, वक्षस्कार
(ख) काललोक प्रकाश, पृ० १७९

२७. काललोक प्रकाश पृ० १८५

२८. काललोक प्रकाश पृ० ५९२

२९. काललोक प्रकाश पृ० ६०९

३०. जम्बूद्वीप-प्रज्ञप्ति सटीक, पत्र ११८–१७१ तक

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३१. मुनिसुव्रत-नेमी हरिवंशसमुद्भवौ, शेषा एकविंशतिः काश्यपगोत्रा : ।

—कल्पसूत्र टिप्पन आ. पृथ्वीचन्द्र सूत्र २, पृ १

३२. काशो नाम इक्खु भण्णइ, जम्हा तं इक्खु पिबंति तेन काश्यपा अभिधीयंते ।

—दशवैकालिक, जिनदास चूर्णि पृ० १३२

३३. (क) कासं—उच्छू, तस्स विकारो-कास्यः, रसः जस्स पाणं सो कासवो उसभस्वामी, तस्स जो गोत्त-जाता ते कासवा, तेण वद्धमाण स्वामी कासवो, तेण कासवेण ।

—दशवैकालिक, अगस्त्यसिंह चूर्णि

३४. काश्यं क्षत्रियतेजः, पातीति काश्यपः । तथा च महापुराणे
"काश्यमित्युच्यते तेजः काश्यपस्तस्य पालनात्" —धनञ्जय नाममाला पृ० ५७

३५. महापुराण-द्वितीय विभाग, उत्तरपुराण, पर्व ७४ वृ. ४४४
गुणभद्राचार्य रचित, प्रकाशक—भारतीय ज्ञानपीठ, काशी

३६. देखिए लेखक की पुस्तक—महावीर जीवन दर्शन ।

३७. आवश्यक निर्युक्ति प. २४८

३८. (क) महावीर चरियं, गुणचन्द्र
(ख) त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित्र १०।१।३

३९. आवश्यकनिर्युक्ति, मलयगिरिवृत्ति प. १५२

४०. महावीरचरियं, गुणचन्द्र प. ३

४१. आवश्यक निर्युक्ति गाथा १४३

४२. आवश्यक भाष्य गा. २
(ख) आवश्यक निर्युक्ति गा. १४४

४३. (क) आवश्यक भाष्य गा. २ प. १५२
(ख) आवश्यक निर्युक्ति गा. १४४
(ग) त्रिषष्टि. १० पर्व

४४. आवश्यक निर्युक्ति गा. १४५–१४६

४५. (क) महावीर चरियं, गुणचन्द्र प. ११
(ख) त्रिषष्टि १०।१।२२–२३

४६. आवश्यक निर्युक्ति गा. ३५० से ३५२

४७. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. ३५३ प. २३३।१
(ख) त्रिषष्टि. १।६।१५ प. १५०।१

४८. (क) आव. निर्यु. गा. ३५४
(क) त्रिषष्टि. १।६।१६

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४९. (क) आवश्यक नि. गा. ३५५
(ख) त्रिषष्टि. १।६।१९
५०. (क) आव. निर्यु. गा. ३५६
(ख) त्रिषष्टि. १।६।२०
५१. (क) आव. निर्यु. गा. ३५७
(ख) त्रिषष्टि. १।६।२१
५२. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. ३५८
(ख) त्रिषष्टि. १।६।२२
५३. (क) आवश्यक निर्यु. गा. ३५९
(ख) त्रिषष्टि. १।६।२३
५४. आवश्यक नि. गा. ३६०
५५. आवश्यक नि. गा. ३८८
५६. (क) आवश्यक नि. ३६०
(ख) त्रिषष्टि. १।६।२७
५७. (क) आवश्यक भाष्य गा. ४४ प. २४३
(ख) आवश्यक निर्युक्ति गा. ३६७
(ग) महावीर चरियं गुण. गा. १२४ प्र. २
५८. (क) आवश्यक निर्यु० गा. ४२२, से ४२४
(ख) महावीर चरियं गा. १२६ से १२८ तक प्र० २.
(ग) त्रिषष्टि १।६ श्लोक ३७२-३७८
५९. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४२८
(ख) महावीर चरियं गा. १२९ प. २४४
६०. आवश्यक निर्युक्ति गा. ४३१
६१. आवश्यक निर्युक्ति गा. ४३२
६२. (क) आवश्यक मलय. वृत्ति प. २४७।१।
(ख) महावीर चरियं पर्व ६ श्लोक २९-३२
(ग) त्रिषष्टि. पर्व १, सर्ग ६, २९ से ३२.
६३. (क) आवयक मलयगिरी वृत्त प. २४७।१
(ख) त्रिषष्टि. १।६।४८
(ग) आवश्यक निर्युक्ति ४३७
(घ) महावीर चरियं गुणचन्द्र प. २२
६४. (क) आवश्यक निर्यु. गा. ४३८प. २४७
(ख) उत्तर पुराण ७४।६६,पृ०४४७
६५. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४४०
(ख) आवश्यक चूर्णि पृ० २२९
६६. (क) आवश्यक मलय. वृ. २४८।२
(ख) त्रिषष्टि. १०।१।८३
६७. (क) आवश्यक चूर्णि पृ. २३१
(ख) आवश्यक मलय. प. २४९
(ग) उत्तर पुराण ७४।१०६ से ११० पृ ४५
(घ) समवायाङ्ग सूत्र २६० सुत्तागमे ३८१
६८. आवश्यक चूर्णि पृ. २३१
(ख) आवश्यक मलय. वृत्ति २४९
६९. (क) आवश्यक चूर्णि पृ. २३१-३३२
(ख) आवश्यक मलयगिरि वृत्ति. २४९
(ग) उत्तर पुराण ११६ पृ. ४५१
७०. (क) आवश्यक चूर्णि पृ. २३२
(ख) आवश्यक मलय. पृ. २४९
(ग) त्रिषष्टि. १०।१।१०६
(घ) महावीर चरियं ३।११।४०
(ङ) उत्तर पुराण ७४।११७
(च) सवायाङ्ग सूत्र २६२ सुत्तागमे ३८१
७१. (क) आवश्यक मलय. वृत्ति २४९
(ख) आवश्यक चूर्णि २३२
(ग) त्रिषष्टि. १०।१।१०७
७२. सवायाङ्ग सूत्र २५७ सुत्तागमे पृ. ३८०
(ख) आवश्यक चूर्णि पृ. २३२
(ग) आवश्यक मलय. वृत्ति पृ. २५०।१
७३. (क) आवश्यक चूर्णि पृ. २३३
(ग) त्रिषष्टि १०।१।१२२-१२३
(क) आवश्यक चूर्णि पृ. २३३
(ख) त्रिषष्टि १०।१।१३९-१४०
७५. (क) आवश्यक मलय. वृ. पृ. २५०।२
(ख) आवश्यक चूर्णि पृ. २३४
७६. (क) आवश्यक चूर्णि पृ. २३४
(ख) आवश्यक निर्युक्ति मलय. वृ. २५०
(ग) उत्तर पुराण ७४।१६१ से १६४ पृ.४५४

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

७७. (क) महावीर चरियं, प्र. ३, प. ६२
(ख) तेषु गायत्सु चोत्तस्थौ, विष्णुरूचे च तालिकम् ।
त्वया विसृष्टाः किं नामी सोऽप्यूचे गीतलोभतः ।। —त्रिषष्टि. १०।१।१७७

७८. महावीर चरियं ३; प. ६२

७९. तिवट्ठेणं वासुदेवे चउरासीइं वाससयसहस्साइं सव्वाउयं पालइत्ता अप्पइट्ठाणे नरए नेरइत्ताए उववन्नो
—समवायाङ्ग ८४ समवाय

८०. (क) आवश्यक चूर्णि २३५
(ख) आवश्यक मलय. वृत्ति २५१
(ग) त्रिषष्टि. १०।१।१८१
(घ) महावीर चरियं प्र. ३, प. ६२
(च) उत्तर पुराण ७४।१६७।४५४

८१. (क) आवश्यक चूर्णि २३५
(ख) आवश्यक मलय. २५१
(ग) त्रिषष्टि. १०।१।१८१–१८२

८२. (क) ताहे कतिवयाइं तिरयमणूसभवग्गहणाइं भमिऊण... । —आवश्यक चूर्णि पृ. २३५
(ख) चुलसीइमप्पइट्ठे सीहो नरएसु तिरअमणुएसु । —आवश्यक निर्युक्ति गा. ४४८
(ग) सोऽथ तिर्यङ्मनुष्यादि-भवान् भ्रेभ्राम भूरिशः ।
लब्ध्वा च मानुषं जन्म, शुभं कर्मैकदार्जयत् ।। —त्रिषष्टि. १०।१।१८३
(घ) श्रमण भगवान् महावीर प. कल्याण विजय पृ. २५३
(च) कल्प सुबोधिका टीका पृ. १७१

८३. (क) पियमित्तचक्कवट्टी मुया विदेहाइ चुलसीइ । —आवश्यक निर्युक्ति गा. ४४८
(ख) आवश्यक मलयगिरि वृत्ति २५१
(ग) आवश्यक चूर्णि पृ. २३५
(घ) त्रिषष्टि. १०।१।१८४ से १८६

८४. नीत्या पालयतस्तस्य पृथिवीं पृथिवीपतेः ।
एकदा पोट्टिलाचार्य उद्याने समवासरत् ।।
धर्मं तदन्तिके श्रुत्वा राज्ये न्यस्य स्वमात्मजम् ।
स प्रवव्राज तेपे च वर्षकोटीं तपः परम् ।। —त्रिषष्टि. १०।१।२१४–२१५

८५. समवायाङ्ग सूत्र १३३ प. ९८।१

८६. समवायाङ्ग अभयदेव वृत्ति १३६ स. प. ९९

८७. (क) आवश्यक मलयगिरि वृत्ति
(ख) पुट्टिल परियाउ कोडि सव्वट्ठे । आवश्यक निर्युक्ति गा. ४४९

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(ग) समवायाङ्ग सू. १३३ प. ९८।१
(घ) महावीर चरियं, ३।३।७१।१

८८. देवोऽभूदिति द्वितीयः —समवायाङ्ग, अभयदेव वृत्ति १३६ प. ९९

८९. प्रान्ते प्राप्य सहस्रारमभूत्सूर्यप्रभोऽमरः । —उत्तरपुराण ७४।२४१।४५९

९०. पुत्ता धणंजयस्सा पुट्ठिल परियाउ कोटि सव्वट्ठे —आवश्यक निर्युक्ति गा. ४४९

९१. सत्तरससागरोवमट्ठितीतो —आवश्यक चूर्णि. २३५
(ख) आवश्यक मलय. २५१

९२. आवश्यक निर्युक्ति गा. ४४९
(ख) आवश्यक चूर्णि. प. २३५
(ग) त्रिषष्टि १०।१।२१७
(घ) आवश्यक मलय. २५१
(क) ततो नन्दनाभिधानो राजसूनुः छत्राग्रनगर्यां जज्ञे इति
—समवायाङ्ग अभयदेववृत्ति १३६ स. प. ९९
(ख) आवश्यक मलय. वृ. २५२।१

९३. (क) षणवीसाउं सयसहस्सा —आवश्यक निर्युक्ति गा. ४४९
(ख) आवश्यक मल. व. प. २५२

९४. आवश्यक चूर्णि. २३५

९५. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४५०
(ख) आवश्यक चूर्णि प. २३५
(ग) आवश्यक मलय वृ. प. २५२
(घ) समवायाङ्ग अभय. १३६ स. प. ९९

९६. (क) आवश्यक चूर्णि २३५
(ख) आवश्यक मलयगिरिवृत्ति प. २५२

९७. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४५०
(ख) आवश्यक चूर्णि प. २३५
(ग) समवायाङ्ग अभयदेव व. १३६ स. प. ९९

९८. ततो ब्राह्मणकुण्डग्रामे ऋषभदत्तब्राह्मणस्य भार्यायां देवानन्दाभिधानायाः कुक्षावुत्पन्न इति पञ्चमः
—समवायाङ्ग अ. १३६ प. १२
(अ) माहणकुंडग्गामे कोडालसगुत्तमाहणो अत्थि ।
तस्य घरे उववन्नो, देवाणंदाइ कुच्छिंसि ।। —आवश्यक निर्युक्ति गा. ४५७

९९. "चइस्सामि" त्ति यतस्तीर्थकरसुराः पर्यन्तसमये अधिकतरं कान्तिमन्तो भवन्ति विशिष्टतीर्थकरत्वलाभात् शेषाणां तु षण्मासावशेषे काले कान्त्यादिहानिर्भवति, उक्तं:—
माल्यम्लानिः कल्पवृक्षप्रकम्पः । श्री हीनाशो वाससा चोपरागः ।
दैन्यं तन्द्रा कामरागोऽङ्गभङ्गो । दृष्टिभ्रान्तिर्वेपथुश्चारतिश्च ।।१।।। इति
—कल्पसूत्र टिप्पण, आचार्य पृथ्वीचन्द्र सू. ३ प. १

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१००. (क) चयमाणे ण जाणति, जता एगसमइतो उवओगो णत्थि ।।

—कल्पसूत्र चूर्णि, सू. ३ पृ. १०२

(ग) "चयमाणे न जाणइ" त्ति एक सामयिकत्त्वात् च्यवनस्य, "एग सामइओ नत्थि उवओगो" त्ति, आचाराङ्गवृत्तौ यथा–"आन्तर्मौहूर्त्तिकत्त्वाच्छाद्मस्थिकज्ञानोपयोगस्य च्यवनकालस्य च सूक्ष्मत्त्वादिति ।।" (श्रुत० ३, चू० पत्र ४२५)

–कल्पसूत्र टिप्पन आ० पृथ्वी० सू० ३ पृ० १–२

१०१. चुएमि त्ति जाणइ, तिनाणोवगओ होत्था जम्हा। –कल्पसूत्र पृथ्वीचन्द्र टिप्पन, सूत्र ३ पृ० २

१०२. कल्पसूत्र पृथ्वीचन्द्र टिप्पन सू० ४ पृ० २

१०३. कल्पसूत्र चूर्णी, सूत्र ४ पृ० १०३

१०४. छत्रं तामरसं धनूरथवरो दम्भोलिकूर्माकुशाः।
वापी स्वस्तिकतोरणानि च शरः पञ्चाननः पादपः।।
चक्रं शंखगजौ समुद्रकलशौ प्रासादमत्स्यौ यवाः।।
यूपस्तूपकमंडलून्यवनिभृत्सच्चामरो दर्पणः ।। १५६।।
...वृषभः पताकाः कमलाभिषेकः सुदामकेकी धनपुण्यभाजाम।

—कल्पसुबोधिका व्या० १ उद्धृत, गुजराती अनुवाद पृ० ८२ साराभाई नवाब

१०५. यजुर्वेद (३१-१) में इन्द्रको 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्' अर्थात् हजार मस्तक वाला, हजार आँख और हजार चरण वाला पुरुष माना है। वहाँ पर इन्द्र एक भगवान के रूप में पूजा गया है, और प्रत्येक सिद्धिके लिए इन्द्रसे प्रार्थना की गई है।

१०६. कल्पसूत्र चूर्णि सू० १३ पृ० १०२

१०७. त्रायस्त्रिंशक—इन्द्र के पूज्य स्थानीय त्रायस्त्रिंशक जातिके देवता।

—अर्धमागधी कोष
(रत्नचन्द्रजी) भा० ३ पृ० ३९

१०८. विस्तृत व्याख्या व परिभाषा के लिए देखिये कल्पसूत्र पर आचार्य पृथ्वीचन्द्र कृत टिप्पन सू० १४

१०८.* संगीत और वाद्य यन्त्रोंके सम्बंध में परिशिष्ट ५में देखें।

१०९. आभूषणों के विशेषार्थ के लिए देखें—कल्पसूत्र, पृथ्वीचन्द्र टिप्पण सू० १५

११०. (क) कल्पसूत्र आ० पृथ्वीचन्द्र टिप्पण सू० १७

(ख) उग्गा भोगा रायण्ण खत्तिया संगहो भवे चउहा।
आरक्खगुरुवयंसा सेसा जे खत्तिया ते उ।। —आवश्यक निर्युक्ति० गा० १९८

(ग) आवश्यक चूर्णि पृ० १५४

(घ) त्रिषष्टि० १।२।९७४ से ९७६

१११. (क) देसूणगं च वरिसं सक्कागमणं च वंसठवणा य। –आवश्यक निर्युक्ति गा० १८५

(ख) इतो य णाभिकुलगरो उसभसामिणो अंकवरगतेणं एवं च विहरति। सक्को य महप्पमाणाओ इक्खुलट्ठीओ गहाय उवगतो जयावेइ। —आवश्यक चूर्णि, १५-२

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

११२. (क) आवश्यक चूर्णि पृ० १५२, (ख) आव० नि० गा० १८६

११३. कल्पसूत्र आचार्य पृथ्वीचन्द्र टिप्पण सू० १७

११४. (क) स्थानाङ्ग, अभयदेव वृत्ति पृ० ४९३
(ख) प्रवचन सारोद्धार, सटीक उत्तर भाग

११५. उवसग्गगब्भहरणं इत्थीतित्थं अभाविया परिसा ।
कण्हस्स अवरकंका, उत्तरणं चन्दसूराणं ।।
हरिवंसकुलुप्पत्ती, चमरुप्पाओ य अट्ठसया सिद्धा ।
अस्संजएसु पूया, दस वि अणंतेण कालेणं ।। ——स्थानाङ्ग सू० ७७७

११६. प्रवचन सारोद्धार, सटीक उत्तरभाग

११७. उपदेश माला——दो घट्टी टीका पत्र २८३

११८. भगवती; शतक १५, पृ० २९४

११९. (क) समवायाङ्ग ३४ वां समवाय
(ख) योगशास्त्र, हेमचन्द्राचार्य पृ० १३०
(ग) अभिधान चिन्तामणि १।५६——६३

१२०. वासीतीहिं राइंदिएहिं वइक्कंतेहिं तेसीतिमस्स राइंदियस्स परियाए वट्टमाणे दाहिणमाहणकुण्ड-पुरपुरसन्निवेसाओ.....देवाणंदाए माहणीए जालंधरायणगुत्ताए कुच्छिसि गब्भं साहरइ ।
——आचाराङ्ग द्वि० श्रु० ३८८-१-२

१२१. समवायाङ्ग ८३- पत्र ८३।२

१२२. स्थानाङ्ग सू० ४११ स्था० ५ प० ३०७

१२३. आवश्यक निर्युक्ति पृ० ८०——८३

१२४. गोयमा! देवाणंदा माहणी मम अम्मगा । ——भगवती, शतक ५, उद्दे० ३३ पृ० २५९

१२५. गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ।
अहो विस्रं सितो गर्भ इति पौरा विचक्रुशुः ।।१५ ।।
——श्रीमद्भागवत, स्कंध १० पृ० १२२-१२३

१२६. महात्माबुद्ध का भी यह मन्तव्य है कि स्त्री अर्हत् व चक्रवर्ती नहीं बनती ।
——अंगुत्तरनिकाय १।१५।१२——१३

१२७. दिगम्बर परम्परा में मल्लि को पुरुष मानते हैं, देखिए——महापुराण

१२८. सत्तरियसयठाणा" नामक श्वेताम्बर ग्रन्थ में उनका नाम 'श्रमण' दिया है। दिगम्बर "वैश्रमण" मानते हैं। ज्ञातृधर्मकथा में 'महाबल' नाम आया है।

१२९. इमेहियाणं विसाहिय-कारणेहिं आसेविय बहुलीकएहिं तित्थियर-णाम-गोय-कम्मं निव्वंतेसु, त जहा———
अरहतसिद्धपवयण गुरुथेर बहुस्सुए तवस्सीसुं ।
वच्छल्लया य एसिं अभिक्खनाणोवयोगे य ।।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दंसणविणए आवस्सए य सीलव्वए निरइयारो ।
खणलवतवच्चियाए वेयावच्चे समाही य ।।
अप्पुव्वनाणगहणे सुयभत्ती पवयणे पहावणया ।
एएहिं कारणेहि तित्थयरत्तं लहइ जीवो ।। —ज्ञातृ धर्म कथाङ्ग, सूत्र १। ८

१३०. उग्गतवसंजम च ओ, पगिट्ठफलसाहगस्सवि जियस्स ।
धम्मविसए वि सुहुमावि होइ माया अणत्थाय ।।
जह मल्लिस्स महाबलभवम्मि, तित्थयर नाम बंधेऽवि ।
तवविसय थोवमाया, जाया जुवइत्त हेउ त्ति ।। —ज्ञातृधर्म कथाङ्ग १। १९

१३१. देखिए ज्ञातृ धर्म कथाङ्ग १।८

१३२. (क) महावीर चरियं, गुणचन्द्र गा० ५ प० २५१।१
(ख) महावीर चरियं, नेमिचन्द्र गा० ८६ पत्र ५९
(ग) न सर्वविरतेर्हः कोऽप्यत्रेति विदन्नपि
कल्प इत्यकरोत्तत्र निषण्णो देशना विभु :।। —त्रिषष्टि शलाका पुरुष चरित्र १०।५।१०।६४

१३३. आवश्यक निर्युक्ति गा० २८७, पृ० २०९

१३४. दिगम्बर मान्यतानुसार भगवान् महावीर ने केवलज्ञान होते ही उपदेश नहीं दिया। छियासठ दिन के पश्चात् श्रावण कृष्णा प्रतिपदा को जब इन्द्रभूति गौतम उन्हें गणधर के रूप में प्राप्त हुए तब प्रथम दिव्योपदेश दिया। धवल सिद्धान्त और तिलोयपण्णत्ति में प्रस्तुत तिथि को धर्मतीर्थोत्पत्ति तिथि माना है। अवसर्पिणी के चतुर्थकाल के अन्तिम भाग में तेतीस वर्ष आठ माह और पन्द्रह दिन शेष रहने पर वर्ष के श्रावण नामक प्रथम महीने में कृष्ण पक्ष की प्रतिपदा के दिन अभिजित् नक्षत्र के उदित रहने पर धर्म तीर्थ की उत्पत्ति हुई :—

वासस्स पढममासे, पढमे पक्खम्मि सावणे बहुले ।
पाडिवदपुव्वदिवसे तित्थुप्पत्ती दु अभिजम्हि ।। —धवला टीका, प्रथमभाग पृ. ६३

१३५. ज्ञातासूत्र श्रुत० १ अ० १६

१३६. (क) कोसंबि चंदसूरोअरणं । —आवश्यक निर्युक्ति गा० ५१६ —२९४
(ख) त्रिषष्टि० १०।८।३३७—३५३ प० ११० — १११

१३७. साहाविया पच्चक्ख दिस्समाणाणि आरुहेउण ।
ओयरिया भत्तीए, वंदणवडियाए ससिसूरा ।।९।।
तेसिं विमाणनिम्मल, मऊह निवहप्पयासिए गयणे ।
जायं निसिंपि लोगो, अवियाणंतो सुणइ धम्मं ।।१०।।
नवरं नाउं समयं, चंदणबाला पवत्तिणी नमिउं ।
सामिं समणोहिं समं, नियया वासं गया सहसा ।।११।।
सा पुण मिगावई, जिणकहाए वक्खित्तमाणसा धणियं ।
एगागिणी चिय ठिया. दिणंति काऊण ओसरण ।।१२।।
—महावीर चरियं (गुणचन्द्र) प्रस्ताव ८—पत्र २७५

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१३८. वीरओ वि कालगतो सोहम्मे कप्पे तिपलिओवमट्ठिती किव्विसिओ देवो जातो ।
——वसुदेव हिण्डी पृ० ३५७

१३९. कुणति य से दिव्वप्पभावेण धणुसयं उच्चत्तं । ——वसुदेव हिण्डी पृ० ३५७

१४०. (क) भगवती शतक ३. उद्दे-३ पृ १९७
(ख) महावीर चरियं, गुणचन्द्र, ७ वां प्रस्ताव पृ० २३४ ते २४०

१४१. रिसहो रिसहस्स सुया, भरहेण विवज्जिया नव नवई ।
अट्ठेव भरहस्स सुया, सिद्धिगया एकसमयम्मि ।।

१४२. उक्कोसोगाहणाए य, सिज्झन्ते जुगवं दुवे ।
चत्तारि जहन्नाए, मज्झे अट्ठुत्तरसयं ।।
——उत्तराध्ययन अ० ३६ गा० ५३

१४३. (क) अट्ठावयम्मि सेले चउदसभत्तेण सो महरिसीणं ।
दसहिं सहस्सेहिं समं निव्वाणमणुत्तरं पत्तो —।। आवश्यक निर्युक्ति गा० ४३४
(ख) आद्यः सहस्रैर्दशभिः । ——लोकप्रकाश सर्ग ३२, श्लोक ३८

१४४. बत्तीसा अडयाला सट्ठी बावत्तरी य बोद्धव्वा ।
चुलसीइ छन्नउइ उ दुरहियमट्ठुत्तरसयं च ।। ——पन्नवणा पद १, जीवप्रज्ञापना प्रकरण

१४५. स्थानाङ्ग सूत्र पृ० ५२४

१४६. (क) रिसहे अट्ठहियसयसिद्धं, सियलजिणम्मि हरिवं ो ।
नेमिजिणे अपरकंका-गमणं कण्हस्स संपन्नं ।।१।।
इत्थितित्थं मल्ली पूआ-असंजयाण नवमजिणे ।
अवसेसा अच्छेरा वीर जिणंदस्सतित्थमि ।।२।।
सिरि रिसह सियलेसु एक्केकं मल्लि नमि नाहेणं ।
वीरजिणंदे पंचओ, एगं सव्वेसु पाएणं ।।३।।
——कल्पसूत्र कल्पद्रुम कलिका, टीका में उद्धृत पृ० ३

१४७. हरिणैगमेषी——शब्द एक अति प्राचीन शब्द है। ऋग्वेद के खिल्यसूत्र में एवं महाभारत आदिपर्व (४५०।३७) में 'नैगमेष' शब्द आता है। जो एक विशेष देव का वाचक है। बौ साहित्य में (बुद्धिष्ट हाइब्रिड संस्कृत ग्रामर एंड डिक्शनरी खंड २ पृ० ३१२) में भी यह शब्द आय है और उसे एक यक्ष बताया है। जैन साहित्य में आचार्यों ने इसकी व्युत्पत्ति करते हुए लिख है——**"हरिणैगमेसंति'——हरेरिन्द्रस्य नैगमेषी आदेश प्रतिच्छक इति'——** (कल्पसूत्र, सन्देह विषौषधि टीका पत्र ३१) इन्द्र का अदेश——आज्ञापालक हरिणैगमेषी है। यही व्युत्पत्ति राजेन्द्रकोषकार मान्य की है——**हरेरिन्द्रस्य नगमादेशमिच्छतीति हरिनैगमैषी** (अभि० रा जेन्द्र ७।११८७) इसी दृष्टिव लेकर कल्पसूत्र के बंगला अनुवादक श्री. वसंत कुमार चट्टोपाध्याय ने **'हरि——नैमेगषी'** शब्द में विग्र किया है। तात्पर्य यह है कि हरिनैगमेषी देव, देवराज इन्द्र का एक विशेष कार्यदक्ष दूत **'हरिणैगमेसं सक्कदूए'** (भाग ५।४) आज्ञापालक है। जो उसकी पदातिसेना का नायक भी है।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१४८. देखो कल्पसूत्र पृथ्वीचन्द्र टिप्पण सू० २७

१४९. प्रस्तुत सूत्र का आचारांग के निम्न सूत्र से मेल नहीं बैठता है —

"साहरिज्जिस्सामि त्ति जाणइ, साहरिज्जमाणे वि जाणइ साहरिएमित्ति जाणई समणाउसो !
—आचारांग द्वितीय श्रुतस्कंध भावना अ० सू० ९९४
आचार्य आत्माराम जी म० द्वि० भा० पृ० १३५३——५

हमारी दृष्टि से भी आचारांग का पाठ ही अधिक तर्क-संगत और आगम-सिद्ध है। क्योंकि संहरण में असंख्यात समय लगते हैं अतः अवधिज्ञानी उसे जान सकता है। प्रस्तुत सूत्र में यह भूल कब और कैसे हुई, यह विद्वानों के लिए अन्वेषण का विषय है। आचार्य पृथ्वीचन्द्र ने 'तिन्नाणोवगए साहरिज्जिस्सामि इत्यादि च्यवनवद् ज्ञेयम्" लिखा है, पर च्यवन में और संहरण में बहुत अन्तर है, च्यवन स्वतः होता है और संहरण पर-कृत। च्यवन एक समय में हो सकता है, किन्तु संहरण में असंख्यात समय लगते हैं। —सम्पादक

१५०. कल्पसूत्र पृथ्वीचन्द्रटिप्पण सू० ३३

१५१. ऐसा माना जाता है कि प्रथम तीर्थंकर की माता मरुदेवी को सर्व प्रथम वृषभ का स्वप्न आया और भगवान श्री महावीर की माता को सिंह का स्वप्न आया था, और शेष बावीस तीर्थंकरों की माता को प्रथम हाथी का स्वप्न आया था। संभव है यहाँ पर बहुल पाठ से ही इस प्रकार उल्लेख किया है। पाठ में सिंह का स्वप्न तीसरे क्रम पर है। ——सम्पादक

१५२. यहाँ पर यह स्मरण रखना चाहिए कि जो तीर्थंकर देवलोक से च्यवकर आते हैं उनकी माता स्वप्न में विमान को देखती हैं, और जो तीर्थंकर नरक से आते हैं उनकी माता स्वप्न में भवन को देखती हैं—**"देवलोकाद्योऽवतरति तन्माता विमानं पश्यति यस्तु नरकात् तन्माता-भवनमिति"** ——भगवती शतक ११ उद्दे० ११ अभयदेव वृत्ति

१५३ 'एयमट्ठं सोच्चा हट्ठतुट्ठ" हृष्टतुष्टः अत्यन्तं हृष्टं वा तुष्टं विस्मितं चित्तं यस्य सः आनन्दितः——ईषन्मुखसौम्यतादिभावैः समृद्धिमुपगतः। ततश्च 'नंदिये' त्ति नन्दितस्तैरेव समृद्धतरतामुपगतः 'पीइमणे' प्रीति——प्रीणनं मनसि यस्यः सः, 'परमसोमणिसिए, परमं सौमनस्यं——सुमनस्कता संजातं मनो यस्य सः, "धाराहय" धाराहतनीपः——कदम्बः सुरभिकुसुममिव "चंचुमालइए" त्ति पुलकिता तनुःशरीरं यस्य स तथा। किमुक्तं भवति ? 'ऊसवियरोम' उच्छ्वसितानि रोमाणि कूपेषु तद्रन्ध्रेषु यस्य सः तथा, 'मइपुव्वेण' आभिनिबोधिकप्रभवेन 'बुद्धिविन्नाणेणं' बुद्धिः प्रत्यक्षदर्शिका। ——कल्प० पृथ्वीचन्द्र टिप्पण सू० ५३

१५४. आरोग्यं——नीरोगता, तुष्टिः——हृदयतोषः, दीर्घायुः——आयुषो वृद्धिः, कल्याणानि——अर्थप्राप्तयः मङ्गलानि——अनर्थप्रतिघाताः। ——कल्पसूत्र टि० सू० ५३

१५५. तथा 'लक्खण वंजण' त्ति लक्षणानि-स्वस्तिकादीनि व्यञ्जनानि मषतिलकादीनि तेषां यो गुणः प्रशस्तता तेनोपेतः——युक्तो यः स तथा तम्। अथवा सहजं लक्षणम् पश्चाद्भवं व्यञ्जनमिति गुणाः सौभाग्यादयः——लक्षणव्यञ्जनानां वा ये गुणास्तैरुपेतं——युक्तं यं तम्।

लक्षण का अभिप्राय है शरीर पर अंकित छत्र, चामर, स्वस्तिक आदि चिन्ह। तीर्थंकर और चक्रवर्ती के शरीर पर १००८ शुभ लक्षण होते हैं, वासुदेव बलदेव के १०८ तथा अन्य पुरुषों के शरीर पर ३२ लक्षण होते हैं।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१५६. 'मानोन्मान' तत्र मानं—जलद्रोणमानता, जलभृतकुण्डिकायां हि मातव्यः पुरुषः प्रवेश्यते, तत्प्रवेशे च यज्जलं ततो निःसरति तद् यदि द्रोणमानं भवति तदाऽसौ मानोपेत उच्यते। उन्मानं तु अर्द्धभार-मानता, मातव्यपुरुषो हि तुलारोपितो यद्यर्द्धभारमानो भवति तदा उन्मानोपेतोऽसावुच्यते। प्रमाणं पुनः स्वाङ्गुलेनाष्टोत्तरशताङ्गुलोच्छ्रयता। —कल्पसूत्र, पृथ्वीचन्द टिप्पण सू. ५३.

१५७. सतं वाराओ पक्कं जं तं सतपाग, सतेणं (वा) काहावणाणं।
—कल्पसूत्र चूर्णि सू. ६१

१५८. 'पम्हलसुकुमाला ए' पक्ष्मवत्या सुकुमालया चेत्यर्थः 'गंधकासाइय' गंधप्रधानया कषायरक्तशाटिक-येत्यर्थः —कल्पसूत्र टिप्पण सू.६२

१५९. कल्पसूत्र पृथ्वीचन्द टिप्पण सू. ६२

१६०. 'कयकोउय' कृतानि कौतुकमङ्गलान्येव प्रायश्चित्तानि दुःस्वप्नादिविनाशार्थमवश्यकरणीयत्वाद् यैस्ते तथा। पादेन वा छुप्ताः—चक्षुर्दोषपरिहारार्थं पादच्छुप्ताः कृतकौतुकमङ्गलाश्च ते पादच्छु-प्ताश्चेति विग्रहः। तत्र कौतुकानि मषीतिलकादीनि,, मङ्गलानि तु सिद्धार्थकदध्यक्षतदूर्वाङ्क-कुरादीनि। —कल्पसूत्र, पृथ्वी. टि. सू. ६६

१६१. अनुभूतः श्रुतो दृष्टः, प्रकृतेश्च विकारजः।
स्वभावत समुद्भूतश्चिन्तासन्ततिसम्भवः ॥
देवताद्युपदेशोत्थो, धर्म-कर्म-प्रभावजः ॥
पापोद्रेकसमुत्थश्च, स्वप्नः स्यान्नवधा नृणाम् ॥
प्रकारैरादिमैः षड्भिरशुभश्च शुभोऽपि वा ॥
दृष्टो निरर्थकः स्वप्नः, सत्यस्तु त्रिभिरुत्तरैः ॥ —कल्पसूत्र सुबोधिका टीका में उद्धृत

१६२. रात्रेश्चतुर्षु, यामेषु दृष्टः स्वप्नः फलप्रदः।
मासैर्द्वादशभिः षड्भिस्त्रिभिरेकेन च क्रमात् ॥
निशाऽन्त्यघटिकायुग्मे, दशाहत्फलति ध्रुवम्।
दृष्टः सूर्योदये स्वप्नः, सद्यः फलति निश्चितम् ॥ —कल्पसूत्र सुबोधिका टीका में उद्धृत

१६३. मालास्वप्नोऽह्नि दृष्टश्च, तथाऽऽधिव्याधिसम्भवः।
मल-मूत्रादिपीडोत्थः स्वप्नः सर्वः निरर्थकः ॥
धर्मरतः समधातुर्यः स्थिरचित्तो जितेन्द्रियः सदयः।
प्रायस्तस्य प्रार्थितमर्थं स्वप्नः प्रसाधयति ॥
स्वप्नमनिष्टं दृष्ट्वा सुप्यात्पुनरपि निशामवाप्यापि।
नायं कथ्यः कथमपि केषांचित् फलति न स यस्मात् ॥
न श्राव्यः कुस्वप्नो गुर्वादेस्तदितरः पुनः श्राव्यः।
योग्यश्राव्याभावे गोरपि कर्णे प्रविश्य वदेत ॥
इष्टं दृट्वा स्वप्नं न सुप्यते नाप्यते फलं तस्य।
नया निशाऽपि सुधिया जिनराजस्तवनसंस्तवतः ॥
पूर्वमनिष्टं दृष्ट्वा स्वप्नं यः प्रक्षत शुभं पश्चात्।
स तु फलदस्तस्य भवेद् द्रष्टव्यं तद्वदिष्टेऽपि ॥

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

स्वप्ने मानवमृगपतितुरङ्गमातङ्गवृषभसिंहैः ।
युक्तं रथमारूढो यो गच्छति भूपतिः स भवेत् ।।

—कल्पसूत्र सुबोधिका में उद्धृत श्लोक

१६४. भगवती सूत्र की टीका (शतक १६ उ. ६ सू. ५८१) में ४७ स्वप्न (सामान्य फल वाले) गिनाये गये हैं। १४ महास्वप्न तीर्थंकर की माता देखती है और १० स्वप्न भगवान महावीर ने छद्मस्थ काल में शूलपाणियक्ष के मन्दिर में देखे :—इस प्रकार ७१ स्वप्न होते हैं। तीर्थंकर की माता विमान अथवा भवन देखती है एक और बढ़ जाने से ७२ स्वप्न गिनाये गए हैं। भगवती टीका में ४७ स्वप्न निम्न प्रकार हैं :—

१ हय पंक्ति	१३ लोहित सूत्र	२५ कट्ठराशि	३७ दधिकुम्भ
२ गज पंक्ति	१४ हरिद्रसूत्र	२६ पत्रराशि	३८ घृतकुम्भ
३ नर पंक्ति	१५ शुक्लसूत्र	२७ तयाराशि	३६ मधुकुम्भ
४ किन्नर पंक्ति	१६ अयराशि	२८ भुसराशि	४० सुराविघडकुंभ
५ किंपुरुष पंक्ति	१७ तम्बराशि	२९ तुसराशि	४१ सोवीरविघडकुंभ
६ महोरग पंक्ति	१८ तउयराशि	३० गोमयराशि	४२ तेलघकुंभ
७ गंधर्व पंक्ति	१६ सीसगराशि	३१ अवकरराशि	४३ वसाकुंभ
८ वृषभ पंक्ति	२० हिरण्यराशि	३२ शरस्तम्भ	४४ पद्म सरोवर
९ दामिनी	२१ सुवर्णराशि	३३ वीरिणस्तम्भ	४५ सागर
१० रज्जु	२२ रत्नराशि	३४ वंशीमूलस्तम्भ	४५ भवन
११ कृष्ण सूत्र	२३ वज्रराशि	३५ वलभीमूलस्तम्भ	४७ विमान
१२ नील सूत्र	२४ तृणराशि	३६ क्षीरकुंभ	

१६५. प्रीतिदान का भावात्मक अर्थ है—दाता प्रसन्न होकर इच्छा अपनी से जो दान देता है। जिस दान में अर्थी की ओर से याचना किंवा प्रस्ताव रखा जाता है और उस पर मन नहीं होते हुए भी दाता को देना पड़ता है वह प्रीतिदान नहीं है।
प्रीतिदान का व्यावहारिक अर्थ है—इनाम या पुरस्कार, पारितोषिक।

—देखिये, अर्धमागधी कोष ३।५८९

१६६. तिहि नाणेहि सम्मग्गो, देवितिसलाए सो य कुच्छिसि ।
अह वसह सन्निगब्भो, छम्मासे अद्धमासं च ।
अह सत्तमम्मि माहे गब्भत्थो चेवऽभिग्गहं गेण्हे ।
नाहं समणो होहं, अम्मापियरंमि जीवंते ।

—आवश्यक भाष्य, गा. ५८–५९

१६७. वर्षासु लवणमृतं, शरदि जलं गोपयश्च हेमन्ते ।
शिशिरे चामलकरसो, धृतं वसन्ते गुडश्चान्ते ।। —कल्पार्थ बोधिनी टीका में उदृधृत-पृ. ८४।१
वातलैश्च भवेद् गर्भः कुब्जान्धजडवामनः ।
पित्तलैः खलतिः पिङ्गः, श्वित्री पाण्डुः कफात्मभिः । —वाग्भट्ट, अष्टांग हृदय, शारीर स्थान १।४८

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

अत्युष्णं हरति बलं, ह्यतिशीतं मारुतं प्रकोपयति ।
अतिलवणमचाक्षुष्य––मतिस्नेहं दुर्जरं भवति ।।

१६८. दु चउत्थ नवम बारस-तेरस पन्नरस सेस गब्भट्ठिई ।
मासा अड-नव तदुवरि उसहाउ कमेणिमे दिवसा
१ २ ३ ४ ५ ६ ७
चउ पणवीसं छद्दिण, अडवीसं छच्च छच्चिगुणवीसं ।
८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
सग छब्बीस छच्छ य, वीसिगवीस छ छब्बीसं ।
१६ १७ १८ १९ २०
छप्पण अडसत्तट्ठयं
२१ २२ २३ २४
अडडट्ठय सत्त होंति गब्भदिणा ।' —सप्ततिस्थानक आचार्य सोमतिलक
तिहिं उच्चेहिं नरिंदो, पंचहिं तह होइ अद्धचक्की य ।
छहिं होइ चक्कवट्टी सत्तहिं तित्थंकरो होइ ।

१६९. तिहि ठाणेहि लोगुज्जोए सिया, तं जहा अरहंतेहि जायमाणेहि, अरहंतेसु पव्वयमाणेसु, अरहंताणं णाणुप्पायमहिमासु । –स्थानांग ३

१७०. बीस भवनपति निकाय के इन्द्र, बत्तीस वाणव्यन्तर निकाय के इन्द्र, दो ज्योतिष्क निकाय के इन्द्र और दस वैमानिक निकाय के इन्द्र––इस प्रकार ६४ इन्द्र होते है ।

१७१. (क) पदांगुष्ठेन यो मेरुमनायासेन कंपयन् ।
लेभे नाम महावीर इति नाकालयाधिपात
––रविषेणाचार्य कृत, पद्मचरित्र पर्व २, श्लो. १६ पृ. १५

(ख) वामन (य) पायंगुट्ठय कोडीए तो सलीलमह गुरुणा ।
तह चालिओ गिरीसो जाओ जह तिहुयणक्खोहो ।।
–चउप्पन्नमहापुरिसचरियं, आचार्य शीलाङ्क
प्र. प्राकृत ग्रन्थ परिषद, वाराणसी ५,पृ २७१

(ग) आकम्पिओ य जेणं, मेरू अङ्गुट्ठेएण लीलाए ।
तेणेह महावीरो, नामं सि कयं सुरिन्देहिं ।
– पउमचरियं, विमलसूरि, २।२६ प्राकृत ग्रन्थ परिषद वाराणसी ५ पृ. ६०

१७२. णगरगुत्तिय––नगर का रक्षक । —अर्धमागधी कोष भा. २।९०६

१७३. (क) आवश्यक सूत्र मलयगिरि वृत्ति प० २५८
(ख) उत्तरपुराण पर्व ७४ श्लो. २९०
(ग) आवश्यक चूर्णि, भाग १, पत्र २४६

१७४. त्रिषष्टि. १०।२।१०४-५-६
(ख) आवश्यक भाष्य, गा. ७२।७३। प. २५८
(ग) उत्तर पुराण, पर्व ७४, श्लो. २८८

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१७५. (क) आवश्यक मल. प. २५८
(ख) त्रिषष्टि. प. १०।२।११२—११३——११६—११७
(ग) आवश्यक भाष्य गा. ७५, प. २५८

१७६. उत्तरपुराण ७४।२९५

१७७. त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र १०।२।१२२

१७९. (क) आवश्यक भाष्य गा. ७६--७७
(ख) त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र १०।२।१२९–१४९

१७९. (क) आवश्यक भाष्य गा. ७९–८०
(ख) आचारांग, द्वितीय श्रुतस्कन्ध भावनाधिकार सू. ४०० पृ. ३८९
(ग) आवश्यक निर्युक्ति पृष्ठ ८५
(घ) आवश्यक हारिभद्रीया टीका १८२–२
(च) आवश्यक मलयगिरिवृत्ति पत्र २५९–२
(छ) महावीर चरियं, नेमिचन्द्राचार्य पत्र ३४–१
(भ) महावीर चरियं, गुणचंद्र पत्र १३२
(झ) त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र, पर्व १० सर्ग २ श्लो. १५१–१५४

१८०. (क) विशेषावश्यक भाष्य सटीक पत्र ९३५
(ख) आवश्यक हारि. पत्र ३१२।२

१८१. (क) पद्मपुराण २०।६७
(ख) हरिवंश पुराण ६०।२१४ भा. २

१८२. (क) कुमारो युवराजेऽश्ववाहके —शब्द रत्न समन्वय कोष पृ. २६८
(ख) अमरकोष, काण्ड १ नाट्यवर्ग श्लोक १२

१८३. आपटेकृत संस्कृत-इंगलिश डिक्शनरी पृ. ३६३

१८४. आवश्यक निर्युक्ति पृ. ३९ गा. २२२

१८५. आवश्यक निर्युक्ति, हारिभद्रीया टीका पत्र १८३।१

१८६. (क) कल्पसूत्र सू. ११०
(ख) त्रिषष्टि १०।२।१५६–से १६३

१८७. (क) मा क्षारं क्षते निक्षिप, कियन्तमपि कालं प्रतीक्षस्व —आवश्यक मलयगिरिवृत्ति २६०
(ख) त्रिषष्टि. १०।२।१६४–१६५

१८८. (क) आचारांग, प्रथम अध्य. ९ गा. ११
(ख) आवश्यक मलयगिरिवृत्ति प. २६०।१
(ग) त्रिषष्टि १०।२।१६७

१८९. (क) प्राचीन समयमें स्वर्ण एक सिक्का विशेष था, जिसका मान ८० गुंजा प्रमाण अथवा १६ कर्ममाष (मासा) प्रमाण था। ——अनुयोगद्वार टीका, पत्र १५६।१

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(ग) कौटिलीय अर्थशास्त्र २।३७–पृ. १०३
(घ) मनुस्मृति ८।१३५ भट्टमेधातिथि का भाष्य पृ. ६१८

१९०. आवश्यक मलयगिरिवृत्ति, पत्र २६१

१९१. (क) आवश्यक भाष्य गा. १०६ प. २६५
(ख) आवश्यक मलयगिरिवृत्ति, प. २६५
(ग) मलिना: कुटिला मुग्धैः पूज्यास्त्याज्या मुमुक्षुभिः ।
केशाः क्लेशसमास्तेन यूना मूलात्समुद्धृताः उत्तर पुराण, पर्व ७४ श्लोक ३०७

१९२. काऊण नमोक्कारं, सिद्धाणमभिग्गहं तु सो गिण्हे ।
सव्वं मेऽकरणिज्जं, पावंति चरित्तमारूढो ।। –आवश्यक भाष्य गा. १०९

१९३. (क) तिहिं नाणेहिं समग्गा, तित्थयरा जाव होंति गिहवासो ।
पडिवन्नंमि चरित्ते, चउनाणी जाव छउमत्था ।। –आवश्यक भाष्य गा. ११०
(ख) उत्तरपुराण, प. ७४ श्लोक ३१२ पृ. ४६४

१९४. वारस वासाइं वोसट्ठकाए चियत्तदेहे जे केइ उपसग्गा समुप्पज्जंति तंजहा-दिव्वा वा माणुस्सा वा तेरिच्छिया वा––ते सव्वे उवसग्गे समुप्पन्ने समाणे सम्मं सहिस्सामि खमिस्सामि अहियासइस्सामि ।
––आचारांग श्रुत २ अ. २३ प. ३९१।२

१९५. एक्को भगवं वीरो पासो मल्लि य तिहिं तिहि सएहिं ।
भगवंपि वासुपुज्जो छहि पुरिससएहिं णिक्खंतो ।।
उग्गाणं भोगाणं राइण्णाणं य खत्तियाणं य ।
चउहिं सहस्सेहिं उसभो सेसा उ सहस्स परिवारा ।। ––समवायांग, पृ. १०६१ (घासी.

१९६. संवच्छरं साहियं मासं, जं ण रिक्कासि वत्थं भगवं ।
अचेलए तओ चाइ, तं वोसिरिज्ज वत्थमणगारे ।। –आचारांग १।९।१।४

१९७. (क) आवश्यक मलयगिरिवृत्ति ।
(ख) महावीर चरियं, गुणचन्द्र प्र. ४ पृ. १४२।१
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।२

१९८. (क) महावीर चरियं गुण. प्र. ५ गा. ४ पृ. १४३
(ख) त्रिषष्टि. १०।३।३

१९९. आवश्यक मलयगिरिवृत्ति प. २६६
(ख) महावीर चरियं गुणचन्द्र प्र. ५ प. १४३।१
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।६

२००. (क) महावीर चरियं गुणं. १४३।२।१४४।१
(ख) त्रिषष्टि १०।३।८
(ग) महावीर चरियं प. १४४।१

२०१. (क) ताहे सामिणा तस्स देवदूसस्स अद्धं दिन्नं । –आव. मल. प. २६६

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(ख) देवाणुप्पिया ! परिचत्तसयलसंगो हं संपयं, तुमं च दारिद्दोवहओ ।
ता इमस्स मज्झंऽसावसत्तवासस्स अद्धं घेत्तूण गच्छसु त्ति ।।

—चउप्पन्नमहापुरिसचरियं, पृ. २७३, आचार्यशीलांक

२०२. (क) आवश्यक मल. प. २६६
(ख) महावीर. प्र. ५, पृ. १४४
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।१४

२०३. महावीर चरियं ५। प. १५८

२०४. नंदिवद्धणनरिंदो दीणारलक्खमेगं वत्थस्स मुल्लं दाविऊण सबहुमाण... ।

—महावीर चरियं प्र. ५, पृ. १५८

२०५. (क) आवश्यक भाष्य. गा. १११
(ख) आवश्यक मलयगिरिवृत्ति पत्र २६७
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।१५

२०६. वीर-विहार मीमांसा, विजयेन्द्रसूरि पृ. २३.

२०७. (क) आवश्यक मलय. पत्र २६७.
(ख) त्रिषष्टि. १०।३।२५

२०८. (क) सक्को भणइ-भयवं, तुज्झ उवसग्ग बहुलं ।
अहं वारस वरिसाणि, तुज्झं वेयावच्चं करेमि । आवश्यक मलय. प. २६७
(ख) महावीर चरियं प्र. ५, प. १४५।१
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।२८

२०९. नो खलु देविंदा ! एवं भूयं वा भवइ वा भविस्सइ वा जं णं अरहंता देविंदाण वा असुरिंदाण वा णीसाए केवलनाणमुप्पाइंसु उप्पायंति उप्पाइस्संति वा तवं वा करिंसु व करंति वा करिस्संति वा,। अरहंता सएण उट्ठाणबलवीरियपुरिसक्कारपरक्कमेणं केवलनाणमुप्पाइंसु उप्पायंति उप्पाइस्संति वा

—आवश्यक निर्युक्ति पृ. २६७

(ख) त्रिषष्टि १०।३०–३० प. २०।१
(ग) महावीर चरियं प्र. ५, प. १४५

२१०. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४६१ प. २६७
(ख) आवश्यक मलय. वृ. २६८।१
(ग) महावीर चरियं, गुण. प्र. ५ प. १४५–१४६

२११. संवच्छरेण भिक्खा खोयलद्धा उसभेण लोयणाहेण ।
सेसेहि बीयदिवसे, लद्धाओ पढमभिक्खाओ ।।
उसभस्स पढमभिक्खा, खोयरसो आसि लोगणाहस्स ।
सेसाणं परमण्णं अमियरसरसोवमं आसि ।।

—समवायाङ्ग, सूत्र १५७ (संपादक—मुनि कन्हैयालालजी)

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२१२. आवश्यक मलय. वृत्ति प. २६८
(ख) महावीर चरियं, गुण. १४६

२१३. (क) ताहे सो सामिस्स सागएण उवट्ठितो ।
सामिणा पुव्वपयोगेण बाहा पसारिया । -आवश्यक मलय. प. २६८
(ख) महावीर चरियं प्र. ५, प. १४६
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।५०

२१४. (क) त्रिषष्टि. १३।३।५१—५२
(ख) महावीर चरियं, प. १४६

२१५. (क) आवश्यक मलय. पृ. २६८
(ख) महावीर चरियं १४७
(ग) त्रिषष्टि. १०३।६९–७३

२१६. महावीर चरियं—१४७

२१७. (क) महावीर चरियं प्र. ५. पृ. १४८
(ख) आवश्यक निर्युक्ति मलय. पृ. २६८

२१८. (क) इमेण तेण पंच अभिग्गहा गहिया तंजहा (१) अचियत्तोग्गहे न वसिब्यब्वं, (२) निच्चं वोसट्ठे काय, (३) मोणं च, (४) पाणीसु भोत्तव्वं, (५) गिहत्थो न वंदियव्वो, न अब्भुट्ठेयव्वो, एए पंच अभिग्गहा गहिया । —आवश्यक मलयगिरि वृत्ति पृ. २६८
(ख) महावीर चरियं प्र. ५–१४८
(ग) कल्प सुबोधिका टीका पृ. २८८
(घ) त्रिषष्टि. १०।३।७५ से ७७

२१९. णो सेवई य परवत्थं पर-पाए वि से न भुञ्जित्था । —आचारांग अ. ९ उ. १

२२०. (क) प्रथमपारणकं गृहस्थपात्र बभूव, ततः पाणिपात्रभोजिना मया भवितव्यमित्यभिग्रहो गृहीतः ।
—आवश्यक मलय वृ.
(ख) भगवया पढमपारणगे परपत्तंमि भुत्तं
-महावीर चरियं, गुणचन्द्र

२२१. अथोत्पन्नेऽपि केवलज्ञाने कस्मान्न भिक्षार्थं भगवानटति ?
उच्चते, तस्यामवस्थायां भिक्षाटने प्रवचनलाघवसम्भवात् ।
उक्तं च—"देविंदचक्कवट्टी मंडलिया ईसरा तलवरा य ।
अभिगच्छंति जिणिंदं गोयरचरियं न सो अडइ ।। —आवश्यक निर्युक्ति मल. पृ. २६८

२२२. उत्पन्न केवलज्ञानस्य तु लोहार्यं आनीतवान्. तथा चोक्तं—
"धन्नो सो लोहज्जो, खंतिखमो पवरलोहसरिवन्नो ।
जस्स जिणो पत्ताओ, इच्छइ पाणीहिं भोत्तुं जे ।"
—आवश्यक निर्यक्ति गा. पृ. ३६८

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२२३. (क) महावीर चरियं गुण. पृ. १५३
(ख) आवश्यक, मलय. वृ. २६८
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।११६

२२४. (क) आवश्यक मलय. २६९
(ख) त्रिषष्टि. १०।३।११७–११८
(ग) महावीर चरियं प. १५३

२२५. (क) महावीर चरियं १५३–१५४
(ख) आवश्यक मलय. पृ. २६९
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।१२२–१३०

२२६. (क) खोभेउ ताहे सत्तविहं वेयणं उदीरेइ, तं जहा-सीसवेयणं, नासवेयणं, दंतवेयणं, कण्णवेयणं, अच्छिवेयणं, नहवेयणं, पिट्ठिवेयणं एक्केक्का वेयणा पागयजणस्स जीवियं संकामिउं समत्था, किं पुण सत्तवि समेयातो ? —आवश्यक मलय. वृत्ति.
(ख) महावीर चरियं प. १५४
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।१३२। प. २३।२

२२७. (क) तत्थ सामी देसूणे चत्तारि जामे अतीव परितावितो पभायकाले मुहुत्तमेत्तं निद्दापमायं गतो। —आवश्यक मलय. प. २७०।१
(ख) महावीर चरियं प. १५५।१
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।१४७

२२८. (क) आवश्यक निर्युक्ति. प. २७०
(ख) भगवती शतक १६, उद्दे.६, सू. ५८०
(ग) त्रिषष्टि १०।३।१४७-से १५१

२२९. णिद्दं पि नो पगामाए सेवइ भगवं उट्ठाए।
जग्गावइ य अप्पाणं, ईसिं साइ या अपडिन्ने ॥ —आचारांग १।९।६।९९

२३०. (क) आवश्यक मल. प. २७०।१
(ख) महावीर चरियं, १५५।१
(ग) त्रिषष्टि १०।३।१५२

२३२. (क) आवश्यक मल. प. २७०।१
(ख) महावीर चरियं १५५।१
(ग) भगवती १६।६।५८०

२३३. (क) सामी भणइ—हे उप्पल ! जण्णं तुमं न याणसि तण्णं अहं दुविहं सागाराणगारियं धम्मं पण्णवेहामि। —आवश्यक मल. प. २७०
(ख) महावीर चरियं, गुणचन्द्र प. १५५

२३४. (क) आवश्यक मल. वृ. प. २७०

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(ख) महावीर चरियं १५५
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।७८

२३५. (क) आवश्यक मल. प. २७०
(ख) महावीर चरियं प. १५६

२३६. (क) आवश्यक मलय. २७२
(ख) महावीर चरियं प. १५८।१
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।२१५-२१८

२३७. (क) आवश्यक मल. प. २७३
(ख) महावीर चरियं, गुण. प. १५९

२३८. (क) आवश्यक मल. प. २७३
(ख) महावीर चरियं, गुण. प. १५९
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।२५१

२३९. (क) आवश्यक मलय. टीका. २७३।२
(ख) त्रिषष्टि. १०।३।२५५–२६१

२४०.. (क) आवश्यक मल. वृ. प. २७३
(ख) महावीर चरियं, गुण. १७६

२४१. (क) आवश्यक मलय वृ. २७३
(ख) त्रिषष्टि. १०।३।२६६
(ग) उत्तरवाचालंतर वणसंडे चंडकोसिओ सप्पो ।
न डही चिंता सरणं जोइस कोवाऽहिजाओऽहं ।। ——आवश्यक निर्युक्ति गा. ४६७

२४२. (क) आवश्यक मलय. वृ. प. २७३
(ख) महावीर चरियं पृ. १७६
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।२७२ से २७५

२४३. (क) उत्तरवाचाला नागसेण खीरेण भोयणं दिन्नं ।
सेयवियाए पदेसी पंचरहो णेज्जरायाणो ।। ——आवश्यक निर्युक्ति गा. ४६८
(ख) त्रिषष्टि. १०।३।२८० से २८६
(ग) आवश्यक मलय. वृत्ति. प. २७४।१
(घ) महावीर चरियं गुणचन्द्र प. १७७।१–२

२४४. (क) आवश्यक मलय. प. २७४।१——२
(ख) महावीर चरियं प. १७८।१
(ग) वीरवरस्स भगवतो नावारूढस्स कासि उवसग्गं ।
मिच्छादिट्ठिपरद्धो, कंबलसंबलेहि तित्थं च ।।
——निशीथ भाष्य, गा. ४२१८ पृ. ३६६ तृतीय भाग, प्र. सन्मति ज्ञानपीठ, आगरा

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२४५. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४७२
(ख) त्रिषष्टि. १०।३।३४८–३५१

२४६. (क) महावीर चरियं प्रस्ताव ५ प. १८१—१८२
(ख) आवश्यक मलय. प. २७५
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।३५९–३६९

२४७. 'मंख' शब्द का अर्थ है-चित्र दिखाकर आजीविका करने वाला। मलधारी हेमचन्द्र सूरि ने इसका अर्थ किया है 'केदारपट्टिकः (हारिभद्रीयावश्यक टिप्पण पत्र २४–१) अर्थात् शिव का चित्र लोगों को दिखाकर भिक्षा प्राप्त करने वाला। संभवतः इसी आधार पर परंपरागत अनुश्रुति उसे 'डाकोत' कहती होगी!

किसी एक ब्राह्मण की गोशाला में उसका जन्म होने से वह 'गौशालक' कहलाया। बचपन में ही बहुत उद्धत होने से माँ बाप को छोड़कर वह स्वतन्त्र घूमता था (देखे भगवती १५।१) —सम्पादक

२४८. (क) आवश्यक मल. वृत्ति प. २७६
(ख) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४७३
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।३९६

२४९. (क) आवश्यक मलय. वृ. प. २७६
(ख) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४७४

२५०. (क) आवश्यक मलयगिरि वृत्ति २७६
(ख) त्रिषष्टि. १०।३।४१६–४१७

२५१. आवश्यक चूर्णि, प्रथम भाग पत्र २८४

२५२. आवश्यक निर्युक्ति गा. ४७६

२५३. (क) आवश्यक मलय. वृत्ति पत्र १७८
(ख) महावीर चरियं प. १८९

२५४. (क) आवश्यक मलय. वृ. २७८
(ख) महावीर चरियं. प्र. ६। प. १९१
(ग) आवश्यक चूर्णि, पूर्वार्द्ध-पत्र. २८५

२५५. ताहे सामी चोरगसन्निवेसं गता। —आवश्यक मलय. २७८

२५६. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४७७
(ख) आवश्यक मलय. प. २७८, २७९
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।४८२–४८६

२५७. कयंगल देउलवरिसे, दरिद्दथेराण गोसालो —आवश्यक निर्युक्ति गा. ४७८

२५८. आवश्यक मलय. प. २७९

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२५९. आवश्यक मलय प. २८०।१
२६०. आवश्यक मलयगिरि वृत्ति २८१।१
२६१. (क) आवश्यक मलय. वृ. प. २८१।१
(ख) त्रिषष्टि. १३।३।५५३
२६२. (क) आवश्यक मलय. वृ. प. २८१।१
(ख) महावीर चरियं प्र. ६। प. १९५
२६३. (क) अह दुच्चर-लाढ-मचारी —आचारांग अ. उद्दे. ३, गा. २ प्रथम श्रु.
(ख) दुच्चराणि तत्थ लाढेहिं, आचारांग अ. ६ उद्दे. ३ गा. ६
२६४. वज्जभूमिं च सुब्भ-भूमिं च, —आचारांग अ. ६। उ. ३,गा.६
२६५. आचारांग प्रथम श्रुतस्कंध, अ. ९ उद्दे. ३ गा. २ से ७
२६६. आचारांग प्रथम श्रुतस्कंध अध्य ९ उ. ३ गा. ७ से १०
२६७. आचारांग, प्र. श्रु. ९।३।११-१२
२६८. आचारांग प्र. ९।३।१३
२६९. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. ४८२
(ख) आवश्यक मलय. वृत्ति. प. २८१
(ग) महावीर चरियं प्र. ६, प. १९५
२७०. (क) आवश्यक मलय. २८१
(ख) महावीर चरियं. प्र. ६ प. १९६
२७१. (क) आवश्यक मलय. प. २८२
(ख) आवश्यक निर्युक्ति. गा. ४८४
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।५८३–५८७
२७२. त्रिषष्टि. १०।३।५९५
२७३. आवश्यक निर्युक्ति. गा. ४८५
२७४. आवश्यक मलय. वृ. प. २८३।१
२७५. (क) आवश्यक निर्युक्ति मलय. वृत्ति. प. २८३
(ख) महावीर चरियं प्र. ६ प. २१२–१३
(ग) त्रिषष्टि. १०।३।६१४–६२४
२७६. (क) आवश्यक मलय. वृत्ति. २८३
(ख) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४८७
२७७. आवश्यक मलय. वृत्ति. २८४
२७८. आवश्यक मलय. वृत्ति. प. २८४।२८५
२७९. (क) अविक्काह से महावीरे, आसणत्थे अकुक्कुए ।
झाणं उड्ढं अहे तिरियं च पेहमाणे समाहिमपडिन्न । —आचारांग १।९।४।१०८
(ख) आवश्यक मलय. प. २८५

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२८०. आवश्यक मलय. प. २८५

२८१. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. ४९२
(ख) त्रिषष्टि. १०।४।६८–१२८

२८२. भगवती श. १५ तृतीय खण्ड. पृ. ३७४

२८३. आवश्यक चूर्णि, प्रथम भाग पत्र २९९

२८४. (क) आवश्यक मलयगिरि वृत्ति प. २८७।१
(ख) भगवती शतक १५, तृ. भा. पृ. ३७५
(ग) महावीर चरियं. प्र. ६। प. २२३–२२४
(घ) त्रिषष्टि, १०।४।१३४–१३७

२८५. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. २८७
(ख) आवश्यक मल. प. २८७
(ग) महावीर चरियं प्र. ७। प. २२४।१
(घ) त्रिषष्टि. १०।४।१३८

२८६. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. ४९४
(ख) आवश्यक मलय. वृ. प. २८७
(ग) महावीर चरियं. प्र. ७ प. २२४
(घ) त्रिषष्टि. १०।४।१३९–१४२

२८७. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४९५
(ख) त्रिषष्टी १०।४।१४३ से १४७

२८८. आवश्यक निर्युक्ति. गा. ४९५

२८९. आवश्यक निर्युक्ति. गा. ४९६

२९०. आवश्यक मलय. वृ. प. २८८.

२९१. आवश्यक निर्युक्ति. गा. ४९७

२९२. (क) सक्को य देवराया सहाणओ भणई हरिसिओ वयणं ।
तिन्निवि लोगऽसमत्था जिणवीरमिणं चलेउं जे ।। –आवश्यक निर्युक्ति. गा. ४९८
(ख) त्रिषष्टि. १०।४।१६४–१७५
(ग) महावीर चरियं—प्र. ७. गा. १–४– प. २२७
(घ) कल्पसमर्थनं, उपसर्ग, गा. ५, पृ. २८

२९३. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. ४९९ से ५०१
(ख) महावीर चरियं प्र. ७ पृ. २२७

२९४. धूली पिवीलियाओ उद्दंसा चेव तह य उण्होला ।
विच्छुअ नउला सप्पा य मूसगा चेव अट्ठ भया ।।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

हत्थी हत्थिणियाओ पिसाए घोररूव वग्घो य ।
थेरो थेरी सूओ आगच्छइ पक्कणो अ तहा ।।
खरवाय कलंकलिया, कालचक्कं तहेव य ।
पाभाइयमुवसग्गे, वीसइमे होति अणुलोमे ।।
सामाणियदेविड्ढि देवो दाएइ सो विमाणगओ ।
भणई वरेह महरिसि ! निप्फत्ती सग्गमोक्खाणं ।। —आवश्यक निर्युक्ति गा० ५०२ से ५०५

२९५. आवश्यक निर्युक्ति० ग० ५०६ से ५०७

२९६. (क) आवश्यक निर्युक्ति० गा० ५०८
(ख) आवश्यक मलय० वृ. प० २९१

२९७. (क) आवश्यक निर्युक्ति० गा० ५०९
(ख) आवश्यक मलय० प० २९२

२९८. आव० नि० गा० ५१०, आव० म० वृ० २९२

२९९. (क) महावीर चरियं, प्र० ७ प० २३०
(ख) आवश्यक मल. प० २९२

३००. (क) आ० नि० गा० ५११— (ख) महा० चरि० प्र० ७ प० २३०

३०१. आव० नि० गा० ५१२

३०२. महावीर चरियं प्र० ७ पृ० २३१ । (ख) त्रिषष्टि० १०।४।३०२

३०३. (क) आवश्यक नि० गा० ५११
(ख) त्रिषष्टि० १०।४।३१९-३२० ज जजङ

३०४. आवश्यक निर्युक्ति गा० ५

३०५. जिनेश्वर सूरि कृत कथाकोष

३०६. (क) त्रिषष्टि १०।४।३४६ से ३५८
(ख) महावीर चरियं० प्र० ७ गा० १४ प० २३३

३०७. (क) आवश्यक निर्युक्ति० गा० ५१७
(ख) त्रिषष्टि १०।४।३७२

३०८. (क) भगवती सूत्र शतक ३, उद्दे० २
(ख) देखिए कल्पसूत्र आश्चर्य वर्णन

३०९. (क) आवश्यक निर्युक्ति० गा० ५१७-५१८
(ख) आवश्यक मलय० वृ० प० २९४

३१०. (क) सामी य इमं एतारूवं अभिग्गहं अभिगेण्हति चउव्विहं दव्वतो, ४ दव्वतो कुंमासे सुप्पकोणेण, खित्तओ एलुगं विक्खंभइत्ता, कालओ नियत्तसु भिक्खायरसु भावतो जदि रायधूया दासत्तणं

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

पत्ता णियलबद्धा, मुंडियसिरा रोयमाणी अब्भत्तट्ठिया, एवं कप्पति, सेसं ण कप्पति, कालो य पोसबहुल पाडिवओ—आवश्यक चूर्णि प्र० भा० प० ३१६-३१७

(ख) आवश्यक मलय० वृ० प० २९४

(ग) त्रिषष्टि० १०।४।४७८।४८१

(घ) महावीर चरियं० प्र० ७ प. २४१

३११. (क) आवश्यक मलय० वृत्ति २९५

(ख) आवश्यक निर्युक्ति० गा० ५१९

३१२. (क) आव० म० वृ० २९६

(ख) महावीर चरियं गुणचन्द्र, प्र० ७ प० २४६।१

(ग) त्रिषष्टि १०।४।५७२।५७९

३१३. (क) महावीर चरियं गुण० ७।२४७

(ख) त्रिषष्टि० १०।४।६०६

३१४. (क) चंपा वासावासं जक्खिदो साइदत्त पुच्छा य ।
वागरण दुह पएसण पच्चक्खाणे अ दुविहे अ ।।—आवश्यक निर्युक्ति गा० ५२२, प० २९७

(ख) को ह्यात्मा? भगवानाह—योऽहमित्यभिमन्यते। स कीदृशः? सूक्ष्मोऽसौ, किंतत् सूक्ष्मं ? यदिन्द्रियै-र्ग्रहीतुं न शक्यते इति, तथा किं तं ते पदेसणयं ? किं पच्चक्खाणं ? भगवानाह — साइदत्ता ! दुविहं पदेसणगं-धम्मियं अधम्मियं वा, पदेसणगं नाम उपदेशः पच्चक्खाणे दुविहे—मूलपच्चक्खाणे उत्तरपच्चक्खाणे य, एएहिं पएहिं तस्स उवगयं ।

—आवश्यक मलय० २९७

३१५. (क) महावीर चरियं० ७।२४८

(ख) त्रिषष्टि० १०।४।६१८-६४६

३१६. (क) सव्वेसु किर उवसग्गेसु दुव्विसहा कतरे ?
कडपूयणासीयं कालचक्कं एतं चेव सल्लं कड्ढिज्जंतं ।
अहवा जहन्नगाण उवरि कडपूयणासीतं
मज्झिमाण कालचक्कं, उक्कोसगाण उवरि सल्लुद्धरणं ।।

—आवश्यक चूर्णि प्र० भा० प० ३२२

(ख) महावीर चरियं ७।२५०।

३१७. एवं वा विहरमाणस्स जे केइ उवसग्गा समुप्पज्जंति दिव्वा वा माणुस्सा वा, तेरिच्छिया वा ते सव्वे उवसग्गे समुप्पन्ने समाणे अणाउले अव्वहिए अदीणमाणसे तिविहमण-वयण-कायगुत्ते सम्मं सहइ खमइ तितिक्खइ अहियासेइ.

—आचारांग० १।१५।१०१९ सुत्तागमे पृ ९२

(ख) सूरो संगामसीसे वा, संवुडे तत्थ से महावीरे ।
पडिसेवमाणे फरुसाइं अचले भगवं रीइत्था । —आचारांग १।९।३।१३

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३१८. (क) उग्गं च तवोकम्मं विसेसओ वद्धमाणस्स । —आवश्यक निर्युक्ति०गा० २४०
(ख) सूत्र कृतांग १।६

३१९. तिन्नि सए दिवसाणं अउपणापन्ने य पारणाकालो —आवश्यक निर्युक्ति० गा० ५३४

३२०. आवश्यक निर्युक्ति गा० ५२६ से ५३५

३२१. छट्ठेण एगया भुञ्जे अदुवा अट्ठमेण दसमेणं ।
दुवालसमेण एगया भुंजे पेहमाणे समाहिं अपडिन्ने
—आचारांग १।९।४।७

३२१.अ. विजयावत्तस्स चेतियस्स । विजयावत्तं णामेणं, वियावत्तं वा व्यावृत्तं चेतियत्तणातो जिण्णुज्जाण-मित्यर्थः । —कल्पसूत्र चूर्णि सू० १२०

३२२. (क) बारस चेव य वासा मासा छच्चेव अद्धमासो य ।
वीरवरस्स भगवओ एसो छउमत्थपरियाओ ।।
—आवश्यक निर्युक्ति गा.५३६

(ख) उत्तर पुराण, गुणचन्द्र ७४।३४८ से ३५२

३२३. आवश्यक मलयगिरि वृत्ति प्र. भा० प० ३००।१

३२४. मगहा गोव्वर गामे जाया तिण्णेव गोयमसगोत्ता ।
कोल्लागसन्निवेसे जाओ वियत्तो सुहम्मो य ।। ६४३।।
मोरीयसन्निवेसे दो भायरो मंडमोरिया जाया ।
अयलो य कोसलाए महिलाए अकंपिओ जाओ ।।६४४।।
तुंगीयसन्निवेसे मेयज्जो वच्छभूमिए जाओ ।
भगवं पियप्पभासो, रायगिहे गणहरो जाओ ।।६४५।।
—विशेषावश्यक भाष्य

३२५. (क) आवश्यक वृत्ति
(ख) वाजसनेयी संहिता ४०—५ में भी यही वाक्य है ।
(ग) तदेजति तन्नैजति, तद्दूरे तदन्तिके ।
तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः
—ईशावास्योपनिषद् में यह पाठ प्राप्त होता है

(घ) पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्
उतामृतत्वस्येशानो यदन्नेनाति रोहति
—वाजसनेयी संहिता ३२—२
—श्वेताश्वतरोपनिषद् २४९
—पुरुषसूक्त, इन सभी मे यह पाठ प्राप्त है ।

३२६. (क) आवश्यक टीका से उद्धृत
(ख) सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष ब्रह्मचर्येण नित्यम्, अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ।
—मुण्डकोपनिषद् १४०

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३२५. तस्मान्न बध्यते ऽद्धा न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ।

—सांख्यकारिका नं० ६२

३२८. न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ।

—छान्दोग्योपनिषद् ४४५ में यह पाठ प्राप्त है।

३२९. (क) आवश्यक टीका में उद्धृत
(ख) अपाम सोममृता अभूमागमन् ज्योतिरविदाम देवान्
किमस्मान् कृणवदरातिः किमु धूर्तिरमृतं मर्त्य च ।।

—ऋग्वेद संहिता—८।४८।३
—अथर्वशिर उपनिषद ३

३३०. (क) पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति

—बृहदारण्यकोपनिषद ५६०

(ख) पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ..

—बृहदारण्यकोपनिषद् ६३२

३३१. (क) आवश्यक टीका में उद्धृत
(ख) एतद्वै जरामर्यमग्निहोत्रं सत्रम्

—नारायणोपनिषद्—१९३

(ग) जरामर्यं व एतत्सर्वं यदग्निहोत्रम्

—तैत्तिरीयारण्यक १०।६४
—महानारायणोपनिषद् २५

३३२. (क) सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म ।

—तैत्तिरीयोपनिषद् १८२

(ख) तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद् ब्रह्मविदो वदन्ति परा चापरा च ।

—मुण्डकोपनिषद् ११९।१–४

३३३. 'महाकुलाः महाप्रज्ञाः संविग्ना विश्ववंदिता ।
एकादशापि तेऽभूवन्मूलशिष्या जगद्गुरोः ।।

—त्रिषष्टिशलाकापुरुष चरित्र १०।५।७०

(ख) महावीर चरियं, प्रस्ताव ८।प० २५७ । १

३३४. (क) त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र पर्व १० सर्ग ५ श्लोक १६४
(ख) महावीर चरियं, गुणचन्द्र प्र० ८। प० २५७

३३५. तीर्यते संसारसमुद्रोनेनेति तीर्थं प्रवचनाधारश्चतुर्विधः संघः ।

—अभिधान चिन्तामणि १।२५ स्वोपज्ञ टीका

३३६. त्रिषष्टिशलाकापुरुष चरित्र १०।५।१७४

३३७. उत्तराध्ययन २३ गा० ८७

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३३८. भगवती सूत्र शतक ९ उद्दे० ३२, सू० ३७८

३३९. सूत्रकृतांग श्रुत २, अ० ७ सू० ८१२

३४०. तए णं से कालासवेसियपुत्ते अणगारे थेरे भगवंते वंदई, नमंसइ, वंदित्ता नमंसित्ता चाउज्जामो धम्माओ पंचमहव्वइयं सपडिक्कमणं धम्मं उवसंपज्जित्ताणं विहरइ ।

——भगवती शत० १ उ० ९ सू० ७६

३४१. भगवती शतक० २, उद्दे० १०

A (क) औपपातिक टीका सू० ४, १८२—१९५

(ख) भगवती श० १४, उद्दे० ८
भगवती सूत्र श० २ उ० ५
भगवती सूत्र शत० ११ उ० ९
भगवती सूत्र शत० उ० १०
भगवती सूत्र शतक २ उ० ५
भगवती शतक १२, उ० २
भगवती शतक १८ उद्दे० ३
भगवती सूत्र शतक १ उद्दे० ६

३४२. संजय काम्पिल्यपुर का राजा था। इसका विस्तृत वर्णन उत्तराध्ययन १८ नेमिचन्द्रीय टीका में आया है ।

A 'सेय' राजा अमलकल्पा नगरी का स्वामी था। इसका विस्तृत वर्णन रायपसेणी (बेचरदास जी द्वारा संपादित) सूत्र १० में आया है ।

B शिव हस्तिनापुर के राजा थे। भगवती सूत्र शतक ११ उ० ९ में विस्तार से इसका वर्णन मिलता है

C शंख मथुरा नगरी का राजा था। विस्तृत वर्णन देखें उत्तराध्ययन १२ नेमिचन्द्रीय टीका

३४३. समणेणं भगवया महावीरेणं अट्ठ रायाणो मुंडे भवेत्ता अगाराओ अणगारिअं पव्वाविया, तं०- वीरंगय वीरजसे, संजयए, णिज्जए य रायरिसी सेयसिवे उदायणे तह संखे ——कासिवद्धणे

——स्थानाङ्ग, स्थान ८ सू० ७८८

३४४. (क) ज्ञातृधर्मकथा अ० १
(ख) दशाश्रुतस्कंध १
(ग) आवश्यक चूर्णि, त्रिषष्टि शलाका० आदि में श्रेणिक के जीवन का विस्तृत वर्णन आता है।
(घ) लेखक की पुस्तक मेघचर्या: एक अनुशीलन देखें ।

३४५. अन्तकृत्दशा

३४६. त्रिषष्टि० १०।१०।१३६-१४८ पत्र १३४-१३५

३४७. त्रिषष्टि० १०।१०।८४

३४८. सूत्रकृताङ्ग टीका श्रु० २ अ० ६ प० १३६।१

३४९. उत्तराध्ययन अ० १२

३५०. अन्ततत्दशा १

३५१. (क) सो चेडको सावओ— ——आवश्यक चूर्णि, उत्तरार्द्ध प० १६४
(ख) चेटकस्तु श्रावको ——त्रिषष्टि० १०।६।१८८, प० ७७—२

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३५२. पभावती वीतिभए उदायणस्स दिण्णा, पउमावती चम्पाए दहिवाहणस्स, मिगावती कोसंबीए सताणियस्स, सिवा उज्जेणीए पज्जोतस्स जेट्ठा कुंडग्गामे वद्धमाण सामिणो जेट्ठस्स नंदिवद्धणस्स दिण्णा । —आवश्यक चूर्णि भाग २ प० १६४

(ख) त्रिषष्टि० १०।६।१८७ पत्र ७७—२

३५३ नवमल्लई नवलेच्छई कासीकोसलगा अठारसवि गणरायाणो ।

—कल्पसूत्र सुबोधिका, टीका सू० १२८

३५४. (क) 'पावा' देवेहिं कतं णामं, जेण तत्थ भगवं कालगतो । —कल्पसूत्र चूर्णि सू० १२२

(ख) 'पावा' देवेहिं कयं, जेण तत्थ भगवं कालगओ । —कल्पसूत्र, पृथ्वी० टिप्पणी सू० १२२

(ग) रज्जुगा—लेहगा, तेसिं सभा रज्जुयसभा, अपरिभुज्जमाणा करणसाला ।

—कल्पसूत्र चूर्णि सू० १२२

३५५. (क) बितितो चंदो संवच्छरो, पीतिवद्धणो मासो, णंदिवद्धणो पक्खो, अग्गिवेसो दिवसो उवसमो वि से णामं, देवाणंदा रयणी निरिति त्ति वच्चति, लवस्स अच्ची णामं, पाणुस्स मुत्तो, थोवस्स सिद्धणामं, करणं णागं, सव्वट्ठसिद्धो मुहुत्तो. —कल्पसूत्र चूर्णि सू० १२३

३५६. समणस्स भगवओ महावीरस्स जेट्ठे अंतेवासी इंदभूती नामं अणगारे गोयमसगोत्तेणं सत्तुस्सेहे समचउरंससंठाणसंठिए वज्जरिसहनारायसंघयणे कणगपुलगणिघसपम्हगोरे उग्गतवे दित्ततवे तत्ततवे महातवे ओराले घोरे घोरगुणे घोरतवस्सी, घोरबंभचेरवासी उच्छूढसरीरे संखित्तविउलतेयलेसे चोद्दसपुव्वी चउनाणोवगए सव्वक्खरसन्निवाई समणस्स भगवओ .....

—भगवती १।१।७

३५७. मरणा कायस्स भेदा इओ चुआ दोवि तुल्ला ।
एगट्ठा अविसेसमणाणत्ता भविस्सामो । —भगवती शतक १४ उद्दे० ७

३५८. कल्प सुबोधिका , टीका

३५९. (क) कल्पसूत्र चूर्णि सू० १२६

(ख) कल्पसूत्र टिप्पण सू० १२६ ०१७

३६०. ज्वलत्प्रदीपालिकया प्रवृद्धया, सुरासुरैः दीपितया प्रदीप्तया ।
तदास्म पावानगरी समन्ततः प्रदीपिताकाशतला प्रकाशते ।
ततस्तु लोकः प्रतिवर्षमादरात् प्रसिद्ध—दीपावलिकयाद्य भारते ।
समुद्यतः पूजयितुं जिनेश्वरं जिनेन्द्रनिर्वाणविभूति-भक्ति-भाक् । —हरिवंश पुराण, जिनसेन

३६१. कल्प सुबोधिका टीका

३६२. भयवं ! कुणह पसायं विगमह एवंपि ताव खणमेक्कं ।
जावेस भासरासिस्स नूणमुदओ अवक्कमइ ।।१।।
जं एयस्सुदएण तुम्हं तित्थं कुतित्थिएहिं दढं ।।
पीडिस्सइऽसक्कारं तहा पाविस्सइ जणाउ ।।
न य तुम्हे असमत्था एवंविहकज्जसाहणे जेण ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

जो तोलइ तइलोक्कं बलेण का तस्स इह गणणा ।।
कहऽणंतसत्तिजुत्ता जिणा हवंतित्ति वयणमवि अम्हे।
पत्तिज्जिस्सामो पहु ! जइ न तुमं ठासि खणमेक्कं ।।

—महावीर चरियं, प्रस्ताव ८ गा० से ४ पृ० ३३८।१

३६३. अह जयगुरुणा भणियं सुरिंद ! तीयाइतिविह कालेऽवि ।
नो भूयं न भविस्सइ न हवइ नूणं इमं कज्जं ।।
जं आउकम्मविगमेऽवि कोवि अच्छेज्ज समयमेत्तमवि ।
अच्चंताणंतविसिट्ठसत्तिपब्भारजुत्तोऽवि ।।
अवि जोडिज्जइ सयखंडियंपि वयरागरुब्भवं रयणं ।
परिसडियमाउदलियं न उ तीरइ कहवि संघडिउं ।।
ता जइ आच्चंतमभूयमत्थमम्हे न साहिमो एयं ।
किं एत्तिएण नाणं तसत्तिणो ? मुयसु ता मोहं ।।

—महावीर चरियं, प्र० ८ गा० ५ से ८ पृ० ३३८

३६४. (क) कुः भूमिस्तस्यां तिष्ठतीति कुन्थू, अणुं सरीरगं धरेति अणुंधरी ।

—कल्पचूर्णि, सू० १३१

(ख) तं रयणिं 'कुंथू' अणुद्धरी नामं' ति कुः—भूमिस्तस्यां तिष्ठतीति कुन्थूः अणुं सरीरं धरेइ त्ति अणुधरी

—कल्पसूत्र टिप्पण सू० १३१

३६५. (क) कल्पसूत्र चूर्णि सू० १४५ पृ० १०४
(ख) कल्पसूत्र टिप्पण सू० १४५

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परिशिष्ट—३

(पूर्वपरम्परान्तर्गत टिप्पणानि)

१. पासे अरहा 'पुरिसादाणीए' पुरुषाणां प्रधानः पुरुषोत्तम इति अथवा समवायाङ्गवृत्तावुक्तम्—"पुरुषाणां मध्ये आदानीयः—आदेयः पुरुषादानीयः" (पत्र १४—२) उत्तराध्ययन बृहद्वृत्तौ "पुरुषश्चासौ पुरुषकारवर्त्तितया आदानीयश्च आदेयवाक्यतया पुरुषादानीयः, पुरुषविशेषणं तु पुरुष एव प्रायस्तीर्थंकर इति ख्यापनार्थम् पुरुषैर्वा आदानीयः—आदानीयज्ञानादिगुणतया पुरुषादानीय (पत्र २७०—२) —कल्पसूत्र पृथ्वीचन्द्र टिप्पनकम् पृ० १७

(ख) कल्पसूत्र, सन्देह विषौषधि, टीका प० ११९

(ग) कल्पसूत्र किरणावलि पत्र १३२

(घ) कल्पसुबोधिका सू० १४९ प० ३६९

(ङ) पुरुषाणां मध्ये आदानीयः—आदेयः पुरुषाऽऽदानीयः—
—भगवती, श० ५, उ० ९ अभयदेव वृत्ति प० २४८

(च) मुमुक्षूणां पुरुषाणामादानीया आश्रयणीयाः पुरुषाऽऽदानीयाः महतोऽपि महीयांसो भवन्ति
—सूत्रकृताङ्ग १, श्रु० अ० ९, प० १८६-१

२. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित पर्व ९, सर्ग २

३. पाणिग्रहण के लिए कुशलस्थ (कन्नोज) प्रदेश में जाने पर वहाँ कलिंगादि देशों के यवनों ने संघर्ष करने की ठानी। राजकुमार पार्श्व की ललकार के समक्ष सभी यवन विनत होगए और परस्पर मैत्री सम्बंध स्थापित किया। —त्रिषष्टि० पर्व ९, सर्ग ३

४. (क) पार्श्वनाथ चरित्र भावदेवसूरि, सर्ग ६, श्लोक २१३
(ख) त्रिषष्टि० ९।३

५. त्रिषष्टिशलाका० पर्व १. सर्ग १, श्लोक २५

६. वाराणसी के समीप आश्रमपद उद्यान में धातकी वृक्ष के नीचे कायोत्सर्ग करके खड़े थे।
—त्रिषष्टि० ९।३

७. प्रस्तुत सूत्र की तरह सावायांग में भी आठ गणधरों का ही उल्लेख है——

"पासस्स णं अरहओ पुरिसादाणिअस्स अट्ठगणा, अट्ठगणहरा होत्था तं जहा-गाहा—;
सुभे य सुभघोसे य, वसिट्ठे बंभयारि य
सोमे सिरिधरे चेव, वीरभद्दे जसे इ य ॥८।८

आचार्य हेमचन्द्र के त्रिषष्टि शलाका० (९।३) के अनुसार भ० पार्श्वनाथ के १० गणधर थे जिनमें आर्यदत्त गणधर सबसे प्रमुख थे।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दश गणधरों का उल्लेख आव० नि० गा० २९०, आव० मल० टीका (पत्र २०९) आदि ग्रन्थों में भी मिलता है। किंतु कल्पसूत्र सुबोधिका टीका (पत्र ३८१) में इसका स्पष्टीकरण किया है —"द्वौ अल्पायुष्कत्त्वादिकारणान्नोक्तौ इति टिप्पनके व्याख्यातम्।"

इसी प्रकार गणधर के नाम सम्बन्ध में भी कुछ भेद है। कल्पसूत्र में 'शुभ' तथा पासनाह चरियं में (पत्र २०२) शुभदत्त नाम आया है। समवायांग में सिर्फ 'दिन्न' शब्द ही है। जबकि त्रिषष्टि० में 'आर्यदत्त।' —सम्पादक

(ख) विशेष स्पष्टीकरण के लिए भ. पार्श्व एक समीक्षात्मक अध्ययन देखें —ले. देवेन्द्रमुनि

८. (क) कल्पसूत्र की संकलना के समय से यह कालगणना की गई है।

(ख) भगवान पार्श्वनाथ की ऐतिहासिकता प्रायः निर्विवाद है। इस सम्बन्ध में विशेष ऐतिहासिक गवेषणा के लिए देखें —

१. चार तीर्थंकर—पं० सुखलाल जी सिंघवी
२. जन साहित्य का इतिहास भाग १—पं० कैलाशचन्द्र शास्त्री
३. इण्डियन एन्टीक्वेरी जि० ९ पृ. १६० —डा० याकोबी के लेख
४. भगवान पार्श्व : एक समीक्षात्मक अध्ययन पृ. ६१-६९, ले० देवेन्द्रमुनि

९. (क) समवायांग, सूत्र २४।१

(ख) समवायांग सूत्र १५७—११

(ग) अर्हत् अरिष्ठनेमि की ऐतिहासिकता वैदिक ग्रन्थों एवं ऐतिहासिक विद्वानों की गवेषणा से भी सिद्ध होती है।

अर्थवेद के माण्डूक्य, प्रश्न और मुण्डक उपनिषदों में अरिष्टनेमि का नाम आया है महाभारत के अनुशासन पर्व अध्याय १४९ में विष्णुसहस्रनाम में दो स्थानों पर 'शुरः शौरिजिनेश्वरः' पद आया है —

"अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरि जिनेश्वर : ।५०।"

"कालिनेमि महावीरः शूरः शौरि जिनेश्वरः ।९२।"

छांदोग्य उपनिषद् में देवकीपुत्र कृष्ण के उल्लेख से व्यक्त होता है कि उन्होंने घोर अंगरिस से अहिंसा और नीति का उपदेश ग्रहण किया। श्री धर्मानन्द कौशाम्बी (भा० सं० अ० पृ० ३८) के अनुसार ये घोरअंगरिस नेमिनाथ ही थे, क्योंकि नेमिनाथ श्रीकृष्ण के धर्मगुरु थे यह प्राचीन जैन ग्रन्थों से प्रमाणित होता है (विशेष विवरण के लिए देखें—जैन साहित्य का इतिहास पूर्व पाठिका, पं० कैलाशचन्द्र जैन पृ० १७०)

(घ) भगवान् अरिष्टनेमि और श्री कृष्ण: एक अनुशीलन पृ० ६०-६८ देवेन्द्रमुनि

१०. सोरियपुरम्मि नयरे, आसि राया महिड्ढिए।
समुद्दविजए नामं, रायलक्खणसंजुए।
तस्स भज्जा सिवा नाम, तीसे पुत्तो महायसो।
भगवं अरिट्ठनेमि त्ति, लोगनाहे दमीसरे। —उत्तराध्ययन २२।३—४

११. अह सो वि रायपुत्तो समुद्दविजयंगओ। —उत्तराध्ययन २२।३६

१२. एवं सच्चनेमी नवरं समुद्दविजये पिया सिवा माता। एवं दढनेमी वि सव्वे एगगमा।
—अन्तकृद्दशा, वर्ग ४, अ० ९-१०

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

१३. (क) उत्तराध्ययन अ. २२–५,
(ख) सप्ततिशतस्थानप्रकरण ३७—३८ द्वार, गा. १०५

१४. (क) नियगाओ भवणाओ, निज्जाओ वण्हिपुंगवो । —उत्तरा. अ. २२, गा. १३
(ख) अहं च भोगरायस्स, तं चऽसि अंधगवण्हिणो । —उत्तरा अ. २२, गा. ४४

१५. सोऽरिट्ठनेमि नामो य, लक्खणस्सरसंजुओ ।
अट्ठसहस्सलक्खणधरो, गोयमो कालगच्छवी । —उत्तरा. अ. २२, गा. ५

१६. वज्जरिसहसंघयणो, समचउरंसो झसोयरो । —उत्तरा. अ. २२, गा. ५—६

१७. त्रिषष्टि. ८।९

१८. (क) त्रिषष्टि. ८।९
(ख) कल्पसूत्र सुबोधिका टीका

१९. (क) त्रिषष्टि शलाका. ८।९
(ख) कल्पसूत्र सुबोधिका टीका

२०. त्रिषष्टि. ८।९

२१. अह सा रायवरकन्ना, सुसीला चारुपेहिणी ।
सव्वलक्खणसंपन्ना, विज्जुसोया मणिप्पभा । —उत्तरा. अ. २२।७

२२. उत्तरा. अ. २२।९–१०

२३. उत्तरा. २२।१४–१५

२४. कस्स अट्ठा इमे पाणा, एए सव्वे सुहेसिणो ।
वाडेहिं पंजरेहिं च संनिरुद्धा य अच्छई ।। —उत्तरा. २२।१६

२५. अह सारही तओ भणई, एए भद्दा उ पाणिणो ।
तुब्भे विवाहकज्जम्मि, भुंजावेउं बहुं जणं ।। —उत्तरा. २२।१७

२६. रैवताचल पर्वत पर सहस्राम्रवन में पधारे–ऐसा त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित में उल्लेख आता है । —त्रिषष्टि. ८।९

२७. त्रिषष्टि. ८।९

२८. (क) त्रिषष्टि. ८।९
(ख) कल्पसूत्र सुबोधिका टीका

२९. धिरत्थु मम जीवियं ।
जाऽहं तेण परिच्चत्ता सेयं पव्वइउं मम ।। —उत्तरा. २२।२९

३०. अह सा भमरसन्निभे, कुच्चफणगप्पसाहिए ।
सयमेव लुंचई केसे, धिइमंता ववस्सिया ।
वासुदेवा य णं भणई, लुत्तकेसं जिइंदियं ।
संसारसायरं घोरं, तर कन्ने लहुं लहुं । —उत्तरा. २२।३०–३१

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३१. भीया य सा तहिं दट्ठुं एगंते संजयं तयं ।
बाहाहिं काउ संगोप्फं, वेववाणी निसीयई ।। —उत्तरा. २२।३५

३२. जइ सि रूवेण वेसमणो, ललिएण नलकूबरो ।
तहा वि ते न इच्छामि, जइ सि सक्खं पुरंदरो ।
पक्खंदे जलियं जोइं, धूमकेउं दुरासयं ।
नेच्छंति वंतयं भोत्तुं, कुले जाया अगंधणे ।
धिरत्थु तेऽजसोकामी, जो तं जीवियकारणा ।
वंतं इच्छसि आवेउं, सेयं ते मरणं भवे । —उत्तरा. २२।४०–४३

३३. (क) त्रिषष्टिशलाका पुरुष चरित्र ६।८
(ख) उत्तराध्ययन

३४. (क) वसुदेव हिन्डी
(ख) त्रिषष्टि शलाका. सर्ग ७
(ग) जैनरामायण

३५. (क) अर्हत भगवती मल्ली के विस्तृत वर्णन के लिए देखें—ज्ञाता धर्मकथा १९
(ख) त्रिषष्टि शलाका ६।६

३६. अर्हत् शान्तिनाथ, कुन्थुनाथ एवं अरनाथ ये तीनों तीर्थंकर क्रमशः पांचवें, छट्ठे एवं सातवें चक्रवर्ती भी हुए । एक ही भव में दो महान् पदवी का उपभोग किया । इनके विस्तृत जीवन चरित्र के लिए देखें—
१. चउप्पन्न महापुरुष चरिउं
२. त्रिषष्टि शलाका पुरुष चरित्र ५।१, ६।१, ६।२
३. शांतिनाथ चरित्र

३७. (क) धण मिहुण सुर महब्बल ललियंग य वइरजंघ मिहुणे य ।
सोहम्म विज्ज अच्चुय चक्की सव्वट्ठ उसभे य । —आव. मलय. वृत्ति पृ. १५७।१
(ख) लेखक की पुस्तक ऋषभदेवः एक परिशीलन ।

३८. त्रिषष्टि. १।१।५५ से ६१ पृ. ३।२

३९. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. १६८
(ख) आवश्यक चूर्णि पृ. १३२
(ग) त्रिषष्टि. १।१।१४० से १४३ प. ६

४०. (क) आवश्यक मलय. वृ. प. १५८
(ख) त्रिषष्टि. १।१।७१४।७१५

४१. (क) आवश्यक चूर्णि. १३३–१३४
(ख) त्रिषष्टि १।१।९०७—९०९ प. ३२.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४२. (क) आवश्यक मलय. व. १६२
(ख) त्रिषष्टि. १।२।८८६ से ८८८
(ग) आवश्यक हारिभद्रीया वृत्ति १२०।१

४३. स्थानाङ्ग प. ३९९—१

४४. जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति, कालाधिकार (अमोलक ऋषि) प. ७६

४५. स्थानाङ्ग सूत्र वृत्ति प. ३९९

४६. जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति, वक्षस्कार सू. १४

४७. (क) आवश्यक मलय. वृत्ति प. १६३
(ख) त्रिषष्टि. १।२।२१३ प. ४०।१
(ग) महापुराण जिनसेनाचार्य १४।१६२ पृ. ३१९

४८. (क) ऊरूसु उसभलंछणं उसभो सुमिणंमि तेण
कारणेण उसभोत्ति णामं कयं ॥ —आवश्यक चूर्णि. प. १५१

(ख) ऊरुप्रदेश ऋषभो, लाञ्छनं यज्जगत्पतेः ।
ऋषभं प्रथमं यच्च, स्वप्न मात्रा निरीक्षितः ।
तत् तस्य ऋषभ इति, नामोत्सवपुरःसरम् ।
तौ मातापितरौ हृष्टौ विदधाते शुभे दिने । —त्रिषष्टि १।२।६४८ से ६४९

४९. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. १८६
(ख) आवश्यक मलय. प. १९२।२
(ग) आवश्यक चूर्णि. १५२
(घ) आवश्यक हरिभद्रीया प. १२५
(ङ) त्रिषष्टि. १।२।६५४—६५९

५०. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. १९१
(ख) त्रिषष्टि. १।२।८८१

५१. (क) आवश्यक भाष्य
(ख) आवश्यक चूर्णि. पृ. १५३
(ग) आवश्यक मलय. वृ. १९४
(घ) आवश्यक चूर्णि. पृ. १५३

५२. (क) दत्ती व दाणमुसभं दितं ।
दट्ठुं जणंमिवि पवत्तं । —आवश्यक निर्युक्ति. गा. २२४

(ख) भगवता युगलधर्म्मव्यवच्छेदाय भरतेन सह जाता ब्राह्मी बाहुबलिने दत्ता, बाहुबलिना सह जाता सुन्दरी भरताय । —आव. मल. पृ. २००

(ग) युग्मिधर्मनिषेधाय भरताय ददौ प्रभुः ।
सौदर्या बाहुबलिनः सुन्दरीं गुणसुन्दरीम् ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

भरतस्य च सोदर्या ददौ ब्राह्मीं जगत्प्रभुः ।
भूपाय बाहुबलिने तदादि जनताप्यथ । —श्रीकाललोक प्रकाश सर्ग ३२ श्लोक ४७–४८

५३. (क) इति दृष्ट्वा तत आरभ्य प्रायो लोकेऽपि कन्या पित्रादिना दत्ता सती परिणीयते इति प्रवृत्तम् ।
—आवश्यक मलय. पृ. २००
(ख) गुरुदत्तिआ य कण्णा परिणिज्जंते तओ पायं । —आवश्यक हारि. व. प. १३३
(ग) भिन्नगोत्रादिकां कन्या दत्तां पित्रादिभिर्मुदा ।
विधिनोपायतः प्रायः प्रावर्तत तथा ततः । —श्रीकाललोक प्रकाश सर्ग ३२, श्लोक ४९

५४. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. १९४
(ख) आवश्यक चूर्णि. पृ. १५३–१५४

५५. आवश्यक निर्युक्ति. गा. १९६

५६. पुराणसार १८।३।३६

५७. आवश्यक मलय. प. १५७–२

५८. (क) आवश्यक हारिभद्रीया प. १२०–२
(ख) आवश्यक मलय. प. १६३

५९. आवश्यक निर्युक्ति. गा. १५१

६०. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. १९८
(ख) आवश्यक चूर्णि. पृ. १५४
(ग) आवश्यक हारिभद्रीया वृत्ति प. १२८
(घ) त्रिषष्टि. १।२।९७४ से ९७६

६१. त्रिषष्टि. १।२।९२५–९३२

६२. स्थानाङ्ग वृत्ति ७।३।५५७

६३. आद्यद्वयमृषभकाले अन्ये तु भरतकाले इत्यन्ये । —स्थानाङ्ग वृत्ति ७।३।५५७

६४. परिभासणाउ पढमा, मंडलबंधम्मि होइ बीया तु ।
चारग छविछेदावि, भरहस्स चउव्विहा नीई । —स्थानाङ्ग वृत्ति ७।३।५५७

६५. निगडाइजमो बन्धो, घातो दंडादितालणया । —आवश्यक निर्युक्ति गा. २१७

६६. बन्धो—निगडादिभिर्यमः संयमनं, घातो दण्डादिभिस्ताडना, एतेऽपि अर्थशास्त्रबन्धघातास्तत्काले यथायोगं प्रवृत्ता । —आवश्यक मलय. वृत्ति. प. १९९।२

६७. (क) मारणं जीववधो-जीवस्य जीविताद् व्यपरोपणं, तच्च भरतेश्वरकाले समुत्पन्नं ।
—आवश्यक मलय. प. १९९।२
(ख) मारणया जीववहो जक्षा नागाइयाण पूयातो । —आवश्यक निर्युक्ति गा. २१८

६८. आवश्यक निर्युक्ति. गा. २०९

६९. (क) आवश्यक निर्युक्ति गा. २१२
(ख) विशषावश्यक भाष्य वृत्ति १३२

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(ग) आवश्यक चूर्णि. पृ. १५६
(घ) आवश्यक हारिभद्रीया प. १३२

७०. त्रिषष्टि. १।२।९७१

७१. आवश्यक निर्युक्ति. गा. ३३७

७२. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. ३३९
(ख) आवश्यक चूर्णि. पृ. १६२
(ग) त्रिषष्टि. १।२।१२२–१२३
(घ) महापुराण, जिनसेन १८-५५-५९ पृ. ४०२

७३. (क) आवश्यक मलय. वृ. प. २१७
(ख) त्रिषष्टि. १।३।२४४।२४५

७४. (क) आवश्यक मलय. २१७–२१८
(ख) आवश्यक चूर्णि. १६३

७५. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. ३४२–४५
(ख) समवायाङ्ग

७६. (क) दशवैकालिक, अगस्त्यसिंह चूर्णि.
(ख) " जिनदास चूर्णि. पृ. १३२
(ग) आवश्यक चूर्णि. पृ. १५२
(घ) महापुराण २६६।६।३७०
(ङ) धनञ्जयनाममाला. ११४ पृ. ५७

७. (क) त्रिषष्टि. १।३।३०१–३०२
(ख) कल्पलता, समयसुन्दर पृ. २०६
(ग) कल्पद्रुम कलिका पृ. १४९

७८. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. ३४२
(ख) आवश्यक चूर्णि. पृ. १८१
(ग) त्रिषष्टि. १।३।५११–५१३
(घ) चउप्पन्न महापुरिसचरियं (आचार्य शीलांक)

७९. आवश्यक निर्युक्ति. गा. ३४३

८०. महापुराण (आदि पुराण पर्व २४) के अनुसार इसी समय सम्राट् भरत को अन्तःपुर में पुत्र-रत्न प्राप्त होने की सूचना भी प्राप्त हुई।

८१. (क) आवश्यक मलयगिरि वृत्ति २२९ (ख) आवश्यक चूर्णि. पृ. १८१
(ग) त्रिषष्टि. १।३।५२८–५३०

८२. (क) आवश्यक निर्युक्ति (ख) त्रिषष्टि. १।३।५३१

८३. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. ३४५–३४६ (ख) आवश्यक चूर्णि पृ. १८२
(ग) आवश्यक मलय. वृत्ति. प. २२९

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

८४. धम्माणं कासवो मुहं । ——उत्तरा. अ. २५, गा. १६

८५. (क) आवश्यक निर्युक्ति. मलय. वृत्ति पृ. २३०।१ (ख) त्रिषष्टि. १।३।६५४ प. ८९

८६. (क) आवश्यक मलय. वृ. पृ. २२९ (ख) त्रिषष्टि. १।३।६५१
(ग) कल्पलता, समयसुन्दर पृ. २०७ (घ) त्रिषष्टि. १।४।७३०–७४६

८७. आवश्यक चूर्णि. पृ. २०९

८८. आवश्यक मलय. पृ. २३१।१

८९. (क) आवश्यक मलय. पृ. २३१।१ (ख) त्रिषष्टि. १।४।८१८ से ८२६

९०. (क) आवश्यक चूर्णि. २०९।२१० (ख) आवश्यक मलयगिरि वृत्ति

९१. आवश्यक निर्युक्ति. गा. ३४८

९२. आवश्यक चूर्णि. पृ. २१०

९३. पढमं दिट्ठीजुद्धं, वायाजुद्धं तहेव बाहाहिं ।
मुट्ठीहि अ दंडेहि अ सव्वत्थवि जिप्पए भरहो । —आवश्यक भाष्य गा. ३२

९४. (क) त्रिषष्टि. पर्व १, सर्ग ४–५ (ख) आदि पुराण (जिनसेन) पर्व ३४–३६
(ग) कथाकोष प्रकरण (जिनेश्वर सूरि) कथा ९

९५. (क) आवश्यक मलय. पृ. २३२ (ख) आदि पुराण, पर्व ३६

९६. (क) आवश्यक मलय. वृत्ति. (ख) त्रिषष्टि. १।५।७९५ से ७९८
(ग) आवश्यक चूर्णि. पृ. २१०–२११

९७. (क) आवश्यक निर्युक्ति. गा. ४३६ (ख) आवश्यक मलय. वृत्ति. पृ. २४६
(ग) आवश्यक चूर्णि. पृ. २२७

९८. भगवान ऋषभदेव के सम्बन्ध में प्रायः वैदिक ग्रन्थ एक स्वर से श्रद्धाभिव्यञ्जना करते हैं । ऋग्वेद (२–२३–१५) में रुद्र सूक्त में एक ऋचा है——
"एव बभ्रो वृषभ चेकितान यथा देव न हृणीषे न हंसी ।"
हे वृषभ ! ऐसी कृपा करो कि हम कभी नष्ट न हों ।
इसके अलावा नाभिपुत्र ऋषभ और ऋषभ पुत्र भरत चक्री की ताण्डय ब्राह्मण (१४-२-५) शत. वा. (५, २–५–१७) श्रीमदभागवत (स्कंध २०) तथा उत्तर कालीन मार्कण्डेय पुराण (अ ५०) कूर्म पु. (अ. ४१) अग्नि. पु. (१०) वायु पु. (३३) गरुड़ पुराण (१) ब्रह्माण्ड पु. (१४) विष्णु पु. (२–१) स्कंद पु. (कुमार खण्ड ३७) आदि अनेकों पुराणों में विस्तार के साथ चर्चा मिलती है ।

पुरातत्त्व विभाग के अनुसन्धानों ने तो यह प्रायः सिद्ध कर दिया है कि ऋषभदेव ही भारतीय सभ्यता और योग मार्ग के आद्य प्रवर्तक थे । इसके लिए विशेष जिज्ञासु लेखक का ऋषभदेव, एक परिशीलन ग्रन्थ देखें ।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परिशिष्ट—४

(स्थविरावल्यन्तर्गत टिप्पणानि)

१. (क) 'णव गणा एक्कारस गणधरा' दोण्हं दोण्हं पच्छिमाणं एक्को गणो। जीवंते चेव भट्टारए णवहिं जणेहिं अज्जसुधम्मस्स गणो णिक्खित्तो "दीहाउगो त्ति" णातुं। —कल्प० चू० सू०२०१

(ख) परिनिव्वुया गणहरा जीवंते नायए नव जणा उ।
इंदभूई सुहम्मो अ, रायगिहे निव्वुए वीरे। —आवश्यक निर्युक्ति० गा० ६५८

२. मगहा गुब्बरगामे जाया तिन्नेव गोयमसगुत्ता। —आवश्यक निर्युक्ति० गा० ६४३

३. (क) आवश्यक निर्युक्ति० गा० ६४७
(ख) आद्यानां त्रयाणां गणभृतां पिता वसुभूतिः। —आवश्यक मलय० ३३८

४. (अ) आवश्यक निर्युक्ति० गा ६४८
(ख) आद्यानां त्रयाणां गणभृतां माता पृथिवी। —आवश्यक म० वृ० ३३८

५. तिन्नि य गोयमगुत्ता। —आव० निर्युक्ति० गा० ६४९

६. (क) आवश्यक निर्युक्ति० ६५०।
(ख) इन्द्रभूतेरगारपर्यायः पंचाशद्वर्षाणि। —आवश्यक मलय० वृ० प० ३३८

७. (क) आवश्यक निर्युक्ति० गा० ६५२।
(ख) इद्रभूतेश्छद्मस्थपर्यायस्त्रिंशद्वर्षाणि। —आवश्यक मलय० प० ३३९।१

८. (क) आवश्यच निर्युक्ति० गा० ६५४
(ख) इन्द्रभूतेः केवलिपर्यायः द्वादश वर्षाणि। आवश्यक मलय० वृ० प० ३३९

९. (क) आवश्यक निर्युक्ति० ६५५
(ख) इन्द्रभूतेः सर्वायुर्द्विनवतिर्वर्षाणि। —आव० मलय० वृ० प० ३३१

१०. आवश्यक निर्युक्ति गा० ६५०। ११. आ० निर्यु० गा० ६५२। १२. आ० निर्यु० गा० ६५४ १३. आ० गा० ६५५। १४. आ० निर्यु० ६५०। १५. आ० नि० गा० ६५२। १६. आ० नि० गा० ६५४। १७. आ० नि० गा० ६५५। १८. आ० नि० गा० ६४३। १९. आ० नि० गा० ६४९ २०. आ० नि० गा० ६४७। २१. आ० नि० गा० ६४८। २२. आ० नि० अगा० ६५०। २३. आ० नि० गा० ६५२। २४. आ० नि० गा० ६५४। २५. आ० नि० गा० ६५५। २६. आ० नि० गा० ६४३ २७. आ० नि० गा० ६४९। २८. आ० नि० गा० ६४७। २९. आ० नि० गा० ६४८। ३०. आ० नि० गा० ६५०। ३१. आ० नि० गा० ६५२। ३२. आ० नि० गा० ६५५। ३३. आ० नि० गा० ६४४ ३४. आ० नि० गा० ६४७। ३५. आ० नि० गा० ६४८। ३६. आ० नि० गा० ६५०। ३७. आ०

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

नि० गा० ६५३-६५४ । ३८. आ० नि० गा० ६५५-६५६ । ३९. आ० नि० गा० ६५३ । ४०.आ० नि० गा० ६४७ । ४१. आ० नि० गा० ६४८ । ४२. आ० नि० गा० ६४४ । ४३. आ० नि०गा० ६४८ ४४. आ० नि० गा० ६५३-६५४ । ४५. आ० नि० गा० ६५५ । ४६. आ० नि० गा० ६४४ । ४७. आ० नि० गा० ६४९ । ४८. आ० नि० गा० ६४७ । ४९. आ० नि० गा० ६४८ । ५०. आ० नि० गा० ६५० ५१. आ० नि० गा० ६५५-६५६ । ५२. आ० नि० गा० ६४४ । ५३. आ० नि० गा० ६४८ । ५४. आ० नि० गा० ६४७ । ५५. आ० नि० गा० ६४८ । ५६. आ० नि० गा० ६५० । ५७. आ० नि० गा० ६५५-६५६ । ५८. आ० नि० गा० ६४५ । ५९. आ० नि० गा० ६४९ । ६०. आ० नि० गा० ६४७ । ६१. आ० नि० गा० ६४८ । ६२. आ० नि० गा० ६५१ । ६३. आ० नि० गा० ६५५-६५६ । ६४. आ० नि० गा० ६४५ । ६५. आ० नि० गा० ६४९ । ६६. आ० नि० गा० ६४७ । ६७. आ० नि० गा० ६४८ ६८. आ० नि० गा० ६५१ । ६९. आ० नि० गा० ६५५-६५६ ।

७०. A वीर निर्वाण संवत् को जानने का तरीका यह है कि वि० सं० में ४७० मिलाने पर, शक संवत् मे ६०५ और ई० स० में ५२७ मिलाने पर वी० नि० संवत् मिल जाता है। जैसे वर्तमान वि० स० २०२५ में ४७० शक १८९० में ६०५ और १९७१ में ५२७ मिलाने पर वीर संवत् २४९८ आ जाता है ।

७०. B मण परमोहि पुलाए, आहार खवग उवसमे कप्पे
संजमतिग केवल सिज्झणा य जंबुम्मि वुच्छिण्णा ।

——जैन परंपरानो इतिहास भा० १ पृ० ७२ में उद्धृत (त्रिपुटी)

७१. स्थविर सुस्थित गृहस्थाश्रम में कोटिवर्ष नगर के रहने वाले थे, अतः वे कोटिक नाम से पहचाने जाते थे। स्थविर सुप्रतिबुद्ध गृहस्थाश्रम में काकन्दी नगर के निवासी थे, अतः वे काकन्दक नाम से विश्रुत थे ।

७२. 'ताम्रलिप्तिका' शाखा की उत्पत्ति बंग देश की उस समय की राजधानी ताम्रलिप्ति या ताम्रलिप्तिका से हुई थी। उस युग में वह एक प्रसिद्ध बन्दरगाह था। वर्तमान में वह बंगाल के मेदिनीपुर जिले में 'तमलुक' नाम का गांव है।

कोटिवर्षीया शाखा की उत्पत्ति राठ देश की राजधानी कोटिवर्ष नगर से हुई थी। वर्तमान में वह पश्चिमी बंगाल में मुर्शिदाबाद के नाम से प्रसिद्ध है।

पौण्ड्रवर्धनिका शाखा की उत्पत्ति पुण्ड्रवर्धन नगर से हुई थी । वर्तमान में वह उत्तरी बंगाल के (फिरोजाबाद) मा दा से ६ मील उत्तर की ओर 'पाण्डुआ' नाम के गाँव से पहचाना जाता है। उस युग में इसमें राजशाही, दीनाजपुर, रंगपुर, नदिया, वीरभूम मिदनापुर, जंगलमहल, पचेत और चुनार सम्मिलित थे । एक अन्य विद्वान के मतानुसार (जैन परंपरानो इतिहास भा० १ पृ० २०५) वर्तमान पहाड़पुर (बंगाल के बोगरा जिला इ. बी. आर. के स्टेशन से ३ मील दूर) पोंड्रवर्द्धन नगर का वर्तमान अवशेष है।

"दासी कर्पटक" शाखा की उत्पत्ति बंगाल के समुद्र के सन्निकटवर्ती 'दासी कर्पट' नामक स्थान से हुई है।

७३. दशाश्रुतस्कंध, चूर्णि

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

७४. (क) गुर्वावली--मुनिरत्नसूरि
(ख) उवसग्गहरं थुत्तं, काऊणं जेण संघकल्लाणं ।
करुणापरेण विहियं, स भद्दबाहू गुरू जयउ ।।१।।
--कल्पसूत्र कल्पार्थबोधिनी टीका में उद्धृत पृ. २०८

७५. मुनि कल्याणविजय जी, उपलब्ध भद्रबाहु संहिता को सत्तरहवीं शताब्दी की कृति मानते हैं।
--निबन्ध निचय पृ. २९७

७६. आवश्यक चूर्णि भाग २, पृ. १८७

७७. (अ) तित्थोगालिय ८०।१।२। (ख) त्रिषष्टि. परिशिष्ट पर्व, सर्ग ९
(ग) वीर निर्वाण संवत् और जैन काल गणना पृ. ९४

७८. कौशाम्बी शाखा की उत्पत्ति कौशाम्बिका नगरी से हुई है। कौशाम्बिका नगरी वर्तमान में 'कौसम' नाम से प्रसिद्ध है। यह स्थान इलाहाबाद से दक्षिण और पश्चिम में ३१ मील पर अवस्थित है और जहानपुर से दक्षिण में १२ मील पर है।

७९. शुक्तिमतीया शाखा की उत्पत्ति शुक्तिमती नगर से हुई है। शुक्तिमती दक्षिण मालव प्रान्त की एक प्रसिद्ध नगरी थी।

८०. कौडम्बाण शाखा की उत्पत्ति किस स्थान से हुई है इसका सही पता नहीं लगा है। पुरातत्त्ववेत्ता श्री कल्याणविजय गणि के अभिमतानुसार यह स्थान उत्तर-प्रदेश में कहीं होना चाहिए।

८१. चन्द्रनागरी शाखा की उत्पत्ति चन्द्रनगर से हुई है। चन्द्रनगर सेबडाफुली जंक्शन से ७ मील उत्तर चन्द्रनगर का रेलवे स्टेशन है और हुगली रेलवे स्टेशन से ३ मील दक्षिण में है।

८२. (क) कल्याणविजय गणि के मतानुसार स्थूलिभद्र का स्वर्गवास २१५ में नहीं, पर २२१ से भी बहुत पीछे हुआ है। तथ्यों के लिए देखिए--
--पट्टावली पराग. पृ. ५१
(ख) वीर निर्वाण संवत् और जैन काल गणना पृ. ६२ टिप्पणी

८३. वृहत्कल्प भाष्य १।५० गा. ३२७५ से ३२८९

८४. जैन परंपरानो इतिहास भा. १ पृ. १७५–१७६

८५. उदुम्बरीया-शाखा की उत्पत्ति उदुम्बरीया नगर से हुई थी। उदुम्बरीया का वर्तमान में नाम डोमरिया गअज' है। यह रापती नदी के दाहिने तट पर अवस्थित है।

८६. 'मासपुरीया' शाखा की उत्पत्ति वर्त देश की राजधानी 'मासपुरी' से हुई थी।

८७. चम्पीया शाखा की उत्पत्ति अंग देश की राजधानी चम्पा से हुई थी।

८८. भद्रीया शाखा की उत्पत्ति मलय देश की राजधानी भद्रिया से हुई थी।

८९. काकन्दीया शाखा की उत्पत्ति विदेह देश में अवस्थित काकन्दी नगरी से हुई थी।

९०. मिथिला शाखा की उत्पत्ति विदेह की राजधानी मिथिला से हुई थी।

९१. उडुवाडिय (ऋतुवाटिका) शाखा की उत्पत्ति 'उडुवाडिय' स्थान से हुई है जो आजकल 'उलवडिया; नाम से प्रसिद्ध है। यह स्थान कलकत्ता से १५ मील दक्षिण भागीरथी गंगा के बाय किनारे पर हावड़ा जिले में है।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

९२. 'क्षौमिलिया' शाखा की उत्पत्ति पूर्व बंगाल के क्षौमिल नगर से हुई थी जो वर्तमानमें कोमिला' नाम से प्रसिद्ध है।

९३. मानवगण की ये तीन शाखायें क्रमशः काश्यप, गौतम और वासिष्ठ गोत्रों से विश्रुत हुई हैं और चतुर्थ शाखा 'सोरट्ठिया' की उत्पत्ति सोरठ नगर से हुई है, जो वर्तमान में मधुवनी से उत्तर पश्चिम में आठ मील पर 'सोरठ' नाम से अवस्थित है।

९४. कोटिगण की उत्पत्ति सुस्थित और सुप्रतिबुद्ध स्थविरों से हुई है। आर्य सुस्थित गृहस्थाश्रम में कोटिवर्ष नगर के निवासी थे और सुप्रतिबुद्ध काकन्दी नगरी के। अतः इन स्थविरों के अपर नाम क्रमशः कोटिक और काकन्दक भी थे। इन स्थविरों से प्रादुर्भूत होने वाला गण 'कोटिक' नाम से विश्रुत हुआ।

९५. 'उच्चानागरी' शाखा की उत्पत्ति उच्चा नगरी से हुई है। 'उच्चानगरी' ही वर्तमान में 'बुलन्द शहर' के नाम से विख्यात है।

९६. मध्यमिका शाखा की उत्पत्ति चित्तोड़ के सन्निकटवर्ती मध्यमिका नगरी से हुई थी।

९७. 'बंभलिज्जिय' कुल के स्थान पर मथुरा के शिलालेखों में ब्रह्मदासिका नाम उपलब्ध होता है। कल्याणविजय गणि के अभिमतानुसार यह नाम शुद्ध है– "कोटिक गण" के जन्मदाता सुस्थित–सुप्रतिबुद्ध के गुरुभ्राता 'ब्रह्मगणी' का पूरा नाम 'ब्रह्मदास गनी' हो और उन्हीं के नाम से ब्रह्मदासिक कुल प्रसिद्ध हुआ हो।" पट्टावली पराग पृ. ४१–४२

९८. वाणिज्य कुल के स्थान पर मथुरा के शिलालेखों में 'ठाणियातो' नाम उत्कीर्ण है। कल्याण विजय जी इस नाम को ठीक मानते हैं। देखें—पट्टावली पराग पृ. ४२

९९. (क) कल्पसुबोधिका टीका पृ. ५५४, साराभाई मणिलाल नवाब
(ख) जैन परम्परानो इतिहास, भा. १, पृ. २२०–२२१

१००. सो पइट्ठाणं आगतो। तत्थ य सातवाहणो राया सावगो। तेण समणपूयणओच्छणो पवत्तितो, अंतेउरं च भणियं––अमावसाए उववासं काउं "अट्ठमिमादीसु उववासं कातुं" इति पाठान्तरम्। पारणए साधूणं भिक्खं दाउं पारिज्जह। अध पज्जोसमणादिवसे आसण्णीभूते अज्जकालएण सातवाहणो भणितो––भद्दवयजोण्हस्स पंचमीए पज्जोसावणा। रण्णा भणितो––तद्दिवसं मम इंदो अणुजायव्वो होहिति तो 'ण पज्जुवासिताणि चेतियाणि साधुओ य भविस्संति" ति कातुं तो छट्ठीए पज्जोसवणा भवतु। आयरिएण भणियं––न वट्टति अतिकामेतुं। रण्णा भणितं––तो चउत्थीए भवतु.....आयरिएण भणितं एवं होउ, त्ति चउत्थीए कता पज्जोसवणा। एवं चउत्थी वि जाता कारिणता। ––पज्जोसमणाकप्पणिज्जुत्ती पृ. ८९.
(क) श्री निशीथसूत्र चूर्णि. उ. १०
(ख) भरतेश्वर बाहुबलि वृत्ति

१०१. तुम्बवन के परिचय के लिए देखिए––मुनि श्री हजारीमल स्मृतिग्रंथ पृ. ६७७

१०२. (क) आवश्यक चूर्णि., प्रथम भा. प. ३९०
(ख) अवंती जणवए तुम्बवणसन्निवेसे धणगिरी नाम इब्भपुत्तो।
––आवश्यक हारिभद्रीय टीका प्र. भा. प. २८९–१

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(ग) अवंतीजणवए तुम्बवणसन्निवेसे धणगिरी नाम इब्भपुत्तो ।

—आवश्यक मलय० टी० द्वि० भा० प० ३८७-१

(घ) तुंबवणसन्निवेसे अवंतीविसयंमि धणगिरी नाम इब्भसुओ आसि नियंगचंगिमावियसुररूवो ।

—उवएसमाला सटीक , ११०, पत्र २०७

१२३. उपदेशमाला सटीक, गाथा ११०, पत्र २०७

(ख) ऋषिमंडळ प्रकरण गा० २ पत्र १९१-१

(ग) त्रिषष्टि० परिशिष्ट पर्व, द्वादश सर्ग, श्लोक ४, पृ० २७०

१०४. वज्रादप्यधिकं भारं, शिशोरालोक्य सूरयः ।

जगत्प्रसिद्धां श्री वज्र इत्याख्यां ददुरुन्मुदः ।—ऋषिमंडल प्रकरण, श्लोक ३४ पृ० १९३।१

(ख) सो वि य भूमिपत्तो जा जाओ तत्तवसूरिणा भणियं ।

अव्वो किं बइरमिमं जं भारियं भावमुव्वहइ ।। —उपदेश माला, सटीक पत्र २०८

(ग) तद्भारभंगुरकरो, गुरुरूचे सविस्मयः

अहो पुंरूपभृद्वज्रमिदं धर्तुं न शक्यते ।—परिशिष्ट पर्व, सर्ग १२, श्लोक ५२ पृ० २७४

(घ) भरतेश्वर बाहुबलि वृत्ति, पृ० ६९, शुभशीलगणि

१०५. भरतेश्वर बाहुबलि वृत्तिः प० ७३

१०६. (क) आवश्यक निर्युक्ति ३६३—३७७

(ख) विशेषावश्यक भाष्य २२८४—२२९५

१०७. (क) आवश्यक निर्युक्ति ७६२

(ख) विशेषावश्यक भाष्य २२७९

१०८. नन्दी चूर्णि पृ० ८

१०९. वीर निर्वाण संवत् और जैन कालगणना ।—कल्याणविजय पृ० १०४

११०. जंबुद्दीवे णं दीवे भारहे वासे इमीसे ओसप्पिणीए ममं एगं वासहस्सं पुव्वगए अणुसज्जिस्सइ ।

—भगवती सूत्र २०।९।६७७

१११. (क) नन्दी सूत्र, हारिभद्रीय टीका

(ख) " मलयगिरि वृत्ति

(ग) नन्दी सूत्र, चूर्णि जिनदास गणी महत्तर

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परिशिष्ट–५

(समाचार्यन्तर्गत टिप्पणानि)

१. (क) समणे भगवं महावीर० । चंद्रसंवच्छरमधिकृत्यापदिश्यते जेणं जुगादी सो ।

––कल्पसूत्र चूर्णि सू० २२४

(ख) वासाणं सवीसइराए, चन्द्रसंवत्सरमधिकृत्यापदिश्यते जेण सो जुगाई ।

––कल्पसूत्र टिप्पनक सू० २२४

२. नो से कप्पई तं रयणिं भाद्रशुक्लपञ्चमीमतिक्रमितुम् ।

––कल्पसूत्र, टिप्पनक सू० २३१

३. वृहत्कल्पसूत्र ८ उद्दे. ३, सूत्र ३२ प. ८१, घासीलालजी म. द्वारा सम्पादित में भी निम्न मूल पाठ है ।

४. अवग्रहक्षेत्र प्रमाण प्रकृतम् ।

सूत्रम––

से गामंसि वा जाव सन्निवेसंसि वा कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा सव्वओ समंता सकोसं जोयणं उग्गहं ओगिण्हित्ताण चिट्ठित्तए ३१

अस्य सम्बन्धमाह––

गामाइयाण तेसिं, उग्गहपरिमाणजाणणासुत्तं

कालस्य व परिमाणं, वुत्तं इहइं तु खेत्तस्स ।।४८४०।।

'तेषाम' अनन्तरसूत्रोक्तानां ग्रामादीनां कियानवग्रहो भवति ? इति शङ्कायामवग्रहपरिमाणज्ञापनार्थं इदं सूत्रमारभ्यते । यद्वा पूर्वसूत्रेषु "अहालंदमवि उग्गहे' इत्यादि भणताऽवग्रहविषयं कालस्य परिमाण-मुक्तम, इह तु क्षेत्रस्य तदेवोच्यते ।।४८४०।।

अनेन सम्बन्धेनायातस्यास्य व्याख्या–अथ ग्रामे वा नगरे वा यावत् सन्निवेशे वा कल्पते निर्ग्रन्थानां वा निर्ग्रन्थीनां वा 'सर्वतः' सर्वासु दिक्षु 'समन्तात्' चतसृष्वपि विदिक्षु सक्रोशं योजनमवग्रहमवगृह्य स्थातुमिति सूत्रार्थः ।। अथ भाष्यविस्तर :––

उड्ढमहे तिरियं पि य, सकोसगं होइ सव्वतो खेत्तं ।

इंदपदमाइएसुं, छद्दिसि सेसेसु चउ पंच ।।४८४१।।

उर्द्धदिक् अधोदिक् "तिरियं पि य" त्ति तिर्यक्-पूर्व––दक्षिणाऽपरोत्तरालक्षणाश्चतस्रो दिशः, एतासु षट्सु दिक्षु गिरिमार्गे स्थितानां सर्वतः सक्रोशं योजनं क्षेत्रं भवति, तच्च इन्द्रपदादिषु सम्भवति । इन्द्रपदो नाम––गजाग्रपदगिरिः, तत्र ह्युपरिष्टाद् ग्रामो विद्यते अधोऽपि ग्रामो मध्यमश्रेण्यामपि ग्रामः । तस्याश्च मध्यमश्रेण्याश्चतसृष्वपि दिक्षु ग्रामाः सन्ति, ततो मध्यमश्रेणिग्रामे स्थितानां षट्सु दिक्षु क्षेत्रं भवति । आदिशब्दाद् अन्योऽपि य ईदृशः पर्वतस्तस्य परिग्रहः । शेषेषु पर्वतेषु चतसृषु पञ्चसु वा दिक्षु सक्रोशं योजनं क्षेत्रं भवति ।।४८४१।। समभूमिकायां व्याघाताभावे दिक्कचतुष्टयं क्षेत्रम्, व्याघातं प्रतीत्य पुनरित्थम् ––

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

एगं व दो व तिन्नि, दिसा अकोसं तु सव्वतो वा वि ।
सव्वत्तो तु अकोसे, अग्गुज्जाणाओ जा खेत्तं ।। ४८४२ ।।

एकदिग्भाविना पर्वतादिव्याघातेन किञ्चिद् ग्रामादिकमेकस्यां दिशि अक्रोशं भवति, सक्रोशयोजनाव-ग्रहरहितमित्यर्थ : । एवं दिग्द्वयभाविना व्याघातेन द्वयोर्दिशोरक्रोशम्, त्रिदिग्भाविना तिसृषु दिक्षु दिक्कचतुष्टयभाविना तु सर्वतोऽप्यक्रोशं भवति । तत्र च सर्वतोऽक्रोशे ग्रामादौ अग्रोद्यानं यावत् क्षेत्रम्, ततः परमक्षेत्रमिति ।।४८४२ ।। किय--

स्वोपज्ञनिर्युक्त्युपेतं बृहत् कल्पसूत्रम् पुण्यविजय जी द्वारा सम्पादित
भाग ४ तृतीय उद्देशक सूत्र ३१, पृ. १२९८–१२९९

५. समन्तात् ग्रामादेः पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरदिक्षु विदिक्षु वा प्रत्येक सक्रोशं योजनम् पञ्चक्रोशान् यावत् सार्द्धद्विक्रोशं गमनस्य सार्द्धद्विक्रोशमेवागमनस्य एवं पञ्चक्रोशान् यावत् प्रत्येकं दिशि क्रोशद्वयमाहा-राद्यर्थं, तत्स्थानात्क्रोशार्द्धं विचारभूमिनिमित्तमिति, अनेन प्रकारेण गमनागमनस्य पञ्चक्रोशपरिमित-क्षेत्रविषयमवग्रहम् अवगृह्य--अनुज्ञाप्य तत्र स्थातुं मासकल्पं चातुर्मासं वाऽवस्थातुं कल्पते ।

घासीलालजी म. द्वारा निर्मित बृहत्कल्प चूर्णि-- पृ. ८२, सूत्र ३२

६. नो कप्पइ निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा परं अद्धजोयणमेराए उवाइणावित्तए से य आहच्च उवाइणाविए सिया तं नो अप्पणा भुंजिज्जा नो अन्नेसिं अणुप्पदाएज्जा एगंते बहुफासुए थंडिले पडिलेहित्ता पमज्जित्ता परिट्ठवेयव्वे सिया, तं अप्पणा भुंजमाणे अन्नेसिं वा दलमाणे, आवज्जइ चउम्मासियं परिहारट्ठाणं उग्घाइयं ।

--बृहत्कल्पसूत्र, उद्देशक ४, सूत्र १७, पृ. ९६
पूज्य घासीलालजी म. सम्पादित

७. अवसेसं भण्डगं गिज्झा चक्खुसा पडिलेहए ....
परमद्धजोयणाओ विहारं विहरए मुणी ।।

उत्तराध्ययन २६।३५

८. विहरन्त्यस्मिन् प्रदेश इति विहारस्तम्

उत्तराध्ययन बृहद् वृत्ति पत्र ५४४

९. महती वियारभूमी, विहारभूमी य सुलभवित्ती य
सुलभा वसही य जहिं जहण्णयं वासखेत्तं तु ।।
यत्र च महती विहारभूमिभिक्षानिमित्तं परिभ्रमणभूमि :

--व्यवहार: भाष्य ४।४० और वृत्ति

१०. (क) अत्थेगतिया आयरिया 'दाए भंते ।' दाते गिलाणस्स मा अप्पणो पडिग्गाहे चातुम्मासिगादिसु-
--कल्पसूत्र चूर्णि सू० २३४

(ख) 'एवं वुत्तपुव्वं' ति यद्येतदुक्तं भवति गुरुभिर्यदुत 'दापयेर्ग्लानाय त्वं' तदा दातुं कल्पते न स्वयं ग्रहीतुमिति । --कल्पसूत्र टिप्पण सू० २३४

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

११. पडिग्गाहे भंते ! त्ति अप्पणो पडिगाहे अज्ज गिलाणस्य अण्णो गिण्हिहि त्ति ण वा भुंजति । अध दोण्ह वि गेण्हंति तो पारिट्ठावणियदोसा । अपरिट्ठवेते गेलण्णादि ।

—कल्पसूत्र चूर्णि० २३५

१२. दाए पडिग्गाहे गिलाणस्स अप्पणो वि, एवाऽयरियबाल-वुड्ढ पाहुणगाण वि वितिण्णं, स एव दोसो मोहुब्भवो, खीरे य धरणे आत—संजमविराधणा । —कल्पसूत्र चूर्णि सू० २३६

(ख) दावे भंते !' हे दापये : 'पडिगाहे' त्वमपि गृह्णीया : ।

—कल्पसूत्र, आचार्य पृथ्वीचन्द्र टिप्पण सू० २३६

१३. (क) उत्तराध्ययन अ. १७, गा. १५ ।

(ख) वही, अ. ३०, गा, २६

(ग) विकृतिहेतुत्वाद्विकृती उत्तराध्ययन वृहद्वृत्ति शान्त्याचार्य प. ४३५

(घ) स्थानाङ्ग ९ । ६७४

(च) चत्तारि सिणेहविगतीओ पन्नत्ताओ, तंजहा—तेल्लं घयं वसा णवनीतं ।

—स्थानाङ्ग ४।१।१७४

(छ) चत्तारि महाविगतीओ पन्नत्ताओ, तं जहा—महुं, मंसं, मज्जं, णवणीतं ।

—स्थानाङ्ग ४।१।१७४

(ज) विकृति—अशोभनं गतिं नयन्तीति विगतय:ताश्च क्षीरविगयादय. विगतीमाहरयत:मोहोद्भवो-भवति । —उत्तराध्ययन चूर्णि. पृ. २४६

(झ) विशेष जिज्ञासु लेखक का 'मांसाहार निषेध', लेख देखें ।

१४. छट्ठस्स दो गोयर काला । किं कारणं ? सो पुणो वि कल्लं उववासं काहिति, जति खंडिताणि तत्तियाणि चेव कप्पति कीस एगबारा गेण्हितुं ण घरेति ? उच्यते—सीतलं भवति संचय संसत्तदीहादी दोसा भवंति, भुत्ताणुभुत्ते य बलं भवति, दुक्खं च धरेति ति ।

—कल्पसूत्र चूर्णि. सू. २४२

१५. (क) व्यपगतं अष्टं व्यष्टं विकृष्टं वा, तिण्णि वि गोयरकाला सव्वे, चत्तारि वि पोरुसितो । आहाराणंतरं पाणगं ! —कल्पसूत्र टिप्पण चूर्णि.सू.२४४

(ख) 'विकिट्ठ' त्ति अष्टमादूर्ध्वं तप : —कल्पसूत्र टिप्पण. सू. २४४

१६. 'तओ पाणगा' त्रीणि पानकानि । 'उस्सेइम्' पिट्ठजलाइ । 'संसेइम' पत्ताणि उक्कालेउं' सीयलेण जलेण सिच्चति तं संसेइमं । —कल्पसूत्र टिप्पण सू. २४६

१७. (क) 'आयामगं' अवस्सावणं सोवीरगं ' अंबिलं । —कल्पसूत्र चूर्णि सू. २४८

(ख) 'आयामए' अवस्रवणम् । सोवीर काञ्जिकम् । 'सुद्धवियडं' उष्णोदकम ।

—कल्पसूत्र टिप्पण सू. २४८

१८. (क) 'संखादत्तिओ' परिमितदत्तिओ । लोणं थोवं दिज्जति, जति तत्तिलगं भत्तपाणस्स गेण्हति सा वि दत्ती चेव । पंच ति णिम्मं चतुरो तिण्णि दो एगा वा । छ सत्त वा मा एवं संछोभो ।—
कताइ तण पंच भोयणस्स लद्धातो तिण्णि पाणगस्स ताहे ताओ पाणगच्चियातो भोयणे संछुब्भति तण्ण कप्पति, भोयणच्चियातो वा पाणए संछुब्भति तं पि ण कप्पति ।

—कल्पसूत्र चूर्णि सू. ९।२५१

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(ख) 'संखादत्ति' परमितदत्तेः 'लोणासायणं स्तोकम् । कल्पसूत्र टिप्पण २५१

१९. (क) वासावासं ० जं किंचि कणगफुसितं उस्सा महिया वासं' वा पडति उदगविराहण त्ति काउं —कल्पसूत्र चूर्णि. २५३

(ख) 'पाणिपडिग्गहिं' जिनकल्पिकादेः । ओस-महीवासा फुसारमावं यावत पतति तावन्न कल्पते गन्तुम् । —कल्पसूत्र टिप्पण सू. २५३

२०. वाग्धारियवुट्ठिकातो जो वासकप्पं गालेति अच्छिण्णाते व धारातें । कप्प तिसे 'स' तरुत्तरस्स, अंतरं —रयहरणं पडिग्गहो वा उत्तरं पाउरण कप्पो सह अंतरेण उत्तरस्स ।

—कल्पसूत्र चूर्णि २५६

२१. आचारांग १।८।४।५१

२२. उत्तराध्ययन अ. २३ गा. १३

२३. 'संतरुत्तरंसि' अंतरमिति कल्पः उत्तरं च —वर्षाकल्प कम्बली, अथवा अंतरं —रजोहरणं पडिग्गहो वा उत्तरं पाउकरणप्पो तेहिं सह । —कल्पसूत्र पृथ्वी. टिप्पण २५६

२४. ओघनिर्युक्ति गाथा ७२६ वृत्ति.

२५. कम्बलस्य च वर्षासु बहिर्निर्गतानां तात्कालिकवृष्टावप्कायरक्षणमुपयोगः, यतो बालवृद्धग्लाननिमित्तं-वर्षत्यति जलधरे भिक्षायै असह्योच्चारप्रस्रवणपरिष्ठापनार्थं च निःसरतां कम्बलावृतदेहानां न तथा विधाप्कायविराधनेति । —धर्मसंग्रह वृत्ति पत्र ६६

२६. बाल-वृद्ध-ग्लाननिमित्तं वर्षत्यपि जलधरे भिक्षायै निःसरतां कम्बलावृतदेहानां न तथा विधाप्काय-विराधना । —योगशास्त्र, स्वोपज्ञ वृत्ति ३,८७

२७. अह. पुणेवं जाणेज्जा— तिव्वदेसियं वासं वासमाणं पेहाए, तिव्वदेसियं वा महियं सण्णिवयमाणिं पेहाए .....से एवं णच्चा णो सपडिग्गहमायाए गाहावइ -कुलं पिंडवायपडियाए णिक्खमेज्ज वा पविसेज्ज वा । —आयारो तह आयार चूला, चूला १, अ. ६ उद्देशा २, सू. ५३, पृ. २६६.

२८. दशवैकालिका ५।१।८

२९. ण इति पडिसेहसद्दो, चरणं गोचरस्स तं पडिसेहेति 'वासं' मेघो, तम्मि पाणियं मुयन्ते ।

—दशवैकालिक, अगस्त्यसिंह चूर्णि

३०. नकारो पडिसेहे वट्टइ, चरेज्ज नाम भिक्खस्स अट्ठा गच्छेज्जाति. वासं पसिद्धमेव, तंमि वासे वरिस-माणे उ चरियव्वं, उत्तिण्णेण पव्वुट्ठे अहाछन्नाणि सगडगिहाइणि पविसित्ता ताव अच्छइ जाव-जांवट्ठिओ ताहे हिंडइ । —दशवैकालिक जिनदास चूर्णि पृ. १७०

३१. न चरेद्वर्षे वर्षति, भिक्षार्थं प्रविष्टो तु वर्षणे प्रच्छन्ने तिष्ठेत् ।

—दशवैकालिक हारिभद्रीया टीका प. १६४

३२. कणगफुसियमित्तं पि ।

३३. (क) महियाए व पडंतिए —दशवं. ५।१।८

(ख) महिया पायसो सिसिरे गब्भमासे भवइ ताएवि पडंतीए नो चरेज्जा ।

दशवै. जिनदास चूर्णि. पृ. १७०

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३४. निगिज्झिय निगिज्झिय स्थित्वा स्थित्वा । कप्पइ अहे वियडगिहंसि वा आस्थानमण्डपम् । पुव्वाउत्ते 'भिलंगसूवे' मसूरदालिः उडिददालिर्वा इति जनश्रुतिः व्यवहारवृत्तौ त्विदमुक्तम् "यद् गृहस्थानां पूर्वप्रवृत्तमुपस्क्रियमाणं तत् पूर्वायुक्तम् " इति साधोरागमनात् पूर्वं गृहस्थैः स्वभावेन राध्यमानः सतन्दुलोदनः । 'भिलंगसूपो नाम' सस्नेहः सूपो दालिरिति स कल्पते प्रतिग्रहीतुम् । योऽसौ तत्र 'पूर्वागमनेन' पूर्वागताः साधव इति हेतोः पश्चात् दायकः प्रवृत्तो राद्ध स तन्दुलोदनो भिलंगसूपो वा नासौ कल्पते प्रतिग्रहीतुमिति । —कल्पसूत्र, आचार्य पृथ्वीचन्द्र टिप्पण सू. २५७

३५. एत्थ वि वियडरुक्खमूलेसु कहं अच्छितव्वं ? "तत्थ णो कप्पति एगस्स णिग्गंथस्स एगाए य णिग्गंथीए।" कहं एगाणिओ ? संघाडइल्लओ अब्भत्तट्ठिओ असुहितओ कारणिओ वा । एवं णिग्गंथीण वि आयपरोभयसमुत्था दोसा संकादओ य भवंति । अह पंचमओ खुड्डओ वा खुड्डिया वा, छक्कण्णं रहस्सं ण भवति तत्थ वि अच्छंतो अण्णेसि धुवकम्मियादीणं संलोए 'सपडिदुवारे' सपडिहुत्तदुवारं सव्वगिहाण वा दुवारे । खुड्डतो साधूणं संजतीणं खुड्डिया । साधू उस्सग्गेणं दो, संजतीओ तिण्णि चत्तारि पंच वा । एवं अगारीहि वि । —कल्पसूत्र चूर्णि सू. २५९–२६९–२६१

३६. (क) 'अण्णतरं वा विगतिं', खीरादि, 'एवदियं' एत्तियं परिमाणेण, 'एवतिखुत्तो' एत्तियवारातो दिवसे वा मोहुब्भवदोसा खमगगिलाणाणं अणुण्णाता । —— कल्पसूत्र चूर्णि २७६

ख) कल्पसूत्र टिप्पण २७६

३७. (क) वासावासं णो कप्पति णिग्गंथा २ परं पज्जोसवणातो गोलोममेत्ता वि केसा जाव संवच्छरिए थेरकप्पे । 'उवातिण्णावेत्तए' त्ति अतिक्कामेत्तए । केसेसु आउक्कातो लग्गति सो विराधिज्जति तेसु य उल्लंतेसु छप्पतियातो समुच्छंति, छप्पइयाओ य कंडूयंतो विराधेति, अप्पणो वा खतं करेति, जम्हा एते दोसा तम्हा गोलोमप्पमाणमेत्ता वि ण कप्पंति । जति छुरेण करोति कत्तरीए वा आणादीता, छप्पतियातो छिज्जंति, पच्छाकम्मं च ण्हाविंतो करेति, ओहामणा तम्हा लोओ कातव्वो, तो एते दोसा परिहरिता भवंति । भवे कारणं ण करेज्जा वि लोयं असहू ण तरेति अहियासेतुं, लोयं जति कीरति अण्णो उवद्दवो भवति, बालो रुवेज्ज वा धम्मं वा छड्डेज्ज, गिलाणो वा तेण लोओ ण कीरति । जइ कत्तरीए कारेति पक्खे कातव्वं, अध छुरेण मासे मासे कातव्वं, परम छुरेण, पच्छा कत्तरीए-अप्पाण दवं घेत्तूण तस्स वि हत्थधोवणं दिज्जति एस जयणा । धुक्लोओ उ जिणाणं । थेराण पुण वासासु अवस्सं कायव्वो । पक्खिया आरोवणा वयाणं सव्वकालं । अहवा संथारयदोराणं पक्खे पक्खे बंधा मोत्तव्वा पडिलेहेयव्वा य । अहवा पक्खिया आरोवणा केसाणं कत्तरीए, अण्णहा पच्छित्तं । मासितो खुरेणं, लोओ छण्हं मासाणं थेराणं, तरुणाणं चाउम्मासिओ । संवच्छरिओ त्ति वा वासरत्तिओ ति वा एगट्ठं । उक्तं च

संवच्छरं वा वि परं पमाणं ।
बीयं च वासं ण तहिं वसेज्जा,
एस 'कप्पो'-मेरा मज्जाया, कस्स ? थेराणं भणिता आपुच्छ-भिक्खायरियादि-विगति पच्चक्खाणं जाव मत्तग त्ति । जिणाण वि एत्थ किंचि सामण्णं पाएण पुणथेराणं ।

——कल्पसूत्र चूर्णि २८४

(ख) 'उवायणा' अतिक्रामयितुम् । शेषो लोचादिविधि चूर्णितो ज्ञेय : ।

—पृथ्वी. टिप्पण २८४

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

(ग) केशेषु हि अप्कायविराधना, तत्संसर्गाच्च यूकाः समूर्च्छन्ति, ताश्च कण्डूयमानो हन्ति शिरसि नखक्षतं वा स्यात् यदि क्षुरेण मुण्डापयति कर्त्तयां वा तदाज्ञाभंगाद्याः दोषाः संयमात्मविराधना, यूकाश्छिद्यन्ते नापितश्च पश्चात्कर्म करोति शासनाय भ्राजना च, ततो लोच एव श्रेयान् । ---कल्पसूत्र सुबोधिका टीका. पत्र. १९०-९१

३८. देखिये---जम्बूद्वीपप्रज्ञप्ति, आवश्यक निर्युक्ति आदि

३९. वीरासण उक्कुडूगासणाइ लोआइओ य विण्णेओ ।
कायकिलेसो संसारवासनिव्वेअहेउत्ति ।।
वीरासणाइसु गुणा कायनिरोहो दया अ जीवेसु ।
परलोअमई अ तहा बहुमाणो चेव अन्नेसिं ।।
णिस्संगया य पच्छापुरकम्मविवज्जणं च लोअगुणा ।
दुक्खसहत्तं नरगादिभावणाए य निव्वेओ ।।

तथाऽन्यैरप्युक्तम्---

पश्चात् कर्म पुरः कर्म ईर्यापथपरिग्रहः ।
दोषा ह्येते परित्यक्ता शिरोलोचं प्रकुर्वता ।। ---दसवैकालिक, हारिभद्रीय, वृत्ति प. २८२९ ।

४०. जं अज्जियं समीरवल्लएहिं तवनियमबंभमइएहिं ।
तं दाणि पच्छ नाहिसि, छड्डितो सागपत्तेहिं ।।२७१४।।
तवो भेदो अयसो, हाणी, दंसण-चरित्त-नाणा ।
साहुपदोसो संसारवड्ढणो साहिकरणस्स ।।२७०८।। ---कल्पलघुभाष्य

४१. खमावणयाएणं जीवे पल्हायणभावं जणयइ । ---उत्तरा० २९

४२. वासासु वाघातनिमित्तं तिण्णि उवस्सया घेत्तव्वा । का समाचारी ? उच्चते-वेउव्विया पडिलेहा पुणो पुणो पडिलेहिज्जति संसत्ते असंसत्ते, तिण्णि वेलाओ-पुव्वण्हे १ भिक्खं गतेसु २ वेतालियं ३ । जे अण्णे दो उवस्सया तेसिं 'वेउव्विया पडिलेहा' 'दिणे दिणे निहालिज्जंति, मा कोति ठाहिति ममत्तं. वा काहिति, ततिए दिवसे पादपुंजणेण पमज्जिज्जति । ---कल्पसूत्र चूर्णि सू० २८७

४३. तेणं कालेणं तेणं समएणं समणे भगवं महावीरे रायगिहे णगरे सदेवमणुयासुराए 'परिसाए' उद्घाटच शिरः परि-सर्वतः सीदति परिषत् 'मज्झे ठितो' मज्झगतो 'एवं यथोक्तं कहेत, भासति वाग्योगेण, पण्णवेति अणुपालियस्स फलं, परूवेति, प्रति फलं प्रतिरूवेति । 'पज्जोसवणा-कप्पो, त्ति वरिसारत्तमज्जाता । अज्जो ! त्ति आमंत्रणे । द्विर्ग्रहणं निकाचनार्थे, एवं कर्तव्यं नान्यथा । सह अत्थेण सअट्ठं । सहेतुं न निर्हेतुकम् । 'सनिमित्तं सकारणं' अणुणपालितस्स दोसा अयं हेतुः अपवादो कारणं जहा सवीसतिराते मासे वीतिक्कंते पज्जोसवेयव्वं । किंनिमित्तं. हेतुः पाएणं अगारीहिं अगाराणि सट्ठाए कडाणि । कारणे उरेण वि पज्जोसवेति आसाढपुण्णिमाए । एवं सव्वसुत्ताणं विभासा । दोसदरिसणं हेतुः अववादो कारणं । सहेतुं सकारणं भुज्जो भुज्जो पुणो पुणो उवदंसेति । परिग्रहणात् सावगाण वि कहिज्जति समोसरणे कड्ढिज्जति पज्जोसमणाकप्पो । ---कल्पसूत्र चूर्णि सू० २९१

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

परिशिष्ट-६

(वाद्य, संगीत परिचय)

१ **तत**——तन्तुवाद्य-वीणा आदि

२ **वितत**——मंढे हुए वाद्य-पटह आदि

३ **घन**——कांस्यताल

४ **झुसिर**——शुषिर-फूंक द्वारा बजने वाला वाद्य बांसुरी आदि ।

——**स्थानाङ्ग ४**

१ **शंख**

२ **शृंग**

३ **शंखिका**

४ **खरमुही**

५ **पेया**

६ **पीरिपिरिया**——शूकर-पुटावनद्धमुखो-वाद्य-विशेषः ।

७ **पणव**——लघु पटह

८ **पटह**

९ **भंभा**——ढक्का

१० **होरंभ**——महाढक्का

११ **भेरी**

१२ **झल्लरी**

१३ **दुंदुभि**——वृक्ष के एक भाग को भेदकर बनाया गया वाद्य ।

१४ **मुरज**——शकटमुखी

१५ **मृदंग**

१६ **नंदी मृदंग**——एकतः संकीर्णो अन्यत्र विस्तृतो मुरजविशेषः ।

१७ **आलिंग**

१८ **कुतुम्ब**——चर्मावनद्धपुटो वाद्यविशेषः ।

१९ **गोमुखी**

२० **मर्दल**

२१ **वीणा**

२२ **विपंची**——त्रितंत्री वीणा

२३ **वल्लकी**——सामान्य वीणा

२४ **महती**——शततंत्रिका वीणा

२५ **कच्छभी**

२६ **चित्रवीणा**

२७ **बद्धीसा**

२८ **सुघोषा**

२९ **नन्दीघोषा**

३० **भ्रामरी**

३१ **षड्भ्रामरी**

३२ **परवादनी**——सप्ततंत्री वीणा

३३ **तूणा**

३४ **तुम्बवीणा**

३५ **आमोद**

३६ **झंझा**

३७ **नकुल**

३८ **मुकुन्द**

३९ **हुडुक्की**

४० **विचिक्की**

४१ **करटा**

४२ **डिंडिम**

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

४३ किणित
४४ कडंब
४५ दर्दरिका—गोहिया
४६ दर्दरक
४७ कलशी
४८ मडुक
४९ तल
५० ताल
५१ कांस्यताल
५२ रिंगिसिया
५३ लत्तिया
५४ मगरिका
५५ सुंसुमारिया
५६ वंश
५७ वेणु
५८ वाली
५९ परिल्ली
६० बद्धता

—राजप्रश्नीय सूत्र ६४

१ भंभा
२ मुकुन्द
३ मट्टल
४ कडंब
५ झल्लरि
६ हुडुक्क
७ कांस्यताल
८ काहल
९ तलिमा
१० वंश
११ पणव
१२ शंख

—बृहत्कल्पभाष्यपीठिका २४ वृत्ति

संगीत

गीत के तीन प्रकार हैं :—

१ प्रारंभ में मृदु
२ मध्य में तेज
३ अन्त में मन्द

—स्थानाङ्ग ७, उ. ३

—अनुयोगद्वार

गीत के दोष

१ भीतं—भयभीत मानस से गाया जाय,
२ द्रुतं—बहुत-शीघ्र-शीघ्र गाया जाय
३ अपितथं—श्वास युक्त शीघ्र गाया जाय अथवा ह्रस्व स्वर लघु स्वर से ही गाया जाय।
४ उत्तालं—अति उत्ताल स्वर से व अवस्थान ताल से गाया जाय,
५ काकस्वरं—कौए की तरह कर्ण-कटु शब्दों से गाया जाय।
६ अनुनासिकम्—अनुनासिका से गाया जाय।

—अनुयोगद्वार

गीत के आठ गुण:—

१ पूर्ण—स्वर, लय और कला से युक्त गाया जाय।
२ रक्तं—पूर्ण तल्लीन होकर गाया जाय।

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

३ **अलंकृत**––स्वर विशेष से अलंकृत होकर गाया जाय ।

४ **व्यक्तं**––स्पष्ट गाया जाय ।

५ **अविघुष्टं**––अविपरीत स्वर से गाया जाय ।

६ **मधुरं**––कोकिला की तरह मधुर गाया जाय

७ **समं**––ताल, वंश, व स्वर से समत्व गाया जाय ।

८ **सुललितं**––कोमल स्वर से गाया जाय ।

अन्य आठ गुण :––

१ **उरोविशुद्ध**––वक्षस्थल से विशुद्ध होकर निकलना ।

२ **कण्ठविशुद्ध**–– स्वर भंग न हो ।

३ **शिरोविशुद्ध**––मूर्धा को प्राप्त होकर भी जो स्वर-नासिका से मिश्रित नहीं होता. ।

४ **मृदुक**––जो राग कोमल स्वर से गाई जाय ।

५ **रिङ्गित**––आलाप के कारण स्वर अठखेलियां करता-सा प्रतीत हो ।

६ **पदबद्ध**––जो गेय पद विशिष्ट लालित्य युक्त भाषा में निर्मित किये गये हों ।

७ **समताल प्रत्युत्क्षेप**––नर्तकी का पादनिक्षेप और ताल आदि परस्पर मिले हों ।

८ **सप्त स्वर सीमर**––सातों स्वर अक्षरादि मिलान खाते हों ।

अक्षरादि सम भी सात प्रकार का है :––

१ **अक्षर-सम**––ह्रस्व, दीर्घ, प्लुत, सानुनासिक से युक्त ।

२ **पद-सम**––पदविन्यास से युक्त ।

३ **ताल-सम**––ताल के अनुकूल कर आदि का हिलाना ।

४ **लय-सम**––वाद्य यन्त्रों के साथ स्वर मिलाकर गाना ।

५ **ग्रह-सम**––बांसुरी या सितार की तरह गाना ।

६ **निश्वसितोच्छ्वसितो** सम–श्वास ग्रहण करने और निकालने का क्रम व्यवस्थित ।

७ **संचार-सम**––वाद्य यंत्रों के साथ गाना

––स्थानाङ्ग ७।३।२५

––अनुयोगद्वार गा० ७

प्रकारान्तर से अन्य आठ गुण ::––

१ **निर्दोष**––गीत के बत्तीस दोष से रहित गाना ।

२ **सारवन्तं**––विशिष्ट अर्थ से युक्त गाना ।

३ **हेतुयुक्तं**––गीत से निबद्ध, अर्थ का गमक और हेतु युक्त ।

४ **अलंकृतं**––उपमादि अलंकारों से युक्त ।

५ **उपनीतं**––उपनय से युक्त ।

६ **सोपचारं**––कठिन न हो, विशुद्ध हो ।

७ **मितं**––संक्षिप्त व सार युक्त ।

८ **मधुरं**––योग्य शब्दों के चयन से श्रुति-मधुर

––स्थानाङ्ग

छन्द के तीन प्रकार :––

१ **सम**–चारों पाद के अक्षरों की संख्या समान

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

२ **अर्धसम**––प्रथम और तृतीय; द्वितीय और चतुर्थ पाद समान हों।

३ **विषमसम**––किसी भी पाद की संख्या एक दूसरे से नहीं मिलती हो।
––अनुयोग द्वार गा० १०

सतस्वर

१ **षड्ज**––नासिका, कंठ, छाती, तालु, जिह्वा, दांत, इन छह स्थानों से उत्पन्न।

२ **वृषभ**––जब वायु नाभि से उत्पन्न होकर कण्ठ और मूर्धा से टक्कर खाकर वृषभ के शब्द की तरह निकलता है।

३ **गांधार**––जब वायु नाभि से उत्पन्न होकर हृदय और कण्ठ को स्पर्श करता हुआ सगंध निकलता है।

४ **मध्यम** ––जो शब्द नाभि से उत्पन्न होकर हृदय से टक्कर खाकर पुनः नाभि में पहुँचे। अर्थात् अन्दर ही अन्दर गूंजता रहे।

५ **पञ्चम**––नाभि, हृदय. छाती कंठ और सिर इन पाँच स्थानों से उत्पन्न होने वाला स्वर।

६ **धैवत**––अन्य सभी स्वरों का जिसमें मेल हो, इसका अपर नाम रैवत भी है।

७ **निषाद**––जो स्वर अपने तेज से अन्य स्वरों को दबा देता है और जिसका देवता सूर्य हो।

ग्राम और मूर्च्छनाएँ :–
सात स्वरों के तीन ग्राम हैं :–

१ **षड्ज ग्राम**
२ **मध्यम ग्राम,**
२ **गांधार ग्राम**

षड्ज ग्राम की सात मूर्च्छनाएँ :––

१ **मार्गी**
२ **कौरवी,**
३ **हरिता,**
४ **रत्ना**
५ **सारकान्ता**
६ **सारसी**
७ **शुद्ध षड्ज**

मध्यम ग्राम की सात मूर्च्छनाएँ ––––

१ **उत्तरमंदा**
२ **रत्ना**
३ **उत्तरा**
४ **उत्तरासमा**
५ **समकान्ता**
६ **सुवीरा**
७ **अभिरूपा**

गांधार ग्राम की सात मूर्च्छनाएँ

१ **नदी**
२ **क्षुद्रिका**
३ **पूरिमा**
४ **शुद्धगान्धार**
५ **उत्तरगांधार**

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

६ सुष्ठुतर मायामा
७ उत्तरायत कोटिमा

संगीत शास्त्र में मूर्च्छनाओं के नाम अन्य उपलब्ध होते हैं —

१ ललिता
२ मध्यमा
३ चित्रा
४ रोहिणी
५ मतंगजा
६ सौवीरी
७.षण्मध्या

१ पंचमा
२ मत्सरी
३ मृदुमध्यमा
४ शुद्धा
५ अत्रा
६ कलावती
७ तीव्रा

१ रौद्री
२ ब्राह्मी
३ वैष्णवी
४ खेदरी
५ सुरा
६ नादावती
७ विशाला

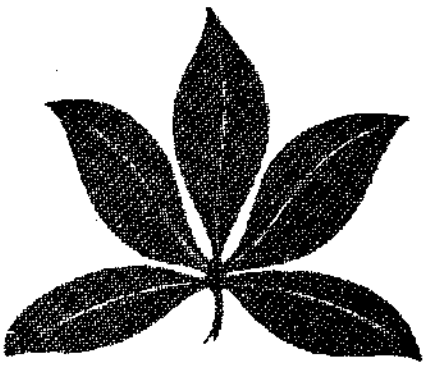

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કલ્પસૂત્રનો સંક્ષિપ્ત પારિભાષિક શબ્દ-કોશ

અચેલક – કલ્પનો એક ભેદ, જુઓ 'કલ્પ' શબ્દ.

અટ્ઠમભકત – લગોલગ આઠ સમય (વખત) સુધી આહાર પાણીનો પરિત્યાગ, અર્થાત્ કેવળ આહારનો ત્યાગ - ત્રણ દિવસના ઉપવાસ, તેલા.

અનગાર – મુનિ, ગૃહનો ત્યાગ કરીને મુનિવ્રત સ્વીકાર કરવાવાળા શ્રમણ.

અનુત્તરૌપપાતિક – અનુત્તર - સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ–વિમાનમાં, ઔપપાતિક - જન્મ લેવાવાળા દેવ.

અનુત્તર વિમાન – સર્વશ્રેષ્ઠ દેવ વિમાન

અભિગ્રહ – દૃઢસંકલ્પ, નિશ્ચય કે જે જ્યાં સુધી સફળ થતો નથી ત્યાં સુધી ગુપ્ત રાખવામાં આવે છે.

અવગ્રહ – ચાતુર્માસમાં એક સ્થાનમાં રહ્યા પછી આસપાસના ક્ષેત્રમાં જવા આવવાની મર્યાદાનું નિર્ધારણ કરવું.

અવધિજ્ઞાન – ઈન્દ્રિયોની સહાયતા વિના થવાવાળા રૂપી પદાર્થોનું જ્ઞાન.

અવધિજ્ઞાની – અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે જેને તે સાધક

અનશન – અશન - ભોજન, ભોજનનો પરિત્યાગ કરવો - અનશન એક પ્રકારનું તપ

અવસર્પિણી – કાળચક્રનો અર્ધ ભાગ, ભૂમિ, વૃક્ષ વગેરે વસ્તુઓનો સ્વારસ્ય તથા મનુષ્યોનો પુરુષાર્થ વગેરે ગુણ જે કાળક્રમમાં ક્રમશ: ઘટતો જાય છે. તે સમય, કાળચક્રનો અપકર્ષયુગ.

અવસ્વાપિની – મનુષ્ય વગેરેને ગાઢ નિદ્રા પમાડી દેવાવાળી એક વિદ્યા.

અષ્ટાંગ મહાનિમિત્ત – આઠ જાતની નિમિત્ત વિદ્યા-જેવી કે, (૧) અંગ વિદ્યા-શરીરનાં અંગોપાંગના ફરકવાથી લાભાલાભનું જ્ઞાન, (૨) સ્વપ્ન વિદ્યા - શુભાશુભ સ્વપ્નોનું ફળ-જ્ઞાન (૩) સ્વરવિદ્યા - કાક, શૃગાલ ઘૂવડ વગેરે પક્ષીઓના સ્વરથી થનારા લાભાલાભનું પરિજ્ઞાન (૪) ભૂવિદ્યા - ભૂકંપ વગેરે દ્વારા થનાર લાભાલાભનું જ્ઞાન (૫) લક્ષણ વિદ્યા - શરીર ઉપરના તલ, મસા વગેરે લક્ષણોથી થનાર શુભાશુભનું પરિજ્ઞાન, (૬) રેખા વિજ્ઞાન - હાથ, પગ વગેરેની રેખાઓ ઉપરથી શુભાશુભ પરિજ્ઞાન,સામુદ્રિક શાસ્ત્ર, (૭) આકાશવિજ્ઞાન - આકાશમાં થવાવાળો ઉલ્કાપાત વગેરે આકસ્મિક આઘાતો ઉપરથી લાભા-લાભનું જ્ઞાન, (૮) નક્ષત્ર વિદ્યા - નક્ષત્રના ઉદય - અસ્ત વગેરે ઉપરથી શુભાશુભનું પરિજ્ઞાન.

અષ્ટકર્મ – જુઓ 'કર્મ' શબ્દ

નિક્ષેપણાસમિતિ – જુઓ 'સમિતિ'

આભોગિક – અવધિ જ્ઞાનનો એક એવો પ્રકાર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

કે જે ઉત્પન્ન થયા પછી કદી નાશ થતો નથી, કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં સુધી રહેવાવાળું જ્ઞાન

આયામ – ચોખા વગેરેનું ધોવણ (ધોણ)

આયુષ્ય કર્મ – જુઓ 'કર્મ'

આરા – આરા-ચક્ર. જે રીતે રથ, ગાડી વગેરેના ચક્ર લાગેલ હોય છે તેવાં જ કાળ રૂપી રથનાં પણ ચક્ર (આરા) હોય છે. એવા બાર આરાનું એક કાળ-ચક્ર થાય છે કે જે વીસ કોડા-કોડી સાગરોપમનું હોય છે. કાળ-ચક્રના છ આરા અવસર્પિણી કાળચક્રના, છ આરા ઉત્સર્પિણી કાળ કહેવાય છે.

ઈર્યા સમિતિ – જુઓ 'સમિતિ'

ઉપપાત – નરક અને દેવયોનિમાં જન્મ ગ્રહણ કરવો તેને ઉપપાત કહે છે.

ઉષ્ણ વિકટ – અગ્નિ ઉપર ઊકળતું પાણી

ઉત્સ્વેદિમ – લોટ વગેરેનું ધોણ

ઋજુમતિ – મનઃપર્યવજ્ઞાનનો એક ભેદ. આ જ્ઞાનથી મનના ભાવ જાણી શકાય છે. આ જ્ઞાન થયા પછી પાછું ચાલ્યું પણ જાય છે તથા અધિક વિશુદ્ધ હોતું નથી.

એષણસમિતિ – જુઓ 'સમિતિ'

કર્મ – આત્માના મૂળ ગુણોને આચ્છાદિત કરવાવાળી સૂક્ષ્મપૌદ્‌ગલિક શક્તિ. તેના આઠ ભેદ થવાથી 'અષ્ટકર્મ' ચાર ઘાતી કર્મ અને ચાર અઘાતી કર્મનાં નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે.

આઠ ભેદ – (૧) જ્ઞાનાવરણ - જ્ઞાનશક્તિને આવરણ અર્થાત્, ઢાંકવાવાળું કર્મ, (૨) દર્શનાવરણ - દર્શન (સામાન્યતઃ બોધ) શક્તિને ઢાંકવાવાળું (૩) મોહનીય - આત્મ-સ્વરૂપના અવબોધને રોકીને મોહમાં ફસાવવાવાળું, (૪) અંત-રાય–દાન, લાભ, ભોગ વગેરેમાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત કરવાવાળું. (૫) વેદનીય - સુખદુઃખનું નિમિત્ત બનવાવાળું, (૬) આયુષ્ય - જીવન ધારણનું નિમિત્ત (૭) નામકર્મ-ગતિ, - જાતિ, યશ, અપયશ, વગેરેનું નિમિત્ત, (૮) ગોત્ર - ઊંચતા, નીચતા વગેરેનું નિમિત્ત.

તેમાં પ્રથમ ચાર કર્મ આત્માના મૂળ સ્વરૂપનો ઘાત કરવાવાળાં હોવાથી ઘાતી કર્મ કહેવાય છે બાકીનાં ચાર અઘાતી કર્મ છે.

કલ્પ – નીતિ, આચાર, મર્યાદા વિધિ અને સમાચારી. કલ્પના દશ ભેદ છે (૧) આચેલક્ય(૨) ઔદેશિક, (૩) શય્યાતર પિંડ (૪) રાજપિંડ (૫) કૃતિકર્મ (૬) વ્રત, (૭) જ્યેષ્ઠ, (૮) પ્રતિક્રમણ, (૮) માસકલ્પ, (૧૦) પર્યુષણ કલ્પ (વિવરણને માટે જુઓ પાનાં ૩ થી ૧૬ સુધી.)

કાયોત્સર્ગ – શરીર વગેરેના વિકલ્પથી મુકત થઈને ધ્યાન કરવું, એક જાતની ધ્યાન મુદ્રા.

કાયગુપ્તિ –જુઓ 'ગુપ્તિ'

કુલકર – કુળની વ્યવસ્થા કરવાવાળા, યુગની આદિમાં જ્યારે માનવ-પ્રજા

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

। કે સમુહના રૂપમાં વ્યવસ્થિત
લી ન હતી તે યુગમાં સર્વ-
ામ કુલ વ્યવસ્થાનો પ્રારંભ
કરવાવાળા કુલકર કહેવાય. તે
યુગમાં સાત કુલકર થયા; જેમાં
અંતિમ કુલકર હતા ભગવાન
ઋષભદેવના પિતા નાભિ રાજા.

કેવલવરજ્ઞાન – નિખિલ વિશ્વમાં જડ, ચેતન
નાં ભૂત - ભવિષ્ય અને વર્તમાન
કાળનાં સમસ્ત ભાવોને જાણવા-
વાળું શ્રેષ્ઠતમ જ્ઞાન - ત્રિકાળ જ્ઞાન

કેવળજ્ઞાની – કેવળજ્ઞાનને ધારણ કરવાવાળો
મહાન આત્મા.

ક્ષુલ્લક – નાની ઉમરના શ્રમણ, લઘુ મુનિ

ખાદિમ – ફળ વગેરે ખાદ્ય પદાર્થ

ગણધર – તીર્થંકરના મુખ્ય શિષ્ય કે જે ગણની
વ્યવસ્થા કરે છે તથા તેમનાં પ્રવ-
ચનને સૂત્ર - આગમ રૂપમાં
ગ્રથિત કરે છે.

ગણનાયક – ગણતંત્ર રાજ્ય વ્યવસ્થાના પ્રધાન
પુરુષ - મુખ્ય નેતા.

ગણાવચ્છેદક – મુનિસમૂહને 'ગણ' કહે છે.
'ગણ' ની સુરક્ષા અને વિકાસને
માટે મુનિમંડળને સંયમ વગેરેની
દૃષ્ટિથી સંભાળવાવાળા પ્રમુખ મુનિ.

ગણિપિટક – બાર અંગોનું સમૂહવાચક નામ
'ગણિપિટક' છે.

ગણી – ગણની વ્યવસ્થા કરવાવાળા અધિકારી
મુનિ - આચાર્ય.

ગુપ્તિ – વિવેકપૂર્વક આત્મ સંયમ, નિયમન
કરવું તે ગુપ્તિ છે. ગુપ્તિના ત્રણ
ભેદ છે. (૧) મનોગુપ્તિ - મનનો
સંયમ, (૨) વચનગુપ્તિ - વાણીનો
સંયમ, (૩) કાયગુપ્તિ - શરીરનો
સંયમ :

ગોદોહાસન – ગાયને દોહતી વખતે ગોવાળ
જે રીતે બેસે છે તે રીતે બેસવું
તે ગોદોહાસન છે.

ગંધહસ્તી – તે શ્રેષ્ઠ જાતિનો હાથી કે જેના શરી-
રમાંથી એક જાતની વિચિત્ર ગંધ
નિકળતી રહે છે કે જેના કારણે
અન્ય હાથી ભય પામે છે.

ચઉદસમભકત – લગોલગ ચૌદ વખત સુધી
આહાર વગેરેનો પરિત્યાગ કરવો,
છ દિવસના ઉપવાસ.

ચતુર્થભકત – લગોલગ ચાર વખત સુધી આહાર
વગેરેનો પરિત્યાગ કરવો, એક
દિવસનો ઉપવાસ.

ચ્યવન – નારક અને દેવતાના આયુષ્ય
ના ક્ષયને 'ચ્યવન' કહેવામાં
આવે છે અર્થાત્ 'દેવ અને નારક'નું
મૃત્યુ.

ચાઉલોદક – ચોખાનું ધોણ

ચ્યુત થવું – દેવ અને નરક ગતિમાં મૃત્યુ
પ્રાપ્ત કરવું.

ચૌદહપૂર્વ – જૈન પરંપરાનાં મૂળ અંગ
બાર છે. બારમું અંગ દૃષ્ટિવાદ
(કે જે વર્તમાનમાં વિચ્છિન્ન
છે) માં ચૌદ પૂર્વ આવે છે કે
જેનું જ્ઞાન અત્યંત વિસ્તૃત માન-
વામાં આવે છે.

છઠ્ઠભકત – લગોલગ છ વખત સુધી આહાર

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

વગેરેનો ત્યાગ કરવો. બે દિવસના ઉપવાસ.

જવોદક – જવનું ધોણ

જાતિસ્મરણ જ્ઞાન – પોતાના પૂર્વ જન્મનું જ્ઞાન જાતિ - સ્મૃતિ

જ્યોતિષ્કદેવ – સૂર્ય, ચંદ્ર ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા વગેરે જ્યોતિષ્ક દેવ કહેવાય છે.

તિલોદક – તેલ વગેરેને ધોયેલું પાણી, ધોણ.

તુષોદક – તુષ અર્થાત્ ફોતરાં દાળ વગેરે ફોતરાંવાળી વસ્તુનું ધોણ

દંડનાયક – પ્રજામાં ન્યાય તથા વ્યવસ્થા માટે દંડ વગેરેની વ્યવસ્થા કરવાવાળા અધિકારી.

દત્તિ – એક વખતમાં જોડાયેલ અને આક્ષતરૂપમાં દેવામાં આવતાં આહાર-પાણી.

નગરગુપ્તિક – નગરની વ્યવસ્થાના જવાબદાર અધિકારી. કોટવાળ વગેરે

નામકર્મ – જુઓ 'કર્મ'

પર્યાપ્તિ – શરીર, ઇંદ્રિય વગેરેની રચનાની યોગ્યતાની પૂર્ણતા.

પલ્યોપમ – એક વિશેષ પ્રકારનું સમય સૂચક-માપ - અંકો દ્વારા જે સંખ્યા પ્રગટ ન કરી શકાય તેને ઉપમા દ્વારા પ્રગટ કરવાની હોય છે. પલ્ય, એક વિશેષ પ્રકારનું માપ છે. તેની ઉપમાથી કાળગણના કરવી, તે પલ્યોપમ કહેવાય છે. અર્થાત્ સંખ્યાતીત વર્ષ - અસંખ્ય કાળ.

પાદપોપગમન – અનશન તપની વિશેષ અવસ્થા; અનશન ગ્રહણ કરીને મૃત્યુ સુધી વૃક્ષ (પાદપ) ની માફક શરીર સ્થિર કરીને સમાધિસ્થ રહેવું પાદપોપગમન સંથારો કહેવાય છે.

પાન – પીવાનું સાદું પાણી

પરિષ્ઠાપનિકા સમિતિ – જુઓ 'સમિતિ'

પુરુષાદાનીય – મનુષ્યોમાં આદરણીય શ્રેષ્ઠ; ભગવાન પાર્શ્વનાથનું વિશેષણ

પૌરુષી – સમયનું એક માપ, અહોરાત્ર (દિનરાત) નો આઠમો ભાગ એક પૌરસી (પહોર) કહેવાય છે. દિવસમાં ચાર પોરુષી હોય છે. રાતમાં ચાર.

પ્રહર – જુઓ "પૌરુષી"

પ્રતિમા – સાધુ અને શ્રાવકના સામાન્ય નિયમો સિવાય વિશેષ પ્રકારના કઠોર નિયમો કે તપશ્ચર્યા વગેરેનું આચરણ કરવું તે પ્રતિમા કહેવાય છે. ભિક્ષુની બાર પ્રતિમા છે અને શ્રાવકની અગિયાર.

બલિકર્મ – ગૃહ દેવતાનું પૂજન કરવું.

ભક્તપ્રત્યાખ્યાન – ભક્ત અર્થાત્ ભોજનપાણી અથવા ભોજનનો પરિત્યાગ કરવો –ભક્તપ્રત્યાખ્યાન છે.

ભવનપતિ – વિશેષ પ્રકારની દેવજાતિ કે જે ભવનોમાં રહે છે.

ભાષા સમિતિ – જુઓ 'સમિતિ'

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

મડંબ – જે સ્થળની ચારે ય બાજુ બબ્બે ગાઉ સુધી કોઈ ગામ ન હોય તે સ્થળ વિશેષ.

મન : પર્યવ જ્ઞાન – મનના ભાવોને જાણવાવાળું જ્ઞાન, આ જ્ઞાન માત્ર સંયમીને જ થાય છે.

મનોગુપ્તિ – જુઓ 'ગુપ્તિ'

મારણાંતિક સંલેખના – જીવનના અંત સમયમાં મૃત્યુ પર્યંત આહાર વગેરેનો પરિત્યાગ કરવો.

યવનિકા – પડદા વિશેષ.

રસવિકૃતિ – જે સરસ વસ્તુઓના સેવનથી મનમાં વિકાર વગેરે ઉત્પન્ન થવાની સંભાવના છે તેને રસ-વિકૃતિ - વિગય કહે છે. વિગય-નવ જાતનાં હોય છે દૂધ, દહીં, માખણ, ઘી, તેલ, ગોળ, મધ દારૂ અને માંસ.

લોકાંતિક – એક જાતિના દેવ કે જે બ્રહ્મલોકના અંતમાં રહે છે તથા તીર્થંકર જ્યારે દીક્ષા લેવાનો સંકલ્પ કરે છે ત્યારે તેને વિશ્વકલ્યાણને માટે પ્રાર્થના કરવા આવે છે.

વચનગુપ્તિ જુઓ 'ગુપ્તિ'

વાદી – વાદવિવાદ કરવામાં નિપુણ (વાદ-લબ્ધિ) વાદવિવાદ કરવાની યોગ્ય-તાવાળી વિશેષ શકિત.

વાણવ્યંતર – એક જાતિના દેવ કે જે વન વિશેષમાં ઉત્પન્ન થાય છે, રહે છે અને વનમાં ક્રીડા કરે છે. જેમને વનપિશાચના નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

વિકટ – નિર્દોષ આહાર પાણી

વિકટગૃહ ગામની પંચાયત કે લોકોને ભેગા મળવાનું સ્થાન ચબુતરો વગેરે

વિકૃષ્ટતપ – અઠ્ઠમ ભકત (ત્રણ દિવસના ઉપવાસ) થી અધિક તપ કરવું.

વિપુલમતિજ્ઞાન – મન :પર્યાય જ્ઞાનનો ભેદ. આ જ્ઞાનમાં ભાવોની વિશુદ્ધિ વિશેષ રહે છે તથા કેવળજ્ઞાન પર્યંત સ્થાયી રહે છે.

વિચારભૂમિ – શૌચ વગેરેને માટે બહાર જવું.

વિહારભૂમિ – સ્વાધ્યાય વગેરેને માટે એકાંત સ્થાનમાં જવું.

વૃષ્ટિકાય – વરસાદ, ટીપાં કે ફુવારો

વૈમાનિક દેવ – વિમાનમાં ઉત્પન્ન થવા વાળી દેવજાતિ,

વૈક્રિયલબ્ધિ – શરીરને નાનાં મોટાં વગેરે જુદાં, જુદાં રૂપોમાં બદલવાવાળી શકિત વિશેષ જે દેવ અને નારકમાં જન્મ-જાત હોય છે. મનુષ્ય વગેરેમાં યોગ, તપ વગેરે દ્વારા પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે.

વૈક્રિય સમુદ્‌ઘાત–શરીરને તથા શરીરમાં પરમાણુ-ઓને વિશેષ રૂપોમાં બદલવાની કરવામાં આવતી વિશેષ પ્રક્રિયા

શ્રુતકેવળી – ચૌદ પૂર્વના જ્ઞાતા શ્રમણ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

સાગરોપમ – અસંખ્યાત પલ્યોપમ જેટલો કાળ સાગર કહેવાય છે. સાગરથી ઉપમિત કરવા યોગ્ય કાળ સાગરોપમ.

સમિતિ – શ્રમણ જીવનમાં સમ્યક્ પ્રકાર (વિવેકપૂર્વક) થી ગતિ કરવાનું નામ સમિતિ છે. શ્રમણ જીવનની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓને પાંચ રૂપમાં વહેંચીને 'પાંચ સમિતિ' નું રૂપ આપેલ છે. (૧) ઈર્યા સમિતિ-સાવધાની કે યત્ન પૂર્વક ચાલવું (૨) ભાષા સમિતિ - વિવેક અને યત્નપૂર્વક બોલવું. (૩) એષણા સમિતિ–ખાવાપીવા પહેરવા વગેરે કાર્ય માટે શુદ્ધ, નિર્દોષ વસ્તુનું યત્ના પૂર્વક ગ્રહણ (યાચના) કરવું (૪) આદાન ભાંડમાત્ર નિક્ષેપણા સમિતિ–પોતાનાં વસ્ત્ર–પાત્ર વગેરે ઉપકરણોને વિવેકપૂર્વક ઉપાડવાં કે વિવેકપૂર્વક રાખવાં (૫) પરિષ્ઠાપનિકા સમિતિ – નાખી દેવા કે છોડવા યોગ્ય વસ્તુને ઉચિત સ્થાન ઉપર વિવેકપૂર્વક ફેંકવી કે છોડવી..

સ્વાદિમ – મુખવાસ વગેરેને માટે સ્વાદ વાળા ખાદ્ય પદાર્થ

સૌવીર – કાંજી

સંખડી (સુખડી)–મિષ્ટાન, પકવાન તથા મિષ્ટાન વગેરે જ્યાં બનતાં હોય તે સ્થાન, ભોજન વગેરેનું સ્થળ.

સંધિપાલ – રાજ્યો વચ્ચે વિગ્રહ વગેરે સમસ્યાઓ ઉકેલાવીને સંધિ કરાવવાવાળા અને સંધિની રક્ષાના જવાબદાર અધિકારી રાજદૂત.

સંસ્વેદિમ – વૃક્ષનાં પાંદડાં વગેરે ઊકાળીને તેના ઉપર છટકાવવામાં આવતું પાણી.

શુદ્ધવિકટ (ક)– જુઓ 'ઉષ્ણ વિકટ'

હરિણૈગમેસી – દેવરાજ ઈંદ્રના એક સેનાપતિ તથા વિશેષ કાર્યદક્ષદૂત કે જે ગર્ભપરિવર્તન વગેરેની કળામાં પ્રવીણ હોય છે.

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

कल्पसूत्र विवेचन में प्रयुक्त ग्रन्थसूची

अष्टांगहृदय (वाग्भट्ट)
अंगुत्तरनिकाय
अन्तकृद्दशा
अर्धमागधी कोष-रत्नचन्द जी म.
अनुयोगद्वार टीका
अमरकोष
अभिधानचिन्तामणि कोष
अभिधान राजेन्द्र कोष
आचारांग सूत्र
आचारांग टीका
आचारांग– मलयगिरि वृत्ति
आप्टेज् संस्कृत-इंग्लिश- डिक्सनरी भाग १
आवश्यक चूर्णि
आवश्यक भाष्य
आवश्यक हारिभद्रीय टीका
आवश्यक निर्युक्ति (भद्रबाहु)
आवश्यक मलयगिरि वृत्ति
इण्डियन एन्टीक्वेरी
ईशावास्योपनिषद्
उत्तराध्ययन सूत्र
उत्तराध्ययन (बृहद् वृत्ति, शान्त्याचार्य)
उत्तरपुराण
उत्तराध्ययन, बृहत्वृत्ति
उपदेशमालादोघट्टी टीका
ऋग्वेद
ऋषि मण्डल प्रकरण
ओघनिर्युक्ति
कथा कोष प्रकरण (जिनेश्वर सूरि)
कल्पसूत्र सुबोधिका – विनय विजय
कल्पसुबोधिका–गुजराती अनुवाद (साराभाई नबाब)
कल्पसूत्र (पुण्यविजय जी)
कल्पसूत्र (मणिसागर)
कल्पसूत्र-कल्पलता (समयसुन्दरगणि)
कल्पसूत्र – कल्पद्रुम कलिका
कल्यार्थबोधिनी
कल्पसूत्रसंदेहविषौषधि
कल्पसमर्थनम्
कल्पसूत्र चूर्णि
कल्पसूत्र निर्युक्ति
कल्पसूत्र (पृथ्वीचन्द टिप्पणकम्)
काललोक प्रकाश
कौटिलीय अर्थशास्त्र
चउप्पन्नमहापुरुष चरियं-प्राकृतग्रन्थ परिषद् वाराणसी–५
चार तीर्थंकर (पं. सुखलाल जी)
छांदोग्योपनिषद्
जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति
जम्बूद्वीप प्रज्ञप्ति, सटीक
जैनपरंपरा नो इतिहास
जैन साहित्य का इतिहास (पीठिका) –पं. कैलाशचन्द्र जी शास्त्री
तत्त्वार्थ–सूत्र
तत्त्वार्थ भाष्य
तत्त्वार्थ भाष्य टीका
तित्थोगालिय पइन्ना
तैत्तिरीयारण्यक
तैत्तिरीयोपनिषद्

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

दशवैकालिक
दशवैकालिक–अगस्त्यसिंह चूर्णि
दशवैकालिक-जिनदास चूर्णि
दशवैकालिक निर्युक्ति
दशवैकालिक–हारिभद्रीय वृत्ति
दशाश्रुतस्कंध
दशाश्रुतस्कंध चूर्णि
धनंजय नाममाला
धर्मसंग्रह वृत्ति
धवला टीका
नारायणोपनिषद्
निबन्ध निचय (कल्याणविजय)
निशीथ सूत्र
निशीथ चूर्णि
निशीथ भाष्य
पउमचरियं (विमल सूरि)
पट्टावली पराग
पद्मचरितं – रविसेन आचार्य
पद्मपुराण
पन्नवणा सूत्र
पर्युषणा कल्प सूत्रम् (केशर मुनि)
पार्श्वनाथ चरित्र– भावदेव सूरि
पुराणसार
प्रवचनसारोद्धार वृत्ति
प्रशमरति प्रकरण
प्रश्नव्याकरण
बुद्धिस्ट हाइब्रिड संस्कृत ग्रामर-एण्ड डिक्सनरी
खण्ड २
बृहत्कल्पभाष्य
बृहदारण्यकोपनिषद्
भगवती आराधना
भगवती सूत्र
भरतेश्वर बाहुबलि वृत्ति (शुभ शील गणी)
मनुस्मृति भट्ट मेधातिथि का भाष्य
महापुराण
महावीरचरियं – गुणचन्द्र
महावीरचरियं – नेमिचन्द्र
महावीर जीवन दर्शन – देवेन्द्र मुनि
मुण्डकोपनिषद
मुनि श्री हजारीमल स्मृतिग्रन्थ
योगशास्त्र– हेमचन्द्र आचार्य।
योगशास्त्र – स्वोपज्ञवृत्ति
लघुक्षेत्र समास
लोकप्रकाश
वसुदेव हिन्डी
वाजसनेयी संहिता
विशुद्धिमग्गो
विशेषावश्यक भाष्य
वीरनिर्वाण संवत और जैन कालगणना
वीर विहार मीमांसा – विजयेन्द्र सूरि
शान्तिनाथ चरित्र
श्वेताश्वतरोपनिषद्
स्थानांग – अभयदेव वृत्ति (टीका)
सत्तरियसय ठाणा
सप्तति स्थानक (आचार्य सोमतिलक)
सुत्तागमे
सूत्रकृताङ्ग
सूत्रार्थ प्रबोधिनी
सूत्रकृतांग (शीलांकाचार्य टीका)
श्रमण भगवान महावीर (कल्याणविजय गणी)
श्रीमद् भागवत
समवायांग सूत्र– मुनि कन्हैयालाल जी
समवायांग (अभयदेव वृत्ति)
शब्दरत्न समन्वय कोष
हरिवंश पुराण
त्रिषष्टि शलाका पुरुष चरित्र – आचार्य हेमचन्द्र
ज्ञाताधर्मकथांग

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

शुद्धिपत्र

मूलपाठ

पृष्ठ	पंक्ति	अशुद्ध	शुद्ध
२७	१५	सागरोवस.	सागरोवम.
"	२१	माहकीए	माहणीए
४९	१९	कलंबुएं	कलंबुयं
५०	१३	अह ण.	अहीण.
७६	१७	एवं	एयं
८०	२२	वीयी	वीयी०
८१	६	पुक्खिवइ	पक्खिवइ
९९	१२	० रासि	० रासि
१०१	२२	अब्भुणुन्नाया	अब्भणुन्नाया
१०७	२३	उवट्ठ णसालं	उवट्ठाणसालं
१४५	४	० सभयंसि	० समयंसि
१५८	१२	खतिय ०	खत्तिय०
१६२	१०	भयभेखाणं	भयभेरवाणं
१६५	२	आहा रण०	आहरण०
२२६	१७	(ओहिनाणीणं)	ओहिनाणीणं
२३०	४	परिनिव्वुडेनि	परिनिव्वुडे
२५९	१६	अंतभकासी	अंतमकासी
२९६	४	चोद्दम०	चोद्दस०
३२४	१३	एवमाहिज्जंति	एवमाहिज्जंति
३५२	२१	नच्चभत्तियस्स	निच्चभत्तियस्स
३५२	२३	निन्नत्थ	नन्नत्थ
३५७	४	लोण सायण०	लोणासायण०

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

અર્થ અને વિવેચનનું શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧૬	૧૫	તી કરોના	તીર્થંકરોના
૫૦	૨	ઉત્પના	ઉત્પન્ન
૫૬	૧૬	દર્શનાથ	દર્શનાર્થે
૫૭	૨	પ્રવર્જિત	પ્રવ્રજિત
૬૪	૬	સુવ્યથા	સુવ્યવસ્થા
૬૭	૨૩	કોપિત	કોપિત
૭૩	૧૪	કોપાયામાન	કોપાયમાન
૮૯	૧૨	આથ	અર્થ
૧૧૭	૨	ક્યું	કર્યું
૧૩૫	૧૭	"	"
૧૬૫	૧૭	વિજ	વિજય
૧૮૨	૨૭	વિશે	વિશેષ
૨૦૭	૨૬	ધન ઢય	ધનાઢય
૨૦૮	૧૫	હયા	હતા
૨૧૨	૩	પૃથિવા	પૃથિવી
૨૧૩	૨૫	તેનને	તેમને
૨૩૨	૧૬	વ્યઘાત	વ્યાઘાત
૨૯૨	૧૫	ભ ઈઓએ	ભાઈઓએ
૨૯૨	૨૪	ભાઈઓ નાં	ભાઈઓનાં
૩૧૪	૬	મુધી	સુધી
૩૨૦	૨૪	વિશિષ્ટિ	વિશિષ્ટ
૩૩૩	૨૩	પરતુ	પરંતુ
૨૩૬	૫	ગ્રવેયક	ગ્રૈવેયક
૨૫૫	૩	પસ	પર
૩૬૦	૫	વૃદ્ધિ	વૃદ્ધિ
૩૮૨	૧૬	પરિસ્થિમ	પરિસ્થિતિમાં
૩૮૩	૧૮	માગ	માર્ગ

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org

Jain Education International For Private & Personal Use Only www.jainelibrary.org